

6. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi
(1 – 3 Kasım 2019 / şanlıurfa)
(UBAK)

6th International Scientific Research Congress
(1 – 13 November 2019 / şanlıurfa)
(UBAK)

Sosyal Bilimler
Social Sciences

Bildiri Tam Metin Kitabı
Proceeding Book

-2-

Tarih-Edebiyat-Coğrafya-Uluslararası Politika-Kamu Yönetimi
İktisat-İşletme-İletişim-Felsefe-Psikoloji-Sosyoloji

Editör/Editor
Dr. Zehra DOĞAN

Ankara 2019

Yayın Koordinatörü/ Broadcaste Coordinator•
Muhammet ÖZCAN

Yayın Yönetmeni / General Publishing Director •
Dr. Zehra DOĞAN

Editörs / Edited by •
Dr. Zehra DOĞAN

Kapak Tasarım / Cover Design
Yasemin ULUTÜRK

İç Tasarım / Interior
Yasemin ULUTÜRK

Birinci Basım / First Edition• ©
Aralık 2019 // December 2019-Ankara

ISBN: 978-605-7736-32-1

ASOS YAYINEVİ
1st Edition / 1.baskı: December/Aralık 2019
Address / Adres: Çaydaçıra Mah. Hacı Ömer Bilginoğlu Cad. No: 67/2-4
MERKEZ/ELAZIĞ

Mail: asos@asosyayinlari.com
Web: www.asosyayinlari.com
Instagram: https://www.instagram.com/asosyayinevi/
Facebook: https://www.facebook.com/asosyayinevi/
Twitter: https://twitter.com/Asosyayinevi

ONUR KURULU BAŞKANI

Harran Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Mehmet Sabri ÇELİK

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Seyit Ahmet OYMAK, Harran Üniversitesi
Doç. Dr. Emel İSLAMOĞLU, Sakarya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Veysel KASAR, Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Osman KÖSE, History Studies Dergisi Editörü
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin ULUTÜRK SAKARYA, İstanbul Sağlık B. Üniversitesi
Prof. Dr. Esra SİVEREKLİ, Harran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yasin TAŞ, Harran Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Emin ÜNER, Harran Üniversitesi

BİLİM KURULU

Doç. Dr. Gulnara ACIMAMBETOVA - Kırım Müh. ve Pedagoji Üniversitesi
Prof. Dr. Murat AKGÜNDÜZ, Harran Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sibel AKOVA, Yalova Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin AKPINAR, Harran Üniversitesi
Doç. Dr. Krasikova L. ALEKSANDROVNA, Rus Devlet Adalet Üniversitesi
Prof. Dr. Türkan Bayer ALTIN, Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi
Prof. Dr. Numan ARUÇ, MANU Üniversitesi, Makedonya
Prof. Dr. Lütviyye ASGERZADE, Azerbaycan Bilimler Akademisi
Doç. Dr. Özlem ATALAN, Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Yasemin AVCI, Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Serpil AYTAÇ, Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Gaybullah BABAYAROV, Özbekistan İlimler Akademisi
Prof. Dr. Sabina BAKŠIĆ, University of Sarajevo
Prof. Dr. Handan Asude BAŞAL, Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Viktor BUTANAEV, Rusya İlimler Akademisi
Prof. Dr. Baurjan BAYTANAYEV, Kazakistan İlimler Akademisi
Doç. Dr. Abdurrahman BENLİ, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Leyla BİTİŞ, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Leyla BLİLİ, Tunus Manube Üniversitesi
Prof. Dr. Verda CANBEY, Anadolu Üniversitesi
Doç. Dr. Ümmügülsüm CANDEĞER, Osmaniye Üniversitesi
Prof. Dr. Ebru CEYLAN, İstanbul Aydın Üniversitesi
Prof. Dr. Alishina Khanisa CHAVDATOVNA
Doç. Dr. Birol ÇAYMAZ, Galatasaray Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah ÇELİK, Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki ÇEVİK, Balıkesir Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kemal ÇİFTYILDIZ, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Nihada DELİBEGOVIĆ DŽANIĆ, Tuzla Üniversitesi, Bosna -Hersek

Prof. Dr. Murat DEMİR, Harran Üniversitesi
Prof. Dr. İgor DESPOT, Zagreb Üniversitesi
Prof. Dr. Mesut DOĞAN, İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Füsun Ç. DÖŞKAYA, Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. A. Baran DURAL, Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa DURGUN, Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Necmettin ELMATAŞ, Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV, Semerkant Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Peter GOLDEN, New Jersey Üniversitesi,,
Prof. Dr. Feyzan Vural GÖKHAN, Niğde Ömer Halis Demir Üniversitesi
Prof. Dr. Amira Turbic HADZAGIĆ, Tuzla Üniversitesi, Bosna -Hersek
Doç. Dr. Elmira HABİBULİNA, Kazan Federal Üniversitesi
Doç. Dr. Ramil HAYRURDİNOV, Kazan Federal Üniversitesi
Prof. Dr. Yuriy HUDYAKOV, Rusya Glimler Akademisi
Prof. Dr. Maria IVANICS, Szegeerd Üniversitesi, Macaristan
Doç. Dr. Esmâ İGÜS, Mimar Sinan Üniversitesi
Prof. Dr. Dilek İNAN, Balıkesir Üniversitesi
Doç. Dr. Emel İSLAMOĞLU, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Ergin JABLE, Kosova Hasan Piriştina Üniversitesi
Prof. Dr. Aleksandr KADIJEVIĆ, University of Belgrade
Doç. Dr. Beyhan KANTER, Mardin Artuklu Üniversitesi
Prof. Dr. Behset KARACA, Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. Fethi KAYALAR, Erzincan Üniversitesi
Prof. Dr. Mohammad T. E. KHOEI, Tahran ğahit Bihişti Üniversitesi
Doç. Dr. Z. Demet KIRBULUT, Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Şengül KOCAMAN, Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Emina BERBIĆ KOLAR, Osijek Üniversitesi, Hırvatistan
Prof. Dr. Dariusz KOŁODZIEJCZYK, Varşova Üniversitesi
Prof. Dr. Nimet Haşıl KORKMAZ, Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Şilova N. LEONİDOVNA, Petrozavodsk State University
Prof. Dr. Sevinç Sakarya MADEN, Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Zekiya MAHMUTOVA - Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi
Prof. Dr. Duken MASİMKHANOLİ, Nursultan Avrasya Milli Üniversitesi
Doç. Dr. Leyla MURATHAN, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Kujtim NURO, Toronto
Prof. Dr. Levent ÖZTÜRK, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Serap PALAZ, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Pavel N.PETROV, Rusya ilimler Akademisi
Prof. Dr. Elisabetta RAGAGNİN, Freie Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim SADAVİ, Tunus Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin ULUTÜRK SAKARYA, İstanbul Sağlık B. Üniversitesi
Prof. Dr. Döölötbek SAPARALİEV, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi

Prof. Dr. Yulai SCHAMİLOGLU, Wisconsin Üniversitesi,
Prof. Dr. Redžep ŠKRIJELJ, Novipazar Üniversitesi
Doç.Dr. Nikolay N. TELİTSİN, Tetersburg Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Nadya TIDIKOVA, Rusya Altayistik Enstitüsü
Doç. Dr. Türkmen TÖRELİ, Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Suat UĞUR, çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman UYAR, Alaaddin Keylubat Üniversitesi
Doç. Dr. Pınar ÜLGİN, Tokat Gaziosmanoğlu Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL, Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. İlkay NOYAN YALMAN, Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. Sinem YILDIRIMALP, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Nadia YASEEN, Bağdat Üniversitesi
Prof. Dr. Mehtap YEŞİLORMAN, Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Arsun Uras YILMAZ, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Rengin ZAMBAT, Maltepe Üniversitesi

Sergi Jüri ve Düzenleme Kurulu

Prof. Clive BARSTOW
Prof. İhsan DOĞRUSÖZ
Prof. Leyla Varlık ŞENTÜRK
Doç. Muhammet Emin KAYSERİLİ
Doç. Menduha Satır KAYSERİLİ
Doç. H. Kübra KUZUCANLI
Ass. Prof. Alam SHAMMAY
Öğr. Gör. Gülser AKTAN
Öğr. Gör. Tolga ŞENOL

SEKRETERYA

Esra TÜRE
Emine KAPKA

FARKLI ÜLKELERDEN KATILIMCILAR

Dr. Fatma AKAY-TÜRKER / Viyana Üniversitesi / Avusturya

Doç. Dr. Sevinc Qasimova / Bakü Devlet Üniversitesi - Azerbaycan

Prof. Dr. Nabeel S.Othman / University of Mosul- Irak

Prof. Dr. Nurşat JUMADILOVA / Karaganda Bolaşak Akademisi, Kazakistan

Araştırmacı Gülsemin KONCA - Netherlands

Prof. Dr. Ghadir Golkarian / Yakındoğu Üniversitesi, KKTC

Prof. Dr. Fatma ÖZMEN / Kıbrıs İlim Üniversitesi

Doç. Dr. Yurdal Cihangir / Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, KKTC

Prof. Dr. cevati celep / Girne Amerikan Üniversitesi

Mohammed M. Mohammed / University of Mosul- Irak

İçindekiler

Önsöz	11
A-Tarih ve Sosyal Yaşam	13
M. Mücahit KÜÇÜKYILMAZ - Dünden Bugüne Türk Medyasında Yapısal Dönüşüm	15
Servet AVŞAR - Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul'daki Yabancı Basın Temsilcilerinin Casusluk İçerikli Mektupları	23
Zehra DOĞAN - Medya-İktidar İlişkisi Bağlamında 28 Şubat	41
Mehmet Ali ÜNAL -XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nin Ekonomik Durumu	59
Ayşe Amine TUĞ KIZILTOPRAK / Orhun Doğuş YILMAZ - Göbekli Tepe Kazılarının Şanlıurfa'nın Kent İmgesine Etkisi	89
Emine KISIKLİ - Cumhuriyetin İlk Yıllarında Urfa Kadınının Sosyo-Kültürel Yapısı	103
Talat KOÇAK II. Konstans'ın (641-668) Doğu Roma İmparatorluğu Başkentini Değıştirme Politikası	115
Yasin TAŞ - Erzincan Kazası Vakıflarına Dair Yeni Bir Kaynak: Erzincan Evkaf Defteri	123
Kifayet ÖZKUL - Gelenekten Geleceğe Bakır İşlemeciliğı ve Urfa	137
Emine KAPKA - Antik Roma'da Soğan, Sarımsak ve Pırasa Kullanımına Dair	153
Hülya ÇETİN – Eski Ahit ve Yeni Ahit'te Hz. İbrahim	167
Nurgül SUCU KÖROĞLU/ Gülcan KOÇ - Mesnevi-Şerif'te Yer Alan Hz. İbrahim ile İlgili Beyitlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi	179
Hurşit YETMEN – GAP Havalimanı'ndaki (Şanlıurfa) Sis Problemi	191
İsmail YÜKSEK/ Necmettin ELMATAŞ - Karasu Çayı Havzası'nda Arazi Kullanım Faaliyetlerinin Zamansal Değışimi	199

Ahmet EYİM - Alan Turing'in Yapay Zekâ Anlayışına Bir itiraz Olarak Gödel'in Eksiklik Teoremi	217
Burcu TUGAY / Yaşar ONAY -Politik-Psikolojik Bağlamda Çatı- şan Grup Kimlikleri ve Kitlesel Patoloji	229
Cemalettin İPEK -Cinsiyetin Örgütsel Kültür Eğilimleri Üzerindeki Etkisi: Bir Meta-Analiz Çalışması	243
Ayla AKBAS - Akademik İşyerinde Bezdire (Mobing Davranışları	261
Ahmet EYİM - Descartes'in Zihin Anlayışında Duyguların Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme	281
Veysel OKÇU/ Şükran BİNGÖL - Erzurumlu İbrahim Hakkı Haz- retlerinin Esasicilik Eğitim Felsefesine Dayanan Eğitim Görüşleri	291
Faruk ÖZTÜRK – Bişkek'teki Sokak ve Cadde İsimleri.....	307
B-Uluslararası Politika	319
Elif ŞİMŞEK ÖZKAN -Rus Dış Politikasında Yeni Batıcılıktan Çok-Kutupluluğa Değişen Siyasal Söylem: 1993 Dış Politika ve As- keri Doktrin ile 1997 Ulusal Güvenlik Konseptleri	321
Zehra DOĞAN - Soğuk Savaş Döneminde Türk-Amerikan İttifak İlişkisinin Gelişimi	335
Mehmet Hişyar KORKUSUZ -Türkiye'nin Ortadoğu'da Yeni Dış Politikaya İhtiyacı Var mı?	347
Samet ZENGİNOĞLU -Egemenlik Tartışmaları Bağlamında Brexit	373
C-Kamu Yönetimi	381
Muhammed ÇELİK/ Mehmet YÜCE -Kamu Alımlarında Ana- yasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Yolunun Değerlendirilmesi	383
Ersoy KUTLUK -Türkiye'de Kamu Yönetiminde Performans Sisteminin Stratejik Yönetim Yaklaşımı Bağlamında Değerlendiril- mesi	405
Ayşe ÖZDEMİR / Çelebi ULUYOL Kamu Kurum ve Kuruluşla- rında Bilgi Güvenliği Farkındalığının İncelenmesi	425
D-İktisat-İşletme	439
Aycan HEPSAĞ / Burçay YAŞAR AKÇALI –Gelişmekte Olan Ülkelerde Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Doğrusal Olmayan Kontegrasyon Analizi	441

Ferhat APAYDIN / Samet ZENGİNOĞLU -Avrupa’da Ekonomik Kriz Aşıldı mı? PIIGS Ülkeleri Özelinde Bir Değerlendirme	451
Ezgi BADAY YILDIZ - Türkiye’de Kamu Eğitimi Harcama Payının Ekonomik Büyüme Üzerinde Etkisi Var mı?	467
Ali Yılmaz GÜNDÜZ -Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Kalkınmasında Turizm Sektörünün Önemi	483
Ferhat APAYDIN -Orta Gelir Tuzağı Bekleme Odasında Türkiye: OECD Ülkeleriyle Bir Karşılaştırma	499
Cafer Şafak EYEL/Alper TUTCU –KOBİ’lerde Etkin İnsan Kaynakları Yönetimi ve Eğitim Planlaması Uygulamaları	517
Fahriye GÖZGÜ - Bilgi Ekonomisi& Döngüsel Ekonomi Sarma- lında: Eko-İnovasyon	535
Ali Yılmaz GÜNDÜZ –Bölgesel Kalkınmada Kooperatifleşmenin Önemi	553
Emel ABA ŞENBAYRAM –Bireylerin Finansal Teknoloji (FİN- TEK) hizmetlerini Anlama ve Kullanım Düzeyinin Tespiti: Şanlıurfa Örneği	571
Emel İSLAMOĞLU /Medine ATEŞ TORUN - Otel işletmelerin- deki İnsan Kaynakları Yöneticilerinin Yabancı İstihdamı ile İlgili Görüşleri: Antalya İli Örneği	589
Mehmet SAĞLAM / N. Öykü İYİĞÜN - Öğrenen Örgüt Anlayışı- nın Örgütsel Ustalık Üzerindeki Etkisinde Entelektüel Sermayenin Aracı Rolü. Hizmet ve Üretim Sektörü Karşılaştırması	601
Canan TİFTİK - Freud’un Savunma Mekanizmaları ve Bu Sa- vunma Mekanizmalarının İş Başarısı Üzerine Etkisi:	615
Aslı EGE - Türkiye ve Medeniyetler İttifakı Projesi: Türk Dış Poli- tikasında Bir Kırılma Noktası	627
Zakir AVŞAR - Kayyım Atamalarına Demokrasi, Siyasal Partiler ve Dünya Uygulamaları Boyutuyla Siyasal İletişim Açısından Bir Yaklaşımı.....	637
Behset KARACA - XV. ve XVI. Asırlarda Gönen Kazası Vakıfları.....	643

ÖNSÖZ

Değerli Okuyucular,

6. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, Harran Üniversitesi ev sahipliğinde 1-3 Kasım 2019 tarihleri arasında Şanlıurfa ilimizde başarılı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Kongreye farklı bilim dalları ve alanlarında çok sayıda akademisyen ve araştırmacı katılım sağlamıştır ve yine kongreye katılımcılar tarafından çok sayıda bildiri sunulmuştur. Nitekim yayınlanan bu kitapta da kongrede “Sosyal Bilimler” alanında sunulan bildirilerin tam metinlerine yer verilmektedir.

Bu doğrultuda kitap; “Tarih”, “Edebiyat”, “Coğrafya”, “Uluslararası Politika”, “Kamu Yönetimi”, “İktisat-İşletme”, “İletişim”, “Felsefe-Psikoloji-Sosyoloji” başlıkları altında 8 ana bölüme ayrılmıştır. Tarih bölümünde 8, Edebiyat bölümünde 1, Coğrafya bölümünde 2, Uluslararası Politika bölümünde 4, Kamu Yönetimi bölümünde 3, İktisat-İşletme bölümünde 12, İletişim bölümünde 3, Felsefe-Psikoloji-Sosyoloji bölümünde 6 bildiriye yer verilmiştir. Bu şekilde “Sosyal Bilimler” kitabında toplam 39 bildiri yayımlanma imkânı bulmuştur.

Ümit ederiz ki bilimsel araştırmalara bir katkı sağlamak amacıyla ortaya çıkan ve okura sunulan bu kitap; farklı alanlarda çalışmalar yapan akademisyen ve araştırmacılar için önemli bir kaynak eser niteliğinde olur.

Nihayetinde Biz; bu bildiri kitabı için çalışmalarını yayımlayan tüm yazarlarımıza teşekkür ederiz. Ayrıca bildirilerin hakemliğini yürüten değerli hocalarımıza saygılarımızı sunar ve sizlere de iyi okumalar dileriz.

Dr. Zehra DOĞAN

A- TARİH VE SOSYAL YAŞAM

DÜNDEN BUGÜNE TÜRK MEDYASINDA YAPISAL DÖNÜŞÜM

Dr. M. Mücahit KÜÇÜKYILMAZ

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Tarihi Tanzimat ile başlatılan ve o günden beri kendisine halkı aydınlatmak, bilinçlendirmek ve eğitmek misyonlarının yüklendiğini sık sık dile getiren Türk basını, basit ama evrensel bir sorunla da hep yüz yüze kalmıştır: Finans. Denebilir ki; gazeteciliğin tek başına kârlı bir iş olmadığıının anlaşılması, aynı zamanda meslekteki kirlenmenin de başlangıcıdır. Zira Osmanlı'nın muhalif ama meteliksiz aydınlarından başlayarak matbuatın finans probleminin çözülme biçimi,¹ Türk basınının, bir türlü kanuni düzenlemelerle giderilemeyen sorunlu yapısal niteliklerinin şekillenmesinde de belirleyici olmuştur. Fazıl Mustafa Paşa'nın himayesini kaybedince, onun rakibi Hidiv İsmail Paşa'dan destek alarak *Hürriyet*'i çıkarmaya devam eden Ziya Paşa gibi, hâmisiz veya sermayesiz aydınlatma misyonunun ifa edilemeyeceğini gören pek çok aydın, çoğu gazetecilik dışı incelikli yöntemler kullanarak iktidar ile sermaye temini konulu ilişkiler kurmuşlardır.

Osmanlı topraklarında, ilk olarak İzmir'de ortaya çıkan gazetelerin gayrimüslim tüccar sahipleri de Fransız Hükümeti ile Bâb-ı Âli arasında gidip gelen çıkar ilişkileri sayesinde ayakta durmaya çalışmışlardı. Sahibi Filip Efendi'nin okuma yazması biraz kısıtlı olduğu için Ali Suavi'nin yönettiği *Muhbir* gazetesinin 1867'de yayımladığı bir bildirideki “müşterilerimiz ve hamiyet erbabı kişiler”² ifadesi, basının iki önemli sermaye kaynağını göstermesi bakımından ilginçtir. Okuyucu müşteridir; kendilerinden himaye beklenen sermaye sahipleri de “hamiyet erbabı kişiler” olarak baş tacı edilmektedir.

Himaye kurumunun çoğunlukla devlet olduğu bu ilişki tarzında İstanbul'da çıkan *Levant Herald* gazetesinin sahibi Edgar Vitaker'in 24 Temmuz 1890'da Sultan II. Abdülhamit'e yazdığı mektup bugünkü medya-siyaset arasındaki “yemleme” ve “havauç-sopa” ilişkisine de ışık tutmaktadır:

(*) Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi Öğretim Görevlisi, Cumhurbaşkanlığı Başdanışmanı

¹ Yücel Bulut, “Bâb-ı Âli'den Çıktık Yola...”, *Anlayış Dergisi*, Ağustos 2005.

² Hıfzı Topuz, *Başlangıçtan Bugüne Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1996, s. 14.

“1877’de Hükümetin çıkarlarını savunuyordum. Hiçbir mükâfat görmedim, bilakis Hükümet ödeneğimi kısıtı, gazetemi kapattı. Sekiz yıl dayandım. Elimdeki bir kısım malımı, Çanakkale’deki çiftliğimi, İstanbul’daki arsamı satarak durumumu korumaya çalıştım. Ama çok zor duruma düştüm. Sekiz yıldan beri biriken ödeneklerimin ve gazetemın kapatılmasıyla uğradığım zararın tutarı 20 bin liradır... Bir de sansür usulü kondu. Bu, halkın olayları anlamasına engel olmak için konmuş bir tıkaçtır. Bu yüzden gazetemın okurları azalmış, uğradığım zarar ve ziyanlar artmıştır... Şimdi sefalet içindeyim. Ömrümün sonuna kadar sefalet içinde kalmamak için yardımınıza rica ediyorum. Aksi halde, Osmanlı ülkesinde 35 yıl içinde topladığım bilgileri başka ülkelerde yayınlamam gerekecektir.”³

Sonrasında Vitaker Efendi’ye 100 bin kuruş ödenek tahsis edilerek susması ve sefaletten kurtulması sağlanmıştır. Ancak Vitaker Efendi’nin medya etiği dersinde temel metin olarak okutulması gereken mektubuna dönersek, etiğin ve onunla ilgili sorunların zaman ve mekân üstü niteliği dikkat çekicidir. Neredeyse, bir mektupta, gazetecinin yapmaması gereken temel ahlaki yanlışların tamamı görülmektedir. Hükümetin çıkarlarını savunmak, ondan mükâfat beklemek, ödenek adı altında meslek dışı aktörlerden para almak, ticari faaliyet ile gazeteciliği iç içe geçirmek, siyasetten sermaye yardımı istemek, uluslararası güç odaklarına yaslanmak, şantaj ve istihbaratçılık yapmak...

Bütün bunlar gazeteciliğin etik temelli sorunlarının mülkiyet merkezli olarak özellikle sermaye ve siyaset ile bağlantılarında ortaya çıktığını gösterir. 2000’li yıllardan itibaren, Türk medyasında mülkiyet yapısının bir dönüşüm geçirdiği bir gerçektir. Sadece gazeteciliğin amatör bir ruh ile yapıldığı, çay, kahve ve simidin bu ruhu tamamlayan sembolik unsurlar olarak gazeteci ile özdeşleştiği Babîâli günlerinden İkitelli plazalarına terfi(!) ediş sırasında görünür hale gelen bir dönüşümden değil, daha fazlasından söz etmek gerekir. Aslında sermayenin niteliğindeki değişim, gazeteye, gazeteciye ve gazetecilik anlayışına yansırken pek dikkat çekmemekteydi. Fakat 1980’lerde Turgut Özal ile başlayan serbest piyasa ve liberalizasyon politikaları sonrası gazetecinin mekânının değişmesi –buna gazeteciliğin dünya değiştirmesi de denebilir- meslekte geri dönülmez bir yola girildiğinin işareti oldu. Halkla birlikte yaşayan, halkın taleplerini sayfalarına taşıyan, kamusal sorumluluk anlayışıyla her fırsatta muhalif duruş sergileyerek (siyasal) iktidara “çakan” gazeteci, yine çıkmaya devam etti; fakat bir şartla: Daha elitist bir üslup kullanarak.

³ Topuz, age, s. 41.

Aile Gazeteciliğinden Merkez Medyanın Dönüşümüne

Türkiye’deki medya yapısının yakın tarihte izlediği dönüşüm sürecine kabaca göz atınca, üç ayrı evreden bahsedilebilir.⁴

Birincisi, “aileler dönemi” olarak adlandırabileceğimiz ve Cumhuriyet’in kuruluşu sırasında şekillenen geleneksel sermaye yapısının hâkimiyetindeki medya yapısıdır. Bu cümleden sayılabilecek Nadiler, Simaviler, Karacanlar, Ilıcaklar gazete sahipliği dışında başka alanlarla uğraşsalar bile, asıl işleri gazeteciliktir ve kendilerini o şekilde tanıtmayı tercih etmişlerdir. Bu aileler sırasıyla, 1970’li yıllarda sırasıyla Cumhuriyet, Hürriyet, Milliyet ve Tercüman gazetelerin de sahipleri konumundadırlar. Aynı dönemde, sermaye bakımından daha güçlü Koç ve Sabancı gibi ailelerin, medya sahipliğini düşünmemeleri, gazeteciliğin sadece ticari kaynaklarla kayıtlı değil, kendine özgü şartları olan ve belli aileler tarafından yürütülen bir alan olarak görülmesiyle bağlantılı sayılabilir.

İkinci evrede, klasik aile sermayelerinden hırslı, girişimci kişi patronajına geçiş öne çıkar. Bu dönem tam anlamıyla Özal liberalizasyonu ile ilgili olsa da, köklü ailelerin kopuşu 1970’lerin sonunda başlar. Öncelikli vasfı tüccar olan ve gazetecilik geçmişi bulunmayanların neredeyse Babiâli’ye giremediği günler geride kalırken, yeni girişimci sınıfın ortama sızmasının ilk ve erken dönem örneği, Tofaş ve Aygaz bayii Aydın Doğan ile olur. Abdi İpekçi’nin öldürülmesinden sonra, Ercüment Karacan, ailesini korumak amacıyla, 1979’da Milliyet’i satıp sektörden el etek çekmiştir. Gazeteciliğin hâlâ tam anlamıyla ticari faaliyet alanı olan bir “sektör” değil, bir tür kamu hizmetinin ifa edildiği bir “meslek” olarak anıldığı dönemlerin sonuna denk gelen bu olay, aynı zamanda aile gazeteciliğinin yerini holding gazeteciliğinin almaya başlamasının da dönüm noktası sayılabilir. 1980’li yıllar aynı zamanda Türk basınında aile gazeteciliğinin son dönemlerine tekabül etmektedir.

Bu yeni ve hırslı patron kuşağı, Yeni Asır gibi, asırlık bir yerel gazeteden 1985’te Sabah gazetesi ile ulusal ölçeğe geçen Dinç Bilgin ve Özal’ın çevresinde güç kazanan isimlerle yoluna devam eder. 1990’ların başında serbest piyasa ortamının şartları ile televizyon yayıncılığında kamusal tekelin kırılıp özel kanalların oluşması, holding medyası da denen bu girişimci patron sınıfına yenilerini ekleyecektir: Ahmet Özal, Asil Nadir, M. Ali Ilıcak, Cavit Çağlar, Erol Aksoy, Cem Uzan, M. Emin Karamehmet, Korkmaz Yiğit... Bu arada 1993’te Kemal Ilıcak’ın ölümüyle Tercüman güç kaybetmiş; 1994’te, Çetin Emeç’in katlinden 4 yıl sonra, meslekteki “Son Mohikan” olan Simavi ailesi, Hürriyet’i Aydın Doğan’a satmıştır.

⁴ Konunun ilk kez ele alındığı makale için bkz: M. Mücahit Küçükylmaz, “Türk Medyasının Üç Hali”, Anlayış Dergisi, Aralık 2009.

Böylece, tek başına kârlı bir alan olmadığı bilinen gazetecilik, birtakım ticari telafi ve destek araçları devreye sokularak gitgide iktidara yakın bir faaliyet alanına da dönüşür. Ancak kâr-zarar mekanizması işlediği için, rekabette kimilerinin yok olup gitmesi mukadderdir; zira devlet teşvikleri yetmemiş, banka kredileri kullanılmış ve geri ödemeler bir sorun olarak kendini göstermiştir. Etkisi 2000'lerin başına kadar süren dönemin kaybedenleri arasında Özal'la birlikte kazananlar başta gelir: Ahmet Özal, Asil Nadir, M. Ali Ilıcak, Erol Aksoy, Korkmaz Yiğit, Dinç Bilgin, Cavit Çağlar... Listeye son anda Uzan ailesi de dahil olurken, M. Emin Karam Mehmet ve Aydın Doğan ayakta kalanlar arasında yer almaktadır.

Üçüncü evrede ise, 1990'lı yılların sonunda İslami-muhafazakâr sermayenin güç kazanması ile Cumhuriyet'in başından beri iktidar sisteminin kenarında kalmış olan geniş bir toplumsal kesimin merkez medyada temsil edilmeye başlandığı görüldü. Aslında daha evvel de İslami hassasiyete sahip kitleleri temsil etme iddiasıyla yola çıkan ve 1 milyon 400 binlik satışla günümüzde bile hâlâ kırılmamış olan tiraj rekorunu elinde bulunduran Enver Ören'in Türkiye gazetesi örneği vardır. Fakat bu istisnai bir durum olarak kaldı ve orta-uzun vadede sürdürülememiştir. 2000'li yıllarda, Türkiye'deki sosyo-politik değişim ve istikrar süreci ile hız kazanan muhalif medyadaki hareketlilik veya diğer deyişle, muhalif medyanın merkeze yerleşmesinde, önce Albayraklar ve Kanal 7; ardından da Ahmet Çalık, Ethem Sancak gibi yeni sermaye sahipleri rol oynamıştır. Mülkiyet dağılımı zamanla bir yanda Doğan, Karam Mehmet, Ciner gruplarının, diğer yanda Çalık, Sancak ve Albayraklar ile Zaman gruplarının temerküz ettiği bir yapıya doğru yol almıştır.

Kabaca üç evre halinde özetlenen Türk medyasında mülkiyet dönüşümü, sermaye yapısında biraz daha çeşitlilik getirmiş olsa da, hâlâ gazetecilik mesleğinin pratiğinde ve gazetelerin biçimine yansıyan haliyle, yine tektip bir yapıyı resmetmektedir. Bunun toplumsal beklentilerle ilgili boyutu, belki sözlü kültürden -yazılı kültürü atlayıp- hızla görüntü kültüre geçiş gibi varsayımlarla açıklanabilir. Fakat gerçekte, gazetecilik tek başına kârlı bir alan haline gelmediği müddetçe mevcut görünümün düzelmesini beklemek zor görünmektedir. Bu durum, ulusal medya için olduğu kadar yerel basın ve hatta günümüzde İnternet gazeteciliği için de geçerlidir. Nasıl ki, ulusal basın yerelde gazetecilik yapmıyorsa, yerel basın da aynı şekilde, yerel gazetecilik yapmak yerine, ulusal ölçekteki yayınların bir "mikrokopisi" olduğu izlenimini vermektedir.

Türk Basınının Sermaye Yapısı: Monopol, Oligopol Tartışmaları

Türk medyasında etik bir sorun olarak tekel olgusunun bulunup bulunmadığı konusu gerek 1970'li yıllarda, gerekse sonraki dönemlerde temel tartışmalardan

birini oluşturmuştur. Bilindiği gibi ‘tekel’ kavramı, özünde ekonomi ile ilintili olduğu halde, medyanın ekonomik bağlantılarının çokluğu ve bu iki alanın iç içe geçmişliği nedeniyle, iletişim alanında da yaygın biçimde kullanılmaktadır. Medya ile ekonomi arasında yaşanan bu kavramsal geçişkenlik ve karmaşa, aslında iki alan arasındaki göbek bağının özellikle medya açısından hayatî bir işleve sahip olmasının sonucu olarak görülmelidir. Medyanın merkeze alındığı pek çok etik tartışmanın nedeni olarak, yeterince denetlenemeyen ve liberal demokrasilerin çoğu kez hazırlıksız yakalandığı bu sorunlu ilişkiler yumağı karşımıza dikilmektedir. Üstelik çoğu zaman işin içine siyasetin de dâhil olması, bu üçlü etik sorununu aynı zamanda bir demokrasi sorununa dönüştürmektedir.⁵

Küreselleşme olgusunun ivme kazandığı Soğuk Savaş sonrası dönemde kızışan pazar rekabetleri, birbirine yakın alanlarda faaliyet gösteren büyük şirketlerin evliliğine yol açarken, tekelleşme olgusu gündeme daha güçlü biçimde gelmiştir. Ancak, bir gerçekliği bütün kapsamıyla dile getirme kaygısı, zaman zaman abartılı ve gerçeğin (t)uzağına düşen tanımlamalara yol açabilmektedir. Eğer sektörün bütün işlemleri “tek” bir “el”de toplanmışsa, burada bir monopolizasyon (Tekelleşme) söz konusudur; fakat İtalya’daki medya gücünü yüzde 70’lere varıran Berlusconi gibi, 2000’li yılların başında Türk medyasının yaklaşık yüzde 60’ını elinde bulundurduğu söylenen Doğan Grubu da sözcüğün teknik ve teorik içeriğiyle düşünüldüğünde gerçek bir tekel konumuna ulaşmış sayılmaz. Çünkü Doğan Grubu, en güçlü zamanında dahi, Türkiye’deki medya pastasını başta Merkez, Çukurova ve Doğu olmak üzere irili ufaklı birkaç aktörle daha paylaşmaktaydı. Anılan grupların her biri için ayrı bir dikey bütünleşme (*integration verticale*: Medya kuruluşunun, ürünün son şekli müşteriye ulaşıncaya kadar geçen her aşamayı kendi bünyesinde gerçekleştirmesi; ajans, matbaa, dağıtım, reklâm...), ya da temerküz (*concentration*: Medya gücünün ağırlıklı olarak bir kişi veya kurumda toplanması) durumu geçerli olabilir. Bunlara ilaveten bir çeşitlendirme (*diversification*: Belli bir alanda faaliyet gösteren ticarî kuruluşun, kârlı gördüğü diğer yan alanlara da el atması; TV kanalları ve gazetelerin otomotiv, gıda, pazarlama, sanayi, turizm vb. sektörlerle yönelmesi) de bu gruplar için söz konusudur.

Buna göre, 1970’li yılları kapsayan aileler dönemi de dâhil, Türkiye’deki medya ortamının finansal yapısını en sahih biçimde tanımlayabilecek kavram,

⁵ Medya gruplarının ticari faaliyetleri ve büyük şirketlerle kurdukları etik olarak tartışmalı ekonomik bağlantılar özellikle Le Monde ve Le Monde Diplomatique çevresinde bulunan Fransız neomarksist ekolün temsilcileri tarafından güçlü biçimde eleştirilmektedir. Bkz: Ignacio Ramonet, *La tyrannie de la communication*, Paris : Edition Galilé, 1999; *Nouveaux pouvoirs, nouveaux maîtres du monde*, Montréal : Fides, 1996 ; Serge Halimi, *Düzenin Yeni Bekçileri*, (Çev. Yaman Aksu-Fügen Eryılmaz), İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 1999; Marc Guillaume, *Où vont les autoroutes de l’information?*, Paris: Descartes et Cie, 1997.

yukarıdaki kavramların hemen hepsinin belli oranlarda geçerlilik payı olmasına rağmen, ‘oligopol’ sözcüğüdür. Zaman zaman arızî çıkar çatışmalarına girişmeler de, medya gücünü elinde bulunduran grupların özellikle 1990’ların ortasında özel televizyon kanallarının “bebeklik” dönemlerindeki yıpratıcı çatışmalardan aldıkları dersle, zımnî bir mutabakata vardıkları söylenebilir. Bununla birlikte baltaları gömme kararı alan ve paylaşımda ciddi bir kesinti olmadıkça uzlaşmayı (belki de ateşkes demek daha uygun olur) sürdüren medya grupları hiç kimsenin monopol olmaya güç yetiremediği bir ortamda genellikle oligopolist yapıda karar kılmış görünmektedir.

Sonuç

Türk medyasının yapısal dönüşüm sürecini izlerken, büyüteci onun biçimsel ve işlevsel tarafında tuttuğumuzda, farklı açılardan tekel iddialarını haklı çıkaracak bir manzaradan söz edilebilir. Okuyucu ya da izleyicinin pek muhatap olmadığı haliyle görsel-işitsel-yazılı medya, teorik bakımdan ve finansal altyapısı itibarıyla oligopolist bir yapı arz etse de, son tahlilde vatandaşa ulaşan biçimi ve içeriğiyle monotip bir görüntü taşımaktadır. Geleneksel medyanın gazete sayfaları, birer tıpkıbasım örneği gibi birbirine benzemekte; hatta künye ve logolarını kapattığınızda tipografya uzmanı olmayan bir okurun, hangi sayfanın hangi gazeteye ait olduğunu kavraması neredeyse imkânsız hale gelmektedir. Bu gerçek sadece biçimde değil, haber dili ve okura yaklaşım tarzında da kendisini göstermektedir. Aynı sorun daha az belirgin olmak kaydıyla, televizyon ekranları ve radyo kanalları için de geçerlidir. Yeni bir olgu olarak sosyal medya, demokrasi ile anarşizm arasındaki sarkaçta salınıp duran bir çeşitlilik arz ederken, Türk medyasının geleneksel tarafını temsil eden gazete, televizyon ve radyolar dil, üslup, görüntü ve biçim olarak giderek birbirinden ayırt edilemez bir hale bürünmektedir. Bu gidişatı değiştirme ya da zihinsel algı çerçevesini bozma yönündeki girişimlerin, en azından şimdilik kayda değer bir başarıya ulaşmadığı ve “alternatif çabalar” düzeyinde kaldığını göz önünde bulundurulacak olursa, şu anki haliyle Türk medyasına “oligopol görünümlü monopol” demek yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

- Bulut, Yücel “Bâb-ı Âli’den Çıktık Yola...”, *Anlayış Dergisi*, (Ağustos 2005).
- Guillaume, Marc (1997), *Où vont les autoroutes de l’information?*, Paris: Editions Descartes et Cie.
- Halimi, Serge (1999), *Düzenin Yeni Bekçileri*, (Çev. Yaman Aksu-Fügen Eryılmaz), İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Küçükyılmaz, M. Mücahit, “Türk Medyasının Üç Hali”, *Anlayış Dergisi* (Aralık, 2009).
- Ramonet, Ignacio (1999), *La tyrannie de la communication*, Paris: Edition Galilé.
- Ramonet, Ignacio, (1996), *Nouveaux pouvoirs, nouveaux maîtres du monde*, Montréal: Fides.
- Topuz, Hıfzı (1996), *Başlangıçtan Bugüne Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İSTANBUL'DAKİ YABANCI BASIN TEMSİLCİLERİNİN CASUSLUK İÇERİKLİ MEKTUPLARI

Dr. Servet AVŞAR

ÖZET: Osmanlı Devleti'nin Almanya ile savaşa girmesiyle birlikte, kamuoyunun psikolojik olarak savaşa hazırlanması ve kendisine yöneltilebilecek her türlü casusluk tehdidine karşı bir takım önlemler almıştır. Alınan bu önlemlerin birisi de sansür kararıdır. Oluşturulan Sansür Müfettişlikleri vasıtasıyla haberleşme ve basının sıkı bir şekilde kontrolü yapılmaya başlanmıştır. Ülkeye giren çıkan her türlü telgraf, mektup, gazete vb. gönderinin takibi yapılmış, bunlardan sakıncalı olduğu tespit edilenler takibe alınmıştır.

Bu kapsamda, Osmanlı topraklarında casusluk amacıyla bulunan tüm yabancılar da sansürün bu kontrolüne takılmadan haber aktarma için yöntemler geliştirmişler, bu amaçla her türlü vasıtayı kullanmışlardır. Özellikle, yabancı basının İstanbul temsilcileri tarafından tespit edilen her türlü bilgi, şifreli mektuplarla bağlı bulundukları gazetelerin haber merkezlerine gönderilmek istenmiştir.

Tebliğ konusu makalede, Genelkurmay Stratejik Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu'na ait belgelerden istifade edilerek; İstanbul'da görev yapan yabancı basının bazı muhabirlerinin mektuplarında casusluk amacıyla, Boğazlar ve İstanbul hakkında vermiş olduğu bilgilerin İstanbul Sansür Müfettişliğince tespiti ve bu duruma ilişkin olarak verilen emirler, yapılan yazışmalar değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, Danimarka, Sansür, Casus, Gazeteci, Mektup .

The Espionage Included Posts of Foreign Press Representatives in Istanbul in the First World War

ABSTRACT: When the Ottoman Empire entered the war with Germany, it took some precautions against the psychologically preparation of the public for war and any threat of espionage that could be directed against it. One of these precautions is the resolution of the censorship. By means of the Censorship Inspectors established, it has been started to conduct strict control of

communication and press. Each type of telegraphs, posts and journals etc. had been tracked and those found to be inconvenient were scrutinized.

Within this scope, all the foreigners who were spying in the Ottoman lands fostered some methods for transmitting news without fastening upon this control of censorship and used all means for this purpose. In particular, all kinds of information identified by the representatives of the foreign press in Istanbul were requested to be sent to the news centers of the newspapers they were affiliated with the encrypted letters.

In this article, The General Staff Strategic General Staff Military History and Strategic Studies Presidency Archive (ATASE) benefiting of the collection which belongs to First World War; in the letters of some reporters of the foreign press working in Istanbul, the Istanbul Censorship Inspectorate will determine the information about the Straits and Istanbul for espionage and the orders and correspondence will be evaluated.

Key words: First World War, Ottoman Empire, Denmark, Censorship, Espionage, Journalist, Post.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte kendisine güvenlik açısından tehdit oluşturabilecek her türlü iç ve dış etkilenmeye ve casusluk faaliyetlerine karşı bir takım önlemler aldığı görülmektedir. Bu önlemlerden bir tanesi de oluşturulan Sansür Müfettişlikleri vasıtasıyla haberleşme ve basın sıklıkla bir şekilde kontrolü yapılmaya başlanmıştır. Ülkeye giren çıkan her türlü telgraf, mektup, gazete vb. gönderinin takibi yapılmış, bunlardan sakıncalı olduğu tespit edilenler takibe alınmıştır.

Bu şekilde gizli servislerin kendi toprakları üzerinde yürütmekte oldukları istihbarat, casusluk ve psikolojik harekât faaliyetlerini kontrol altına almak istemiştir. Gerçekten de savaşta bir casusun temel görevi farklı kaynaklardan bilgi toplamaktır. Gizli servisler bu farklı kaynakları birkaç farklı grup altında sınıflandırmaktadır. Bunların en başında insan istihbaratı gelmektedir. Bu bilgilerin kaynağı insanlardır. Muhbirler, gizli ajanlar, ikili ajanlar vb. Yine açık ve gizli olmayan kaynaklardan elde edilen istihbarattan önemli bilgilere ulaşılabilir. Bunlar arasında radyo iletileri, gazeteler, dergiler ve televizyon yayınları vardır. Birinci Dünya Savaşı süresince Osmanlı topraklarını adeta bir casusluk üstü haline getiren emperyalist güçler hemen her vasıttan istifade etmek istemişlerdir.

Bu vasıtalardan birisi de İstanbul'da bulunan yabancı gazetelerin muhabirleridir. Bu muhabirlerin açık ve gizli kaynaklardan temin ettikleri bilgileri belirlenen şifreli haberleşme yöntemleri ile gizli servislere aktardıklarına sıklıkla

rastlanmaktadır. Bu da genellikle gönderdikleri mektuplarda satır aralarına gizlenmiş mesajlarla olmaktadır. Bu durumla sadece Osmanlı topraklarında değil diğer tüm savaş alanlarında gözlemlenen ve tespit edilen bir casusluk yöntemi olarak karşılaşılmaktadır. (Bu konuda ayrıntılı bilgi için; bkz.Avşar:2018, s.1-47).

Osmanlı Devleti de bu türden faaliyetlerin önüne geçmek amacıyla 2 Ağustos 1914'te ilan edilen genel seferberlik ile birlikte yapılan düzenlemeler arasında sansür kararı da bulunmaktadır. Sansür kararı ile birlikte savaş karşıtlarının sesleri kısılarak gazetelerin müttefik ülkeler lehine yayın yapmaları sağlanacaktı. Bu yüzden 2 Ağustos 1914 tarihinde Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından ordu hakkında yayın yasağına ilişkin alman kararlar ilgili Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda şöyle denildi: “Gerek Dersaadet’de gerekse vilayetlerde yayımlanmakta olan her dildeki günlük veya haftalık gazeteler ile belirli günlerde çıkan her türlü mecmua ve süreli yayınların bu günden itibaren gerek ordu gerekse donanma ile ilgili yapılacak tertibat ve harekât hakkında, ordu ve donanmada memuriyetlere tayin olunacak zabıtların görevleri hakkında tek bir harf yazmaları yasaktır.

Memleket ve milletin selameti adına olan bu durumun aksine hareket edenlerin gazeteleri bir daha hiçbir isim ile yayımlanmamak üzere kapatılacak, sahipleri memleket ve milletine ihanet etmiş kabul edilerek haklarında ona göre cezai işlem yapılacaktır. İlgili kişilere şimdiden durumu açıklayan bu tebligatın yapılması gerekmektedir.”

Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen bu yazı, 3 Ağustos tarihinde Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi İdare Şubesi tarafından Dersaadet’de yayımlanmakta olan bütün günlük ve haftalık gazeteler ile belirli günlerde çıkan her türlü dergi vs. süreli yayınların sorumlu müdürlerine de tebliğ edildi.

Sansür kararının alınması ve 2 Ağustos’ta Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından ordu hakkında yayın yasağına ilişkin kararın ilgili birimlere iletilmesi için Dâhiliye Nezaretine gönderilmesinden sonra 6 Ağustos 1914’de Başkumandan Vekili Enver Paşa imzasıyla seferberliğin ilanı ile birlikte ülkedeki tüm haberleşme ve basının Harbiye Nezaretinin emriyle sansür edileceğini, değişik mevkilerde sansür merkezleri kurulacağını bildiren yeni bir karar alındı. Bu karar talimatname şeklinde basında da yayımlandı. Talimatnamedeki hususlar 7 Ağustos’ta yürürlüğe girecekti (Kalemli:2018, s.514);(Şahhüseyinoğlu:2005, s.s.38-40); (Kabacalı: 1990, s.s.94-97); (Çakır: 2003,s.112).

7 Ağustos 1914 tarihli İkdâm gazetesinin birinci sayfasına konulan ve “Başkumandanlık Vekâlet-i Celilesi” kaynaklı “Tebliğat-ı Resmiye”de 25 Temmuz 1330 tarihinden itibaren nelerin sansür edileceği ana hatlarıyla açıklanmıştı. Bunlar

arasında her türlü yazılı yazışma da yer alıyordu. Bundan kısa bir süre sonra 16 sayfa içinde 61 maddeden oluşan “Sansür Talimatnamesi” yayınlandı¹.

Talimatname uyarınca başta İstanbul olmak üzere önemli şehirlerde sansür merkezleri kuruluyordu. Sivil halk ile subay ve erlerin mektupları açık zarflara konulacaktı. Aynı biçimde, sivil halkın ordu mensuplarına göndereceği mektuplar da açık zarflarda götürülecekti. Oluşturulan sansür kurullarının kadrolarında yabancı dil bilen subay ve astsubaylar, bunlar bulunamıyorsa devlet memurları yer alıyordu. Sansür kurullarına alınacak üyelerin Arapça, Rumca, İbranice, Ermenice ve Fransızca dillerinden birini bilmesi tercih edilir, bu nitelikteki sensörler İstanbul, Edirne, İzmir, Ankara, Sivas, Erzincan, Diyarbakır, Bağdat ve Basra’ya tayin edileceklerdi.

Askerlerin bulunmadığı yerlerde kurulun başkanlığını en büyük mülki amir üstleniyor, üyeler ise tercihan emekli subaylardan seçiliyordu. İşlerin yoğunluğu gerektiriyorsa sansür kurulu üyelerince ön sansürü uygulayacak memurlar yani sensörler atanabilirdi. Bu kurulları denetleyen bir de sansür müfettişliği kurulmuştu. Geniş yetkilerle donatılmış müfettişler sansür kurulu üyelerinin tek muhatabı olmak durumundaydılar. Kurulun hazırladığı sansür raporları günlük olarak müfettişlere iletildi ve kısmen veya tamamen çizilmiş olan haberleşmeler varsa bunlar öncelikle ele alınırdı. Müfettişler gerekli gördüklerinde, bu tür yazışmaları bağlı oldukları askeri komutanlığın bilgisine sunarlardı.

Haberleşmenin okunaklı ve imzalı olması isteniyordu. Belirsiz cümleler, anlamsız sözcükler kullanılması yasaktı. Bir haberleşmenin içeriği şüphe uyandırıyorsa konu polise havale edilirdi. Subaylar ile diğer askeri personelin şüpheli görülen yazışmalarının sorumluluğu ilgili komutanlığa aitti. Haberleşmenin kaynaklandığı birliğin yerinin bildirilmesi kesinlikle yasaktı. Aynı şekilde sivil halkın ordudaki yakınlarına gönderdiği mektup, kart, havale ve kolilere birlik adıyla birlikte yer adı yazılmasına asla izin verilmiyordu. Bu tür satırlar içeren yazışmalardan o kısım çıkartılırdı. Sansürden dolayı posta ücretine ek olarak ayrı bir ücret alınmazdı.

Kaynağı ne olursa olsun postaneye açık olarak getirilen zarflar, içeriklerin gözden geçirilmesini takiben sansür damgası basıldıktan sonra kapatılabiliyordu. Bazı büyük şehirlerde mektuplar arkalarına bir etiket yapıştırılarak kapatılıyordu. Bunlar İstanbul, İzmir ve Edirne’de kullanılıyordu.⁶ Format olarak birbirine benzeyen bu etiketlere ek olarak İstanbul’da yine dairesel fakat içeriği farklı, oval ve dikdörtgen etiketler de vardı. İlginçtir ki bu etiketlerde sansürden bahsedilmiyordu. Zarf bu şekilde kapatıldıktan sonra önyüzüne muayene edildiğini gösterir bir de damga vuruluyordu. Aynı damga yurtdışından gelen mektup ve kartlar okunduktan sonra da

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.; Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, Cilt:I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 130, İstanbul, 2013.

uygulanıyordu. Kartlar ise okunduktan sonra sansür damgası vurularak postaya veriliyordu. Küçük yerleşim birimlerinde sansür, orada bulunan küçük askeri birliklerin komutanlığınca yapılıyordu².

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nin haberleşmeyi kontrol altına almak ve içerde ve dışarıda kamuoyunu olumsuz etkileyecek haberlerin yayılmasını önlemek amacıyla yoğun bir sansür takibine başladığı görülmektedir.

Bu amaçla, Dersaadet'de üç farklı sansür merkezinin kurulduğu görülmektedir. Bunlar Dersaadet (İstanbul) Sansür Merkezi, Galata Sansür Merkezi ve Beyoğlu Sansür Merkezi'dir. Bunlara kadro açısından da bakıldığında Dersaadet Sansür Heyeti'nde 47, Galata Sansür Heyeti'nde 14, Beyoğlu Sansür Heyeti'nde 3 memur bu işle görevlendirilmişti. Bu görevli personelden Dersaadet Sansür Heyeti: 29 Müslüman, 18 Gayrimüslim (5 Musevi, 1 Rum, 12 Ermeni) den, Galata Sansür Heyeti: 9 Müslüman, 5 Gayrimüslim (1 Musevi, 1 Rum, 3 Ermeni) den ve Beyoğlu Sansür Heyeti: 3 Ermeni'den oluşuyordu. Tabi ki bu kadro ilerleyen dönemde ihtiyaca göre farklılaşabilecekti.

Bu kadroya rağmen ilerleyen dönemde Dersaadet sansür merkezlerinden geçmek için çeşitli merkezlerden muhteviyatına göre gönderilen telgraflar hem iş yükünü artırıp hem de telgraf hatlarını meşgul ettiğinden çok şüpheli bulunan telgraflar hariç bunların ilgili merkezde tetkik edilerek gereğinin yapılması istendi. Yine Dersaadet Sansür Heyeti, Beyoğlu Sansür Heyeti ve Galata Sansür Heyeti'nin çalışmalarına ve bu merkezlerde sansürden geçecek evrakların türüne dair düzenlemeler yapıldı.

Sansür merkezleri kurulurken talimatnamede yazılı sansür merkezlerinden başka merkezlerin tesisine lüzum görülürse durum Dâhiliye Nezareti vasıtasıyla Harbiye Nezaretine bildirilecek, bu iki Nezaret arasında yeni bir merkezin kurulması kararlaştırılacaktı. Dersaadet'de ki sansür heyetleri Merkez Kumandanlığı vasıtasıyla Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesinin, diğer mevkilerdekiler askeri kumandanların ve toplanma mıntıklarındakiler ise ordu kumandanlarının emrine tabi olacaklardı (Kalemlî:2018, s.s.515-516).

Haberleşme konusunda sansürün uygulanma şekline bakıldığında, savaşın ilanı ile birlikte Karargâh-ı Umumiden verilen emir üzerine düşman devletler ile posta, telgraf ve telefon haberleşmesi kesilecekti. Ne düşman devletlerden Osmanlı Devleti'ne ne de Osmanlı Devleti'nden bu devletlere mektup gidip gelmeyecekti. Düşman devletlerin transit şekilde gerçekleştirecekleri haberleşmeler de yasaklanacaktı. Buna karşılık tarafsız ve dost müttefik devletler hükümetleri siyasi

² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Turhan Turgut, "I.Dünya Savaşı'nda Osmanlı Posta Sansürü", <http://turkfilateliakademisi.org/index.php/i-dunya-savasinda-osmanli-posta-sansuru/>.

temsilcilerinin yazışmaları sansür edilmeyecekti. Ancak tarafsız devletler sefarethanelerinin düşman ülkelerdeki kendi sefir ve konsolosları ile yaptıkları resmi yazışmalar kontrole tabi tutulacaklardı. Yine hükümetçe resmi olarak tanınmış müesseselerin “Donanma, Müdafaa-i Milliye, İttihat Terakki, Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye” gibi cemiyetlerin mühürlerini taşıyan yazılar sansür edilmeyeceklerdi.

Resmi haberleşmeye bu şekilde bir sansür uygulanacakken bu çerçeve de şifreli haberleşmelerin kontrolü önemli bir husustu. Gerek ülke içerisi ile gerekse dışarı ile şifreli haberleşme yalnızca hükümet tarafından yapılabilecekti. Tarafsız ve dost müttefik devletler sefirleri kendi hükümetleri hariciye nezaretleri ve tarafsız devletler nezdindeki sefirleri ile şifreli olarak haberleşebileceklerdi. Ülke içerisindeki konsoloslardan da ancak dost müttefik devletler konsolosları kendi sefirleriyle, bu sefirlerde kendi konsolosları ile haberleşebileceklerdi. Yani ülke içerisinde sadece dost müttefik devletler sefir ve konsolosları birbirleri ile şifreli olarak haberleşebileceklerdi. Tarafsız devletler sefir ve konsolosları şifreli olarak haberleşemeyeceklerdi (Kalemlî: 2018, s.518).

Sıkı bir takibi amaçlayan bu sansür uygulamalarında en çok da İstanbul’daki yabancı basının temsilcileri ve muhabirlerinin gönderileri ve kendilerine karşılık olarak gelen başta mektup, telgraf olmak üzere her türlü ileti kontrol edilmeye başlanmıştır. Böylelikle bu kişilerin yapacakları casuslukların ve yayabilecekleri olumsuz haberlerin ve dolayısı ile kara propagandanın önüne geçmek istemişlerdir.

İstanbul Sansür Müfettişliğinin incelemeleri sırasında takibe takılan pek çok isim olmakla birlikte Genelkurmay ATASE Arşivi’ndeki belgelerde Danimarkalı iki gazetecinin yoğun bir takibe alındığı görülmektedir. Bunlardan birisi Fortland Gazetesi’nin İstanbul temsilcisi Andre Çerni’dir. Diğeri ise, İzmir Felemenk Konsololuğu baş tercümanı, Kont Ed. Auspiyer’dir. Kendisi Amsterdam’da yayımlanan (HEST NEWS) Gazetesi’nin İstanbul’daki muhabiri olması şüphesi ile takibe alınmış ve her türlü iletisi kontrol edilmiştir. Neticede suç teşkil edecek bir hususa rastlanmadığı için takipten çıkartılmıştır. Fakat Andre Çerni casusluk suçlaması ile tutuklanarak, Divan-ı Harbe sevk edilmiştir. Son derece ilginç içerikli mektupların biri hariç diğerleri arşivde bulunmamaktadır. Ancak içeriklerine ilişkin suçlama tutanaklarında bilgiler mevcuttur.

1. DANİMARKA’DA ÇIKMAKTA OLAN FORTLAND GAZETESİ’NİN İSTANBUL TEMSİLCİSİ ANDRE ÇERNİ’NİN TAKİBİ İLE İLGİLİ YAZIŞMALAR

Bu kapsamda ele alacağımız ve sansür tarafından izlenmeye alınmış ilk gazeteci Danimarka’da çıkmakta olan Fortland gazetesi’nin İstanbul temsilcisi Andre

Çerni'dir. Andre Çerni'nin Kopenhag'ta yayınlanmakta olan Fortland Gazetesi'nde çıkan makaleleri bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmiştir. Bu yazıların kim tarafından yazıldığı ve hangi vasıta ile gazeteye ulaştırıldığının araştırılması istenecektir.

Bu amaçla 24 Şubat 1330 (9 Mart 1915) tarih ve 7424 numaralı tezkereye ek olarak Polis Müdürlüğü'ne bir yazı gönderilmiştir. Bu yazıda; “ Kopenhag'da “Fortland” gazetesine makale göndermeyi sürdüren ve varlığı karargâhça meçhul bulunduğu evvelce bildirilen, “Çerni” adındaki muhabirin zararlı mektuplarından bir bölümü daha sansürce tutuklanmıştır. Tarihsiz olan bu son mektubun metni yukarısında Adapazarı'ndan yazıldığı kaydı varsa da zarf üstündeki mühürden Beyoğlu Postanesi'ne verildiği anlaşıyor. Bundan sonra gerekli işlem yapılmak, üzere adı geçen hakkında ivedilikle yapılacak soruşturmanın sonucu yinelenerek rica olunur. Mektubun tarihine bakmalı, Adapazarı'ndan olduğu yoluyla bildirilmeli. Telgraf kâğıdına yazılanla bu mektubun değişiminde bana veriniz” denilmektedir (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:002-01).

Bu emir ile birlikte cevaben, 17 Şubat 330 (2 Mart 1915) tarihinde Genel Karargâh İkinci Şube Müdürlüğü'ne gönderilen yazıda; “tarafınızdan görülmek üzere makamınıza sunulmuş ve ilgili olduğu makama gönderilmek için geri gönderilmek üzere takdim kılınır efendim” denilmektedir (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:002-02).

Yine bu konuda İstanbul Sansür Müfettişliği'nden Polis Müdürlüğü'ne 21 Şubat 1330 (6 Mart 1915) tarihinde göndermiş olduğu yazıda şu ifadeler yer verilmiştir; “İlişik Mektubun tercümesinden anlaşılacağı üzere, gönderici Beyoğlu'nda yerleşik ÇERNİ isminde bir şahıs olup KOPENHAG'da FORTLAND Gazetesi'nin muhabiridir.

Adı geçen, Boğazlar ve İstanbul hakkında çok dikkate değer haberler verdiği gibi, hükümet ve ordumuzla, Almanlar arasındaki ilişkilerden pek kötümser söz etmekte olduğundan bu gibi muhabirlerin memleketimizde yerleşmelerine izin verilip, verilmeyeceği düşünülmeye değer görülmüş olmakla gereken işlemlerin yerine getirilmesi istemiyle yüce katınıza takdim kılınır efendim” (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:002-03).

Bu yazıdan da anlaşılacağı üzere söz konusu muhabirin Boğazlar ve İstanbul hakkında yapmış olduğu bilgilendirmelerin artık rahatsızlık verici bir boyuta ulaştığı, yine aynı şekilde Almanlar ve hükümetimiz arasındaki ilişkileri kötümser bir şekilde değerlendirmesinden duyulan rahatsızlık dile getirilmektedir. Bütün bu sebeplerle bu gibi muhabirlerin yerleşim (oturma) izinlerinin iptal edilmesi gerektiği ifade edilmekte ve bu konuda gerekli işlemlerin yapılabilmesi için izin istenmektedir.

Yine aynı konuda İstanbul Sansür Müfettişliği'nce, Polis Müdürlüğü'ne 22 Şubat 1330 (7 Mart 1915) tarihinde, 2. Şube 7424 sayı ile göndermiş olduğu bir yazıda; "Beyoğlu'nda (ÇERNİ) isminde birisi KOPENHAG'da "FORTLAND" Gazetesi'nin Dersaadet (İstanbul) muhabiri sıfatıyla, Boğazlar ve İSTANBUL hakkında yazdığı dikkate değer haberleri içeren bir mektubu ele geçirildi. Adı geçenin, haberci olarak Dersaadet'de bulunduğu karargâhça bilinmemektedir. Bunun gizlice araştırılmasıyla kim olduğunun meydana çıkarılarak, sonucunun bildirilmesi rica olunur"denilmektedir (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:002-04).

Yine bu konuda İstanbul Sansür Müfettişliği, Genel Karargâh İkinci Şube Müdüriyeti'ne, 28 Şubat 1330 (13 Mart 1915)tarihinde göndermiş olduğu 291sayılı yazısında ise; "İlişik olarak sunulan mektup, ÇERNİ (Czerny) isimli bir habercinin Danimarka'da bir gazeteye yazdığı makaleyle ilgilidir. Adı geçen, bundan önce de böyle bir makale yazmış ve aleyhimizde birtakım ifadeleri kapsadığından, makamınıza arz edilmiştir. Şimdiki makale ise, daha kötümsercesine fikirlerle dolu olduğundan, tercümesiyle birlikte takdim olunmuş olmakla, adı geçen haberci hakkında gereğinin yapılması arz olunur efendim" (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:002-05)denilmekte ve altında ise şu not düşülmektedir: mektup Başyaver'e verildi. Bakan Paşa Hazretleri okuyacaklar. Takip.

Tüm bu yazışmaların arkasından İstanbul Sansür Müfettişliğinin, 1 Mart 1331 (14 Mart 1915)tarihinde, 2.Şube 7616 numaralı yazısında; "Başkomutanlık emriyle 24 Şubat 1330 (9 Mart 1915) tarih ve 7424 numaralı tezkereye ek olarak verilen emirde ise Kopenhag'da yayımlanan Fortland Gazetesinin İstanbul muhabiri Danimarkalı Çerni'nin derhal tutuklanarak özel evraklarına el konulması ve durumdan bilgi verilmesi istenmiştir" (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:002-06) denilmektedir.

Yine bu konuda yazışmalara devam edilmiş ve İstanbul Askeri Sansür Müfettişliği'nden 8 Mart 1331 (21 Mart 1915)tarihinde, Genel Karargâh İkinci Şube Müdürlüğü'ne gönderilmiş olan 318 sayılı yazıda; "Danimarka'da çıkan bir gazeteye; Hükümetimizin politikası, Ordumuzun kıymet ve harekâtı hakkında bilgi veren, ÇERNİ ismindeki muhabirin, bundan önce iki mektubu ele geçirilerek makamınıza sunulmuştu. Bu kez de adı geçenin, aynı nitelikte bir makalesi daha görülerek ele geçirilmiş ve tercümesiyle birlikte ilişik olarak sunulmuş olmakla, gereken işlemlerin yapılması arz olunur efendim"denilmektedir (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:002-07).

Bu kapsamda araştırmalar sırasında Polis Müdüriyeti'ne gönderilmek üzere taslak olarak yazılmış ancak işleme konmamış bir 12 Mart 1331 (25 Mart 1915)tarihli bir notta ise; "..... tarih ve Numaralı tezkereye ektir: Danimarka'ya makale

gönderen ve Dersaadet'te bulunduğu anlaşılan, ÇERNİ'nin kendi el yazısıyla yazılı, bir kıta mektup zarfı ilişik olarak sunulmuştur. Yazıdan ve zarfın üstündeki damgadan, polisçe adı geçeninin bulunabileceği umulmaktadır.

Daha sonra bu mektup yakalandı. Önemsiz olduğundan, sansürce bırakılmış. Bursa'da Valide-i Hidi'ye yazıyor. İşlerine vekil atanmasını rica kılıklı bir mektup imiş. Bursa'dan araştırılırsa kuşkusuz (ÇERNİ) adresini yazmıştır. Veya mektupta bu adres vardı"denilmektedir. (ATASE, BDH, K:403/386, D: 1588, F:002-08).

İstanbul Askeri Sansür Müfettişliği tarafından 16 Mart 1331 (29 Mart 1915) tarihinde, Genel Karargâh İkinci Şube Müdürlüğü'ne gönderilmiş olan 350 sayılı başka bir yazıda ise; "Danimarka'da yayımlanan bir gazeteye Beyoğlu'ndan makale yazmakta olan ÇERNİ isminde bir muhabirin, bundan önce birkaç makalesi makamınıza sunulmuştu. Hükümetimizin politikası ve izlediği yolu ve vatanımızın geleceği aleyhinde fikirlerini dile getiren, adı geçen muhabirin, bu kez de yeni bir makalesine rastlanılmış ve makale tercüme edilerek, ilişik olarak makamınıza sunulduğu arz olunur efendim" denilmektedir. (ATASE, BDH, K:403/386, D: 1588, F:002-09).

Bu yazışmalardan sonra ÇERNİ'nin ifadesi alınmıştır. Kendisine yöneltilen sorular bir yerde Osmanlı Devleti'nde casusluk suçlaması ile görülen dosyalarda yapılan işlemlere ışık tutması açısından önem arz etmektedir. Hüseyin Zihni ismi ile imza altına tarafından alınan Söz konusu ifade şu şekildedir:

Beyoğlu'nda Linardi (?) sokağında üç numaralı evde yerleşik Danimarkalı ÇERNİ'nin alınan ifadesidir:

13/14 Mart 1331 (16/27 Mart 1915)

İsminiz, pederinizin ismi nedir? Kaç yaşındasınız?

İsmim ve pederimin ismi Andre ÇERNİ'dir. Altmış bir yaşındayım.

Nerede oturuyorsunuz ve ne işle iştigal ediyorsunuz? Hangi teba'adansınız?

Beyoğlu'nda Linardi(?) sokağında üç numaralı evde kalıyorum. Danimarka gazetelerinin İstanbul muhabiriyim. Danimarka uyruğundanım.

Evli misin? Aileniz nerededir?

Evli değilim. Bütün yakınlarım Danimarka'dadır.

Aslen nerelisiniz? İstanbul'a ne zaman geldiniz?

Aslen Danimarkalıyım, Kopenhag şehrinde doğdum. On beş seneden beri buradayım. Hiçbir yere gitmedim. Ölünceye kadar burada kalmak niyetinde bulunuyorum.

Kimlerle haberleşiyorsunuz?

Muhabirlik yapmakta olduğum gazetelerle, Kopenhag’da bulunan bir kız kardeşim ve bir erkek kardeşim ile haberleşiyorum. Danimarka’da bulunan birkaç dostum ile ara sıra haberleşiyorum.

Hangi Gazetelerin muhabirisiniz?

Kopenhag’da yayımlanan ve “bizim vatan” anlamında olan (VORTLAND) ile (Kopenhag) gazetelerinin muhabiriyim.

Mektuplarınızı hangi araç ile bağlı olduğunuz gazetelere gönderiyorsunuz?

Her zaman mektuplarımı açık olarak, posta ile gönderiyorum. Sürekli mektuplarımı, Beyoğlu Postanesi’ne teslim ederim. Başka bir araçla hiç göndermiyorum (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:002-10).

Bu Gazetelerden ne miktar ücret alırsınız? Bu para size ne şekilde ulaştırılıyor?

Ben bu gazetelerden maaş almıyorum. Yalnız, her bir gazeteye ayda iki-üç mektup gönderiyorum. Göndereceğim makalelerin satırına göre para alıyorum. Yaklaşık olarak, her yüz satırda on frank kadar para alıyorum. Örneğin, bir ay içinde iki yüz satır yazı yazıp gönderirsem, yirmi frank alırım. Paraları da bana göndermiyorlar. Orada bulunan kız kardeşim her ay gazete idarehanelerine başvurarak hesabımı görüp paraları alır ve bana gönderir. Paraları da göndermek çok zordur. Geçen ay DOYÇE BANK ile gönderdi. Bu ay da iki-üç gün önce, Danimarka Büyükelçiliği aracılığıyla gönderdi. Büyükelçilikten beni çağırdılar, parayı verdiler. Her ay elliden, seksen franka kadar para gönderir.

Kız kardeşinizin size gönderdiği paranın miktarı elli altmış frank olduğunu söylüyorsunuz, ancak bu para ile mi idare ediyorsunuz? Yahut başka işle de mi uğraşıyorsunuz?

Kız kardeşim elli, altmış bazen de yüz frank kadar para gönderiyor. Ben orta halde bir yaşam sürdürüyorum. Bazen komisyonculuk (silik) bazı kimselere gerekli olan eşyayı Amerika, Danimarka ve Almanya’dan getirtirim. Onlardan da bir miktar para kazanır, geçinirim.

Amiral Sohon hakkında bir makale yazdınız mı? Bu makaleden amacınız nedir? Başka ne gibi makaleler yazdınız? Bunlardan amacınız ne idi?

Evet, ben bağlı olduğum ve layıkıyla anımsayamadığım bir gazeteye Amiral Sohon hakkında bir makale yazdım. Bu makaleyi yazmamdaki amacım, savaşın sonunda yazılacak tarih kitaplarında özel bir yer alacak olan, Amiral Sohon hakkında

birkaç kelime yazmaktan başka bir şey değildir. Bu yazdıklarım sırf kendi kanaatim idi. Yani ben(ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:002-11) bugün Osmanlı donanmasını komuta eden Amiral Sohon, savaşın sonuna kadar Karadeniz’de Osmanlı hâkimiyetini sürdürebilmesi ve Çanakkale’ye saldıran Fransız ve İngiliz donanması amaçlarına ulaşamayıp, Türkiye ve bağlaşıkları galip gelirse, Amiral Sohon’da olağanüstü takdir olunacak ve büyük bir şöhret kazanacaktır. Öte yandan, Türkiye ve bağlaşıkları mağlup olursa, doğal olarak Amiral Sohon da fena bir isim kazanacak. Yeterince Türkiye’ye hizmet edemedi, görevini yapamadı denilecek. İşte benim bu satırları yazmaktaki amacım buydu. Yoksa, Amiral hakkında bir şey yazmak değildi. Ben gelecekte söz etmek istedim. Nasıl ki bugün bir gazeteye “İstanbul’un geleceği” hakkında bir makale yazıp gönderdim, Ben, bu konular üzerinde fikir yürütüyorum ve düşündüklerimi yazıyorum. Birçok kez yazmadım. İlk kez olarak yazıyorum. Benim hiçbir kötü niyetim yoktur. Ben, Türkiye aleyhinde hiçbir zaman bir şey yazmadım. Ben, Türkiye’yi seviyorum ve ölünceye kadar burada kalmak niyetinde bulunuyorum.

Başka söyleyecekleriniz var mıdır?

Hayır yoktur.

İfadenizi okuyunuz, doğru ise imzalayınız.

Evet doğrudur. İmza ederim.

Daha sonrasında ise hazırlanan fezleke hakkında gerekli işlemlerin yapılması konusunda, adı geçenin Divân-ı Harb-i Örfi’ye bırakılması için Merkez Komutanlığı’na gönderilmesi istenmektedir. 16 Mart 1331 (29 Mart 1915) tarihli ve Siyasi kısım Üçüncü Şube Müdürü Naci imzalı söz konusu fezleke ise şu şekildedir;

Fezleke

Bu ifade sayfasının incelenmesinden de anlaşılacağı gibi, Kopenhag’da yayımlanan “VORLAND” Gazetesi’ne Amiral Sohon hakkında bir makale yazmasından dolayı tutuklanan, Beyoğlu’na Linardi Sokağında, üç numaralı evde yerleşik ve adı geçen gazetenin İstanbul muhabiri (ANDRE ÇERNİ) incelenmek üzere makamınıza sunulan makaleyi, savaşın sonunda yazılacak tarih kitaplarında özel bir yer olacak olan, Amiral Sohon hakkında birkaç kelime yazmaktan kendini alamadığını ve Türkiye ile bağlaşıkları (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:002-11a) galip gelirse, Amiral Sohon’un olağanüstü takdir ve aksi halde görevini yapmamış olmakla suçlanacağı hakkındaki kanaatine dayalı yazdığını kabullenip ileri sürmekte olduğundan, işin bu yönünün derinlemesine incelenerek, değerlendirilmesiyle hakkındaki gerekli işlemlerin yapılması konusunda, adı geçenin Divân-ı Harb-i Örfi’ye bırakılması için Merkez Komutanlığı’na gönderilmesi yüksek görüşünüze bağlı olduğunu

dile getiren, bu fezleke düzenlenerek, imzalanmış ve adı geçen mektubun aslı ile kaldığı evde ortaya çıkarılan özel evraklar takdim kılındı.

Daha sonrasında ise, Genel Karargâh İstihbarat Şubesi ile görüşülerek, adı geçen hakkında yapılması gerekli işlemlerin belirlenmesi konusu Merkez Komutanlığı'na bırakılmıştı. Şube 2/8/466 21 Mart 1331 (3 Nisan 1915) kısım 21/2 (ÇERNİ)'nin mektuplarının tercümelerini, Divân-ı Harb'ce sorulacak şeylerin madde madde yazılıp gösterilmesi (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:002-12).

Bu konuda 2.Şubece, 24 Mart 1331 (6 Nisan 1915) tarihinde, İstanbul Merkez Komutanlığı'na gönderilen 8466 sayılı yazıda; "Beyoğlu LİNARDİ Sokağı'nda, üç numaralı evde yerleşik, Danimarka ve Kopenhag'da yayımlanan VORTLAND ve KOPENHAG Gazeteleri'nin İstanbul Muhabiri ÇERNİ'nin, sansürce elde edilen, beş kıta mektubu Türkçe'ye tercümeyle birlikte ilişiktir. Mektuplarında; dikkat çekici gizli bilgileri olduğunu beyan ettiği noktalar hakkında, Divân-ı Harbi'n özellikle dikkatini çekmek için, adı geçen noktaları içeren, ayrıca birçoğuyla bağlanmış olmakla, adı geçeninin ivedilikle sorgulanmasıyla, yargılama sonucunun beyanı istenilmektedir" denilmektedir (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:002-13).

Başkomutanlık Vekâleti'ne, 19 Nisan 1331 (2 Mayıs 1915) tarihinde İstihbarat Şubesi İkinci Kısım sorumlusu Yüzbaşı Tevfik imzası ile gönderilen bilgilendirme yazısında ise Andre Çerni'nin ele geçirilen mektuplarının içeriklerine yer verilmektedir. Bu mektupların içerikleri şu şekildedir:

1 Numaralı Mektupta:

a) Boğazların savunma biçiminden, sansürün izin vermeyeceğinden söz edemeyeceği (**Bilgisi olduğu anlaşılıyor**).

b) Düşman filosunun hareketinin ne kadar ilerlemiş olduğuna ilişkin bir şey söyleyemem ve benzeri... Tahkim edilen mevkilere ilişkin, bir şey söyleyemem (**Bilgisi olduğu anlaşılıyor**).

c) İştitiğime göre, onlar karadan kendi gemilerine ateş açılmadığı takdirde (...) yetişmeye bakmadan, gemilerini geçireceklerini Türklere söylemişlerdir. (**Bunu nereden haber aldı?**)

d) Sokak kavgalarından, beklentisi olan az bir sınıftan başka, bugün herkes meselenin barış yoluyla çözümlenmesini arzu ediyor. (**Ne ile İspatlayacak**).

e) Alman denizcileri de birahanelerde "GOBEN" hastadır." Demişler (**Nereden işitildi?**)

f) Fransız ve İngilizlerin gelmesi büyük bir felâkete yol açmaz. Yalnız Ruslar gelmesinler. Güngörmüş Türkler diyorlar **(Bunu da İspatlamalı)**

2 Numaralı Mektupta:

Bunun sonucu olarak, ufak bir kargaşalık ortaya çıkmıştır ve benzeri ...**(Ne zaman görüldü?)**

3 Numaralı Mektupta:

Başkentin, Üsküdar, Alemdağı ve İzmit civarına taşınacağı **(Nereden haber aldıysa, ispatlansın)**

4 Numaralı Mektupta:

a) Çanakkale İstihkâmları hakkında söz söylemeyeceğim **(Bilgisi varmış demek)**

b) Boğazdaki Osmanlı kuvveti hakkında Osmanlı sansürünü gücendirmemek için söz söylemeyeceğim. (Bilgisi varmış demek).

c) Rumların inkârı bizce bilinmektedir. (nasıl)

5 Numaralı Mektupta:

a) Harbin başlangıcında Türklerin: (...) hücum ettiğinden dolayı, üzüntülerimizi dile getiririz tarzındaki ifadeleri çok dikkat çekiciydi **(Nereden işitti?)**

b) Ben bu memlekette; Fransız, İngiliz, Alman politikaları gibi öyle çeşitlilik arz eden ve biri ötekine aykırı, akımlara tanık oldum ve benzeri... **(Bu akımlar anlatılmalı)** (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:002-14).

Genel Karargâh'a gönderilen bu evrakın altına düşülen notta ise, "(FORT-LAND) gazetesi muhabiri (ÇERNİ)'nin evrakı İstihbarat Şube Müdürü tarafından görülmüştür. Evrak bütünüyle, Divân-ı Harb-i Örfî'ye geri gönderilmiştir Teslim alan kişinin bu tezkeresi imza ve geri yollaması rica olunur"denilmektedir (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:002-15).

Sonuç olarak Sansür Müfettişliği'nin titiz takipleri bir sonuç vermiş ve Andre Çerni'nin casusluk içerikli tüm mektupları ve yaptığı özel yazışmalara ulaşılmıştır. Bunun sonucunda aynı konuda İstanbul'daki diğer yabancı gazete temsilcileri de takip altına alınmak suretiyle ülkemizle ilgili olumsuz haberlerin kaçırılmasının ve yayılmasına önüne geçilmiştir.

2. İZMİR FELEMENK KONSOSLOSLUĞU BAŞ TERCÜMANI, KONT Ed. AUSPİYER'İN AMSTERDAM'DA YAYIMLANAN HEST NEWS GAZETESİ'NDEKİ ÇIKAN HABERLE İLGİ OLARAK SANSÜRCE TAKİBİ

Yabancı basın temsilcilerinin takibi kapsamında sansürce izlenen ikinci Danimarkalı İzmir Felemenk Konsolosluğu Baş tercümanı Kont Ed. Auspiyer'dir. Kendisi Amsterdam'da yayımlanan (HEST NEWS) Gazetesi'nin İstanbul'daki muhabiri olabileceği zannı ile sansürün takibe alınmıştır. Bu konuda uzunca bir süre yazışmalar yapılmıştır. Neticede herhangi bir delile rastlanmadığı için sansürce yapılan takibine son verilmiştir. Kendisiyle ilgili olarak uyanan şüpheleri araştırmak ve gerçeği açığa kavuşturmak amacıyla öncelikle İstanbul Sansür Müfettişliği'ne şu yazı yazılmıştır; “Amsterdam'da yayımlanan ve bir nüshası ilişik (HEST NEWS) Gazetesi İstanbul'da veyahut İstanbul dışındaki illerde hangilerine geliyorsa adreslerinin çıkarılarak şubeye gönderilmesi gereklidir”. Sonrasında ise Basın Genel Müdürlüğü'ne gönderilen şu yazı ile “Amsterdam'da yayımlanan (HEST NEWS) Gazetesi'nin İstanbul'daki muhabiri kimdir? Araştırma yapıp, adı geçen ismi ve şöhretiyle ikametgâhının bildirilmesi rica olunur denilerek, bir araştırma yapılarak ilgili muhabirin kimliğinin bildirilmesi istenmiştir (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:006).

Yine bu konuda, İstanbul Askeri Sansür Müfettişliği'nce 24 Haziran 1331 (7 Temmuz 1915) tarihinde, Ordusu Başkomutanlık Vekâleti'ne gönderilen bir yazıda ise şunlar yazılmaktadır; “Bir Vatan Sevdalısı” imzası ile gönderilen çeviriye yer verilmektedir. Burada,

“Anlam bakımından çevirisi yapılmıştır.

Muhterem Efendim!

(HEST NEWS) Gazetesi'nin 6 Haziran 1915 tarihli sayısında yer almış ve İstanbul'dan gönderilen mektupta, Almanya'nın düşmanlarına aşağıdaki haberler yayılmaktadır.

Marmara Denizi'ndeki..... Adası'na bataryalar konuşlandırılmış ve topçu askerleri “VİLLA OTELİ”ne yerleştirilmiştir. Bütün gemiler ve öteki deniz araçları HALİÇ-İstanbul'da bulunmakta ve bunlar iki köprü ile perdelenip korunmaktadır.

Gelibolu'ya erzak, mühimmat ve askeri sevkiyatlar deniz yoluyla değil, kara yoluyla yapılıyor.

Casusluğa karşı çok şiddetli kurallar konulmuştur. Bütün bu bilgilerin, Amsterdam yoluyla düşmana gitmesi mümkündür.

(HEST NEWS) Gazetesi Amsterdam'da çıkıyor ve muhabiri Türkiye'de bulunuyor. Adı geçen gazetenin Türkiye'de kimlere geldiği araştırılacak olursa bunlar

arasında muhbirlik edenin meydana çıkarılması kesin gibidir. Bu gibi bilgiler mektuplara sansürün dikkatini çekmeyecek ve kuşkuyu üzerine çekmeyecek biçimde yazılmakta ve ancak bu iş için yetiştirilmiş özel memurlar tarafından anlaşılabilmektedir” denilmektedir (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:006-01).

İstanbul Sansür Müfettişi tarafından,25 Haziran 1331 (8 Temmuz 1915)tarihinde Genel Karargâh İstihbarat Şubesi Müdürlüğü’ne920 sayı ile gönderilen bir başka yazıda ise; “23/4/331 (6 Temmuz 1915) tarih ve 112387 numaralı emirnameleri cevabıdır:

Amsterdam’da yayımlanan (HEST NEWS) Gazetesi’nin üç- dört aydan beri ilişik olarak sunulan adrese, bir sayı olarak gelmekte olduğu arz olunur efendim”denilmektedir (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:006-02).

Basın Genel Müdürlüğü tarafından 2 Temmuz 1331 (15 Temmuz 1915)tarihinde, Genel Karargâh İstihbarat Şubesi Müdürlüğü’ne gönderilen 105 sayılı evrakta ise; “Amsterdam’da yayımlanan (HEST NEWS) Gazetesi’nin İstanbul’daki muhabirinin adı ve sanıyla ikametgâhının bildirilmesi 23 Haziran 1331 (6 Temmuz 1915) tarih ve 12387 numaralı tezkerelerinde yazılması üzerine, yapılan soruşturmalar neticesinde, İstanbul’da bu isimde bir muhabirin mevcut olmadığı, mevcut ise tarafımızdan yaptırılan soruşturmalar neticesinde bulunamadığı arz olunur” denilmektedir (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:006-04).

Yine bu konuda Sansür Müfettişliği 2.Şube’den, 7 Temmuz 1331 (20 Temmuz 1915) tarihinde, Dördüncü Kolordu Komutanlığı’na, gönderilen 6171 nolu yazıda ise; “İzmir Felemenk Konsolosluğu baş tercümanı Kont Ed Haspiyer isimindeki kişiye Amsterdam’da yayımlanan HEST NEWS Gazetesi gelmekte ve adı geçen gazetede aleyhimize birçok bölümler görülmektedir. Bu gazeteye İstanbul’a ilişkin verilen birçok haberlere göre muhabirinin İstanbul’da olması hakkındaki ihtimale göre buraca soruşturma yapıldıysa da şimdiye kadar başkentte böyle bir muhabiri olduğuna ilişkin kanaat elde edilemedi. Aslında bu gazete sadece bu baş tercümana gelmekte olduğundan, muhabirin de bu olması muhtemeldir. Bu şahsın sürekli gözetim altında tutularak, kimlerle görüşmekte olduğunun ve bunun ne yolla olduğunun araştırılması, adına gelen ve tarafından gönderilen mektupların herhalde sansürce inceltiltirilmesi ve soruşturma sonucu elde edilecek sonuçların bildirilmesi rica olunur” denilmektedir (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:006-05).

Dördüncü Kolordu Komutanlığı, Buca Kolordu Karargâhı’ndan,10/7/331 (23 Eylül 1915) tarihinde, Başkomutanlık Vekâleti Yüce Katı’na gönderilmiş olan, NH/19, 4035/7722 sayılı özel bir yazıda ise; “İkinci Şube ifadesiyle gelen 1 Eylül 1331 (14 Eylül 1915) tarih ve 676 numaralı emrinizin cevabıdır:

İzmir Felemenk Konsolosluğu baş tercümanı, Kont Ed. Auspiyer hakkındaki şimdiye kadar, buraca yapılan araştırma ve soruşturmalarda adı geçen her hangi bir gazeteye o türlü yazılar yazabileceği hakkında hiçbir ipucu elde edilememiştir. Aslında kendisinin buraca tanınmış olan, iyi isim yapmış bir kişiliği vardır. Bundan dolayı adı geçen bu suçlamayı gerektirecek durumlardan uzak bulunacağı kanaatinde bulunmakla beraber, tedbirli davranmak adına, yine gözetlemekten geri durulmayacağı arz olunur “ denilmektedir(ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:006-07).

Bütün bu yazışmalardan da anlaşılacağı üzere sansürde sıkı bir takip işlemi yürütülmektedir. Başta mektuplar olmak üzere tüm gelen ve giden matbu evrak incelenmektedir. Bu iki örneğin dışında yine bir Danimarkalıya ait yazışma da dikkati çekmektedir o da Askeri savaş esirlerini açığa vurmak suçuyla sanık olup, Divân-ı Harb-i Örfî’ce altı ay hapse mahkûm edilen, gazete muhabirlerinden Danimarkalı A.KARANDENİ’ye ait kısa bir yazışmadır. Bu yazışmada,Emniyet Genel Müdürlüğü, Yabancılar Şubesi tarafından, 20/3/331 (2 Haziran 1915) tarihinde, Harbiye Nezareti’ne gönderilen,17260 sayılı özel gizli, 25 numaralı yazıda ise şu ifadeler yer verilmektedir;

“Devletli Efendim Hazretleri,

Askeri savaş esirlerini açığa vurmak suçuyla sanık olup, Divân-ı Harb-i Örfî’ce altı ay hapse mahkûm edilen, gazete muhabirlerinden Danimarkalı A.KARANDENİ’nin, haberleşmesini sansüre bırakmış olması, kötü niyetli olmadığını gösterdiği gibi vermiş olduğu andıçtaki öteki söylemleri de suçsuzluğuna kanıt olduğundan, şu duruma ve adı geçen in yaşlılığından dolayı, yüce affa erişmesi, Danimarka Büyükelçisi tarafından tekrar ve desteklenecek bir biçimde kayırılmış olduğu beyanıyla adı geçen muhtıranın içeriği göz önünde tutularak, mümkün olabirirse, kayırılan bu kişinin desteklenmesi, Hariciye Nezareti’nden daha sonra gelen 17 Mayıs 331 tarihli tezkerede yazılıp, bildirilmiş ve söz konusu muhtıra sureti ilişik olarak takdim edilmiş olmakla, gereğinin yapılması bakanlığınızın yüksek onaylarına bağlıdır. Bu konuda emir verme yetkisi size aittir” (ATASE, BDH, K:403, D:386/1588, F:002-16).

SONUÇ

Osmanlı Devleti tarafından Birinci Dünya Savaşı döneminde başta güvenlik algısı ve olumsuz propagandanın önüne geçmek amacıyla başlattığı sansür uygulaması Almanya ile yapılan ittifak antlaşmasının hemen sonrasında başlamıştır. Bu ittifak sonrasında Osmanlı Devleti tarafından genel seferberlik ilan edilmiş ve sansür kararı da alınmıştır. Sansür kararının alınması ile birlikte, ordu hakkında yayın yasasına ilişkin bir tebligat yayımlanmıştır. Bu tebligattan sonra ise yayımlanan daha

kapsamlı talimatname ile sansürün uygulama şekli hakkında dikkat edilmesi gereken hususlar ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

Alınan sansür kararına göre, matbuat aracılığı ile ordu veya donanma hakkında yayın yapılması yasaklanmakta ve askeri bilgilerin yayımlanması ya da kamuoyu ile paylaşılması suç sayılmakta idi. Bu konudaki uyarılara uymayanlar hakkında gerekli cezai işlemlerin yapılması, sorumlu müdürleri Divan-ı Harbi Örfilere sevkleri öngörülmekte idi.

İşte bu alınan karar doğrultusunda ülkedeki haberleşme, telgraflar, mektuplar, posta paketleri, yolcular sansür çerçevesinde sansüre tabi tutulacaklar ve sıkı bir kontrolden geçirildikten sonra ilgili kişilere teslim edilecekti. Bu kapsamda öne çıkan kişiler ise İstanbul'daki yaşayan yabancılar ki bunlar arasında tüccarlar, gazeteciler, yabancı diplomatlar, öne çıkan yazar ve diğer istihbarat görevlileri gelmektedir.

Sansür Müfettişlikleri tarafından yürütülen bu uygulamalarla, birçok casusluk olayına açıklık getirmişler ve bunların bağlantıları tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti aleyhinde yürütülecek birçok kara propaganda ve olumsuz nitelikteki haberin yapılmasının önüne geçmiştir.

KAYNAKÇA

A- ARŞİV BELGELERİ

Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi Belgeleri:

Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu

-BDH, K:403, D:386/1588.

B-YAYIMLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi, Cilt:I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 130, İstanbul,2013.

C- ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

Çakır, Hamza; *Osmanlı'da Basın İktidar İlişkileri*, Siyasal Yayınları, Ankara,2003.

Kabacalı, Alpay; *Türkiye'de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1990.

Şahhüseyinoğlu, H.Nedim; *Dünden Bugüne Düşünceye ve Basına Sansür*, Paragraf Yayınları, Ankara, 2005.

D- MAKALELER

Avşar, Servet; Birinci Dünya Savaşı'nda Casusluk Okulları, Casusluk Uygulamaları ve Osmanlı Devleti'nin Casusluğu Önleme Faaliyetleri, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt, 2, Sayı: 3, Burdur, 2018, s.1-47.

Kalemlî, Hüseyin; Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Sansür Uygulaması, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, TAED,Sayı 62, Erzurum 2018, s.509-538.

MEDYA-İKTİDAR İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA 28 ŞUBAT DARBESİ*

Dr. Zehra DOĞAN

ÖZET: Liberal öğretilerde medya devleti gözleyen bir kamu gözcüsü ya da bir temsil aktörü olarak görülmektedir. Bu açıdan modern toplum gerek geleneksel gerek yeni medya aracılığıyla biçimlenmeye devam ederken bir güç bir iktidar kaynağı olan medya demokratik toplumlarda yönetenlerle yönetilenler arasında köprü işlevi görme iddiasını sürdürmektedir. Ne var ki medyaya yüklenen bu anlamlar pratikte ve her zaman söz konusu değildir. Medya sahipliği ve medyanın ekonomik kontrolü medya içeriklerinin belirlenmesinde ana faktördür. Bu açıdan medya statükonun korunmasında ve yeniden üretilmesinde önemli bir role sahiptir ki medyanın bu rolü medya-iktidar ilişkisini gündeme getirmektedir. Bu bağlamda kaleme alınan bu çalışmada medya-iktidar ilişkisi Türk medyası ve 28 Şubat süreci üzerinden sorgulanmıştır.

Anahtar Sözcükler: (Medya, İktidar, Medya-İktidar İlişkisi, Medya Etiği, 28 Şubat Darbesi)

The February 28 Coup in the Context of Media-Power Relationship

ABSTRACT: In liberal doctrine, the media is seen as a public observer of the state or a representing actor. In this respect, while modern society continues to be formed in a comprehensive and permanent way both through traditional and new media, the media, which is a source of power, maintains its claim to serve as a bridge between the rulers and the ruled in democratic societies. However, these meanings imposed on the media are not always seen in practice. Media ownership and economic control of the media, yet, are the main factors in determining the content of the media. In this respect, the media plays an important role in the maintenance and reproduction of the status quo, and this role raises issues such as the media-power relationship and media ethics. In this study, written in this context, the relationship between media and power was questioned through the Turkish media and the February 28 Coup.

Key Words: (Media, Power, Media-Power Relationship, Media Ethics, February 28 Coup)

* Bu bildiri Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü'nde hazırlanan "Güvenlikleştirme Süreçlerinde Medyanın Rolü: 28 Şubat Örneği" başlıklı doktora tezinden alıntılanmıştır.

GİRİŞ

Türkiye’de 1990’lı yıllarda ordunun “rejimin güvenliği” tehdidi gerekçesiyle “irtica” söylemi altında gerçekleştirdiği 28 Şubat Darbesi; 27 Mayıs, 12 Eylül gibi sert ve ani bir şekilde fiilen askerin iktidara açık şekilde el koyması şeklinde tezahür etmese de bugün bir askeri darbe olarak kabul görmektedir. Geçmiş darbelerden farklı olarak özellikle basının gücünden faydalanarak kamuoyundan meşruiyet arayan bu girişim tüm sonuçlarıyla demokratik siyasal yaşamı uzun süre felce uğratmıştır. Bu süreçte siyasi meseleler birer milli güvenlik meseleleri olarak ele alınmıştır. Her ne kadar bu darbe askerlerin hazırladığı ve sahnelediği bir zeminde yaşansa da medya gibi güçlerin desteği 28 Şubat sürecinin yaşanmasında etkili olmuştur.

Özellikle medya 28 Şubat’a giden süreçte ve sonrasında 28 Şubat’ın başarılı olmasında etkili bir fonksiyonel aktör olarak hareket etmiştir. 28 Şubat sürecini diğer darbelerden ayıran da medyanın kamuoyu oluşturmaya yönelik bir psikolojik savaş aracı olarak etkin ve yoğun bir şekilde kullanılmasıdır. Bu bağlamda medyanın süreçteki yayıncılık anlayışı da gerek akademik gerek farklı alanlarda önemli tartışma konularından biri olurken bu tartışma medya-iktidar ilişkisi açısından da belirli bir sorgulamayı gerekli kılmaktadır.

Bu varsayımlar ışığında kaleme alınan çalışmada; öncelikle iktidar ve medya ilişkisine dair kısa bir teorik açıklama yapılacaktır. Bu hususta Türk medyasına dair yapılacak değerlendirmeler için özellikle 2012 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi Darbeleri Araştırma Komisyonu’na 28 Şubat süreci ile alakalı ifade veren dönemin medya patronları Aydın Doğan ve Dinç Bilgin’in tutanağa geçen ifadelerinden yararlanılacaktır. Böylece medyanın Türkiye’de siyasal alanın şekillenmesinde kayda değer bir gücü olduğu görülürken özellikle ana akım medya kuruluşlarının sürecin yaşanmasındaki aktif olma çabasının medya iktidar ilişkisi noktasında ne denli tartışmalı olduğu 28 Şubat sürecinde ana akım medya kuruluşlarının sahiplerinin Türkiye Büyük Millet Meclisi Darbeleri Araştırma Komisyonu’na verdikleri kendi ifadeleri doğrultusunda açığa çıkarılmış olacaktır.

1.MEDYA-İKTİDAR İLİŞKİSİ

Kitle iletişim araçlarının çeşitlenerek yaygınlaşmasıyla medyanın kamusal yaşamı etkileme ve denetleme gücü artarken medya pratikleri de kişiler tarafından çok daha fazla sorgulanır olmuştur. Medya bir yandan kamusal enformasyonu üretip yayarken bir yandan da kural tanımaz bir şekilde hareket edebilmektedir. Bu durum ise medya ve iktidar ilişkisi sorununu kamusal tartışmaların önemli bir konusu yapmaktadır.

Çoğunlukla ürettiği enformasyonun alıcısının yanıtından mahrum kalması sebebiyle bu enformasyonu monoloğa indirgenen medya önemli ahlaki yükümlülüklerle sahiptir. Encabo'ya göre; genellikle tek taraflı yayın yapma özelliği nedeniyle medya daha çok diyaloga dayanmayan, daha güçlü ve tek yönlü bir süreç olan *iknaya* yönelik yayınlar yapmaktadır (Encabo, 2014:347-361). Bu ikna sürecinde alıcı diyaloga dayalı iletişimin aksine edilgin bir role sahiptir. Bu durum medyanın sağladığı enformasyonu tehdit ederken medya yayıncıları ve gazeteciler bir ahlaki ikilemle boğuşmaktadır. Bu ikilem ya her türlü yolu kullanmak suretiyle alımlayıcı kitleyi belirli bir televizyon ve gazeteyi takip etmeye ikna etmek ya da doğru tarafsız enformasyonla ve etik kanılarla onları inandırmak şeklinde tezahür etmektedir (Encabo, 2014:348).

Evers ise “Medya Etiği” başlıklı çalışmasında gazeteciler ve program yapımcılarının gündelik işlerinde sıklıkla ahlaki ikilemlerle karşılaştıklarını hatırlatırken medya etiğinin bu ikilemleri aşmakla uğraştığını belirtmiştir (Evers, 2010:45-46). Buna göre; medya etiği kitle iletişim araçlarının işleyişi ve daha özelde bu araçlardan yayılan enformasyonla ilgili olarak ortaya çıkan sorunlu durumlar hakkında sistematik bir düşünme biçimi sağlamaktadır.

Belsey ve Chadwick ise “Medyada Kalitenin Bir Aracı Olarak Etik” (Ethics as a Vehicle for the Media Quality) başlıklı çalışmalarında özgür bir medyanın demokratik bir toplumun gerekli koşullarından biri olduğunu dile getirirler de bunun demokrasiler için yeterli olmadığına dikkat çekmişlerdir (Belsey ve Chadwick, 2014:305-317). Nitekim medyanın rollerinden biri siyasal yaşama toplumsal katılımı sağlamak ve artırmak için enformasyon, fikir, yorum ve tartışma ortamı sağlamaktır ve bu rol için özgür bir medya gereklidir. Bununla birlikte medyanın demokrasiyle alakalı bu rolünü yerine getirmesi sadece özgür medyanın varlığı ile mümkün değildir. Aynı zamanda medyanın kamuya aktardığı bilgi ve fikirlerin kaliteli olması da gereklidir. Ne var ki teoride kolaylıkla dile getirilen bu husus medya ve medya içeriklerini metalaştıran ve bu bağlamda medyayı devletin düzenleme alanının dışında gören piyasa ideolojisinde sorunlu bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır (Belsey ve Chadwick, 2014:306). Nitekim bu anlayış içerisindeki bir görüş medyadaki kalite sorununu piyasa dışı güçlerin alana müdahalesini tamamen reddederek görmezden gelirken diğer bir görüş ise kaliteyi belirleyen piyasa olduğu anlayışı çerçevesinde kaliteyi tirajlar ve izleyici reytingleri üzerinden ele almaktadır.

Bu açıdan medyadaki kalite sorununa hukuksal ve etik açısından yaklaşılması önemlidir. Ne var ki burada da belirtilmesi gereken bir husus söz konusudur. O da tek başına hukuksal çerçevenin medyadaki etik davranışı güvence altına almasının mümkün olmadığıdır. Bu açıdan demokratik bir toplumda önemli olan üyelerinin ahlak ve sorumluluk sahibi olarak hareket etmeleridir. Bu noktada Encabo; ahlakın,

enformasyon ve iletişimin kökeninde yer aldığıın altını çizirken aynı zamanda enformasyon ve iletişimin de ahlakın kalbinde yattığını vurgulamıştır (Encabo, 2014:349). Bir toplumun ahlakını ise büyük çapta enformasyonun nasıl elde edildiğine dayandırmıştır. Ona göre; ikna retorisi iletişim sürecinin her aşamasında mevcut ise bireysel ya da toplumsal vicdan kendi etik göndermelerini yitirebilir. Ayrıca Encabo, “*Medya arabuluculuk yapar*” şeklindeki görüşü açıklarken medyanın sadece insanları bilgilendiren enformasyonu aktarmakla kalmadığını aynı zamanda durum tanımını yaptığını ve belirli bir görüşü ortaya koyduğunu vurgulamıştır (Encabo, 2014:349).

Meseleye gazetecilik ve haber üzerinden bakıldığında kamusal bilgiyi üretenlerin bilginin nasıl kullanılacağına dair sorumluluk sahibi olması etikle alakalı bir takım ilkeleri gerekli kılmaktadır. Gazetecilik mesleğinin ilkelerini, değerlerini ve yükümlülüklerini anlatan medya ve profesyonel gruplar tarafından yapılan yüzlerce kod, tüzük ve beyanname olmakla beraber çoğu beş genel temaya odaklanır. Bunlardan ilki gazeteciliğin bir kamu hizmeti olmasıyla alakalıdır (Deuze, 2005:448). Yukarıda da belirtildiği gibi *gerçeklik ve doğruluk* (truth and accuracy) bu bağlamda değerlendirilebilir (Ethical Journalism Network, 2019). Gazeteciler her zaman “*hakikati*” garanti edemezler, ancak gerçekleri doğrulamak gazeteciliğin ana ilkesidir. Bir gazetecinin her zaman doğruluk için çaba göstermesi önemlidir. Sahip olunan tüm gerçekler gazeteci tarafından verilmeli ve kontrol edilmeleri sağlanmalıdır ki bilgi doğrulanamadığında bu her zaman söylenmelidir. İkinci temel etik ilke *bağımsızlıktır* (Independence) (Ethical Journalism Network, 2019). Bunun bir diğer ifadesi *özerkliliktir* (autonomy) (Deuze, 2005:448). Gazeteciler bağımsız sesler olmalı; politik, kurumsal veya kültürel olsun, özel çıkarlar adına resmi veya gayri resmi olarak hareket etmemelidir. Üçüncü bir temel ilke *adil ve tarafsız* olmaktır (Ethical Journalism Network, 2019). Nitekim çoğu hikâyenin en az iki yüzü vardır. Bununla beraber her bir parçanın her yanını sunma zorunluluğu olmamasına karşın, hikâyeler dengeli olmalıdır. Burada unutulmaması gereken objektifliğin her zaman mümkün olmadığı ve hatta her zaman arzu edilmediğidir. Örneğin, vahşet veya insanlık dışı eylemler söz konusu olduğunda objektivite beklemek yersizdir. Bu noktada önemli olan tarafsız bir raporlama ile güven ve itimat oluşturmaktır. Dördüncü bir ilke olarak *insaniliği* sayabiliriz (Ethical Journalism Network, 2019). Gazeteciler zarar vermemelidir. Yayınladıkları veya bastıkları şey incitici olabilir, ancak kullandıkları sözlerinin ve yer verdikleri resimlerin diğerlerinin yaşamları üzerindeki etkisinin farkında olmalıdırlar. Son olarak da *sorumluluk* ilkesini temel bir ilke olarak verebiliriz (Ethical Journalism Network, 2019).

Tokgöz de “*Temel Gazetecilik*” adlı eserinde gazeteciliğin temel ilkelerinden birinin haber ile yorum arasında keskin bir ayrım çizilerek her ikisinin birbirine

karıştırılmasının önlenmesi olduğunu belirtmektedir (Tokgöz, 2017:141). Nitekim haber gerçeklere ve verilere dayanan kanıtlanması gereken bir bilgilendirme şekli-yken yorum yazarın, konuşanın, yayıncının, kurumun kişisel düşüncesini, inancını ve kişisel yargılarını yansıtmaya bakımından subjektiftir ve doğruluğu kanıt gerektirmez (Tokgöz, 2017:141).

Ne var ki yukarıda saydığımız habere dair nitelikler profesyonellik kavramını yansıtsa da kitle iletişim araçlarının egemen söylemi yeniden ürettikleri ve bu anlamda sosyo-ekonomik ve sosyo politik sistemi meşrulaştırma işlevi gördüğü değerlendirildiğinde pratikte işlerin değiştiği gözükmemektedir. Haber medyasında hangi haber aktörlerinin, olay ya da durumların kamuya ne şekilde ve hangi söylemle sunulacağı medya kuruluşunun pozisyonuna göre değişmektedir. Bu pozisyonda medyanın sermaye ve iktidar güçleri ile ilişkileri doğrultusunda ortaya çıkmaktadır.

Egemen ideolojinin topluma aktarılmasında medya belirli üretim teknikleri kullanarak gerçekleri ideolojik olarak inşa etmektedir. Bu açıdan medya iktidarın fiziksel aygıtının yanı sıra ideolojik ve sembolik aygıtı olarak elit azınlığın sivil topluma nüfuz etmesini sağlamaktadır. Bourdieu'nun 1989-1992 yılları arasında College de France'da verdiği derslerin derlendiği "Devlet Üzerine" adlı çalışmada Bourdieu, David Hume'un "The First Principles of the Government" başlıklı makalesinde yönetenlerin çok rahat bir biçimde yönetebilmelerini şaşkınlıkla karşıladığını dile getirirken aynı şekilde kendisinin de Hume ile benzer şaşkınlığı yaşadığını belirtmektedir (Bourdieu, 2015:199-200). Zira yönetenler o kadar sayıca azken buna karşın yönetilenler ise bu kadar sayıca kalabalıkken toplumsal düzenin nasıl bu kadar rahatça korunduğu şaşılacak bir durumdur. Ona göre; güç ilişkilerinin sembolik boyutlarını devreye sokmadan söz konusu güç ilişkilerini anlamak mümkün değildir (Bourdieu, 2015:200). Nitekim güç ilişkileri sadece fiziksel, askeri ya da iktisadi ilişkilerden ibaret olsaydı çok daha kırılgan ve tahrip edilebilir olurdu. Bu noktada "sembolik güç" ya da başka bir ifadeyle "sembolik iktidar" karşımıza çıkmaktadır (Thompson, 2008:33-34) Sembolik iktidar, varlığını unutturacak denli görünmeden işleyen bir güçtür ki bu gücün işleyebilmesi için varlığı bilinmemesi gerekir. Özellikle ona maruz kalanların varlığının farkında olmadıkları bu iktidar en tipik görünmez iktidardır. Bu bağlamda Bourdieu, güç ilişkilerinin iletişim ilişkileri olduğunu belirtirken toplumsal dünyaya fizikalist bakışla semiyotik ve sembolik bakış arasında bir uzlaşmazlık bulunmaması gerektiğini öne sürmüştür (Bourdieu, 2015:201) Bu bakış açısına göre; güç ilişkileri anlam ve iletişim ilişkileri olarak karşımıza çıktığı için tahakküm altındaki kişi bilen ve tanıyan kişidir. İtaat edimi aynı zamanda tanıma edimi olan bir bilme edimini varsaydığı için itaat eden kimse bilişsel bir edim gerçekleştirilmektedir. Bu noktada Bourdieu, itaat edimlerini anlayabilmek için toplumsal failleri bilişsel zihni yapılarla üstleri ya da astları üzerine düşünen parçacıklar

olarak ele almak gerektiğini vurgulamıştır. Bu bakış açısı da Bourdieu’ya göre bizi; *devletin kendisini kolayca benimsetmeyi başarması kendisiyle ilgili düşünülürken başvurulan bilişsel yapıları dayatacak konumda olmasından kaynaklanamaz mı?* sorusuna götürmektedir. Bu sorunun cevabı için ise bilişsel yapıları ve devletin onların üretilmesindeki rolünü sorgulamak gereklidir (Bourdieu, 2015:202). Nitekim bu sorgulamayı yaparken basın ya da başka bir ifadeyle medya iktidarın sembolik bir güç aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. İktidar medya aracılığıyla bireyler üzerinde yaygın bir şekilde inanma ve itaat etkisi yaratmaktadır ki bu durum Türk medyası için de geçerlidir. Türk medyası bilişsel olarak sembolik iktidarın bir aygıtıdır ki bu bilişsellik basının ilk örneklerinden gazetenin ortaya çıktığı Osmanlı’dan günümüze kadar uzanan bir sürecin eseridir.¹

2.TÜRK MEDYASI VE 28 ŞUBAT DÖNEMİ

Türkiye’de medya ilk örneklerinden günümüze bir sembolik iktidar aracı olarak karşımıza çıkmıştır. Devletin zor aygıtlarının yanı sıra Türk medyası ideolojik bir aygıt işlevi görerek toplumsal ve siyasal hayatın düzenlenip kontrol altına alınmasında etkili bir araç olarak kullanılmıştır. Nitekim Kaya’ya göre; “devletin bekasının” tartışma konusu olduğu 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl başlarında basın egemenlerin kendi aralarındaki çatışma kaynaklı siyasal mücadelenin temel bir alanıdır (Kaya, 2016:253). Bu sebeple siyasal erkin medya üzerindeki bakışı Osmanlıdan bugüne oldukça ağır ve yoğun olmuştur.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında yeni rejimin henüz sağlam temellere oturtulmamış olması dönemin en etkili aktörleri Atatürk ve yakın arkadaşlarını cumhuriyeti tehlikeye sokacak eylemlere karşı oldukça duyarlı kılarken Atatürk İzmir’de gazetecilere verdiği bir yemekte cumhuriyet Türkiye’inde basından beklenen rolü şu şekilde izah etmektedir:

Arkadaşlar, Türk basını, milletin gerçek seda ve iradesinin kendini belirtmesi şekli olarak, Cumhuriyet’in çevresinde çelikten bir kale vücuda getirmelidir, bir fikir kalesi, bir zihniyet kalesi. Basın mensuplarından bunu istemek Cumhuriyet’in hakkıdır. Bütün milletin samimi bir birlik ve dayanışma içinde bulunması bir zarurettir. Umumun selamet ve saadeti bundadır. Mücadele bitmemiştir. Gerçekleri milletin kulağına ve vicdanına gereği gibi ulaştırmakta basının görevi çok çok önemlidir... (Topuz, 2015:146)

Yukarıdaki Atatürk’e ait ifadelerden de anlaşıldığı üzere Türk Basını’na “cumhuriyet” millet iradesini yansıttığı gerekçesiyle tartışmasız bir değer olarak

¹ Türkiye’de basının ilk örneklerinden günümüze kadar gelişimi için bkz. (Koloğlu,2015), (Topuz, 2015).

sunulmakta ve basından rejimi zora sokacak yayınlardan uzak durmasının talep edilmesi “cumhuriyet”in bir hakkı olarak görülmektedir. Bu açıdan Türk Basını’na rejimi koruma ve kollama misyonu Cumhuriyet’in ilk yıllarında yüklenmiştir. Bununla birlikte bu misyonun dışına çıkan gazeteler yaptırma uğramıştır. Nitekim bunun en somut ilk yansıması 1925 yılında doğu illerinde çıkan Şeyh Said isyanı sonrası çıkarılan Tahrir-i Sükûn Kanunu’dur. 4 Mart 1925’te kabul edilen bu Kanunla hükümete olağanüstü yetkiler verilerek hükümetin basın özgürlüğünü dilediği gibi kısıtlamasına yol açmıştır. Nihayetinde gerek Atatürk’ün basından beklentisinin gerekse Tahrir-i Sükûn Kanunu’nun şekillendirdiği Türk Basını Cumhuriyet’in ilk yıllarından günümüze kadar özellikle rejimin güvenliği bağlamında ortaya atılan tehdit söylemlerine bir alışkanlık biçiminde destek vermiştir. Bu açıdan 28 Şubat sürecinde ordunun rejimin “laik” kimliğinin tehlikede olduğu yönündeki “irtica” tehdit söylemi basının tarafından sorgusuzca dillendirilmiştir (Doğan, 2019:183-282). 28 Şubat sürecinde medya egemen ideolojinin dile getirdiği “irtica” tehdit söyleminin topluma aktarılmasında belirli üretim teknikleri kullanmıştır ve gerçekleri ideolojik olarak inşa etmiştir. Egemen ideolojiye ters gözüken Refah Partisi ve toplumun dini kimliği ile kamusal alanda var olmak isteyen büyük bir kesimi ana akım medyanın geliştirdiği ortak bir söylemle “anayasal rejimi” tehdit eden unsurlar olarak sunulmuştur (Doğan, 220-282). Türk medyası 28 Şubat sürecindeki yayınlarıyla bürokratik iktidarın ideolojik ve sembolik aygıtı olarak hareket etmiştir.

Ne var ki Türk medyasının 1990’lı yıllarda 28 Şubat sürecinin en önemli aktörü olarak ortaya çıkmasında etkili olan salt bürokratik elitin kendinden beklediği “rejimin bekçisi” rolünü yerine getirme alışkanlığı değildir. Basının 28 Şubat sürecinde ordu ile ortak hareket etmesinin altında yukarıda da vurgulanan Türk medyasının ilk örneklerinden günümüze otorite ile uyumlu, ekonomik, siyasi ve konjonktürel dengeleri gözetken yayıncılık anlayışı yatmaktadır. Bununla birlikte bu tutum sanki Türk medyasının edilgen bir konumda olduğu izlenimi verse de esasında Türk medyası özellikle siyasi alanın şekillenmesinde çoğu zaman etkili bir güç olmuştur. Basın, yerleşik askeri-bürokratik elite uyumlu buna karşın siyasi elitlerle yer yer çatışan ve kimi zaman hükümetler yıkıp hükümetler kuran bir güç olarak hareket etmiştir.

Nitekim 1990’lı yılların Türk medyası her ne kadar iktidar odaklarının telkin ve yaptırımlarına açık olması sebebiyle edilgen bir pozisyonda görünse dahi 12 Eylül 1980 darbesi sonrası uğradığı yapısal dönüşümle etkin bir role de sahip olmuştur. Bu süreçte medya alanında kamu tekeli kırılırken sektördeki sermayenin biçimi ve mülkiyet ilişkileri değişerek medyanın büyük sermaye ile kaynaşması tamamlanmıştır (Kaya, 2016:249). Nitekim özellikle 24 Ocak Kararları ile Türk ekonomisi liberal dünyaya açılırken Türk medyasının da sermaye ile ilişkisi nihai bir boyut

kazanmıştır. Bu dönemde medyada mülkiyet sahipliği farklı sektörlerdeki sermayedarlara geçmiştir. Uzun yıllar boyunca basın sektöründe yer alan gazetecilikten aileler ya ellerindeki basın kuruluşlarını satarak sektörden ayrılmışlar ya da eski güçlerini kaybederken bunların yerini Aydın Doğan, Dinç Bilgin gibi isimler almıştır. Doğan Grubu, Çukurova Grubu, Doğu Grubu, Turgay Ciner Grubu, Dinç Bilgin Grubu, Uzanlar Grubu, Erol Aksoy Grubu, İhlâs Holding-Enver Ören Grubu ülkenin son çeyrek yüz yılına medya faaliyetleriyle damgasını vurmuş sermaye gruplarıdır (Kaya, 2016:264). 1990'lı yılların bu güçlü medya grupları enerji, madencilik, finans ve inşaat alanlarında ciddi yatırımlara sahiptir. Bu nedenle medyanın verdiği gücü kullanmak medya patronları için son derece önemlidir. Bu bağlamda 28 Şubat sürecinin başta ordu olmak üzere siyaset, sermaye, yargı ve medya ayaklarının olduğu ve bu şekilde organize bir süreç olarak hayata geçirildiği tespiti anlam kazanmaktadır (Doğan, 2019:179). Bu çalışmanın kaleme alındığı dönemde asker bu darbe süreci ile ilgili yargı karşısına çıkarken sürecin diğer aktörleri olan siyaset, sermaye ve basının bu süreçteki rolleri hala tam olarak sorgulanmamıştır.²

Gazeteci Üstel'in 17 Eylül 2018 tarihinde Star gazetesinde "Medya ve 28 Şubat:1" başlıklı yazısında yer verdiği bir örnek bu savımızı destekler niteliktedir. Üstel yazısında, Hürriyet gazetesinin eski patronu Erol Simavi'nin dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal'a "gözdağı vermek" için gazetede bir mektup yayınladığını ve bu şekilde Simavi'nin medyanın Türkiye'deki yerini ve orduyla ilişkisini açıkça anlattığını yazarken mektuptaki şu ifadelerle yer vermiştir:

Basın için dünyadaki beş kuvvetten biridir; dördüncü kuvvettir derler. Bu söz Türkiye için geçerli değil... Birinci kuvvet Türkiye'de basındır! İkinci kuvvetse ordudur... Çünkü orduyu darbelere basın hazırlar (Üstel, 2018).

Üstel'in de hatırlattığı gibi Türkiye'nin yakın tarihi Simavi'yi haklı çıkaracak nitelikte örneklerle doludur. Üstel, bu hususta Simavi'nin basındaki başarısının da ekonomik ve siyasi dengeleri gözetken tutumundan kaynaklandığını öne sürmektedir. Bu iddiasını ise Simavi'nin 27 Mayıs 1960 darbesinin en güçlü askerlerinden Orhan Erkanlı'yı Hürriyet gazetesinin genel müdürlüğüne getirmesiyle ve yine 1960 darbesi sonrası Kurucu Meclis'te basın temsilcisi olarak yer alan Oktay Ekşi'nin uzun yıllar Hürriyet'te başyazarlık yapmasıyla örneklemektedir.

2012 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi Darbeleri Araştırma Komisyonu'na ifade veren dönemin medya patronları Aydın Doğan ve Dinç Bilgin'in tuta-nağa geçen sözleri hem medya-iktidar ilişkisi hem de medya etiği açısından Üstel'in

² 2 Eylül 2013 tarihinde Eski Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı'nın da aralarında bulunduğu 103 sanık hakkında, "Türkiye Cumhuriyeti hükümetini cebren devirmeye, düşürmeye iştirak" suçundan dava açılmıştır. 23 Eylül 2013'te de 28 Şubat 1997'deki Milli Güvenlik Kurulu toplantısının gizli tutanakları, 16 yılın ardından açıklanmıştır. (www.bbc.com, 2017)

yazısını daha anlamlı kılmaktadır. Bu noktada gazeteci bir ailenin çocuğu olan ve 28 Şubat'a giden günlerde, aralarında Sabah'ın da olduğu dört ulusal bir yerel gazete, kırka yakın dergi, ATV dâhil iki tane de ulusal televizyon istasyonu sahibi olan Bilgin'in komisyondaki açıklamaları medya-iktidar ilişkisi ve basının asıl işlevleri noktasında önemli bir itirafıdır. Buna göre Bilgin; 28 Şubat dönemine gelmeden evvel, basında iki büyük grup arasında, yani Doğan Grubu'yla kendi grubu arasında promosyon savaşları dahil kıyasıya bir rekabet olduğunu hatırlatırken bu rekabetin bir ara siyasi arenaya da sirayet ettiğini itiraf etmiştir. Bilgin bu konuda aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır:

...Pek doğru olmayan bir şekilde mesela biz Doğru Yol Partisi'ne destek çıktık, destek olduk grup olarak, Doğan Grubu da Anavatan Partisi'ne destek oldu o tarihte. Yani basının işlevi o tarihte bozulmaya başladı, itiraf etmem lazım. Yani o rekabet sürdü, sonuna kadar o rekabet sürdü (TBMM, 2012).

Bununla birlikte komisyon üyesi Karayel, Bilgin'in kendisinin de itiraf ettiği Doğan Grubu'yla Sabah Grubu arasındaki bu rekabetin bir uzlaşısı ile sonuçlanıp sonuçlanmadığını komisyona gelen konukların verdiği ifadelerin zabitlerini delil göstererek Bilgin'e sormuştur. Karayel, sorusunda; gelen konukların Bilgin ve Aydın Doğan'ın bir araya gelerek uzlaştıklarını ve hatta on beş günlük, bir aylık gazetelerin manşetlerinin de ne olacağına dair bir uzlaşma sağladıklarını ve ondan sonra da bir-biriyle fazla rekabet etmediğini beyan ettiklerini dile getirerek Bilgin'in görüşünü istemiştir. Bilgin ise soruyu şu şekilde yanıtlamıştır:

Tabii, son kısımda bir miktar abartı var ama doğrudur. Şöyle söyleyeyim: Kıyasıya rekabet hâlindeydik. Bu kıyasıya rekabet zaten Sabah gazetesi de pek büyümüşü, grup olarak büyümüşü. Büyük reklam gelirlerine varmıştık. Büyük İstanbul sermayesi de bizim rekabetimizden pek fazla hoşlanmıyordu. Yani onların telkinleri vardı, oturun, konuşun kavga etmeyin, uslu çocuk olun diye. O tarihe kadar ben basının yaramaz çocuğuydum. Doğrudur, böyle bir konformizm mikrobi bana da geldi. Haklısınız ama on beş günlük manşetleri önceden hazırlama, manşetleri ortak atma falan böyle şeyler olmadı. O birazcık işin abartı kısmı ama yani rekabeti durdurduk, onu söyleyeyim, rekabet işi kalmadı (TBMM, 2012).

Bilgin'in İstanbul sermayesini de zikrederek sarf ettiği bu cümleler basın etiği açısından sıkıntılı olduğu kadar basının asıl işlevinden uzaklaşarak sermaye ile geliştirdiği ilişkiler doğrultusunda yayıncılık yaptığını gösteren önemli ifadelerdir. Bu noktada Bilgin'e, 28 Şubat sürecinde banka sahibi oluşuna yönelik sorular da sorulmuştur. Bilgin, banka sahibi oluşunu “...bir mali kuruluşu olmayan, bankası olmayan gazete patronu Türkiye’de o tarihte yoktu hiç” (TBMM, 2012) şeklinde savunurken bankasının yönetim kurulunda emekli üst düzey askerlerin görev yaptığını da

kabul etmiştir. Bilgin; bu emekli generallerin finansman ya da bankacılıkla ilgili ihtisasının ya da bankaya getirebilecekleri finans çevreleriyle de çok fazla bir yakınlıklarının olmadığı göz önüne alındığında emekli askerlerin banka yönetiminde yer alma gerekçelerini ise o dönemlerde Türkiye'nin içinde bulunduğu konjonktürle ilişkilendirerek “*zamanın ruhu*” diye cevaplandırmış ve bunun da bir hata olduğunu söylemiştir.

Öte yandan Dinç Bilgin’e yöneltilen sorular arasında 28 Şubat döneminin habercilik anlayışı da vardır. O dönem yapılan haberlerin baskı ve endişe altında yapıp yapılmadığı ya da varsa baskının kimlerden geldiği de sorulmuştur. Bu türden bir soruya Bilgin’in cevabı ise şu şekildedir:

Şöyle söyleyeyim: Ben gazete patronuydum ama aynı zamanda gazeteciydim, yani işin farkında olmamam mümkün değildi. Yani bir Türkiye düşünün, şimdi zannederim Balyoz’dan mahkûm olan general 35’inci maddeden söz etmişti hatırlarsınız. 35’inci madde, yani “silahla el koyarız” maddesi. Türkiye korktu, biz de korktuk, gazeteciler olarak korktuk. O zamanki Türkiye başka bir Türkiye’ydi, o zamanki Türkiye’deki başbakanlar farklı başbakanlardı. Yani şimdi söylemem birazcık garip olacak ama şimdiki Başbakan gibi bir başbakan olsaydı, şimdiki Meclis gibi bir Meclis olsaydı, böyle araştırma komisyonları kurabilecek ve darbe araştırabilecek bir Meclis olsaydı Türkiye’nin başına bunlar gelmezdi (TBMM, 2012)

28 Şubat’ın en etkili medya patronlarından Bilgin’in yukarıdaki ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Türkiye’de özellikle ana akım medya ilkeli olmaktan ziyade yayınlarında konjonktürel ve konformist hareket etmektedir. Dinç Bilgin’in “*zamanın ruhu*” diye tanımladığı bu durum Türk medyasını ilkeli, tarafsız, sorgulayıcı yayıncılık anlayışından uzaklaştırarak muktedir olan gücün hizmetine sokmaktadır. Böylece 28 Şubat sürecinde de boyun eğen, itaat eden bir basın ortaya çıkmıştır. Gazeteler aralarındaki rekabeti bir tarafa bırakarak 28 Şubat’ın yaşanmasına zemin hazırlayan bir ortak yayıncılık anlayışıyla benzer haber içerik ve söylemlerle yayıncılık yapmıştır (Doğan, 2019:183-220). Nitekim komisyonda 28 Şubat sürecinde medyanın konumuna dair soru bir kez daha Bilgin’e yöneltilmiştir ve bilgin bu kez şu cevabı vermiştir:

Yani şöyle söyleyeyim, orada yeter derecede demokrat olmadığımız doğru, cesur olmadığımız doğru o tarihte. Buna sağduyu demek çok ayıp olur, onu da biliyorum ama o zamanı bir hatırlayın, yani o zaman bir de o Türkiye’yi hatırlayın, Türkiye’de Genelkurmay başkanları bir beyanat verince, onu bırakın, üst düzey generallerin beyanattı ortalığı titretirdi, yani öyle bir Türkiye’ydi. Öyle bir Türkiye’de bütün böyle “genetiği bozuk” demeyim de pek böyle sağlam olmayan basın. Yani düşünün hep böyle muhalefet yapmış ama muhalefeti hep seçilmişlere karşı yapmış,

atanmışları hep bu işin dışında bırakmış bir basın geleneği. Bu basın geleneğinden böyle son derece demokrat, cesur, işte, askerî darbelerle kavga eden basın çıkmadı o tarihte, çıkamadı. Yani şöyle söyleyeyim, uzlaşmak basının işine geldi. Şimdi bunu söylerken işte Dinç Bilgin'in itirafı olarak... (...)Şimdi, korkarım ki yine yanlış anlaşılacağım. Yani konu ben değilim, ben itiraf etmiyorum, ben durumun resmini çekiyorum, Türk basınından bahsediyorum, Sabah'tan bahsetmiyorum. O tarihte bütün müesseseleriyle iş sakata varmıştı, basın da bu işten kendisini soyutlayamadı, soyutlamalı mıydı? Evet, öyle yapmalıydı. Şimdiki aklım olsaydı daha kahramanca davranabilir miydim? Pek emin değilim ama "davranmalıydım" diyorum ama "davranabilir miydim?" boşlukta bırakıyorum. Ondan pek emin değilim çünkü başka bir Türkiye'ydi, o Türkiye çok başka bir Türkiye'ydi (TBMM, 2012)

Bilgin'in bu ifadeleri Türk medyasının genetiğine işlemiş seçilmişlerden ziyade bürokratik vesayetın yanında konumlanma ve bu haliyle demokrasiden çok güce hizmet etme özelliğini yansıtır biçimdedir. Nihayetinde komisyona Dinç Bilgin'den sonra ifade veren bir diğer isim Türk basının önemli patronlarından Aydın Doğan'dır. Nitekim Doğan, komisyonda medya iktidar ilişkisi bağlamında daha çok siyasi partilerle medyanın ilişkileri üzerine durmuştur. Bu doğrultuda Doğan; Türkiye'nin çok partili hayata girdiği 1946'dan bu yana ülkede medya ve siyasi parti ilişkilerinin bir türlü istenilen noktaya gelmediğini dile getirirken her zaman medyayla siyasi partiler arasında çekişmeler olduğunu belirtmiştir. Türkiye'de ifade ve basın özgürlüğünün, iktidar medya ilişkilerinin hep tartışmalı, sıkıntılı olduğunu öne süren Doğan, siyasetçilerin kimi zaman medyayı hasım ve rakip olarak gördüklerini iddia ederken genellikle basına ve kendi yayıncılığına dair savunmacı bir dil kullanmıştır. Doğan'ın komisyonda basına yapılan baskılar hususunda bürokratik ve askeri vesayetten ziyade siyasi partiler üzerinde durması dikkat çekicidir. Bu bağlamda komisyonda Doğan'a siyasi iktidarlara daima olumlu ya da olumsuz ilişkiler içerisinde olduğu vurgulanarak eski Başbakanlardan Tansu Çiller ile bir tartışması hatırlatılmıştır ve bu doğrultuda "medyanın siyaseti dizayn etme, toplumu iktidardaki güç lehine hizaya getirme beklentisi, isteği neden kaynaklanmaktadır?" (TBMM, 2012) diye sorulmuştur. Doğan ise şu yanıtı vermiştir:

Tansu Hanım'a ama bakın, Tansu Hanım, bizi isim vererek, üzülüyorum şu anda, yıllar geçti, itham etti. Dedi ki: "Doğan Grubu Erzurum'a gitti, orada mahkemeyi ayarladı, muhabirini yolladı ve -unuttum şimdi- uydurma haber yayınladı." Ben o arada Ankara temsilciliğini aradım, Milliyet gazetesinin Ankara temsilcisini "Kardeşim, bakın, televizyonda Sayın Başbakan böyle bir şey söylüyor, ne halt ettiniz siz" dedim, "Öyle bir şey olur mu efendim, o arkadaş Ankara'ya da gitmedi." Öyle bir şey de yoktur, belgelerimiz burada, işte. Belgeler bana geçti, ben, Tansu Hanım'a telefonda, "Efendim, bizi itham ediyorsunuz, yalan, üçkâğıt yaptı." diyorsunuz. Rica

ediyorum, maksadımı aşan kelimeler olursa şey yapmayın.“Bunu lütfen, neye dayanarak söylüyorsunuz, izah edin.” dediğimde, Tansu Hanım’la televizyonda işte “Sen kartelsin.” bilmem ne, münakaşa oldu, ben de çıktım kendisine “Bunu açıklayın.” dedim. Tansu Hanım’la, diyorum yıllar geçti, keşke olmasaydı, kavgalarımızın temelinde bu tip şeyler yatmaktadır. Mesela, Sultan Ahmet Meydanında Refah-Yol Hükümeti döneminde, Tansu Hanım çıktı... O zaman benim bacanağım da onun bakanıydı, o da yanındaydı, dedi ki “O kartelin” -dayanamadı sonra- “Doğan Gurubu’nun cebine 7 katrilyon koydum.” Ben oturduğum yerde kurudum. Ya neûzü-billâh, böyle yalan olur mu yahu? Yalanın da bir “mızrak çuvala girer” 7 katrilyon ne koydunuz, ne ettiniz? 7 kuruş koymadı. “Yalan söylüyor.” diyor, Günlerle yayın yaptım, belgesi de burada var, mahkemeye verdim ve o dönemde Tansu Hanım’dan 26 milyon para kazandım, bir sohbetinde bana “Canımı yaktın.” dedi, “Ama Tansu Hanım, sen benim o kadar yaktın ki biraz da sizin yansın...” dedim. (TBMM, 2012)

Doğan’ın 28 Şubat sürecinde koalisyon ortağı Doğru Yol Partisi lideri Tansu Çiller ile ilgili bahsettiği açıklamalar Çiller tarafından 10 Mayıs 1997’de Sultanahmet Meydanı’nda darbe tehlikesine karşı demokrasiyi savunma gerekçesiyle düzenlediği mitingde dile getirilmiştir. Çiller, bu mitingde özellikle ana akım medyaya dair medya-iktidar ilişkileri bağlamında kayda değer açıklamalar yapmıştır. Birand ve Yıldız’ın aktardığı kadarıyla Çiller, mitingde teşvik kapsamında Sabah Grubu’na 275, Doğan Holding’e 573, Koç Grubu’na 55,4 trilyon devlet desteği verildiğini ve kendisinin 1994 yılında iktidara gelerek bunu kesmesiyle basının iftira ve kampanyalarına maruz kaldığını öne sürmektedir (Birand ve Yıldız, 227). Dönemin Hürriyet gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Ertuğrul Özkök ise o konuşmada Tansu Çiller’in medyanın teşviklerden yararlandığına dair açıklamalarına çok sinirlendiklerini belirtirken teşvik denen şeyi Türkiye’de her şirketin kanunen almaya hakkı olan kanuni bir durum olarak savunmuştur (Birand ve Yıldız, 2012:227).

Bununla birlikte Komisyon’da medyanın siyaseti dizayn etme çabalarına dair bir soru da Aydın Doğan’a kendinden önce dinlenen Dinç Bilgin’in açıklamaları üzerinden yöneltilmiştir. Bilgin’in kendisinin Tansu Çiller’i ve Doğru Yol Partisi’ni desteklediği Doğan’ın da Mesut Yılmaz’ı desteklediği ve aralarındaki kavganın o dönemin kurulan koalisyonlar olduğu yönündeki sözleri sorularak konuyla ilgili görüşü istenmiştir. Doğan ise bu hususta Bilgin kadar açık ve net olmamıştır. Doğan, kendi grubunun o dönemki tutumunu Sabah Grubu’nun takındığı tutumun bir sonucu olarak göstererek şu şekilde açıklamıştır:

Benim Mesut Bey’i desteklemem, Tansu Hanım’ı desteklemem diye bir şey yoktu. Olay şuradan kaynaklandı. Sabah gazetesi Tansu Hanım’ı desteklemeye başladı ve bizimle de rekabetini devam ettiriyordu. Biz de Tansu Hanım’a karşıydık. Çünkü -üzülüyorum bunları söylerken- Tansu Hanım’ın Amerika’daki mal varlığını yayınlamıştık biz. Tansu Hanım’a karşı olduğumuz için falan değil, kesinlikle. Biz

gazetecilik yaptık, hatta rahmetli o gazeteci arkadaşımızı taltif ettik. Rahmetli oldu Turan Yavuz. Böyle bir olayı Türkiye'nin gündemine çıkardığı için, getirdiği için. O haberden sonra, Tansu Hanım'la aramızda bir limoni yani hasmane demeyeyim ama bir gerilim oldu. Bu nasıl oldu ben de bilemiyorum. Ben kendimi, birdenbire bunun içerisinde buldum. Dinç Bilgin Grubu da daha ziyade Tansu Hanım'ı destekler oldu. Biz Mesut Bey'e değil, Tansu Hanım'a karşı olduğumuz için, yani Doğru Yol Partisi'ne karşı olduğumuz için Mesut Beyci olmak durumunda göründük. Yoksa hemen ufak bir parantezle söyleyeyim... (TBMM, 2012)

Aydın Doğan'ın bu ifadeleri kendi yayın grubunu medya-iktidar ilişkisi noktasında “masum” gösterme çabasını yansıtsa bile esasında hem siyasetçilerin hem de medyanın birbirleriyle geliştirmiş oldukları “çarpık” ilişkileri açığa çıkarır niteliktedir. Zira birbirlerine yönelttikleri iddiaların asılsız olup olmadığından bağımsız bir şekilde böylesi iddiaların gündeme gelmiş olması bile medyanın asıl işlevlerini ve medyada etik anlayışı sorgulanır kılmaktadır.

Öte yandan Komisyon'da Aydın Doğan'a 28 Şubat sürecinde kendi evinde Erol Çakır, Çevik Bir gibi isimleri ağırlayarak ev görüşmeleri yaptığı yönündeki iddialar da hatırlatılmıştır. Bu iddialar ise Doğan tarafından şu şekilde cevaplandırılmıştır:

Erol Çakır'la Çevik Bir'in bizim evde olduğunu samimiyetle hatırlamıyorum ama Çevik Paşa'yla ben ailece görüşür müydüm? Emekli olduktan sonra görüştüm de, emekli olmadan evvel görüştüğümü bilmiyorum fakat şunu biliyorum ki İstanbul'da 1. Ordu komutanlarıyla ben devamlı, mesleğim dolayısıyla-Cumhuriyet Bayramları'nda resepsiyonlar verirler, oralara giderim- tanışırdım. Onlar da genellikle, 1. Ordudan gelenler de Kara Kuvvetlerine, Genelkurmay'a geldikleri için Genelkurmaydakilerle de tanışırım, hepsiyle görüşürüm de, Özkök Paşa'yla da görüşürdüm, Karadayı'yla da görüşürdüm, Çevik Bir'le de görüşürdüm, Başbuğ Paşa'yla da görüşürdüm ama bu görüşmemin suç olduğunu veya bir gazete sahibi askerlerle görüşemez diye bir şey olduğunu da kabul etmiyorum. Böyle beraber oturdunuz, beraber karar verdiniz, siyasi... Bunlar tamamen şehir efsanesi, böyle şeyler olmaz (TBMM, 2012).

Bu açıklamalarıyla Doğan, bir medya patronu olarak 28 Şubat sürecinin önemli aktörleri ile yakın ilişki de oluşunu olağan bir durum olarak sunarken onlarla beraber hareket ettiği iddiasını reddetmektedir. Ne var ki Doğan'ın olağan kabul ettiği bu ilişkiler ağı medya etiği bağlamında tartışılır bir husustur.

Çalışma içerisinde vurgulandığı gibi 1990'lı yılların egemen aktörü askeri ve bürokratik elittir. Bu sebeple askeri kanat 28 Şubat sürecinde açıktan bir darbe yapmasa bile Milli Güvenlik Kurulu (MGK) kararlarını mutlaka uygulamak istemiştir. Bu amaçla Refah-Yol'un rejimin laik kimliğine ne denli tehdit oluşturduğu söylemini

özellikle kamuoyunun laikliğe dair hassasiyetini ön plana çıkararak ikna edecek biçimde bir planla hareket etmiştir. Bu kapsamda gerçekleştirilen faaliyetlerden biri de “irtica brifingleri” dir (Doğan, 2019:175). Asker tarafından verilen bu brifinglerle özellikle Refah-Yol Hükümeti’ne MGK kararlarının uygulanması yönünde bir kamuoyu baskısı yaratılmak istenmiştir. Bu brifinglerde sözde irtica tehdidinin ulaştığı boyut yargı mensupları gibi değişik meslek gruplarına sunumlar şeklinde anlatılmıştır. Nitekim basın mensupları da brifing alan gruplardandır. Bayramoğlu’na göre; bu brifinge dair değerlendirmelerin çoğu tarihe Türk basını ve aydını adına bir yüz karası olarak geçecektir. Zira medyanın büyük bir çoğunluğu askeri otoritenin konumu ile bağlantılı bir şekilde dönemin hükümet ortağı Refah Partisi’nin politikalarına karşı olmaktan ziyade bu partinin varlığına karşı olma safhasına geçmiştir (Bayramoğlu, 2013:176). Bu brifinglere katılan gazetecilerden biri olan Güneri Cıvaoğlu’nun brifingler hakkındaki değerlendirmesi de o dönem gazetecilerin Türkiye’deki demokrasiye dair anlayışlarını yansıtmaları bakımından dikkat çekicidir. Zira Cıvaoğlu, bugünün şartlarında brifingleri “olacak şey mi?” şeklinde kabul edilemeyecek bir durum olarak nitelerken o zamanın şartlarında en demokratik görünüşünün brifingler olduğunu belirtmiştir (Birand ve Yıldız, 2012:222). Cıvaoğlu’na göre; o zamana kadar alışılan şey askerin muhtıra verip sokağa çıkması ve tankları yürütmesi iken bunların yerine brifing vermesi o zaman için kendilerine anti-demokratik gelmemiştir.

Öte yandan Darbeleri Araştırma Komisyonu’na ifade veren isimlerden dönemin medya patronlarından Aydın Doğan’a 28 Şubat sürecinde medyanın etik kurallara riayet etmediğini gösterir nitelikte sorular da sorulmuştur. Bu sorulardan biri Doğan’ın bir televizyon kanalına telefonla bağlanarak “28 Şubat döneminde MİT ve emniyet bizi kullanmış olabilir” şeklindeki sözleriyle ilgilidir. Bu doğrultuda Doğan’a, “MİT ve emniyet gerçekten sizi kullandı mı, kimlerle irtibatı sağlayarak kullandı?” (TBMM, 2012) diye sorulmuştur. Doğan ise soruyu şöyle cevaplamıştır:

BEYAZ TV’deki şeyde, nasıl geldi olay hatırlamıyorum ama şu bir gerçektir, galiba bu Fadime Şahin olayı dolayısıyla geldi. Ben dedim ki: “Medyayı, emniyetin de, MİT’in de hatta birçok haber kaynağında kullanmış olabilir.” kullanmışlardı da. Nitekim o şeyi, nereden alındı Fadime Şahin olayı dediğimde sonradan sordum arkadaşlarıma zanneditiyorum, polis telsizinden, polis anons etmiş “Biz gidiyoruz, orayı basmaya.” Gazeteci arkadaşlarım da o, Fadime Şahin olayını polis telsizinden öğrenmiş gitmişler, binaenaleyh bizi kullanmıştır diye böyle spesifik bir konuyu söyledim: “Belki, bizi kullanmış olabilirler.” dedim, hâlâ da söylüyorum, her zaman da basın kaynaklarını, zaman zaman basını kullandığı oluyor, basın da buna elinden geldiği kadar dikkat ediyor ama size şunu söyleyeyim ki: Eğer, yayıncılık yapıyorsanız, haber kaynaklarıyla da ilişki içinde olmak mecburiyetindedir, aksi hâlde yayıncılık yapamazsınız, sizler de birer haber kaynağısınızdır, sizlerden de arkadaşlarınızın haber

sızdırır onu kendi süzgeçlerinden geçirmeye çalışırlar, mümkün olduğu kadar başka yerlerden de teyit ederek yayınlarlar ama kamu kuruluşlarına gelen haberleri çok o kadar da fazla incelemeyiz. Çünkü doğal olarak polisin, MİT'in tarafsız olduğunu kabul ederler, bu BEYAZ TV'de söylediğim budur. Başka ben BEYAZ TV'ye de bu konuyla ilgili bağlanmadım. "Bir Diyarbakır Milletvekili, hiç hayatımda görmediğim bir zat, beni tehdit etti. Ben bu adamı ne tanıyorum, ne gördüm." dedim, o vesileyle bağlandım, bu soruyu belki orada sordular, hatırlamıyorum ama böyle spesifik "Bizi MİT kullandı." diye bir şey söylemedim (TBMM, 2012).

Fadime Şahin hadisesine ilişkin bir itiraf da o dönem Doğan'a bağlı bir televizyon kanalının haber müdürü olan CHP Milletvekili Tuncay Özkan'dan gelmiştir. Özkan, baskına giden muhabiri çağırdığını *"adamın yatak odasında sizin ne işiniz var, Gazeteci elinde kamerayla adamın kapısının önünde beklemesiz? Böyle bir görevimiz yok bizim"* dediğini dile getirmiştir.³ Özkan'ın açıklamalarında dikkat çekici olan kısım ise muhabirin cevabıdır. Buna göre muhabir istihbarat şube müdürünün bizzat aradığını önemli bir operasyon yapacaklarını söyleyerek kendilerini çağırdığını dile getirmektedir. Bu açıklamalardan da görüldüğü üzere 28 Şubat sürecinde medya birtakım güçler tarafından yönlendirilmiş ve belli amaçlar için kullanılmıştır.

SONUÇ

Dönemin en etkili medya organlarının başındaki iki ismin Komisyon'da yaptıkları itiraf niteliğindeki bu açıklamalarından da anlaşıldığı üzere 28 Şubat sürecinde tüm gazetecilik pratikleri yok sayılmıştır. Başta gazetecinin politik, kurumsal veya kültürel olsun tüm çıkar ilişkilerinden uzak olması gerektiğine dair bağımsızlık ve özerklik ilkesi olmak üzere birçok etik ilke zedelenmiştir. Bir gazetecinin en önemli sadakatının "gerçeğe sadakat" olduğu görmezden gelinmiştir. Sorumlu habercilik anlayışıyla hareket edilmediği için haberin gerçekliği, doğruluğu gibi temel ilkeler sıklıkla yok sayılmıştır. Çoğu hikâyenin en az iki yüzü olduğu bilinmesine rağmen bu durum çoğunlukla görmezden gelinmiştir. Haberin en az iki kaynaktan teyit edilmesi gerekliliği bir şekilde ihmal edilmiştir. Haberler sansasyon yaratma ya da reyting kaygılarıyla verilirken medya 28 Şubat'ın en önemli kamuoyu yaratıcısı olmuştur. Eğer özellikle ana akım medya böyle bir konumlanma içerisinde olmasaydı 28 Şubat sürecini mümkün kılan atmosferin yaratılmasının mümkün olup olmayacağı elbette bilinmemektedir. Ne var ki medya 28 Şubat sürecinde gazeteciliğin, haberciliğin profesyonel ilkelerine sadakatten uzaklaşmasaydı 28 Şubat sürecinin daha farklı sonuçlarının olabileceği de bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

³ Tuncay Özkan bu açıklamaları Halk TV adlı televizyonda "Halk Arenası" adlı programda yapmıştır. Bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=1D5o9fbgC1E>, erişim: 31 Ocak 2019.

KAYNAKLAR

- BAYRAMOĞLU A. (2013). 28 Şubat Bir Müdahalenin Güncesi, İletişim Yayınları, 2.Baskı, İstanbul.
- BBC Türkçe, 28 Şubat Davası Başladı”, BBC Türkçe Resmi İnternet Sitesi: http://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/09/130902_28_subat_dava, erişim tarihi:30.09.2017.
- BELSEY, A. ve CHADWICK, R. (2014).“Medyada Kalitenin Bir Aracı Olarak Etik”, Medya, Kültür, Siyaset, (der.) Süleyman İrvan, Pharmakon Yayınevi, 3 Baskı, Ankara, ss.305- 317.
- BİRAND M. A. ve YILDIZ R. (2012). Son Darbe 28 Şubat, Doğan Yayınları, 8. Baskı İstanbul.
- BOURDIEU, P. (2015). Devlet Üzerine College de France Dersleri (1989- 1992), İletişim Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul.
- DEUZE, M. (2005). “What is Journalism? Professional Identity and Ideology of Journalists Reconsidered?”, Journalism, SAGE Publications, Cilt.6(4), ss.442-464., the online version: <http://jou.sagepub.com/cgh/content/abstract/6/4/47442>.
- DOĞAN, Z. (2019). Güvenlikleştirme Süreçlerinde Medyanın Rolü:28 Şubat Örneği, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- ENCABO, M. N. (2014). “Gazetecilik Etiği ve Demokrasi”, Medya, Kültür, Siyaset, (der.) Süleyman İrvan, Pharmakon Yayınevi, 3 Baskı, Ankara, ss.347-361.
- EVERS, H. (2010). “Medya Etiği”, Televizyon Haberciliğinde Etik, (ed.) Bülent Çaplı, Hakan Tuncel, Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, Ankara, ss.45-46.
- ETHICALJOURNALISMNETWORK, “The Five Principles of Ethical Journalism”, <https://ethicaljournalismnetwork.org/who-we-are/5-principles-of-journalism>, erişim tarihi: 06.08.2019.
- KAYA, A. R. (2016). İktidar Yumağı Medya-Sermaye-Devlet, İmge Kitabevi, 2.Baskı, Ankara.
- KOLOĞLU, O. (2015). Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi, Pozitif Yayınları, İstanbul.
- SABAH, 2012. “Kandil’den manşet çıkıyordu”, 19 Nisan <https://www.sabah.com.tr/gundem/2012/04/19/kandilden-manset-cikiyordu>, erişim tarihi: 02.02.2019.

- THOMPSON, J. B. (2008). Medya ve Modernite, Kırmızı Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul.
- TOKGÖZ, O. (2017). Temel Gazetecilik, İmge Kitabevi, 12.Baskı, Ankara.
- TOPUZ, H. (2015). İkinci Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi, Remzi Kitabevi, 6. Basım, İstanbul.
- ÜSTEL, A. (2018). "Medya ve 28 Şubat:1", Star Gazetesi, 17 Eylül.
- TBMM Tutanak Hizmetleri Başkanlığı, Komisyon Raporu: (10/256), Tarih: 05.10.2012. TBMMResmiİnternetsitesi:https://www.tbmm.gov.tr/aras-tirma_komisyonlari/darbe_muhtira/index.htm, erişim tarihi: 10 Şubat 2019.
- TUNCAY Özkan'ın açıklamaları için bkz. Bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=1D5o9fbgC1E>, erişim: 31 Ocak 2019.

XVI. YÜZYILDA DİYARBEKİR EYALETİ'NİN EKONOMİK DURUMU

Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL
Pamukkale Üniversitesi

ÖZET: Diyârbekir ve çevresi Çaldıran savaşındn sonraki dönemde Osmanlı hâkimiyetine girdi. 1518 yılında tamamlanan tahrirle Diyârbekir bir eyalet olarak Osmanlı idarî teşkilatına dâhil oldu. Eyaletin alanı bugünkü Güneydoğu Anadolu bölgesinin neredeyse tamamını içine alıyor ve Musul sancağı ile bugünkü Irak'a uzanıyordu.

Sanayi öncesi çağda dünya ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanıyordu. Diyarbekir eyaletinde de durum farklı değildi. Eyalet nüfusunun % 80'den fazlası kırsal kesimde yaşıyordu ve nüfusun temel geçim kaynağı ziraat idi. Tarım sektörü 16. yüzyılda Diyarbekir ekonomisinin en az % 60'ını teşkil ediyordu.

Diyarbekir'in merkezi Amid eyaletin en büyük şehri idi. 1518 yılı Eylül'ünde tamamlanan Diyârbekir eyaletinin ilk tahririnde eyalete bağlı Harput, Urfa (Ruha), Musul, Mardin, Siverek, Berriyecik, Çermik, Ergani, Arapkir, Kiğı, Çemişgezek, Sincar, Ane, Deyr, Hasankeyf, Siird ve Rahbe nefis olarak geçmektedir. *Nefs*, az çok şehir hayatının geliştiğı yer demektir. Osmanlı literatüründe şehir "*bazarı durur, Cuma kılınur*" yer olarak tanımlanmaktadır. Bu saydığımız şehirler içerisinde Amid, Harput, Urfa, Mardin, ve Musul gibi sancak ve kazâ merkezleri büyükçe birer kasaba hüviyetinde idiler. Diğerlerinin nüfusu birkaç bini geçmeyen büyükçe birer köy mesabesindeki yerlerdi. Buradaki atölye ve işyerlerinde başta tekstil olmak üzere çeşitli sanayii dallarında faaliyet görülüyordu. Diyarbekir'in pamuklu ve ipekli dokumaları meşhurdur.

Ekonominin bir diğer ayağı da ticaretti. Diyarbekir Basra'dan İstanbul'a kadar uzanan baharat ana yollarının üzerinde idi. Ayrıca İran'dan gelen ipek yolunun bir hattı da Van'dan Diyârbekir'e ve oradan da Halep'e uzanıyordu. Diyârbekir önemli gümrük merkezlerinden biri idi. Tahrir defterlerindeki gümrük vergileriyle ilgili kayıtlar ticaret yollarının Diyârbekir eyaleti ekonomisi için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Bildirimizde Diyarbekir eyaletinin üç önemli ayağını oluşturan tarım, sanayi ve ticaret ile ilgili verileri tartışacak; üretimle nüfus arasındaki irtibat ve ilişkileri ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Diyarbekir, ekonomi, sanayi, ticaret

General Overview Of the Economy of Diyarbakir Province in the 16th Century

ABSTRACT: Diyarbakir and its vicinities entered the Ottoman rule in the period after the Battle of Chaldiran. Diyarbakir became part of Ottoman administrative organization as a province with the tahrir completed in 1518. The territory of the province comprised almost all of today's Southeastern Anatolia Region and extended present-day Iraq with Mosul sanjak.

The world economy in the pre-industrial era was largely based on agriculture. The situation in Diyarbakir province was not different. More than 80% of the population of province was living in rural areas and the main source of income for the population was agriculture. The agricultural sector constituted at least 60% of the Diyarbakir economy in the 16th century.

The central Amid was the largest city of Diyarbakir Province. Harput, Urfa (Ruha), Mosul, Mardin, Siverek, Berriyecik, Cermik, Ergani, Arapkir, Kiki, Çemişgezek, Sincar, Ane, Deyr, Hasankeyf, Siird and Rahbe, which were part of the province, mentioned as nefs in the first tahrir of Diyarbakir province completed in September 1518. *Nefs* means the place where city life developed more or less. In the Ottoman literature, the city was defined as “bazarı durur, Cuma kılınur (the place where bazaar stands and Friday prayer is performed)”. Among the cities we have counted, sanjak and kazâ centers such as Amid, Harput, Urfa, Mardin, and Mosul had the identity of somewhat large town. The others were places in the position of large village with the population of a few thousand. In the workshops and ateliers in these places, there were activities in various industrial branches, particularly textile. The cotton and silk weaving of Diyarbakir was famous.

Another branch of the economy was trade. Diyarbakir was on the main roads of spice extending from Basra to Istanbul. Moreover, a line of silk road coming from Iran to Van extended to Diyarbakir and from there to Aleppo. Diyarbakir was one of the important customs centers. The records of customs duties in the Tahrir registers demonstrate how important the trade routes were for the economy of Diyarbakir province.

In our paper, we will discuss the data on agriculture, industry and commerce, which constitute the three important bases of Diyarbakir province and try to present the connections and relations between production and population.

Key words: Diyarbakir, Economy, Industry, Trade

Diyârbekir ve çevresi Çaldıran savaşından sonraki dönemde Osmanlı hâkimiyetine girdi. 1518 yılında tamamlanan tahrirle Diyârbekir bir eyalet olarak Osmanlı idarî teşkilatına dâhil oldu. Eyaletin alanı bugünkü Güneydoğu Anadolu bölgesinin neredeyse tamamını içine alıyor ve Musul sancağı ile bugünkü Irak’a uzanıyordu.

Sanayi öncesi çağda dünya ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanıyordu. Diyarbekir eyaletinde de durum farklı değildi. Eyalet nüfusunun % 80'den fazlası kırsal kesimde yaşıyordu ve nüfusun temel geçim kaynağı ziraat idi. Tarım sektörü 16. yüzyılda Diyarbekir ekonomisinin en az % 60'ını teşkil ediyordu.

Diyarbekir merkezi Amid eyaletin en büyük şehri idi. 1518 yılı Eylül'ünde tamamlanan Diyârbekir eyaletinin ilk tahririnde eyalete bağlı Harput, Urfa (Ruha), Musul, Mardin, Siverek, Berriyecik, Çermik, Ergani, Arapkir, Kiğı, Çemişgezek, Sincar, Ane, Deyr, Hasankeyf, Siird ve Rahbe nefis olarak geçmektedir. *Nefs*, az çok şehir hayatının geliştiği yer demektir. Osmanlı literatüründe şehir "*bazarı durur, Cuma kılınur*" yer olarak tanımlanmaktadır. Bu saydığımız şehirler içerisinde Amid, Harput, Urfa, Mardin, ve Musul gibi sancak ve kazâ merkezleri büyükçe birer kasaba hüviyetinde idiler. Diğerlerinin nüfusu birkaç bini geçmeyen büyükçe birer köy mesabesindeki yerlerdi. Buralardaki atölye ve işyerlerinde başta tekstil olmak üzere çeşitli sanayi dallarında faaliyet görülüyordu. Diyarbekir'in pamuklu ve ipekli dokumaları meşhurdu.

Ekonominin bir diğer ayağı da ticaretti. Diyarbekir Basra'dan İstanbul'a kadar uzanan baharat ana yollarının üzerinde idi. Ayrıca İran'dan gelen ipek yolunun bir hattı da Van'dan Diyârbekir'e ve oradan da Halep'e uzanıyordu. Diyârbekir önemli gümrük merkezlerinden biri idi. Tahrir defterlerindeki gümrük vergileriyle ilgili kayıtlar ticaret yollarının Diyârbekir eyaleti ekonomisi için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Bildirimizde Diyarbekir eyaletinin üç önemli ayağını oluşturan tarım, sanayi ve ticaret ile ilgili verileri tartışacak; üretimle nüfus arasındaki irtibat ve ilişkileri ortaya koymaya çalışacağız.

Tarım

Tarım, sanayi öncesi toplumların ekonomisinin temel sektörüdür. Osmanlı ekonomisi içerisinde tarımın payı % 60 civarındadır. Diyârbekir Beylerbeyiliği tımar sisteminin uygulandığı mîrî arazi rejimine dâhildi. Mîrî arazi rejimine göre toprağın mülkiyeti devlete aitti. Devlet bu arazileri *çiftlik* denilen birimlere ayırmış ve reayaya (çiftçilere) dağıtmıştı.

Mîrî arazi kendi içerisinde *tapulu arazi* ve *mukataalı arazi* olmak üzere iki kısımdı. *Tapulu arazi*'nin tasarruf hakkı *tapu resmi* denilen peşin bir kira bedeli alındıktan sonra, daimi ve irsi bir nevi kiracılık sözleşmesiyle onları işleyecek olan köylülere (*re'âyâ*) bırakılmıştı¹. *Re'âyâ*, kiracısı bulunduğu bu toprakları işleyerek elde ettiği mahsûlden devlete veya devletin tayin ettiği *sipâhiye öşür* denilen ve nisbeti

¹ Barkan, "Çiftlik", *İA*, III, 392.

bölgelere göre 1/10 ila 1/2 arasında değişen bir vergiyi ödemekle mükellefti. Reaya çiftliği satılamaz, ipotek, hibe ve vakfedilemezdi. Belirli şartlarla evlada intikal ettirilebilir fakat asla bölünemezdi.

Çiftlik'ten küçük arazilere ise *zemîn* denilirdi. Buralarda *bennâk* tâbir olunan evli Müslüman reaya ziraat ederdi. Reaya çiftliği ile aynı statüde idi.

Mukataalı arazi ise köylü olması gerekmeyen herhangi bir kimse tarafından alelâde bir kira sözleşmesi ile tasarruf edilebilen topraklardı. Bunlar tapulu arazi için söz konusu olan yükümlülükler tâbi değillerdi. Yani tasarruf sahibinin toprağı bizzat ekip biçmesi ve bazı hizmetlerde bulunması gerekmezdi. Toprağı üçüncü kişilere kiralayabilirlerdi. Tek yükümlülükleri ilk sözleşmeyle kararlaştırılan nakit bedeli ya da öşür miktarını devlete teslim etmektir. Bunlar genellikle terk edilmiş arazilerdi. Bunları kiralayanlar köy toplulukları, kentliler ve askerî sınıf mensupları idi. Bunlar, 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra kanunların boşluklarından faydalanarak bu tür toprakları irsî mâlikânelere dönüştürmeyi başarmışlardır. Bu araziler tahrir defterlerinde *çiftlik* veya *mezraa* olarak kayd olunurdu.

Mezraa, ziraat yapılan fakat sürekli olarak nüfus barınmayan yerlere denmektedir. Türkçe'deki karşılığı "*ekinlik*"tir. *Mezraalar*, umumiyetle, evvelce meskûn iken zamanla ahalisi "*perâkende*" olmuş, terk olunmuş köy yerleridir. Bir yerin müstakil *mezraa* sayılması için harabesi ve suyu ile mezarlığı olup olmadığı dikkate alınmaktadır. Öte yandan bazı *mezraalarda* değirmen bulunduğu da anlaşılmaktadır. Tahrir defterlerinden bir yerin nasıl *mezraa* haline geldiğini ya da bir *mezraanın* nasıl bir köye dönüştüğünü takip etmek mümkün olmaktadır. Buna göre bir tahrirde *mezraa* veya *virân karye* kaydedilmiş olan bazı yerlerin sonraki tahrirlerde *karye* haline geldiği görülmektedir. Keza tersine bir gelişme olarak ilk tahrirde *karye* olan bazı yerlerin de zamanla ahalisinin dağılması üzerine *mezraa* durumuna geldiğini biliyoruz. Bazı sancaklarda tahrir memurları bir tek kişi ile de meskûn olsa o yeri derhal *karye* saymaktadırlar. Bu sebeple *mezraalarda* sürekli olarak nüfus barınmadığı anlaşılmaktadır. *Mezraaların* ortaya çıkmasını sağlayan birçok sebep vardır. Bunlar: Salgın hastalıklar, göçler, su baskınları, toprağın bitkin düşmesi, çölleşme, kitlesel kaçkuncuğa yol açan doğal ve ekonomik şartlar, 1583-84 kıtlığı, 1593-1610 büyük kaçkun, bazı büyük aşiretlerin yer değiştirirken verdikleri zararlar. Bir bölgedeki *mezraaların* sayısının artması veya azalması o bölgedeki sosyal ve ekonomik değişimleri ortaya koyan en önemli göstergelerdir².

Diyarbakir eyaletindeki *mezraalar* da imparatorluğun tımar sisteminin uygulandığı diğer bölgelerde olduğu gibi bazen köy halkı tarafından, bazen aşiret ve

² İnalıcı, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I, İstanbul 2000, s. 212-213.

cemaatler tarafından bazen de şahıslar tarafından işletildiği görülmektedir. 1518 tahririne göre Diyarbekir eyaletinde 669 mezraa ve viran karye (köy) olduğu görülmektedir. Mezraa ve viran köylerin çokluğu Çaldıranla başlayan ve Koçhisar savaşıyla biten savaşlar silsilesinden dolayı halkın yerini yurdunu terk etmiş olmasıdır. Asayiş sağlanmış ve Osmanlı idaresi kurulmuşsa da eyalette henüz istikrar ve güven tam anlamıyla temin edilmiş değildir. Nitekim bir sonraki tahrirde 1523 mezraa sayısının 1638'e çıktığı görülmektedir. Merkez sancağı olan Amid'deki mezraalar azalırken diğer sancaklarda yüzde yüzlerin üzerinde artışlar meydana gelmiştir. 1540 ve 1560'lı yıllarda yapılan tahrirlerde de mezraa sayısında artış ve bazen eksilme bölgedeki istikrarsızlığı sonraki dönemlerde de devam ettiğine delalet eder³.

Bunun temel sebebi bir takım aşiretlerin İran'a yönelik göçleridir. Otlukbeli savaşından sonra Akkoyunlu devletinin başkenti Diyarbekir'den Tebriz'e taşınınca bölgedeki Akkoyunlulara tâbi Türkmenlerin İran'a doğru göç ettikleri bilinmektedir. Güneydoğu Anadolu'nun Safevîlerin elinden çıkmasıyla İran'a doğru ikinci bir göç dalgasının yaşanmış olduğu akla gelmektedir.

1518 tahririne göre Diyarbekir eyaleti toplamında halkın yarıya yakını (% 47) çiftlik tasarruf etmektedir. Sonraki tahrirlerde nüfusun artmasıyla birlikte çiftlik tasarruf eden reaya oranında azalma dikkati çekmektedir. Çünkü ekilebilen arazi miktarındaki artış nüfus artışına paralel seyretmemektedir. Zemin denilen nim (yarım) çiftten az olup bennâk denilen evli Müslüman kimseler tarafından işletilen yerlerin miktarını tesbit edemiyoruz. Bunlar ve mezraalar da dikkate alındığında 1518 tahririnde toprak tasarruf oranının % 50'nin üstüne çıktığı görülür. 1550-1568 döneminde yapılan tahrirlere göre eyaletin nüfusunda ilk tahririne nazaran çok büyük artışlar meydana gelmesi sebebiyle toprak tasarruf oranında ciddi düşüşler dikkati çeker. 1518'de 32772 olan hane ve bennâk toplamı 1550'lerden sonra yaklaşık 200 bine çıkmıştır. Bu durumda 50 yılda altı misli nüfus artışı meydana gelmiş demektir⁴.

Diyarbekir eyaletinde en çok üretimi yapılan ürün buğday ve arpadır. Bu da tabii bir durumdur. Zira Osmanlı imparatorluğunun her tarafında kullanılan toprakların % 90'a yakın bölümünde kuru tarım yapılır ve hububat ekilirdi⁵. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'nda üretimin ağırlığını hububat teşkil ediyordu. Hubûbât, ekonomisi tarıma dayalı toplumların vazgeçilmez ürünüdür. Hubûbât, halkın tükettiği temel gıda maddesi olduğu gibi aynı zamanda stratejik bir değeri ve önemi olan bir üründür. Fetihçi imparatorluklar kalabalık ordularının iâşesi için buğdaya şiddetle ihtiyaç duymuşlardır. Ayrıca sefer zamanında atların yiyeceği olan arpa ve saman da

³ Volkan Karaboğa, XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadî Hayat (1518-1568), Isparta 2016, basılmamış doktora tezi, s. 56-61..

⁴ Volkan Karaboğa, *aynı tez*, s. 163-175.

⁵ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, İstanbul 1993, s. 38.

stratejik öneme sahiptir. Osmanlı hükûmeti herhangi bir anda sefer açıp açmamayı görüşürken, o yıl ülkede buğday ve arpanın bol mu, kıt mı olduğu üzerinde ciddiyetle dururdu⁶. Bu sebeple hubûbât ziraati devlet tarafından daima teşvik edilmiş ve üretiminin artması için zaman zaman çiftçiler desteklenme yoluna gidilmiştir.

Darlık ve kıtlık zamanlarında gerekli hubûbâtı temin etmek ve ürünün yetiştirmediği ya da tâbii afetlerin yol açtığı darlık bölgelerinin gıda ihtiyaçlarını karşılamak için hubûbât ekiminin teşvik edilmesi iktisadi şartların zaruri kıldığı bir devlet politikası idi. Üretimde aşırı bolluk ve darlık reâyânın aleyhine sonuçlanırdı. Bolluğun zararı çiftçiden sonra değirmenci ve fırıncıya kadar tesir ederdi⁷.

Pazar ekonomisinin pek gelişmediği, ulaşım vasıtalarının sınırlılığı dolayısıyla bölgeler arası ticaretin canlılık kazanmadığı zaman ve mekânlarda halkın en önemli kaygısı kışlık ihtiyacını karşılayabilecek kadar buğdaya sahip olabilmektir. Kıştan evvel buğdayını ambarına yerleştirmiş olan köylü klasik dönemin en mutlu insanı demektir. Hatta kıtlık devirleri için fazladan bir miktar hubûbât depo edebilmek herkes için saadet kaynağıdır. Çünkü iyi ürün elde edebilmek iklim şartlarına tâbidir ve bu her zaman mümkün olamamaktadır⁸.

Reâyâ elde ettiği buğdayın yaklaşık dörtte birini devlete vergi olarak veriyor, dörtte birini tohum olarak ayırıyor, geri kalan yarısı da kendisine kalıyordu⁹. Bunun da üçte ikisini kendi tüketimi için ayırıyor muhtemelen üçte bir kadarını da en yakın pazarda satıyor, giyecek ve yiyecek gibi ihtiyaçlarını karşılıyordu.

Buğdaydan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda en fazla üretilen hubûbât arpa-dır. Bilhassa atların ve davarların beslenmesinde hayvan yemi olarak kullanıldığı gibi buğday kadar makbul olmasa bile arpa, halkın temel gıda maddesi olarak yufka, keşkek vs. yapımında da kullanılmaktadır. Anadolu'nun bazı yörelerinde buğday ile arpa karıştırılarak elde edilen un besin maddesi olarak da değerlendirilmektedir. Öte yandan arpa ve buğday saplarının harmanda dövme ile dövülmesiyle ortaya çıkan saman ise özellikle kış aylarında hayvanlar için vazgeçilmez bir besin maddesidir.

⁶ Lütfi Güçer, XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul 1964, s. 143.

⁷ Bu konuda bkz. Sabri F. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, Ankara 1984, s. 106 vd.

⁸ Osmanlı tarımı ile ilgili kapsamlı bir araştırma için bkz. Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul 1998.

⁹ 16. yüzyılda Osmanlı köylüsünün vergi yükü ve geçim durumu konusunda tahrir çalışmalarına dayalı bir inceleme için bkz. Mehmet Öz, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, XVII, 1997, s. 77-90.

Öte yandan imparatorluğun en mühim vergi kaynağını teşkil eden *öşür*'ün yüzde ellisinin hubûbâtta sağlanıyor olması gibi mali sebeplerle de buğday ve arpa ekimi teşvik ediliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda zirai üretimin devlet kontrolü altında merkezi bir planlama dâhilinde gerçekleştiği için devlet gerekli gördüğü zaman bir bölgede herhangi bir ürünün ziraatını yasaklayabilir ya da yeni bir ürünü yaygınlaştırabilirdi.

1518 tahririne göre Diyarbekir eyaleti genelinde 3.066.300 kile (67.110.661 kg) buğday üretilmiştir. 1540 tahririnde de bu rakam pek değişmemiştir (3.081.394 kile). Buna mukabil 1550-68 yılları tahrir döneminde buğday üretiminde çok ciddi bir artış görülmektedir. Eyalet genelinde buğday üretimi yaklaşık 14,5 milyon (14.473.979) kiledir. Bu mikdarın üçte birinden fazlası 4.875 kile ile Ruha sancağından elde edilmektedir.

Arpa üretimi buğday üretiminin yaklaşık yarısı nisbetindedir. Çünkü devlet yukarıda temas ettiğimiz üzere planlı bir üretim politikası uygulamakta ve buğday ekilen arazilerin yarısı kadar yere arpa ektirmektedir¹⁰. Nitekim 1518 tahririne göre eyalet çapında 1.200.160 kile arpa üretilmiştir ki buğday üretiminin % 40'ına denk gelir. 1540'lı yıllara ait tahrirlere göre arpa üretiminde önceki 1518 tahririne göre % 31 civarında bir artış meydana gelmiş ve 1.580.830 kileye çıkmıştır. 1550-68 döneminde buğday üretimindeki artışa paralel olarak arpa üretiminde de ciddi bir artış olmuş ve yaklaşık 8 milyon (7.989.998) kileye çıkmıştır. Bu rakam, önceki tahrirde göre 5 misli artışa işaret etmektedir. 1518-1568 yılları arası dikkate alındığında artış oranı 6,5 kat civarındadır. Bu da nüfusun artış oranına paralel bir durumdur. Aynı dönemde nüfus da 6 kat artmıştır. Buğday ve arpa üretimindeki rakamlar merkezin buğday ekiminin yarısı kadar alana arpa ekilmesi politikasını doğrulamaktadır.

Buğday ve arpanın dışında darı eyalette ziraati en çok yapılan ürün durumundadır. 1518 tahririnde Diyarbekir eyaleti genelinde 343.120 kile arpa üretilmiştir. Bu rakam 1540-1550 arasında da pek değişmemiştir (369.685 kile). Ancak son tahrirde (1560-1568) darı üretiminde ciddi bir artış olmuş ve 1.500 (1.475.040) kileye yakın darı üretilmiştir. Bunun sebebi buğday ve arpa ekim alanlarının daralıp genişlemesi ile ilgilidir. Mesela Bitlis sancağındaki darı üretimi arpa üretiminden fazladır¹¹.

Buğday, arpa ve darı gibi hububatın dışında bakliyat olarak mercimek en çok yetiştirilen üründür. Ancak tahrirler göre mercimek üretiminde ciddi oynamalar vardır. Mesela Harput sancağında 1518 tahririne göre 5.025 kile mercimek üretilmişken 1566 tahririnde mercimek üretimine darı hiçbir veri yoktur¹². Sancak genelinde

¹⁰ Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı (1518-1566), Ankara 1999, s. 105.

¹¹ Karaboğa, aynı tez, s. 204-212.

¹² Mehmet Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara 1989, s. 102.

mercimek üretimi ortadan kalkmıştır. Bunun sebebi yukarıda bahsettiğimiz gibi devletin tarım alanında uyguladığı planlama ile buğday ve arpa ekilen alanların genişletilmesi politikasıdır.

Çeltik ziraati ise su basan yerlerde yapılabilir. Üretimi zor ve meşakkatlidir. Bu yüzden pirinç fiyatları da yüksektir. Dolayısıyla pirinç lüks bir yiyecektir ve ancak orta ve üst tabaka diyebileceğimiz kesimler tarafından tüketilmektedir.

Pirinç nehir vadilerinde sulak alanlarda üretilmektedir. Çeltik ziraati tabii şartlara bağlı olduğu gibi ayrıca devletin iznine tâbidir. Çeltik ziraati yapanlara *çeltikçi reâyâ* denilmektedir. Osmanlı kanunlarına göre en az 10-15 kile çeltik ekenler *çeltikçi reâyâ* statüsü kazanmaktadır¹³. Çeltikçiler avâriz vergilerinden de muâftırlar. Defterlerde *çeltükçü* ve *çeltükçüyân* olarak zikr edilmektedir. Çeltik üretiminin neresinde, ne şartlarda ve nasıl yapılacağı bazı sancak kanunnamelerinde izah olunmuştur. Elinde tohumu olmayanların çeltikçi kayd olunmayacağı tahrir talimatnâmelerinde açıklanmaktadır¹⁴. Pirinç ekimi diğer ürünlerden farklı esaslara dayanmaktadır. *Sahib-i arz* yani sipahi, su ve toprağı sağlamakta, reaya işçiliğini yapmaktadır. Ürün yarı yarıya paylaşılmaktadır¹⁵. Bu klasik yarıcılık usulünü hatırlatmaktadır. Tarla sahibi tohum vermekte ve reâyâ ekip biçmekte ve sonuçta ürün yarı yarıya bölüşülmektedir. Reâyâ bu durumda kendi hissesine düşenden ayrıca onda bir öşür ödemektedir¹⁶.

Diyarbakir eyaletinde kaç kile çeltik üretildiğine dair bir bilgiye sahip değiliz. Çünkü 1518 tarihli tahrir defterinde üretim miktarı verilmeden doğrudan akça olarak hasılat verilmiştir. Eyalet genelinde 425.500 akçalık pirinç üretilmiştir. Pirinç üretimi yarı yarıya reaya ile paylaşıldığından bu miktara reayanın payını da eklersek toplam hasılatı 851.000 akça olarak buluruz. Pirincin kilesi 9 akça olduğuna göre (851.000/9) bize kile olarak toplam üretimi verecektir. Bu da yaklaşık 95 (94555) kile pirinç eder. Burada kullanılan kile İstanbul kilesidir. Bir İstanbul kilesi 25.656 kg'dır. Bu durumda (94555x25,656)=2.425.903 kg, yani 2.425 ton pirinç eder.

¹³ “Ve şol çeltükçi ki bir müd veyahud on beş kile veya bâri on kile tohum zirâat iden anın gibiler çeltükçi olmak emr olunıbdır ve herhangi köyde ise isimleri üzerine çeltükçi kayd oluna ammâ on kileden mâdun tohum ziraat iden kimesnelere çeltükçi olmak emrolunmayub rencber addolundı”, Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I: Kanunlar*, İstanbul 1943, Bolu Livâsı Kanunu, s. 31.

¹⁴ Barkan, Hüdavendigâr Livâsı Tahrir Defterleri I, Ankara 1988, s. 45

¹⁵ “Lâzikiyye ve Honaz nâhiyelerinde zirâ'at olunan çeltük ve sisâm ki su ile hâsıl olur tohum ve su sipâhî cânibinden olup mâ-takaddümden münâsefe üzere olunu gelinüp bu üslûb câri olduğu der-i devlete ‘arz olundukda vech-i meşrûh üzere kayd olundu”, Barkan, *Kanunlar*, 28; Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzikiyye (Denizli) Kazâsı*, Ankara, 2000, s. 369.

¹⁶ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Isparta 2014, s. 106.

Buna karşılık 1523 tahririnde $(853.065 \times 2) = 1.706.130$ akçalık çeltik üretilmiştir. Pirincin 9 akça olan fiyatından hareketle $(1.706.130/9) = 189.570$ kile pirinç üretildiği ortaya çıkar. Bu da eyalet genelinde $((189.570 \times 25.656) = 4.863.608 \text{ kg})$ 4.863 ton pirinç üretildiğini ortaya koyar. Bu durumda bir önceki tahrire göre yaklaşık yüzde yüzlük bir artış söz konusudur.

1540-1550 döneminde toplam olarak 1.133.036 akçalık pirinç üretilmiştir. Bu tarihte pirincin müddü 220 akçadır. Bu rakamı $(1.133.036) / 220$ 'ye bölersek kaç müdd pirinç üretildiğini buluruz. Bu da 5.150 müdd pirinç eder. Bir müdd 20 kiledir. 5150 müdd 103.000 kile eder. Kg olarak 2.642.568 eder. Buna göre bir önceki tahrire göre pirinç üretiminde gerileme söz konusudur.

1560-1568 tarihli tahrirler göre ise Diyarbekir eyaletinde toplam çeltik hasılatı 799.528 akçadır. Reayanın payını da hesap ederek bu rakamı 2 ile çarparsak üretilen pirincin akça olarak toplam değerini buluruz $(1.599.056)$.

Hububat, bakliyat olarak nohut, börülce, fasulye, bakla, susam ve çörek otu türünden ürünler de eyalette üretilmektedir.

Sanayi bitkisi olarak en başta gelen ürün pamuktur. Pamuk dokuma sanayiinin en başta gelen ürünüdür. Onu yün ve keten takip eder. 1518 tahririne göre Kığı dışındaki Diyarbekir eyaletine bağlı bütün sancaklarda pamuk yetiştirildiği görülmektedir. Pamuktan alınan öşür bedellerinden üretimin kapasitesi konusunda bir fikir sahibi olmaktayız. 1518 tarihli tahrir defteri verilerine göre Diyarbekir eyaleti genelinde 446.557 akça pamuk öşrü toplanmıştır. 1540-1550 dönemi tahrirlerine göre toplanan öşür bedeli toplamı 376.250 akçadır. 1550-1568 döneminde ise 1.050.626 akça pamuk öşrü toplanmıştır. Son tahrire göre eyalete bağlı sancaklarda pamuk üretiminin arttığı gözlenmektedir. Bu durum eyaletteki tekstil sektörünün yükselmesine delalet eder.

Susam ve zeytin de eyalette üretilen ürünler arasındadır.

Diyarbekir eyaletinde yer yer bağcılık ve meyvecilik de yapılmaktadır. Bağcılık eyalet genelinde yaygındır. Üzüm taze ve kuru olarak tüketildiği gibi Müslümanlar pekmez ve gayrimüslimler ise şarap yapmaktadırlar.

Sanayi

Osmanlı döneminde sanayi, geleneksel üretim organizasyonu içerisinde iç pazar ihtiyaçlarını önde tutan *hırfet* (lonca) sistemine bağlı bir faaliyet alanı olarak görülüyordu. Ulaştırma ve taşıma şartlarının yetersizliği yüzünden üretici ve üretim miktarlarını sınırlayan bu sistem genelde pazar imkânları kısıtlı ve kendi kendine yeten yerel bir Ortaçağ ekonomisi özelliklerini taşıyordu. Yapılan üretim çok geniş bir coğrafyaya yayılan imparatorluk içerisindeki kolayca pazar bulduğundan yerli

sanayiinin gelişmesi ve büyümesi için genişleyen bir dış pazar ihtiyacı hiçbir zaman düşünülmemişti. Genişleyen pazar ve talep sonucu eski kasaba üretim kısıtlamalarının kırıldığı ve liberal bir sisteme doğru yeni bir gelişimin ortaya çıktığı zamanlarda devlet ısrarla eski lonca düzenini korumaya çalışmıştır. Kısacası Tanzimat dönemine kadar hırfet sistemine sıkı sıkıya bağlı kalınmış, endüstri kapitalizmine götürebilecek şartlara karşı durulmuştur¹⁷. Zira takip edilen provizyonist ekonomik siyaset gereğince amaç ülkede mal bolluğunu sağlamaktı.

18. yüzyılın sonlarından başlayarak 19. yüzyılın ortalarına doğru hızlanan sanayi inkılabına kadar dünyada bugünkü anlamı ile motor gücü ve elektrikle çalışan bir sanayileşme yoktu. Genellikle insan, hayvan, su ve rüzgâr gücü ile çalışan küçük sanayi tesisleri ve atölyeler vardı. Ağır sanayi diyebileceğimiz top dökümhaneleri, barut imalâthaneleri, tüfenk ve fişenk yapılan tesisler genellikle devletin tekelinde idi. Yine bir kısım lüks dokuma atölyeleri de devlete aitti. Sanayii ile uğraşan özel sektör diyebileceğimiz kesim esnaf ve zanaatkârlardı.

Ancak 15. yüzyıldan itibaren Avrupa merkantilist politikalarla güçlenmeye ve pazar ekonomisini oluşturmaya başlamıştı. Daha ucuz ve kaliteli mal üretebilen yeni teknolojilerin gelişmesini teşvik eden bu olgu Avrupa piyasalarındaki rekabetle genişledi. Avrupa'nın ekonomik üstünlüğü ve Doğu sanayilerinin gerilemesi bu değişimlerle pekişti. 16. yüzyıl sonlarında ucuz Avrupa ürünleri ithalatının artması, Osmanlı yünlû ve ipekli dokuma sanayileri ile madencilîği uzun vadede olumsuz yönde etkiledi¹⁸.

15. ve 16. yüzyıllarda başta tekstil olmak üzere Osmanlı sanayi ürünleri Avrupa malları ve doğudan gelen Hind ve İran malları ile rekabet edebilecek kalitede idi. Ancak Avrupa'nın sömürgelerden elde ettiği kıymetli madenlerle zenginleşmesi ve sanayiini geliştirmesi hammadde ihtiyacını arttırmıştı. Türkiye'de hammadde fiyatlarının düşük olması sebebiyle Avrupalılar sürekli hammadde almaya çalışıyorlardı. Osmanlı hükûmeti içerideki esnafın sıkıntıya düşmemesi için birçok hammaddenin ihracını yasaklamasına rağmen kaçakçılık önlenemiyordu. Uygulanan provizyonist politikalar sebebiyle hammadde fiyatları arttırılamıyor ve sonuçta Türk sanayii Avrupa ile kendi pazarında rekabete giremiyordu. Çünkü Avrupa'nın sömürgeciliğe dayalı zenginliği ile baş edilmesi mümkün görünmüyordu. Yine de Osmanlı sanayi ürünleri kalitelerinin çok yüksek, Avrupa'da makbul ve moda oluşu sebebiyle uzun yıllar rekabeti sürdürebildi. Fakat uzun vadede Avrupa'nın ilerlemesine ayak

¹⁷ İnalçık, Devlet-i Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, İstanbul 2009, s. 294, 298, 299.

¹⁸ Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1, s. 91.

uydurulamadı. Bunun temel sebebi esnaf loncalarının rekabetçi modele geçemeyişi ve ortaçağ kurallarına sıkı sıkıya bağlı kalınmasıdır¹⁹.

Osmanlı sanayiinin temelini esnaf denilen küçük işletmeciler teşkil ediyordu. 17. yüzyılda İstanbul'da yaklaşık 1100 esnaf birliğine bağlı 25 bin işyeri vardı. Bu iş yerlerinde usta, kalfa ve çırak olarak toplam 80 bin kişi çalışıyordu²⁰.

16. yüzyılda Diyarbekir eyaletinde de sanayi küçük esnaf işletmeleri şeklindeydi. En önemli sınaî tesislerin başında değirmenler ve bezirhaneler geliyordu. Değirmenlerin çoğu su gücü ile çalışıyordu ve halkın tahılını un haline getirilmesi değirmenler sayesinde mümkün oluyordu. Bazıları tam yıl bazıları ise 6 ay veya 3 ay faaliyet gösteriyordu. Değirmen ve bezirhanelerden resm-i asiyab ve resml-i bezirhane adları altında genellikle aylık 5 akça üzerinden vergi alındığından eyalet genelindeki değirmen ve bezirhane sayılarını tesbit edebiliyoruz. Bezirhane bulgur değirmenlerine verilen isimdir. Diyarbekir eyaleti genelinde 1518 yılında 312 değirmenin faaliyet gösterdiğini tesbit edebiliyoruz. 1540-1550 döneminde bu sayı 585'e çıkmıştır. 1560-1568 dönemindeki son tahrirlerde ise değirmen sayısı 1625'e yükselmiştir²¹.

Tekstil

Sanayi öncesi devirlerin en yaygın ve lokomotif sektörü dokuma sanayi idi. Bu sanayi dalında genellikle özel sektör faaliyet gösteriyordu. Ancak sarayın ve yüksek mevkidekilerin zevkine hitap eden ipekli ve yünlü lüks kumaşların dokunduğu atölyeler, devlete ait tezgâhlar da vardı.

En çok kullanılan ve en yaygın tezgâhlar pamuklu kumaş üretenlerdi. Anadolu'nun pek çok yerinde pamuk yetişıyordu. Doğu'da Diyarbekir, Antep, Kilis ve Halep'e kadar uzanan bölgeler pamuklu dokumanın başlıca merkezleri idi. 17. ve 18. yüzyıllarda Tokat basmaları dünyaca meşhurdu²². 1850'lere kadar Türk pamuklu kumaşları çok geniş ölçüde Avrupa'ya ihraç ediliyordu. En büyük alıcı Fransa idi. yalnız kendi ihtiyacı için değil, diğer ülkelere ve sömürgelerine dağıtmak için de alıyordu²³.

¹⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, II, İstanbul 1974, s. 217-219.

²⁰ Ahmet Tabakoğlu, “Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi”, *Türkler*, 10, Ankara 2002, s. 653-694.

²¹ Karaboğa, *aynı tez*, s.367-373.

²² Genç, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul 2000, s. 266; Evliya Çelebi 17. yüzyılın ortalarında ziyaret ettiği Tokat için şunları yazıyor: “Evvelâ beyâz pembe bezi ve câm tasları diyâr-ı Lahor'da yapılmaz. Gûyâ altun gibi mücellâdır. Ve kalemkârî basma yorgan yüzleri ve münakkaş perdeleri ve kazancı kârından suhûn ve tencereleri Kastamonu ve Belgrad ve Bosna'da işlemek ihtimâli yokdur, zirâ cümle âvânîsi kalemkâr işi savatlıdır.” Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. kitap, (Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-İbrahim Sezgin neşri) 1. baskı, İstanbul 2001, s. 40.

²³ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, 11, İstanbul 1978-1979, s. 419.

Karadeniz bölgesinde yetişen ketenden yapılan kumaşlar Hindistan'a dahi ihraç ediliyordu. Trabzon keten dokumacılığında en önemli merkezdi. Ülke içerisine ve Avrupa'ya mal gönderiyordu. Meşhur seyyah İbn Batuta Hindistan hükümdarının Çin hükümdarına gönderdiği hediyeler arasında “*yüz parça Anadolu keteni*”ni zikretmektedir²⁴. 1518 tarihli Harput kanunnâmesinde Trabzon keteninden bahs olunmaktadır²⁵.

Ancak Osmanlı devleti tiftiğin dışındaki orta ve yüksek kalitede yünlü kumaş ihtiyacını genellikle Avrupa'dan karşılıyordu. 15. ve 16. yüzyıllarda Selânik'te iskân edilmiş olan İspanyol kökenli Yahudi dokumacılar, devletin destek ve teşvikine rağmen 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'da büyük gelişme gösteren yünlü kumaş sanayiinin rekabeti karşısında imalâtı ancak kaliteyi düşürerek yaşatmaya çalışmışlardır. Bu sebeple 17. yüzyılda orta tabakaya doğru yaygınlaştığı ölçüde artmış olan orta ve yüksek kalitede yünlü kumaş ithalatı, Avrupa'dan yapılan toplam ithalat içerisinde % 50'lik bir nisbet teşkil ediyordu. Sarayın, yüksek tabakanın ve ordunun ihtiyacı için gerekli olan bir malda bu derece dışarıya bağımlılıktan kurtulmak için 18. yüzyılın başlarında yünlü kumaşlar imal eden atölyeler kurulmaya çalışılmışsa da istenilen başarı elde edilememiştir²⁶.

İpekli dokuma sarayın ve yüksek tabakanın zevk ve ihtiyacına hitap eden bir sanayi dalıdır. Önceleri Çinden kervanlarla gelen ipek zamanla İran, Anadolu ve Avrupa'da da üretilmeye başlanmıştır. İpekli dokuma çok tüketildiği gibi geniş çapta ve yaygın olarak imâl edilen bir kumaştı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilen ham ipek, ipek dokuma sanayiinin ihtiyacını karşılamazdı. Önemli bir kısmı İran'dan ithal edilirdi. Yüksek kaliteli ipekli kumaşların bir kısmı ülke içerisinde de dokumakla beraber bir kısmı da ithal edilirdi²⁷.

Bursa, Edirne ve 18. yüzyıldan sonra İzmir ipek üreticiliğinde ve ipek ticaretinde en başta gelen merkezlerdi. Bursa'da dokunan *kemhalar* ve pahalı ipekli kumaşlar Rus çarlarının ve boyarların, İtalyan ve Fransız prens ve prenseslerinin ve hatta İsveç piskoposlarının ilgi duyduğu mallar arasında idi. 16. yüzyılın başlarında Bursa'da 1000 kadar tezgâh faaliyette idi²⁸. Bursa ipekli kumaşları İtalya'da taklit

²⁴ *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (çev. A. Sait Aykut), İstanbul 2005, s. 514.

²⁵ “Ve Trabzon keteni gelüp satılsa andan yüzde beş alınmaz imiş hemen her topunda iki buçuk Osman akçesi alınır imiş”, Ünal, *Harput*, s. 246.

²⁶ Genç, *aynı eser*, 237-243.

²⁷ Ümit Koç, *Savaşın Sanata İpek (1450-1650)*, Elazığ 2009.

²⁸ İnalcık, “XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, *Belleten*, XXIV/93, (Ocak 1960), s. 53.

ediliyordu. Çaldıran zaferinden sonra Şah İsmail'in Tebriz'deki sarayındaki elbise-lerinden 91 adedinin Bursa kumaşından yapılmış olduğu görülmüştür²⁹.

Bursalı dokumacı ve tasarımcılar, yeni ve orijinal ipekli kumaşlar geliştiriyorlardı. Meselâ 1500'lerde Bursa pazarında *Hacı Ali Kadifesi* diye bilinen bir çeşit çok popüler olmuştu. Kumaşlarının yüksek kalitesi ve oldukça etkileyici, parlak resimli motifleri sayesinde Türk kumaşları Avrupa ve Yakındoğu ülkelerinde büyük talep alıyordu³⁰. Bursa'nın ipek dokumacılığındaki üstünlüğü birkaç asır devam etmiştir. Bursa yalnız kendi dokuduğu kumaşları satmazdı. Batı Anadolu'da dokunan ve yerli halkın ihtiyacından artan pamuklu kumaşlar da Bursa'ya getirilip oradan Avrupa'ya ihraç olunurdu. Sadece İstanbul ve Bursa'da değil birçok Anadolu şehrinde de ipekli kumaşlar dokunurdu³¹. 19. yüzyılda bile Bursa ipek dokumacılığı gelişmesini sürdürdü. 1840'larda 18 bin top kumaş üretilirken 1896'da bu rakam 40 bine çıktı. Tezgâh sayısında da buna paralel olarak artış meydana geldi ve 200'den 700-800'e çıktı³².

Halı dokumacılığı ise bütün imparatorlukta yaygındı. Aksaray, Gördes, Kula ve Uşak halıları Avrupa, Mısır ve Asya'da aranan lüks mallar arasındaydı. 19. yüzyılda Türkiye'de halıcılık altın çağını yaşadı. Demirci, Kula, Kütahya, Uşak, Gördes halıları İzmir limanından ihraç olunuyordu³³. 20. yüzyıla kadar halı dokumacılığında ve ihracında Osmanlılar dünya lideriydiler fakat daha sonra birinciliği İran'a kaptırdılar.

Osmanlı tekstil imalatı, düşen fiyatlara, değişen teknolojilere ve modalara ve yabancı üreticilerin kıyasıya rekabetine rağmen canlılığını korudu. Öyle zannedildiği gibi Avrupa makine ürünü dokumalarının Türk ürünlerini pazardan hemen sürüp çıkarması³⁴ söz konusu değildi. İç pazarın genişliği sayesinde Osmanlı tekstil sektörü ayakta kalmayı başardı³⁵. Belki Anadolu 19. yüzyıl öncesindeki gibi dünyanın en önemli tekstil üretim merkezi olmaktan çıktı. Ancak 19. yüzyılda devlet modern kumaş fabrikaları kurarak tekstil sanayiini korumaya çalıştı. 1863 yılında açılan *İstanbul Sergisi*'nde (Sultanahmed'de) Osmanlı sanayiinin çok başarılı ürünlerini

²⁹ T. Öz, "Türk Kumaş Tarihi Üzerine Araştırmalar", *III. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1948, s. 560.

³⁰ David Gudiashvili, "XV-XVII. Yüzyıllarda Türkiye'de İpekli Kumaş Dokumacılığı", *Osmanlı*, 3, s. 93.

³¹ Ümit Koç, *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*, Ankara 2006, s. 118 vd.

³² Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 199, Tablo 4.1; 19. yüzyılda Bursa ipek sanayiinin durumu için ayrıca bkz. aynı yazar, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", *O. İ. Ekonomik ve Sosyal Tarihi* 2, 1020 vd.

³³ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, 266 vd.

³⁴ İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, I, 303.

³⁵ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, s. 47, 168.

sergilenmiş ve Avrupalılar tarafından büyük rağbet görmüş, Avrupa basını haftalarca sergiden bahsetmiş ve büyük siparişler almıştır³⁶.

Osmanlı devleti, kumaş ve dokumaların dayanıklı ve renklerini solmaz ve kumaş toplarının standart ölçülerde olması için bir takım usuller ve kaideler koymuştu. Bunların iyi ve sağlam ve tam top olmasından esnaf şeyh ve kethüdaları sorumluydu. Memleket içerisindeki birçok kumaş ve dokuma tezgâhları her zaman kontrole tâbi idi. Her kime ait olursa olsun ülke dışına gönderilecek eşya için mutlak surette hükûmetin izni lazımdı. Yabancı ülkelere gönderilecek kumaşların sağlam, renkleri sâbit ve ölçüye uygun olup olmadığı iyice incelenir, *mîrî damga* ile damgalanır ve ülke dışındaki rağbetini korumasına titizlikle itina gösterilirdi³⁷.

16. yüzyılda Türkiye, Hindistan Türk imparatorluğu ile beraber dünyanın en büyük tekstil sanayine sahip ve dünyanın en büyük kumaş ihraç eden iki ülkesinden biriydi. Lüks mal olan Türk kumaş, şal, halı ve ince sofları Avrupa'dan çok talep görüyordu. Avrupa kendi tekstil sanayiini geliştirmeye başlayınca ihtiyaç duyduğu iplik ve hammaddeyi Türkiye'den temin etmeye çalıştı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iplik ve hammaddeler ülke içerisindeki tekstil sanayiinin ihtiyacını ancak karşılıyordu. Bu yüzden ihracat yapamıyordu. Bu defa *madrabaz* denilen karaborsacılar ipliği toplayıp stok etmeye ve yüksek fiyat veren Avrupalı tüccara satmaya başladılar³⁸.

16. yüzyılda Diyarbekir eyaletinde tahrir defterlerinde tekstile dair kayıtlardan birisi *cendere-i sof* ve *cullahî* tâbirleridir. *Cullah*, dokumacı demektir. *Çulha* şeklinde de geçer. Sof ise tiftik keçisi yününden yapılan kumaştır. Sof kumaşının ana merkezi Ankara ve çevresi idi. Ankara'nın tiftik yünü dünyaca meşhurdur ve çeşitli renklerdeki tiftik yününden yapılmış sof kumaşı Rusya, Polonya ve diğer soğuk Avrupa ülkelerinde en çok aranan kumaşlar arasında idi. Ankara'nın dışında Tosya, Koçhisar, Ayaş ve Yeregözü merkezleri Avrupalıların *moher*³⁹ dedikleri tiftik dokumacılığın geliştiği merkezlerdi⁴⁰. Ancak tahrir defterlerindeki verilere göre Diyarbekir'de

³⁶ Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, 11, s. 420-421.

³⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1975, s. 685.

³⁸ Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, 11, 418-420.

³⁹ Bu kelime tiftikten yapılmış harelî kumaş demek olup, Türkçe *muhayyer* (hayırlı) kelimesinden *mohair* ve *moher* şeklinde Batı dillerine geçmiştir, bkz. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, "muhayyer".

⁴⁰ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1993, s. 173-178.

de sof imalathaneleri vardı. “*Cendere-i sof*” mamul hale gelmiş sof kumaşından alınan bir vergi idi⁴¹.

Mardin’de “*cullah çukuru*” adı altında her tezgâhtan vergi alınmaktaydı. Klasik dokuma tezgâhlarında bir tezgah çukuru olduğu malumdur. 1523 yılı tahririne göre Mardin’de sof üreten dokumacılardan tezgâh başına yıllık 24 akçe vergi alındığı görülmektedir. Daha sonra bu vergi kaldırılmıştır. Cullahlık bilhassa Ermeniler arasında yaygın idi. 1518 tahririne göre Ergani, Çüngüş ve Arapgir’de cullahların tamamı Ermeni idi. Bunlardan *resm-i cullah* adı altında bir vergi alınmaktaydı⁴². Mardin ve Hasankeyf’te dokunan sof kumaşları meşhurdur. Mardin *muhayyeri* ile Hasankeyf *abâsı*⁴³ ve Musul üzerinden bütün dünyaya gönderiliyordu⁴⁴. Harput’ta *çeharkezî kuşağı* denilen mahallî bir kumaş dokunuyordu⁴⁵.

Her bir tezgâhtan ne kadar resim alındığını bilmiyoruz. Resm-i cullah adı altında bir sancaktan alınan toplam vergi kaydedilmiştir. Fakat 1523 tahririnde Ane sancağında 225 adet *cullah* kayd olunmuştur. Resm-i cullah hasılatı ise 5976 akça olarak kaydedilmiştir. Yine Deyr ü Rahbe sancağında 200 adet cullah tezgâhından 7560 akçe alınmıştır. Birincisinde tezgâh başına düşen resim 26,5 akçe, ikincisinde ise 37,8 akçedir. 1540’lı yıllara ait tahrirlere göre Mardin’den diğer bazı vergi kalemleri ile beraber cendere-i sof geliri 51.000 akçedir. Buradan Mardin’de çok sayıda sof dokuyan tezgahın olduğu anlaşılmaktadır. Fakat şaşırtıcı olan 1550-1568

⁴¹ Suraiya Faroqhi, “Onyedinci Yüzyıl Ankrası’nda Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri”, *Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan’a Armağan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 4, sayı 1-4, İstanbul 1985, s. 237-252.

⁴² Karaboğa, *aynı tez*, s. 406-407.

⁴³ Abâ, Yıkanmış, temizlenmiş ve taranmış yün yapağıdan dokunarak veya dövülüp, bastırarak elde edilen kalın bir kumaş türüdür. Deve, öküz, keçi kılı veya koyun yünleri bu kumaşın üretimi için kullanılır. İnce keçeye benzer görünümlü kalın bir dokuma olan aba; soğuğu geçirmeyen özelliğiyle genelde iklimi sert ve soğuk yörelerde cübbe, hırka, potur, çakşır, terlik kalçın, çuha, kepenek, barak, çul keçe olarak, askeri birliklerde de giyim eşyası, tozluk ve dizlik olarak kullanılmıştır. Eskiden en iyi abalar Balıkesir’de dokunmaktaydı. Daha çok tarikat mensubu dervişler tarafından giyilen aba fukara giyeceği olarak tanınmıştır. Bu kumaş ekseriya devetüyü ya da kurşunî renkte olurdu. Siyah renkli abaya *kebe* denirdi. Bkz. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011.

⁴⁴ “Ve Hısn-ı keyfa abâsı ubür etse, her abâyı başına yarım akçe bâc-ı ubür alınurmuş ve satılsa bir akçe ve satılsa bir pul alınurmuş. Ve Mısır abayisi ubür etse, yüzde üç akçe bâc alınurmuş; eğer satılsa yüzde altı akçe bâc alınurmuş. Ve Mardin ve Hısn-ı Keyf sūfından ubür etse, her sūf başına üç rubu’ bâc alınurmuş ve satılsa her sūfdan bir buçuk akçe alınurmuş. Mardin muhayyeri ubür etse, her birinden bir akçe bac alınurmuş ve satılsa iki akçe tamga alınurmuş.”, Bkz. 1516 tarihli Musul kanunnâmesi, Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul, 1992, s. 209.

⁴⁵ Ünal, *Harput*, 246.

döneminde bu verginin toplamının 1000 akçeye düşmüş olmasıdır⁴⁶. Bunun sebebini tesbit edemiyoruz ama Mardin’de sof kumaşının imalatının rağbetten düştüğü sonucunu çıkarabiliriz. Bu belki de tahririn yapıldığı dönemle sınırlı geçici bir durumdur.

XVI. yüzyılın başından itibaren Hindistan kökenli pamuk ve pamuk ipliğinin Osmanlı pazarlarını istila etmeye başladığı bilinmektedir⁴⁷. Ancak mesafenin uzun ve taşıma maliyetinin yüksek oluşu sebebiyle yerli pamuk ve pamuk ipliği üretiminin Hind mallarıyla rekabet edebildiği anlaşılmaktadır.

Tahrir defterlerinde tekstil sektörünün çapı ile ilgili fikir veren kayıtlardan biri de tamga, bâc ve mizân-ı harîr gibi vergilerdir. Diyarbekir eyaletindeki sancaklarda bu vergi ve resimlerden hareketle tekstil sektörü konusunda bilgi sahibi oluyoruz.

Tamga, pazarda satılan ticarî mallardan alınan bir vergidir. Bâc ise hariçten gelen fakat orada satılmayarak transit geçen ticaret mallarından alınan bir resimdir. Bâc-ı harîr de dışarıdan gelen ve Diyarbekir’e satılmayıp başka yere götürülen ipekten alınan vergidir. Mizân-ı harîr ise pazara veya ipek hanına gelen ipeğin mizan denilen terazide tartılması sırasında alınan bir vergidir.

1518 tahririne göre Mardin’e tâbi Mansuriye köyünde tamga-i harîr adı altında yıllık 1000 akçe gelir kaydedilmiştir⁴⁸. 1000 akça büyük bir meblağ değildir ama Mansuriye’de ipek ticaretinin yapıldığını gösterir. Fakat Amid’de mizân-ı harîrden bahs olunmamaktadır. Bunun bir sebebi Yavuz Sultan Selim’in savaş dolayısıyla İran’a uyguladığı ekonomik ambargo olabilir. Malum olduğu üzere Yavuz Çaldıran seferine çıkarken İran’a ekonomik ambargo ilan etmiş, İranla ticareti yasaklamış ve İranlı tüccarların mallarına el koydurmuştu⁴⁹. Bu ambargo Kanunî zamanında kaldırılmış ve tüccarların malları iade edilmiştir. Çünkü bu yasak Osmanlı hazinesine de zarar vermeye başlamıştı.

1523 yılı tahririne göre Amid sancağında mizân-ı harîr geliri 2.343.332 akçadır⁵⁰. Aynı tarihte Bursa’nın mizân-ı harîr geliri 3 milyon akçedir⁵¹. Bu durum Diyarbekir’deki ipek ticaretinin hacminin çok yüksek olduğunu göstermektedir. Bunun sebebi yerli üretimini yanında İran’dan Van yoluyla gelen ipeğin Urfa ve Birecik üzerinden Halep’e ulaşıyor olmasıdır. Ancak sonraki tahrirlerde mizan-ı harîr gelirinin düştüğü gözlenmektedir. Gerçekten de 1540-1550 tahrirleri döneminde Amid sancağı mizân-ı harîr geliri 1.150.000 akça olduğu görülmektedir. Fakat bu düşüşün

⁴⁶ Karaboğa, *aynı tez*, s. 407.

⁴⁷ Halil İnalçık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekâbetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 259-317.

⁴⁸ Karaboğa, *aynı tez*, s. 439.

⁴⁹ İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, I, s. 139.

⁵⁰ Karaboğa, *aynı tez*, s. 439.

⁵¹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1, s. 278.

konjektürel ve geçici olduğu 1568 yılı tahrirlerinde mizan-ı harîr gelirinin 5.610.666 akçaya yükselmesinden anlaşılmaktadır⁵². Halbuki 1558 yılında Bursa mizân-ı harîr geliri 4.1 milyon akçedir⁵³.

1568 tarihli mufassal deftere göre Amid'de pamuk ve pamuk ipliğı ticaretinin yapıldığı kapanın yıllık bâc-ı bazarı 27.770 akçe idi⁵⁴.

Boyahâneler

Dokuma sektörünün yan dalı olan çeşitli iplik ve kumaşların boyanıp desen kazandırıldığı boyahâneler tekstil sanayiinin görüldüğü her şehirde faaliyet gösteriyordu. Boyahaneде çalışan her ustanın kendine ait kazan ve boyama araçları vardı⁵⁵. Doğadan elde edilen maddelerle yapılan boyama işi tarihin çok eski devirlerinden beri yaygın bir sanattı. Diyarbekir eyaletinde kullanılan özellikle kırmızı boya çok rağbet görürdü. Diyarbekir kırmızı boyası Tokat'a da gönderilirdi.

Avrupa saraylarından bile kumaşlarını boyatmak ve desenlemek için büyük zahmetlerle Türkiye'ye başvuruluyordu. Kumaş ve deri boyacılığı bilhassa Edirne ve Bursa'da, dünyadaki eşsizliğini uzun müddet korumuştur. Almanya, Polonya saraylarında kullanılan lüks kumaşlar, boyanmak ve desenlenmek için uzun müddet Bursa boyahanelerine gönderilmiştir⁵⁶. 19. yüzyılda sanayi çağının gelişmesi ile Türkiye'de tabii maddeler ve kök boyalarla yapılan boyama sektörü Avrupa'dan ithal edilen suni ve sentetik boyalar karşısında geriledi. Yerli dokumacılar iplik ve kumaşları boyamak için ithal boyalar ve boyanmış iplik kullanmaya başladılar⁵⁷.

16. yüzyılda Diyarbekir eyaletine bağlı bazı şehirlerde ve hatta bazı köylerde boyahaneler vardı. Devlet boyahaneleri mukataa olarak işletirdi. Tahrir defterlerinde boyahaneler için yıllık bir gelir rakamı verilmiştir. Bir şehirdeki tekstil sektörünün çapı ve yaygınlığı boyahane gelirinin yüksekliği ile doğru orantılı idi⁵⁸. 1518 yılı tahririne göre Diyarbekir eyaletinde birçok boyahane faaliyette idi. Bunların içerisinde en büyüğü Amid'deki boyahanelerdi. Yıllık 180.000 akçalık geliri olan Amid boyahanesini 114.000 akça ile Mardin boyahanesi takip ediyordu. Ondan sonra

⁵² Karaboğa, *aynı tez*, s. 439.

⁵³ İncelik, *aynı eser*, s. 278.

⁵⁴ Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. V, 1990, s. 193.

⁵⁵ Ümit Koç, "Ortaçağlardan XVI. Yüzyıl Sonlarına Tekstil Boyacılığında İdarî Yapılanma ve Üretim Standartları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 177, (2008), s. 166-181.

⁵⁶ Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İctimaî Tarihi, II, s. 215-216.

⁵⁷ Quataert, Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, s. 54-58.

⁵⁸ Boyahanelerin geliri ile tekstil sektörü arasındaki ilişki konusunda bkz. Suraiya Faroqhi, "Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in the XVI and XVII Century Anatolia", *The Journal of European Economic History*, VII-2 (Roma, 1978), s. 405-417.

90.000 akça ile Urfa, 44.000 akça ile Harput, 37950 akça ile Çemişgezek, 21500 akça ile Siverek, 18500 akça ile Sincar, 15000 akça ile Ergani, 13000 akça ile Çermik, 7000'er akça ile Berriyecik ve Kiğı ve 3000 akça ile Arapgir geliyordu. Eyalet genelinde boyahanelerden elde edilen gelir 550.950 akça idi. Bu rakamlar Diyarbekir eyaletinde tekstil sektörünün gelişmişliğine ve üretim kapasitesinin yüksekliğine delalet eder.

1523 tahririnde eyaletteki boyahanelerin geliri 723.975 akçaya yükseldi. Bu rakamın 245.300 akçası yani % 34'ü merkez sancağı olan Amid'e aitti. Onu 181.240 akça ile Mardin, 62.028.000 akça ile Harput, 60.000 akça ile Hasankeyf, 33.000 akça ile Siird, 30.000 akça ile Urfa, 22.284 akça ile Siverek, 23.040 akça ile Sincar, 17.280 akça ile Çermik, 15.000 akça ile Çemişgezek, 13.438 akça ile Ergani, 8000'er akça ile Arapgir ve Ane, 6700 akça ile Kiğı ve 660 akça ile Musul takip ediyordu.

Diyarbekir eyaletindeki boyahane gelirlerinde 1540-1550 tahrirleri döneminde kısmî bir azalma meydana geldi. Amid'deki boyahane gelirleri 176.200 akçaya düştü. Eyaletteki toplam boyahane gelirleri 550.830 akçaya indi. Toplam rakamdaki düşüklüğün bir sebebi de 1540'lı yıllara ait bazı sancakların tahrir defterlerinin elimizde olmayışdır. Ama yine de Amid'deki boyahane gelirindeki azalmanın sebebini izah edemiyoruz.

1560-1568 dönemi tahrirlerine göre Diyarbekir eyaletindeki boyahane gelirleri önceki döneme göre bir hayli yüksek görünmektedir. Toplam boyahane gelirleri 1.488.592 akçaya çıkmıştır. Amid sancağındaki boyahane gelirleri 1523 tahririndeki 245.300 akçanın üzerine çıkarak 249.062 akça olarak gerçekleşmiştir. Onu 122.600.000 akça ile Harput, 113.000 akça ile Mardin, 100.000 akça ile Urfa, 98.640 akça ile Siverek, 98.240 akça Musul, 96240 akça ile Berriyecik, 74.000 akça ile Ane, 60.670 akça ile Kulb, 58.400 akça ile Hasankeyf, 57.300 akça ile Atak, 46.400 akça ile Ergani, 46.100 akça ile Arapgir, 42.500 akça ile Sincar, 41.520 akça ile Bitlis, 33.400 akça ile Nusaybin, 30.000 akça ile Siird, 29.000 akça ile Tercil, 29.000 akça ile Çemişgezek, 22.500 akça Kiğı, 21.000 akça ile Çermik, 9.250 akça ile Çapakçur, 8000 akça ile Rakka, 1000 akça ile Akçakale ve 360 akça ile Deyr ü Rahbe takip ediyordu⁵⁹.

Son tahrirler dönemindeki boyahane gelirlerinin yükselmesinin sebeplerinden birisi önceki tahrirlerde görülmeyen birçok sancak merkezinde boyahane gelirlerinin ortaya çıkmasıdır.

Öte yandan pamuk üretimi ile boyahane gelirlerinin artışı arasında da bir paralellik görünmektedir. Son tahrirde pamuk üretimi önceki tahrirlere göre büyük artışlar kaydettiği gibi boyahane gelirlerinde de aynı oranda yükselme olmuştur. Bu

⁵⁹ Karaboğa, aynı tez, s. 376-384.

veriler bize 16. yüzyılda Diyarbekir eyaletinde çok gelişmiş bir tekstil sektörü olduğunu göstermektedir. 16. yüzyılda Diyarbekir eyaletinde ipek ve ipek-pamuk karışımı alaca, kutnu, gazeliye ve mantin denilen kumaşlar dokunduğunu biliyoruz⁶⁰. Kutnu, Bağdat üzerinden Basra'ya gönderilen kumaşlar arasındadır⁶¹.

Deri Sanayii

Deri günlük hayatta en çok kullanılan malzemeler arasında olduğundan birçok şehir ve kasabada tabakhaneler faaliyette idi. Tabakhaneler koyun, keçi ve sığır derilerinin tabaklanıp, ayakkabı, giyim eşyası, hayvan koşumları vs. yapımında elverişli hale getirildiği ve renklendirildiği atölyelerdi⁶². Çeşitli hayvan koşumları, eğeler ve semerlerin yapıldığı saraçhaneler, ayakkabı ve çizme imal eden ve satan kavafılar, kitap ciltleyen mücellidler debbağların müşterisi idiler. Kırşehir'deki Ahi Evran Zâviyesi şeyhinin denetiminde olan debbağ loncalarının başkanına *Ahi Baba* denirdi. Debbağ esnafının en büyük sıkıntısı derinin dışarıda daha yüksek fiyata satıldığından dolayı yeterli hammadde bulamamaktı. Deri mamulleri günlük hayatta çok kullanılan mallar olduğundan ülke içerisindeki kesilen hayvanlardan elde edilen deri esnafın ihtiyacını karşılamıyordu. Bu yüzden sık sık çıkarılan fermanlarla ihracat yasası getirildiği halde el altından deri kaçakçılığı devam ediyordu⁶³.

18. yüzyıla kadar Osmanlı dericiliği dünyada rakipsizdi. Anadolu ve Rumeli işlenmiş derinin büyük ihracatçısı idi. İstanbul'daki saraçhanede 4 bin saraç çalışıyor, dünyanın en üstün deri işlerini yapıyordu. Deri sanayiinin geliştiği yerlerden biri de Edirne idi. 18. yüzyıl sonlarında Fransa ve İngiltere Türkiye'den dericilik öğrenmeye çalışmışlardır. Sarı ve kırmızı sahtiyan yapmak için İngiltere Türkiye'ye bir usta göndermiştir. Bugün bile İngilizce'de sahtiyanı "*Turkish leather*" denilmektedir.

16. yüzyılda Diyarbekir eyaletinde birçok tabakhane bulunmaktaydı. Burarlarda ham deri işlenerek, meşin, sahtiyan, gön, maroken, kösele vs. haline getirilirdi. Diyarbekir'de gelişmiş bir deri sanayiinin olduğunu bazı seyyahların ifadesinden de biliyoruz. 17. yüzyıl Fransız seyyahı Tavernier, Diyarbekirde imal edilen ve Dicle suyu ile yıkanan kırmızı marokenlerin renk ve doku bakımından Şark ülkelerinin hayli ilerisinde olduğunu ve kentte yaşayanların dörtte birinin bu işle meşgul

⁶⁰ Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. V, 1990, s. 197.

⁶¹ İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı...", s. 293.

⁶² Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, s. 145.

⁶³ Faruqi, *Kentler ve Kentliler*, s. 193-208.

olduğunu kaydetmektedir⁶⁴. Keza Evliya Çelebi de 17. yüzyılın ortalarında Bitlis'te işlenen çeşitli renklerdeki derilerin Frengistan'da bile imal edilemediğini anlatır⁶⁵.

1518 tarihli tahrir defterine göre Amid'deki tabakhanenin yıllık vergi geliri 100 bin akça idi. Bu tabakhanenin büyüklüğü konusunda bir fikir vermektedir. Amid tabakhanesini 80.700 akça ile Mardin tabakhanesi takip ediyordu. Diğer sancaklardaki tabakhane gelirleri nisbeten düşüktü. Eyaletteki toplam tabakhane gelirleri 198.200 akça idi. Bu da 16. yüzyılda eyaletteki deri sanayiinin Amid ve Mardin'de toplandığını göstermektedir.

Fakat 1523 ve 1540'lı yıllarda tabakhane gelirlerinde ciddi bir düşüş dikkati çekmektedir. 1523 yılında eyalete ait tabakhane gelirleri toplamı 40 akça (39.420) civarındadır. 1540'lı yıllarda da durum değişmemiştir ve 40.100 akçadır. 1560'lı yıllardaki tahrirde ise önceki tahrirde göre eyaletteki tabakhane geliri 81.113 akçaya çıkmıştır.

Madencilik

Ekonominin ve sanayiinin bir yağının da madencilik olduğu malumdur. Osmanlı imparatorluğunda altın, gümüş, kurşun, demir, bakır, kükürt, tuz, güherçile, katran vs. türünden pek çok maden işletmeciliği vardı. Bunlar mukataa usulü ile işletiliyordu.

Diyarbakir eyaletinde demir, tuz, kükürd, katran madenleri işletiliyordu. Kiğı demir madenleri yönünden zengin bir bölgeydi. Burada çıkarılan demirden top gülleri yapılıyor ve geri kalan demir diğer bölgelere sevk ediliyordu. Kiğı'da “*Mahsulât-ı kürehâ-i ahen*” adı altında kaydedilen gelir 30.000 akçedir⁶⁶. Ergani'de bakır madeni malumdur ama bunun 16. yüzyılda işletildiğine dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Ane havalisinde ve Musul civarında kendiliğinden yüzeye çıktığı anlaşılan petrolden zift ve katran elde edildiği İbn Batuta ve İbn Cübeyr gibi seyyahların ifadelerinde yer almaktadır.

Çemişgezek, Kiğı sancaklarında ve Kulb nahiyesindeki memlehalardan tuz üretimi yapıldığını biliyoruz. Mardin'e tabi Resulayn'de ise kükürd madeni işletiliyordu⁶⁷.

⁶⁴ Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2006, s. 287.

⁶⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 4. kitap, (S. Ali Kahraman, Y. Dağlı neşri), İstanbul 2001, s. 81.

⁶⁶ Behset Karaca, “1518 (H.924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiğı Sancağı”, *Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan*, Samsun 1993, s. 137-169.

⁶⁷ Karaboğa, *aynı tez*, s. 410.

Ticaret

Osmanlı İmparatorluğunun başlıca refah sebeplerinden birisi ticaret olduğu için devlet ticarete ve ticaret yollarına büyük önem verirdi. Ticaret yollarında tüccarların emniyet içerisinde seyahat etmeleri için her türlü tedbir alınırđı. Şehirlerarasında bulunan kervansaray ve hanlar tüccarlar için hem güvenli bir barınak hem de yiyecek içecek bulabilecekleri, hayvanlarının yem ve bakımı, sağlık hizmetleri gibi birçok ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri yerlerdi. Hem askerî amaçlı hem de ticaret maksadıyla kullanılan yollar bakımlı ve taş döşeli idi.

İmparatorluğun coğrafi konumu ticaretten büyük paralar kazanmaya müsaitti. Doğudan gelen tarihî ipek ve baharat yolunun üzerinde bulunması hasebiyle Osmanlı İmparatorluğu yüzyıllarca canlı bir ticaret hayatına sahip olmuştur.

Ticaret yolları ister deniz yoluyla isterse kara yoluyla olsun esas itibariyle imparatorluğun başkenti İstanbul'da düğümleniyordu⁶⁸.

Osmanlı İmparatorluğu ipek ve baharat yolu denilen iki büyük ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. İpek yolu ile ulaşan malların bir kısmı belirli güzergâhları takip ederek Avrupa'ya sevk edilirdi. Bir kısmı ise imparatorluk içerisindeki tüketilmek üzere çeşitli yollardan iç pazarlara gönderilirdi.

İran'dan gelen ham ipek ve diğer çeşitli mallar yüklü kervanlar Erzurum-Erzincan-Sivas-Tokat-Amasya üzerinden Bursa ve İstanbul'a ulaşırdı. İran'a bağlanan ana güzergâh bu hattı⁶⁹. Bursa ipek dokuma sanayinin en önemli merkezlerinden biri olduğu için bir kısmı burada pazarlanır ve imalâtçıya ulaşırdı. Önemli bir kısmı ise Avrupalı tüccarlar tarafından satın alınırđı.

İranlı tüccarlar Bursa'ya getirdikleri ipeği, burada, Avrupa'dan gelen mallarla, özellikle ince Floransa yünlülerıyla takas ediyorlardı. Ham ipek ticaretinden Osmanlı hazinesi büyük gelir sağlıyordu. 1500'e doğru Bursa'ya her yıl ortalama olarak 5-6 İran kervanı geliyor ve değeri 1 milyon duka altını bulan 1200 balya ipek getiriyordu. Bu ipeğin bir kısmı Bursa'da ipek sanayii tarafından kullanılıyor ve mamûl ipek kumaşlar Avrupa'ya ihraç olunuyordu⁷⁰.

İpeğin takip ettiği bir diğer güzergâh Van-Diyarbakir-Halep idi. Halep Avrupalı tüccarların en çok mal aldığı merkezlerden biri idi. Buraya Avrupa'dan getirdikleri yünlü kumaşları, çeşitli mamul maddeleri ipek, baharat ve pamuklu kumaşlar ile

⁶⁸ Ünal, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, s. 134.

⁶⁹ Suraiya Faroqhi, "Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 2, İstanbul 2004, s. 612.

⁷⁰ İnalçık, *Devlet-i Aliyye*, 305.

takas ediyorlar veya nakid vererek satın alıyorlardı. Trablusşam ve Beyrut önemli ihraç limanları idi.

17. yüzyıla doğru ipek ve ipekli kumaşların en önemli ihraç merkezi İzmir limanı oldu ve zamanla Bursa'yı gölgede bıraktı. Bu dönemde Avrupalılar Osmanlı pazarlarından 200 tonun üzerinde ipek alıyorlardı. Bu da Osmanlı hazinesi için mühim bir gümrük geliri sağladığı gibi bu ticaretle uğraşanlara için de önemli bir kazanç kapısı oluşturunuyordu⁷¹.

Şah I. Abbas İran ipeğinin Hind Okyanusu ve Moskova üzerinden Batı'ya gitmesini sağlamak için büyük çaba göstermiş. Basra körfezinde Bender-Abbass limanını yapmış, Avrupa'ya elçiler göndermiş. 1622'de İngilizler ile işbirliği yaparak Hürmüz boğazını Portekizlilerden almış ve nihayet 1623'te Bağdad'ı ele geçirmişti. Nihai hedefi Halep'i de alıp Akdeniz'e ulaşmaktı. Ancak IV. Murad Bağdad'ı geri alınca İran'ın plana suya düştü. Şah Abbas'ın ölümünden sonra ipek kervanları yeniden Halep, Bursa ve İzmir'e gelmeye başlamıştır⁷².

Hindistan'dan gelen baharat Basra körfezi ve Kızıldeniz yoluyla Osmanlı limanlarına ulaşıyordu. Basra'dan gelen yol Fırat mecrasını izleyerek kervanlarla Halep'e bağlanıyor, ya da Birecik ve Urfa üzerinden Diyarbakir ve Tebriz'e ulaşıyordu⁷³. Halep hem ipek hem de baharat ticaretinin dünya çapında bir pazarı idi. Burada Batılı tüccarlara satılıyor veya getirdikleri mallarla takas olunuyordu. Bir kısmı da Halep'ten İstanbul'a ulaşıyor, oradan Orta Avrupa, Baltık ülkeleri ve Balkanlara sevk ediliyordu.

Kızıldeniz yoluyla Süveyş'e ulaşan yol da Kahire ve İskenderiye'ye bağlanıyordu. Kahire dünya baharat ticaretinin en büyük merkezlerinden biri idi. Batılı tüccarlar buradan satın aldıkları baharatı İskenderiye üzerinden Avrupa'ya sevk ediyorlardı. Bu ticarete en çok rol oynayanlar önceleri İtalyan devletleri idi. 16. yüzyıldan itibaren İngilizler, Fransızlar ve Hollandalılar ön plana çıktılar.

Kızıldeniz yoluyla gelen baharatın bir kısmı Cidde-Mekke-Şam-Adana, Konya-Akşehir yoluyla kervanlarla İstanbul'a ulaşıyordu. Bu yol aynı zamanda hac yolu idi.

Osmanlılar, Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı şuurlu bir mücadeleye girişmişler, baharat ticaretini yeniden Kızıldeniz ve Basra Körfezi yollarına çekmeyi başarmışlardır. 1540'tan sonra Orta-Doğu'ya gelen baharat miktarı 30 bin kantara yükselmiştir. Portekiz eliyle Avrupa'ya sevk edilen baharat da bu miktarda idi. Bu dönemde kuzeye Osmanlı baharat ihracatı, Lizbon ve Amsterdam'da kaygı

⁷¹ Faroqhi, "Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası", s. 631.

⁷² İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye*, 314-315.

⁷³ Faroqhi, "Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası", s. 614.

uyandırıyor. Osmanlı Devleti 1560-70 döneminde Portekizlilere karşı Hint Okyanusu'nda Gücerat ve Sumatra'da Açe Sultanlığı ile ittifak yapmış ve baharat girişlerini üst düzeyde tutabilmiştir. 1590'lara doğru her yıl baharat yüklü 40-50 gemi yükünü Mekke'ye sevk ediyordu. Bu yıllarda Açe'den Kızıldeniz'e gelen baharat miktarı Portekizlilerin Ümit Burnu yoluyla Lizbon'a sevk ettiklerinden çok fazlaydı⁷⁴. 1548 tarihli Şam kanunnâmesine göre Mekke'den gelen her deve yükünden 7 altın gümrük resmi alınıyordu. Şayet mallar Avrupalılara satılırsa alınan gümrük vergisi 19 altındı⁷⁵.

Bursa, Arap ve Hind baharatlarının, ilaç ve boyalarının en önemli pazarları arasındaydı. Bu değerli mallar Bursa'ya Mekke-Şam-Halep üzerinden getirilir, Edirne üzerinden Balkanlar'a, Macaristan'a, Akkerman-Lvov kervan yolları üzerinden de Polonya'ya ve kuzey ülkelerine ihraç edilirdi⁷⁶.

Baharat ve ipek yolu ile Bursa ve İstanbul'a ulaşan mallar Bursa'dan Gelibolu yoluyla veya İstanbul üzerinden doğrudan Edirne'ye varırdı. Buradan Filibe-Sofya-Niş-Belgrad-Budapeşte üzerinden Avrupa içlerine, Edirne-Silistre-Eflâk-Boğdan yoluyla Baltık ülkelerine ve Selânik üzerinden Adriyatik denizi kıyısındaki Durres'(Durazzo)'e sevk olunurdu⁷⁷.

İngilizlerin ve Hollandalıların Hind Okyanusunda görünmeleri 1630'lardan itibaren baharat ticaretinin Osmanlılar için sona erdiği gibi bir yanlış anlamaya yol açmıştır⁷⁸. Gerçekte ise 17. yüzyıl boyunca Hind okyanusu hiçbir büyük devletin hâkimiyeti altında olmayan açık bir deniz olarak kaldı⁷⁹. Sadece Hindistan'dan Osmanlı limanlarına yapılan mal sevkியatında İngiliz ve Hollanda gemileri de rol almaya başladı.

Ancak bir müddet sonra Osmanlıların Hind okyanusundan çekilmeleri Açe devletini Hollandalılar karşısında savunmasız bıraktı⁸⁰. İngilizler ve Hollandalılar yavaş yavaş Hind Okyanusuna hâkim olmaya başladılar. 17. yüzyılda dünya ticaretinin ağırlık merkezinin Akdeniz'den okyanuslara kaydığı genel olarak kabul edilir⁸¹. Fakat bu süreç çok yavaş seyrettiği için etkisi hemen hissedilmedi ve Akdeniz'e

⁷⁴ İncalcık, O. İ. Ekonomik ve Sosyal Tarihi, I, s. 409.

⁷⁵ İncalcık, *Doğu Batı, Makaleler I*, İstanbul 2005, s. 171.

⁷⁶ İncalcık, *Devlet-i 'Alîyye*, 305, 314.

⁷⁷ Faroqhi, "Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası", s. 613.

⁷⁸ İncalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir tetkik Münasebetiyle", *Belleten* XV/60, (Ekim 1951), s. 675-76.

⁷⁹ Faroqhi, "Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası", s. 615.

⁸⁰ Faroqhi, "aynı makale", 612-615.

⁸¹ Mehmet Bulut, "XVII. Yüzyılda Merkantilistler ve Osmanlılar", *Ekonomik Yaklaşım*, Gazi Üniversitesi 2000, c. II, sayı 39, s. 25.

Kızıldeniz ve Basra yoluyla gelen baharatta ciddi ölçülerde azalma meydana gelmedi. Gerçi baharatı Akdeniz'e İngilizler ve Hollandalılar getirip satmaya başlamışlardı. Bu durumdan sadece Osmanlılar etkilenmedi; Venedik ve Fransa için de büyük kayba oldu⁸². Bu gelişme birden bire olmadı. Yavaş yavaş gerçekleşti. Çünkü Hind okyanusunda faaliyet gösteren gemiciler için de en yakın Pazar Basra, Yemen ve Kızıldeniz limanları idi. Nitekim 17. yüzyılın ortalarında Evliya Çelebi, Basra körfezine her yıl Hindistan'dan Hindistân, Firengîstân, Yemen, Aden ve Habeş kökenli 200 gemi geldiğini kaydediyor⁸³.

Diyarbakir eski çağlardan beri iki önemli ticaret yolunun kavşak noktasında bulunuyordu. Birisi Basra'dan Bağdat, Musul ve Mardin yoluyla gelen ve Halep'e bağlanan baharat yolu, diğeri de İran'dan Van üzerinden gelen ve yine Halep'e bağlanan ipek yolu. Diyarbakir'i Harput, Malatya, Sivas, Tokat ve Amasya üzerinden İstanbul'a bağlayan yol da ticaretin ana arterlerinden biriydi. Bu yol aynı zamanda askerî bir yoldu. Bu yolun bir kolu Amasya üzerinden Samsun ve Sinop üzerinden Karadeniz'e uzanıyordu⁸⁴. XVI. yüzyılda Diyarbakir-Samsun-Sinop güzergâhındaki şehirlerin *mizan-ı harir*, *bâc-ı übur* ve *damga*, resimleri hayli yüksekti⁸⁵.

Yukarıda bahsedildiği üzere hem ipek hem baharat yolunun düğümlendiği Halep Diyarbakir'de üretilen ve Diyarbakir'den geçen malların pazarlandığı bir merkezdi. Doğudan ve güneydoğudan gelen yollar Diyarbakir'de birleşiyor Urfa ve Birecik üzerinden Halep'e ulaşıyordu. Halep'e Akdeniz ve Avrupa ülkelerinden tüccarlar geliyor mal satıyor ve mal alıyorlardı. 16. yüzyılda Fransa, İngiltere ve Venedik'in Halep'te konsoloslukları vardı. İran'ın ipeği, Hindistan'ın baharatı burada Avrupa malları ile takas ediliyordu.

Bâc-ı übür, tamga ve mizân-ı harîr gibi vergilerin azlığı veya çokluğu bölgenin ticarî potansiyeli ve transit ticaretteki mevkiî konusunda bize bir fikir vermektedir. Yukarıda temas olunduğu üzer Diyarbakir'deki mizân-ı harîr mukatasının geliri şaşırtıcı derecede yüksektir. *Mürûriyye* de denilen *bâc-ı übür* bir bölgeye giren fakat orada satılmayarak transit geçen kervanlardan alınan bir vergidir⁸⁶. Osmanlı kanunnâmelerinde hangi maldan ne kadar bâc-ı übür alınacağı tek tek açıklanmıştır. Kanunnâme metinlerinden hangi çeşit malların geçtiğini de öğreniyoruz. Sancak

⁸²; İncalcık, Doğu Batı, Makaleler I, s. 175.

⁸³ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 4, kitap (Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı neşri), İstanbul, 2001, s. 288.

⁸⁴ 19. yüzyılın ikinci yarısında tertip edilen Devlet salnamelerinde Samsun, Diyarbakir-Harput-Malatya-Sivas-Tokat-Amasya yolun tabii limanı durumundaydı. Bkz. B. Darkot, "Samsun", *İslam Ansiklopedisi*, X, s. 172.

⁸⁵ Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz-Basra Körfezi Ticareti", *Birinci Tarih boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 471-475.

⁸⁶ Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, s. 152-153.

kanunnâmelerinde geçip giden veya Diyarbekir'deki pazarlarda satılan ham ipek, ipekli kumaşlar, pamuk, İran (Yezdi) kumaşı, Rumî denilen pamuklu dokumalar, keten, ham bez, sof, çuka, Mardin taftası, İskenderanî, Kaşanî kumaşlar, tülbind, kutnu, atlas, şeker, cam, demir, mazi, bakır, neft, bıçak, katran, kara sakız, ak sakız, limon, hurma, kızıl boya, çivit, sahtiyan, gön, bal, yağ, kına, sabun, fındık, badem, zeytin-yacı, sadeyağ, pekmez, kuru üzüm, incir, erik vs. türünden maddeler sayılmaktadır⁸⁷.

Mardin'den geçen ipek yükünden alınan vergiler toplamı (bâc-ı übü, resm-i bevvâbî ve resm-i hazinedârî) 377,3 akça tutuyordu. Yezdî ve Frengî kumaşlar ile Rum kumaşının çatması, beneği, zerbatf atlası gibi kıymetli kumaşlarda bu rakam 450 akçeyi geçiyordu. Halep, Şam, Mısır ve Anadolu pamuklu kumaşlarında yük başına 105 akçeye lakın bir resim alınıyordu. Şeker yükünden alınan vergiler ise 66 akçe idi⁸⁸.

1523'lerde Amid sancağının gümrük gelirleri 537.167 akça tutuyordu. Bu rakam 1540'larda 1.150.000 akçaya yükselmiştir. Mardin Sancağında ise 1540'larda 61.000 akça idi. 1560'larda Amid sancağındaki gümrük gelirleri 561.666 akça, Mardin kazasında ise 138.000 akçeydi⁸⁹. 1566'da Harput sancağının bâc-ı übü geliri 130.000 akça civarındaydı⁹⁰.

Tamga-i siyah ise bir bölgenin transit ticaretteki yeri ve önemini belirlemesi açısından mühim bir vergidir. Bu vergi şehre uğrayıp geçen ipek yükünün ölçüldükten sonra her batmanı için 4'er akçe olarak alınan bir resimdir⁹¹. 1518 tahririne göre Amid ve Harput sancaklarında tamga-i siyah geliri 50'er bin akçedir. Ruha'da 40 bin, Mardin'de 60 bin akçedir. Yıllık tamga-i siyah geliri bize o sancaktan geçen ipek miktarını tesbit etme imkânı verir. Her batmandan 4'er akçe alındığına göre $(50.000/4) =$ Amid ve Harput'tan yılda 12.500 batman ipek transit olarak geçmiş demektir. Batman Diyarbekir'de 1580 dirhem, Harput'ta ise 1800 dirhemdir⁹². Bu ise 5-5,5 kg arasında bir miktardır. Batmanı ortalama 5,5 kg kabul edersek 12.500 batman 68.750 kg eder. Harput ve Amid'den 1518'lerde yılda 70 tona yakın ipek transit olarak geçmiş demektir. Yukarıda temas ettiğimiz üzere 1500'lere doğru İran'dan Bursa'ya gelen ipek miktarı 120 balya civarındadır. Bir balya ipek yükü için 100 kg kabul edilir⁹³. Bu durumda İran'dan Bursa'ya yılda $(1200 \times 100) =$ 120.000 kg, yani 120 ton ipek geliyor demektir. Bu mukayese Amid'den geçen ipek miktarının

⁸⁷ Karaboğa, *aynı tez*, s. 441-446.

⁸⁸ Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s. 128-129.

⁸⁹ Karaboğa, *aynı tez*, s. 444-446.

⁹⁰ Ünal, *Harput*, s. 169.

⁹¹ Ünal, *Harput*, s. 245.

⁹² Batman, Menn ve dirhem için bkz. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*.

⁹³ Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*.

Osmanlı imparatorluğunun ipek ticaretinin merkezi olan Bursa'dan aşağı kalmadığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Amid'e ipek Van üzerinden İran'dan gelmekte ve Urfa Birecik yoluyla Halep'e veya Harput yoluyla Bursa veya İstanbul'a doğru sevk edilmektedir. Harput'a ulaşan bir yol da Van-Bingöl üzerinden gelmektedir. Harput'taki tamga-i siyah geliri de 50 bin akçedir. Bunun yarısının Diyarbakır'den yarısının da Bingöl üzerinden geldiğini kabul edersek İran üzerinden Diyarbakır vilayetine gelen ipek miktarının yılda 100 tonun üzerinde olduğu ortaya çıkar.

Osmanlı şehirlerinde ticaret hanlarda, bedestenlerde ve açık pazar yerlerinde yapılmıyordu. Otel vazifesi gören büyük hanların dışında bazı malların ticaretinin yapıldığı hanlar veya kapanlar vardı. Buraları tüccarların hem bürosu hem deposu hem de satış yaptıkları mekânlardı. Bunlar da ticareti yapılan metanın adlarıyla anılırdı. *Pirinç hanı, buğday hanı, yağ kapanı, un kapanı* gibi.

Bazı mallar ise açık pazar yerlerinde satılırdı. Bunlar da *At Pazarı, Koyun Pazarı, Tavuk Pazarı, Bit Pazarı, Kuş Pazarı, Esir pazarı* gibi ticareti yapılan malın adıyla anılırdı.

Diyarbakır merkezi Amid'de ticaret yapılan birçok han vardı. Abacı Hanı, Abbas Hanı, Acem Hanı, Alaca Han, Ali Paşa Hanı, Börekçiler Hanı, Çifte Han, Eğilliler hanı, Han-ı atik, Han-ı cedit, Hamal Hanı, Melek Ahmed Paşa Hanı, Rüstem Paşa Hanı, Deliller (Hüsrev Paşa kervansarayı) Hanı, Hasan Paşa Hanı, Ketenciler Hanı, Pamukçular Hanı, İpekoğlu Hanı, Sülüklü Hanı, Kazancılar Hanı, Zincir Hanı, Kilimciler Hanı bunlar arasında sayılabilir⁹⁴. Hanların bazılarının isimlerinden hangi malların ticareti yapıldığı istidlal olunabilir. Acem Hanı'nda ipek ticaretinin yapıldığı ve İranlı tüccarların bulunduğu muhakkaktır. Kilimciler Hanında halı ve kilim ticareti ve Ketenciler Hanı'nda ise keten ticaretinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Yine İpekoğlu Hanı da ipek ticaretini hatıra getirmektedir.

16. yüzyılda eyaletin önemli sancak merkezlerinden olan Musul, Mardin ve Urfa'da da çeşitli hanlar faaliyette olduğunu biliyoruz⁹⁵.

Bedesten, üstü kapalı çarşılar olup yalnızca büyük ve ticarî hayatın geliştiği zengin şehirlerde vardı. Büyük tüccarlar genellikle bedestende otururlar ve çok mal stoklardı. Bedestenlerde lüks malların ticareti yapıldı. Mücevher, kürk, porselen eşya, ağır ipekliler, şallar ve atlaslar, dîbâlar, değerli silahlar, pahalı kokular, antika eşyalar. Bedesten aynı zamanda banka idi. Dükkânların mahfuz mahzenleri, kasaları, hususi kilitler taşıyan dolapları vardı. Para, mücevher ve değerli eşyalar muhafaza

⁹⁴ Ayşıl Tükel Yavuz, "Osmanlı döneminde Diyarbakır Hanları", *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, (Ed. İrfan Yıldız), Diyarbakır 2011, s. 141-179.

⁹⁵ Karaboğa, aynı tez, s. 434.

edilirdi. Aynı zamanda değerli eşya borsası idi. Mücevherlerin, türlü sikkelerin ve değerli eşyanın günlük rayici burada tesbit edilirdi⁹⁶.

Diyarbekir eyaletinde merkez sancağı Amid başta olmak üzere Urfa, Mardin ve Hasankeyf'te bedesten ve Harput'ta *sûk-ı sultanî* denilen çarşılar vardı. 17. yüzyılda Diyarbekir merkezinde 2000'den fazla çarşı, pazaryeri ve dükkân olduğu bilinmektedir⁹⁷.

KAYNAKLAR

- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve içtimaî Tarihi (1453-1559)*, II, İstanbul, 1974.
- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul, 1992.
- Barkan, Ömer Lütfi, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara 1988.
- Barkan, Ömer Lütfi, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları I: Kanunlar*, İstanbul 1943.
- Behset Karaca, "1518 (H.924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kiğı Sancağı", Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan, Samsun 1993, s. 137-169.
- Bulut, Mehmet, "XVII. Yüzyılda Merkantilistler ve Osmanlılar", *Ekonomik Yaklaşım, Gazi Üniversitesi 2000*, Ankara 2000, c. 11, sayı 39, s. 23-35.
- Darkot, B., "Samsun", *İslam Ansiklopedisi*, X.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 4. kitap, (S. Ali Kahraman, Y. Dağlı neşri), 1. baskı, İstanbul 2001.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. kitap, (Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-İbrahim Sezgin neşri) 1. baskı, İstanbul 2001.
- Faroqhi, Suraiya, "Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in the XVI and XVII Century Anatolia", *The Journal of European Economic History*, VII-2 (Roma, 1978), s. 405-417.

⁹⁶ Ünal, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Isparta 2014, s. 169.

⁹⁷ Karaboğa, aynı tez, s. 436.

- Faroqhi, Suraiya, “Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 2, İstanbul 2004, s. 601-655.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 1993.
- Faroqhi, Suraiya “Onyedinci Yüzyıl Ankrası’nda Sof İmalatı ve Sof Atölyeleri”, *Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan’a Armağan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 4, sayı 1-4, İstanbul 1985, s. 237-252.
- Gökçe, Turan, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzikiyye (Denizli) Kazâsı*, Ankara, 2000.
- Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969.
- Gudiashvili, David, “XV-XVII. Yüzyıllarda Türkiye’de İpekli Kumaş Dokumacılığı”, *Osmanlı*, 3, s. 86-95.
- Güçer, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964.
- Güran, Tefik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul 1998.
- İbn Battûta Seyahatnâmesi, (çev. A. Sait Aykut), İstanbul 2005.
- İnalcık, Halil, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadî Vaziyeti Üzerinde Bir tetkik Münasebetiyle”, *Belleten* XV/60, (Ekim 1951), s. 675-76.
- İnalcık, Halil, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekâbetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 259-317.
- İnalcık, Halil, “XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, *Belleten*, XXIV/93, (Ocak 1960), s. 45-102.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i Âliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*, İstanbul 2009.
- İnalcık, Halil, *Doğu Batı, Makaleler I*, İstanbul 2005.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1, İstanbul, 2000.
- Karaboğa, Volkan, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbekir Eyaleti’nde İktisadî Hayat (1518-1568)*, Isparta 2016, basılmamış doktora tezi.
- Koç, Ümit, “Ortaçağlardan XVI. Yüzyıl Sonlarına Tekstil Boyacılığında İdarî Yapılanma ve Üretim Standartları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 177, (2008), s. 166-181.
- Koç, Ümit, *Savaşın Sanata İpek (1450-1650)*, Elazığ 2009.
- Koç, Ümit, *XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Sanayi*, Ankara 2006.

- Kurt, Yılmaz, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaletinde Sanayi ve Ticaret”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. V, 1990, s. 191-200.
- Öz, Mehmet, “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Köylülerin Vergi Yüğü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları*, c. XVII, 1997, s. 77-90.
- Öz, T., “Türk Kumaş Tarihi Üzerine Araştırmalar”, *III. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara 1948, s. 560.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi*, İstanbul 1993.
- Quataert, Donald, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul 2011.
- Tabakoğlu, Ahmet, “Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi”, *Türkler*, 10, Ankara 2002, s. 653-694.
- Tavernier, Jean-Baptiste, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2006.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara 1975.
- Ülgener, Sabri F., *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaseti*, Ankara 1984.
- Ünal, Mehmet Ali “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Karadeniz-Basra Körfezi Ticareti”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*, Samsun 1988, s. 471-475.
- Ünal, Mehmet Ali, *Çemişgezek Sancağı(1518-1566)*, Ankara 1999.
- Ünal, Mehmet Ali, *Harput Sancağı(1518-1566)*, Ankara 1989.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Devrinde Sinop*, Isparta 2008.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Isparta 2014.
- Ünal, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011.
- Yavuz, Ayşıl Tükel, “Osmanlı döneminde Diyarbakır Hanları”, *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi*, (Ed. İrfan Yıldız), Diyarbakır 2011, s. 141-179.

GÖBEKLİ TEPE KAZILARININ ŞANLIURFA'NIN KENT İMGESİNE ETKİSİ

Dr. Ayşe Amine TUĞ KIZILTOPRAK

Orhun Doğuş YILMAZ

ÖZET: Göbekli Tepe hiç kuşkusuz neolitik çağdaki Anadolu coğrafyasının hem ritüelizasyon süreçlerinin anlaşılması hem de yaşam pratiklerinin alımlanmasına yeni perspektifler sunmuştur. Antropolog ve arkeologların günümüzden yaklaşık 12.000 yıl öncesine tarihlediği ilkin bir yerleşim yeri olduğu düşünülen daha sonrasında yapılan araştırmalara insanlık tarihinin bilinen en eski dini mabetlerinden birisi olduğu bulgularan Göbekli Tepe yerleşim yeri, Şanlıurfa'nın yüzyıllardır süregelen kent imajıyla da dikkate değer bir şekilde örtüşmektedir. Bunun sebebi tarihsel temele dayansın dayanmasın şehrin tarihin değişik dönemlerinde Hz. Adem, Hz. İbrahim, Hz. Nuh, Hz. Musa gibi bir çok peygamberle ilişkilendirilmiş olmasıdır. Bununla ilgili olarak da şehir, ülkemizde "Peygamberler Şehri" olarak bilinmektedir. Geçtiğimiz yıllarda da Şanlıurfa'nın merkez ilçesine bağlı Örencik yerleşkesinde elde edilen bulgular, bu kolektif imajın halen canlılığını korumasını ve sahip olduğu imgenin neolitik çağa kadar götürülmesi ve bir tarihsel temele oturtması bağlamında önemlidir. Şanlıurfa ili yalnızca ülkemizin değil yurtdışındaki birçoklarının yakından takip ettiği bu kazılar sayesinde dinsel kesişim noktası olarak ulusal kolektif bilincimize yerleşen imajını uluslararasılaştırma şansına da sahiptir. Bu makale bu bağlamda, Göbekli Tepe kazılarının son bulgular ışığında değerlendirilmesi ve kazıların Şanlıurfa kent imgesine etkisini inceleyecektir.

Anahtar Kelimeler: *Göbekli Tepe, Şanlıurfa, Kolektif bilinç, İmge, Antropoloji*

The Effect of Gobekli Tepe Findings on Sanliurfa City Image

ABSTRACT: Gobekli Tepe undoubtedly provided new perspectives both for understanding the ritualization processes of the Anatolian geography in the Neolithic age and for the reception of life practices. Gobekli Tepe settlement, which is thought to be the first settlement of anthropologists and archaeologists dating back to 12.000 years before today, was found to be one of the oldest known religious shrines in the history of humanity, and it is remarkably overlapping with Şanlıurfa's centuries lasting old city image. The reason for

this is based on the historical basis of the city in different periods of history is associated with many prophets like Moses, Adam, Abraham, Noah. Regarding this, the city is known as the City of Prophets in our country. The findings obtained in the Orencik campus of Sanliurfa's central district in recent years are important in terms of preserving the vitality of this collective image and taking its image to the Neolithic era and placing it on a historical basis. Sanliurfa province has the chance to internationalize its image, which has settled into our national collective consciousness as a point of religious intersection, thanks to these excavations, which are closely followed not only by our country but also by many others abroad. In this context, this article will evaluate the Gobekli Tepe excavations in the light of recent findings and the impact of the excavations on the image of the city of Sanliurfa.

Keywords: *Gobekli Tepe, Sanliurfa, Collective consciousness, Image, Anthropology.*

GİRİŞ

Tarihte stratejik olarak önemli noktalarda kurulmuş ve farklı amaçlara hizmet eden yapılarıyla bugüne kadar varlığını korumuş olan yaşam alanları, günümüzde modern kentlerin tam ortasında kalmış tarih mirası olarak göze çarpmaktadır. Bu tarihi mekanlar ve alanlar hem kentlerin kimliği hem de kültür turizmi bakımından kentleri ekonomik açıdan desteklemektedir (Öztürk, Ayan, Işınkaralar, 2018:428).

Kentlerin meydana gelmesi tarihi olayların seyri içinde ve belirli şartlara dayalıdır. Kent bir yaşam mekanı olarak da sosyo-kültürel, tarihi, dini, mimari ve estetik özellikleri kendinde toplar (Alver,2012: 1).

Kenti kent yapan fiziki ve mimari organizasyonundan çok kültürel göstergeleridir. Mekansal coğrafya olarak kent mimarisi kültür farklılıklarını yansıtan en önemli göstergedir (Aytaç,2017: 9). İnsanın tercihlerine dayalı olarak kurulan kent yapılarının en önemli yapı taşı kültürel, ahlaki ve dini değerlerdir. Kentin, ne sadece yapılardan oluşan bir sistem veyahut sadece insan topluluklarından oluşan bir hayati fonksiyonu olduğu söylenebilir. Kent, her iki faktörün birbirini etkilemesiyle oluşan birleşimin ortaya çıkardığı bir yapıdır (Alver, 2012:1). Modern kentlerde kültürel, kimliksel ve imgesel göstergeler bir yarış içindedirler. Kent içinde yaşayan insanlar için hem barındıkları hem de sosyalleşme imkânı bularak farklı kültür ve yaşamlarla tanışma olanağı buldukları alanlardır. Kentlerin kendilerini yansıtan ruhu olmasının yanında belirli bir ilişkiler örüntüsü ve kuralları vardır. Kentlerin kendine ait dinamikleri toplumsal, siyasi ve yaşamsal ilişkileri sistematize eder (Aytaç,2017: 2).

Kenti oluşturan yapı ve hayat kavramlarının yanı sıra olgu ve imge kavramları da önemli etkenlere sahip kavramlardır. İmgesel ve olgusal bir gerçeklik olarak incelenebilecek olan kent kavramı somut bir olgu olduğu kadar gösteren, sembol ve ayna olarak da bir imgedir. Kent imgesinin üç bileşenini kimlik, yapı ve anlam olarak ortaya koyan Lynch'e göre bu bileşenler imgeyi meydana getirirler. Kent imgesi beden ve ruh gibi kent yaşamını belirler. Yani kent imgesi her iki yönü de içine alan kapsamlı bir göstergedir (Alver,2012:1). Birbirine yabancı insanların bir araya gelecek oluşturdukları kent, insani bir yerleşim alanı olarak kabul edilir. Kent adı altındaki bu yerleşim yerinin heterojen ve etkileşim içinde bir arada yaşayan insanlardan oluşmalıdır(Alver,2012:3). Kentsel mekanların ayrışması sosyo-kültürel hareketliliğinden kaynaklanmaktadır. Sosyo-kültürel imgeler, mekanı çevreleyerek ona değer katarlar (Aytaç,2017: 20).

Kentte sanayi üretimi ağırlık kazanmış olmakla birlikte meslek ve üretim şekilleri farklılaşmıştır. Böylelikle çeşitli meslek ve üretim sahalarının bulunduğu kentlerde organizasyon, dayanışma ve çatışma şeklinde özel yapılar ortaya çıkmaktadır. Farklı mesleklerin, gelenek, yapı ve sınıfların içinde bulunduğu heterojen bir toplumu sembolize eden kent ayrışmaların yaşandığı bir alandır. Değişimin imgesi olan kent değişik çağları ve farklı dönemleri içinde barındırır. Kentler sürekli değişerek başkalaşır, gelişir ve büyür. Böylelikle bu değişim sürecinin tam ortasında bulunarak hem merkezi yansıtır hem de merkezin etkisi altında kalırlar(Alver, 2012: 4). Dinamik mekanlar olan kentler içinde yaşayan insanları, düşünceleri ve çevresel faktörleri için sürekli bir yenilenme içerisinde olmalıdır (Aytaç, 2017: 19).

Kentin çevre faktörlerinin algılanıp değerlendirmesinde çevresel algı da büyük önem taşımaktadır. Çevresel algı ile tecrübe edinmek yön bulmak ve çevre kalitesini arttırmak kolaylaşır. Lynch, kentsel imge çalışmalarında iz, kenar, kesim, düğüm ve görsel odak noktaları şeklinde beş faktörü öne çıkarmaktadır. Lynch'e göre iz denilen şey, gözlem yapan kişinin çalışmasını sürdürürken üzerinde bulunabileceği yerdir. Kenar, birbirine benzemeyen ve bölgelerin birbirinden ayrılmasını sağlayan, içine dahil olunabilen ya da olunamayan yerlerdir. Kenarlara benzer özellikleriyle bilinen kesimler de kenarlarla ayrılan alanlardır. Odak noktalarının stratejik olarak önemli olduğu, bireylerin şahsi davranışlarının odak noktası olan alanlar olarak belirlendiği söylenebilir. Fiziki peyzajın kent alanlarının genelinde algılandığı yerler ise nirengi noktaları olarak adlandırılmıştır (Türkoğlu, 2002: 58).

Bir Kentin kimlik değeri, o kentin olumlu ve olumsuz özelliklerinin bütün olarak algılanmasıyla oluşmaktadır. Tarihsel süreç içinde ortaya çıktığını söyleyebileceğimiz kent kimliği süreç içinde oluşur ve değişime uğrayabilir. Bu nedenle tarihsel süreç içinde yaşamları çok eskilere dayanan kentlerin tarihsel olarak yüklü bir birikime ve kimliğe sahip oldukları görülmektedir. Özellikle ruhu olan kentlerin ova ve

kent çevresi arasındaki ilişkiyi en uygun şekilde dizayn etmiş olanlar olduğu ve bunun da kentin kimlik kazanmasında önemli bir yeri olduğu söylenebilir (Kaplan, 2016). Tarihin ruhunu hatırlatması bakımından kent imgesi, kentte yer alan tarihi mekanlarla önem kazanmakta ve anlam bulmaktadır (Erdoğan-Günaçan, 2017:88).

Kent mekanlarının fiziki yapısı, ait olduğu kültür ve sahip olduğu kimlikler bakımından kente bir anlam yükleyerek kentin ve kentli olmanın mekana bağlı şekilde yeniden inşasının yapıtaşı olarak görev alırlar (Aytaç, 2017: 10). Kente ait mekanların imge birikimi, söylemsel bağlamı kente ait vizyonların değişmesiyle aynı oranda değişime uğrar. Bazı gözde mekanlar zamanla itibarlarını kaybederek kimlik değerleri önemini yitirir. İşte bunlar gibi tarihi mekanlar da geçmişe ait iz ve imgeleri günümüze taşırlar. Kentliler bu tarihi mekanlarda tarih, hatıra, bellek, kimlik ve geleceği tecrübe ederek ortak tecrübelerin şevkiyle bir arada olurlar (Aytaç, 2017: 16).

Tarihsel olarak önemli konumlardaki yapılar ve bugüne ulaşan eski yerleşim yerleri kentin merkezinde konumlanmaları bakımından önemli miras mekanlarıdır. Kültürel devamlılığı sağlayan bağlar olarak bu tür mekanların korunması gereklidir. Kültür turizmi bakımından kente ekonomik getirileri de olan tarihi mekanlar, kent kimliği açısından da son derece önemlidir (Öztürk-Ayan-Işınkaralar, 2018: 458). Tarihi sürecine bakıldığında kentlerin farklı kültürlerle ev sahipliği yaptığı sanayi, ticaret ve sanat merkezi olma özellikleri taşıdıkları görülmektedir. Aynı zamanda kentler ait oldukları medeniyetlerin simgelerini de taşıyarak o medeniyetle iç içe bir duruma gelirler. Kentler, kendileri başlı başına bir simge olabilirler ya da kentte yer alan anıtlar birer birer kent simgesi olabilirler.

Kentin kültürel hafızasının göstergesi durumundaki simge ve semboller, o kente kimlik kazandıran ve kenti diğer kentlerden farklılaştıran faktörlerin başında gelmektedir. Gelenek ve iletişim, kültürel hafızayı besleyerek şekillendirir ve törenselleştirir. Kültürel hafızayı ortaya çıkaran araçlar arasında anıt, heykel, basılmış tarih eserleri, yapılar, cadde ve meydan adları, posta pulları, edebi ve sanatsal eserler, siyasi hitabetler, anma günleri, anı kitapları, sancak ve bayraklar yer almaktadır. Bu unsurlar toplumun hafızasında birikimler yaparken aynı zamanda topluma ait yaşam kültürünün de yapıtaşını oluştururlar (Ortakçı, 2016: 374).

1.GÖBEKLİ TEPE

Tarihi geçmişi 12.000 yıl önceye kadar uzanan Göbekli Tepe sahip olduğu özellikler ve tarih yazımına yaptığı etki bakımından benzeri az bir arkeolojik alandır. Göbekli Tepe, benzer özellikteki arkeolojik kazılara nazaran özel bir akademik önem teşkil etmektedir. Bunun sebebi Göbekli Tepe döneminde var olmadığı düşünülen toplumsal ve geleneksel sistemlerinden biri olarak dinin var olduğunu kanıtlayan

bulgulardır. Göbekli Tepe'de elde edilen bulgulardan yola çıkılarak binlerce yıl öncesinde toplumsal yapıda ve şehir hayatında dini sistemlerin oturmuş olduğunu göstermesidir. Bölgeyi ilk defa 1963 yılında İstanbul Üniversitesi'nde görevli Prof. Dr. Halet Çambel ve Chicago Üniversitesi'nde görevli Prof. Dr. Robert John Braidwood'un birlikte yaptıkları yüzey araştırmalarıyla belirlemiştir (Avcı, 2019). Daha sonra 1995 yılında Klaus Schmidt tarafından yapılan alan çalışması sırasında anımlanan ve kazı çalışmalarına başlanan arkeolojik alanın günümüze kadarki süreçte henüz 5'inden daha azı (Vural, 2018) gün yüzüne çıkarılmıştır. Göbekli Tepe, henüz neolitikleşmemiş bir yer olmakla birlikte avcı-toplayıcı olarak yaşayan insanların dünyasına ait (Avcı, 2019:66) bir bölge olarak kabul edilmiştir. Tam neolitikleşmediğine dair görüşün sebebi, şimdiye kadar yapılan kazılarda tarıma ve yarı yerleşik hayata dair bulguların elde edilmemiş olması bunun aksine elde edilen hayvan iskeletlerinin yalnızca av hayvanlarına ait olmasıdır. Bu, dönemin topluluklarının yaşamlarını avcılıkla sağladığını göstermektedir.

Bölgelerde inşa edilen yapılara bakacak olursak yapıların merkezinde bulunan ikiz (T) şeklinde her biri 40-50 ton ağırlığına ve uzunlukları 4 ile 6 metreye kadar çıkabilen dikili taşlar ve onu çevreleyen taşlar ve duvardan oluşmakta olduğu anlaşılmaktadır (ÖZALP, 2016). Yapılar dikdörtgen ve dairesel yapılar olarak değişiklik göstermektedir. 1995 yılından günümüze kadar dokuz adet kült alanında kazı çalışmaları yapılmıştır. Bazıları ziyarete açılmış olup bazılarında halen kazı çalışması devam etmektedir. Bu yapılar, A harfinden I harfine kadar alfabetik sırayla (A, B, C, D, E, F, G, H, I) adlandırılmışlardır (Avcı, 2019:87).

Göbekli Tepe anıtsal inanç merkezindeki kült alanlarında bulunan bazı T şekilli, dikili taşlarda soyut semboller denilebilecek kabartmalar mevcuttur. Bu bağlamda, soyut sembollerin yapılmış olması Neolitik Dönem insanının sahip olduğu yüksek bilinç seviyesini ve düşünce derinliğini açıkça göstermektedir (Avcı, 2019:87). Bu sebeple elde edilen bulgular “arkaik insanların dinden ve inançtan yoksun ilkel bir hayat sürmediklerini, aksine bir inanca sahip olduklarını, inançlarını yaşamak için tapınak inşa ettiklerini ve zengin bir dinî sembol kullandıklarını göstermektedir” (Özalp, 2016)

2.ŞANLIURFA TARİHİ VE DİNİ GEÇMİŞİ

Şanlıurfa bugün bilinen 12000 yıllık tarihi geçmiş sahip kadim bir şehirdir. Bu tarihi geçmişi sayesinde şehir birçok arkeolojik kalıntıya da ev sahipliği yapmaktadır. Bu kalıntılara örnek olarak Neolitik Dönem'den Göbekli Tepe, Kalkolitik Dönem'den Kurban Höyük, Lidar Höyük, Tunç Çağı'ndan Hacinebi Höyük ve Titriş Höyük, Demir Çağı'ndan, Büyük Hedbe Höyük (Çelik, 2008:12; Ekinci, 2006:84-

90) verilebilir. Tarihi dönemlerde ise şehir Akkad, Sümer, Babil, Hitit, Asur, Pers, Haçlı Kontluğu Eyyubi, Memluk, Timur Devleti, Akkoyunlular, Safeviler Osmanlı Devleti gibi birçok devletin yönetimi altında varlığın sürdürmüştür

Şanlıurfa tarihi geçmişinin yanı sıra kutsal bir geçmişe de ev sahipliği yapmaktadır. Tarihçi Ebul Faraç’a göre, Nuh Tufanı’ndan sonra yeryüzünde kurulan ilk yedi yerleşim merkezinin ilki ve en önemlisidir (Akbayık, Akalın vb. 1997). İncil’de semavi peygamberlerin atası olarak düşünülen Hz. İbrahim’in burada 75 yıl yaşadığı tasvir edilmiştir: İncil’de bölgeden şu şekilde bahsedilmektedir. “Terah, oğlu Avram’ı, Haran’ın oğlu olan torunu Lut’u ve Avram’ın karısı olan gelini Saray’ı yanına aldı. Kenan ülkesine gitmek üzere Kildaniler’in Ur Kenti’nden ayrıldılar. Harran’a gidip oraya yerleştiler” (Yaratılış, 11/31-32). Bunun yanı sıra kentte Hz. Eyyüp, Hz. Elyasa, Hz. Şuayp, Hz. Nuh, Hz. Lut, Hz. Musa, Hz. Yakup’un da yaşadığına dair birçok söylence bulunmaktadır.

Göbekli Tepe ve Şanlıurfa ilinin paylaştığı, benzerlik gösteren tarihi, hem kültür turizmi hem dini turizm hem de kentin peygamberler şehri olarak anılan ulusal imgesinin perçinlenmesi açısından önemlidir. Bugüne kadar yapılan arkeolojik kazılar da göstermektedir ki, ilahi dinlerden önce de şehir bir inanç merkezi idi. Günümüze kadar gelen söylenceler, efsaneler ve yazılı kaynaklar Şanlıurfa kentini kolektif bilincimizde bir peygamberler şehri imgesiyle var ederken elde edilen yeni bulgularla şehrin bu imajını rasyonalize etme şansı da vermektedir. Kentin geçtiğimiz yıl UNESCO Dünya Mirası listesine girmesi, bunun yanında 700’den fazla arkeolojik sit alanına ev sahipliği yapması, şehrin imgesinin geliştirilmesi açısından kayda değer öneme sahiptir. Bu sayede hem ekonomik hem de kültürel olarak şehre ilgi artmaktadır ve arkeolojik ve tarihi araştırmalar bağlamında dünya çapında önem kazanmasını sağlamaktadır.

Peki bu imgeye ulaşmak için ne yapmak gerekmektedir? Şehrin peygamberler şehri kolektif imgesi şehre sosyo-kültürel, ekonomik olarak ne gibi katkılarda bulunmaktadır? Göbekli Tepe’nin şehre imgesel katkısını anlamak için önce imge kavramına bakmak daha sonra da buradan yola çıkarak oluşturulmuş örtülü bilgi kavramı ve onun oluşturduğu kolektif imgenin şehre ne çeşit bir katkılar sağlayabileceğini anlamak gerekmektedir.

3.İMGE

İmgesel edimler ve etkiler çoğunca genel imajlar ve fragmanlar tetikleyiciliği ile oraya çıkan sosyolojik olgulardır. İmgenin oluşum sürecinin genel olarak toplumdan bireye bir yol izlediği söylenebilir. İmge en temel tabiri ile rasyonel olguların kurgusal edimlerle bütünlenmesidir. Gerçekte var olan ontolojik bir nesne yahut

mekan, insandan bağımsız düşünülemez bir anlamsal tamamlama ile ontolojik varlığının ötesine geçerek bir temsil oluşturmaktadır. Ancak bu temsil tamamen soyut değildir.

Oryantalist bakış açısı yahut en genel tabiri ile stereotipiler buna uygun örnektir. Batının gözünde bir çöl yahut deve imgesel olarak vardır. Çöl ontolojik olarak da ayrıca vardır. Ancak kişi çölü ontolojik gerçeklerinin ötesinde fragmanlar ve imajların etkisi ile ideolojik de bir anlam yükleyerek alır. Bu hem kurgusal hem somutun aynı anda aynı varlıkla bütünlüğü bizim imge dediğimiz kavramı oluşturur. İmge bu sebeple ontolojik olarak aynı gibi görünen diğer eş değerlerinden seçim ve öncelik olarak ayrılır. Örneğin çölün yalnızca orta kuşağa ait olmadığı bilinmektedir. Orta Asya hatta kutuplar da birer çöldür. Ancak imgesel açıdan oryantalist mantıkla yaklaşılsa cezbedici heyecan uyandırıcı olan bir deve kervanı ve birçok bedevi ile birlikte zihnimize yerleşen orta kuşak kum çöllerdur. Bu zihnimize oluşan imgesel alan sayesinde turistik olarak ontolojik benzerlerinden imajlar ve fragmanlar bütünü'nün desteğiyle ayrılır ve arzu edilen unsura dönüşür.

Şanlıurfa ilinin ülkenin kolektif bilincinde geçirdiği bu süreçler sonucunda oluşan peygamberler şehri imgesi mevcuttur. Bu imgenin Göbekli Tepe'nin de içinde bulunduğu antropolojik ve arkeolojik bulgular eşliğinde uluslararası bir imgeye dönüşmesi mümkün gözükmektedir. Ulusal kolektif imgenin güçlendirilmesi ve uluslararasılaştırılması açısından önce var olan peygamberler şehri imgesini halk söylencelerinden kurtararak bulgular eşliğinde rasyonalize etmek bu bağlamda oldukça önemli gözükmektedir. Fakat özellikle evrensel değerleri bölgesel bir imgeden ulusal yahut uluslararası bir imgeye dönüştürmek bazı açılardan kolay gözükmemektedir. Özellikle dini değerler göz önünde bulundurulduğunda eşanlı olarak birçok yerde aynı kişi ve olaylarla ilgili yerel bir sahiplenmenin olacağı açıktır. Genel olarak insanlar, geçmişlerinde önemli şahsiyetlerin bulunmasını dikkate şayan bulur ve onlarla övmekten mutlu olur. Bunun yanında, kendi toplumları kadar diğer toplulukların da ilgi uyacağı düzeyde tarihi olayların kendi bölgelerinde vuku bulduğunu söyleme ve dolayısıyla gelecek nesillere nakletme eğilimindedir.

Bu bağlamda, özellikle tarih öncesi dönemde kutsanmış, kutsal görünmüş, ilahi bir temele oturtulmuş temellendirilmiş olaylar önem kazanmaktadır. Bu tür kutsal karakteri yoğun olayların diğer tarihi olaylara nazaran çok daha sık ve birbirine geçişik olduğu gözlemlenmiştir. Bu sebeple Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Lut gibi evrensel şahsiyetlerin temellendirmeden yoksun şekilde kendi bölgelerinde yaşadığından bahsetmek ve uzlaşım sal bir imge oluşturmak diğer toplumlarda onu benimsemiş aynı iddia ile yerel bir motif haline getirmiş toplumların varlığından ötürü mümkün değildir. Eğer temellendirmeden yoksun bir kolektif imge oluşturulmaya çalışılırsa bu kentin imgesine karşı bir tepki oluşmasına dahi sebep olabilmektedir. Bahsedilen

imgesel ikiliğe ülkemizden iki örnek olarak Yunus Emre kabri ve İzmir’de bulunan Meryem Ana Kilisesi verilebilir. Büyük ozanın kabrinin bulunduğu yer ile ilgili birçok farklı fikir mevcuttur. Buna rağmen ülkemizdeki birçok şehir Yunus Emre’nin kabrinin kendi şehirlerinde olduğunu söylemektedir. **Eskişehir-Mihalıççık Yunus Emre Türbesi, Karaman-Yunus Emre Camii Avlusu bunlara örnektir.** Bu konu hakkında verilecek uluslararası örnek ise İzmir’deki Meryem Ana Kilisesi’nin diğerlerinden ayrılarak kolektif bir imgeye dönüşmesidir. Bölgede bulunan söz konusu kilise haricinde ülkemizde ve diğer ülkelerde çok sayıda Hz. Meryem ile ilintilenen yerler bulunmaktadır. Ancak günümüzde bir çok Hristiyan bu bölgeye hacı olmaya gelmektedir. Tarihsel olarak orada yaşadığı kesin olmamakla birlikte kolektif bir imgeyle diğerlerinden ayrılan bölge Yunus Emre kabristanı sürecinin aksine diğerlerinde farklı ve özel bir konumlandırmaya sahip olmasından dolayı benzerlerinden ayrılmıştır.

Şanlıurfa örneklendirilen risklerin benzerlerini barındırmaktadır. Fakat bunun yanı sıra şehir, var olan aktif kolektif imgesinin ulusal olarak güçlendirilmesi potansiyeline de sahiptir. Şehrin sahip olduğu Peygamberler Şehri imgesinin UNESCO Dünya Mirası Listesindeki Göbekli Tepe sayesinde rasyonel bir temele oturtulması bunun sonucunda ise uluslararası bir imgenin tohumlarının atılması mümkün gözükmektedir. Şanlıurfa dini ve kültürel merkez olma özelliğini ulusal alanda geliştirerek, uluslararası düzeye taşıyacak bir takım proaktif eylem faaliyetleri oluşturmaktadır. Bunun sağlanması için imgenin oluşumunda temel etmenlerde örtülü bilginin güçlü şekilde kullanılması önem arz etmektedir.

4. ÖRTÜLÜ BİLGİ

Bir imgenin yayılımını sağlamak için onu anlamak esastır. İmge yayılım süreci ve özellikleri bakımından örtük bilgi ile oldukça bağlantılıdır. Örtük bilgiye sahip olmak yahut onu oluşturmak bir şeyi imge haline getirmeye oldukça benzemektedir. Örtülü bilgi ile açık bilgiyi örgütlü şekilde kullanmak imge oluşturma için temel gerekliliktir. Açık bilgi eşanlı bir şekilde duyu organlarımızı algıladığı enformasyonlar bütünüdür. Örtülü bilgi, açık bilginin tersine sözlü veya yazılı olmanın dışında bir eylemle veya davranışla açığa çıkan (Bolat, 2007) uzun süreli bir birikim ve tecrübe ile kazanılabilen, belirli bir anda kazanılmadığı gibi, anında aktarılıp paylaşılamayan bilgilerdir (Bloodgood ve Salisbury, 2001:58; Roberts, 2001:100-102; Malone, 2002: 116 akt. Bolat, 2007). Örtülü bilginin önemli yönlerinden birisi bilinçle sezi-lememesidir (Bolat, 2007). Bunun sebebi alımlanan unsurun tıpkı imgede karşımıza çıktığı üzere ontolojik unsurlarla soyut unsurların bütününe kişide bıraktığı izlenim olmasıdır. Sezinlenememesinin sonucunda taklit edilememeleri (Bolat, 2007)

mekanlara yahut olgulara benzerlerinden ayrıcalıklı bir algısal düzlem oluşturacağından bu durum öncelikli seçim konusunda önemlidir.

Örtülü bilgi, kendisini kültürel sosyal, coğrafi ve yöresel ve dini unsurlarda gösterir. Örtük bilginin Göbekli Tepe ve Şanlıurfa bilinirliğine katkısında sistematik, proaktif planlamayla oluşturulabilir. Örneğin; Coğrafi/fiziki çevre, örtülü bilginin öne çıkmasında önem taşıyan bir unsurlardandır (Bolat,2007). Bunun sebebi her coğrafi alanın belli kültürel sosyal ve yöresel motiflerin yardımıyla endemik özelliklere sahip olmasıdır. Tarihi unsurlar, örtülü bilginin öne çıkmasında ve rekabet unsuru olabilmesinde önemlidir. Geçmişe ait unsurlar anlamına gelen (Bolat,2007) örtülü miras da örtülü bilginin oluşumda etki gösteren kavramlardan birisidir. Bir yörenin tarihi geçmişi hem uygarlık hem de yarattığı eserler bakımından vazgeçilmezdir. Kültürel ve sosyal unsurlar insana ve insanlığa özgüdür. İnsanın olduğu her yerde bir kültürün varlığından söz etmek imkân dahilindedir(Bolat, 2007) .Bir diğer unsur ise dini unsurlardır. Farklı inanışların bir bütün olarak bir arada yaşayabildiği alanlar hem ibadet hem de dini yapılar bakımından güçlü bir inanç/din turizmini yaratmaktadır (Hughes ve Allen, 2005: 173-183 akt, Bolat, 2007).

Şanlıurfa ve Göbekli Tepe, bahsedilen örtük bilgiler ve onun sonucunda oluşan kolektif imgenin oluşması için gerekli unsurların birçoğunu içinde barındırmaktadır. Bu sebeple bu örtük bilginin yayılması ve sonucunda kolektif bir imgeye dönüşmesi için yapılması gerekenler Bolar'a göre kısaca yüz yüze etkileşim, fotoğraf ile belgeleme, kitap, makale, dergi gibi unsurlar aracılığıyla yazılı kaynak haline getirme: video olarak yayınlama (Bolat, 2007) olarak gösterilebilir.

5. HİKÂYELEŞTİRME

Hikayeleştirme iletişim alanında en sık başvuru alanı bir yöntemdir. Hikayeleştirme sürecinde öne çıkan unsur hikâyenin eksiksiz ve çarpıcı şekilde aktarılabilmesidir. Şüphesiz ki anlatılan gerçekler örtülü kaynakların başarılı bir şekilde aktarımını sağlayacaktır (Perret, Borges ve Santoro,2004 akt, Bolat, 2007).

Hikayeleştirmenin avantajlarından birisi de söz konusu hikayeleştirilen unsurlarla hedef kitlenin empati kurmasının sağlanmasıdır. Kişisel olarak mikro düzeyde işlenen genel bir olgu kişinin insani boyutunu ve bütünlüğünü görmesi açısından önemli bir empatik alan oluşturmaktadır.

6. FOTOĞRAF İLE BELGELEME

Fotoğraf ile belgeleme, kültürel değerlerimizin homojen pazar yapısı içerisindeki farkına varmak, ifadesi zor, taklidi olanaklı olmayan örtülü bilgi

kaynaklarımızın var olduğunu bilmek önem kazanmakta dolayısıyla teknolojinin örtülü bilginin aktarımında ve somutlaştırmasında önemli bir payı olduğu (Bolat, 2007) anlaşılmaktadır.

Özellikle Facebook, Instagram gibi sosyal medya uygulamaları ile görsel unsurların ağırlık kazandığı günümüzde fotoğraf sahip olduğu örtük bilgiye ve ulaşıl-mak istenen kolektif imgeye uygun olarak var olan bölgeyi belgelemek, sergiler dü-zenlemek sahip olunan rekabet ortamında bilinirliği ve farkındalığı arttıracığından önemlidir.

7. YAZILI KAYNAK HALİNE GETİRME: KİTAP, MAKALE, DERGİ VB.

Yazılı eserler, örtülü bilgiyi elle tutulur hale getirmektedir (Bolat, 2007). Biri-kimsellik açısından yazılı ve basılı eserlerin önemliliği göz ardı edilmemelidir. Öte yandan, ortaya konulan eserlerin iyi bir dağıtım stratejisi ile kitleye ulaştırılması elzemdir. Böylelikle, oluşturulmak istenen hedef kitleye ulaşabilecek amacına uy-gun basılı eserler örtülü bilgiyi açık hale getirecektir.

Yazılı kaynak haline getirilen kitap, makale ve dergi vb. çalışmalar toplanan bilgilerin kitleselleşmesi, taşınması ve saklanması açısından etkili bir yöntem olarak göze çarpmaktadır.

8. VİDEO OLUŞTURMA

Günümüzün YouTube başta olmak üzere birçok sosyal paylaşım sitesinde vi-deolar, izleyici kitleye yazılı eserlerden daha çok ulaşmaktadır. Bu kapsamda, kanaat önderlerine dönüşen eşik bekçisinden arındırılmış kişiler, kitleleri yönlendirebil-mekte bilgi ve enformasyonları oldukça geniş bir kitleye yayabilmektedir.

Bu sebeple, birçok sosyal paylaşım sitesindeki videolar özellikle YouTube üzerinden oluşturulacak, içinde kültürel motifleri barındıracak içerikler hazırlanması, imgenin oluşumunda ve bilginin yayılımında en kolay alımlanabilecek ve en kolay yayılabilecek yöntemlerden ve unsurlardan biri olarak görülmektedir.

SONUÇ

Yukarıda bahsedilen unsurlar bilginin yayılımı için kolektif imge oluşturulma-sına bir örnek sunmaktadır. Bunun yanı sıra kamusal, pro-aktif eylem planları yerel otoriteler ile koordineli çalışmalar, hızlandırılabilir arkeolojik kazılar ve bu kazı-lar için oluşturulacak yeni fonlara ek, şehrin geçmişte sahip oldukları ile günümüzde

sahip oldukları arasındaki ilginin ve bağlantının güçlendirilmesi gibi daha birçok unsur, örtük imge yayılımının ve kolektif imge oluşumunun unsurları olarak önemli rollere sahiptirler.

1 Temmuz 2018 tarihinde UNESCO Kültürel Miras Kalıcı Listesi'ne dahil olan Göbekli Tepe bölgesi Şanlıurfa ile paylaştığı ortak özellikler ile benzerlerinden çok farklı imgesel konumlandırma potansiyeline sahiptir. Bunun sağlanması için tüm paydaşlar ortaklaşa çalışmalı ve pro-aktif bir plan çevresinde bölgenin tanıtımına, ekonomisine ve kültürüne katkı sağlayacak bir kolektif bilinçlendirme hareketine dair somut adım atılmalıdır.

Göbekli Tepe gibi tarihi mekanlar geçmişten geleceğe oluşturdukları platformda lokal kimliği inşa ederek kişisel veya toplumsal kimliğin meydana çıkmasını sağlamaktadır. Böylelikle toplumsal hafızanın bu tür mekanlara yansıdığı göze çarpmaktadır. Göbekli Tepe örneğinde olduğu gibi tarihi kökleri anlatan ve aynı zamanda kente her anlamda geçmişin aktarılmasını sağlayan ve bir nevi hatıra değeri olarak süreklilik kazandıran sembollerdir.

Göbekli Tepe, soyut özellikleri kendinde barındıran, geçmişte son derece önemli olan bir konumda olması itibarıyla de içerisinde somut ve soyut karakteristikleri bulundurarak kültürel kimliğin doğuşunda kaya değer önemli bir rol oynamıştır. Bölgedeki kültürel çeşitlilikler içinde birlik sağlayarak, toplumsal açıdan mühim bir yere sahip olan Göbekli Tepe böylelikle yaşamın vazgeçilmez bir yapıtaşı olmuştur.

Şanlıurfa ve Göbekli Tepe paylaştığı ortak tarih ile gelecekte, ulusal ve uluslararası olumlu imge oluşturabilecek özelliklerine içerisinde barındırmaktadır. Bu sebeple imge oluşumunu sağlayacak örtük bilginin uygun kullanımı Şanlıurfa ili ve Göbekli Tepenin bilinirliğinin ve ayırt ediciliğinin artırılması konusunda önem arz etmektedir. Oluşabilecek bir uluslararası "Peygamberler Şehri" imgesi şehrin ve bölgenin ekonomik olarak kalkınmasına ülkemizin de kültürel geçmişinin bilinirliğinin artmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Alver,K.(Ed.) "*Kent İmgesi*", Kent Sosyolojisi, Alver, K. (Ed.), Hece Yayınları, s.9-31, Ankara 2012.
- Avcı, M. C. "*Dünyanın İlk Anıtsal İnanç Merkezi: Göbekli Tepe Şanlıurfa Göbekli Tepe*" Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü işletme Anabilim Dalı (Yüksek Lisans Tezi) 2019 Şanlıurfa
- Aytaç, Ö. "*Kent, Metropol ve Değişen Yer/Mekan İmajları*", Mukaddime, c.8 sayı 1, s. 1-23, Temmuz 2017.
- Birinci, S., Kaymaz, K., Ç., Camcı, A. "*Göbekli Tepe'nin Arkeolojik Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi Şanlıurfa*" Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Eylül 2018 22(3):1351-1367 Erzurum
- Bolat, S. "*Bilgi Ekonomisinde Örtülü Bilginin Önemi ve Rekabet Avantajı Yaratmada Örtülü Kaynakların Keşfi: Şirince'de Bir Uygulama*" Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi 2007 Aydın
- Çakmak, T. F. "*İnanç Turizminin Turistik Destinasyon Pazarlamasındaki Yeri ve Önemi: Göbekli Tepe Örneği*" T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi 2014 İstanbul
- Çelik, B. "*Şanlıurfa İli Arkeolojik Yüzey Araştırması*" Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi Cilt 36, Sayı 36 2017
- Erdoğan, E.- Günaçan,S."Şanlıurfa Kültürel Peyzaj Öğeleri ve Taşınmaz Kültür Varlıklarının Hafıza Mekanları Kapsamında İrdelenmesi", I. Uluslararası Harran ve Çevresi Arkeoloji ve Tarih Sempozyumu Özetler Kitabı, s.88, 03-05. Kasım 2017.
- Kaplan, H. "*Kentsel Tasarımda Görsel ve Çevresel Değerlendirme: Kentsel Kimlik-İmge- Kent Görünümü ve. Çevresel Kalite Değerlendirmesi*", Kentsel Tasarıma Giriş, Ercoşkun, Ö.Y. (Ed.) s.9-32, Gazi Kitabevi, Ankara 2016.
- Keskin, Y. Z. "*Geçmişten Günümüze Şanlıurfa'da Dinî Hayat*" Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2011, Ankara
- Kurt, A. İ., Göler, M. E. "*Anadolu'da İlk Tapınak: Göbekli Tepe Cumhuriyet Theology Journal December*" 2017, 21 (2):1107-1138 Sivas
- Ortakçı, A. "*Unesco Dünya Mirası Listesine Kabulünün 3. Yılında Bir Kent İmgesi Olarak Hattuşa: Hitit Başkenti*", *Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, c.2, s.373-385, Ekim 2016.

- Özalp, H. “*İnsanlığın En Eski Tapınağı Göbekli Tepe Teolojik Olarak Bize Ne Söyler?*” Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi *Bilimname* Dergisi 2016/1, 59-74 Erciyes
- Özdöl, S. “*Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu’da Din Ve Sosyal Yapı*”, Tarih İncelemeleri Dergisi Cilt/Volume Xxvi, Sayı/Number 1 Temmuz/July 2011, 173-199 İzmir.
- Öztürk, S. Ayan, E., Işınkaralar Ö. “*Kentsel İmgelerin Görsel Açıdan Değerlendirilmesi: Samsun Amisos Örneği*” *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, Cilt: 10 /SONBAHAR, Sayı: 40, Aralık 2018.
- Türkoğlu, H. D. “*Kentsel İmge: İstanbul’dan Bulgular*”, *İTÜ Dergisi Mimarlık Planlama Tasarım*, c.1, sayı.1, Eylül 2002.

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA URFA KADINININ SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

Dr. Emine KISIKLI

Başkent Üniversitesi

ÖZET: 1912 yılında Halep vilayetinden ayrılarak bağımsız sancak haline dönüştürülen Urfa’da Cumhuriyetin ilk yıllarında kadınlar nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktadır. Ancak aşiret yapısının ezici baskısı, ataerkil aile yapısı, okur-yazar oranının düşüklüğü yüzünden Urfa kadını Cumhuriyetin ilk yıllarında bir birey olarak varlık göstermekten uzaktır. Kadınların son derece eğitimsiz olması; hızlı nüfus artışı, çocuk ölümlerinin yüksekliği gibi önemli sosyal sorunlara zemin hazırlamıştır. Başlığın yaygın olduğu, evlenmelerin görücü usulüyle yapıldığı Urfa’da evlenen kızın görüşü dahi alınmamaktadır. Aile rızasıyla yapılan evliliklerde ailelerin denk olmasına özen gösterilmekte, kızın kaçması halinde aşiret kuralları devreye girmektedir. Kadının doktora götürülmesi ayıp sayılmakta, hocaya okutturulmak suretiyle şifa bulacağına inanılmaktadır. Urfa’da kadınlar arasında batıl itikatların da yaygın olduğu görülmektedir.

Bu bildiri: 1925 yılında Şefik Arif tarafından kaleme alınan *Urfa Vilayeti*, 1925 yılında Urfa’da yayınlanan *Altın Işık* gazetesi ve 1927 yılında Urfa vilayeti tarafından hazırlanan *Urfa Salnamesi*’nden hareketle Cumhuriyetin ilk yıllarında Urfa kadınının sosyo-kültürel yapısına ışık tutmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Urfa kadını, Şefik Arif, Altın Işık gazetesi.

Socio-Cultural Structure of Urfa Women in the First Years of Republic

ABSTRACT: In the first years of the Republic; women were the majority of the population in Urfa, which became an independent sanjak depart from Halep city in 1912. In those years however; Urfa women were apart from being as an independent individual because of patriarchal family structure, literacy minority and heavy oppression of the tribe structure. Extremely uneducated women led up to important social problems like rapid population growth

and high rate child mortality. Young ladies considerations were not offered in Urfa, where bride wealth and arranged marriage were very common. Being equal to each other of the families, were considered important for approved marriages; however, in case of abduction of girls, tribe rules step in. It was a shame for women to go to a doctor but they were taken to hodjas for healing. Superstitious beliefs were also common among women in Urfa.

This article aims to shed light on the socio-cultural structure of Urfa women in the first years of Republic with reference to: *Urfa Salnamesi* which was prepared by Urfa City in 1927, *Altın Işık* newspaper published in Urfa in 1925 and *Urfa Vilayeti* which was written by Şefik Arif in 1925.

Key Words: Urfa women, Şefik Arif, Altın Işık newspaper.

GİRİŞ

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Orta Fırat bölümünde yer alan Urfa, 1865 yılında Halep vilayetine dahil edilmiş, 1912 yılında bu vilayetten ayrılarak bağımsız sancak haline dönüştürülmüştür. 1926 yılında Türkiye genelinde yapılan genel idarî yapılanma çerçevesinde Urfa vilayeti, merkez ilçeden başka Birecik, Harran, Hilvan, Suruç, Siverek, Yaylak ve Viranşehir ilçelerine sahip hale getirilmiştir. Bu idarî tak-simattan sonra vilayetin dış sınırlarında herhangi bir değişiklik olmamış, sadece ka-zalara bağlı nahiyelerin ilçe haline getirilmesi ve ilçe sayısı 11'e yükseltilmesi ile iç sınırlarda değişiklik yaşanmıştır. 1984 yılında da TBMM tarafından Kurtuluş Sa-vaşı'nda gösterdiği kahramanlığın anısına Urfa'ya *Şanlı* unvanı verilmiştir.

Şefik Arif tarafından hazırlanan ve 1925 yılında basılan *Urfa Vilayeti* isimli çalışmaya göre; Urfa nüfusu Siverek, Hilvan, Viranşehir ilçeleri hariç 128.364'tür. Eserde, Harran kazasının henüz nüfus sayımının yapılamadığı, bu kazanın da ilave edilmesi halinde nüfusun 150.000'i aşacağı, ancak belirlenen nüfusun gerçekçi ol-mayıp, nüfusa kayıtlı olmayanların da katılması halinde sayının 200.000'i geçeceği bilgisi verilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin yaptırdığı ilk nüfus sayımı, bu tahmini doğrular niteliktedir. Nitekim 1927 nüfus sayımına göre Urfa'da 203.595 kişinin ya-şamakta olduğu belirlenmiştir. (Umumi Nüfus Tahriri 1929: XVI)

Cumhuriyetin ilk yıllarında Urfa halkı Türk, Kürt, Arap, Yahudi, Süryani ve Ermenilerden oluşmakta olup, nüfusun %61.8'ini Türkler teşkil etmektedir. Halkın %98.5'i Müslüman, %1.5'i ise Gayr-ı Müslim'dir. Müslümanların çoğunluğu Türk'tür. Kürtler %22.3, Araplar %14.4, Yahudiler %0.6, Süryaniler ve Ermeniler % 0.9 civarındadır. (Arif 1925:18) Urfa vilayetinde yaşayan Türk aşiretlerinin bir kısmı dillerini, adet ve geleneklerini tamamen muhafaza ettiği halde, bir kısmı Arap,

Türk ve İran medeniyetinin etkisi altında dillerini, adet ve geleneklerini, milliyetlerini kaybetmiş, aslında Türk oldukları halde Kürt adını almıştır. Arap aşiretleri ağırlıklı olarak Urfa'nın doğu ve güneyinde, Türk ve Kürt aşiretleri ise doğu ve batısında yaşamaktadır. (Arif 1925:19) Urfa'nın Harran kazasında; Gays (Kays) ve Za'biyen adında iki büyük Arap aşireti ile bu aşiretlere bağlı küçük kabileler vardır. Bu iki aşiretin %80'i yerleşik, %20'si göçebedir. Suruç kazasında ise; Berazi Aşiretine bağlı Picanlı, Şedadi, Alaaddinli, Rinayi, Dodanlı, Kefkanlı, Şıhanlı fırkalarını bünyesinde barındıran kabileler yaşamaktadır. Türk aşiretlerinin en önemlilerinden biri olan, Urfa ve Siverek arasında yerleşmiş olan Karakeçi Aşireti diğerlerine oranla kalabalıktır. Urfa'nın Hilvan kazasıyla, Sumatar ve Kabahaydar nahiyelerinde Döğerli Aşireti, Hilvan kazasıyla Akziyaret nahiyesinde ise Badıllı Aşireti yaşamaktadır. Türk aşiretlerinin çoğu Türkçeyi unuttuğu için Arapça ve Kürtçe konuşmaktadır. (Urfa Salnamesi 1927:95 vd.)

1.URFA KADINININ SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

Cumhuriyet'e geçildiği yıllarda ülkenin tüm yerleşim birimlerinde olduğu gibi savaş nedeniyle Urfa'da da kadın nüfusta artış gözlenmiştir. 1927 sayımına göre Urfa'da 101.062 erkek, 102.533 kadın olmak üzere toplam 203.595 kişi yaşamaktadır.

Urfa Vilayeti isimli esere göre; Urfa halkı genelde refah ve saadetten yoksundur. Servet sınırlı sayıdaki şahısların elinde bulunduğu için köylü son derece fakir kalmıştır. Herhangi bir mesleği de yoktur. Bu kesim eşrafın tapulu malı gibi görülmektedir. Eşraftan en fakirinin en az üç köyü vardır. 30-40 adet köye sahip olup, köyün bütün gelirini kontrol eden zenginler de mevcuttur. Köylü, çalışması karşılığında elde edilen gelirin ancak sınırlı ihtiyaçlarını karşılayabilecek kısmını alabilmektedir. Kalan kısım ise mal sahibi ağandır. Halkın %90'ı tarımla meşguldür. (Arif 1925:22)

Ekonomik şartların kötülüğü Urfalı kadınları eğitimsizliğe mahkum etmiştir. Tanzimat ile başlayan batılılaşma sürecinde merkezde batılı tarzda eğitim veren okullar açmaya başlayan Osmanlı Devleti, bu uygulamayı Urfa'da da sürdürmüştür. 1869 yılında Urfa'da bir ortaokul, 1908 yılında dört ilkokul açan Osmanlı Devleti, aynı yıl ortaokulu kapatmak suretiyle beş yıllık liseye dönüştürmüş, 1912 yılında ise bir Erkek Numune Mektebi ile bir Kız İlkokulu açmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin son döneminde köy hayatının gerektirdiği yoğun çalışma temposu yüzünden halk okula gereken ilgiyi gösterememiş, Urfa'da tam anlamıyla skolastik düşünce devri hüküm sürmüştür. Yıkılan Osmanlı toprakları üzerinde kurulan ve eğitime önem veren genç Türkiye Cumhuriyeti, Urfa genelinde yeni okullar açmaya devam etmiştir. (EK:I)

Bu sayede yoksul bırakılmış halk artık kaderinin eğitimle değişeceğini görmeye, çocuklarını okula gönderme arzusu duymaya başlamıştır. Ancak halkın bilinçlenmesinin aşiret düzeninin devamı açısından ciddi bir tehdit olarak görülmesi, Cumhuriyetin ilk yıllarında öğretmenlerin taşraya gönderilmesinde yaşanan sıkıntı, yol olmayışı, köylerde okul bulunmayışı, ekonomik sıkıntı halkın bu arzusunu hayata geçirmesini engellemiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında 200.000'in üstünde bir nüfus barındıran Urfa'da okula giden 1194 öğrencinin 985'i erkek, ancak 209'u kızdır. Yani Cumhuriyetin ilk yıllarında Urfa'da temel eğitim ancak %10.5 oranında uygulanabilmektedir. (Arif 1925:22)

Urfa'da kadınların eğitimsiz bırakılması bir takım sosyal sorunları beraberinde getirmiştir. Urfa'da yeni doğan sayısı, ölen sayısının iki katından fazladır. 1923 yılında bir sene zarfında 1069 doğuma karşın, 508 vefat gerçekleşmiştir. Tabii bunlar resmî rakamlardır. O dönemde bebeklerin doğar doğmaz nüfusa kaydedilmediği gerçeği göz önüne alındığında nüfus artışının çok daha yüksek olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Bir diğer önemli sosyal sorun, 1-10 yaş arası çocuk ölümlerinin sayıca yüksek oluşudur. 1923 yılında yaşanan vefatların 156 tanesi bu yaş grubundaki çocuklara aittir. Vefat eden kız çocuk sayısı 45, erkek çocuk sayısı ise 111'dir. Bu durum, sağlıksız yaşam koşulları, kadınların ağır çalışma şartları, aile büyüklerinin baskısı, doğru bilinen yanlışlardan vazgeçilmemesi, kızların henüz çocuk denecek yaşta anne olması ile yakından ilgilidir. O dönemde çocuk ölümlerinin en önemli sebeplerinden birini oluşturan ishal, altı aylıktan itibaren bebeklere kırmızı biber, soğan, baharat çiğ bulgur, çiğ köfte vb. gıdalar verilmeye başlanmasının kaçınılmaz sonucudur. Ülkenin her bölgesinde yaşanan çocuk ölümlerine engel olmak amacıyla Çocuk Esirgeme Kurumu *Annelere Öğüt* isimli bir kitap hazırlamış, 15 Ağustos 1935 tarihli bir Urfa gazetesi kitabın basıldığını, isteyenlere parasız gönderileceğini haber yapmıştır. (Urfa'da Milli Gazete 15 Ağustos 1935: Sayı:271)

Urfa'da kadın eğitimi meselesi Cumhuriyetin ilk yıllarında da çözümlenememiştir. 1928 yılında Latin harflerine geçilmesiyle birlikte eğitim çağı geçmiş yetişkinlere yeni harfleri öğretmek amacıyla açılan Millet Mekteplerine Urfa kadını ilgi gösterememiştir. Urfa, 1934 yılında Halkevleri ile tanışmış, ancak üyelerinin çoğunluğunu öğrencilerin, bürokratların, devlet memurlarının oluşturduğu Halkevleri kent merkezli örgütler olarak kalmış, merkez dışında yaşayan eğitimsiz geniş halk kitlelerine nüfuz edememiştir. (Kısıklı 2012: 336)

Sağlıksız meskenlerde, sağlıksız gıdalarla beslenen, yazın yakıcı güneşi, kışın soğuk rüzgarı, sürekli yağın yağmuru altında zorlu bir yaşam mücadelesi veren Urfa'da kadın salgın hastalıklarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Kaynaklar; Urfa'da Osmanlı Devleti'nin son döneminde Suruç, Viranşehir merkez kasabalarıyla, Halfeti nahiye merkezinde malarya hastalığı görüldüğünü, bunun dışında 1894

ve 1911 senelerinde kolera salgını, I. Dünya Savaşı sırasında da lekeli humma salgını yaşandığını kaydetmektedir. Kasabalı kadın temizliğe daha fazla dikkat ettiği halde, köyde yaşayan kadın için böyle bir durum söz konusu değildir. Kaynaklarda köylerde sıklıkla bit görüldüğü belirtilmektedir. (Urfa Vilayeti 1925:30) Urfa halkının yaşadığı sağlık sorunları konusunda 1925 yılında Urfa Siverek'te yayınlanan Altın Işık gazetesine bir demeç veren dönemin İl Sağlık Müdürü Muharrem Bey, vilayet hudutları dahilinde görülen en yaygın hastalığın bağırsak hastalıkları olduğunu açıklamaktadır. Muharrem Bey'e göre; bağırsak hastalıklarında çiğ meyvelerin, kuyu sularının, memleketin yegâne içme suyu olan Hacı Pınar sularının sağlıksız koşulları %50 oranında etkilidir. Vilayette verem hastalığının 1925 yılında %10 düzeyinde görülmekte olduğunu belirten Sağlık Müdürü, vereme maruz kalanların daha ziyade yörenin iyi beslenemeyen, güneş girmeyen evlerde yaşayan gelir düzeyi düşük kesimleri olduğunu açıklamakta ve veremin daha çok kadınlarda görüldüğünü kaydetmektedir. (Altın Işık 1925:6)

Urfa vilayet merkezinde halk genelde tıbbı inanmaktadır. Ancak Urfa'ya bağlı kaza ve köylerde durum bunun tam tersidir. Hasta kadının doktora götürülmesi ayıp sayılmakta, doktora götürülmek zorunda kalan kadının doktora şikayetini anlatmasına izin verilmemekte, bu görevi hastanın kocası veya bir erkek akrabası üstlenmektedir. Osmanlı'dan, Cumhuriyet'e geçildiği yıllarda muayene olmadan hastalığın teşhis ve tedavisinin mümkün olamayacağı gerçeğini kabul etmeye başlayan Urfa halkı yavaş yavaş doktora gitmeye başlamıştır. (Urfa Vilayeti 1925: 29-30)

Urfa'da kadının miras hakkı da yoktur. Aşiret üyelerinden birinin vefatı halinde mirastan yararlanma hakkı ancak erkek çocuğundur. Ölenin erkek evladı olmaması halinde mal varlığına aşiret el koymaktadır. Kız çocuğun bu kanunsuz uygulamaya karşı çıkması durumunda aşiret nazarında sevilmeyen kişi ilan edilmesi, kendisine şiddet uygulanması suretiyle davasından vaz geçirilmesi esastır. (Urfa Salnamesi 1927:104)

2. URFA KADINLARININ ADET VE GELENEKLERİ

Urfa'da erkeklerin 17-30 yaş arasında evlenmesine karşılık, kızlarda evlenme yaşı 14'dür. Evlenmeler görücü usulüyle yapılmakta, evlenecek kızın görüşü alınmakta, yalnız ailelerin denk olmasına özen gösterilmektedir. Kızlar evlendirilirken mutlaka başlık parası alınmaktadır. Önceleri damat adayının evlenmeyi düşündüğü kızın babasına ve erkek akrabalarına bir heyet göndererek, kızı istetmesi, bu esnada taraflar arasında başlık pazarlığı yapılması adeti yaygın iken, (Arif 1925:26) sonraları bu uygulama değişmiş, kız tarafının gönderdiği liste üzerinde ön anlaşma sağlandıktan sonra kız isteme merasimi gerçekleştirilmiştir. Kız isteme esnasında gerçekleştirilen bu törene *Sakal Öpme Merasimi* denilmektedir. Kıza takdir edilen başlık, en

fakiri için üç beşi bir yerde, bir takım çamaşır, elbise ve düğün masrafı için de on beş adet altındır. (Urfa Vilayeti 1925:26) Ancak bu paradan kız için bir şey harcanmamakta, kızın babasının arzusu halinde belki bir miktarı harcanmaktadır. (Urfa Salnamesi 1927:104) Tarafların anlaşmasından sonra en fazla iki hafta içinde düğün merasimine başlanmaktadır. Düğün için genellikle perşembe ve pazar günleri seçilmektedir. (Urfa Vilayeti 1925:28) Nikahtan sonra erkek davetliler damadın evinde toplanarak *Asbap Gecesi* 'ni, ardından da kadın davetliler kız evinde toplanarak *Kına Gecesi* 'ni gerçekleştirmektedir. Düğün günü gelin maniler, zılgıtlar eşliğinde erkekler önde kadınlar arkada olduğu halde evinden alınıp, sokaklardan geçirilmek suretiyle damadın evine götürülmektedir. Düğün gecesi damat evinde misafirlere *Sübhe* adı verilen bir ziyafet verilmektedir. Davetliler getirdikleri hediyeği yüksekçe bir taht üzerinde oturan damadın yanındaki zata vermektedir. Bu hediye bazen düğün masraflarına katkı sağlayacak bir maddi değer taşıırken, bazen de bir at olmaktadır. Bu merasime de *Sini Sürme* adı verilmektedir. Sübhe yemeğinden sonra arkadaşlarının damadı gelinin bulunduğu odanın kapısına kadar götürüp, dualar eşliğinde uğurlamasıyla düğün merasimi sona ermektedir. Ertesi gün damadın arkadaşları ve erkek davetliler birlikte hamama gitmektedir. (Urfa Salnamesi 1927: 88-89)

Osmanlı'dan, Cumhuriyet'e geçiş yıllarında Urfa'da normal şartlar altında yapılmayan evliliklerde aşiret kanunları devreye girmektedir. Aşirete mensup bir kızın, bir gence gönül verip onunla kaçması halinde aşiret kız ve erkeğe verdiği ölüm kararını uygulamaya koymakta, bu kararı ancak kızın ailesine başlık verilerek anlaşma sağlanması ve nikah kıyılması değiştirebilmektedir. Aksi halde kız ve erkek öldürülmektedir. Evli bir kadının, bir erkekle kaçması halinde ise, her ikisi de canlarını korumak için takipten uzak bölgelerde yaşam sürdürmek zorundadır.

2.1.Doğum Adetleri

Aşirete mensup bir kadının doğumuna iki ay kala gezinmesine, iş görmesine izin verilmemektedir. Tarlada ağır şartlarda çalışan köylü kadın için şüphesiz böyle bir durum söz konusu değildir. Doğum başladığında ebe, ebe yoksa ebelikten anlayan bir kadın eve çağırılmaktadır. Doğum sırasında hamile kadının başucunda bir kılıç veya kama tutulmaktadır. Doğum gerçekleştikten sonra bebek, sağlıklı bir ömür geçirmesi düşüncesiyle tuzlu su ile yıkanmaktadır. Ebe, kundaklanan bebeği önce babasına götürüp bahşiş almaktadır. Bebek erkek ise bahşiş de yüksek olmaktadır. Ardından ebe bebeği en yakın akrabalarından başlamak suretiyle sıra ile gezdirmekte ve bahşiş almayı sürdürmektedir. Doğumun yedinci ve kırkıncı günleri anne ve bebeğin, akraba kadınlarla birlikte sokaklarda zılgıt eşliğinde gezdirildikten sonra hamama götürülmesi, yedi ve kırk hamamlarını yapması yaygın bir uygulamadır. (Urfa Vilayeti 1925:25-26)

2.2. İnançlar

Cumhuriyetin ilk yıllarında Urfa'da çocuk sahibi olamayan kadınlar arasında farklı inançların yaygın olduğu görülmektedir. Halil-ürrahman Mağarası'nda Hz. İbrahim'in beşiği olduğu rivayet edilen taş bir beşiğe dilekte bulunmaya giden kadın, beşiğin sallanması halinde dileğinin gerçekleşeceğine inanmaktadır. Çocuk sahibi olamayan kadınların uyguladığı bir başka yöntem, Nebi Efendi'nin ziyaretgâhına ikindi vaktinden sonra gitmektir. Ziyaretgâha hiç konuşmadan, yalnız dua okuyarak giden kadın, kabrin önüne geldiğinde dilekte bulunup, kabrin başucundan aldığı ufak bir taş ile yine hiç konuşmadan, dua okuyarak evine dönmektedir. Kabirden aldığı taşı yedi gün evinde saklayan kadın, yedi taşla yedi yasin okuyarak, bu taşları kabirden aldığı taşla birlikte kabre götürüp bırakmakta ve adak adamaktadır. Kadının dileği gerçekleştiğinde adağını yerine getirmesi lazımdır. Bu uygulamayı kırk gün sürdüren kadınlar da vardır. Kırk gün kabirden kırk taş alan kadının, kırk yasin okuduktan sonra kırk birinci gün ziyaret yerine gidip, kırk birinci yasinini orada okuması gerekmektedir. (Tanyu 1968; Türklerde Taşla İlgili İnançlar: 159) Çocuk sahibi olamayan kadınların Urfa'da başvurduğu bir başka yöntem de ziyaretgâha gidip, ziyaretgâhın toprağını suya koyup içmektir. (Urfa Vilayeti 1925:28)

Urfa'da kadınlar arasında Safer ayında yapılan evliliklerin kısa sürede biteceği inancı yaygın olduğu için, Safer ayında ve iki bayram arasında nikah kıyılmamakta, düğün yapılmamaktadır. Güneş ya da ay tutulması sırasında silah atılması, cinli veya perili olduğu düşünülen mahallere cinlerin, perilerin teveccühünün kazanılacağı inancıyla gece karanlıkta tatlı bırakılması, yeni doğmuş çocuğun üzerine havale geleceği endişesiyle başka bir çocuk götürülmemesi kadınlar arasında görülen yaygın inançlardandır.

2.3. Maniler ve Atasözleri

Başta aşk olmak üzere hemen her konuda yazılabilen bir Halk Edebiyatı nazım türü olan manilere Urfalı kadınlar büyük ilgi göstermiş, özellikle kadın gururunu okşayan manileri düğün vb. törenlerde söylemişlerdir. Kaynağımızda kadınların söylediği bu manilerden örnekler yer almaktadır. (Urfa Salnamesi 1927:91-92)

Her bölgede olduğu gibi Urfa'da da geçmişten günümüze gelen, uzun deneyimlerden yararlanılarak kısa ve özlü öğütler veren, toplum tarafından kabul edilerek kalıplaşmış atasözlerinin kadınlar arasında sıkça kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan bazıları maniler ile birlikte ekte verilmektedir. (EK:II)

3.URFA'DA KADINLARIN GİYİM-KUŞAMI

Kaynaklarımızda; Cumhuriyetin ilk yıllarında Urfa halkının daha ziyade eski Türk tarzı giyimi tercih ettiği görülmektedir. Giyim-kuşam adeti yönünden kasaba ve köyler arasında farklılık göze çarpmaktadır. Merkezde ve kasabada yaşayanlar sosyal statülerine göre giyinmektedir. Memurlar; ceket, pantolon, fes, bot veya iskar-pın giyerken, eşrafın bir bölümü memur gibi giyinmeyi tercih etmekte, bir kısmı da yerli veya Halep kumaşından yapılmış entari, üstüne kısa bir ceket, başına kefiye takmaktadır. Amele (işçi) kesimi ise; yerli bezden entari, kışın da koyun derisinden kürk giymekte, başına kefiye takıp, ayağına kırmızı çarık geçirmektedir. Kasabalı kadınlar; içine ipekten veya pamuktan yapılmış üç etekli entari, hırka, üstüne de Diyarbakır kumaşından yapılmış belden büzgülü çarşaf giyinmektedir. Köylü kadınları ise, koyu mavi ve siyah yerli kumaştan yapılmış uzun entari giyinmekte, başına altınla süslü başlık denilen kısa fes takmakta, her iki tarafta baştan topuklara kadar uzun ve himayeli tabir ettikleri *Altın Saçak* kullanmaktadır. Kadınlar saçlarının uçlarını ince yünden örüp, ucuna altın, çocukların da alınları hizasında bulunan saçlarını örüp ucuna altın takmaktadır. (Urfa Vilayeti 1925:31-32)

SONUÇ

Urfa'da; Osmanlı'dan Cumhuriyete geçildiği yıllarda geniş ailelerin, aile büyüklüklerine hürmet ve itaatin sağlam ahlakî temellere dayandığı bir aile yapısının hakim olduğu görülmektedir. Bu yapıda kadının sosyalleşme açısından kendine bir çıkış noktası bulması son derece zordur. Urfa'da kadın bu geniş aile yapısının devamını sağlayacak bir araç gibi görülmüş, çocuk büyütme, ev işlerinde ve tarlada çalışma yükümlülüğü altında ezilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomik özgürlüğünden yoksun olan Urfa kadını, miras hakkını da kullanamamıştır. Bu durum Urfalı kadını erkeğe bağımlı kılmıştır. Bu tablo ilerleyen yıllarda değişse bile yetersiz kalmıştır.

Zor yaşam şartları, kapalı toplum yapısı, eğitimsizlik Urfa kadınının düğün törenleri, doğum, maniler, atasözleri, batıl itikatlar vb. kültür adı verilen ortak davranışlarına yön vermesinde etkili olmuştur. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçildiği yıllarda Urfalı kadının sosyo-kültürel yapısında önemli bir değişiklik olmadığı için adet ve gelenekleri de değişmemiş, yalnız ihtiyaçlarının çeşitlenmesi, eğitim almaya başlaması ve eğitilmiş kadınlardan etkilenmesiyle birlikte bir ölçüde kadınlar lehinde kolaylaşmıştır.

KAYNAKÇA:

Altın Işık Gazetesi (1925) I. Yıl, Sayı:2,5,6,7, İrfan Matbaası, Siverek.

ŞEFİK Arif (1925), Türkiye'nin Sıhî, İctimaî Coğrafyası, TC. Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti, İstanbul.

KISIKLI Emine (2012), Atatürk Döneminde Cumhuriyet Kültürünü Yerleştirme Çabaları Çerçevesinde Halkevleri ve Millet Mektepleri, Batman Üniversitesi, Bilim ve Kültür Sempozyumu Bildirileri.

TANYU Hikmet (1968), Türklerde Taşla İlgili İnançlar, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yay., A.Ü. Basımevi.

UMUMİ NÜFUS TAHRİRİ (1929), Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet, İstatistik Umum Müdürlüğü, 28 Teşrin-i Evvel/Ekim 1927, Ankara.

Urfa'da Milli Gazete, 1935.

URFA SALNAMESİ (1927), İlhami Fevzi Matbaası, İstanbul.

EK:I, Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Urfa'da Eğitim Durumu (Urfa Vilayeti; Sf:33)

Yer	İlk Eğitim		Öğretmen Durumu	
	Erkek	Kız	Muallim	Muallime
Urfa Merkez, Urfa Orta Mektebi	140	-	14	-
Urfa Merkez, İmam Hatip Mektebi	30	-	7	-
Urfa Erkek Vatan Mektebi	123	-	7	-
Urfa Erkek Turan Mektebi	81	-	7	-
Urfa Erkek İrfaniye Mektebi	40	-	3	-
Urfa Kız Mektebi	-	93	-	4
Urfa'ya Bağlı Cerin Köyü Mektebi	18	-	1	-
Urfa'ya Bağlı Kısas Köyü Mektebi	8	-	1	-
Urfa'ya Bağlı Yaylak Köyü Mektebi	30	-	1	-
Urfa'ya Bağlı Höyük Köyü Mektebi	31	-	1	-
Birecik Kazası Erkek Mektebi	191	-	7	-
Birecik Kazası Kız Mektebi	-	84	-	3
Birecik'e Bağlı Suryek Köyü Mektebi	5	-	1	-
Birecik'e Bağlı Elifoğlu Köyü Mektebi	10	-	1	-
Birecik'e Bağlı Çiftlik Köyü Mektebi	15	-	1	-
Birecik'e Bağlı Mizar Köyü Mektebi	17	-	1	-
Birecik'e Bağlı Kurab Köyü Mektebi	10	-	1	-
Nizip Nahiyesi Erkek Mektebi	146	-	7	-
Nizip Nahiyesi Kız Mektebi	-	32	-	1
Suruç Kazası Erkek Mektebi	60	-	3	-
Suruç Kazası Yazılımizar Köyü Mektebi	12	-	1	-
Suruç Kazası Alikur Köyü Mektebi	13	-	1	-
Suruç Kazası Etmatik Köyü Mektebi	5	-	1	-
TOPLAM	985	209	67	8

EK:II Urfa’da Kadınlar Arasında Söylenen Mani ve Atasözlerinden Örnekler

(Urfa Salnamesi; Sf:91-93)

Kız serhoş, ana serhoş	Suya düştü gülümüz	Seher oldu, uyan yar!
Beşikte bala serhoş	Ötmüyor bülbülümüz	Bağrıma kan koyan yar
Tutmuşlar yar elinden	Bir kuru sevda için	Beni derbeder ettin
Gidilir yola serhoş	Geçti bu genç ömrümüz	El sözüne uyan yar
Kız zülûfün ayırım ayırım	Karanfilim ez beni	Su gelir taşa değer
Kalmadı benim sabrım	Altın tasa süz beni	Kirpiğin kaşa değer
Çift memen arasında	Mahmudiyyeden altınım	Benim o güzel yarım
Kazılsın benim kabrim	Al gerdana diz beni	Bir çok güzele değer.

Atasözleri

Bakan göze yasak olmaz.

Can, canandan şirindir.

Aç koyma hırsız edersin, çok dövme yüz­süz edersin.

II. KONSTANS'IN (641-668) DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU BAŞKENTİNİ DEĞİŞTİRME POLİTİKASI

Öğr. Gör. Dr. Talat KOÇAK
Afyon Kocatepe Üniversitesi

ÖZET: II. Konstans 641 yılında Doğu Roma İmparatorluğu tahtına geçmiş ve tam 27 yıl bu görevde kalmıştır. İmparatorluğu sırasında devletin doğu eyaletlerinin neredeyse tamamı Müslüman Araplarca fethedilmişti. Müslümanların Akdeniz'deki başarıları, kuzeyde Bulgar devletinin yükselişi ve diğer Slav topluluklarının Doğu Roma İmparatorluğu aleyhine toprak genişletmeleri II. Konstans'ı endişeye sevk etti. Bu şartlar altında düşmanlarıyla daha iyi mücadele etmek adına imparator mahiyetiyle birlikte Sicilya'ya yerleşti ve devleti oradan idare etmeye çalıştı. II. Konstans özellikle Müslüman Arapların Kuzey Afrika üzerinden İtalya ve Sicilya üzerine yapabilecekleri olası saldırıları engellemek adına böyle bir politika gütmüştür. Bununla birlikte dini yönden iyice kopan Katolik-Ortodoks mezheplerinin tartışmalarına bir son verme gayreti de başkentin taşınması için başka bir gerekçedir. Tebliğimizde II. Konstans devri olayları incelenerek, başkenti taşıma isteğine neden olan iç ve dış sebepler üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: II. Konstans, İstanbul, Sicilya, Sirakuza, Araplar, Slavlar

The Policy of Konstans II's (641-668) Changing the Capital City of East Roman Empire

ABSTRACT: Konstans II ascended the throne of East Roman Empire and performed his duty 27 years. During his emperorsip almost all the eastern states of the government was conquered by muslim Arabs. The successes of Muslims in Mediterranean, the rise of Bulgaria in the North and Slav's spreading their lands against East Roman Empire made Konstans II worried. Under these circumstances he settled to Sicily to struggle with his enemies better and he tried to rule the country there. Konstans II followed this policy to prevent the attacks that espicially muslim Arabs could do to Italy and Sicily from North Africa. In addition, the effort to end the arguements between Catholics and Orthodoxes that are distinguished in religion was the reason of the moving of the capital city. In our research, we will focus on the internal and external reasons of the moving of the capital city examining the events of the time of Konstan II.

Key Words: Constans II, Istanbul, Sicily, Syracuse, Arab, Slavs

GİRİŞ

Doğu Roma İmparatorlarının en tanınanlarından olan Herakleios 641 yılında ölmüştür. Neredeyse Sasaniler tarafından yıkılmak üzere olan imparatorlukta yönetimi tek başına ele alan Herakleios, kazandığı başarılar sayesinde devletini kurtarmayı başarmıştı. İmparator son yıllarında doğuda bin bir güçlkle ele geçirdiği yerlerin Müslüman Arapların kontrolüne geçmesi karşısında akıl sağlığını kaybetme durumuna gelmiş ve öldüğünde ardıllarına halledilmesi gereken zor bir miras bırakmıştı.

Herakleios şanlı mirasına rağmen öz yeğeniyle yaptığı evlilik yüzünden kilise tarafından tepkiyle karşılandı. İlk eşi Favia'nın (İmparatoriçe adı Eudokia) ölümünde sonra öz yeğeni Martina ile nikâh kıydı. Ensest olarak kabul edebileceğimiz bu evlilikten Martina, 9 çocuk doğurmasına rağmen ilk iki oğlu sakat doğdu, diğer çocuklarından 4'ü küçük yaşta öldü. Bu durumu halk Herakleios'un Martina ile evliliğine bağladı ve yaptıkları sapkın işten dolayı ilahi gazabın bir tecellisi olarak değerlendirdi (Ostrogorsky, 1999:104).

Herakleios vasiyetinde ilk karısından olan oğlu Konstantinos ve Martina'dan olan oğlu Heraklonas'ın ülkeyi ikili sistemle idare etmesini istediğini belirtmişti. Bu Roma tarihinde müşterek imparator uygulamasının en bilindik örneklerinden bir tanesidir. Fakat Herakleios'un vasiyetindeki bir ayrıntı bu hassas teraziye bozacak niteliktedir. Vasiyetnamenin son kısımlarında bulunan Martina'nın "*anne ve imparatoriçe*" olacağı maddesi Doğu Roma sarayında bir hoşnutsuzluk ortaya çıkarttı (Ostrogorsky, 1999:105)

Zaten başkentte pek sevilmeyen Martina'ya tepkiler arttı. Bu durumu III. Konstantinos'un hastalığı takip etti. Eş imparator hava değişimi için Khalkedon'daki (Kadıköy) saraya gitti. Fakat mekân değişikliği bir işe yaramadı. 25 Mayıs 651'de öldü (Norwich, 2013: 254).

Bu durum sonucunda Heraklonas tek imparator olarak tahtta kalacaktı. Fakat bazı devlet adamları III. Konstantinos'un ölümünün nedeni olarak Martina'yı suçlayacaklardı. Bu duruma askeri erkân da sessiz kalmadı. Üst düzey bir komutan olan Ermeni Valentinus Arsakidos (Arşakuni) Anadolu birliklerini bir askeri müdahale için teşvik etti. Hatta onlara önderlik ederek Khalkedon'a kadar geldi. Bir oldubittiyle darbe başarıya ulaştı. Heraklenos'un burnu, Martina'nın dili kesildi¹ (Ostrogorsky, 1999: 105).

¹ Bu durum Bizans'ta siyasi sakat bırakmalara ilk örnektir.

1. II. KONSTANS'IN TAHTA ÇIKIŞI VE İLK FAALİYETLERİ

Tahta III. Konstantinos'un oğlu Flavius Herakleios geçti. Fakat muhtemelen dedesiyle adı karışmasın diye babasının adının bir kısaltması olan Konstans'ı kullanacaktı (Gregory, 2008: 171).

Genç Konstans Senato'da Martina ve oğlu sabık imparatorla ilgili şu konuşmayı yapacaktı.

“Dedem Herakleios'la birlikte babam Konstantinos (imparatorluğa) birlikte hükmetti. Fakat dedemin ölümünün akabinde, babamın üvey annesi Martina kışkırtılıyla, Herakleios'la yanlış bir ilişkinin meyvesi olan Heraklenos uğruna, onun umutlarını suya düşürdü ve ölümüne sebep oldu. Onun (Martina) ve oğlunun tahttan indirilmesi için vereceğiniz oylar, Roma İmparatorluğu'nun yüksek ihtişamının yasalara aykırı bir şekilde idare edilmesini engelleyecektir. (Senato üyelerinin) Yüksek şahısları bu durumun tamamıyla farkındadır” (Theophanes Confessor, 1997: 475-476).

Bu sözlerle 642 yılında yetkilerinin büyük çoğunluğunu senatoya devreden II. Konstans, yine de devletin işleyişinden uzak değildi. Özellikle Müslüman Arapların ilerleyişi Doğu Roma'yı güç durumda bırakıyordu. II. Konstans'ın saltanatının ilk devirlerinde Bizans kumandanı Manuel Mısır'ı kurtarmak için bir sefere çıktı. İskenderiye'yi yeniden ele geçirmeyi başaran Manuel, Hz. Osman'ın azlettiği ünlü Müslüman komutan Amr b. As yeniden görevine atandı. Süratle İskenderiye üzerine yürüdü. 646 yılında kenti yeniden ele geçirdi. Bununla yetinmeyen Amr, daha sonra Kahire adını alacak olan Fustat şehrini kurdu.²

II. Konstans'ın sorunu sadece Mısır'ın elden gitmesi değildi. Suriye dedesi Herakleios döneminde elden çıkmıştı. O sırada Suriye'de Muaviye b. Ebu Süfyan idarecilik yapıyordu. Muaviye b. Ebu Süfyan Şam valisiyken 646 yılında Kapadokya'ya girerek Kayseri'yi haraç vermeye mecbur etti (Uçar, 1990: 69). Buradan Frigya'ya yöneldi. Amorium şehrini almaya çalıştıysa da bunda başarılı olamadı. Buna rağmen çok sayıda esir ve ganimetle geri döndü. Akabinde Kıbrıs adası Doğu Roma'nın elinden çıktı. Rodos, Girit ve Kos adaları bu akınlardan nasibini alacaktı (Ostrogorsky, 1999: 108).

II. Konstans Müslüman Arapların başkent İstanbul'u hedeflediğini anlamıştı. Bununla birlikte Suriye'de olduğu gibi Afrika'da da Doğu Roma'nın hâkimiyetinin sona ermesini engellemek istiyordu (Aktan, 2007:225). İmparator bir donanma

² John Julius Norwich Müslüman Arapların Geç Antik Çağ'ın en büyük kütüphanesi olan İskenderiye kütüphanesini yaktırma hadisesinin asılsız bir rivayet olduğunu belirtmiştir. Ona göre bahsi geçen kütüphane 391 yılında Ariusçu karşıtı bir ayaklanma neticesinde Hristiyanlar tarafından zaten ortadan kaldırılmıştı (Norwich, 2013: 256).

hazırlatarak kumandayı eline aldı. İlk etapta Anadolu'nun güney kıyılarını kontrol altına almaya çalıştı. Fakat 655 yılında Likya'da bulunan Foeniks (Finike) şehri açıklarında gerçekleşen tarihçilerin "*Gemiler Savaşı*"³ olarak adlandırdığı deniz muharebesinde mağlup oldu. Theophanes'in canlı anlatımıyla "...deniz Romalı kanına boyandı". II. Konstans Emevi donanmasının elinden bir askerin onun kılığına girmesiyle kurtulacaktı (Theophanes Confessor, 1997: 482).

Bu olay sonunda denizlerdeki Doğu Roma hâkimiyeti sarsılmıştı. Doğu Roma'nın imdadına Emevi Devleti'ndeki iç karışıklıklar, Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve akabinde gelişen hilafet mücadelesi yetiyecekti. İmparator bu sefer karadan Müslüman Arapların karşısına çıkmayı planlıyordu. İki cephede birden mücadele etmenin zorluğunu bilen bu şartlar altında yarı bağımsız hareket eden Muaviye b. Ebu Süfyan II. Konstans'la anlaşma cihetine gidecekti. Bu amaçla Fanak (Phanakis) El Rumi'yi İstanbul'a elçi olarak gönderdi ve üç yıllık bir barış anlaşması imzalandı. Anlaşmaya göre Muaviye b. Ebu Süfyan, imparatora günlük 1.000 dinar, bir köle ve bir at ödeyecekti (Avcı, 2003: 67).

Devletin doğu sınırını geçici de olsa güvence altına almak II. Konstans'ı imparatorluğun batı sınırıyla uğraşma fırsatını verdi. 658 yılında Slavlarca işgal edilmiş olan (Sklavenia) Balkanlar'a bir sefer düzenledi. II. Konstans bu hareketiyle balkanların ve İtalya'nın kaybını içine sindiremediğini göstermektedir. Bu Slavlara karşı son 50 yılda yapılan ilk saldırıydı. Elde ettiği başarıyla Doğu Roma ordusunun iyi yönetildiği zaman neler yapabileceğini Balkan uluslarına göstermiş oldu. Bunun yanında II. Konstans bölgedeki demografik yapıyı değiştirmek ve belki Arap akınlarının da önüne geçmek için bazı Balkan topluluklarını Anadolu'ya iskân⁴ etti (Gregory, 2008: 171).

İmparatorun bu seferiyle ilgili kroniklerde kısa ve kopuk bilgiler vardır. Detaylarına dair bir malumat olmasa da kaynakların bize verdiği kısıtlı bilgiler ışığında Doğu Roma İmparatorluğu'nun Balkanlardaki hegemonyası Slav kitlelerine (Mavrikiös zamanından sonra) yeniden kabul ettirilmiştir (Ostrogorsky, 1999: 109).

2. II. KONSTANS'IN RADİKAL KARARI

İmparatorun teolojik takıntıları hiç olmamıştı. 648 yılında yayınladığı (Typos/Type) fermanla monoteizm ve diğer Hristiyan inançları üzerine tartışmaları

³ Bu savaş Arap kaynaklarında Sevari Deniz Savaşı olarak geçmektedir. *Sevar* kelimesi gemilerde yelkenlerin bağlandığı direkler anlamına gelmektedir. Kelime aynı zamanda "*sariye*" kelimesinin çoğuludur. (Aktan, 2007:225)

⁴ İskân edilen bu Slavlar'dan 5.000 kişilik bir grup Emevi Devleti'ne iltica etmiş ve Suriye'de bulunan Apameia kenti dolaylarına yerleştirilmişlerdir (Theophanes Confessor, 1997: 487).

yasakladı. Bir piskopos, keşiş, herhangi bir devlet ve ordu mensubu bu konuyu açarsa derhal görevinden alınacaktı. II. Konstans'ın devletin bekasını düşündüğü ve gereksiz tartışmalarla enerji kaybına uğramak istemediği açıktı. Fakat yayınladığı ferman tarafları memnun etmeyecekti. 649 yılında Papa I. Martinus, Lateran Sarayı'nda (İtalya) 500 piskoposun oluşan bir konsül topladı ve fermana eleştiriler getirdi. Bu eleştirilerin -daha ölçülü bir şekilde yazılmış- Yunanca bir nüshasını II. Konstans'a gönderdi. İmparatora hitaben yazılmış bir mektup olduğu için nazik ifadelerle kaleme alınan mektupta, imparatorun açıkça monoteist öğretilerden nefret ettiğini beyan etmesi isteniyordu (Norwich, 2013: 258).

653 yılında bir dizi olayın ardından Papa Martinus tutuklandı. İmparatorluğun izni olmadan papalık makamını işgal ettiği ileri sürüldü. Bununla birlikte bir isyancı olan Olympios'la birlikte hareket ettiği de diğer bir iddiaydı. İddiaları reddeden Martinus birçok işkenceye uğradı. İstanbul'da oturan ve ölüm döşeginde olan Patrik Paulos'un ricası üzerine hapisten çıkartıldı ve Kırım'ın Khersones kentine sürüldü ve 16 Eylül 655'de orada öldü (Norwich, 2013: 260).

Doğuda ve batıda mücadele ederken, gereksiz dini tartışmalardan sıkılan II. Konstans dedesinin yıllar önce yapmak isteyip başaramadığı planı 662 yılında faaliyete geçirecekti: Başkenti İstanbul'dan taşımak. Aslında bu kararında haksız da sayılmazdı. Müslüman Arapların baskısı, Balkanlardaki ve İtalya'daki faaliyetler ve dini tartışmalar imparatorluğun bütün enerjisini alıyordu. Bununla birlikte 660 yılında rahip olmayı tercih eden kardeşi Theodosios'un ölüm emrini vererek bütün İstanbul halkının gözünde *Kabil* olarak anılmaya başlandı. (Ostrogorsky, 1999: 113).

Böyle bir durum karşısında II. Konstans imparatorluğun batı yakasına geçti. Önce Selanik ve Atina'ya uğradı. Akabinde 663 yılında Tarentum'da (Taranto/İtalya) bir müddet kaldı. İmparatorun Tarentum'a geçmesindeki maksadı Lombartlar'ı İtalya yarımadasından tamamen çıkartmaktı. İlk çatışmalarda II. Konstan'a fazla mukavemette bulunamayan Lombartlar mağlup oldular. İmparator zorluk yaşamadan Beneventum (Benevento) şehrini kuşattı. Lombart ordusunun yardıma gelmesiyle şehir düşmedi. II. Konstans mecburen Napoli kentine çekilmek zorunda kaldı. Oradan Roma'ya geçen imparator burada eski Roma devlet adamları gibi karşılandı. Çünkü II. Konstans Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Roma'yı ziyaret eden ilk imparatordu. Ziyaretinin ilk günlerinde kentteki kiliselere ziyaret etmiş ve bu hareketiyle takdir toplamıştı. Fakat ilerleyen zamanlarda Roma kentinin bir değeri olan pantheonunun sökülüp götürülmesi Roma sakinlerini kızdırdı. İmparatorun Napoli'ye geri çekilmesinden sonra halk rahat bir nefes aldı (Norwich, 2013: 261).

II. Konstans Sonbaharın gelmesiyle birlikte ordusu ve mahiyetiyle birlikte Messina boğazından geçip Sicilya'ya yöneldi. Syracusae (Sirakuza)'da kendisi için bir saray yaptırdı. Böylelikle planını resmen olmasa da fiilen gerçekleştirmiş oldu. Payitahtı Sirakuza'da kuran II. Konstans, ailesini de oraya getirmek istedi. Fakat başkentini Sirakuza'ya taşınma fikri İstanbul'dan itirazlar yükseldiği için bu emelini gerçekleştiremedi (Ostrogorsky, 1999: 114).

Bazı tarihçiler II. Konstans'ın başkenti Sirakuza'ya taşıma fikrini sadece kardeşini öldürttüğü için İstanbul'da oluşan nefret dalgasından kaçma isteği olarak yorumlarlar. Mezkûr kararın sebeplerinden belki de en hafifi olarak bu gösterilebilir. İmparatorun payitahtı taşıma isteğinin asıl sebebi Arapların Kuzey Afrika üzerinden İtalya ve tüm Akdeniz için oluşturduğu tehdidi görmesiydi. II. Konstans bölgede bulunarak Müslüman Arapların olası harekâtlarına karşı bizzat kontrolü eline alıp mücadele etmek istiyordu. Bu sayede Müslüman Arapların Mısır dışında fütuh hareketine girişmesinin de önüne geçecekti. İmparator büyük ihtimalle İstanbul'u tamamen terk etme niyetinde değildi. Niyeti devletin merkezini problemin odağına taşıyarak batıda ikinci bir direnç merkezi oluşturmaktı. Tıpkı IV. yüzyılda devletin merkezi Roma'dan İstanbul'a taşınmışsa, yine aynı şey olabilirdi. Onun için II. Konstans'ın başkenti taşıma isteği modern tarihçiler tarafından şaşırtıcı gelse de, bu onun kişisel isteği değildi. Siyasi konjonktürün bir gerekliliğiydi (Vasiliev, 2017: 259).

Yukarıda da değindiğimizi gibi Lombartlar yüzünden İtalya'da durum uzun vadede bir istikrar getirmeyecekti. Ravenna eksarhlığı İstanbul'a olan uzaklığının avantajıyla imparatorluktan ayrı, başına buyruk hareket ediyordu. Bununla birlikte Napoli, Roma, Sicilya ve halkının çoğunluğu Grekçe konuşan Güney İtalya Doğu Roma'nun hâkimiyetini tanıyordu (Vasiliev, 2017: 259)

Yeni başkentini yeri stratejik bakımdan iyi seçilmişti. Sicilya İtalya-Afrika hinterlandı içerisindeydi. Bununla birlikte İstanbul'a da yakın sayılırdı. Ostrogorsky'nin tabiriyle "*kilit*" bir konumu vardı (Ostrogorsky, 1999: 114). Aslında imparator biraz daha uzun yaşasaydı Sicilya üzerinden İtalya'da hâkimiyetini yeniden sağlayabilirdi. Buna mukabil Müslüman Arapların denizlerde kurduğu üstünlüğü bir nebze olsun kırabilirdi. Fakat ömrü vefa etmedi

II. Konstans gerçekten ilginç bir şekilde ölmüştür. Sayısız düşmanı olmasına rağmen, inceden inceye detaylı ve planlı bir suikasta kurban gitmemiştir. İmparator 15 Eylül 668 tarihinde masumane bir şekilde banyoda sabunlanırken Yunan bir hizmetli tarafından başına hamam taşıyla vurularak öldürüldü (Norwich, 2013: 262)

Bu beklenmedik gelişmenin ardından tahta oğlu IV. Konstantinus geçecekti.

SONUÇ

II. Konstans tıpkı dedesi Herakleios gibi Doğu Roma İmparatorluğu'nun zor zamanında tahta geçmiştir. Balkanlar'da Slavlar, İtalya'da Lombartlar, doğuda ve Akdeniz'de Müslüman Araplar imparatorluğu çepeçevre kuşatmışlardı. İmparatorun şansı Emevi Devleti'nde oluşan iç karışıklıklar sayesinde yaver gitmiş, imparatorluk geçici de olsa Müslüman Arapların etkisinden kurtulmuştur. Devam eden süreçte Slavları bertaraf etmeyi başaran II. Konstans, İtalya'da da hâkimiyet kurmak istemişti. Dini hizipler yüzünde iç çekişmelerin hâkim olduğu İstanbul'dan ayrılarak, askerî açıdan mücadele alanının ortasında bulunan Sicilya'ya devletin merkezini taşıma isteği aslında yerinde bir karardı. Belki daha uzun yaşasaydı bir ada başkenti çevresinde doğuyu ve batıyı yeniden birleştirme amacını gerçekleştirebilirdi.

KAYNAKÇA

- AKTAN, A. (2007). İslam Tarihi, Kayseri.
- AVCI, C. (2003). İslam Bizans İlişkileri, İstanbul.
- OSTROGORSKY, G. (1999). Bizans Devleti Tarihi, (Çev.) İŞILTAN, F., Ankara.
- NORWICH, J. J. (2013). Bizans I, (Çev.) KOYUKAN, H., İstanbul.
- THEOPHANES CONFESSOR (1997). The Cronicle Of Theophanes Confessor, (ed. and. tr.) C. Mango and the others, Oxford.
- UÇAR, Ş. (1990). Anadolu'da İslam Bizans Mücadelesi, İstanbul.
- GREGORY, T. T. (2008). Bizans Tarihi, (Çev.) ELMERT, E., İstanbul.
- VASILIEV, (2017). Bizans İmparatorluğu Tarihi, (Çev.) ALKAÇ, T., İstanbul.

ERZİNCAN KAZASI VAKIFLARINA DAİR YENİ BİR KAYNAK: ERZİNCAN EVKÂF DEFTERİ

Dr. Öğretim Üyesi Yasin TAŞ
Harran Üniversitesi

ÖZET: Vakıf Kurumu, insanların gündelik ihtiyaçlarını karşılama çabası ve hayırseverliğin ötesinde medeniyetimizin din ve dünya tasavvurunu yansıtmaları bakımından önemli bir müessesedir. Osmanlı şehirlerinin imarında, maddi-manevi gelişiminde vakıfların büyük bir katkısı vardır. Daha da ötesi sosyal refah düzeyinin, vakıfların sayısı ve hizmetleriyle paralel bir seyir izlediği aşikardır. Bu bakımdan şehir tarihi çalışmalarında vakıfların yerini ve hizmet sahalarını hakkıyla tespit edebilmek için vakfiye suretlerinin kaydedildiği kadı sicillerine ve vakıf defterlerine müracaat etmek gerekmektedir. Fakat kadıların tescil ettiği vakfiyelerin tamamını her zaman vakfiye defterlerinde bulabilme olanağı olmadığı gibi belli bir şehre ait tüm sicillerinin de günümüze ulaştığını söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte arşivlerimizde bazı Osmanlı şehirlerinde şeri mahkeme görevlileri veya evkaf memurlarının vakıflar için tutmuş oldukları hususi defterlere ve notlara tesadüf edilmektedir. Bu bakımdan belli bir bölgede kurulmuş olan vakıfların sayısını ve hizmetlerinin genel çerçevesini ortaya koymak için arşivlerin farklı koleksiyonlarına yansıyan bütün kayıtların bir araya getirilerek birlikte değerlendirilmesi icap etmektedir.

Bu çalışmada Osmanlı'nın son döneminde Erzincan kazasında tutulmuş olan "Erzincan Evkaf" adlı müstakil bir vakıf defteri tanıtılmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü arşiv envanterinde kayıtlı bulunan bu defterin, mevcut çalışmalarda kullanıldığına rastlanılmamaktadır. Erzincan kazası ve çevresinin vakıf ilamlarını ve vakfiye hüccetlerini içeren defterdeki kayıtların ve vakfiyelerin önemli bir kısmı başka kaynaklarda mevcut değildir. Şehrin sadece birkaç kadı sicilinin günümüze ulaşmış olması, vakıf çalışmaları için bu defteri kıymetli bir kaynak haline getirmektedir. Evkaf defteri, çeşitli açılardan incelenerek tanıtıldıktan sonra içerisinde yer alan vakıf ve vakfiyeler hakkında bilgi verilmektedir. Böylece Erzincan'ın Osmanlı dönemi tarihine ve vakıflarına dair yapılacak yeni çalışmalar için defterin önemi ortaya konulmuş olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erzincan, Vakıf, Vakfiye

A New Resource About the Foundations of Erzincan District: Erzincan Evkaf Register

ABSTRACT: The foundation is an important institution in terms of its efforts to meet the daily needs of people and to reflect the concept of religion and world beyond our philanthropy. Foundations have a great contribution to the development of the Ottoman cities and their material and spiritual development. Moreover, it is evident that the level of social welfare follows a parallel course with the number and services of foundations. In this respect, in order to determine the location and service areas of foundations in city history studies, it is necessary to apply to the kadi registers and foundation books where the copies of the foundations are recorded. However, it is not possible to find all the foundations registered by the kadis in the books of the foundation, and it is not possible to say that all the registries belonging to a certain city have survived. Also in some of the Ottoman cities in our archives private books and notes held by sharia court officers or evkaf officers were run into for the foundations. In this respect, it is necessary to bring together all the records reflected in different collections of archives and evaluate them together in order to reveal the number of foundations established in a certain region and the general framework of their services.

In this study, an independent foundation book called “Erzincan Evkaf”, which was kept in district of Erzincan in the last period of the Ottoman Empire, is introduced. This book, which is recorded in the archives inventory of the Directorate General of Foundations, has not been used in the current studies. A significant portion of the records and foundations in the book containing the foundation sciences and foundations of Erzincan district and its surroundings are not available in other sources. The fact that only a few kadi registrations of the city have survived, makes this book a valuable resource for foundation studies. After examining the evkaf book from various angles, information is given about the foundations and foundations that are in it. Thus, the importance of the book for the new studies on the history and foundations of the Ottoman period of Erzincan is put forward.

Keyword: Erzincan, Foundation, Vaqfiyye

GİRİŞ

İslam medeniyetinde, özellikle Osmanlı döneminde büyük bir gelişme göstermiş olan vakıflar; dinî, sosyal, ekonomik, hukukî, kültürel hatta siyasal hayatta önemli roller üstlenmiştir. Maddi bir karşılık beklemeden başkalarına yardım etmek gibi ulvî bir düşüncenin mahsulü olan bu müessese, insanların gündelik ihtiyaçlarını karşılama çabasının ötesinde bir medeniyetin din ve dünya tasavvurunu yansıtmaları bakımından önemlidir. Zira toplumların medeniyet seviyesini gösteren tezahürlerin

başında yardımlaşma ve dayanışma duygusu gelmektedir.¹ Müslüman Türk coğrafyasında vakıf müessesesinin hayatın tüm alanlarını kapsayacak kadar yaygınlaşmasında dünya hayatının gelip-geçici olduğu, Allah'ın rızasını ve dolayısıyla ebedi hayatı kazanma gayesi için kişinin kazandıklarından bir kısmını, çoğu zaman tabiiyet, din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin diğer insanlarla hatta tüm canlılarla paylaşması gerektiği anlayışının benimsenmiş olması etkilidir. Diğer bir deyişle şahsi malların kamu hizmetini görece vakıf eserlere dönüştürülmesinde; lüks ve israfı yasaklayan naslarla beraber dini ve manevi duyguların, ahlaki değerlerin, nefis terbiyesinin, insandaki iyilik temayülünün, sorumluluk hissini, cömertliğin, yardımlaşma ve dayanışma duygusunun, infak zihniyetinin ve hayırla yad edilme isteğinin etkisi büyüktür.²

Başlangıçta ferdi ve ictimaî ihtiyaçları karşılamak amacıyla ortaya çıkan vakıflar, zamanla toplum hayatında meydana gelen değişme ve gelişmelere uygun olarak içinde bulunduğu cemiyetin sosyo-kültürel yapısı, ekonomik imkanları ve kabiliyetleri ölçüsünde değişerek gelişmiştir. Osmanlı döneminde serbest ekonomi kurallarına ve yerinde yönetim esaslarına göre faaliyet gösteren, her biri ayrı şahsiyeti haiz bulunan vakıflar; devletin yükselme ve duraklama dönemlerine paralel olarak hizmet alanları genişleyip daralan, toplum ve devlet hayatımızda sosyal, kültürel, ekonomik, hatta siyasi yönlerden belirgin bir potansiyele sahip bir alan haline gelmiştir.³

Osmanlı şehirlerinin maddi ve manevi gelişimine vakıfların büyük bir katkısı vardır. Buradaki her türlü amme hizmeti, sosyal yardım, ilmî, dinî ve medeni hayatın her türlü tezahürleri, vakıflar tarafından kurulmuş tesisler yoluyla tanzim ve idare edilmiş bulunmaktadır.⁴ Osmanlı şehirlerinin kuruluş ve gelişimi için İslam geleneğinden devralınan dinî, hayrî ve sosyal yapılar topluluğu olan külliye-imaret siteleri tesis edilmiştir. Fiziki yapının şekillenmesine yön veren külliyelerin ve diğer kamusal yapıların genel özelliği vakıf-hayrat olarak inşa edilmiş olmalarıdır. Nitekim

¹ Seyfettin Erşahin, "Vakıf Düşüncesini Doğuran Temel Dinamikler Üzerine", *Vakıf Medeniyeti Sempozyum Kitabı (12-13 Mayıs 2003)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları Ankara 2003, s. 27; Ziya Kazıcı, *İslam Kültürü ve Medeniyeti*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2010, s. 187.

² H. Baki Kunter, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s.10; Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas 1998, s. 88-91; Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlılar döneminde Türk Vakıfları Ya Da Türk Hayrat Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 5, Ankara 1999, s. 17; aynı mlf. "Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel bir Bakış", *Türkler*, Ankara 2002, cilt 10, s. 212; Erşahin, "Vakıf Düşüncesini Doğuran Temel Dinamikler Üzerine", s. 31-44; Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s. 444.

³ Fuad Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1983, s. 403; Nazif Öztürk, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sosyal Yardımlaşma Kurumları", *Vakıf Medeniyeti Sempozyumu Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2003, s. 56.

⁴ Kunter, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri*, s. 7; Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, sayı 2, 1942, s. 354.

vakıfların desteklediği çok işlevli merkezler olan imaret sistemlerinin yapılması, şehirlere kamu hizmetlerinin gelmesini ve ticari hayatı geliştirecek pazarların kurulmasını sağlamıştır. Kentlerin han, çarşı, dükkân, hamam ve bedesten gibi ticari tesisleri; dini hayrat külliyelerini ayakta tutacak gelir kaynakları yaratmak amacıyla vakıf sistemi içinde inşa edilerek işletilmiştir.⁵ Diğer taraftan lüks tüketime yönelemeyen tüketici rantları vakıflara yönelerek sosyal refahı yükselten yaygın bir sabit sermaye teşekkül etmesinin yolunu açmıştır.⁶ Bu bakımdan Osmanlı şehirlerinde maddî-manevî gelişim seviyesi ile halkın sosyal refah düzeyinin, vakıfların sayısı ve hizmetleriyle paralel bir seyir izlediğini söylemek mümkündür.

Vakıfların tarihsel süreçteki seyrini ve hizmet sahalarını hakkıyla tespit edebilmek için tescil edildikleri şehirlerde vakfiye suretlerinin kaydedildiği kadı sicillere müracaat etmek gerekmektedir. Bunun yanı sıra Osmanlı ve öncesi dönemde kurulan vakıfların, merkez tescil kütüklerine kaydedilmiş olan vakfiyeleri, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki vakfiye defterlerinde bulunmaktadır. Fakat tescil edilmiş vakfiyelerin tamamını her zaman vakfiye defterlerinde bulabilme olanağı olmadığı gibi belli bir şehre ait tüm sicillerin de günümüze ulaştığını söyleyebilmek mümkün değildir. Bu bakımdan vakıfların sayısını ve hizmetlerini belirlemek için her iki kaynağa bir arada değerlendirilmek gerekir.

Arşivlerimizde Osmanlı'nın son döneminde, bazı şehirlerde şer'î mahkeme görevlileri veya evkaf memurlarının vakıflar için tutmuş oldukları ilam, berat, hüccet, vakfiye gibi vakıf notlarını veyahut çeşitli zamanlardaki envanter çalışmalarını ihtiva eden hususi vakıf defterlerine tesadüf edilmektedir. Bu türdeki vakıf defterlerine, kurulan yeni vakıfların tescil edilen vakfiye suretlerinin yanı sıra önceki dönemlerde kurulmuş olan bazı vakıfların, vakfiye suretleri de yazılmıştır. Vakıfların idaresi ve vakfiye şartlarının uygulanması konusunda görevliler ya da vakıf evladı arasında yaşanan ihtilaflarda bu defterlerde yer alan kayıtlar esas alınarak çözüm yoluna gidilmiştir. Büyük bir kısmı sonradan arşiv envanterine dahil edilen bu defterler, çoğu zaman araştırmacıların gözünden kaçmaktadır. Erzincan Evkaf Defteri örneğinde görüleceği üzere bu tür hususi defterlerde, şeriyye sicillerine ve vakfiye defterlerine yansımamış veyahut bu kaynaklardan günümüze ulaşmamış çok sayıda vakfiye ve vakıf notları bulunabilmektedir. Bu bakımdan Osmanlı şehirlerine dair yapılacak vakıf çalışmalarında, farklı arşivlerin ayrı koleksiyonlarına yansıyan bütün vakfiye kayıtlarını ortaya çıkarmak gerekmektedir. Birlikte değerlendirilmesi

⁵ Osman Ergin, *Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s. 5; Ebru Boyer-Kate Fleet, *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, Çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 161; Görgün Özcan, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 132-136; Halil İncelik, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi -I (1300-1600)*, Çev. Halil Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 93.

⁶ Tabakoğlu, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, s. 444.

gereken bu kayıtlar, şehirlerimizde kurulmuş olan vakıflara ait vakfiyelerin gerçek sayısını tespit açısından önem arz etmektedir. Zira vakıfların, Osmanlı şehirleri için ifa ettiği hizmetlerin önemini ortaya koyan canlı şahitler, bizzat bu şehirlerde kurulmuş olan vakıflara ait resmî belge mahiyetindeki vakfiyelerdir.⁷

Osmanlı döneminde Erzincan’da şehrin gelişiminde buradaki vakıfların mühim rolü vardır. Vakıfların kurduğu yapılar arasında cami, mescid, medrese, kütüphane, buka, mektep, tekke, zaviye, hankâh, şifahane, hamam gibi hayır amaçlı eserler bulunmaktadır. Erkan-ı Harbiye yüzbaşlarından Kafkasyalı Fuad’ın 1904 yılında hazırladığı istikşaf planında sözü edilen vakıf eserler arasında 35 cami ve mescid, 26 medrese ve mektep, 5 tekke ve zaviye, 2 kütüphane, 6 hamam mevcuttur.⁸ Vakfiyelerde şehir etrafında akarsuların fazlalığı sebebiyle kaza merkezinde, köylerde ve halkın kullandığı yol güzergahlarında hayırseverlerin çeşme imar etmeye rağbet gösterdiklerini görmek mümkündür. Aynı şekilde ulaşım ve nakliyatın rahat bir şekilde sağlanabilmesi için şehrin yanı başında akmakta olan Fırat Nehri’nin üzerine çeşitli zamanlarda birer vakıf eser olarak köprüler inşa edildiği vakfiyelerde dikkat çekmektedir.

1. ERZİNCAN EVKAF DEFTERİ VE ÖNEMİ

Hususi vakıf defterlerinin tutulduğu Osmanlı şehirlerinden biri Erzincan kazasıdır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde, Erzincan şehir vakıflarına münhasır olarak düzenlenen 197 numaralı Vakıf Esas Defteri ve 2482 numaralı Erzincan, Kemah ve Bayburt Berat Defteri dışında Erzincan vakıflarına dair hususi bir vakıf defteri yer almaktadır. 2481 envanter numarasını taşıyan bu defterdeki kayıtlar, henüz tasnif edilerek arşiv veri tabanına kaydedilmediğinden araştırmacıların yaptığı taramalarda buradaki vakfiyeler sistemde görünmemektedir. Bu nedenle olsa gerek, bugüne kadar Erzincan’ın tarihine ve vakıflarına dair yapılan çalışmalarda bu defterin kullanıldığına rastlanmamıştır.⁹

Vakıflar Arşivinde yer alan Erzincan vakıflarına dair defterin dış kapağında “Erzincan Evkâf” ibaresi yazılıdır. Üst kısmında, küçük başlık olarak “vakfiye 2”

⁷ Kunter, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri*, s.18; Kazıcı, *İslam Kültürü ve Medeniyeti*, s. 215.

⁸ Ümit Kılıç ve Abdülkadir Gül, “Osmanlı Devri Erzincan Vakıflarına Genel Bir Bakış”, *History Studies*, Volume 3/1, 2011, s. 166; Abdülkadir Gül ve Adem Başbüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Erzincan Kazası)*, Salkım Söğüt Yayınları, Konya 2011, s. 72.

⁹ Şehir vakıfları hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Kenan Ziya Taş, *Erzincan Cami ve Mescidleri*, OTAM, sayı 5, Ankara 1994, s. 379-384; Erol Kaya, *Osmanlı Devri Erzincan Vakfiyeleri*, Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan 2017; Ümit Kılıç ve Abdülkadir Gül, “Osmanlı Devri Erzincan Vakıflarına Genel Bir Bakış”, *History Studies*, Volume 3/1, 2011, ss. 165-182; Muhammed Köse, “XIX. Yüzyılda Kemah Vakıflarının İdari ve İktisadi Durumları”, *Uluslararası Erzincan Sempozyum Bildirileri (28 Eylül-1 Ekim 2016 Erzincan)*, cilt 1, Erzincan 2016, ss. 301-311.

ibaresi dikkat çekmektedir. Dış kapakları ebrulu ve ciltli haldeki vakfiye defterinin eni 17, boyu 46 cm'dir. Birkaç sayfanın kenarları yıpranmış olmakla birlikte genel itibarıyla düzenli ve okunaklıdır. Defterdeki yazılar, Osmanlı taşrasındaki memurların yazımı olan rika hattıdır. 281 sayfadan oluşan defter baştan sona kadar biri sayfaların üst kısmında diğeri de altta olmak üzere iki defa numaralandırılmıştır. Kayıt esnasında eski rakamlarla yapılan ilk numaralandırmada, 229 numaraya kadar gelinmiştir. Alt kısımdaki sonradan günümüz rakamlarıyla yapılan numaralandırmada ise 264 sayfa numarası kayıtlıdır. Ancak sayfaları dikkatlice incelendiğinde defterdeki 1, 15-30, 265, 266 ve 277-281 sayfaların boş olduğu görülmektedir. Numaralandırma yapılırken 12. numaradan 15. numaraya atlanmış, 13 ve 14. numaralar verilmeyerek numaralandırma hatası yapılmıştır. Defter içinde 242. sayfanın devamı olarak 3 adet ek belge bulunmaktadır. Birkaç sayfada tahribatlar bulunmakla beraber defterin gayet düzenli olduğunu söylemek mümkündür.

2481 numaralı defterde kapaktan hemen sonraki sayfadan itibaren vakıf kayıtlarının kısa bir özetini ve hangi sayfada, kaçınıcı numarada olduğunu gösteren bir nevi içindekiler kısmı yer almaktadır. Sonradan çizgilerle tablo halinde düzenlenen bu bölüm yedi sayfadan oluşmaktadır. İçindekiler bölümü defterdeki kayıtlar hakkında genel bir kanaat oluşmasını sağladığı gibi bu kayıtlara hızlı bir şekilde ulaşmaya da imkân vermektedir. Diğer taraftan Erzincan Kadılığının vakıflara dair kayıtlarının bir araya getirilmesinden oluşan Evkaf defterinin üzerinde, kayıtların kim ya da kimler tarafından tutulduğuna dair herhangi bir ibareye rastlanmamaktadır. Fakat kayıtların şekli, yazıların formu ve belgelerin son kısmındaki şuhudülhal bölümleri bu defterin, kadılık kayıtları üzerinden düzenlendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Defterin içindeki eklerde şehirde görevli bazı aza, mahalle imamı, muhtar gibi kimselere ait imza ve mühür örnekleri bulunmaktadır.

Evkaf defterindeki vakıf kayıtları, baştan sona doğru kronolojik sıra takip etmemekle birlikte belli bir düzene göre yazılmıştır. İlamlar ve vakfiye dışındaki hüccetler belli bir sıra ile yazılmıştır. Defterdeki ilk kayıt, 10 Muharrem 1319 (29 Nisan 1901) tarihli olup defterin tutulmaya başlandığı dönemi yansıması açısından önemlidir. Defterdeki vakfiyelerin, çoğu zaman kronolojik sırayla yazıldığı görüldüğünden hareketle, tescil edilen yeni vakfiyelerin ve vakıf kayıtlarının buraya yazıldığını söylemek mümkündür. Nitekim 21. sayfadaki 9 Şaban 1312 (5 Şubat 1895) tarihli Beyzade Hacı İbrahim vakfiyesinden sonraki vakfiyelerin, zaman zaman kronolojik sıraya uymasa da belli bir tarihsel sıraya göre yazıldığı görülmektedir. Osmanlı döneminin sonuna kadar devam eden deftere 1920'li yılların ortalarına kadar bazı vakıf davaları kaydedilmiştir. Hatta Kolağası Mehmed Ağa'nın 22 Ramazan 1319 (2 Ocak

1902) tarihli vakfiyesi¹⁰ defterin arka sayfasına günümüz alfabesiyle yazılarak eklenmiştir. Bu bakımdan Cumhuriyetin ilk birkaç yılında da bu defterin vakıf davaları için kullanıldığını söylemek mümkündür.

İncelediğimiz defterde yer alan vakfiyelerin iki tanesi hariç tutulursa geri kalanları 19. yüzyıl sonlarından Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar ki döneme aittir. En erken tarihli vakfiye Gerek gerek mahallesinde inşa ettiği Abdülkerim Camiinin görevlilerine tahsisatlar ayıran Şeyh Abdülkerim Efendi'nin 27 Zilkade 1062 (30 Ekim 1657) tarihli vakfiyesi olup 17. yüzyıl ortalarına aittir.¹¹ Cuma mahallesinde bir cami, bir medrese ve bir sıbyan mektebi inşa eden Seyyid el-Hac Abdülbaki Ağa'nın Evâil-i Muharrem 1186 (4 Nisan 1772) tarihli vakfiyesi ise defterde 18. yüzyıla ait tek vakfiye olarak dikkat çekmektedir.¹² Vakfiye defterleri serisi içine de mevcut olan her iki vakfiye, yirminci yüzyıl başlarında muhtemelen vakıf idaresinde karşılaşılan problemler dolayısıyla, vakıf tescil kayıtlarından çıkartılarak bu deftere kaydedilmiş olmalıdır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki vakfiye defterleri, Erzincan evkâf defteri ve şehrin kadı sicillerindeki vakfiye kayıtları bir araya getirilerek değerlendirildiğinde Erzincan kazasına ait yaklaşık 150 vakfiye bulunduğu anlaşılmaktadır. Şehrin tespit edilebilen sadece 4 adet kadı sicil defteri mevcut olup bu sicillerde 1 vakfiye bulunduğu görülmektedir. Bu vakfiye şehir sakinlerinden Hacı Dursun zevcesi Mahbube Hanım bt. İshak'ın, sahip olduğu bir haneyi Gülabi Bey Caminin tamir ve imametne vakfettiği 4 Cemaziyelahir 1340 (2 Şubat 1922) tarihli vakfiyesidir.¹³ Kadı sicillerinde vakıfların işleyişi ve idaresine dair çeşitli kayıtlar bulunmakla birlikte Mahbube Hanım vakfiyesi dışında vakfiyeye tesadüf edilmemektedir. Vakfiye defterleri serisinde 65 civarında Erzincan vakfiyesi mevcut olup bunlardan 55 tanesi mücedded Anadolu serisinde, geri kalanları farklı tasniflerdeki defterlerdedir. 2481 numaralı Erzincan Evkâf defterinde ise vakıflara dair 260 civarında kayıt yer almakta olup bunlardan 102 tanesi vakfiyedir. Bu kaynaklardaki vakfiyelerin bir kısmı benzerdir. Erzincan Evkaf defterindeki 102 vakfiyenin, şeriyye sicilinde bulunan 1 vakfiye ile, vakfiye defterleri serisinden ise 19 vakfiye ile mükerrer olduğu görülmektedir.¹⁴ Bir başka ifadeyle sadece Erzincan Evkâf Defteri'nde bulunup vakfiye defterleri ve şeriyye sicillerinde yer almayan vakfiyelerin sayısı 80 civarındadır. Dolayısıyla Erzincan merkez kazası vakıflarının başka tasniflerde bulunmayan vakfiyelerinin,

¹⁰ VGMA, 2481, 228-213.

¹¹ VGMA, 2481, 95-90.

¹² VGMA, 2481, 155-155.

¹³ Erzincan Şeriyye Sicili, C53, 98-212; VGMA, 2481, 204-195.

¹⁴ Yasin Taş, "Erzincan Vakfiyeleri ve Değerlendirmesi", *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu* (26-28 Eylül 2019), basılmamış sözlü bildiri.

neredeysse yarısından fazlası bu çalışmada tanıtmakta olduğumuz evkaf defterinde yer almaktadır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Kemah, Kuruçay, Kuzican (Pülümür), Ovacık ve Mazgır kazaları ile Gercanis (Refahiye) nahiyesi Erzincan Sancağı'na bağlı yerleşimlerdir.¹⁵ Fakat Erzincan Evkaf Defteri, sancak kayıtlarını değil Erzincan kaza merkezi ve merkeze bağlı nahiye ile köylerin kayıtlarını içermektedir. Bununla birlikte Kemah, Refahiye ve Pülümür'deki bazı vakıflara dair kayıtlara da rastlanmaktadır. Kemah kazasının Müşekrek karyesinden Hoca el-Hac İbrahim'in, Kemah merkezinde Hacı Osman Camii yanına birkaç kişiyle birlikte inşa ettirdikleri medresenin tamir ve ihtiyaçları için vakfettiği 50 adet Osmanlı lirasına dair olan 3 Şaban 1310 (20 Şubat 1893) tarihli vakfiyesi,¹⁶ Carketeyn Karyesinde Gazibeyzade el-Hac Mehmed Bey tarafından inşa ettirilen camiye 800 kuruş vakfeden Reşid Ağazade İbrahim Bey'in 17 Zilkade 1318 (8 Mart 1901) tarihli vakfiyesi¹⁷ ve Derebaşı mahallesinden Sağırzade Hacı Davud Efendi'nin neması mahalle caminin hatibine vazife olmak üzere vakfettiği 1000 kuruşa dair 16 Şaban 1330 (31 Temmuz 1912) tarihli vakfiyesi¹⁸ Kemah kazasına ait kayıtlardır. Yazıkendi karyesinden Hacı Ömerzade Mehmed Efendi'nin eytam usulüyle istirbah edilip nemasını yakınlarına tahsis ettiği 20 Osmanlı lirasına dair olan 22 Rebiülevvel 1332 (18 Şubat 1914) tarihli para vakfı ise Refahiye kazasına aittir.¹⁹

Cumhuriyet döneminden önce Kuzican adıyla da anılan Pülümür kazası, idari bakımdan Erzincan'a bağlı idi. Bu nedenledir ki Erzincan Evkaf Defteri'nde Pülümür vakıflarına dair kayıtlar da bulunmaktadır. Bunlardan biri 12 Cemaziyelevvel 1317 (18 Eylül 1899) tarihinde Mehmet kızı Guley tarafından tescil ettirilen bir vakfiyedir. Güley, babası Mehmed Ağa b. İsmail'in vefatından önce malının üçte birini vakfettiğini, nemasından senevi bir kurban kesilip fukaraya dağıtılmasını, kalanı ile Pülümür kazasındaki cami için lüzum miktarı berat ve hasır alınmasını vasiyet ettiğini belirtmiştir.²⁰ Defterdeki kayıtlardan üçü kaza merkezinde, Pülümür esbak kaymakamlarından Hüseyin Bey b. Ali Bey'in inşa ettirdiği Pülümür Camii vakfının idaresine dair tevliyet hüccetleri ve vakfın akarına dair ilamlardır.²¹ Diğer bir kayıt ise kaza sakinlerinden Ermeni Arslanoğlu Kirkor'un, üzerine ev, kahvehane ve iki

¹⁵ Tahir Erdoğan Şahin, *Erzincan*, Erzincan Valiliği Kültür Yayınları, Ankara 2017, s. 397.

¹⁶ VGMA, 2481, 163-162.

¹⁷ VGMA, 2481, 2-3.

¹⁸ VGMA, 2481, 156-156.

¹⁹ VGMA, 605, 201-276; VGMA, 2481, 166-166.

²⁰ VGMA, 2481, 166-167.

²¹ VGMA, 2481, 127-131; VGMA, 2481, 167-167; VGMA 2481, 168-168.

dükkân bina ettiği vakıf arsası için ödemekte olduğu zemin kirasına mukabil iki dükkânı vakfa terk ettiğine dair hüccet kaydıdır.²²

Erzincan kazası vakıflarının başka kaynaklarda yer almayan birçok vakfiyesine Erzincan Evkaf Defteri'nde rastlanmaktadır. Bu defter aynı zamanda şehirdeki vakıf faaliyetlerinin bir bütün halinde değerlendirilmesine imkân tanınması açısından önem taşımaktadır. Nitekim buradaki kayıtlar sayesinde bazı vakıf kurucularının elimize ulaşıldan daha fazla sayıda vakfiye tescil ettirdikleri görülmektedir. Mesela Osmanlı'nın son döneminde Erzincan ve çevresinin önemli tarikat büyüklerinden ve maneviyat önderlerinden kabul edilen Şeyh Hacı Mehmed Sami Efendi, Karaağaç Mahallesinde inşa ettirdiği Nakşibendi tekkesi için 1893 ile 1910 yılları arasında beş ayrı vakfiye tescil ettirmiştir. Piri Sami Efendi'nin ilk dört vakfiyesi, Vakıf Arşivindeki vakfiye defterleri serisi içinde yer almıştır. Ancak vefatından kısa zaman önce hazırlattığı 5 Zilkade 1328 (8 Kasım 1910) tarihli son vakfiyesi sadece 2481 numaralı Erzincan Evkâf Defteri'nde bulunmaktadır.²³ Dolayısıyla bu çalışmanın konusunu oluşturan vakıf defteri, hem Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki vakıf defterleri serisinde yer alan vakfiye defterlerine hem de kadı sicillerine nazaran Erzincan için çok daha fazla sayıda vakfiye barındırmaktadır.

Evkaf defterine, şehir vakıflarının vakfiye, vasiyet, berat, hüccet, ilam gibi kayıtları dışında iki şecerenin yazılı olduğu görülmektedir. Bunlardan biri 12 Zilkade 1330 (24 Ekim 1912) tarihinde Arapça kaleme alınan bir silsilenamedir. Dua ile başlayan bu kaydın şuhûdü'l-hal kısmında, şehir müftüsü, dönemin tarikat şeyhleri ve mecliste hazır bulunan diğer ileri gelenlerin isimleri yazılıdır. Kaydın esasını oluşturan silsilenamede, Kemah'taki Şeyh Ali Babaî Horasanî evladı soyundan gelen şeyhler tek tek zikredilerek soyunun bu dönemde Şibli Hoca adıyla meşhur Şeyh Mehmed Hulusî Efendi ile devam ettiği kayıtlıdır.²⁴ Bu husustaki bir diğer şecere kaydı, Refahiye'nin Altkendi (Altköy) karyesinde medfun bulunan sadât-ı kiramdan Seyyid Ebubekir ve Seyyid Sinan hazretlerinin silsilenamesidir. Devrin nakîbü'l-eşraflarından Seyyid Mehmed tarafından Arapça kaleme alınmış olan silsilenamede biri 29 Safer 950 (3 Haziran 1543), diğeri de gurre-i Cemaziyelahir 1051 (7 Eylül 1641) tarihli iki kayıt mevcuttur.²⁵

Sonuç olarak, Osmanlı'nın son döneminde Erzincan'da vakıf kayıtları için tutulan "Erzincan Evkâf" Defteri, şehir vakıflarına dair ilam, berat ve vakfiye hüccetlerini kapsamaktadır. Sonradan Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivine kaydedilen deftere 2481 envanter numarası verilmiştir. Defter içerisindeki vakfiyeler tasnif edilerek

²² VGMA, 2481, 169-169.

²³ VGMA, 2481, 110-106.

²⁴ VGMA, 2481, 162-162.

²⁵ VGMA, 2481, 99-95.

sisteme kaydedilmediğinden defterin bugüne kadarki Erzincan çalışmalarında kullanıldığına rastlanmamıştır. Defter içindeki 214 vakıf kaydından 98 tanesi vakfiye sureti, 6 tanesi ise vakfiyelerin tarih ve şartlarını ihtiva eden ilam ve hüccetlerdir. Vakıf çalışmaları açısından değerlendirildiğinde Erzincan Evkaf defterinin asıl önemi, başka kaynaklarda rastlayamadığımız yaklaşık 80 vakfiyeyi ihtiva etmesidir. Vakfiyelerin büyük bir kısmı 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında tescil edilmiştir. Erzincan'ın sözü edilen dönemine ilişkin önemli bilgiler veren bu kayıtlar, Cumhuriyet'e geçişte Erzincan'ın dini, ilmi ve sosyo ekonomik durumunu belirlemeye imkân tanınması açısından önemlidir. Bir başka ifadeyle Erzincan'ın 1939 depreminin önceki tarihi yapılarını, vakıf eserlerini ve dolayısıyla Cumhuriyet'e devrettiği şehir algısının yansımalarını tüm yönleriyle tespit etmek için bu dönemdeki vakfiyeleri ihtiva eden Erzincan Evkaf Defteri önemli bir kaynak olmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Erzincan Şeriyeye Sicili, C53.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Defter, 605, 2481.

İnceleme ve Araştırma Eserler

Barkan, Ömer Lütfü, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Vakıflar ve Temlikler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 2, 1942, ss. 279-386.

Boyer, Ebru -Fleet, Kate, *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, Çev. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Ergin, Osman, *Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.

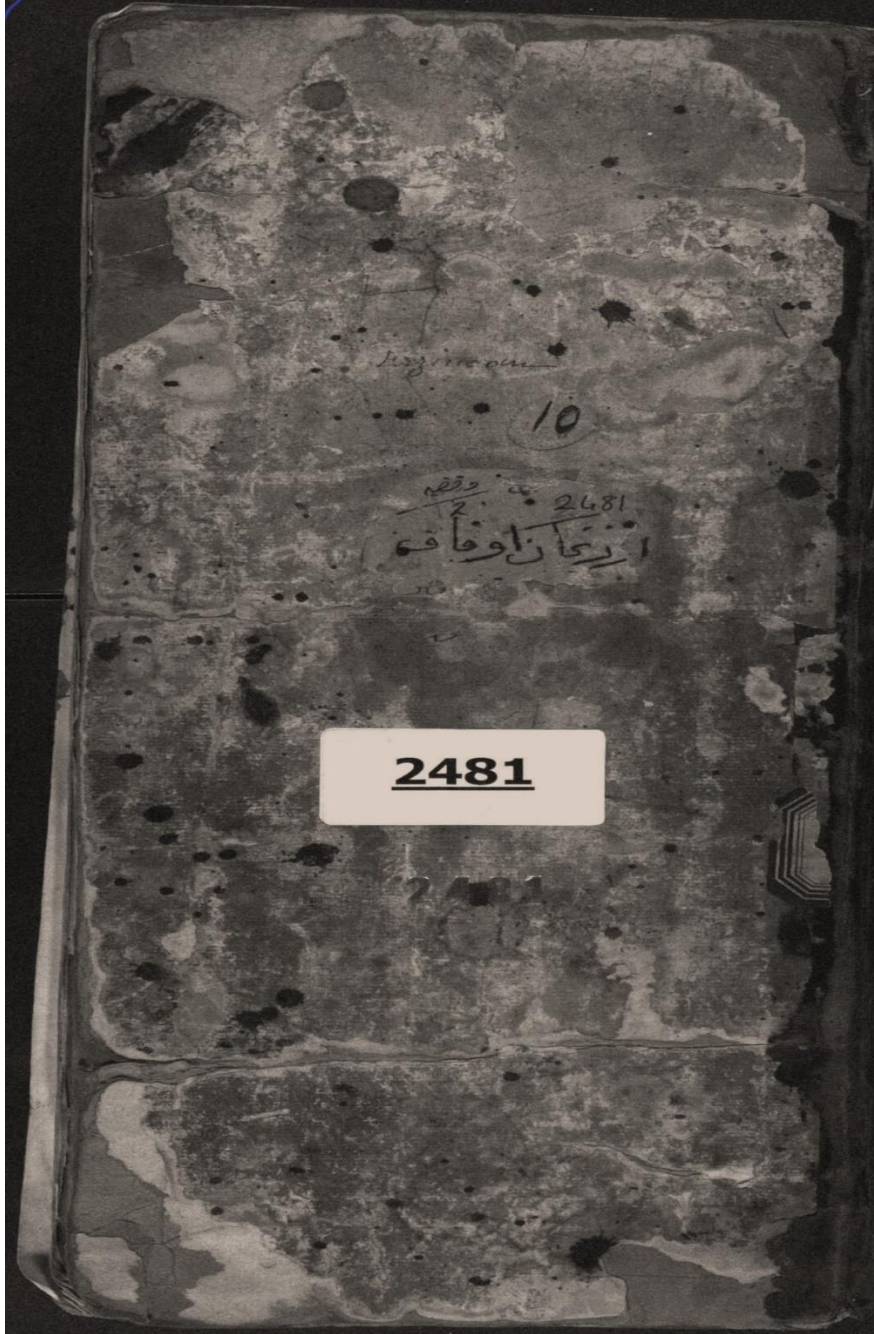
Erşahin, Seyfettin, "Vakıf Düşüncesini Doğuran Temel Dinamikler Üzerine", *Vakıf Medeniyeti Sempozyum Kitabı (12-13 Mayıs 2003)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları Ankara 2003, ss. 27-46.

Gül, Abdülkadir ve Başlibüyük, Adem, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan Kazası)*, Salkım Söğüt Yayınları, Konya 2011.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve sosyal Tarihi -I (1300-1600)*, Çev. Halil Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

- Kaya, Erol, *Osmanlı Devri Erzincan Vakfiyeleri*, Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan 2017.
- Kazıcı, Ziya, *İslam Kültürü ve Medeniyeti*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2010.
- Kılıç, Ümit ve Gül, Abdülkadir, “Osmanlı Devri Erzincan Vakıflarına Genel Bir Bakış”, *History Studies*, Volume 3/1, 2011, ss. 165-182.
- Köprülü, M. Fuad, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1983.
- Köse, Muhammed, “XIX. Yüzyılda Kemah Vakıflarının İdari ve İktisadi Durumları”, *Uluslararası Erzincan Sempozyum Bildirileri (28 Eylül-1 Ekim 2016 Erzincan)*, cilt 1, Erzincan 2016, ss. 301-311.
- Kunter, H. Baki, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.
- Özcan, Görgün, *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.
- Öztürk, Nazif, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sosyal Yardımlaşma Kurumları”, *Vakıf Medeniyeti Sempozyumu Kitabı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2003, ss.53-80.
- Şahin, Tahir Erdoğan, *Erzincan*, Erzincan Valiliği Kültür Yayınları, Ankara 2017.
- Tabakoğlu, Ahmet, *Osmanlı Mâlî Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016,
- Taş, Kenan Ziya, *Erzincan Cami ve Mescidleri*”, *OTAM*, sayı 5, Ankara 1994, ss. 379-384.
- Taş, Yasin, “Erzincan Vakfiyeleri ve Değerlendirmesi”, *Uluslararası Erzincan Tarihi Sempozyumu (26-28 Eylül 2019)*, basılmamış sözlü bildiri.
- Yediyıldız, Bahaeddin, “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları Ya Da Türk Hayrat Sistemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, cilt 5, Ankara 1999, ss. 17-33.
- _____, “Klasik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel bir Bakış”, *Türkler*, cilt 10, Ankara 2002, ss. 183-215.
- Yüksel, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü (1585-1683)*, Sivas 1998.

Ek. 1. Erzincan Evkaf Defterinin kapak sayfası

Ek 2. Erzincan Evkaf Defteri fihrist sayfalarından bir örnek

اصناف وقفه	مردود	مردود	اصناف وقفه	مردود	مردود
موقوفه	۱۵	۲۰	موقوفه	۱	۱
موقوفه	۲۰	۲۱	موقوفه	۲	۲
موقوفه	۲۱	۲۲	موقوفه	۳	۳
موقوفه	۲۲	۲۳	موقوفه	۴	۴
موقوفه	۲۳	۲۴	موقوفه	۵	۵
موقوفه	۲۴	۲۵	موقوفه	۶	۶
موقوفه	۲۵	۲۶	موقوفه	۷	۷
موقوفه	۲۶	۲۷	موقوفه	۸	۸
موقوفه	۲۷	۲۸	موقوفه	۹	۹
موقوفه	۲۸	۲۹	موقوفه	۱۰	۱۰
موقوفه	۲۹	۳۰	موقوفه	۱۱	۱۱
موقوفه	۳۰	۳۱	موقوفه	۱۲	۱۲
موقوفه	۳۱	۳۲	موقوفه	۱۳	۱۳
موقوفه	۳۲	۳۳	موقوفه	۱۴	۱۴
موقوفه	۳۳	۳۴	موقوفه	۱۵	۱۵
موقوفه	۳۴	۳۵	موقوفه	۱۶	۱۶
موقوفه	۳۵	۳۶	موقوفه	۱۷	۱۷
موقوفه	۳۶	۳۷	موقوفه	۱۸	۱۸
موقوفه	۳۷	۳۸	موقوفه	۱۹	۱۹
موقوفه	۳۸	۳۹	موقوفه	۲۰	۲۰
موقوفه	۳۹	۴۰	موقوفه	۲۱	۲۱
موقوفه	۴۰	۴۱	موقوفه	۲۲	۲۲
موقوفه	۴۱	۴۲	موقوفه	۲۳	۲۳
موقوفه	۴۲	۴۳	موقوفه	۲۴	۲۴
موقوفه	۴۳	۴۴	موقوفه	۲۵	۲۵
موقوفه	۴۴	۴۵	موقوفه	۲۶	۲۶
موقوفه	۴۵	۴۶	موقوفه	۲۷	۲۷
موقوفه	۴۶	۴۷	موقوفه	۲۸	۲۸
موقوفه	۴۷	۴۸	موقوفه	۲۹	۲۹
موقوفه	۴۸	۴۹	موقوفه	۳۰	۳۰
موقوفه	۴۹	۵۰	موقوفه	۳۱	۳۱
موقوفه	۵۰	۵۱	موقوفه	۳۲	۳۲
موقوفه	۵۱	۵۲	موقوفه	۳۳	۳۳
موقوفه	۵۲	۵۳	موقوفه	۳۴	۳۴
موقوفه	۵۳	۵۴	موقوفه	۳۵	۳۵
موقوفه	۵۴	۵۵	موقوفه	۳۶	۳۶
موقوفه	۵۵	۵۶	موقوفه	۳۷	۳۷
موقوفه	۵۶	۵۷	موقوفه	۳۸	۳۸
موقوفه	۵۷	۵۸	موقوفه	۳۹	۳۹
موقوفه	۵۸	۵۹	موقوفه	۴۰	۴۰
موقوفه	۵۹	۶۰	موقوفه	۴۱	۴۱
موقوفه	۶۰	۶۱	موقوفه	۴۲	۴۲
موقوفه	۶۱	۶۲	موقوفه	۴۳	۴۳
موقوفه	۶۲	۶۳	موقوفه	۴۴	۴۴
موقوفه	۶۳	۶۴	موقوفه	۴۵	۴۵
موقوفه	۶۴	۶۵	موقوفه	۴۶	۴۶
موقوفه	۶۵	۶۶	موقوفه	۴۷	۴۷
موقوفه	۶۶	۶۷	موقوفه	۴۸	۴۸
موقوفه	۶۷	۶۸	موقوفه	۴۹	۴۹
موقوفه	۶۸	۶۹	موقوفه	۵۰	۵۰
موقوفه	۶۹	۷۰	موقوفه	۵۱	۵۱
موقوفه	۷۰	۷۱	موقوفه	۵۲	۵۲
موقوفه	۷۱	۷۲	موقوفه	۵۳	۵۳
موقوفه	۷۲	۷۳	موقوفه	۵۴	۵۴
موقوفه	۷۳	۷۴	موقوفه	۵۵	۵۵
موقوفه	۷۴	۷۵	موقوفه	۵۶	۵۶
موقوفه	۷۵	۷۶	موقوفه	۵۷	۵۷
موقوفه	۷۶	۷۷	موقوفه	۵۸	۵۸
موقوفه	۷۷	۷۸	موقوفه	۵۹	۵۹
موقوفه	۷۸	۷۹	موقوفه	۶۰	۶۰
موقوفه	۷۹	۸۰	موقوفه	۶۱	۶۱
موقوفه	۸۰	۸۱	موقوفه	۶۲	۶۲
موقوفه	۸۱	۸۲	موقوفه	۶۳	۶۳
موقوفه	۸۲	۸۳	موقوفه	۶۴	۶۴
موقوفه	۸۳	۸۴	موقوفه	۶۵	۶۵
موقوفه	۸۴	۸۵	موقوفه	۶۶	۶۶
موقوفه	۸۵	۸۶	موقوفه	۶۷	۶۷
موقوفه	۸۶	۸۷	موقوفه	۶۸	۶۸
موقوفه	۸۷	۸۸	موقوفه	۶۹	۶۹
موقوفه	۸۸	۸۹	موقوفه	۷۰	۷۰
موقوفه	۸۹	۹۰	موقوفه	۷۱	۷۱
موقوفه	۹۰	۹۱	موقوفه	۷۲	۷۲
موقوفه	۹۱	۹۲	موقوفه	۷۳	۷۳
موقوفه	۹۲	۹۳	موقوفه	۷۴	۷۴
موقوفه	۹۳	۹۴	موقوفه	۷۵	۷۵
موقوفه	۹۴	۹۵	موقوفه	۷۶	۷۶
موقوفه	۹۵	۹۶	موقوفه	۷۷	۷۷
موقوفه	۹۶	۹۷	موقوفه	۷۸	۷۸
موقوفه	۹۷	۹۸	موقوفه	۷۹	۷۹
موقوفه	۹۸	۹۹	موقوفه	۸۰	۸۰
موقوفه	۹۹	۱۰۰	موقوفه	۸۱	۸۱
موقوفه	۱۰۰	۱۰۱	موقوفه	۸۲	۸۲
موقوفه	۱۰۱	۱۰۲	موقوفه	۸۳	۸۳
موقوفه	۱۰۲	۱۰۳	موقوفه	۸۴	۸۴
موقوفه	۱۰۳	۱۰۴	موقوفه	۸۵	۸۵
موقوفه	۱۰۴	۱۰۵	موقوفه	۸۶	۸۶
موقوفه	۱۰۵	۱۰۶	موقوفه	۸۷	۸۷
موقوفه	۱۰۶	۱۰۷	موقوفه	۸۸	۸۸
موقوفه	۱۰۷	۱۰۸	موقوفه	۸۹	۸۹
موقوفه	۱۰۸	۱۰۹	موقوفه	۹۰	۹۰
موقوفه	۱۰۹	۱۱۰	موقوفه	۹۱	۹۱
موقوفه	۱۱۰	۱۱۱	موقوفه	۹۲	۹۲
موقوفه	۱۱۱	۱۱۲	موقوفه	۹۳	۹۳
موقوفه	۱۱۲	۱۱۳	موقوفه	۹۴	۹۴
موقوفه	۱۱۳	۱۱۴	موقوفه	۹۵	۹۵
موقوفه	۱۱۴	۱۱۵	موقوفه	۹۶	۹۶
موقوفه	۱۱۵	۱۱۶	موقوفه	۹۷	۹۷
موقوفه	۱۱۶	۱۱۷	موقوفه	۹۸	۹۸
موقوفه	۱۱۷	۱۱۸	موقوفه	۹۹	۹۹
موقوفه	۱۱۸	۱۱۹	موقوفه	۱۰۰	۱۰۰
موقوفه	۱۱۹	۱۲۰	موقوفه	۱۰۱	۱۰۱
موقوفه	۱۲۰	۱۲۱	موقوفه	۱۰۲	۱۰۲
موقوفه	۱۲۱	۱۲۲	موقوفه	۱۰۳	۱۰۳
موقوفه	۱۲۲	۱۲۳	موقوفه	۱۰۴	۱۰۴
موقوفه	۱۲۳	۱۲۴	موقوفه	۱۰۵	۱۰۵
موقوفه	۱۲۴	۱۲۵	موقوفه	۱۰۶	۱۰۶
موقوفه	۱۲۵	۱۲۶	موقوفه	۱۰۷	۱۰۷
موقوفه	۱۲۶	۱۲۷	موقوفه	۱۰۸	۱۰۸
موقوفه	۱۲۷	۱۲۸	موقوفه	۱۰۹	۱۰۹
موقوفه	۱۲۸	۱۲۹	موقوفه	۱۱۰	۱۱۰
موقوفه	۱۲۹	۱۳۰	موقوفه	۱۱۱	۱۱۱
موقوفه	۱۳۰	۱۳۱	موقوفه	۱۱۲	۱۱۲
موقوفه	۱۳۱	۱۳۲	موقوفه	۱۱۳	۱۱۳
موقوفه	۱۳۲	۱۳۳	موقوفه	۱۱۴	۱۱۴
موقوفه	۱۳۳	۱۳۴	موقوفه	۱۱۵	۱۱۵
موقوفه	۱۳۴	۱۳۵	موقوفه	۱۱۶	۱۱۶
موقوفه	۱۳۵	۱۳۶	موقوفه	۱۱۷	۱۱۷
موقوفه	۱۳۶	۱۳۷	موقوفه	۱۱۸	۱۱۸
موقوفه	۱۳۷	۱۳۸	موقوفه	۱۱۹	۱۱۹
موقوفه	۱۳۸	۱۳۹	موقوفه	۱۲۰	۱۲۰
موقوفه	۱۳۹	۱۴۰	موقوفه	۱۲۱	۱۲۱
موقوفه	۱۴۰	۱۴۱	موقوفه	۱۲۲	۱۲۲
موقوفه	۱۴۱	۱۴۲	موقوفه	۱۲۳	۱۲۳
موقوفه	۱۴۲	۱۴۳	موقوفه	۱۲۴	۱۲۴
موقوفه	۱۴۳	۱۴۴	موقوفه	۱۲۵	۱۲۵
موقوفه	۱۴۴	۱۴۵	موقوفه	۱۲۶	۱۲۶
موقوفه	۱۴۵	۱۴۶	موقوفه	۱۲۷	۱۲۷
موقوفه	۱۴۶	۱۴۷	موقوفه	۱۲۸	۱۲۸
موقوفه	۱۴۷	۱۴۸	موقوفه	۱۲۹	۱۲۹
موقوفه	۱۴۸	۱۴۹	موقوفه	۱۳۰	۱۳۰
موقوفه	۱۴۹	۱۵۰	موقوفه	۱۳۱	۱۳۱
موقوفه	۱۵۰	۱۵۱	موقوفه	۱۳۲	۱۳۲
موقوفه	۱۵۱	۱۵۲	موقوفه	۱۳۳	۱۳۳
موقوفه	۱۵۲	۱۵۳	موقوفه	۱۳۴	۱۳۴
موقوفه	۱۵۳	۱۵۴	موقوفه	۱۳۵	۱۳۵
موقوفه	۱۵۴	۱۵۵	موقوفه	۱۳۶	۱۳۶
موقوفه	۱۵۵	۱۵۶	موقوفه	۱۳۷	۱۳۷
موقوفه	۱۵۶	۱۵۷	موقوفه	۱۳۸	۱۳۸
موقوفه	۱۵۷	۱۵۸	موقوفه	۱۳۹	۱۳۹
موقوفه	۱۵۸	۱۵۹	موقوفه	۱۴۰	۱۴۰
موقوفه	۱۵۹	۱۶۰	موقوفه	۱۴۱	۱۴۱
موقوفه	۱۶۰	۱۶۱	موقوفه	۱۴۲	۱۴۲
موقوفه	۱۶۱	۱۶۲	موقوفه	۱۴۳	۱۴۳
موقوفه	۱۶۲	۱۶۳	موقوفه	۱۴۴	۱۴۴
موقوفه	۱۶۳	۱۶۴	موقوفه	۱۴۵	۱۴۵
موقوفه	۱۶۴	۱۶۵	موقوفه	۱۴۶	۱۴۶
موقوفه	۱۶۵	۱۶۶	موقوفه	۱۴۷	۱۴۷
موقوفه	۱۶۶	۱۶۷	موقوفه	۱۴۸	۱۴۸
موقوفه	۱۶۷	۱۶۸	موقوفه	۱۴۹	۱۴۹
موقوفه	۱۶۸	۱۶۹	موقوفه	۱۵۰	۱۵۰
موقوفه	۱۶۹	۱۷۰	موقوفه	۱۵۱	۱۵۱
موقوفه	۱۷۰	۱۷۱	موقوفه	۱۵۲	۱۵۲
موقوفه	۱۷۱	۱۷۲	موقوفه	۱۵۳	۱۵۳
موقوفه	۱۷۲	۱۷۳	موقوفه	۱۵۴	۱۵۴
موقوفه	۱۷۳	۱۷۴	موقوفه	۱۵۵	۱۵۵
موقوفه	۱۷۴	۱۷۵	موقوفه	۱۵۶	۱۵۶
موقوفه	۱۷۵	۱۷۶	موقوفه	۱۵۷	۱۵۷
موقوفه	۱۷۶	۱۷۷	موقوفه	۱۵۸	۱۵۸
موقوفه	۱۷۷	۱۷۸	موقوفه	۱۵۹	۱۵۹
موقوفه	۱۷۸	۱۷۹	موقوفه	۱۶۰	۱۶۰
موقوفه	۱۷۹	۱۸۰	موقوفه	۱۶۱	۱۶۱
موقوفه	۱۸۰	۱۸۱	موقوفه	۱۶۲	۱۶۲
موقوفه	۱۸۱	۱۸۲	موقوفه	۱۶۳	۱۶۳
موقوفه	۱۸۲	۱۸۳	موقوفه	۱۶۴	۱۶۴
موقوفه	۱۸۳	۱۸۴	موقوفه	۱۶۵	۱۶۵
موقوفه	۱۸۴	۱۸۵	موقوفه	۱۶۶	۱۶۶
موقوفه	۱۸۵	۱۸۶	موقوفه	۱۶۷	۱۶۷
موقوفه	۱۸۶	۱۸۷	موقوفه	۱۶۸	۱۶۸
موقوفه	۱۸۷	۱۸۸	موقوفه	۱۶۹	۱۶۹
موقوفه	۱۸۸	۱۸۹	موقوفه	۱۷۰	۱۷۰
موقوفه	۱۸۹	۱۹۰	موقوفه	۱۷۱	۱۷۱
موقوفه	۱۹۰	۱۹۱	موقوفه	۱۷۲	۱۷۲
موقوفه	۱۹۱	۱۹۲	موقوفه	۱۷۳	۱۷۳
موقوفه	۱۹۲	۱۹۳	موقوفه	۱۷۴	۱۷۴
موقوفه	۱۹۳	۱۹۴	موقوفه	۱۷۵	۱۷۵
موقوفه	۱۹۴	۱۹۵	موقوفه	۱۷۶	۱۷۶
موقوفه	۱۹۵	۱۹۶	موقوفه	۱۷۷	۱۷۷
موقوفه	۱۹۶	۱۹۷	موقوفه	۱۷۸	۱۷۸
موقوفه	۱۹۷	۱۹۸	موقوفه	۱۷۹	۱۷۹
موقوفه	۱۹۸	۱۹۹	موقوفه	۱۸۰	۱۸۰
موقوفه	۱۹۹	۲۰۰	موقوفه	۱۸۱	۱۸۱
موقوفه	۲۰۰	۲۰۱	موقوفه	۱۸۲	۱۸۲
موقوفه	۲۰۱	۲۰۲	موقوفه	۱۸۳	۱۸۳
موقوفه	۲۰۲	۲۰۳	موقوفه	۱۸۴	۱۸۴
موقوفه	۲۰۳	۲۰۴	موقوفه	۱۸۵	۱۸۵
موقوفه	۲۰۴	۲۰۵	موقوفه	۱۸۶	۱۸۶
موقوفه	۲۰۵	۲۰۶	موقوفه	۱۸۷	۱۸۷
موقوفه	۲۰۶	۲۰۷	موقوفه	۱۸۸	۱۸۸
موقوفه	۲۰۷	۲۰۸	موقوفه	۱۸۹	۱۸۹
موقوفه	۲۰۸	۲۰۹	موقوفه	۱۹۰	۱۹۰
موقوفه	۲۰۹	۲۱۰	موقوفه	۱۹۱	۱۹۱
موقوفه	۲۱۰	۲۱۱	موقوفه	۱۹۲	۱۹۲
موقوفه	۲۱۱	۲۱۲	موقوفه	۱۹۳	۱۹۳
موقوفه	۲۱۲	۲۱۳	موقوفه	۱۹۴	۱۹۴
موقوفه	۲۱۳	۲۱۴	موقوفه	۱۹۵	۱۹۵
موقوفه	۲۱۴	۲۱۵	موقوفه	۱۹۶	۱۹۶

GELENEKTEN GELECEĞE BAKIR İŞLEMECİLİĞİ VE URFA

Öğr. Gör. Kifayet ÖZKUL
İstanbul Üniversitesi

ÖZET: “Kem âletle kemâlat olmaz” demiş büyüklerimiz. Medeniyetlerin avlusu olan Anadolu’da tarihi İsa’dan Önce (İ.Ö) 9. yüzyıla kadar uzanan bakırcılık sanatı, günümüzde yok oluyor gibi gösterilse de, bugün hâlâ önemini korumaktadır. Anadolu’da önemli bir yere sahip olan bakır, süslemeye de çok elverişli bir maden olduğundan dolayı dekoratif olarak pek çok objenin ana maddesi olmuştur. Tarihte bakır, birkaç teknik kullanılarak birçok alanda eser bırakmıştır. Hitit, Urartu, Frig, Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde Anadolu’da çeşitli tekniklerle çalışan bakır atölyelerinin bulunduğu, günümüze kadar gelen birçok sayıdaki eserden anlaşılmaktadır. Osmanlı döneminde Anadolu’da, bakır yataklarının işletilmesi sonucunda bakır işçiliği bir çok şehrimizde zirveye ulaşmış ve atölyeler açılmıştır. Osmanlı döneminde maharetli ustaların ellerinde “İstanbul İşi” tabiriyle incelik, zarafet ve estetik anlamda zirveye ulaşarak sanatsal halini almıştır. Günümüzde modern çağın ve yaşam koşullarının birçok şeyi kendi içinde eritmesine karşı duran ve oldukça büyük zahmetlerle katlanarak bakır işlemeciliğinde hizmet etmeye gayret eden zanaatkarlarımız/sanatkarlarımız halen bulunmaktadır. Urfa ilimizde bakır işlemeciliğinde çocukluktan yetişmiş, sıkıntı çektiği halde bakır işlemeciliğinden vazgeçmemiş ve günümüzde usta çırak ilişkisi ile eğitim verip üreten, kapıları yerli yabancı turistlere ve eğitim gönüllülerine her daim açık atölyelerimiz bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Urfa, Bakır İşlemeciliği, Sanat, Zanaat.

Copper Processing From Tradition to Future and Urfa

ABSTRACT: Our elders said, “Evil cannot be perfected with a tool” The history of Anatolia, the courtyard of civilizations, predates Jesus (I.Ö) 9. although the art of copper, which dates back to the century, seems to be disappearing today, it still retains its importance today. Copper, which has an important place in Anatolia, has been the main ingredient of many decorative objects because it is also a very suitable mine for decoration. In history, copper has left artifacts in many areas using several techniques. Copper workshops working with various techniques in Anatolia during Hittite, Urartu, Phrygian, Hellenistic, Roman and Byzantine periods are understood from many works

that have come to the present day. As a result of the operation of copper deposits in Anatolia during the Ottoman period, copper Labor reached its peak in many cities and workshops were opened. In the hands of skilled craftsmen during the Ottoman period, “Istanbul work” reached the peak of the meaning of delicacy, elegance and aesthetic artistic form. Today, we still have artisans/craftsmen who resist the melting of many things in the modern age and living conditions and try to serve in copper processing with considerable effort. He was brought up from childhood in copper processing in Urfa province, he did not give up copper processing although he suffered difficulties and today he is trained and produced by the relationship of Master Apprentice., In Urfa, we have workshops that are always open to local and foreign tourists and training volunteers.

Key Words: Urfa, Copper Processing, Art, Craft Page.

1.ŞANLIURFA’NIN CAĞRAFI KONUMU

Şanlıurfa Türkiye’nin Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bulunmaktadır. Kuzeydoğudan Diyarbakır, kuzeybatıdan Adıyaman, doğudan Mardin, batıdan Gaziantep, güneyden Suriye sınırı ile çevrelenmiştir. Şanlıurfa, Mezopotamya dediğimiz Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında kalan alanın kuzeyinde, bulunduğu konum itibarıyla güney Mezopotamya ile Anadolu arasındaki birçok önemli yolun birleşme sahasında kurulmuştur (ŞAHİNALP, 2005:7).

Anadolu ve Arap yarımadalarının kesişme bölgesinde bulunması, önemli su kaynaklarının ve tarım alanlarının yakınında olması, şehre önem kazandırmıştır. Bulunduğu stratejik konum sebebiyle şehir birçok kez istila ve savaşlara maruz kalmıştır. Bölgede kurulmuş olan krallıklar ve kontluklara başkentlik, büyük imparatorlukların askeri birliklerine ev sahipliği yapmıştır. Osmanlılar dönemi yönetim teşkilatında sancak merkezi konumundadır ve günümüzde il merkezi olmuştur. Bu sebeplerden dolayı şehir, tarih içerisinde farklı özellikler göstermiş ve bu özellikler, şehrin mimarisine, yaşam biçimine, sosyo-ekonomik yapısına kadar pek çok konuda etkili olmuştur. Şanlıurfa, diğer yandan üç büyük dinin mensuplarının birlikte yaşadığı ve bu dinlerin öğretileri gereğince kutsal kabul edilen bir şehir konumundadır. Bununla birlikte birçok etnik kökenden insan topluluklarının tarihin belirli dönemlerinde beraber yaşaması sonucu ortaya çıkan farklı kültürel özelliklerle de şehrin yapısında kendini göstererek şehrin önemini arttırmıştır. Şanlıurfa bu yönüyle de uygarlıkların buluşma yeri olma özelliğini de kazanmıştır (ŞAHİNALP, 2005:12).

2.BAKIRIN TARİHÇESİ

Bakır ve altın insanlığın keşfettiği ilk metal olarak bilinmektedir. İnsanlığı taş devrinden alıp maden devrine geçirmiştir. Doğada saf olarak bulunan bakır ilk önce bir alet yardımıyla şekil verilerek kullanılmıştır. Bakır çömlekçi fırınlarında da eritilmiş, farklı şekiller ve amaçlarla da kullanılmıştır. Daha sonraları bakır ve kalay birlikte eritilmiş ve tarihteki ilk alaşım olan bronz meydana gelmiştir. Bakır, kullanımından dolayı da demirden sonraki ikinci metaldir. M. Ö. 7000'den, belki de daha önceden başlayarak kullanıldığı düşünülmektedir. Bakır-kalay bronzunun M. Ö. 3700-2400 tarihlerinden bu yana kullanıldığı bilinmektedir. Bakır çinko alaşımından elde edilen pirincin de Roma İmparatorluğundan önce kullanılmış olduğu düşünülmektedir. (ARMAN-YENER, 2016:4)

İnsanoğlunun maden devrinde bakır üstüne bilgisi daha da artırmış, daha sert ve kullanışlı alaşımlar geliştirerek silahlar ve aletler yapmıştır. M. Ö. 3000 yılında bakır alaşımları devrin medeniyet beşiği olan Orta Doğu ve Akdeniz bölgesinde, bilhassa Kıbrıs'ta oldukça gelişmiştir. Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla birlikte başlayan orta çağ dönemi İngiltere'de, Almanya'da, İsveç'te ve İspanya'da devrin şartlarına göre oldukça büyük çapta bakır madenciliği ve izabe teknolojisi gerçekleştirilmiştir. 1800 yıllarında ise dünya yıllık istihsal ve tüketim miktarı 18 bin ton metalik bakıra erişmiştir. 19. yüzyıl içinde İspanya ve Şili bakır yataklarıyla, A.B.D. bakır yatakları büyük çapta bakır üretimini çoğaltmış ve 1900 yılında dünya bakır üretimi yılda 50 bin ton metalik bakırı bulmuştur. 12 yıl sonra 1912 de ise dünya bakır üretimi rekor seviyesine erişmiş ve 1.milyon tonu bulmuştur. Bu devirde işletilen bütün bakır işletmeleri yeraltı işletmesi olup, ortalama % 3 bakır ihtiva eden cevher yatakları olmuştur (KAYADELEN-ARMUTÇU, 21).

Resim 1: Bakır

Bakır Nerelerde Bulunur

Bakır, insanoğlunun ilk tanıdığı elementlerden biri olmasına rağmen yeryüzünde bulunan en nadir elementlerden de biridir. Buna karşılık, bakırın doğada kendine maden yatağı oluşturma kabiliyeti, kendisinden çok daha fazla yaygın olan diğer elementlerden daha yüksektir. Bakır yatakları yer altından yer kabuğuna enjekte edilen hidrotermal çözeltiler veya yüzeye çıkmaya zorlanan erimiş lav kütlelerinden meydana gelmişlerdir. Dünyada ABD'nin batısı Şili, Peru, Meksika, Arizona, Nevada, Mexico, Kanada ve Utah'ı içine alan bir kuşak üzerinde bulunan rezervler batı dünyası bakır üretiminin %50'sini kapsamaktadır. Aynı tip cevherler içeren diğer bir kuşak ise Avrupa'nın güney doğusundan Pakistan ve İran'a kadar uzanır. Afrika'daki en önemli rezervler kıtanın ortasında bulunmaktadır. Ülkemizdeki bakır rezervleri Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü, Karadeniz Bakır İşletmeleri, Etibank ve özel sektör tarafından yürütülmektedir. Türkiye, bakır rezervleri açısından Doğu Karadeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri olmak üzere iki önemli bölgeye sahiptir.¹

Bakırın Kimyasal Yapısı

Atom numarası 29 olan Bakırın atom ağırlığı 63,57 g/mol'dür. Bakırın 63Cu ve 65Cu olmak üzere iki izotopu bulunmaktadır. Bu izotoplar takribi %69 63Cu ve %31 65Cu oranlarında bulunmaktadır. Doğada tahmini olarak 200 mineralin bakır içerdiği, bunlardan 40'a yakınının doğada daha fazla bulunduğu bilinmektedir. Bakır cevherleri az miktarda metalik, genellikle oksitli mineraller, kompleks mineraller ve sülfürlü mineraller halinde bulunmaktadır. En önemli ve yaygın olan bakır mineralleri sıralarsak; Kalkopirit, Kalkosin, Kovellin, Bornit, Tetraedrit, Tennantit, Enarjit, Burnonit, Küprit, Tenörit, Malakit, Azurit, Krizokol, Atakamit, Kalkantit, Brokantit, Antlerit'tir (ÜNAL, TUNCEL, YÜCEL, YOLERİ, ASLAN 2016:1).

Yer kabuğunda ortalama % 0,01 mertebesinde bulunan bakır elementler sıralamasında 25.nci sırada yer almaktadır. Günümüzde bilinen bakır cevherlerinin yaklaşık % 85' i sülfürlü, % 15' i oksitli minerallerdir. 200 civarında mineralin bakır ihtiva ettiği, bunlardan 30-40 kadarının doğada daha yaygın bulunduğu bilinmektedir.

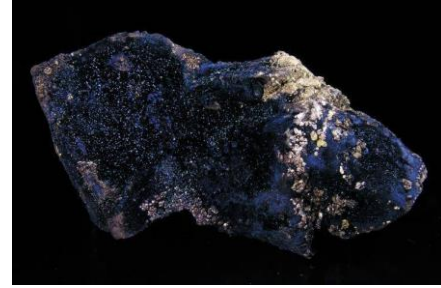
¹ <https://www.enerjiportali.com/bakir-nedir-nerelerde-kullanilir/>

Resim 3: Küprit

Resim 4: Kalkopirit

Resim 5: Kovellin

Resim 6: Malakit

Resim 7: Antlerit

Resim 8: Atakamit

Resim 9: Azurit

Resim 10: Bornit

Resim 11: Brokantit

Resim 12: Kalkosin

Resim 13: Enarjit

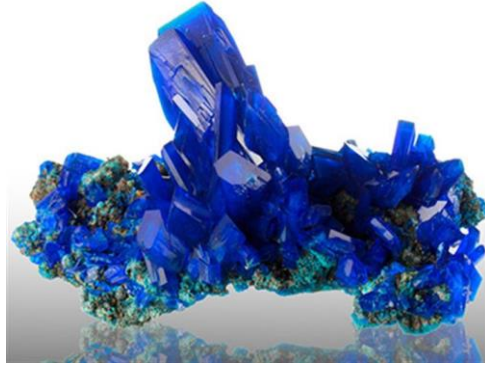
Resim 14: Krizokol

Resim 15: Tennantit

Resim 16: Tenörit

Resim 17: Kalkantit

Resim 18: Tetraedrit

Resim 19: Burnonit

3.BAKIR İŞLEMECİLİĞİ

Fiziksel ve kimyasal özelliklerinden dolayı bakır, endüstride yaygın olarak kullanılmaktadır. Bakırın takriben % 80'inin elektrik - elektronik sektöründe, ulaşım sanayisinde, endüstriyel sanayisinde, askeri alanlarda, kalan % 20'sinin pirinç, bronz v.b. alaşım halinde makina sektöründe, mobilya sanayinde, levha halinde, inşaat sektöründe, kuyumculuk, kimya, turistik eşya sektöründe, bakır işlemeciliğinde kullanıldığı söylenebilir. (ÜNAL, TUNCEL, YÜCEL, YOLERİ, ASLAN 2016:20).

Sanatsal olarak kullanılan bakır ve UNESCO (2017) tarafından kültürel miras unsuru olarak kabul edilmiş olan el sanatlarının turizm açısından da değerlendirilmesi gereklidir. Mevcut bakır işleme potansiyeliyle ülkemiz önemli bir merkezdir. Bakır işlemeciliğinin şu an ki tespit etmek, bu sanatın zor taraflarını ortaya koymak, bu sanata olan ilgi seviyesini belirlemek, ustalarının bakır işleme kapsamında hangi ürünleri ürettiklerini ve bakır işlemenin gelecek nesillere ulaştırılmasında ve korunmasındaki güçlükleri tespit etmek gerekmektedir. (ALAGÖZ-ÇALIK-GÜNEŞ, 2018:179).

Bakır İşlemeciliğinde Kullanılan Araçlar ve Gereçler

Oksijen Tüpü: Bakırın eritilmesi için kullanılmaktadır.

Örs: Bakırın biçimlendirilmesi için kullanılmaktadır.

Çekiç: Çekiçler örsün üzerinde şekil verilecek bakır parçasını darbelemeye yaramaktadır.

Tokmak: Dövülen parçaları düzelmek amacıyla kullanılmaktadır. Sert ağaçtan değişik şekillerde yapılmaktadırlar. Genellikle 7-8 cm. çapında 18-24 cm. uzunluğunda silindirik şeklinde bir baş ile bir saptan oluşan araçlardır.

Makas: Bakır levhanın kesilmesinde kullanılmaktadır.

Pergel: Bakır kapların merkezini bulmayı ve işaretlemeyi sağlayan her iki ucu demir araçtır.

Polisaj Makinası: Bakırları parlatmayı ve yüzeyindeki pürüzleri gidermeyi sağlamaktadır.

Sıvama Makinesi: Bakır levhalara önceden hazırlanmış çeşitli ölçülerde kalıplarla şekil vermeyi sağlamaktadır.

Perdah Makinesi: Bakır eşyanın yüzeyinde bulunan pürüzlerin giderilmesini, yüzeyinin düzgün görülmesini sağlayan makinedir.

Kaynak Makinesi: Cezve, maşrapa gibi bakır eşyaların sap, emzik, kapak, menteşe vb. kısımlarını birleştirmeye yarayan makinedir.

Bakırcılıkta gomalak boyası, renkli asetat boya kalemleri, meşe odunu, oksijen kaynağı da kullanılmaktadır (ERTAŞ,2016:166)

Bakır İşlemeciliğinde Teknikler

Bakırcılık sanatında süsleme teknikleri ustanın el becerisine göre değişkenlik göstermektedir. Yapısal ve yüzeysel teknikler olarak ikiye ayrılmaktadır.

Yapısal Şekillendirmede Kullanılan Teknikler:

Dövme Tekniği: Bakır eşyanın yüzeyinin dövme tekniği ile şekillendirilmesi yapılmaktadır. Bu işlem çekiçe yapılmaktadır. Bu işlem sırasında bakır sürekli çevrilerek dövülür ve bakırın aynı kalınlıkta olması sağlanmaktadır.

Presleme Tekniği: Seri üretimde kullanılan modern bir yöntemdir. Pres adı verilen makinelere büyük bir güçle bakır levha üzerine vurulması suretiyle elde edilir.

Sıvama Tekniği: Tornaya bağlanmış bir kalıba demir çubuklar yardımıyla bakır levhanın kalıbın şeklini almasının sağlanmasıdır.

Döküm Tekniği: Önceden hazırlanmış kalıplara erimiş madenin dökülerek istenilen modelin elde edilmesi işlemidir.

Yüzeysel Şekillendirmede Kullanılan Teknikler:

Kazıma Tekniği: Bu teknikte çivi şeklinde hazırlanmış demir çubuklar yardımı ile bakırın üzerine kazınarak şekil verilmektedir. Kazıma işlemi yapıldıktan sonra bakırlar oyma desenli diye kullanılmaktadır.

Ajur Tekniği: Bakırın üzerine kesici ve delici aletler kullanarak, delikli süslemelerin yapıldığı tekniktir. Malzeme üzerine yapılan motiflerde kıl testere ile lüzumsuz yerlerin boşaltılarak kafeslerin açılması da denilebilir.

Kakma Tekniği: Bakırın farklı kalınlıklarda olabilen levhasının bazı aletler yardımıyla ve çeşitli teknikler kullanılarak kabartma ile şekil verilmesidir. Diğer bir adı ile Rölyef çalışmadır.

Boyama Tekniği: Bakır üzerinde zaman içerisinde oluşan lekeleri gidermek için eskitme yöntemleri uygulamaktadır. Bir kaç farklı yöntem ile bakır boyanarak eski görünüm kazandırılır (ERTAŞ,2016:167).

Resim 20: Dövmek Tekniği

Resim 21: Kazım Tekniği

Resim 22: Ajur Tekniği

Resim 23: Boyama Tekniği

4.GELENEKTEN GELECEĞE BAKIR İŞLEMECİLİĞİ VE URFA

M. Ö. 5000-3000 yıllarında bakırın işlenmesiyle başlayan bakırcılık sanatının Urfa'da binlerce yıllık bir geçmişe sahip olduğu Hasek Höyük, Kurban Höyük, Lidar Höyük'te yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır. İnsanların yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayan ürünlerin yanı sıra süs eşyalarında da adı geçen bu sanat, Urfa'da varlığını sürdüren el sanatlarından biridir (KÜRKÇÜOĞLU, 2010:40).

Bakırcılık sanatı 1960'lı yıllara kadar önemini korurken, Urfa'daki Kazancı Pazarı ve Hüseyiniye Çarşılarındaki dükkânlarda ustalar tarafından devam ettirilmiştir. 60'lı yıllarla birlikte plastik, alüminyum ve çelikten üretilmiş mutfak gereçlerinin yaygınlaşması sonucu bu sanat gördüğü ilgiyi yitirmiş olsa da günümüzde Anadolu'da geleneksel el sanatları bakır işlemeciliği olarak devam etmektedir (ANONİM, 2016:49).

Şanlıurfa’da 20. Yüzyılın başlarında el sanatları dalında, kendi alanında faaliyet gösteren atölyelerin büyük bir öneme sahip olduğu da görülmektedir. İpekli dokumaların, halı, kilim, şal, basma, çadır ve benzeri birçok tekstil ürününün yanında bakır eşya üretimi gözde olan sanatlardan biridir. (ŞAHİNALP,2005:179). Her ne kadar günümüzde özelliğini kaybetmiş olsa da Bakırcılar Çarşısı’nda bakır süs ve ev eşyası üretimi yapılmaya devam etmektedir. Dövme çekiç tekniği ile ün salan Urfa bakır işlerini 1887 yılında yapılan ve günümüzde bakırcı esnafının kullandığı Hüseyiniye Çarşısı’na girdiğinizde bulabilmek mümkündür (KÜRKÇÜOĞLU, 2010:40).

Günümüze kadar gelen Şanlıurfa Bakır İşleme ustaları, kendi el becerilerin ve kendi yorumlarıyla var olan tekniklerle muhteşem ürünler çıkarmakta ve usta –çırak ilişkisi ile atölyelerinde üretmeye devam etmektedirler. Birçok ustanın var olduğu bakırcılık sanatında özellikle tombaklama üzerine çalışan ustalardan birinin hayatını ve yapmış olduğu işleri örnek vererek, Şanlıurfa’daki bakırcılık sanatının ne kadar önemli olduğunu anlatmış olacağız.

Bu ustalardan biridir İsmail BÜLBÜL ve kendi cümleleriyle “Maden sanatlarında çırak, kalfa, usta, zanaatkâr ve sanatkâr vardır. Sabrı sınanmış işi öğrenmek isteyen kişi Çırak. Usta, kendi ustasından ne öğrendiyse öğrendiğini bire bir yapan kişidir. Geleneği devam ettiren, verilen işi yapan, gittiği yoldan şaşmayan ve hakkı ile sonuçlandıran ustadır. Sanatkâr gördüğü ile değil hayalinde kurduğu ile çalışan, olmayan ve özellikli işler yapıp gelecek nesillere bildiği geleneği bozmadan o geleceğe özüne uygun yeni eserler ortaya çıkaran kişidir” demektedir.

Resim 24: İsmail Bülbül, Urfa Bakır İşleme Sanatkarı

İsmail Bülbül 1985 Şanlıurfa doğumludur, 1986-2000 yılları arasında ilkokulu Gaziantep'te okurken birinci sınıfa giderken "bakır işleme zanaatı" ile tanıştı. İlkokul dördüncü sınıfı bitirdikten sonra 2000 de Şanlıurfa'ya döndü ve kendi atölyesini kurarak işe başladı. Özellikle eski bakır kapların üzerinde çalışmalarına devam ederek kendini ilerleten sanatçı o dönemlerde Osmanlı Tombak sanatını keşfetti. Anadolu bakır işleme zanaatı bir gelenek olarak sadece mutfak eşyası olduğu için Osmanlıdaki saray işçiliğini öğrenmek amacıyla 2003 yılında İstanbul'a geldi. Yaklaşık yüz yıldır babadan oğula geçen bir bakırcı dükkânında, Tombak ustası Atilla Yanık Ustanın yanında işe başladı. Tombak sanatında ustası olan Atilla Yanık'ın yanında 2004-2007 yıllarında çalıştı. Kalemkâr ustası Cengiz Kıpırtı'dan ise kalemkârlık Sanatının bütün inceliklerini öğrendi. 2010 yılında askerlik hizmetini tamamlayarak kendi atölyesini kurup sadece saray işi tombak sanatını icra etmeye başlamıştır. Bakır oyma, kakma ve kalemkârlık üzerine İstanbul kapalı çarşı ve Şanlıurfa'da atölyesi olan ve öğrenci yetiştiren sanatçı ayrıca Hattat Mahmut Şahin'den Sülüs Hat dersi almıştır. Kendisi Kültür ve Turizm Bakanlığı sanatçısıdır. Eserlerinde, desenlerini kendisi çizmekte ve uygulamaktadır. Özellikle tombak sanatı üzerinde yoğunlaşan sanatının yapmış olduğu eserlerde kullanmış olduğu Tombaklama hakkında bilgi verecek olursak, bakır eserlerin yüzeyine altın ve cıva karışımından bir kaplama çekilerek yapılan esere sanki altından yapılmış gibi bir görüntü verilmektedir.

Tombaklama tekniği ilk defa Selçuklular ardından da Osmanlılar uygulamışlardır. Bu teknik ürüne hem estetik hem de sanatsal bir görüntü kazandırmakta ve çabuk kararmayı önlemektedir. Bugün ülkemizde ve dünyanın pek çok ülkesinde müzelerde pek çoğu Osmanlı Dönemi'ne ait olan tombak eserler sergilenmektedir (TEMİZYÜREK, 2017:42).

Sanatçımız Urfa'daki atölyesinde farklı tekniklerden eserler üretmektedir. Bakırcılık sanatının ne denli önemli bir sanat olduğuna ve kültürümüzde önemli bir yeri bulunduğuna gelenekden geleceğe tarih notu olarak düşen bu eserler cevap vermektedir.

Resim 25: Miğfer

Resim 26: Kubur

Resim 27: İbrik Takımı

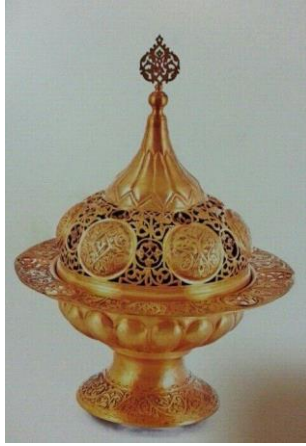
Resim 28: Buhurdan

Resim 29: Buhurdan

Resim 30: Buhurdan

Resim 31: İbrik Takımı

Resim 32: Buhurdan

Resim 33: Minyatür Miğfer

Resim 34: Buhurdan

SONUÇ

Bakırın işlemeciliğinin sürdürülebilmesi için ekonomik ve sosyal açıdan katkı sağlanması, bu mesleğin değerinin korunması, mesleğin geçim kaynağı olma özelliğini kaybetmemesi, ustaların emeğinin karşılığını alabilmesi için gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu işin günümüzde kalmış sayılı ustaları geçim kaygısı gütmekten meraklısı olan öğrencilerine bakırcılık sanatını öğretebilmeli ve gelecekte kaybolmaması için ellerinden geleni yapmalıdırlar.

KAYNAKLAR

Dergiler, Makaleler, Bildiriler, Tezler

- ALAGÖZ, Gürkan - ÇALIK, İsmail - GÜNEŞ Erkan (2018), **Kültürel Miras Turizmi Açısından Erzincan Bakır İşleme Sanatının Mevcut Durumu Ve Sürdürülebilirliği**, Sosyal Bilimler Dergisi 55. Sayı / Ocak,174.
- EHSANİ, Arman ve YAZICI, Ersin Yener (2016), **Anadolu'da Bakır Madenciliği ve Kullanımının Kısa Tarihçesi**, Yer Altı Kaynakları Dergisi, Ocak, Yıl:5, Sayı:9,
- ERTAŞ, Asena (2014), **Ankara İli Bakırcılık Sanatı** folklor/edebiyat, cilt:20, sayı:79/3.
- KAYADELEN, Mehmet – ARMUTÇU, Turhan **Bakır Madeninin Aranması ve Madenciliği**, Maden Yüksek Mühendisi, M. T .A., ANKARA.
- ŞAHİNALP, Mehmet Sait (2005), **Şanlıurfa Şehri'nin Kuruluş Ve Gelişmesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- ÜNAL, H. İbrahim- TUNCEL, Serpil- YÜCEL, B. Muhammed,- YOLERİ, Birnigar-ASLAN, Murat (2016), **Türkiye'de ve Dünya'da Bakır**, MTA. Eylül.
- ANONİM (2016), **Tarihin En Eski El İşçiliklerinden Biri Bakırcılık Sanatı**, Panko Birlik, Sayı:108.
- KÜRKÇÜOĞLU, S. Sabri (2010) **Kültür ve Turizm Şehri Şanlıurfa'da El Sanatları**, Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi, Yıl:3, Sayı: 8.
- TEMİZYÜREK, Fahri (2017), **Bakırcılık Sanatı**, Ahiname Dergisi, Sayı 2, Aralık.
- ### İnternet Kaynakları

https://www.metalurji.org.tr/dergi/dergi133/d133_3444.pdf

<https://www.enerjiportali.com/bakir-nedir-nerelerde-kullanilir/>

<https://www.dostkelimeler.com/bakir-hakkinda-bilgi/>

<https://www.aylakbilgin.com/bakircilik-sanati-nedir-nasil-yapilir-1463/>

<https://www.malatyatime.com/haber/biz-eccadimizdan-ne-gorduysek-onu-devam-ettiriyoruz-62542.html>

ANTİK ROMA'DA SOĞAN, SARIMSAK VE PIRASA KULLANIMINA DAİR

Emine KAPKA

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

ÖZET: *Allium* ailesinin üyeleri olan soğan (Lat. *Allium cepa/caepa*), sarımsak (Lat. *Al/ium, sativum*) ve pırasa (Lat. *Allium porrum*) ekili kök bitkilerinin en eskileri arasındadır. "Allium", Keltçe'den türetilmiş keskin kokulu/acı anlamına gelmektedir. Kökenleri muhtemelen Orta Asya'ya dayanan soğan, sarımsak ve pırasa Antik Çağ'dan günümüze geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Kullanım tarihi M.Ö. 3000'lere dayanan bu bitkiler ile ilgili en eski yazılı kayıt M.Ö. 1500'den kalma bir Mısır papirüsüdür (Codex Ebers). Antik Çağ'dan kalma eserlerin günümüze ulaşılabilenleri incelendiğinde soğan, sarımsak ve pırasanın kullanımına dair pek çok bilgiye rastlamak mümkündür. Bu eserler arasında M.Ö. 753 yılında tarih sahnesine çıkarak, Antik Çağ'ın en büyük ve en görkemli imparatorluklarından biri olmuş Roma İmparatorluğu'na ait olanları ilk sırada gelmektedir. Romalı yazarların (Plinius, Cato, Galen (doğum yeri Bergama (M.S. 129)), Columella, Varro, Petronius, Ovidius, Apicius, Martial vd.) eserleri incelendiğinde bu bitkilerin kullanımına dair belirgin iki alan göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki ve en yaygın olanı tıbbi olarak birçok hastalığı tedavi etmek için hazırlanan reçetelerin bir bileşeni olması, ikincisi ise daha dar anlamda besin maddesi olarak tüketilmesidir. Bu çalışmada, Romalı yazarların eserlerinden yola çıkılarak Antik Roma döneminde soğan, sarımsak ve pırasanın kullanım alanlarına dair incelemelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Antik Roma, Soğan, Sarımsak, Pırasa

On the use of Onion, Garlic and Leek in Ancient Rome

ABSTRACT: Onion (Lat. *Allium cepa / caepa*), garlic (Lat. *Al/ium, sativum*) and leek (Lat. *Allium porrum*) are among the oldest cultivated root plants. "Allium" means the pungent odor derived from Celtic. Onions, garlic and leeks, probably rooted in Central Asia, have found a wide range of use from the Ancient Age to the present day. The earliest written record of these plants dating back to 3000 BC is an Egypt papyrus dating back to 1500 BC. (Codex Ebers). When we are examined which survived works of Ancient Age, it is possible to find a lot of information about the use of onions, garlic and leeks. Among these works, those belonging to the Roman Empire, which is one of the largest and most magnificent empires of the Ancient Age, are in the first

position. The works of Roman writers (Plinius, Cato, Galen (place of born in Pergamum 129 AD), Columella, Varro, Petronius, Ovidius, Apicius, Martial et al.) when are evaluated, two distinct areas of use of these plants are striking. The first and the most common of these is that it is a component of prescriptions prepared to treat many diseases medically, and the second is that it is consumed in a narrower sense as a nutrient. In this article, on the basis of the works of Roman writers, the usage of onions, garlic and leeks will be examined.

Keywords: Ancient Rome, Onion, Garlic, Leek

1. Giriş

Allium cinsine ve *Liliaceae* ailesine ait olan soğan (Lat. *Allium cepa/caepa*), (OLD, 1968:253; Alova, 2013:65) sarımsak (Lat. *Al/ium, sativum*) (OLD, 1968:101; Alova, 2013:27) ve pırasa (Lat. *Allium porrum/porrus*) (OLD, 1968:1407; Alova, 2013:457) ekili kök bitkilerinin en eskileri arasındadır. *Liliaceae* (zambak) cinsine ait çeşitli bitkiler özellikle sarımsak, soğan ve pırasa (Duyfies, 1973:78-81; Muoio vd., 2004:227-228; Leach, 1982:2; Csapo, 1993:117; Veen, 1996:139; Al-Safadi ve Faoury, 2004:115; Block, 1985:114) Antik Çağ'da afrodizyak nitelikleri ve özellikle seksüel potansiyeli teşvik etme ile ünlü idiler. (Pliny, 2015:34; Csapo, 1993:117) “*Allium*”, Keltçe'den türetilmiş keskin kokulu/acı anlamına gelmektedir. (Aaron, 1996:15) Kökenleri muhtemelen Orta Asya'ya dayanan (Birlouez, 2016:141; Muoio vd., 2004:228; Parrano vd., 2014:159; Matin, 2012:190; Hobbs, 1992:153; Harris vd., 2001:282; Beşirli, 2005:5; Block, 1985:114) soğan, sarımsak ve pırasa (Birlouez, 2016:141) geçmişten günümüze geniş bir kullanım alanı bulmuş, özellikle tıp ve mutfak alanında kullanılmıştır (Al-Safadi ve Faoury, 2004:115; Blank, 1999:151). Antik Çağ'dan kalma eserlerin günümüze ulaşılabilenleri incelendiğinde soğan, sarımsak ve pırasanın kullanımına dair pek çok bilgiye rastlamak mümkündür. Kullanım tarihi yaklaşık olarak M.Ö.3000'lere değin uzanan sarımsağın (Yamaguchi, 1983:184; (Muoio vd., 2004:227) Tıbbi özellikleri eski zamanlardan beri iyi bilinmektedir. Sarımsak, Hindistan ve Çin'de M.Ö. I. ve II. yüzyıllarda tıbbi bitki olarak kullanılmıştır, özellikle eski Mısır, Roma, Çin, Japon, Hint ve İbrani toplumlarında (Harris, 2001:282; Beşirli, 2005:5; Hospodor, 2004:84) sarımsağın ilaç olarak kullanıldığını bildiren yazıtlar mevcuttur.

Soğan ve sarımsağın yetiştirildiği yer hakkında Türklere ait eski bir hikâye vardır; bu hikâyeye göre şeytan cennetten gönderilip ve yeryüzüne ilk ayak bastığında, sağ ayağını attığı yerde soğan, sol ayağını attığı yerde sarımsak yetişmiştir. Ancak mevcut tarihsel kayıtlarda daha eski zamanlara dair araştırma yapıldığında, soğan zaten iyi bilinmektedir (Daniel, 1969:180). Sarımsağın kökeni hakkında başka

bir efsane ise Hintlilere aittir; okyanusun altına gizlenmiş ölümsüzlük nektarı içeren bir kavanoz vardır. Tanrılar ve şeytanlar, kavanoz yüzeye çıkana kadar denizi çalkalamış, gökler ilk önce onu kapmayı başarmıştır ve iksiri kendi aralarında hızlı bir şekilde dağıtmışlardır, ancak bir iblis kendini tanrı olarak gizlemiş ve iksirden bir pay almıştır. Efsaneye göre sarımsak bitkileri, nektar ile karıştırılan iblisin kan damlacıklarının toprağa düştüğü yerde çoğalmıştır. Bu sebeple sarımsak, dikkatle kullanılması gereken güçlü bir madde olarak kabul edilir, çünkü iblisin kanını içermektedir. (Hospodar, 2004:84). Hem Türkler hem de Hintlilere ait olan bu iki efsanede de sarımsağın kökeninin iblisle ilişkilendirilmesi muhtemelen onun güçlü afrodizyak özelliklere sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

2. Antik Roma’da Soğan, Sarımsak ve Pırasa Kullanımına Dair

Mısır’da Firavun Keops adına yapılan büyük piramitteki yazıtta ve Tutankamon'un mezarında sarımsağa ait resimler, bilgiler ve kalıntılar mevcuttur (Hoobs, 1992:153). M.Ö. 1500’den kalma eski bir Mısır papirüsünde (Muio vd., 2004:227) (*Codex Ebers*) (Harris vd., 2001:282; Block, 1985:114), en sık rastlanan rahatsızlıkların bazılarını çözmek için sarımsak kullanımını içeren tedavi edici talimatlar bulunmaktadır. Ayrıca kısırlığın tespiti¹ için Mısırlılar tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Tıbbi özelliğinin dışında, Mısırlıların sofralarında da soğan, sarımsak ve pırasanın başat rol oynadığı bilinmektedir. Muhtelif Romalı yazarlara göre soğan Mısır’da bir ilah (tanrı) olarak kabul edilmektedir. Pliny yemin edildiğinde hem tanrıya hem de soğana yemin edildiğini söylemektedir (Pliny,1950: 487). Juvenal *Satire*’sinde, “*Caiz değildir pırasayı ve soğanı dişle ısırıp koparmak. Ah, bahçesinde doğan ilahi ruhlarıyla ne yüce bir ulus bu!*” diyerek, pırasaların tanrı olduğu ve soğana tapınıldığı (hayran olunduğu) bir ülke olarak Mısır ile alay etmektedir (Juvenalis, 2006: 177). Soğan gerçekten çok önemlidir ve ekmek ile birlikte Mısırlıların günlük öğününü oluşturmuştur. Herodotos, Büyük Piramit’in işçilerinin soğan ve pırasadan oluşan bir öğünlerinin olduğunu kaydetmektedir (Herodotos, 2014:179)². Pliny, kendi zamanının en iyi pırasalarının Mısır’dan geldiğini söylemektedir. Mısırlılar gibi Yunanlar da sarımsağın kaba gücü arttırdığına inanıyor ve mutfak köleleri için kullanıyorlardı (gıda olarak). Ayrıca ilk Antik Yunan olimpiyat oyunları

¹ Mısırlılar, kadında kısırlığın tespiti için rahim ağzına (uterus) akşam yatarken sarımsak veya soğan yerleştirmişlerdir. Sabah kadın uyandığında genzinde sarımsak veya soğan kokusu duyarsa tüplerinin açık olduğu ve gebe kalmasına bir engelin olmadığı anlaşıldı. Koku duyulmazsa kadının tüplerinin kapalı olduğu, bu nedenle hamile kalamayacağı bilinmektedir. (Kochman, 2005:3-8).

² Herodotos, “*Yapı sürecinde işçiler ne kadar bayırturpu ne kadar soğan, kaç baş sarımsak yemişler, piramidin üzerinde bunları gösteren ve Mısır harfleriyle yazılmış yazılar vardır ve eğer bana bunları okuyup anlatan kılavuzun sözleri aklımda iyi kalmışsa, toplamı bin altı yüz talent gümüş tutuyordu.*” şeklinde not etmiştir. (Herodotos, 2014:179)

sırasında sarımsağın sporcular tarafından uyarıcı olarak alındığı bilinmektedir. İran ve Yunan gibi antik kültürlerde, soğanın vahşi güçlere, kara büyüye, hastalıklara vb. karşı koruma kabiliyeti konusunda çeşitli inançlar da vardır. Aynı bakış açısı, uzun zamandan beri sarımsak konusunda da mevcuttur (Matin, 2012: 192).

Antik Yunan’da olduğu gibi, Romalılar da sarımsağı güçlülük ve dayanıklılık için bir yardım olarak düşünmüş hem askerlerin hem de denizcilerin beslenmesinde kullanmışlardır. Ayrıca dayanıklılığından dolayı denize açıldığında geminin önemli bir erzak parçasını oluşturduğu bilinmektedir (Block, 1985:114; Rivlin, 2001: 951). Geç Antik dönemde yaşamış Antik Roma’nın ilk yemek kitabı yazarı olarak bilinen ve soylu damak tadına sahip olduğuna inanılan, aynı zamanda yemek denemeleri yapan bir aşçı olan Marcus Gavius Apicius’un³ *De Re Coquinaria* (Yemek Pişirme Üzerine) adlı eserinde (Güveloğlu, 2018:235; Dalby, 2003:16; Aksoy vd., 2016; 57) sarımsaktan iki kez bahsedilmekte ve küçük miktarlarda önerilmektedir. Soğan ete eşlik etmesinin yanı sıra, eserde kendi başına bir sebze olarak beş tarifte⁴ verilmektedir (Apicius, 2009: VII/XIV: 304-308). Apicius, pırasa için ise kendi başına olarak dört tarif verir⁵, ayrıca diğer birçok yemek tarifinin bir bileşeni olarak görülmektedir (Apicius, 1867), ayrıca İmparator Nero’nun sesinin tınısını korumak için pırasa yediği ve bu yüzden “*porrophagus*” takma adını aldığı bilinmektedir. Bundan dolayı hem zengin ve hem de fakir kesim tarafından açıkça takdir edilmiştir (Phillips, 1831:31-32). Daniel, İtalya’da bu sebzelerin çok yaygın bir şekilde yetiştirilmiş olmasına rağmen Apicius’un eserinde çok yer verilmediğini, ayrıca bunun Roma

³ Roma döneminde yaşamış, tek bir Apicius yoktur. Birincisi M.Ö. 90’larda yaşamış ünlü damak tadı düşkünüdür. Kendisinden sonra gelenler onun ismini almış olup asıl ünlü olan ondan sonra imparator Tiberius ve Augustus ile aynı dönemde yaşamış, Marcus Gavius Apicius’tur. O, Campania, Minturnae’de yaşamıştır. Lüks ve pahalı yiyeceklere olan düşkünlüğüyle tanınmaktadır. Seneca’nın söylediğine göre; mutfak harcamalarından dolayı malvarlığının on milyon sestersius’a düşünce artık eskisi gibi yaşayamayacağını düşünüp intihar etmiştir. Onun ölüm sebebine bakıldığında lükse ne kadar düşkün olduğunu görmek mümkündür. Son Apicius ise, M.S. 4. yüzyılda yaşamış, derlediği yemek tariflerini, Marcus Gavius Apicius’un tarifleriyle birleştirerek ünlü yemek kitabını yazmıştır. Günümüze kadar ulaşan bu kitap, sadece bir yazara ait olmayıp, derleme bir eserdir. Güveloğlu, 2018:235; Dalby, 2003:16.

⁴ *Bulbos*, bundan farklı olarak iki tane de farklı pişirme yoluyla yemek tarifi vermektedir (*Aliter Bulbos*); “*Varro Si Quid De Bulbis Dixit*” adlı yemek tarifi ise Varro’nun söylediği şekilde soğan pişirmedi, hatta bu örnek editörün yorumuyla, Apicius’daki monotonluğun kırıldığı, alıntının ilk örneğidir. Bir diğer yemek de “*Bulbos Frictos* (Soğan kızartması)” tur (Apicius, 2009: VII/XIV: 304-308).

⁵ *Porros* Apicius,III/X:93; *Aliter Porros* Apicius, III/X:94; *Aliter Porros* Apicius, III/X:95; *Aliter Porros* Apicius,III/X:96; “*Aliter*” başka bir yolla/diğer şekilde anlamına gelmektedir. Ayrıca, bu tariflerin devamında yer alan yemek tarifi; *Betas*, Apicius, III/XI:97, “*Betas*” aslında pancar anlamına gelmektedir, fakat içeriğine bakıldığında pancara hiç yer verilmemiş ve pırasadan bahsedilmiştir. Bundan dolayı beşinci bir pırasa yemeği tarifi olarak sayılabilir. Fakat Apicius’un yazma tarzı göz ardı edilmemelidir. (Apicius, 2009)

sosyal yaşamındaki sınıf farklılıklarının, damak tadına da bir yansıması olduğu kanaatinde (Daniel, 1969: 110).

Roma’da temel besin maddesi olan *puls*’un adı geçmektedir. Kırsal kesimde yaşayan ve alt sınıf vatandaşların ana yemeğini *puls*’lar (lapalar) ve genelde kurban ya da bayram günlerinde yedikleri et oluşturmakta ve bu lapalara genellikle bahçelerinde yetiştirdikleri soğan, sarımsak vb. çeşniler eşlik etmektedir (Blank, 1999:151; Daniel, 1969: 110). Apicius’un lükse düşkünlüğü ve eserinin genelde zengin sınıf damak tadına hitap etmesinden dolayı, sadece onun eserinden yola çıkarak yorum yapmak doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Mezzabotta’ya göre, aslında Roma üst sınıf mutfağında, bu sebzelerden kaçınılmasının nedeni nefese verdiği kokudan dolayıdır, ancak bunun aksine İmparator Nero örneğinde ve başka örneklerde de görülebileceği gibi hem üst sınıf hem de alt sınıflarda tıbbi olarak bu bitkiler kullanılmaktadır (Mezzabotta, 2000: 236)

Romalı doğa bilimcisi Yaşlı Pliny ve Columella gibi yazarların eserlerinde sebze ve meyve çeşitleri ile ilgili tartışmalar, onların yetiştirilme ve depolanma teknikleri detaylı bir şekilde görülmektedir (Leach, 1982:2). Yaşlı Pliny, *Natural History* (Doğa Tarihi) adlı eserinde bu üç bitkiye de geniş yer vermiştir. O, sarımsak için “*Güçlü özelliklere sahiptir*” cümlesiyle başlamaktadır, onun tıbbi değerine dikkat çekmekte ve “*Sarımsak ve Onun Tıbbi Değeri*” başlığı altında ona özel bir yer ayrılarak yüceltmektedir. Aynı yazar sarımsağın, hastalıklar üzerindeki iyileştirici özelliğinden bahsetmekte (Pliny, 1950: 493; Matin, 2012:198; Mezzabotta, 2000:236) ve bununla ilgili hazırlanması için yirmi üç tane reçete vermektedir (Rivlin, 2001: 951). Bu reçetelerin; yılan zehrine (haemorrhoids) ve köpek ısırıklarına karşı oldukça etkili olduğunu, vücuttaki çürükler, bademcik iltihabı, diş ağrısı, ses kısıklığı, kulak ağrıları, nezle, konak ve bitlenmeyi önlediği, bağırsaklardaki şerit kurtlarını ve diğer parazitleri dışarı attığını, şakaktaki ağrı, burkulma ve kırıma, cüzam yaraları, cilt yaraları ve cilt bozulmalarını morluk, epilepsi hastalığı, çibandaki irini ve hatta oku çıkarmak için etkili olduğundan bahsetmekte ve genellikle sağlıklı bir vücut rengi ve uyku için gıda olarak tüketilmesini tavsiye etmektedir. Taze kişniş ile dövüldüğünde ve sek şarap ile alındığında bir afrodisyak olarak etki ettiğine inanmaktadır (Csapo, 1993: 117; Pliny, 2015: 31-35). Ayrıca sarımsağın hayvan sağlığı için kullanıldığında da faydalı olacağından bahsetmekte; emmer buğday⁶ ile karıştırılıp kümes hayvanlarının yemine eklendiğinde iyi geldiğini, sarımsağın yük hayvanlarının ağrısız idrar yapabilmeleri için faydalı olduğunu söylemektedir (Pliny, 2015: 31-35; Mezzabotta, 2001: 144)

⁶ Emmer buğdayı, kabuklu taneli bir tetraploid tür olan *Triticum dicoccon* Schrank, Orta Doğu, Orta ve Batı Asya ve Avrupa’da yedi bin yıl boyunca büyük ölçüde ekilmiştir. Ekmeklik buğday (Zaharieva vd., 2015) ayrıca bkz. (Dalby, 2003:131)

Pliny, sarımsak kullanımı ile ilgili diğer hekimlerden de alıntılar yapmaktadır; örneğin *Hippocrates*, sarımsak tütsüsünü doğum sonrası uzaklaşma için düşünmekte; nefes darlığı için pişirilmiş kullanımından söz etmektedir (Hobbs, 1992: 154; Pliny, 2015:31-35;). Alıntı yaptığı diğer hekim ise *Diocles*'tir. O, su toplamasında, katranla (reçine) sarımsağı önerdiğini ya da bir arındırma olarak bölünmüş incir içinde alınmasını tavsiye eder, astım için ise dövülmüş sarımsak, süt ile veriler. Sarılık için ise şarap ile karıştırıldığında etkili olduğunu, söylemektedir. Diocles de sarımsağın hem insan hem de hayvan sağlığı için iyileştirici özelliklerinden bahsettiği gibi, onun dezavantajlarından da bahsetmekte; Onun doğrudan alındığı zamanda mide yaralarına, şişkinliklere ve susuzluğa neden olduğunu belirtmektedir. (Pliny, 2015:31-35; Hobbs, 1992: 154)

Pliny sarımsağın bir çeşidi olarak *ulpicum*'dan söz etmektedir. Pliny'den başka Antik dönemde yaşamış Latin yazarların eserlerinde geçen "*ulpicum*" aslında büyük başlı sarımsak olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu terim Cato Agr. 70.1 ve 71 (Cato, 1762:59-60) Columella. 11.3.20'de geçmektedir (OLD, 1968:101; Mezzabotta, 1992:100). Cato'da *ulpicum* kelimesi iki kez sığır tedavisi için kullanılan bir bileşende geçmektedir.⁷ Bu sözcük için Columella'da yedi örnek vardır. Bazı yazarlar çeviri yaparken *ulpicum*'u pırasa, Afrika sarımsağı olarak da tercüme etmiştir (Mezzabotta, 2000: 230-231; Pliny, 1950: 493; Cato, 1762:59-60).

Pliny'nin eserinde pırasa ile ilgili olarak iki türden bahsedilir. Bunlar, yaprakları kesilerek yenen, daha sonra tekrar yapraklarından büyüye bilen kesik pırasa (*Porrum Sectivum*) ve soğan başlı pırasa (*Porrum Capitatum*)'dır (Pliny, 2015: 29-31; OLD, 1968: 1407). Kesik pırasa (*Porrum Sectivum*)'nın, burundaki kanamayı durdurduğunu, ayrıca çocuk düşürdükten sonra anne sütü ile pırasa suyu içilerek akıntının önlenebileceğini, akciğer ve göğüs enfeksiyonlarını ve kronik öksürüğü tedavi ettiğini ; akne, yanık tedavisinde, kronik göz akıntısı, hayvan ısırıklarının tedavisi, kulak hastalıklarının tedavisi, baş ağısı, ve kronik nezle için de öz suyunun faydalı olduğundan, sarılık, böbrek ağrıları ve su toplaması, rahim temizlenmesi için kullanıldığında bahsetmektedir. Dahası pırasa, mantar zehirlenmeleri için yenildiğini sarımsağın aksine, susuzluğu giderdiğini sarhoşluktan sonra ferahlık veren bir afrodisyak olarak söz edilmektedir. Ama göz görüşünü bulanıklaştırdığını ve sarımsak gibi mide şişkinliğine neden olduğuna dair dezavantajlarına da değinir, ayrıca sese görkem verdiğini de eklemektedir.

Soğan başlı pırasa için (*Porrum Capitatum*) kesik pırasa ile aynı özelliklere sahip olduğunu, fakat ondan daha güçlü olduğundan bahsetmekte, kesik başlı

⁷ "...ulpici spicas III, alii spicas III, turis grana tria..." (Cato De Agri 70.1), "...postridie caput ulpici conterito cum hemina..." (Cato, De Agri 71)

pirasadan farklı olarak, cinsel ilişki ve uyku için büyük faydaları olduğundan, kronik akıntı ve ishal şiddetini değiştirdiğinden, ayrıca gri saçlar için bir boya görevi gördüğünü belirtmektedir (Pliny, 2015: 29-31). Hippocrates, bu bitki için onun, etkisi ile kasılmış bir rahmin açıldığı görüşündedir. Aynı şekilde onun kullanılmasıyla kadının doğurganlığını da arttırdığını belirtmektedir.

Pliny, Mısır, Kıbrıs, Sardisler’den elde edilen soğanları da içeren on sekiz farklı soğan çeşidini övmektedir (Wilkins and Nadeu, 2015: 170). Soğan için, pırasanın göz bulanıklığına neden olmasının aksine, soğanın görme zayıflığı için faydalı olduğundan, hatta suyunun birazı göze uygulandığında en iyi tedavi olduğundan bahsetmekte, soğan başlı pırasa gibi uykuyu teşvik ettiğini söylemektedir. Sarımsak ve pırasalardan farklı olarak, genital bölge yaraları, bel sinirleri, dizanteri, uyuz ve kaşıntıya iyi geldiğinden söz etmekte ve soğan ile ilgili bir dizi reçete vermektedir. Ayrıca sarımsak ve kesik pırasa gibi, susuzluğa ve mide gazına (şişkinliklere) neden olduğundan bahsetmektedir.

Asclepiades okulunun soğan için tutumları ise; gıda olarak kullanıldığında sağlıklı bir cildi teşvik ettiğini ve günlük olarak aç karnına yenilirse iyi bir sağlık durumunu koruduğunu, rezeneye eklenen soğan suyunun bir fitil olarak kullanıldığında hemoridleri dağıttığını, havayı harekete geçirerek bağırsakları gevşettiğinden mide için faydalı olduğunu, yeni başlayan su toplamalarının tedavisinde kullanılmasını tavsiye etmektedir. Pliny, Varro’nun reçetesinden de söz etmektedir; Varro, bir soğan sirke ve tuzda demlendiğinde ve daha sonra kurutulduğunda, bağırsaktaki kurtların dışarı atılmasında faydalı olabileceğini belirtir. (Pliny, 2015: 27).

Birinci yüzyılda Roma ordusunun baş doktoru (Block,1985:114) ve Antik Çağ’ın en ünlü farmakoloğu olan Anazarboslu Pedanius Dioscorides’in *De Matéria Medica*’sındaki⁸ (Jackson, 1999:72) "Şifalı Maddeler Hakkında" ki bölümünde (Martin, 2012:198) soğan, sarımsak ve pırasaya yer verilmiştir. Dioscorides de Pliny gibi bu bitkilerin tıbbi özelliklerine değinmekte onların hem avantajlarından hem de dezavantajlarından bahsetmektedir (Muio, 2004:227). Bu bilgiler Pliny’nin verdiği bilgiler ile örtüşmektedir. Pliny’den farklı olarak, soğanın iştah açıcı özelliğinden ve saç dökülmelerine iyi geldiğinden, ayrıca onun Latince ’den farklı olarak *polyides* adıyla da bilindiğinden bahsetmektedir. (Dioscorides, 2000:307) Sarımsak için, “Bağırsak solucanlarının kovucusudur.” şeklinde bahsetmektedir (Block, 1985: 114; Dioscorides, 2000:308). Ayrıca, kadınlarda aşırı kan kaybını önlediğinden de söz etmektedir (Dioscorides, 2000:308). Pırasa için ise, Pliny’den farklı olarak cinsel yolla

⁸ *De Materia Medica*, M.S. 64 yılı dolaylarında yunanca yazılmış beş kitaptan oluşmaktadır. Bu eser ayrıca Dioscorides’in yaşamı boyu süren çalışmasının bir ürünüdür. Galen’in de beğenisini alan bu eser, o zamana dek etkili olmuş olan bütün bitki kitaplarının yerini almıştır. Günümüze ulaşmış en iyi kopyası M.S. 512’de Constantinopolis’te yazılan “*Vienna Dioscorides*”tir. (Jackson, 1999:72)

bulaşan hastalıkları iyileştirdiğinden, ayrıca Dioscorides de pırasanın sese görkem verdiği ve solunum yolları tedavisi için faydalı olduğu konusunda hem fikirdir (Dioscorides, 2000:304).

M.S. 129'da Küçük Asya'daki büyük kültür merkezlerinden biri ve Roma İmparatorluğu'nun en zengin bölgesi olan Bergama (Pergamum)'da doğmuş olan Galen on iki yıl süren uzun bir tıp eğitimi almış, bu eğitim onu tüm Yunan ve Romalı hekimlerden ayrı bir konuma getirmiştir. Asya'nın başrahibi tarafından bir gladyatör okuluna cerrah olarak atanmış olan Galen, anatomi bilgi ve deneyimini genişletecek şekilde çok sayıda yara görmüş ve operasyon yapmış, diyet ve egzersizde de uzmanlaşmıştır (Jackson, 1999:56). Galen'nin İyi ve Kötü Sular konusundaki incelemesi, bitkilerin ve diğer gıdaların kalınlaşma kabiliyetlerine göre sınıflandırıldığı "İnceltme Diyeti (*On Thining Diet*)" nde de bu bitkilere yer verilmiştir. Roma diyetinin iki geleneksel dayanağı olan buğday ve domuz eti temelli bir diyetten sonra kişinin acı çekmesinin mümkün olduğunu ve bu çalışmada sarımsak ve soğanın, kalın salgıları "kesmek" için en iyi bitkiler olduğundan söz etmektedir (Wilkins and Nadeu, 2015: 66; Wilkins, 2002:50). Modern tıbbın babası olan Hipokrat müşil, idrar söktürücü ve uterus tümörlerinin tedavisi için sarımsağı tavsiye etmiştir. Bu tavsiye Aristophanes ve Galen tarafından da kabul görmüştür (Harris vd., 2001:282).

Publius Ovidius Naso'nun *Fasti* (Festivaller) adlı eserinde, soğan ve sarımsağa dair bilgiler vardır. Antik Roma'da "*Magna Mater*" (Büyük Ana) ve "*Mater Deum Magna Idaea*" (Tanrıların İdalı Büyük Anası) lakaplarıyla bilinen Kybele, M.Ö. III. yüzyılda Roma Devleti'nin kurtarıcısı olması için Phrygia'dan Roma'ya getirilmiş ve Palatium Tepesi'ne yerleştirilmiştir. Bu tarihten itibaren tanrıça Kybele'nin onuruna 4-10 Nisan tarihleri arasında ilginç törenlerin yapıldığı ve görkemli sahne oyunlarının düzenlendiği *Megalesia Festivali* kutlanmış ve böylece tanrıça, devletin kurtarıcısı ve koruyucusu olarak antik Roma'da en seçkin yeri kazanmıştır (Ovid, 1892:108-111; Abuagla, 2017:271-279; Hadzsits, 1930: 165). Bu festival günü tanrıçaya sarımsak, maydanoz, sedef otu, kişniş, soğan, peynir, zeytinyağı ve sirkeyle karıştırılan ve "*Moretum*" (Ovid, 1881:268; Abuagla, 2017:271-279) (otlu-sarımsaklı peynir, Vergiliana ve Columella'nın eserlerinde bu salataya dair atıflar mevcuttur.) olarak adlandırılan bir salata sunulmaktadır.

Ovidius, bu sunuyu yadırgamış olacak ki şöyle demiştir;

"Ayıp değil mi" dedim "yeşilliklerle yapılan sade bir salata koymak,

Ana Tanrıça'nın masalarına, yoksa başka bir neden mi var bunun altında?"

'Anlatılır eskilerin su katılmamış süt kullandıkları ve toprağın kendi gönlünce verdiği bitkileri' dedi.

‘Beyaz peynir karıştırılır havanda dövülen yeşillikle, kadim tanrıça kadim yiyecekleri tanısın diye’ (Abuagla, 2017:271-279).

Bu dizelerden, anlaşılacağı üzere, sarımsak ve soğandan kadim olarak bahsedilmektedir. Yine Publius Ovidius Naso’nun *Ars Amatoria* (Aşk Sanatı) adlı eserinde;

‘Ama böyle zoraki gitmeni istemez vereceği hazlara,

Yüce Eryx’in gölgeli yamaçlarında oturan tanrıça⁹.

Sen en iyisi beyaz soğan ye, Alcahous’un Pelask şehrinden gelen’¹⁰

Ovidius, burada muhtemelen haz ve şehvet için beyaz soğanı tavsiye etmektedir. Ayrıca Plutarch’da da soğana dair bir Roma efsanesi vardır. Bu efsaneye göre, Roma’nın söylencesel tarihinde Romulus’un ardılı ve Roma’nın ikinci kralı olan Numa Pompilius’un (MÖ. 715-673) (Howatsan, 20013:644; McBeath and Gheorghe, 2005:135) Roma’nın üzerine kurulduğu yedi tepeden birisi olan Aventine Tepesi’ne, daha kent oraya ulaşmamış ve henüz su kaynaklarının özgürce aktığı ormanlık bir bölge iken sık ziyaretlerde bulunup her ikisi de kâhin olan tanrılar; Picus ve oğlu Faunus’u kendisine kehanette bulunma yetisini vermeleri için ikna etmeye çalışmış. İtalya topraklarında, Altın Çağ yaşatan Saturn’un oğlu olduğuna inanılan Picus, aynı zamanda kuşların hareketinden anlam çıkarır ve bir ağaçkakanla temsil edilirken, Faunus yarı keçi bir satir olarak betimlenmektedir. Plutarch’ın anlattığına göre su içtikleri kaynağa bal ve şarap karıştıran kral, bu iki tanrıyı sarhoş edip yakalamış ve istediği sırrı elde edinceye kadar da bırakmamıştır. Kral Numa, Zeus’un hiddetinin bir işareti olan yıldırım ve şimşekten korunmanın sırrını öğrenmek istemektedir. Picus ve Faunus, formülü vermektense büyülerıyla Jupiter’in kendisini çağırmışlardır. Cennette rahatı bozulan Jupiter, sinirli bir şekilde yeryüzüne inmiş ve Numa’ya yıldırım ve şimşeğe yapılacak büyü’nün sırrını vermiştir. Bu da soğan, saç ve sardalyadır. Plutarch kendi zamanında bu büyü’nün hâlâ uygulandığını da belirtmektedir. (Kahyaoğlu, 2018:132-133; Plutarch, Numa Pompilius, XV:50; Can, 2015: 326)

Birinci yüzyılda yaşamış Gaius Petronius tarafından yazıldığına inanılan *Satyricon* (Satire-Yergi) adlı eserde kahramanlardan biri olan yaşlı ama şehvet düşkün Eumolpus’un cinsel arzularını arttırmak için soğan yemesinden bahsedilmektedir. Yine aynı yüzyılda yaşamış olan ünlü Romalı şair Martial’ın *Epigrams* eserindeki karakteri Lupercus’a aynı amaç için soğan yemesi tavsiye edilmektedir. Aynı eserdeki bir başka tavsiye ise; “...ve o fasulye, mercimek, marul, kolza, kesik pırasa” (“eğer sen onları yediysen, ağzın kapalıyken öpmek zorundasın.”). Muhtemelen

⁹ Sicilya’nın batısında, aşk tanrıçası Venus’un tapınağının bulunduğu dağ. (Ovidius,2017:58)

¹⁰ Burada söz edilen şehir Yunanistan’ın doğusunda yer alan liman şehri Megara’dır. En iyi cins soğanın Megara’da yetiştiği bilinmektedir. (Ovidius,2017:58)

burada verilen tavsiye pırasanın, nefese verdiği kötü kokudan kaynaklanmaktadır (Martial, 1919:211; Kahyaoğlu, 2018:133; Sullivan, 1999:249).

3. Sonuç

Sonuç olarak, Romalı yazarların birçoğunun eseri incelendiğinde soğan, sarımsak ve pırasa ya ait veriler mevcut olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra daha eski kaynaklarda da (arkeolojik veriler, belgeler, resimler) yer alması onların çok eski zamanlardan beri bilindiği ve ekiminin yapıldığını doğrulamaktadır. Romalı yazarların eserleri incelendiğinde bu bitkilerin kullanımına dair belirgin iki alan göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki ve en yaygın olanı tıbbi olarak birçok hastalığı tedavi etmek için hazırlanan reçetelerin bir bileşeni olması, ikincisi ise daha dar alanda besin maddesi olarak tüketilmesidir. *Allium* sınıfı bu bitkilerin, Daniel'e göre Apicius'un yemek kitabında daha az yer bulması zengin damak tadına hitap etmemesinden ya da Martial'in tavsiyesinde ve Mezzabotta'nın öngörüsünde görüleceği üzere nefese verdiği kokudan kaynaklanmaktadır. Ayrıca yukarıda incelemiş olduğumuz eserlerde soğan, sarımsak ve pırasanın üst sınıf vatandaşların sofralarında yer almaması, gıda olarak çok saygın bir yerinin olmadığını göstermektedir. Belirtmek gerekir ki İmparator Nero'nun pırasa tüketmesi gıdadan ziyade tıbbi, yani sesini korumak için olduğundan bir istisna oluşturmamaktadır. Her ne kadar birçok modern ve antik yazarın eserlerinde, Roma alt sınıf vatandaşlarının ana yemeklerini çeşnilendirmek amacıyla tüketildiğinden bahsetse de bu bitkiler genellikle yüksek bir gıda maddesi olarak değer görmemiştir. Ovidius'un eserinde Magna Mater (Büyük Ana) yani Kybele'ye adanan Megalesia Festival'inde sunulması ve burada kadim yiyecekler olarak geçmesi ise Ovidius'un bu bitkilerin tıbbi yönüne dikkat çektiği şeklinde yorumlanabilir. Zira Roma üst sınıfının bile sofralarında bu bitkilere yer verilmemesi, bir tanrıçaya sunulan bu armağanı Ovidius'un "*Ayıp değil mi?*", sözüyle yadırgayışından anlaşılabilir.

Atıfta bulunduğumuz birçok eserde, örneğin; Pliny, bu bitkilerin ekimi, dikimi, depolanması, fayda ve dezavantajlarından uzun uzun bahsetmesi, hatta "Sarım-sağın Tıbbi Değeri" başlığı altında ona ayrı bir yer ayırması, onları yücelttiğinin bir göstergesidir. Antikçağ hekimlerinin eserlerinde de onlara geniş bir yer ayrıldığı görülmektedir. Tüm bu referanslar incelendiğinde bu bitkilerin gıdadan ziyade, tıbbi olarak daha ön plana çıktığını ve bu alanda yüksek bir değerinin olduğunu göstermektedir. Ancak atıfta bulunduğumuz kaynaklar incelendiğinde, soğan, sarımsak ve pırasaya yer veren eserlerin çoğunluğunun genelde, antikçağ hekimlerine ve doğa bilimcilerine ait olmasından dolayı tıbbi kullanımının daha ön planda olmasına neden olmuş olacağı da dikkate alınması gereken bir konu olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

- AARON, G. (1996). “Garlic & Life”, The North American Review, Published University of Northern Iowa Published, Vol. 281, No. 2:14-23.
- ABUAGLA, C. A. (2017). “Antik Kaynaklar Işığında Megalesia Festivali”, Phaselis, III:271-280.
- AKSOY, M., İFLAZOĞLU N., CANBOLAT C. (2016). “Avrupa Aşçılık Tarihi: Antik Yunan’dan Sanayi Devrimine”, Journal of Recreation and Tourism Research, S. III/I.
- ALOVA, E. (2013), Latince Türkçe sözlük, Sosyal Yayınları, İstanbul.
- AL-SAFADI B. and FAOURY H. (2004). “Evaluation of Salt Tolerance In Garlic (*Allium Sativum* L.) Cultivars Using İn Vitro techniques”, Advances in Horticultural Science, Dipartimento Di Scienze Delle Produzioni Vegetali, Del Suolo E Dell'Ambiente Agroforestale – DiPSA – University of Florence, Vol. 18, No. 3:115-120.
- APICIUS (1867) Apici Caeli De Re Coquinaria Libri Decem, In Libreria Academica Caroli Winter, Heidelbergae.
- APICIUS (2009), De re Coquinari (bkz.) Josep Dommers Vehling, Project Gutenberg Ebook.
- BAKELS, C. And JACOMET, S. (2003). “Access to Luxury Foods in Central Europe during the Roman Period: The Archaeobotanical Evidence”, World Archaeology, Taylor & Francis, Ltd. Published, Vol. 34, No. 3:542-557.
- BEŞİRLİ, G. (2005). Kastamonu Sarımsağının (*Allium Sativum* L.) Seleksiyon Yoluyla Islahı ve Seçilen Klonda Işınlama Yoluyla Mutasyon Yaratma, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- BIRLOUEZ, E. (2016). “Ail, Oignon Et Autres Alliées: Approche Historique Et Culturelle” Lavoisier SAS, Phytothérapie (14):141-148.
- BLANK, H. (1999). Eski Yunan ve Roma’da Yaşam, (Çev.) TANRIKUT, İ., Arion Yayınevi, İstanbul.
- BLOCK, E. (1985). “The Chemistry of Garlic and Onions”, Scientific American, Scientific American, A Division Of Nature America, Inc. Published, Vol. 252, No. 3:114-121.
- CSAPO, E. (1993). “Deep Ambivalence: Notes on a Greek Cockfight (Parts II-IV)”, Phoenix, Classical Association of Canada Published, Vol. 47, No. 2:115-124.
- CAN, A. (2015). Antik Çağ Sözlüğü, Sentez Yayınları, İstanbul.

- DALBY, A. (2003). *Food In The Ancient World From A To Z*, Routledge Publish, London.
- DANIEL, G. (Ed.), (1969). *Ancient People and Places: Food in Antiquity*, Thames and Hudson Published, London, 1969.
- DIOSCORIDES (2000), *Materia Medica*, Ibdis Published, South Africa.
- GÜVELOĞLU, A. (2018) *Antik Çağ'da Beslenme ve Damak Tadı*, Pinhan Yayınları, İstanbul.
- HADZSITS, G. D. (1930). "The Dates of the Megalesia", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, The Johns Hopkins University Press, Vol. 61: 165-174.
- HARRIS J. C., COTTRELL S. C., PLUMMER S., LLOYD D. (2001). "Antimicrobial Properties Of *Allium Sativum* (Garlic)", *Antimicrobial properties of Allium sativum (garlic) Applied Microbiology and Biotechnology*, Vol.57, 3: 282-286.
- HERODOTOS (2014), *Tarih*, (Çev.) Dürüşken Ç., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- HOBBS, G. (1992). "Garlic—The Pungent Panacea", *Pharmacy in History*, American Institute of the History of Pharmacy Published, Vol. 34, No.3:152-157
- HOWATSON, M. C. (2013). *Oxford Antikçağ Sözlüğü*, (Çev.) ERSÖZ E., Kitapevi Yayınları, İstanbul.
- HOSPODAR, M. (2004). "Aphrodisiac Foods: Bringing Heaven to Earth", *Gastronomica*, University of California Press, Vol. 4, No. 4:82-93.
- IUVENALIS (2006), *Yergiler-Saturae*, (Çev.) Dürüşken Ç., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- JACKSON, R. (1999), *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalar*, çev. Şenol Mumcu, Homer Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- KAHYAOĞLU, M. (2018). "Sevilmeyen Koku, Vazgeçilmez Tat: Soğan", *Metro Gastro*, (91):130-134.
- KEILII, H. (1884). *M. Porci Catonis De Agri Cvltvra Liber*, M. Terenti Varronis, *Rervm Rvsticarvm Libri Tres*.
- KOCHMAN, H., vd. (2005). "Reproduction Concepts And Practices In Ancient Egypt Mirrored By Modern Medicine", *Eur Jobstet Gynecol Reprod Biol Published*, 1;123(1):3-8.

- LEACH, H. M. (1982). “On the Origins of Kitchen Gardening in the Ancient Near East”, *Garden History*, The Gardens Trust Published, Vol. 10, No. 1: 1-16.
- MARTIAL (1919). *Epigrams*, Vol. I, (Ed.) WARMINGTON E. H., Harvard University Press, London.
- MATIN, P. (2012). “Apotropaic Plants in the Persian Folk Culture”, *Iran & the Caucasus*, Brill Published, Vol. 16, No. 2:189-200.
- McBEATH, A. & GHEORGHE, A. D. (2005). “Meteor Beliefs Project: Meteorite Worship In The Ancient Greek And Roman Worlds”, *WGN, Journal of the International Meteor Organization*, vol. 33, no. 5:135-144.
- MEZZABOTTA, M. R. (1992). “The meaning of spica in Cato Agr. 70,1”, *Glotta*, Vandenhoeck & Ruprecht (GmbH & Co. KG) Published, 1./2:100-105.
- MEZZABOTTA, M. R. (2000). “What Was "Ulpicum?"”, *The Classical Quarterly*, Published by: Cambridge University Press on behalf of The Classical Association Published, Vol. 50, No. 1:230-237.
- MEZZABOTTA, M. R. (2001). *Ethnoveterinary Treatments In Roman Antiquity: Cato The Elder'sveterinary Remedies*”, *Acta Classica*, Classical Association of South Africa Published, Vol. 44:137-152,
- MUOIO, R. vd. (2004). “A Comparative Study of Sulphur Content of Some Allium L. Species”, *Economic Botany*, Springer on behalf of New York Botanical Garden Press, Vol. 58, No. 2:227-230.
- OVIDIUS (2017). *Aşk Sanatı-Ars Amatoria*, (Çev.) Dürüşken Ç., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- OVIDIUS, (1892). *Fasti III., IV*, Universitiy Correspondence College Press, London.
- OXFORD LATIN DICTIONARY (OLD), (1968). Oxford University Press, London.
- PARRANO, L., vd. (2012). “Characterization of Viruses Associated With Garlic Plants Propagated From Differentre Productive Tissues From Italy And Other Geographic Regions”, *Phytopathologia Mediterranea Union*, Firenze University Press on behalf of the Mediterranean Phytopathological Union Vol. 51, No. 3:549-565.
- PHILLIPS, H. (1831). *The Companion for the Kitchen Garden* (Vol. 2). Henry Colburn and Richard Bentley. New Burlington Street.
- PLINY (1950), *Natural History*, Vol. V, Central Archaeological Library Press.
- PLINY (2015), *Natural History*, Vol. VI, Loeb Classical Library Press, Great Britain.

- PLUTARCH, (1876). *Plutarch's Lives of Illustrious Men*, (Ed.) Clough A. H., Sampsonlow, Marston, Searle & Rivington Published, London.
- RIVLIN, R. S. (2001). "Historical Perspective on the Use of Garlic" Department of Medicine, Memorial Sloan-Kettering Cancer Center and Weill Medical College of Cornell University Press, New York: 951-952.
- SULLIVAN, M. (1999). "Aertsen's Kitchen and Market Scenes: Audience and Innovation in Northern Art.", *The Art Bulletin*, 81(2): 236-266.
- VEEN, M. (1996). "The Plant Remains From Mons Claudianus, A Roman Quarry Settlement In The Eastern Desert Of Egypt- An Interim Report", *Vegetation History And Archaeobotany*, Springer Published, Vol. 5, No. 1/2:137-141.
- WILDE, D. (1973). "Typification of 23 Allium Species Described by Linnaeus and Possibly Occurring In Africa", *Taxon*, Wiley Published, Vol. 22, No. 1:57-91.
- WILKINS, J. (2002). "The Contribution Of Galen, "De Subtiliante Diaeta (On The Thinning Diet)", *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement*, Wiley Published, No. 77, 47-55.
- WILKINS, J. and NADEU R. (2015) (Edit.), *A Companion To Food In The Ancient World*, Wiley Blackwell Published, UK.
- YAMAGUCHI, M. (1983). "Alliums: Onion, Garlic, and Others", *The AVI Publishing Company, Inc.* 184-185.
- ZAHARIEVA, M., vd. (2010). "Cultivated emmer wheat (*Triticum dicoccon* Schrank), an old crop with promising future" , *Genetic Resources and Crop Evolution*, Vol.57, 6:937-962.

ESKİ AHİT VE YENİ AHİT’TE HZ. İBRAHİM

Dr. Öğr. Üyesi Hülya ÇETİN
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

ÖZET: İnanç sistemleri, dini gelenekleri ve kültürleriyle birçok farklılığı içinde barındıran ve kendilerine has nitelikler taşıyan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm, Hz. İbrahim’de birleşmekte, onun inancı ve yaşayışıyla gerçek bir mümin ve peygamber olduğu hususuna vurgu yapmaktadırlar. Söz konusu üç dinin, hem kutsal metinleri hem de dini gelenek ve kültürlerinde birçok farklı yönler olmakla beraber Hz. İbrahim, üzerinde ittifak edilen son derece özel ve önemli bir şahsiyettir.

Yahudilerin soylarını Hz. İbrahim’e dayandıran Eski Ahit’te, Abraham hakkındaki bilgiler, büyük ölçüde “Tekvin” kitabında toplanmış olmakla birlikte Eski Ahit’in farklı yerlerinde de hatırlatmalara rastlanmaktadır. Eski Ahid’de, Tanrı ile İsrailoğulları arasındaki ilişkinin başlangıç noktasını teşkil eden Hz. İbrahim, “ulu ata” manasında önce Abram (İbrânîcesi Avram) olarak isimlendirilmiş, daha sonra Rabb’in kendisiyle yaptığı ahitleşme sonucu bu ismin “milletlerin atası” anlamında Abraham (İbranicesi Avraham) şekline dönüşmüştür.

Hristiyanlar, Yahudi kutsal kitabını kabul ederek Eski Ahit, kendi kutsal metinlerini de Yeni Ahit olarak isimlendirirler. Bilindiği gibi Hristiyanlık; İsa Mesih anlayışını merkeze alan bir inanç sistemi olduğundan Hristiyanlar, Yahudi kutsal kitabını kendi perspektiflerinden okurlar. Yeni Ahit’teki İbrahim kıssasında, özellikle Hz. İbrahim’in imanından övgü ile bahsedilmiştir. Pavlus’tan itibaren ise Hristiyanlar Hz. İbrahim’i bir iman modeli olarak kabul etmişlerdir. Hz. İsa yaptığı tebliğlerde Hz. İbrahim’den bahsetmiş, soydan ziyade asıl onun yolunda olmanın önemine değinmiş; Yahudilerin inatlarından vazgeçerek kendisine inanmalarını istemiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Ahit, Yeni Ahit, İbrahim, Yahudi, Hristiyan, İnanç

1.1 Giriş

Eski Ahit’in bazı yerlerinde Abram (Yaratılış, 11:26-17:5; Nehemya, 9:7; I. Tarihler, 1:27) bazı yerlerinde ise Abraham ismi yer almaktadır. İbrahim kelimesi Eski Ahit’te başta “yüce ata” manasına Abram iken daha sonra “milletlerin babası”

olarak Abraham şekline (Yaratılış, 17:5) dönüşmüştür. “Artık adın Abram çağrılmayacak, fakat adın Abraham olacak; Çünkü seni birçok milletlerin babası yaptım ve seni ziyadesiyle semereli kılacağım”. (Yaratılış, 17:6) Tevrat’ta birçok ayette Hz. İbrahim’e ve oğullarına bereketli bir soy vaadinde bulunmaktadır. (Yaratılış 12:2-3; 13:13-18)

Hız. İbrahim, üç semavi dinin merkezi şahsiyetidir. Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar Hız İbrahim’in yüceliğini konusunda birleşirler ve bu yücelikten kendilerine pay çıkarmak, onunla şereflenebilmek için kendilerini ona nispet ederler. Mesela, Tevrat’ta Hız. İbrahim’le ilgili olarak şöyle denir: “Rab, Abraham’a dedi seni büyük bir millet yapacağım ve seni mübarek kılacağım senin adını büyük edeceğim ve sen bir kutsiyet kaynağı olacaksın seni mübarek kılanları mübarek kılacağım sana lanet okuyanlara lanet edeceğim yeryüzünün bütün ‘aileleri’ sende mübarek olacaklar.”(Yaratılış, 12:1-3) Hız. İbrahim, Kutsal Kitab’a göre Rab tarafından vaatlerde bulunulan, soyu aracılığıyla bütün milletlerin kutsandığı, kendisiyle özel antlaşmalar yapılan, üzerine ant içilecek daha üstün biri olmadığı için üzerine ant içilen, sabreden, Tanrının isteklerine boyun eğen, bazen yanlışlar yapan, imanı ve eylemleri nedeniyle aklanana, amlandığı için Tanrı’nın dostu denilen, kavminin ileri gelenlerinden, dört kralı yenecek kadar askerleri olan, zengin bir insandır. (İbraniler, 6:13-15.)

1.1.1 Arkeolojik ve Tarihi Belgelere göre Hız. İbrahim

Dinler tarihi perspektifinde, bazı araştırmacılar Hız. İbrahim’in tarihi bir şahsiyet olmadığı, aksine İbrahim kelimesinin bir soy veya kabile adı olduğu şeklinde bir takım iddialar ileri sürmektedirler.(Watt, 1982:123)

Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm dinine mensup kişilerce Hız. İbrahim hakkında oldukça sınırlı bilgilerin olması sebebiyle Onun yaşadığı dönem kesin olarak tespit edilememiş ve yaşadığı döneme ait tarihi belgeler bulunamayıp elimizde inanç ve yaşayışıyla örnek gösterilen Hız. İbrahim ile ilgili sınırlı bilgiler kalmıştır. Bununla birlikte Tevrat’ta anlatılan olayların bir kısmının gerçek olduğu Ur ve çevresindeki kazılarla kesinlik kazanmıştır. Hız. İbrahim’in hakiki bir şahıs olduğuna kesinlikle işaret eden iki belge bu kazılar esnasında ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan birincisi “Terah Oğlu Abraham” diye yazılı olan bir tablettir. Bu tablette daha fazla bir şey yoktur, sadece bu isim yazılıdır. İkinci belge de ise, Ur peygamberlerinin yakalanması için Acbor oğlu Elnathan tarafından alınmış olan tedbirler yazılıdır. Bu belgeyi teyit eden bazı Sabii kaynaklarda Hız. İbrahim’den bahsedilmekte ve onun, zamanın meliki tarafından takibat altına alındığı ve tutuklandığı kaydedilmektedir.(İbni Meymun, 1974:588)

Hız. İbrahim'in yaşadığı bölgelerde bugüne kadar yapılan kazılarda ondan bahsedenden çok az sayıda belge bulunabilmiştir. Bu belgelerden birinde babasının ve kendisinin adı geçmekte; daha fazla teferruata rastlanmamaktadır. Diğerinde ise, Ur peygamberinin tutuklanmasından söz edilmektedir. (Kuzgun,1985:4)

Ur ve çevresindeki kazılar, Nuh Tufanı olayının da gerçek olduğunu, Kur'an ve Tevrat'ın verdiği bilgilerin doğru olduğunu ortaya koymuştur. L. Woolley, yaptığı kazılarda yeraltından çıkardığı toprak katmanlarını tetkik ettikten sonra bu bölgenin büyük bir su baskınına uğradığını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca kazı esnasında bulunan yazılı belgelerde "Tufan olayı" açıkça anlatılmaktadır.(Warshofsky, 1977:16-18) Bize Tufan olayını anlatan belge "Gılgamesh Destanı"dır. Bu destan, 12 şarkıdan meydana gelmektedir. Destanın 12. şarkısında tufan olayı şu şekilde anlatılmaktadır: "Gılgamesh'in yarısı insan, yarısı boğa biçiminde bir arkadaşı vardır. İsmi Enkidu olan ve çok güçlü olan bu arkadaş bir gün hastalanır, kısa bir süre sonra ise ölür. Onun ölümünden dehşete kapılan Gılgamesh, bir gün kendisinin de bu şekilde öleceği korkusuna kapılır, ölümden kurtulmak için "ebedi hayat" iksirini aramak üzere geziye çıkar. Gezisi esnasında bir tanrıça ona, gezisinin boşuna olduğunu, zira tanrıların şimdiye kadar sadece "Utanapiştim'e bu ebedi hayat iksirini verdiklerini, Utanapiştim'in tufan kahramanı olduğunu, sadece ona giderse bu iksiri bulabileceğini söyler. Bunun üzerine Gılgamesh, nehri geçerek Utanapiştim'i bulur. Ona kendi geliş sebebini ve arkadaşına olanları anlatır. Utanapiştim de ona tufanın nasıl cereyan ettiğini anlattıktan sonra ebedi hayat iksiri olarak bir ot verir. Gılgamesh, otu alarak geri döner. Nehrin kıyısına geldiğinde yorgun düşer. Elindeki otu yere bırakarak serinlemek için nehre girer, tam bu esnada bir yılan gelerek bu otu alır ve gider" (Ramazanoğlu, 1942: 84; Kınal,1983:193) 1852'de Rassam tarafından bulunan çivi yazılı tabletleri British Museum'dan George Smith(ö.1876) çözmüştür.(Harman, 1988:201)1845-51 yıllarında A. Layard'ın (ö. 1894) Kuyunjik'te Sennacherib Sarayı'nın kütüphanesinde bulduğu Tufan'dan bahseden çivi yazılı levhaları 1872'de yine George Smith çözmüştür. Diğer yandan Um-Napishtim'de bulunan, M.Ö. 4000. yılında Ur'ı idare eden bir komutan olan Utanapiştim'i (Sümerlerdeki Tufan efsanesinde ismi Ziusudra) anlatan ve adına Gılgamış denilen destanın (Harman,1988:201; Johnson, 2000:14; Çığ, 1997:72; Güç, 2003:11), Babil'deki Tufan hâdisesini teyit eder mahiyet olduğu görülmüştür. Böylece araştırmacılar Tufan'ın Sümerli kahramanı Ziusudra'nın, Kitab-ı Mukaddes'te Nuh ile aynı kişi olabileceği tezi üzerinde durmuşlardır (Kuzgun, 2015:154; Johnson, 2000:15) .1906'da Hilprecht, Tufan öncesine dair Tekvin bab 5'deki on patriyarka dair listeyi bulmuştur (Harman, 1988:201; Johnson, 2000:16.)

Araştırmacılar Ur şehrine ilişkin yaptıkları incelemeler sonucunda, ibrânice Tevrat metninde şehrin adının Ur-Kasdim olarak geçtiğini fakat Yunanca'ya çevrilen

metinde sadece “Keldaniler’in Ur şehri” ibaresinin bulunduğunu ifade ederler. Yapılan araştırmalar sonucu Keldanilere yapılan atfın bir tarih hatası olup, Keldanilerin M.Ö. 2000 yılının sonlarına kadar Mezopotamya’ya girmedikleri tespit edilmiştir (Harman, 2000:267; Çığ, 1997:76-77). Tevrat’taki Ur’u ise güneydeki Ur’dan ayırt etmek ve kutsal yazıları okuyanlara Ur’u tanımlamak için M.Ö. 1000 yıllarında “Keldanilerin Ur’u” (Ur of the Chaldees) lafzının metne yerleştirilmiş olduğu görüşü kuvvet kazanmıştır.(Johnson, 2000:15)

2.ESKİ AHİT’TE HZ. İBRAHİM

Yahudilerin Tanah, Hristiyanların Eski Ahit, Müslümanların Tevrat olarak isimlendirdiği Yahudi kutsal kitabı, ahde dayanan ve günümüzde varlığını sürdüren, ilahî kaynaklı dinlerden sayılan Yahudilik dininin dayanağı kabul edilir.

Eski Ahit yazarları Yahudi Tarihini Hz.İbrahim peygamber ile başlatırlar. Hz. Musa’dan önce yaşayan ve Yahudi geleneğinde Atalar kavramıyla bilinen Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup’la (Berakoth 16b) ilgili Tevrat’ta sadece Hz.İbrahim için “peygamber/navi” ifadesi açıkça kullanılmıştır.(Yaratılış 20:7) Bu din mensuplarına, hepsi de aynı çağrışımı yapmak üzere İbrâni, İsrâil ve Yahudi isimleriyle hitap edilmektedir. Antropolojik olarak bakıldığında Tanrı tarafından etnik bir ahitleşmeye nail olmakla ilk tohumları atılan Yahudi kavminin peygamberlik anlayışı Hz İbrahim ile birlikte ortaya çıkar. Aslında bu, Yahudi ırkının tarih sahnesine çıkmasıyla paraleldir. Çünkü önceki ahitlerden farklı olarak Tanrının Hz. İbrahim’le yaptığı ahit artık özel bir anlam yükleyip karşılık olarak verilen mükâfat da sadece Yahudi ırkına yöneliktir.(Yaratılış 26:3, 24; 28:13-15)

Yahudilerin kökenini Hz. İbrahim’e dayandıran Eski Ahit’te, Abraham hakkındaki bilgiler, büyük ölçüde “Yaratılış” kitabında toplanmış olmakla birlikte Eski Ahit’in farklı yerlerinde de hatırlatmalara rastlanmaktadır.

2.1 Hz. İbrahim’in Soy ve Ailesi

Eski Ahit’te peygamberlerin soy kuşağının uzun uzadıya sıralandığı dikkat çeker. Bu bağlamda Eski Ahit’te, Nuh oğlu Sam’a dayandırılan Hz. İbrahim’in soy kuşağının Eski Ahit’te de; Nuh→ Sam→ Arpaksad→ Şelah→ Eber→Peleg→ Reu→ Seruc→Nahor→ Terah (Yaratılış 11:10-26.) şeklinde sıralandığı görülmektedir.

Hz. İbrahim Kutsal Kitap’ta Terah’ın oğlu. İbranilerin atası inananların babası ve Allah’ın dostu olarak takdim edilmektedir. Putperest olan Terah’ın (Yeşu 24:2) Abram’dan başka Nahor ve Harran adında iki oğlu daha vardır.(Yaratılış 11:24-27).

Soy kültüründe ilk sırada yer almasına rağmen İbrahim muhtemelen kardeşlerin en küçüğüdür. Adının ilk sırada geçmesi İbraniler'in atası olması itibariyle derecesinin yüksekliğindendir.

Eski Ahit'te Hz. İbrahim'in nerede doğduğu konusunda açık bir bilgi yoktur. Hz. İbrahim'in kardeşi Harran, Kildanilerin Ur şehrinde doğmuş ve orada ölmüştür. Bu olaydan sonra Hz. İbrahim evlenmiş ve babası Terah ile Kenan ülkesine gitmek üzere Kildanilerin Ur kentinden ayrılarak Harran'a gidip oraya yerleşmişlerdir. (Yaratılış 11:28-31) Bu bilgilere dayanarak şunu söyleyebiliriz; Hz. İbrahim, Tevrat'a göre Kildanilerin Ur şehrinde doğmuş olabilir. Eski Ahit'te, Abram'ın doğduğu ve inanç hareketinin çıkış noktası olarak ilk vahyin geldiği yer olan Kildanilerin Ur şehri (Yaratılış 11:31; 15:7) zikredilir. Hz. İbrahim'in doğup, büyüdüğü çevre olan Ur şehrinde, tanrıların en büyüğü sayılan Sin adına yapılmış pek çok tapınağın bulunduğunu ve Sin kültürünün Babilonya'da da yaygın olduğunu (Harman, 2000:267) kaynaklardan öğreniyoruz. Abram'ın babası Terah'ın, başka ilahlara kulluk ettiği (Yeşu 24:2) ve Nahor ve Harran olmak üzere iki oğlu daha olduğu da verilen bilgiler arasındadır. (Yaratılış 11:26)

Tevrat'a göre Hz. İbrahim, üç kadınla evlenmiştir. İlk evlendiği hanımının adı Sara'dır, İkinci olarak Sara'nın cariyesi Mısırlı Hacer ile evlendi. (Yaratılış, 16:3-4). Sara'nın ölümünden sonra Ketura ile evlenir. (Yaratılış 25:1). Hz. İbrahim'in Sara ve Hacer'den birer, Ketura'dan ise altı çocuğu olur. (Yaratılış 17:19; 16:5; 25:2)

Sümer kanunlarına göre, ilk es kısır ise erkek, onu boşamadan ikinci bir eşle evlenebilirdi. İkinci es birinci esin haklarını elinden alamazdı. Kısır olan birinci es, cariyesini kocasına verebilirdi. Bu durumda cariyenin çocuğu, ilk esin sayılırdı. (Kuzgun, 1985:72)

2.2. Hz İbrahim'in Oğlu İshak'ı Kurban Etmesi

Tevrat'ta Hz. İbrahim'in kurban etmek istediği oğlunun İshak olduğu açıkça ifade edilmektedir. Bu konu şöyle anlatılmaktadır;

"Daha sonra Tanrı İbrahim'i denedi. İbrahim! diye seslendi. İbrahim, Buradayım dedi. Tanrı, İshak'ı, sevdiğin biricik oğlunu al, Moriya bölgesine git dedi, Orada sana göstereceğim bir dağda oğlunu yakmalık sunu olarak sun.

İbrahim sabah erkenden kalktı, eşeğine palan vurdu. Yanına uşaklarından ikisini ve oğlu İshak'ı aldı. Yakmalık sunu için odun yardıktan sonra, Tanrı'nın

kendisine belirttiği yere doğru yola çıktı. Üçüncü gün gideceği yeri uzaktan gördü. Uşaklarına, Siz burada, eşeğin yanında kalın dedi, tapınmak için oğlumla birlikte oraya gidip döneceğiz.

Yakmalık sunu için yardığı odunları oğlu İshak'a yükledi. Ateşi ve bıçağı kendisi aldı. Birlikte giderlerken İshak İbrahim'e, Baba! dedi.

İbrahim, Evet, oğlum! diye yanıtladı. İshak, ateşle odun burada, ama yakmalık sunu kuzusu nerede? diye sordu. İbrahim, oğlum yakmalık sunu için kuzuyu Tanrı kendisi sağlayacak dedi. İkisi birlikte yürümeye devam ettiler. Tanrı'nın kendisine belirttiğı yere varınca İbrahim bir sunak yaptı, üzerine odun dizdi. Oğlu İshak'ı bağlayıp sunaktaki odunların üzerine yatırdı. Onu boğazlamak için uzanıp bıçağı aldı. Ama Rab'bin meleğı göklerden, İbrahim, İbrahim! diye seslendi.

İbrahim, İste buradayım! diye karşılık verdi. Melek Çocuğa dokunma dedi, ona hiçbir şey yapma, şimdi Tanrı'dan korktuğunu anladım, biricik oğlunu benden esirgemedin. İbrahim çevresine bakınca, boynuzları sık çalılara takılmış bir koç gördü. Gidip koçu getirdi. Oğlunun yerine onu yakmalık sunu olarak sundu. Oraya Yahve yire adını verdi. Rab'bin dağında sağlanacaktır sözü bu yüzden bugün de söyleniyor.

Rab'bin meleğı göklerden İbrahim'e ikinci kez seslendi: Rab diyor ki, kendi üzerime ant içiyorum. Bunu yaptığım için, biricik oğlunu esirgemediğın için seni fazlasıyla kutsayacağım; soyunu göklerin yıldızları, kıyıların kumu kadar çoğaltacağım. Soyun düşmanlarının kentlerini mülk edinecek. Soyunun aracılığıyla yeryüzündeki bütün uluslar kutsanacak çünkü sözümü dinledin.

Sonra İbrahim uşaklarının yanına döndü. Birlikte yola çıkıp Beer-Seva'ya gittiler. İbrahim Beer-Seva'da kaldı. (Yaratılış, 22:1-19)

Aklımıza şöyle bir soru gelebilir Tanrı, Hz. İbrahim'e soyunun İshak'tan çoğalacağını söylediğı halde onu kurban etmesini emretmesi mümkün mü? Bu imkânsız gibi görülebilir. Bu soruya cevabı Yeni Ahit'in İbranilere Mektup kısmının 11. Bölümünün 18. ve 19. pasajlarında cevap veriliyor;

Oysa Tanrı ona senin soyun İshak'la sürecektir demişti, İbrahim, Tanrının ölüleri bile diriltebileceğini düşündü ve nitekim simgesel bir şekilde İshak'ı ölümden geri aldı.

Yeni Ahit'te Hz. İbrahim, oğlunu Tanrı'dan esirgemediğı için, Rab tarafından çeşitli vaatlerle ödüllendirilir ve bu nedenle aklanmış sayılmıştır.(Yakup'un Mektubu 2:21)

Eski Ahit'te; insan olsun, hayvan olsun her ilk doğanın Rabb'e ait olduğı (Çıkış 12:12; 13:2; 22:29; 34:19; Sayılar 3:3; Hezekiel 20:26), ilk doğan her sıpanın bedelinin bir kuzuyla ödenebileceğı gibi her ilk erkek çocuğunda bedelinin (fidye)(Çıkış 13:13; 34:20) ödenmesi gerektiğı ifade edilir.

Sâmî kavimlerde ve İsrail kabilelerinde ilk doğan tanrıya adanmakla birlikte, bu adanmanın Tanrıya kurban edilme olarak değil, yerine fidiye verilme veya mabet hizmetinde bulunma şeklinde olduğu da belirtilmektedir.(Harman, 2000:101)

3. YENİ AHİT'TE HZ. İBRAHİM

Hristiyanlar, Yahudi kutsal kitabını kabul ederek Eski Ahit'i, kendi kutsal metinlerini de Yeni Ahit olarak isimlendirirler. Bilindiği gibi Hristiyanlık; İsa Mesih anlayışını merkeze alan bir inanç sistemi olduğundan Hristiyanlar, Yahudi kutsal kitabını kendi perspektiflerinden değerlendirirler.

Hz. İbrahim Hristiyan kültüründe de özel bir yere sahiptir. Yeni Ahit'te Zekeriyya ve Meryem, İbrahim 'in yapılan vaatleri ve onunla akdedilen ahdi dile getirmekte.(Luka. 1:55, 73)

Yeni Ahit'teki İbrahim anlatımlarında, özellikle Hz. İbrahim'in imanından övgü ile bahsedilmiştir.(İbraniler 11:17; Yakup 2:21-23) Pavlus'tan itibaren ise Hristiyanlar Hz. İbrahim'i bir iman modeli olarak kabul etmişlerdir. (Harman, 2000:268) Hz. İsa yaptığı tebliğlerde Hz. İbrahim'den bahsetmiş, soydan ziyade asıl onun yolunda olmanın önemine değinmiş; Yahudilerin inatlarından vazgeçerek kendisine inanmalarını istemiştir.(Yuhanna 8:31-47)

Tanrı tarafından İbrahim'e verilen "Yeryüzündeki bütün halklar senin soyun aracılığıyla mübarek kılınacaktır" şeklindeki vaade (Elçilerin İşleri 3:18, 25-26; Galatyalılar 3:16; Romalıları Mektup 4:18-25) açıklık getiren Yeni Ahit; Bütün insanlığın günahlarının affedilmesi ve kurtuluşa ermesi için gönderilen, çarmıha gerilen, acı çekerek kendini feda eden Hz. İsa vesilesiyle söz konusu vaadin gerçekleştiğini ileri sürmektedir.

Yeryüzünün bütün milletleri İbrahim vasıtasıyla ilahi lutfı nail olmuşlardır. Kendisi Allah'a imanı ile Salih sayılmıştır (Romalıları'a Mektup 4:3; krş. Yaratılış 1:5-6). İbrahim 'in imanını taklit edip o imanda yaşayanlar onun manevi çocuklarıdır (Romalıları'a Mektup 4:11-12) dolayısıyla onun vasıtasıyla mübarek kılınmışlardır. Yahudiler İbrahim'e kan bağı ile Hristiyanlar ise iman bağı ile bağlıdırlar. O inananların babasıdır.

3.1 Hz. İbrahim'in Soyu ve Ailesi

İbrahim'in soyundan geldiği belirtilen Hz. İsa (Matta 1:1; Luka 3:34) muhtelif kişileri "İbrahim 'in kızı veya oğlu" diye adlandırmakta (Luka 13:16; 19:9), "İbrahim "zürriyetiyiz" diyen Yahudilere onun gibi davranmazlarsa bütün ayrıcalıklarını kaybedecekleri uyarısında bulunmaktadır.(Yuhanna 8:33-44)

Yeni Ahit'te yer alan ilk ifade; "Abraham oğlu, Davut oğlu İsa Mesih'in soy kuşağı kitabı" (Matta 1:1.) şeklinde olup; İsa Mesih'in soy kuşağı, babası kabul edilen Yusuf yoluyla Abraham'a bağlanır. (Matta 1:2-17; Luka 3:23-34) Yeni Ahit'teki Hz. İbrahim'in soy kuşağı (Luka 3:34-36); Nuh→Sam→ Arfakşad→ Kainan→ Şela→ Eber→ Peleg→ Reu→ Seruc→ Nahor→ Terah şeklindedir. Hz. İsa'nın soy silsilesini uzun uzadıya sıralayan bu ifadelerin sonunda (Luka 3:23-28) Adem oğlu Tanrı Oğlu'yu şeklinde geçen ifade ise oldukça dikkat çekicidir.

Diğer peygamberlerle birlikte "Allah'ın melekutunda" olan İbrahim (Luka,13:28)bütün inananların, doğruların ve Yahudilerin (Luka,16:22-30) atasıdır; diğer milletler onun gölgesinde oturacaklardır.(Matta 8:11)

Rabb'in Hz. İbrahim'e Eski Ahit'te "Ülkeni, akrabalarını bırak sana göstereceğim ülkeye git" şeklinde yaptığı çağrı Harran'da yapılmış gibi gözükse de, Yeni Ahit'te aynı çağrının daha Mezopotamya'da iken, Harran'a yerleşmeden önce yapıldığı ve İbrahim'in Keldânîlerin ülkesini bırakıp Harran'a yerleştiği, Harran'da babasının ölümünden sonra Tanrı'nın emriyle Kenan diyarına geldiği zikredilmektedir. Ayrıca, Tanrı'nın İbrahim'e toprak ve soy vaadinde bulunduğu, soyunun dört yüz yıl köle olarak çalıştırılacağı, sünnete dayalı bir antlaşmanın gerçekleşmesi ve İshak'ı sekiz günlük iken sünnet edilmesi konuları da hatırlatılmaktadır.(Elçilerin İşleri 7:1-8)

3.2 Hz. İbrahim'in İzinde olmak

Her ne kadar kan yoluyla Hz. İsa, Hz. İbrahim'e bağlansa da Yeni Ahit'te:

"Abraham'a ve soyuna dünyanın mirasçısı olma vaadi Kutsal Yasa yoluyla değil, imandan gelen aklanma yoluyla verildi. Eğer Yasa'ya bağlı olanlar mirasçı olursa, iman boş ve vaat geçersizdir. Yasa, Tanrı'nın gazabına yol açar. Ama yasanın olmadığı yerde yasaya karşı gelmek de söz konusu değildir. Bu nedenle vaat, Tanrı'nın lütfuna dayanmak ve Abraham'ın bütün soyu için güvence altına alınmak üzere imana bağlı kılınmıştır. Abraham'ın soyu; yalnız Kutsal Yasa'ya bağlı olanlar değil, aynı zamanda Abraham'ın imanına sahip olanlardır. 'Seni birçok ulusun babası yaptım' diye yazılmış olduğu gibi Abraham, iman ettiği Tanrı'nın –ölülere yaşam veren, var olmayanı buyruğuyla var eden Tanrı'nın– gözünde hepimizin babasıdır.'" (Romalıları Mektup 4:13-17) ifadesiyle Abraham'ın imanına bağlı olmanın önemine vurgu yapılır. İsa Mesih, "Bizim babamız Abraham'dır" diyen Yahudilere; "Abraham'ın çocukları olsaydınız, Abraham'ın yaptıklarını yapardınız" der ve eğer Abraham'ın izinde gitmezlerse ayrıcalıklarının olamayacağını belirtir.(Yuhanna 8:31-44) Pavlus'un Romalıları yazdığı mektupta ise; Abraham'ın soyundan

gelmekten ziyade onun izinden gitmenin mühim olduğu ifade edilir.(Romalılara Mektup 9:6-9)

Sözü edilen ifadelerde aynı soydan olmaktan ziyade, Abraham'ın izinde olmanın önemi belirtilmiş olsa da, Yeni Ahit'in bir başka yerinde ise Hristiyanlar; "Bizler köle kadının (Hacer) değil, özgür kadının (Sara) çocuklarıyız" diye övünerek, kendilerinin soya dayanan bir üstünlüğe sahip olduklarını dile getirirler. Verilen ifadelere göre; Sara ve Hacer iki antlaşmayı simgelemekte, Hacer, Arabistan'daki Sina dağının sembolü olmaktadır. Ayrıca, köle kadının ancak köle çocuklar doğurabileceği, İsmail'in olağan yoldan doğduğu, kovularak mirastan engellendiği, İshak'ın ise vaat sonucu dünyaya geldiği ifade edilmiştir.(Romalılara Mektup 9:7-8)

3.3 Yeni Ahit'te Kurban Olayı

Tanrı'nın rızasını ancak iman ile kazanılabileceğini ifade eden (İbranilere Mektup 11:1-4) İbrânilere Mektup adlı Yeni Ahit metni, ataların iman sayesinde başarıya ulaşip kurtuluşa erdiğine ve imanın önemine dikkat çeker. Bu bağlamda Hz. İbrahim'in iman gücü ile Tanrı'nın çağrısına hemen uyarak yola çıkması; bir yabancı olarak vaat edilen ülkeye yerleşmesi; kendisinin yaşlı, eşi Sara'nın ise hem yaşlı hem kısır olmasına rağmen çocuk sahibi olma hususunda onların vaade olan güvenleri; böylece tek bir adamdan, gökteki yıldızlar, deniz kıyısındaki kum taneleri kadar sayısız torun sahibi olmaları gibi bahisler hatırlatılmaktadır. Aynı şekilde Hz. İbrahim'in sınındığı zaman, Tanrı'ya teslim olması ve akıllara durgunluk verecek şekilde evladı İshak'ı kurban olarak sunabilmesi de ancak imanın gücü ile açıklanabilmektedir.(İbranilere Mektup 11:8-12,17-19)

3.4. Hz. İbrahim'e İman ve Hz. İbrahim'in Örnek Olması

Yeni Ahit'te, Hz. İbrahim'e iman bağı ile bağlanmanın önemi üzerine vurgu yaparak, İbrahim'in imanından dolayı aklanmış (Romalılara Mektup 4:3) olduğunu belirtir. Özellikle Havarî Pavlus'un öğretilerinde önemli bir yer teşkil eden Hz.İbrahim'in imanı ve yeryüzündeki bütün milletlerin Hz. İbrahim vesilesiyle ilâhî lütufa nâil oluşundan söz edilerek bu durum şöyle ifade edilir:

"Abraham Tanrı'ya iman etti, böylece aklanmış sayıldı. Öyleyse şunu bilin ki, Abraham'ın gerçek oğulları iman edenlerdir. Kutsal Yazı, Tanrı'nın öteki ulusları imanlarına göre aklayacağını önceden görerek Abraham'a, "Bütün uluslar senin aracılığıyla kutsanacak" müjdesini önceden verdi. Böylece iman edenler, iman etmiş olan Abraham'la birlikte kutsanırlar."(Galatyalılara Mektup 3:6-9)

Tanrı İbrahim'e vaatle bulunduğu zaman üzerine ant içeceği daha üstün biri olmadığından "Seni kutsadıkça kutsayacağım, soyunu çoğalttıkça çoğaltacağım" diyerek İbrahim üzerine ant içmesi, İbrahim'in sabırla ve Allah'a teslimiyetle vaade erişmesi (İbranilere Mektup 6:13-18), aynı şekilde hanımı Sara'nın çocuk vaadine şüphe etmeyerek iman etmesi (İbranilere Mektup 11:11), İbrahim'in verilen emirlere boyun eğmesi (İbranilere Mektup 11:8-9; Yakup 2:21), imanını eylemleriyle etkin hale getiren İbrahim'in Tanrı'nın dostu unvanını alması (Yakup 2:22-23) gibi Yeni Ahit'teki birçok ifade Hristiyanlarca Hz. İbrahim'e özel bir konum ve yüce bir şahsiyet olarak yer verilmesinde önemli rol oynamıştır.

SONUÇ

Eski Ahit'te Hz. İbrahim "seçim" ve "anlaşma" temalarıyla öne çıkarılmaktadır. Nübüvvetin İbrahim'le başlatıldığı Eski Ahit'de; İbrahim bir ırkın babası olarak gösterilmekte ve Tanrı'nın kendisiyle yaptığı anlaşmalarla "İbrahim ırkının seçilmişliği" ve bu ırka "İsrail topraklarının vaad edilişi" üzerinde önemle durulmaktadır. Yani Yahudi Irkı ve seçilmişlikle beraber vaat edilmiş topraklar ön plana çıkmaktadır. Eski Ahit'te gördüğümüz İbrahim figürü, bir inanç sistemi veya bir şeriat getirmemiş, putperestlerle mücadele etmemiş ve dînî bir tebliğde bulunmamıştır. Zira Eski Ahit'teki peygamberlik kurumunun, "şeriat getiren tek peygamber" olarak kabul edilen Musa ile karakterize edildiği görülmektedir. Yahudilerin peygamberlik anlayışında İbrahim, kendilerinin babaları olmakta ve peygamberlik kurumunun başlangıç noktasını teşkil etmektedir. Yahudilerin gözünde Hz. İbrahim, yüce bir partri-yark (büyük ata) olarak da özel bir mevki sahibi olmuştur.

Hız. İbrahim hayatı boyunca Rabbin emri ile sürekli göç etmiştir. Tevrat'a göre Hz. İbrahim, göç ettiği her yere Rab adına bir sunak yapmıştır. Hz. İbrahim, Rab tarafından vaatlerde bulunulan, soyu aracılığıyla bütün milletlerin kutsandığı, kendisiyle özel antlaşmalar yapılan, üzerine ant içilecek daha üstün biri olmadığı için üzerine ant içilen, sabreden, Tanrının isteklerine boyun eğen, bazen yanlışlar yapan, imanı nedeniyle aklanan, amlandığı için Tanrının dostu denilen, kavminin ileri gelenlerinden, dört kralı yenecek kadar askerleri olan, zengin bir kişidir.

Sonuç olarak; Eski Ahit'teki Hz. İbrahim, ana hatlarıyla Yahudilik dininin temalarını içermekte, kutsal topraklar, kutsal bir kavim olma anlayışının köklerini barındırmaktadır.

Tanrının Yahudilerle eski bir Ahit yapmış olduğunu onaylayan Yeni Ahit'te asıl vurgulanan esaslardan biri de İsa Mesih'le yapılan yeni bir ahdin varlığıdır. Buna göre İbrahim'e yapılan vaatlerin İsa Mesih'te gerçekleştiği ifade edilmekte, İbrahim'in Hristiyanların babası ve manevi öncüleri olduğu kabul edilmektedir. Eski

Ahit'te olduğu gibi Yeni Ahit'te de İbrahim'e yöneltilen "Yeryüzündeki bütün halklar senin soyun aracılığıyla mübarek kılınacaktır" vaadine açıklık getiren Hristiyan kutsal kitabı; bu vaadin Hz. İsa'nın gönderilmesiyle ve bütün insanlığın günahlarının affedilip, kurtuluşa ermesi için Tanrı oğlu kabul edilen İsa'nın çarmıha gerilip acı çekmesi ve kendini insanlığın günahının affı için feda etmesiyle gerçekleştiği tem sına vurgu yapmaktadır.

Yeni Ahit'te Hz. İbrahim ile ilgili görülen ilk ifade; İsa Mesih'in soy kuşağının İbrahim'e bağlanması şeklindedir. Yeni Ahit'te bir yandan İbrahim'in soyundan olsalar bile, hepsinin onun çocukları olmadığı, Tanrı'nın çocuklarının olağan yoldan doğan çocuklar değil, İbrahim'in soyu sayılan Tanrı'nın vaadince doğan çocuklar olduğu bildirilerek İsmail reddedilirken, diğer yandan İbrahim'in izinden giden tüm insanların İbrahim'in manevi çocukları olacağı ifade edilmektedir.

KAYNAKÇA

Kutsal Kitap

İbn Meymun, Delalet'l-Hairin, Çev. H.Atay, A.Ü.Đ.F. Yay., Ankara 1974.

Çığ, Muazzez İlmiye, İbrahim Peygamber Sümer Yazılarına ve Arkeolojik Buluntulara Göre, Kaynak Yay., İstanbul 1997.

Fred Warshofsky, "Nuh, Tufan ve Gerçekler", Bilim ve Teknik, Tübitak Yay., sy. 121, Ankara 1977.

Güç, Ahmet, Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban, Bursa 2003.

Harman, Ömer Faruk, Metin, Muhteva ve Kaynak Açısından Yahudi Kutsal Kitapları (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul 1988.

Harman, Ömer Faruk, "İbrahim", DİA, XXI., İstanbul 2000.

Johnson, Paul, Yahudi Tarihi, (Çev: Filiz Orman), Pozitif Yay., İstanbul, 2000.

Kınal Füzuzan, Eski Mezopotamya Tarihi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1983.

Kuzgun, Şaban, İslam Kaynaklarına Göre Hz. İbrahim ve Haniflik, Seda Yay., Ankara, 1985.

Şaban Kuzgun, Dinler Tarihi, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

Ramazanoğlu Muzaffer, Gılgamış Destanı, Bilgi Yay., İstanbul 1942.

Watt, Montgomery, Modern Dünyada İslam Vahyi, Çev. Mehmet Sait Aydın, Hülbe Yay., Ankara 1982.

MESNEVİ- İ ŞERİF’TE YER ALAN HZ. İBRAHİM İLE İLGİLİ BEYİTLERİN TESPİTİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Nurgül SUCU KÖROĞLU
Selçuk Üniversitesi

Uzman Gülcan KOÇ

ÖZET: Ulü’l- Azm adı verilen beş büyük peygamberden ikincisi olan Hz. İbrahim, Keldânî kavmine gönderilmiştir. Kur’an-ı Kerim’de 25 surede 69 defa ismi zikredilir. Ayrıca Kur’an-ı Kerim’in 14. suresi de müstakil olarak Hz. İbrahim’in adını taşır. Oğulları İshak (AS) ve İsmail (AS)’ın soyundan birçok peygamber geldiği için, Hz. İbrahim’e peygamberlerin babası manasına “Ebu’l-Enbiyâ” da denilmiştir. Ayrıca; hem canı, hem evlâdı hem de malı ile imtihan olunup her üç imtihanı da başarıyla verdiği için kendisine Allah’ın dostu manasına “Halilullâh” sıfatı verilmiştir. Hayatıyla ilgili tüm detayların Türk-İslâm edebiyatında pek çok esere konu olduğu Hz. İbrahim hakkında, yine pek çok edebî eserde çok sayıda teşbih ve mecazlar yer almaktadır. Hatta müstakil olarak Hz. İbrahim’in hayatını konu edinen Halîl-nâme adlı mesnevi tarzında eserler de yazılmıştır. Yalnız Türk-İslâm edebiyatında değil, tüm dünya edebiyatlarında çok büyük tesirleri bulunan Mesnevi-i Şerif’te de Hz. İbrahim’le ilgili pek çok beyit yer almaktadır. Mesnevi-i Şerif’te Hz. İbrahim’le ilgili toplam 123 beyit yer almaktadır. Bu beyitleri konularına göre tasnif edersek; 2’sinin Hz. İbrahim’in babası Âzer ile, 21’inin “Halilullâh” sıfatı ile, 48’inin ateşe atılma hadisesiyle, 11’inin kurban hadisesiyle, 2’sinin Hz. İbrahim’in oğlu İsmail’le birlikte Kabe’yi inşa etmesiyle, 1’inin ades (mercimek) hadisesiyle, 37’sinin ise yeniden diriliş konusuyla alâkalı olduğunu görürüz. Bu tebliğde; Mesnevi-i Şerif’in Farsça orijinal metninin baştan sona taranması neticesinde elde ettiğimiz Hz. İbrahim ile ilgili beyitlerin muhtelif tercüme ve şerhlerden istifade edilerek konularına göre tasnifi ve farklı açılardan değerlendirilmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Mevlâna, Peygamber, Kıssa, Mucize, İmtihan

Determination and Evaluation of Couplets About Prophet Abraham in Mathnawi

ABSTRACT: The second of the five great prophets called Ulü'l- Azm, Prophet Abraham was sent to the Chaldean nation. His name is mentioned 69 times in 25 Surahs in the Holy Quran. Moreover, Surah 14 of the Quran also bears the name of Prophet Abraham independently. Since many prophets came from among the descendents of his sons Isaac and Ishmael, Prophet Abraham is also called “Ebu'l-Enbiyâ” meaning father of prophets. In addition, as he was tested by way of his life, his son and his property and passed all of these tests, he was granted the attribute of “Halilullâh” meaning “friend of God”. There are numerous metaphors and figures of speech in various literary works about Prophet Abraham, all details of whose life became subject to countless works in Turkish-Islamic literature. Indeed, mathnawi-style works called Halil-name were also written which treated the life story of Prophet Abraham specifically. There are many couplets about Prophet Abraham in Mathnawi Sharif, which has exerted a huge influence not only on Turkish-Islamic literature but also on the literature of the whole world. There are 123 couplets in total in Mathnawi Sharif about Prophet Abraham. If we classify these couplets on the basis of their topics, we see that 2 are concerned with his father Azer, 21 are concerned with his attribute “Halilullah”, 48 are concerned with his being thrown into a fire, 11 with his attempt to sacrifice his son upon God’s demand, 2 his building Kaaba together with his son Ishmael, 1 with the incident of ades, or lentil, and 37 with the topic of resurrection. In this paper, an attempt will be made to classify assess from different perspective the couplets about Prophet Abraham which obtained as a consequence of a thorough examination of the original Persian text of Mathnawi Sharif drawing on various translations and annotations.

Keywords: Hz. Mevlana, Prophet, Halilullah, Parable, Miracle, Exam

GİRİŞ

Mesnevi-i Şerif’te geçen Hz. İbrahim’le ilgili toplam 123 beyti konularına göre şöyle tasnif edebiliriz:¹

1.BABASI ÂZER

Kur’ân-ı Kerim’de (En’am 6/74) Hz. İbrahim’in babası Azer ismiyle geçerken, Tevrat’ta ona (Tekvîn 11/26) ona Terah adı verilmiştir. Âzer, işini sağlam yapan

¹ Her konu başlığı altında verilen birkaç örnek beyit dışında kalan diğer beyitler sırasıyla cilt, beyit numarası ve sayfa sayısı esas alınarak parantez içerisinde verilmiştir.

güçlü kuvvetli manasındadır. Kur'an-ı Kerim'de Azer'den dolayı olarak bahsedilir. Konu Kur'an-ı Kerim'de şu şekilde açıklanırken, Hz. İbrahim'in atasından (babasından) Âzer olarak bahsedilmektedir:

“İbrahim, babası Âzer'e: Birtakım putları tanrılar mı ediniyorsun? Doğrusu ben seni de kavmini de apaçık bir sapıklık içinde görüyorum, demişti.” (En'âm, 6/74)

Babasının hak dini kabul etmeyip putlara tapmakta ısrar etmesi üzerine Hz. İbrahim onun için Cenab-ı Hakk'tan mağfîret dilemiş (Meryem, 19/47; Şûrâ, 26/86; Mümteherine, 60/4), ancak bu dileği kabul edilmemiştir. Zira Kur'an-ı Kerim'e göre Hz. İbrahim'in babası “Allah düşmanı”dır (Tevbe, 9/114). Hz. Peygamber'den bu konuda nakledilen bir hadisin tercümesi şöyledir: “Kıyamet günü İbrahim (AS), yüzü toza toprağa bulanmış olan babası Âzer'le karşılaşacak ve ona, 'Ben sana, bana isyan etme demedim mi?' diyecek; babası da ona, 'Bugün sana isyan etmem' cevabını verecektir” (Tümer: Buharî, Enbiyâ, 8)

Mesnevi'nin 2 beytinde Hz. İbrahim'in babası Âzer'den şöyle bahsedilir.

Ol sana mâder peder olsa eger

Kanına kasd eyler andan el-hazer

(5/1246,50)

Anan, banan bile olsa onlar senin kanına kasteder. Onlardan sakın.

Bu Halîl-i Hakk'ın oldu sünneti

Hakk için itdi pederden hicreti

(5/124,50)

Bu Hakk'ın Halil'inin sünnetidir. O, Allah için önce babasından vazgeçmişti.

2. HALİL VE HALİLULLÂH OLUŞU

Halil, sevgisinde zayıflık olmayandır. Hz. İbrahim de Rabb'ine öylesine muhabbetle bağlıdır ki: bu yolda eşinden, evladından, babasından, malından hatta canından vazgeçmiştir. Allah (C.C.) bu bağlılıktan ötürü ona “Halilim” (dostum) diye hitap etmiştir.

Cenab-ı Hakk, O'na Halil'im buyurduğu için “Halîlullâh” veya “Halîlür-rahmân” diye bilinir. Kur'an-ı Kerim'de de şöyle ifade edilir:

“İşlerinde doğru olarak kendini Allah'a veren ve Hz. İbrahim'in, Allah'ı bir tanıyan dinine tâbi olan kimseden dince daha güzel kim vardır? Allah Hz. İbrahim'i dost edinmiştir.” (Nisâ, 4/125)

Rivayete göre; Cebrâil (AS), 12.000 hayvandan müteşekkil sürüleri bulunan Hz. İbrahim'in yanına insan kılığında gelir ve bu sürülerin sahibini sorar. "Rabbimdir, ben emanetçisiyim." cevabını alınca, bunları kendisine satmasını söyler. Hz. İbrahim, Rabbini bir kere zikretmesi karşılığında sürünün üçte birini, üç kere zikretmesi karşılığında da tamamını bağışlayacağını söyler. Cebrâil'in (AS) üç defa Cenab-ı Hak'ı zikretmesi üzerine, Hz. İbrahim, sürüyü ona verir. Cebrâil (AS), kendisinin bir melek olduğunu söyleyip sürüyü almaz, Hz. İbrahim de, kendisinin "Halil" olduğunu, verdiğini geri almayacağını söyleyerek sürüleri satar, elde ettiği gelir ile geniş bir arazi satın alıp Müslümanların istifadesine vakfeder. Bütün servetini Cenab-ı Hak rızası için bir anda feda eden Hz. İbrahim, malıyla ilgili imtihanı da başarıyla kazanarak "Halil" (gerçek dost) olduğunu ispat etmiştir. (Sucu, 2009: 607)

Ol nefes kim oldu mektûm-ı Halîl

Hem o gam kim anı bilmez Cebrâil

(6/1800,69)

O gerçek ki, Halil'e gizli idi. O gam ki onu Cebrâil bilmez idi.

Bil Hâlîl âsâ hayâl-i yârî sen

Sûreti büt oldu ma'na büt-şiken

(2/74,4)

Sevgilinin hayâlini Halil Peygamber gibi bil. Sûreti put, manası put kıran oldu.

21 beyitte Halil ve Halilullâh oluşundan bahsedilmektedir. Konu ile alakalı diğer beyitler şunlardır:

(2/302,13), (2/303,13), (2/570,22), (2/1574,57), (2/b.1663,57), (2/1664,60), (2/2690,97), (2/3107,112), (4/832,33), (4/2996,114), (4/2997,114), (4/2998,114), (4/2999,114), (5/2658,107), (5/2659,107), (5/2660,108), (6/95,3), (6/42,186), (6/1369,52), (6/42,186).

3. ATEŞE ATILMASI VE ATEŞİN GÜL BAHÇESİNE DÖNMESİ

Hz. İbrahim'in putları kırması anlatılır. Buna göre Hz. İbrahim, taptıkları putların ne kadar âciz ve işe yaramaz olduğunu kavmine göstermek üzere fırsat kollar. Nihayet bir bayram günü halk şenlik için şehir dışına çıkınca (Sâffât, 37/88-90) put evine girerek en büyük put dışındaki bütün putları kırar. Kavmi döndüğünde durumu görüp Hz. İbrahim'i sorguya çeker, Hz. İbrahim, "Belki de şu büyükleri yapmıştır, ona sorun" (Enbiyâ, 21/57-67; Sâffât, 37/88-96) der. Putperest olan Nemrut, Hz. İbrahim'i ateşe atmak suretiyle cezalandırmaya kalkışır (Enbiyâ, 21/68; Ankebût,

29/24). Ancak Cenab-ı Hakk'ın, "Ey ateş, Hz. İbrahim'e karşı serinlik ve esenlik ol!" (Enbiyâ, 21/68-70) emri üzerine ateş Hz. İbrahim'i yakmaz.

Hz. İbrahim ateşe atılınca bir rivayete göre ateş bir gül bahçesi diğer bir rivayete göre ise içi balıkla dolu bir havuz olur. Ve böylece Halilulrahman yanmaktan kurtulur. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de Enbiyâ suresinde " Ey ateş İbrahim için serinlik ol" denmiştir.

Âteş İbrâhîm'e olmaz dâg-sâz
Çüngüzîn-i Hak'dır olmaz ihtizâz
(6/897,35)

Ateş Hz. İbrahim'i yakmadı. Çünkü Hz. İbrahim Hakk'ın seçkin (sevgili) bir kuluydu.

Nârdan Nemrûd isen pür-bîm ol
Çün girersen evvel İbrâhîm ol
(6/1671,65)

Sen Nemrûd isen o ateşten fazlasıyla kork. Ateşe gireceksen önce Hz. İbrahim gibi ol.

48 beyitte ateşe atılmasından ve ateşin gül bahçesine dönmesinden bahsedilmektedir. Konu ile alakalı diğer beyitler şunlardır:

(1/572,23), (1/826,33), (1/1908,73), (1/1910,73), (1/3809,144), (1/3810,144), (1/3811,144), (1/3812,144), (2/922,34), (2/1573,57), (2/3340,121), (2/3341,121), (3/9,2), (3,2352,89), (3/ 4247,161), (4/2435,93), (4/3786,144), (5/230,11), (5/231,11), (5/232,11), (5/437,19), (5/438,19), (5/439,19), (5/440,19), (5/446,19), (5/447,19), (5/454,19), (5/455,19), (5/2514,102), (6/1760, 66), (6/2065,77), (6/2181,82), (6/2182,82), (6/2183,82), (6/2184,82), (6/4160,155), (6/4161,155), (6/4162,155), (6/4163,155), (6/4325,161), (6/4877,181), (6/4881,181), (6/4884,182), (6/4886,182), (6/4887,182), (6/4888,182).

4. KURBAN

Hz. İbrahim, Nemrûd'un ateşinden kurtulduktan sonra, Rabb'inden hayırlı bir evlat ister. Duası kabul olur. Kendisine akıllı, salih bir erkek çocuğu müjdelendir. Bu çocuk İsmâil'dir. Çocuk (Hz. İsmâil) babasıyla beraber yürüyüp gezecek çağa gelince Hz.İbrahim'den oğlunu kurban etmesi istenir. Bu durumu babası Hz. İsmâil'e bildirince, O da buna boyun eğdi. Tam kurban hadisesi vukuu bulacağı zaman Cenab-

ı Hakk onların imtihanında başarılı olduğunu görünce, kurban edilmek üzere gökten bir koç gönderir. Böylece İsmâil (A.S.) kurtulmuş olur.

Hız. İbrahim'in oğlunu kurbân etmesi Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılmaktadır: “Yavrucuğum! Rüyada seni boğazladığımı görüyorum; bir düşün, ne dersin? dedi. O da cevaben: “Babacığım! Emrolunduğun şeyi yap. İnşallah beni sabredenlerden bulursun, dedi.” (Sâffât, 37/102) Bunun üzerine Hz. İbrahim, oğlunun söylediğini yapar. Bıçağı, oğlunun ensesine koyup bastırır ancak bıçak kesmez. Çünkü Cenab-ı Hakk bıçağı, hususi hükmü altına almıştır. Böylece İbrahim, imtihanı kazanmış olur. Bunun akabinde semadan şöyle bir nidâ gelir:

“Ey İbrahim! Rüveyı gerçekleştirdin. Biz iyileri böyle mükâfatlandırırız. Bu, gerçekten, çok açık bir imtihandır, diye seslendik. Biz, oğluna bedel ona büyük bir kurban verdik.” (Saffât, 37/104-107)

Baş ko İsmâil-veş fermânına

Cânını şâyeste kıl ihsânına

(2/236,11)

Sen de İsmail gibi O'nun emrine teslim ol. Böylece kendini ihsâna layık kıl.

Oldu İsmâil teslim-i Azîz

Gerdeninde âtıl oldu tîg-i tîz

(2/389,16)

İsmail, Yüce Allah'a teslim olunca, o keskin bıçak boynunda bir işe yaramadı.

11 beyitte kurban hadisesinden bahsedilmektedir. Konu ile alakalı diğer beyitler şunlardır:

(2/388,16), (2/923,34), (2/1370,52), (3/2154,82), (6/4205,159), (6/4206,159), (6/4207,159), (6/4208,159), (6/4918,183).

5. KÂBE'Yİ İNŞA ETMESİ

Kâbe'yi ilk inşa eden Hz. Âdem'dir. Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmâil'in Kâbe'yi inşa etmeleri Bakara Suresinde ise şöyle anlatılmaktadır: “İbrahim, İsmâil ile birlikte Beytullâh'ın (Kâbe) temellerini yükseltiyor. (Bakara Suresi/127)

Ayet'i kerimede Hz. İbrahim ve İsmâil (AS) tarafından yükseltildiğinin açıklanması Kâbe'nin ilk olarak Hz. İbrahim tarafından inşa edilmediğine işaret etmektedir.

Âdem (AS)'dan sonra, Nûh tufanı ile yok olan Kâbe, Hz. İbrahim'e tekrar inşa edilmek üzere müjdelenmiştir.

Hiz. İbrahim'den insanlar arasında hacı ilân etmesi, Beytullah'ı temiz tutması istenmiş, böylece bu kutsal mekân bütün Müslümanlar için hac yeri ve kible yapılmıştır (Bakara, 2/125; Hac, 22/26-28).

Kâbe'nin yapımıyla ilgili bir rivayete göre; Cebrâîl (A.S.), Kâbe'nin şu andaki yerini Hz. İbrahim'e gösterir. Hz. İbrahim ve oğlu İsmâîl (AS), kazmaya başladıktan kısa bir süre sonra Âdem (AS) zamanındaki temeli bulurlar. Bu temel üzerine Kâbe'yi inşa ederler. Hz. İbrahim oğlunun getirdiği taşlarla, Cebrâîl'in (AS) tarifine uyarak Kâbe'yi yaparken nihayet Kâbe'nin duvarları yükselir ve yukarıya yetişemez olur. Bundan dolayı büyük bir taş getirirler ve Hz. İbrahim, bu taşla basarak duvar örmeye başlar. Mübarek ayağının izi çıkan bu taşla da "Makâm-ı İbrahim" denilir. Kâbe de tavaf namazı bu taşın bulunduğu yer olan Makâm-ı İbrahim'de kılınır. (Tabbara, 1981: 568-569)

Kâbe'nin inşası tamamlanınca Hz. İbrahim oğluna: "Ey İsmâîl! İyi bir taş getir ki, hacılara işaret olsun" buyurur. İsmâîl (AS), ilahî bir yönlendirilmeyle Ebu Kubeys Dağ'ından Hacer-ül-esved² adlı taşı alır, babasıyla birlikte Kâbe'deki yerine koyar.

2 beyitte Kâbe'nin inşasından bahsedilmektedir.

Ka'be kim Müstevcib-i tekrîmdir

İzzet-i ihlâs-ı İbrâhîm'dir

(4/1158,45)

Cenâb-ı Hakk'ın kabeyi yüceltmesi Hz. İbrahim Peygamberin samimiyyetinin, O'na içtenlikle bağlanmasının şerefinedir.

Mescid-i fazlı degildir hâk ü seng

Lîk bânîsinde yokdur hırs u ceng

(4/1159,45)

Mescid'in üstünlüğü taşından toprağından değil, binayı yapanda hırs ve ihtiras olmayışındadır.

6. MİSAFİRPERVERLİĞİ VE SOFRASI

Hiz. İbrahim çok misafirperverdi (Hicr, 15/51). Tanısın tanımasını onun sofrasında herkes yer alırdı. O sebepten günümüzde de Halil İbrahim (AS) Sofrası deyiimi hâlâ kullanılmaktadır. Hatta bereketi hasletiyle de "Halil İbrahim Bereketi" denmektedir.

²Hacerü'l-Esved: Kara taş demektir. Kâbe'nin duvarında bulunan ve hacıların öpmesi veya istilâm etmesi hacın şartlarından olan meşhur kara taş. Ayrıntılı bilgi için bk. Yılmaz (1992) *Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler*, s.60.

“Kur’an-ı Kerîm’de ise: Andolsun ki elçilerimiz (melekler) İbrahim’e müjde getirdiler ve : “Selâm (sana!)” dediler. O da : “(size de) selâm” dedi. Ve hemen kı-zartılmış bir buzağı getirdi.” (Hûd/69)

Bir beyitte misafirperverliğinden bahsedilmektedir.

Oldu mihmân-hâne-âsâ bu beden

Kim gelir mihmân ana her gûşeden

(5/3653,147)

Burada Hz. İbrahim peygamberin misafirperverliğine atıf vardır. Bu beden bir misafirhaneye benzer. Ona her gün, her köşeden misafir gelir.

7. ‘ADES (MERCİMEK) HADİSESİ

‘Ades kelime anlamı olarak “mercimek” demektir. Ades olayı genelde Hz. İb-rahim Peygamber ile bilinmektedir. Hadise: Nemrûd’un onu cezalandırmak için yi-yecek vermemesi. Bunun üzerine ev halkının ümitsizliğe kapılmaması, üzülmemesi için Hz. İbrahim’in torbasını kumla doldurması ve ertesi günü Cenab-ı Hakk’ın bir ikrâmı olarak kumların buğday ve mercimeğe dönüşmesidir.

Bir beyitte ‘ades hadisesinden bahsedilmektedir.

Her taraf Hak deynin eylerdi edâ

Kim Halîl’e eylerdi rîki un itdi Hudâ

(2/385,16)

Cenâb-ı Hak, Halil (AS)’e kumu nasıl un ettiyse, onun her taraftan borcunu öderdi.

8. YENİDEN DİRİLİŞ/ DÖRT KUŞ MİSALİ

Aklın vazifesi Allah’a inanmaktır. Akıl ise buna daima bir kaynak, bir dayanak arar. Hz. İbrahim’de Cenâb-ı Hakk’ın ölüleri nasıl dirilttiğini görmek istemiştir. Hani Hz. İbrahim , “Rabbim! Bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster” demişti. (Allah ona) :

“İnanmıyor musun?” deyince, “Hayır (inandım) ancak kalbimin tatmin olması için” demişti. “Öyleyse, dört kuş tut. Onları kendine alıştır. Sonra onları parçalayıp her bir parçasını bir dağın üzerine bırak. Sonra da onları çağır. Sana uçarak gelirler. Bil ki, şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.” (Bakara 2/260)

Bu âyette insanlara, yeniden dirilmenin kanıtlarından biri, İbrahim peygamber aracılığıyla gösterilmektedir. Şöyle ki: ‘Kuşların İbrahim'e alışması ve çağırdığında gelmesi’ ile ‘ölünün dirilmesi’ arasında bir benzerlik kurulmuştur.

Hz. Mevlâna da hikâyesinde bu dört kuşu şu şekilde sembolize eder: Kaz; hırs, horoz; şehvet, tavus; makam sevgisi, karga; uzun ömre tamah’tır. İnsan nefsinin kötülüklerinden arınmak için bu dört kuşun başını koparmak gereklidir.

Burada da Hz. Mevlâna hikâye başlıkları altında sembollerle yeniden diriliş bahsini anlatmıştır.

Vaktin oldun çün Halîl-i rûşenî

Zebh kıl bu çâr murg-ı reh-zenî

(5/31,2)

Sen zamanın nurlu bir Halil’isin. Bu yol kesici dört kuşu boğazla.

Çâr vasf-ı ten çü murgân-ı Halîl

Olsa Bismil keşf olur câna sebîl

(5/33,2)

Tene ait dört vasıf vardır. Bunlar Hz. İbrahim’in kuşları gibidir. Bu kuşlar keşilse cana yol açılır.

Eserde 37 beyitte ise yeniden diriliş hadisesinden bahsedilmektedir. Konu ile alakalı diğer beyitler şunlardır:

(5/32,2), (5/34,2), (5/36,2), (5/37,2), (5/38,2), (5/39,2), (5/40,2), (5/41,2), (5/42,2), (5/43,3), (5/44,3), (5/45,3), (5/46,3), (5/47,3), (5/48,3), (5/49,3), (5/50,3), (5/51,3), (5/52,3), (5/395,17), (5/397,17), (5/398,17), (5/770,32), (5/771,32), (c.5, b.772, s.32), (5/773,32), (5/774,32), (5/775,32), (5/776,32), (5/782,32), (5/783,32), (5/784,32), (5/944,38), (5/945,38).

SONUÇ

Mesnevi-i Şerif’te Hz. İbrahim toplam 123 beyitte geçmektedir. 2 beyitte babası Âzer’den, 21 beyitte Halil ve Halilullâh oluşundan, 48 beyitte ateşe atılmasından ve ateşin gül bahçesine dönüşmesinden, 11 beyitte kurban hadisesinden, 2 beyitte

Kâbe'nin inşasından, 1 beyitte misafirperverliğinden ve sofrasından, 1 beyitte 'ades hadisesinden, 37 beyitte ise "yeniden diriliş" hadisesi ve dört kuş misalinden bahsedilmektedir.

Beyitlerin konu dağılımına baktığımızda bazı konulara daha fazla yoğunlaşmış olduğunu gördük. Hz. İbrahim, Halil ve Halilullâh oluşu ve ateşe atılması münasebetiyle daha çok ele alınmıştır. Mesnevi-i Şerif'te peygamber kıssaları daha çok, gerçek anlamda işlenmekte, ayet ve hadislerle dayandırılmakta, Arapça ifade ve cümlelere yer verilmektedir. Mevlânâ müteşerri bir sûfi olarak Kur'an ve sünnete bağlılığını hayatın merkezine koymuş ve bunu yolunun temel esası yapmıştır. Mesnevi-i Şerif'in de kaynaklarının Kur'an-ı Kerim'e ve hadislerle dayandığını görmekteyiz.

Şiirlerin dili açık ve anlaşılırdır. Birçok beyit inci gibi dizilmiş, mana yüklü vecize niteliğindedir. Ulü'l-'Azm peygamberler hakkında geniş bir yelpazeye sahip olan konu dağılımına rastlamak mümkündür. Mevlâna yapmış olduğu bazı benzetmeler ve vermiş olduğu öğüt niteliği taşıyan hikâyelerle bizim de "ulü'l-'azm"ın yolunu tutmamız gerektiğini öğütler. Bizlere sabrın yolunu gösterir niteliktedir.

Aşağıda, Mesnevi-i Şerif'te Hz. İbrahim'le ilgili olarak tespit edilen beyit sayıları konularına göre tablo hâlinde verilmiştir:

BEYİTLERİN KONUSU									
	Babası Âzer	Halil Ve Halilullâh Oluşu	Ateşe Atılması	Kurban Hadisesi	Kâbe' yi İnşası	Misafirperverliği ve Sofrası	Ades Hadisesi	Yeniden Diriliş	Toplam
	2	21	48	11	2	1	1	37	123

KAYNAKÇA

- Cebecioğlu, Ethem (1997). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayınları, Ankara.
- Çelebioğlu, Âmil (1967-1969-1972). *Mesnevî-i Şerif Aslı ve Sadeleştirilmişiyile Manzum Nahîfî Tercümesi III Cilt*, Sönmez Neşriyat, İstanbul.
- Devellioğlu, Ferit (1997). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Sucu, Nurgül (2009). *Necâtî Divanı'nda Peygamberler*. I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kocaeli.
- Tümer, Günay (1991). Âzer. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 4, 316-317.
- Uludağ, Süleyman (2001). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Yazır Elmalılı Hamdi (1993). *Kur'an-ı Kerîm Yüce Meâli*. (haz. Dücane Cündioğlu), İslâmoğlu Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, Mehmet (1992). *Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

GAP HAVALİMANI'NDAKİ (ŞANLIURFA) SİS PROBLEMİ

Dr. Öğr. Üyesi Hürşit YETMEN
Harran Üniversitesi

ÖZET: Kapasite ve konumundan dolayı GAP Havalimanı, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki önemli havalimanları arasındadır. Bu çalışmada, kış aylarında sıklıkla sis problemi nedeniyle hava ulaşımında sıkıntıların yaşandığı Şanlıurfa GAP Havalimanı araştırıldı. Sisin en yoğun olduğu saatlerin havalimanı trafiğinin en yoğun olduğu saatlerle çakışması, problemin önemini artırmaktadır. Problemin çözümüne yönelik havalimanında bazı iyileştirmeler yapılmasına rağmen sis yoğunluğunun fazla olduğu günlerde sorun devam etmektedir. Çalışmanın amacı, GAP Havalimanı'ndaki sis problemini tanımlamak ve çözüm önerileri sunmaktır. GAP Havalimanı yakın çevresindeki fiziki coğrafya koşullarının sis oluşumuna etkisini belirlemek için arazinin uydu görüntüleri, topografya haritaları ve meteorolojik veriler kullanılmıştır. Analizler sonucunda GAP Havalimanı ve yakın çevresinde meteorolojik koşullara ve topografya özelliklerine bağlı olarak soğuk aylarda radyasyon sisi oluştuğu belirlenmiştir. Problemin çözümüne yönelik iki öneri sunulmuştur. Bunlar (1) kategorisi en yüksek olan ILS (CAT3) cihazının havaalanına yerleştirilmesi ve (2) sis anında sisli havaya bulut tohumlama yöntemleriyle müdahale etmektir.

Anahtar kelimeler: GAP Havalimanı, sis, topografya, ILS.

Fog Problem at GAP (Şanlıurfa) Airport

ABSTRACT: Due to its capacity and location, GAP Airport is one of the major airports in the Southeastern Anatolia Region. In this study, Şanlıurfa GAP Airport, which is frequently experiencing air transportation problems associated with fog in winter, was investigated. The fact that the fog peaks coincide with the peak hours of airport traffic increases the importance of the problem. Although some improvements have been made at the airport to solve the problem, the problem persists on days when the fog density is high. The aim of this study is to define the fog problem at GAP Airport and to offer solution suggestions. Satellite imagery, topography maps and meteorological data were used to determine the effect of physical geography conditions in the vicinity of GAP Airport on fog formation. As a result of the analyzes, it was determined that radiation fog was formed during cold months depending on meteorological

conditions and topography characteristics of GAP Airport and its vicinity. Two suggestions for the solution of the problem are presented. These include (1) placing the ILS (CAT 3) device at the airport and (2) intervening in the fog with cloud seeding methods.

Keywords: GAP Airport, fog, topography, ILS.

GİRİŞ

Devlet Hava Meydanları İşletmesi (DHMİ) bünyesinde bulunan Şanlıurfa GAP Havalimanı, 2007 yılında sivil kategoride hizmete girmiştir. İç ve dış hat uçuşlarına açık olan GAP Havalimanı'nın apron kapasitesi 11 uçaktır (DHMİ, 2019). Şanlıurfa şehir merkezine 35 km uzaklıkta yer alan GAP Havalimanı, Şanlıurfa-Diyarbakır karayolu üzerinde bulunmaktadır (Şekil 1). Havalimanı, GAP yatırımlarının yoğunlaştığı ve nüfusu 2 milyonu aşan Şanlıurfa (TÜİK, 2019) için oldukça önemli bir ulaşım altyapısı unsurudur. Uçuş güvenliği için diğer koşulların yanında, uygun hava koşullarına da sahip olması gereken bu hava limanındaki sisli hava, kış ayları boyunca hava ulaşımında aksamalara neden olmaktadır.

Sis, yeryüzüne yakın havanın doyma noktasına ulaşarak yoğunlaşması sonucunda gelişen aynı zamanda, görüş mesafesini de azaltan bir hava olayıdır. Stratüs bulutunun yerde veya yere yakın seviyede oluşması olarak da bilinir (MGM, 2019). Bu nedenle meteorolojide, yeryüzüne yakın havanın çeşitli süreçlerin kontrolünde doyması sonucu oluşan bulutun tabanı yeryüzüne yakın ya da doğrudan üzerinde olduğunda görüş uzaklığının 1 km'nin altına indiği hava koşulları olarak da tanımlanır (Türkeş, 2016). Sis görüş uzaklığını sınırladığı, ulaşımda aksamalara, kazalara ve felaketlere neden olduğu için, meteorolojik bir doğal afet olarak da kabul edilir (Erkal ve Değerliyurt, 2009). Ulusal ve uluslararası havacılık etkinlikleri açısından, yoğun ve uzun süreli sis olayları, milyonlarca dolarlık kayba neden olan gecikmelere ve ertelemelere yol açar.

Şekil 1. GAP Havalimanı'nın konumu.

1. VERİ VE YÖNTEM

GAP Havalimanı ve yakın çevresinde sis oluşumunu denetleyen etkenler meteorolojik koşullar ve jeomorfolojik özelliklerdir. Havanın sisli olduğu saatlerin belirlenmesi, sisli gün sayısı ve sis esnasındaki hava parametrelerinin belirlenmesi için Meteoroloji Genel Müdürlüğü'ne bağlı 17271 no'lu havalimanındaki istasyonun verileri kullanılmıştır. Havaalanı pistinin yakın çevresinin topografya özelliklerinin belirlenmesi amacıyla uydu görüntüleri ve 1/25000 ölçekli topografya haritaları kullanılmıştır.

Havaalanı pistinin çevresindeki yükselti değerleri belirlenerek pist ile çevresinin karşılaştırmasını yapmak için topografik profiller çizilmiştir. Uydu görüntüleri ve topografya haritaları kullanılarak pist çevresindeki morfolojik birimlerin dağılışı ve birbiriyle ilişkileri değerlendirilmiştir. Sisli günlerdeki meteorolojik verilerin tanımlayıcı istatistikleri hesaplanmıştır.

2. BULGULAR

2.1. GAP Havalimanı ve yakın çevresinin fiziki coğrafya koşulları

GAP Havalimanı kuzey-güney yönünde uzanan, doğu kısımları batısına göre daha alçak tepelerle çevrili oldukça sık bir depresyon görünümündedir (Şekil 2). Havaalanı pisti, kireçtaşı tabakalarının üzerini örten bazalt akıntıları üzerine inşa edilmiştir. Kuzeybatı, batı ve güneybatıdaki yüksek alanların havaalanı pistine dönük yamaçları mevsimlik akarsu vadileriyle yer yer derince parçalanmıştır. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan 4 km'lik pistin güney kısımları bir vadiyle sınırlanmışken diğer yönlerden az çok yüksek tepeliklerle çevrilidir. Pistin doğu ve kuzeybatısındaki hafif yükselti, pist yakın çevresinden yaklaşık 20-30 m daha yüksek olup doğu tarafı kademeli olarak piste paralel şekilde güneybatıya doğru alçalmaktadır. Kuzeybatıdaki hafif tepelik alanın yükseltisi ise batıya doğru kademeli olarak artmaktadır. Pistin bulunduğu alana doğru alçalan en önemli yükselti, pistin batı tarafında yer almakta ve pist yakın çevresine göre yaklaşık 130 m yüksekte bulunmaktadır. Bu yüksek sahadan kademeli olarak alçalan sırtlar, pisti kuzeybatı ve güneybatıdan çevrelemektedir. Pisti çevreleyen yükseklikler belirgin bir depresyon görüntüsü oluşturmamasına rağmen sis oluşumunu desteklemeye yeterlidir. Havaalanı pisti yakın çevresinde sisli hava koşulları görülürken etraftaki tepelik alanların ötesinde sis görülmemesi, topografya koşullarının sis oluşumuna katkısını göstermektedir.

Şekil 2. GAP Havalimanı pistinden geçen batı-doğu doğrultulu arazi profili.

Köppen iklim sınıflandırma sisteminin birinci ve ikinci harfleri dikkate alındığında, Güneydoğu Anadolu Bölgesi yazı kurak ve çok sıcak subtropikal Akdeniz (Csa) iklim sınıfına girer (Türkeş, 2013). Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin genelinde olduğu gibi GAP Havalimanı'nda da orta yağışlı bir kış/ilkbahar ve çok sıcak kurak bir yaz mevsimi ile karakterize edilen Karasal Akdeniz rejimi egemendir (Türkeş, 2010). Karasal etkilerle kış aylarında sis oluşumunu destekleyen yüksek basınç koşulları sıklıkla yaşanmaktadır.

2.2. GAP Havalimanı ve yakın çevresindeki sis oluşumunu denetleyen etmenler

GAP Havalimanı ve yakın çevresinin iklim ve topoğrafya özellikleri, radyasyon sisinin oluşabileceği koşullara sahiptir. Sonbahar mevsimi sonlarından itibaren görülmeye başlayan bu sis tipi, özellikle gökyüzünün güneşli/açık, görece sıcak ve nemli olduğu gündüzleri izleyen yüksek basınçlı açık gecelerdeki, bağıl nemin yüksek olduğu hava koşullarında yaygın olarak oluşur. Gece yüzeyden gerçekleşen radyasyon kaybı, bağıl nemin yüksek olduğu yere yakın hava katmanlarının soğumasına yol açarak sis oluşumuna neden olur. Sisin oluştuğu hava, çevresine göre soğuk ve yoğun olduğu için plato ve tepelik alanlardan daha alçakta bulunan ova ve vadilere doğru yönelir (Türkeş, 2010). Bunun sonucunda radyasyon sisi, çevresine göre alçakta kalan alanlarda daha kalın bir katman oluşturur. GAP Havalimanı'nın bulunduğu yerin topografik özelliklerinin de etkisiyle, sonbahar mevsimi sonlarından ilkbahar ortalarına kadar sisli hava koşulları önemli bir hava muhalefetine neden olmaktadır. Ortalama sisli gün sayısı en fazla olan aylar sırasıyla Ocak, Aralık ve Şubat'tır. Bu aylardaki ortalama toplam sisli gün sayısı, yıllık sisli gün sayısının %75'ini oluşturmaktadır.

Gece yarısına doğru ve sabah saatleri sis yoğunluğunun en fazla olduğu saatlerdir. Bu zaman dilimleri aynı zamanda GAP Havalimanı'ndaki hava trafiğinin de en yoğun olduğu saatlerdir. Sisli havalarda piste daha güvenli yaklaşmayı sağlayan ILS seyrüsefer cihazı (SHGM, 2013) havalimanında kurulu olmakla birlikte kategorisi düşük olduğu için yoğun sisli havalarda işlevsiz kalmaktadır.

SONUÇ VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Son yıllarda Şanlıurfa'daki kültürel varlıkların ulusal ve uluslararası düzeyde daha çok tanınmasına bağlı olarak turist hareketliliği artmıştır. Bu hareketlilikte hava yolu ulaşım olanaklarının varlığı kritik bir öneme sahiptir. Şanlıurfa ekonomisine uzun vadede önemli katkılar sunması beklenen turizm olanaklarının gelişmesi önemli

ölçüde ulaştırma koşullarına bağlıdır. Yakın gelecekte Şanlıurfa'da hava ulaşımına olan talebin artacağı göz önüne alınırsa, GAP Havalimanı'ndaki sis problemine zaman kaybetmeden çözüm bulunması gerektiği ortadadır.

İngiltere'de sisi dağıtmak için havayı ısıtmak yoluna gidilmiştir. Ancak bu yöntem çok maliyetli ve ancak savaş sırasında kullanılmıştır (Erol, 1993). Sisi dağıtmanın alternatif yöntemlerinden biri de günümüzde kullanımı gittikçe yaygınlaşan Drone kullanımıdır (Aviationweek, 2015). Serin/soğuk aylarda sıklıkla ortaya çıkan sisli havanın olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak için GAP Havalimanı'nda iki çözüm yöntemi denenebilir, bunlar; (I) kategorisi daha yüksek bir ILS cihazının havalimanına yerleştirilmesi ya da (II) pist üstündeki sisli havaya bulut tohumlama teknikleriyle müdahale etmektir. Bu yöntemlerin uygulanabilirliğinin araştırılması başka bir çalışmanın/projenin konusu olduğu için burada detaya girilmedi.

KAYNAKÇA

Aviationweek (2015). 18 Kasım 2019 tarihinde web sitesi: <https://aviationweek.com/dubai-air-show-2015/uae-drone-can-clear-fog-airports> adresinden alındı.

DHMI (2019). 20 Ekim 2019 tarihinde DHMI web sitesi:

<https://gap.dhmi.gov.tr/Sayfalar/icerik-detay.aspx?oid=2861> adresinden alındı.

Erkal, T., Değerliyurt, M. (2009). Türkiye'de Afet Yönetimi. Doğu Coğrafya Dergisi, Cilt 14 , Sayı 22 , Sayfalar 147 – 164.

Erol, O. (1993). Genel klimatoloji. Gazi Büro Kitabevi, Ankara.

MGM (2019). 15 Ekim 2019 tarihinde MGM web sitesi: <https://www.mgm.gov.tr/genel/sss.aspx?s=sisnedir> adresinden alındı.

SHGM (2013). ILS (Aletli İniş Sistemi) Localizer Kritik ve Hassas Sahalarının İdaresine İlişkin Avrupa Ara Kılavuzu. Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Yayınları, ISBN No : 978-975-493-052-8.

TÜİK (2019). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları. 15 Kasım 2019 tarihinde web sitesi: <http://tuik.gov.tr/OncekiHBArama.do> adresinden alındı.

Türkeş, M. (2010). Klimatoloji ve Meteoroloji. Kriter Yayınları, İstanbul.

Türkeş, M. (2013). İklim Verileri Kullanılarak Türkiye'nin Çölleşme Haritası Dokümanı Hazırlanması Raporu. 12 Ekim 2019 tarihinde web sitesi:

https://www.researchgate.net/publication/293334692_Iklim_Verileri_Kullanilarak_Turkiye'nin_Collesme_Haritasi_Dokumani_Hazirlanmasi_Raporu adresinden alındı.

Türkeş, M. (2016). Genel Klimatoloji. Birinci Baskı, s.305, Kriter Yayınevi, İstanbul.

KARASU ÇAYI HAVZASI'NDA ARAZİ KULLANIM FAALİYETLERİNİN ZAMANSAL DEĞİŞİMİ¹

İsmail YÜKSEK

Şanlıurfa İl Milli Eğitim Müdürlüğü

Prof. Dr. Necmettin ELMASTAŞ

Harran Üniversitesi

ÖZET: Bu çalışmada, Karasu Çayı Havzası'nda 1985, 1995, 2005 ve 2015 yıllarına ait arazi kullanım özellikleri ile meydana gelen arazi örtüsü değişiminin ve dolayısıyla yanlış arazi kullanımdan kaynaklanan problemlerin tespit edilmesi ve bu problemlere çözüm önerileri geliştirilmesi amaçlanmıştır.

İnceleme sahasında arazi kullanımı, son yıllarda beşeri faaliyetler sonucunda büyük bir değişime uğramıştır. İnsanların bu faaliyetleri, coğrafya üzerinde doğal süreçler bakımından ne yazık ki negatif bir etki ortaya koymuştur. Özellikle arazinin amacına uygun olmayan kullanımı, hızlı nüfus artışı ve yüksek şehirleşme oranı ile insanın ve yürüttüğü faaliyetlerin baskısı çalışma sahasında arazi örtüsü üzerinde büyük bir değişim meydana getirmiştir. Son yıllarda havza dışına verilen göçten dolayı ekili ve dikili arazilerin boş bırakıldığı da görülmektedir.

Bu çalışma kapsamında yapılan analizlere göre havzadaki mera arazilerinin bir bölümü tarıma açılmış, orman örtüsü önemli oranda tahrip edilmiş ve tarım arazilerinin bir kısmı yerleşmeye açılmıştır. Dolayısıyla yanlış arazi kullanımı sonucunda başta erozyon olmak üzere, kütle hareketleri, kimyasal ayrışma, fiziksel parçalanma gibi doğal jeomorfolojik olaylar daha hızlı bir değişim sürecine girmiştir. Neticede disiplinler arası bir yaklaşım ile havzadaki arazinin yeniden planlamasına ihtiyaç duyulduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Karasu Çayı Havzası, Araban, Arazi Kullanımı

Temporal Change of Land Use Activities in Karasu River Basin

ABSTRACT: In this study, it is aimed to determine the land use characteristics of the Karasu Brook Basin and the change of land cover in 1985,

¹ Bu çalışma, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde İsmail Yüksek tarafından hazırlanan "Arazi Kullanım Faaliyetlerinin Zamansal Değişimi: Karasu Çayı Havzası Örneği (1985-2015)" isimli Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

1995, 2005 and 2015. Solutions for the land use problems were proposed based on these determinations. It is also aimed to reveal the ideal use of the land that is formed by taking a management plan for the planned use of the land and land structure into consideration.

Land use in the field of investigation has undergone a major change as a result of human activities in recent years. Unfortunately, these human activities have caused negative effects on the geography in terms of natural processes. Especially improper land use, rapid population growth, high urbanization rate, humans, and human activities have led to a great change in soil properties. In recent years, it has been seen that the cultivated and planted lands have been left empty due to migration from the basin.

As a result of the analysis, it was observed that forest lands which were already limited were destroyed and pasture lands were allowed to be cultivated. Besides, it was also observed that the habitat was destroyed in order to increase the amount of cultivated and planted lands and agricultural lands have been opened for settlement. In this respect, natural geomorphic processes such as erosion, mass movements, chemical decomposition, and physical fragmentation faced with an unnatural change. As a result, the study shows that there is a need of land planning through an interdisciplinary approach.

Keywords: Karasu River Basin, Basin Management, Araban, Land Use

GİRİŞ

Arazi kullanımı yeryüzü üzerindeki insan faaliyetleri (aktiviteler) içerisinde en aktif olanların başında gelmektedir. İnsan yaşamının her aşamasında son derece etkili olan arazi kullanımının belli prensipler çerçevesinde değerlendirilmesi oldukça önemlidir. Arazi kullanımı ve zamansal değişimi tespit edilirken Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ve Uzaktan Algılama (UA) gibi modern teknik ve yöntemlerden istifade edilmelidir. Arazinin mevcut durumu bilinmeden arazinin kullanımına yönelik yanlışlıkları saptamak mümkün değildir (İlgar ve Koca, 2006).

Teknolojik gelişmeler, nüfus baskısı ve ekonomik kaygılar gibi sebeplerden kaynaklanan problemlerin olumsuz etkileri son yıllarda arazi kullanımına ve yanlış arazi kullanımından kaynaklanan sorunlara olan ilgiyi hızla attırmaktadır. Ayrıca küresel ısınma sonucu iklimde görülen değişiklikler ve buna bağlı olarak meydana gelen gıda sorunu ile toprak, bitki örtüsü ve su kaynaklarının yanlış kullanımı sonucu arazide meydana gelen bozulmalar arazi kullanımında yeniden planlamaların yapılmasını gündeme getirmektedir (Özdemir ve Tonbul, 1995:147).

Araştırmaya konu olan Karasu Çayı Havzası, idari açıdan Gaziantep ilinin Araban ilçesi ile Kahramanmaraş ilinin Pazarcık ilçesinin sınırları içerisinde kalmaktadır. Çalışma sahasının kuzeyinde Adıyaman ilinin Gölbaşı ilçesi, güneyinde

Gaziantep ilinin Yavuzeli ilçesi, doğusunda Şanlıurfa ilinin Birecik ilçesi, batısında ise Kahramanmaraş ilinin Dulkadiroğlu ilçesi yer almaktadır (Harita 1). Çalışmada havzanın 1985-2015 yılları arasındaki 30 yıllık süreçte arazi kullanımında meydana gelen değişimler ele alınmıştır.

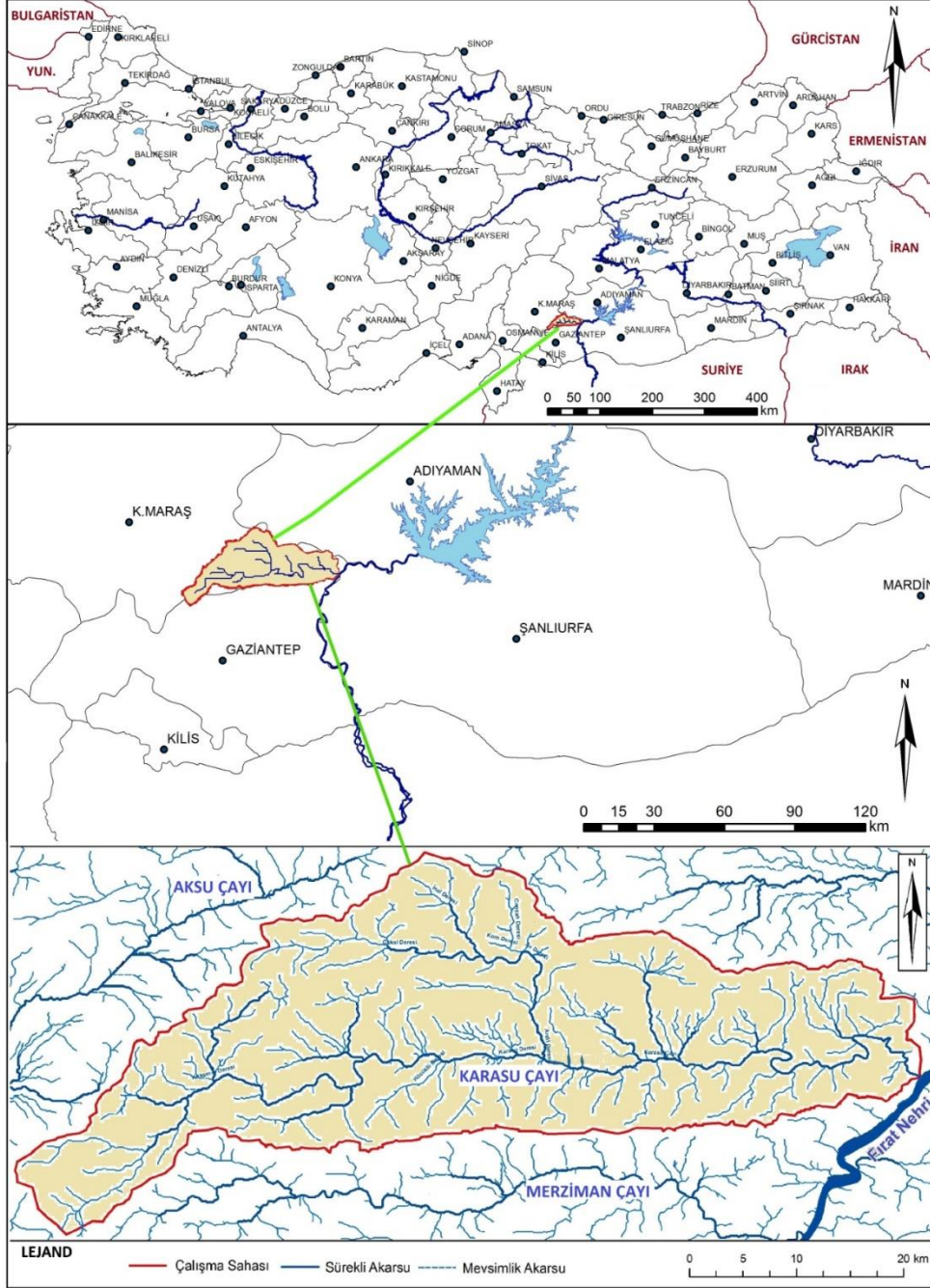
1. MATERYAL VE YÖNTEM

Bu çalışmada öncelikle inceleme sahası ile ilgili literatür çalışması yapılmıştır. Araştırma alanını daha yakından tanımak ve bulguları yerinde tespit etmek amacıyla gezi-gözlem çalışmaları yapılmıştır. Bu çerçevede Karasu Çayı Havzası'nın mekân özellikleri ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Öncelikle fizik ortam şartları (jeoloji, jeomorfoloji, klimatoloji, hidrografiya, bitki ve toprak) belirlenmiştir. Daha sonra bu ortam şartlarında insanoğlunun ne gibi etkinlikleri olduğu (yerleşme, nüfus, ekonomik faaliyetler, turizm vs.) belirlenmeye çalışılmıştır.

İnceleme alanına ait özelliklerin görsel olarak yansıtılması için Harita Genel Komutanlığı (HGK) tarafından hazırlanan 1/25.000 ve 1/100.000 ölçekli topografya haritaları kullanılmıştır. Araştırma sahasının jeolojik özellikleri 1/100.000 ölçekli MTA tarafından hazırlanan jeoloji paftalarından derlenmiştir. Havzanın iklim özelliklerini ortaya koymak için gereken iklim verileri, Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğünden temin edilmiştir. İnceleme alanının zemin örtüsü özellikleri 1985, 1995, 2005 ve 2015 yıllarına ait Landsat (MSS-ETM- ETM+) görüntülerinden sağlanmıştır. Haritalar Arcview 10.1 programı ile sayısallaştırılmıştır.

Bu uydu görüntüleri, Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ve Uzaktan Algılama (UA) gibi teknoloji uygulamaları yardımıyla, kontrollü sınıflandırma yapılarak analiz edilmiş, elde edilen bulgular fiziki ve beşeri bileşenler de dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

CBS ile havzanın fiziki haritası ile 1985, 1995, 2005 ve 2015 yıllarına ait arazi kullanım haritaları elde edilmiştir. Bunun yanında havza arazisinin arazi kullanımı açısından yeniden planlanması için planlama haritası yapılmıştır. İnceleme sahasında birkaç arazi çalışması da yapılmıştır. Bu çalışmaların sonucunda önceden haritadan tespit edilen veriler arazide görülmüş ve güncel durum incelenmiştir. Yapılan bu çalışmalar ile elde edilen veriler dikkate alınarak çalışma tamamlanmıştır.

Harita 1: Karasu Çayı Havzası'nın Lokasyon Haritası

2. KARASU ÇAYI HAVZASI'NIN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

2.1. Doğal Ortam Özellikleri

Araştırma sahasında Kretase-Paleosen dönemine ait arazilerin sıklığı göze çarpmaktadır. Havzada Araban Ovası'nın kuzeyinde Üst Kretase ofiyolitik melanj sersisi yer alır. Havzanın kuzeyindeki dağlık alanda Eosen Netritik kireçtaşı, güney ve güneydoğuda ise Alt Miosen netritik kireçtaşı dağılışı gösterir. Havzanın ortasına tekabül eden Araban Ovası'nın güneybatısında Üst Miosen bazaltları dağılışı gösterir (Terlemez ve Ark., 1992; Türkan, 2011). Ovası batı-doğu istikametinde kat eden Karasu Çayı'nın iki tarafında Kuaterner arazileri (kuzey kesiminde yamaç molozları birikinti yelpazeleri) yer alır.

Araştırma sahasındaki başlıca jeomorfolojik birimleri dağlık ve tepelik alanlar, plato yüzeyleri, vadiler ve Araban Ova tabanı oluşturur. Karasu Çayı Havzası, Güneydoğu Toros dağ silsilesinin güneyinde, Karadağ kütesinin güney etekleriyle Gaziantep Platosu'nun doğu kesimlerinde yer alır. Havzanın kuzeybatı yönündeki dağlık alanların daha yüksek ve engebeli olduğu gözlenmektedir. Dağların önemli bir kısmı kuzeydoğu – güneybatı yönünde uzanmaktadır. Havza'nın kuzeybatısında dağlık alanlarda önemli yükseltiler var. Bunlardan en önemlisi Tilkiler Köyü'nün kuzeyindeki Tavşan Tepesi'dir (1034 m). Bunun dışında havzanın güney batısında yer alan Başçeşme Köyü'nün doğusundaki aynı ismi taşıyan Başçeşme Tepesi (1100 m), güneyde Karadağ (950 m), havzanın doğusunda Akdurak Köyü yakınlarındaki tepe (950 m) önemli yükseltilerdir (Harita 2).

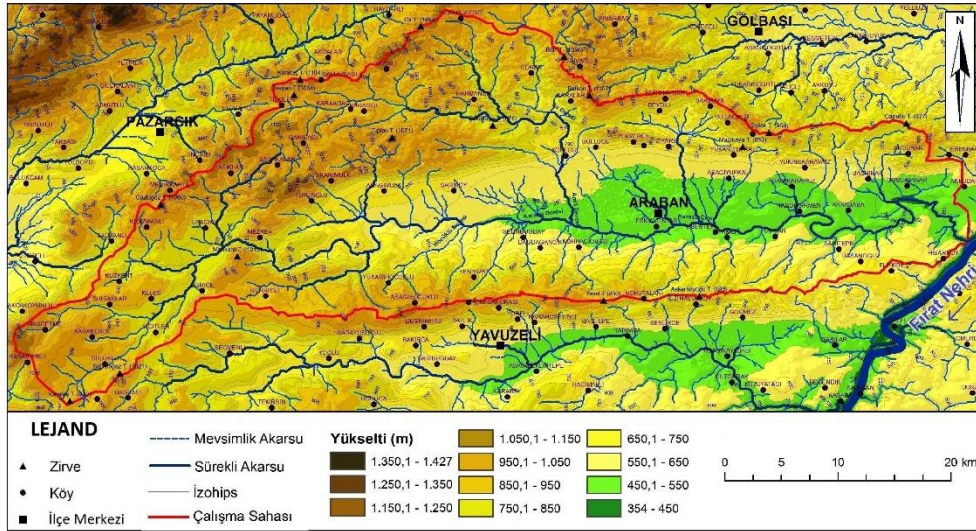
Çalışma sahasının en önemli jeomorfolojik unsurlarından birisi Karadağ'dır. Doğu-batı yönünde uzanış gösteren ve havzanın güneyinde Merziman Çayı Havzası ile doğal bir sınır oluşturan Karadağ'ın deniz seviyesinden itibaren en yüksek noktası 1250 m, kuzey ve güneyindeki ovalardan nisbi yüksekliği 600-650 m civarındadır. Antiklinal bir yapıya sahip olan Karadağ büyük oranda Miosen kalkerlerinden müteşekkildir (Kalelioğlu, 1971: 18). Havzadaki en önemli jeomorfolojik ünitelerden biri olan Araban Ovası, alüvyal dolgulu çöküntü ovası niteliğindedir (ArDOS, 1984). Araban Ovası'nın alanı yaklaşık 234 km² 'dir.

Karasu Çayı Havzası'na en yakın meteoroloji istasyonlarından biri olan Gaziantep istasyonuna ait verileri ele alınarak havzanın iklimik özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü (DMİGM) verilerine göre Gaziantep'te ocak ayı sıcaklık ortalaması 3,4°C, temmuz ayı ortalama sıcaklığı 28 °C, yıllık ortalama sıcaklık ise 15,2 °C'dir. Gaziantep'in yıllık toplam yağış miktarı 563 mm'dir. Yağışın %27.5'i (155 mm) ilkbahar, %2.3'ü (13 mm) yaz, %21'i (118 mm) ilkbahar, %49.2'si (277 mm) ise kış mevsiminde görülmektedir (DMİGM,

2018). Buna göre yağışın azamisi (yaklaşık yarısı) kış mevsimine tekabül etmekte, dolayısıyla yağış şartları itibarıyla yöre Akdeniz yağış rejimini yansıtmaktadır.

Havzanın ana akarsuyu durumunda olan ve sürekli olan Karasu Çayı, Fırat'a döküldüğü yerde taban seviyesi konumundadır. Karasu Çayı'na bağlı kollar mevsimlik akarsu özelliği taşımaktadır. Hidrografik açıdan dikkate değer bir diğer unsur da, baraj gölleridir. Havza içerisinde yer alan ve tarımsal üretim açısından son derece önemli rolü ile Karasu Çayı'nın kollarından Ardıl Çayı üzerinde kurulu olan baraj, Araban ilçesine bağlı Köklüce (Ardıl) mahallesinde bulunmaktadır. Temelden yüksekliği 54 metre olan ve Şubat 2017'de hizmete giren baraj gölünde depolanan su ile Araban Ovası'nda 25 bin 730 dekarlık tarım arazisinin sulanması hedeflenmektedir.

Havzanın bir diğer hidrografiya unsuru ise kaynaklar ve yeraltı sularıdır. Karasu Çayı Havzası'nda Karapınar ve Ardıl Çayı Gözü havzanın en önemli kaynaklarıdır. Araban ilçe merkezine ve köylerine su temin edilen kaynaklar ise: Sıtma Pınarı, Senemeyin Pınarı, Karapınar, Çilingir, Karasu ve Söğütdere'dir. Karasu Çayı Havzası'nda (özellikle Araban Ovası'nda) yer altı suları yüzeye daha yakındır; kuzey ve batı yönünde ilerledikçe (dağlık ve yüksek kesimlerde) yer altı suları çok daha derinlerde bulunmaktadır. Önemli hidrografik kaynaklardan olan yeraltı suları sulamada değerlendirilmektedir.

Harita 2: Karasu Çayı Havzası'nın Fiziki Haritası

Araştırma sahasında birkaç toprak türü yer almaktadır. Alüvyal topraklar Araban Ovası'nda dağılıp göstermektedir. Yörede yer alan diğer topraklara göre mineral ve organik madde bakımından nispeten zengin olan bu arazi önemli bir tarım alanı niteliği taşımaktadır. Havzanın kuzeybatısında ve Araban Ovası çevresinde ise kolüvyal topraklara rastlanmaktadır.

Araban Ovası'nın kuzeyinde ve havzanın kuzeybatısında Kırmızı Kahverengi Topraklara rastlanmaktadır. Bu topraklar demir oksit oranı yüksek olarak bilinen ve çok verimli olmayan topraklardır. Havzanın güneybatısında (Sultanlar, Karakesek ve Sülüklü gibi kırsal yerleşmelerin çevresinde) ise sınırlı oranda da olsa bazaltik topraklar görülmektedir. Ayrıca havzanın kuzeybatısında(Kahramanmaraş'ın Pazarcık ilçesi idari sınırları içerisinde kalan kesiminde) Kırmızı Kahverengi Akdeniz, Kırmızımsı Kahverengi, Kolüvyal ve Kireçsiz Kahverengi topraklar görülmektedir.

Havzanın bitki örtüsüne bakıldığında doğal steplerin havza tabanında 1000-1200 m'ler arasında yayılıp gösterdiği görülmektedir. Havzanın batısında büyük ölçüde antropojen stepler dağılıp göstermektedir. Havzada meşe ormanlarına özellikle Araban Ovası çevresinde ve havzanın güneyinde rastlanmaktadır. Bunun dışında az da olsa havzanın güneybatısındaki çalılık arazide ise meşe ormanları görülmektedir. Ayrıca havzanın batısında kalan ormanlık arazide yer yer çam, sedir, köknar ve şimşire rastlanır.

Havzanın orman ve fundalık alanlarının büyük çoğunluğunu adi meşe (*Quercus coccifera*) ve kızılçam (*Pinus brutia*) oluşturmaktadır. Bunun yanında ardıç (*Juniperus sp.*), melengiç (*Pistachio terebinthus*), meşe (*Quercus sp.*), zeytin (*Olea europaea*), sandal ağacı(*Arbutus andrachne*), tesbih ağacı (*Styrax officinalis*) ve ısırgan'a(*Urtica sp.*) da rastlanmaktadır.

2.2. Beşeri ve Ekonomik Coğrafya Özellikleri

Arazi örtüsü ve değişimi yalnızca fiziki unsurlardan değil; nüfus ve yerleşme ile tarım hayvancılık, turizm, sanayi ve ticaret gibi beşeri faaliyetlerden doğrudan etkilenir. Dolayısıyla beşeri ve ekonomik koşulların bilinmesi mevcut araziye daha doğru değerlendirmenin yanı sıra ileriye dönük arazi kullanım planını ortaya koyma noktasında ciddi katkılar sağlayacaktır.

Toplam yüz ölçümü 1090 km² olan havzada 45'i Gaziantep'in Araban ilçesinde, 24'ü Kahramanmaraş'ın Pazarcık ilçesinde olmak üzere toplam 69 yerleşme bulunmaktadır. Bu yerleşmelerin en büyüğü havzanın en önemli yerleşmesi olan Araban ilçe merkezidir. 1965 yılında 36.706 olan havza nüfusu, 2017 yılına gelindiği

zaman 61.213'e ulaşmıştır 2017 yılında havzadaki nüfusun 32.292'si Araban şehrinde yaşarken, 28.921'i ise köylerde yaşamaktadır (www.tuik.gov.tr).

Havza genelinde çok yoğun olmamakla beraber hayvancılık faaliyetinin sürdürüldüğü görülmektedir. Hayvancılık faaliyeti genelde tarım faaliyetinin yanında ikinci bir faaliyet olarak yapılmaktadır. Özellikle koyun ve keçi ağırlıklı küçükbaş hayvancılığın daha yaygın olduğu havzada, büyükbaş hayvancılık ve arıcılık faaliyetine de rastlanmaktadır. Araban ve Pazarcık ilçe tarım müdürlüklerinin 2017 yılı verilerine göre havza genelinde 16.801 büyükbaş hayvan, 41.484 koyun ve 49.864 keçi bulunmaktadır.

Havzada en önemli ekonomik faaliyet tarım ve hayvancılık olmakla birlikte son yıllarda sanayi ve ticaret alanında (Gaziantep sanayisinin etkisiyle) ilerleme görülmektedir. Sanayi faaliyetleri yürüten mevcut işletmelerin önemli bir kısmı Araban'da yer alan "Küçük Sanayi Sitesi" adı verilen alanda yer almaktadır. Ancak sanayisi gelişmiş olan Gaziantep'in Şehitkamil ilçesine yakın olan kısmında son zamanlarda bir takım planlama ve çalışmalar da yapılmaktadır. Gaziantep merkezde arazi fiyatlarının yüksek olması girişimcilerin bir kısmını Karasu Çayı Havzası'nda yer alan Araban Ovası ve çevresine yöneltmiştir. Havzadaki sanayi kuruluşlarının ekseriyeti tarımsal hammaddeye dayalı olarak kurulmuştur. Havzada pamuk ve çırçır, gıda, un-bulgur, hayvan yemi, giyim, iplik, hazır beton-çimento gibi sanayi tesisleri yer almaktadır.

3. KARASU ÇAYI HAVZASI'NDA ARAZİ KULLANIM FAALİYETLERİ

Arazi kullanımı, arazi parçası üzerindeki ekonomik faaliyetleri genel anlamda ise insan aktivitesini ifade ederken; arazi örtüsü ise yeryüzünü kaplayan toprak, bitki örtüsü, ekili ve dikili tarım alanları, su yüzeyleri, otoyollar, yerleşmeler vb. gibi doğal (fiziki) ve beşeri unsurların tümünü kapsar (Karakoç, 2011). Son dönemlerde teknoloji alanında meydana gelen gelişmeler ile beşeri ve ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesiyle birlikte doğal arazi örtüsünün insanlar tarafından daha fazla kullanılmasına ve dolayısıyla daha fazla tahrip edilmesine neden olmuştur. Tarım, ormancılık, çayır ve mera gibi bitkisel kökenli üretimler için hayati öneme sahip birer üretim unsuru olan toprak örtüsü, başta sanayi faaliyeti olmak üzere, turizm ve kentleşme için önemli bir doğal kaynak durumundadır. Önemi herkesçe kabul edilen toprağın miktarının insan eliyle çoğaltılması mümkün olmadığına göre var olan toprağın kendi doğasına ve koşullarına uygun bir biçimde kullanılma zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle kullanılabilir kısmının az ve kıymetli olduğu doğal kaynaklardan olan toprak örtüsünün, hangi doğal (yapısına uygun) kullanım biçimleri altında, onların

doğal özelliklerini korumak koşuluyla en yüksek faydayı temin edeceklerine ilişkin hususların iyi bir şekilde planlanması gerektiği her geçen gün daha fazla belirmektedir (Şengün, 2000).

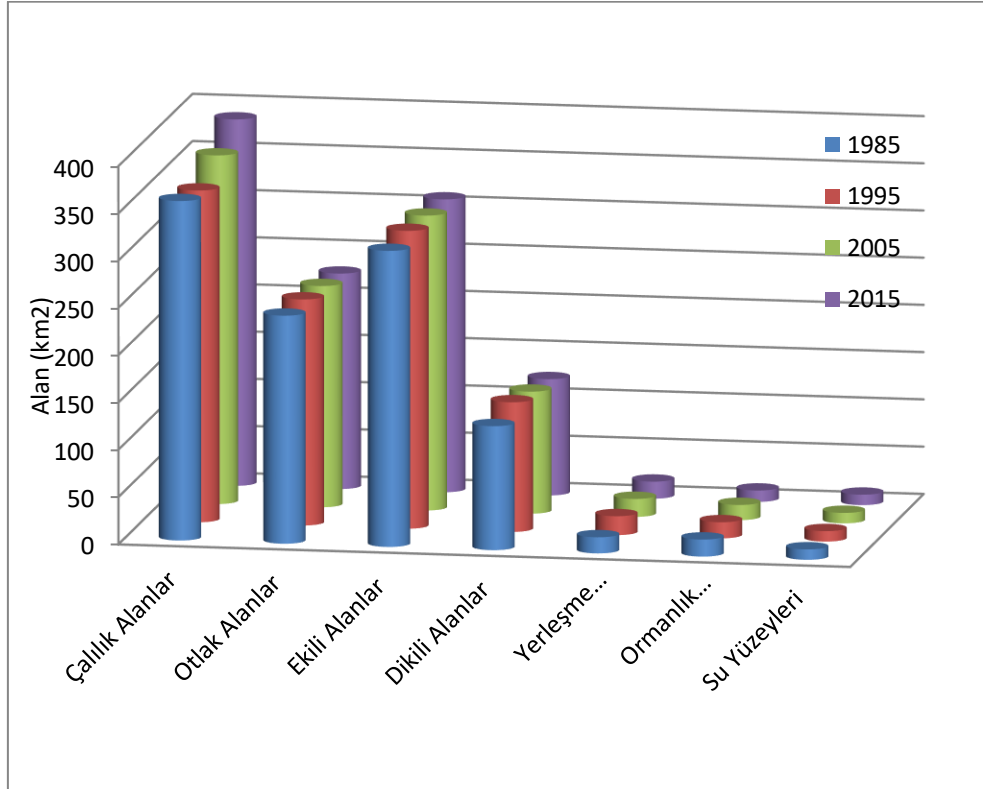
Arazinin en önemli doğal kaynaklardan birisi olduğu gerçeğinden hareketle son yıllarda arazi kullanımına ve antropojen sebepler başta olmak üzere hatalı arazi kullanımından kaynaklanan sorunlara olan ilgi hızla artmıştır. Küresel iklim değişiminin ortaya çıkardığı sonuçlar ve buna bağlı olarak meydana gelen ham madde ve gıda sorunu ile toprak, bitki örtüsü ve tatlı su kaynaklarının aslına uygun olmayan kullanımı, insan yaşamını ve sürdürülebilir kalkınmayı olumsuz etkilediği için arazi kullanımının aslına uygun bir perspektif ile yeniden planlanmasını gündeme getirmiştir. Arazinin tüm coğrafi unsurlarını dikkate alıp ekolojik dengeyi gözeterek, çevreye zarar vermeden araziden en fazla istifade etme gerekliliği giderek daha fazla önem kazanan bir konu haline gelmiştir (Özdemir ve Tonbul 1995:145). Dolayısıyla gerek küresel, gerek ulusal ve gerekse de yerel ölçekte mevcut arazilerin coğrafi koşullar dikkate alınarak (doğal ve beşeri) değerlendirilmesi gerekmektedir (Elmasaş, 2008:159).

Arazi kullanım faaliyetleri bağlamında 1985 ile 2015 yılları arasında geçen 30 yıllık süreçte Karasu Çayı Havzası'nda yaşanan değişim, Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ve Uzaktan Algılama (UA) teknikleri ile irdelenmiş; 1985, 1995, 2005 ve 2015 yılları arasında yaşanan arazi kullanımına ilişkin değişim ele alınmıştır. Karasu Çayı Havzası'nın 1985-2015 yılları arasında arazi kullanım biçimleri arasında çalılık alanlar başta olmak üzere önemli değişimler yaşandığı görülmektedir. Havzanın bu süreçte en az değişime uğrayan alanı su yüzeyleri olmuştur (Tablo 1, Şekil 1, Harita 3-6).

Tablo 1: Karasu Çayı Havzası'nın Yıllara Göre Arazi Kullanım Değerleri ve Oranları

Yıllar	1985		1995		2005		2015	
Arazi Sınıfı	Alan (km ²)	Oran (%)	Alan (km ²)	Oran (%)	Alan (km ²)	Oran (%)	Alan (km ²)	Oran (%)
Çalılık Alanlar	359	33	351	33	369	34	388	36
Otlak Alanlar	241	22	239	22	234	21	228	21

Tarım Alanları	Ekili Alanlar	313	29	315	29	312	29	310	28
	Dikili Alanlar	131	12	137	12	129	12	123	11
Yerleşme Alanları		17	1	20	1	19	2	18	2
Ormanlık Alanlar		18	2	17	2	16	1	12	1
Su Yüzeyleri		11	1	11	1	11	1	11	1
TOPLAM		1090	100	1090	100	1090	100	1090	100

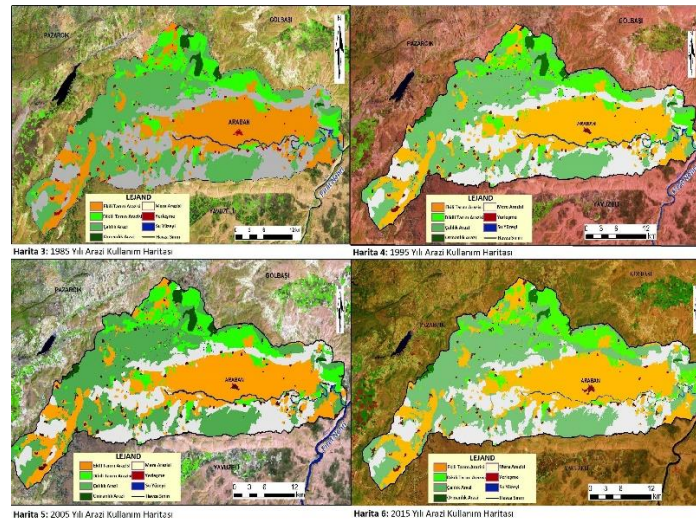

Şekil 1. Karasu Çayı Havzası'nın Yıllara Göre Arazi Kullanım Değerleri

Havzada önemli bir yer kaplayan çalılık arazi 1985-1995 yılları arasında hızla ekili ve dikili tarım arazisine dönüştürülmüştür. Bu durumun en büyük sebebi artan nüfusa bağlı olarak, başta kırsal yerleşmeler olmak üzere, çalılık arazileri ekonomik bir gelir kapısına dönüştürmek arzusuyla yapılan çalışmalardır. Eğim ve engebe koşulları itibarıyla ekili ve dikili tarım arazilerine dönüşmesi en uygun durumda olan arazilere havzanın batı kısmında rastlanmaktadır. 1995 yılından 2015 yılına kadar geçen sürede ise durum değişmiş ve göçün etkisiyle kırsal yerleşmelerin çevresindeki bazı ekili ve dikili tarım arazileri ile yerleşme sahalarının çalılık araziye dönüştüğü görülmüştür. Havzaya çok yakın olan Gaziantep'in sanayi alanındaki gelişimi bu durumun ortaya çıkmasında oldukça etkili olmuştur.

Çalılık araziden sonra havzada en fazla yer kaplayan arazi kullanım biçimi ekili tarım arazileridir. Havzanın en önemli ekonomik geçim kaynaklarından birisi olan ekili tarım arazilerinde 1985-1995 yılları arasında artış görülürken, 1995, 2005, 2015 yılları arasında sürekli bir azalma görülmektedir (Tablo 1, Şekil 1, Harita 3-6). Bu azalmanın en büyük sebebi kırsal yerleşmelerdeki genç nüfusun şehre göç etmesi ve miras yoluyla arazilerin bölünmesidir. Bu bölünme engebenin de etkisiyle tarımda makineleşmeyi azaltmıştır. İnsan gücüyle yapılan tarımın getirisi az bulununca göç kaçınılmaz olmuştur.

Mera arazileri diğer arazi kullanım biçimlerinden farklı olarak 1985 yılından 2015 yılına kadar düzenli olarak azalmıştır. Mera arazileri 1985-1995 yılları arasında ekili ve dikili tarım arazileri ile yerleşmelere dönüştürülmüştür. 1995-2015 yılları arasında mera arazilerinin çalılık arazilere dönüştürme süreci devam etmiştir. Bu değişim ve dönüşümde hiç şüphesiz göç ve teknolojik gelişmeler etkili olmuştur.

Dikili tarım arazilerinde, tıpkı çalılık arazilerde görüldüğü gibi 1985-1995 yılları arasında artış görülürken; 1995-2015 yılları arasındaki 20 yıllık süre içerisinde azalma görülmüştür. Antep Fıstığı, zeytin, üzüm ve badem gibi ürünlerin ağırlıklı olduğu dikili tarım arazileri, daha çok çalılık arazilerin dönüştürülmesiyle elde edilmiştir. Dikili tarım arazisi olmaya müsait olmayıp dikili tarım arazisine dönüştürülen arazilerde birim alandan elde edilen verimin azaldığı görülmektedir. Havzanın güney doğusunda yer alan Körhacıobası ve Muratlı gibi kırsal yerleşmeler bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Türkiye'nin en az ormanlık araziye sahip olan bölgesinde yer alan havza içerisinde zaten sınırlı olan orman arazileri 1985-2015 yılları arasındaki dönemde oransal olarak en fazla azalan arazi kullanım biçimidir. Havzanın kuzeyinde ve kuzeybatısında yer alan ormanların tahrip edilerek çalılık araziye dönüştüğü görülmüştür.

Havzada topografya, iklim, su azlığı ve beşeri faaliyetlere bağlı olarak sınırlı olan ekili ve dikili tarım faaliyetlerinin yetersiz kalmasından kaynaklı hayvancılık faaliyeti sürdürülmektedir. Bu faaliyetlere dağlık ve engebeli arazilerin yoğun olmasıyla öne çıkan havzanın kuzeyinde daha sık rastlanmaktadır. Ekonomik faaliyet anlamında tarım ve hayvancılık birbirini tamamlayan ve besleyen alanlardır. Hayvancılık için uygun koşullara sahip olan havzanın kuzeyinde daha çok büyükbaş hayvancılık, havzanın orta ve güney kesiminde ise küçükbaş hayvancılık faaliyetinin öne çıktığı görülmektedir.

Sanayi faaliyetinin az görüldüğü havzada ekonominin temeli birbirini besleyen ve tamamlayan tarım ve hayvancılık faaliyetine dayalıdır. Bunlardan hayvancılık faaliyeti havzanın ekonomik gelir kaynakları içerisinde tarımdan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Mevcut sanayi faaliyetleri de büyük oranda tarımsal ve hayvansal ham maddeye bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Havzada özellikle Araban Şehri çevresindeki çırçır fabrikalarının yaygınlığı öne çıkmaktadır. Bunun yanında Araban'da bazı küçük imalathaneler de bulunmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Karasu Çayı Havzası'nda, 1985-2015 yılları arasındaki 30 yıllık dönemde arazi kullanımı açısından önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Arazi kullanımında en fazla değişim 2005-2015 yılları arasına tekabül etmektedir.

Havzanın (özellikle kuzeyinin) engebeli yapısı nedeniyle mevcut tarım arazileri az ve kuraklık nedeniyle sulama imkanları da sınırlıdır. Yeraltı sularının seviyesinin alçalması ve kuruma nedeniyle artezyen kaynak görevi gören kuyular kapatılmaktadır. Bu durum bölge insanı için hayati önem taşıyan tarım faaliyetini olumsuz

etkilemektedir. Buna rağmen günümüzde Karasu Çayı Havzası'nın ekonomisinin temeli büyük oranda tarıma dayalıdır. Bunun yanında az da olsa ticaret, sanayi ve turizm de vardır. Son zamanlarda doğal çevrenin tahrip edilerek tarım arazisine dönüştürülmesiyle tarımsal gelirde artış yaşanmıştır. Kısa vadede kazançlı gibi görülen bu durum orta ve uzun vadede yanlış arazi kullanımından kaynaklı birçok doğal probleme yol açacak ve büyük oranda telafisi mümkün olmayacaktır.

Havzadaki en önemli ekili tarım arazilerini Araban Ovası oluşturmaktadır. Ovayı batı-doğu istikametinde ikiye ayırarak kat eden Karasu Çayı'nın suları ile tarım arazileri sulanmaktadır. Ancak sulama döneminde su kaynakları yeterli olmadığı için tarım alanlarının büyük ölçüde doğal koşulların kontrolü altında şekillendiği ve yeryüzü şekillerinin de etkisiyle modern tarım yöntemlerinin pek uygulanmadığı görülmektedir. Havzanın batısında (Kızkapanlı yerleşmesinin çevresi) yer alan Gözlügöl ve Mağaralar isimli kaynaklar ile havzanın kuzeydoğusunda (Yaylacık yerleşmesi çevresinde) yer alan Çağılı ve Gedik Kaynakları içme suyu olarak değerlendirilebilecek kaynaklardır. Araban Ovası'nın kuzeyinde (Güllüce yerleşmesinin kuzeyinde) yer alan Su Ocağı kaynağından içme suyu temininde ve tarım arazilerinin sulanmasında faydalanılabilir. Bunun dışında Araban Ovası'nın güneyinde Kıracıördek ve Kuruçay kaynakları da içme suyu olarak kullanımı yanında tarımda sulama amaçlı olarak da değerlendirilmelidir.

Karasu Çayı Havzası'nda ekili tarım alanları dikili tarım arazilerine nazaran daha fazla yer kaplamasına rağmen dikili tarım arazilerinden daha fazla kazanç elde edilmektedir (özellikle Antep Fıstığı). Dikili tarım arazileri ekili tarım arazilerine göre daha fazla gelir getirmesine rağmen ekonomik bir faaliyet olarak daha az tercih edilmektedir. Bunun sebebi dikili tarım arazilerinin çok yıllık bitkilerden oluşup gelir getirmesi için zamana ihtiyaç duyulmasıdır (örneğin Antep Fıstığı'nın yaklaşık 15 yıl sonra meyve vermeye başlaması). Öte yandan Karasu Çayı'nın Fırat'a döküldüğü yerde (Gümüşpınar Yerleşmesi'nin doğusunda) alüvyal düzlüklerin dikili tarıma ayrılması yanlış bir uygulamadır; bu alanın yüksek gelir getirecek ekili tarım arazisi olarak kullanılmasında fayda vardır. Ekili tarım arazilerinde yetiştirilen ürünlerin çeşitliliğinin azlığı göze çarpmaktadır. Son dönemlerde GAP projesinin etkisiyle bu konuda olumlu gelişmeler yaşansa da hala istenilen düzeye ulaşamamıştır.

Havzanın kuzeyinde (Karalar, Güllüce ve Köklüce yerleşmeleri çevresi) ve kuzeydoğusunda (Başpınar ve Gümüşpınar yerleşmeleri çevresi) yer alan ve çevresine göre nispeten az eğimli olan alanlar, havzanın güneydoğusunda yer alan Karakesek yerleşmesi civarı ile Araban Ovası'nın batısı (Sarıköy yerleşmesinin çevresi) bahçe tarımına ayrılmalıdır. Araban Ovası'nın batısında ve kuzeydoğusunda Antep Fıstığı, zeytin, ceviz ve badem tarımı yapılmalıdır. Yükselti ve eğimin nispeten artış gösterdiği havzanın kuzey kesiminde ve güneybatı kesiminde ise üzüm, elma ve

badem tarımı yapılmalıdır. Bu ürünlerin tarımı ekolojik koşullar dikkate alınarak yapılmalıdır. Zeytin 0-800 m yükselti aralığında, Antep Fıstığı ve badem 0-1000 m yükselti aralığında, nar 1000-1300 m yükselti kademesine kadarki alanlarda, üzüm ve elma ise 1300 m'nin üzerindeki alanlarda yetiştirilmelidir (Harita 7). Özellikle havzada doğal olarak bulunan ve Antep fıstığının yabanisi olarak bilinen melengiç (*Pistachio terebinthus*) bitkisine Antep Fıstığı aşısı vurulmaya ağırlık verilmelidir.

Havzada orman örtüsüne zarar veren keçi besleyiciliği, ahır hayvancılığı ile kademeli olarak yer değiştirmelidir. Böylece hem ormanların tahribatı önlenmiş olur hem de hayvancılık faaliyetinden daha fazla verim alınarak yörenin ekonomik kalkınmasına bir katkı sağlanmış olur. Havzanın kuzeybatısında ise büyükbaş hayvancılık daha yaygın bir ekonomik faaliyettir ve daha çok mera hayvancılığı şeklinde kendini göstermektedir. Havzanın güney kesimi de dahil olmak üzere kademeli olarak besi ve ahır hayvancılığına geçilmelidir.

Havzadaki coğrafi koşullar ve beşeri faaliyetler başta erozyon olmak üzere heyelan, çığ, kaya düşmesi, sel ve yangın gibi doğal afetlere zemin hazırlayabilmektedir. Havzanın kuzeyi dağlık ve engebeli yapısıyla erozyon, heyelan, çığ ve kaya düşmesi gibi doğal afet riskini daha fazla barındıran alanlara tekabül etmektedir. Karasu Çayı Vadisi (özellikle Karasu Çayı'nın Fırat'a döküleceği aşağı kesimde) yağışların sıklaştığı dönemlerde sel ve baskına maruz kalmaktadır. Sarıtepe, Doğan ve Hisarköy gibi kırsal yerleşmelerin tarım arazileri başta olmak üzere birçok tarım alanı ve konutlar zarar görebilmektedir. Bu sahada doğal afet risk analizi yapılarak taşkın alanları tespit edilmeli ve gerekiyorsa bu alanlar yerleşime açılmasına müsaade edilmemelidir.

Havzanın yenilenebilir enerji kaynaklarından olan güneş enerjisi potansiyeli oldukça yüksek olmasına rağmen yeterince istifade edilmediği görülmektedir. Araban Ovası'nın kuzeyinde yer alan Güllüce Yerleşmesi yakınlarında sınırlı sayıda görülen güneş enerjisi panellerinin yaygınlaştırılması hem bölge halkına hem de ülke ekonomisine katkı sağlayacaktır.

Yanlış arazi kullanımını önlemek amacıyla uygulanabilir bir havza yönetim planına ihtiyaç duyulmaktadır. Yönetim planında konuyla bağlantılı olabilecek tüm kurum ve kuruluşlar, ilgili STK'lar ve farklı uzmanlık alanları birbirleriyle entegreli bir şekilde mutlaka sürece dahil edilmeli ve havzanın tüm doğal ve beşeri unsurları göz önüne alınmalıdır. Yapılacak tüm çalışmaların sürdürülebilir bir anlayışla çevre ve kalkınma ilkeleri doğrultusunda yürütülmesi gerektiği unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

- ARDOS, M. (1984). “Jeomorfoloji Açısından Türkiye Ovalarının Oluşum ve Gelişimleri.” *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Dergisi*, S:3, 1-17.
- BENEK, S. (2006). *Şanlıurfa İlinin Tarımsal Yapısı, Sorunları ve Çözüm Önerileri*, Coğrafya Bilimler Dergisi, S:4, 67-91.
- ÇAKIR, M. B. (2004). *Huzurlu Yaylası'nın (Gaziantep) Odunsu Bitkilerinin Tespiti ve Biyoekolojik Özelliklerinin Saptanması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep.
- ELMATAŞ, N. (2008). *Ahlat İlçesinde Tarımsal Arazi Kullanımı*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 7, 479-501.
- EILMATAŞ, N. (2008). *Kahta Çayı Havzası 'nda Arazi Kullanımı*, Coğrafi Bilimler Dergisi, Sayı: 6, 159-190.
- GARİPAĞAOĞLU, N. (2012). *Havza Planlamalarında Coğrafyanın Rolü ve Türkiye'de Havza Planlamacılığı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S:16, 303-336.
- GAZİANTEP VALİLİĞİ ÇEVRE VE ŞEHİRCİLİK İL MÜDÜRLÜĞÜ (2017). *Gaziantep İli 2016 Yılı Çevre Durum Raporu*, Ankara.
- GEYİKLİ, B. (2014). *Gaziantep-Adıyaman Platosunda Arazi Kullanımının Bazı Toprak Özellikleri Üzerine Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- GÜLMEZYÜZ, Ş. (2012). *Gaziantep Bölgesinde (Nizip, Karkamış, Yavuzeli, Oğuzeli ve Araban İlçeleri) Coğrafi Bilgi Sistemi Kullanımı İle Erozyon Sahalarının Belirlenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep.
- ILGAR, R. ve KOCA, N. (2006.) “Su Yönetiminde Ülkemizin Kıyı Sularının Ekolojik Taşımacılıkta Kullanım Potansiyeli.” *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:16.
- KALELIOĞLU, E. (1971). *Gaziantep Yöresinin Fiziki Coğrafyası*, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Sayı :3-4, 139-204.
- KARAKOÇ, A. (2011), *Göksu Deltasında (Silifke-Mersin) Meydana Gelen Değişimlerin Uzaktan Algılama Teknikleri İle İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.

- ÖZÇAĞLAR, A. (1994). *Çarşamba Ovası ve Yakın Çevresinde Araziden Faydalanma*, Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 3.
- ÖZDEMİR, M.A. ve TONBUL, S. (1995). *Siro (Örmeli) Çayı Havzası ve Yakın Çevresinde (Malatya Güneydoğusu) Arazi Kullanımı, Sorunlar ve Öneriler*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:7, Sayı:1-2, 145-172.
- PEHLİVAN, M. (2005), *Huzurlu Yaylası (Gaziantep) Otsu Bitkilerinin Floristik İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep.
- PEHLİVAN, T. (2010), *Yavuzeli ve Araban Bölgesindeki (Gaziantep) Tarım Topraklarının Bazı Fiziksel ve Kimyasal Özelliklerinin Erozyon Açısından Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep.
- ŞAHAP, A. (2015). *Uzaktan Algılama ve Coğrafi Bilgi Sistemleri Kullanarak Şehirsel Gelişimin Arazi Kullanımına Etkisi: Şanlıurfa Şehri Örneği*. Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- ŞENGÜN, M.T.(2000), *Uluova'da Jeomorfolojik Ana Birimlerle Arazi Kullanımı Arasındaki İlişkiler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞENGÜN, M.T. ve BOYRAZ, Z. (2007). "Oğuzeli (Gaziantep) ve Yakın Çevresinde Jeomorfolojik Birimler İle Arazi Kullanımı Arasındaki İlişkiler." *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:1, Cilt 17, 53-67.
- TAŞ, B. (2006). *Tosya İlçesinde Araziden Yararlanma ve Planlamaya Yönelik Öneriler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- TERLEMEZ, H.Ç.I., ŞENTÜRK, K., ATEŞ, Ş., SÜMENGİN, M. ve Oral, A. (1992). "Gaziantep Dolayının ve Pazarcık-Sakçagöz-Kilis-Elbeyli-Oğuzeli Arasının Jeolojisi. Ankara: MTA Rapor No. 9526 (yayınlanmamış).
- TÜRKKAN, A. (2011). *Yavuzeli-Araban (Gaziantep) Dolayının Stratigrafisi ve Fırat Formasyonu Resifal Kireçtaşlarının Doğal Yapı Malzemesi Olarak Kullanılabilirliğinin Araştırılması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Adana.

YÜKSEK, İ. (2018). *Arazi Kullanım Faaliyetlerinin Zamansal Değişimi: Karasu Çayı Havzası Örneği (1985-2015)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler, Şanlıurfa.

Web Sayfaları

ARABAN KAYMAKAMLIĞI (2018). “Kültürel Miraslarımız”, <http://www.araban.gov.tr/kulturel-miraslarimiz>, 01.03.2018.

GAZİANTEP TURİZM İL MÜDÜRLÜĞÜ (2018). “Araban İlçesi”, <http://www.gaziantepturizm.gov.tr/TR,100441/araban.html>, 01.03.2018.

ARABAN KAYMAKAMLIĞI (2018). “İlçe Tarihi”, <http://www.araban.gov.tr/ilce-tarihi>, 01.03.2018.

ALAN TURING'IN YAPAY ZEKÂ ANLAYIŞINA BİR İTİRAZ OLARAK GÖDEL'İN EKSİKLİK TEOREMİ

Doç. Dr. Ahmet EYİM
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

ÖZET: Zihin Felsefesinin temel problemlerinden biri olan yapay zekâ, günümüzde hala gündemde olan bir konudur. Alan Turing “Bilgi İşlem Makineleri ve Zekâ” başlıklı makalesi ile makinelerin bir zekâyâ sahip olup olmayacağına dair tartışmaları başlatmıştır. Turing, insan zekâsının makinelere yüklenebileceğini kabul eder ve o Turing testi diye bilinen düşünce deneyiyle insan zekâsını taklit edebilen makinelerin yapılabileceğini ve bir bilgisayarın (ya da makinenin) Turing testini geçmesi durumunda zekâyâ (ve bir bilince) sahip olduğunu iddia etmenin mümkün olduğunu savunmuştur. Yapay zekâ konusunda Güçlü ve Zayıf olmak iki ana yaklaşımın ortaya çıktığını söylenebilir. Makinelerin insan zekâsına tamamen sahip olabileceğini savunan görüş Güçlü Yapay Zekâ görüşü olarak adlandırılırken, Makinelerin insan zekâsının bir kısmını taklit edebileceğini iddia eden görüş ise Zayıf Yapay Zekâ görüşü olarak adlandırılmıştır. Turing, yapay zekâ konusunda Güçlü Yapay Zekâ görüşünü kabul eder ve bu görüşü nedeniyle bazı eleştirilere maruz kalır. Bu çalışmada Turing’e yöneltilen eleştirilerden biri olan Matematiksel itiraz ele alınacaktır. Bu itirazın temelinde formel sistemlerin tam ve tutarlılığına ilişkin Gödel tarafından ortaya atılan Eksiklik (*Incompleteness*) teoremleri yer alır.

Anahtar Kelimeler: Turing, Gödel, Tamlık, Tutarlılık, Yapay Zeka.

Gödel's Incompleteness Theorems As An Objection To Alan Turing's Understanding of Artificial Intelligence

ABSTRACT: Artificial intelligence, which is one of the fundamental problems of philosophy of mind, is still an issue on the agenda today. Alan Turing, with his article titled “Computing Machines and Intelligence”, started discussions about whether machines will have intelligence. Turing accepts that human intelligence can be loaded on machines and he argues that with the thought experiment known as the Turing test, machines capable of mimicking human intelligence could be built, and if a computer (or a machine) passed the Turing test, it was possible to argue that it had intelligence (and a consciousness). It can be said that there are two main approaches concerning artificial intelligence as strong and weak. The view that machines can fully possess human intelligence is called the view of Strong Artificial Intelligence, while the

view that claims that machines can imitate some of human intelligence is called the view of Weak Artificial Intelligence. Turing accepts the view of Strong Artificial Intelligence on artificial intelligence, and therefore, various criticisms have been addressed to Turing. In this study, Mathematical objections against Turing will be discussed. The basis of this objection lies in the theories of Incompleteness, proposed by Gödel, regarding the completeness and consistency of formal systems.

Keywords: Turing, Gödel, Completeness, Consistency, Artificial Intelligence

GİRİŞ

Zihin Felsefesinin temel problemlerinden biri olan yapay zekâ, günümüzde hala gündemde olan bir konudur. Zihin ve zihinsel süreçlerin doğası üzerine yapılan tartışmaların beraberinde getirdiği bir problem olan yapay zekâ tartışması kısaca “Bilgisayarlar’ın bir zihni olabilir mi?” sorusuyla özetlenebilir. Alan Turing’in “Bilgişlem Makineleri ve Zekâ” başlıklı makalesi ile gündeme getirdiği bu soru, makinelerin bir zekâyâ sahip olup olmayacağına dair çok yönlü tartışmaları başlatmıştır.

En geniş anlamıyla zekâ kavramı, akıl yürütme, soyut düşünme, planlama yapma, problem çözme, karmaşık düşünceleri (veya olguları) analiz edip çözümleme, öğrenme, deneyimlerden hareketle yeni çözüm yolları bulma, nesneler arasındaki ilişkiyi kavramsal veya algısal düzeyde kavrayabilme vb. zihinsel yeteneklere işaret etmektedir. İlk defa 1956 yılında McCarthy tarafından kullanılan “yapay zekâ” kavramı, *öğrenmenin bütün yönleri ve zekânın herhangi bir özelliğinin ilkece kesin bir biçimde tanımlanarak bir makinenin onun benzerini yapabilmesini sağlama ve makinelerin nasıl dili kullanabileceği, soyutlama ve kavram oluşturabileceği, insanlara özgü kabul edilen sorunları çözebileceği ve kendilerini geliştirebileceğini bulmak için ortaya konulan çabaları* ifade etmektedir (McCarthy vd., 1955: 2). Başka bir ifadeyle, bu kavram temelinde insan zekâsı olan iş, eylem ve davranışların bir bilgisayar yapılmasını sağlamak için yapılan çalışmaları ifade etmek için kullanılmıştır. Bilgisayar biliminin konusu olarak da yapay zekâ kavramı, bilgisayarlara bilgi edinme, algılama, görme, düşünme, karar verme, problem çözme, dili kullanabilme, vb. zihinsel süreçlerin bir programlama dili aracılığıyla kazandırılmasını (donatılmasını) ifade eder (Güzeldere, 1998: 27).

Verilen bu kısa tanımlardan da anlaşılacağı üzere yapay zekâ kavramı ve tanımından hareketle tartışmanın tüm yönleri şöyle özetlenebilir: Yapay zekâ çalışmalarının (i) *insan beyninin ileri düzey fonksiyonlarının benzerini oluşturma*; (ii) *genel bir dili kullanabilecek bir bilgisayar programlama*; (iii) *kavram oluşturabilecek bir*

biçimde nöronları düzenlenme; (iv) karmaşık problemleri belirleme ve ölçme (bir problemle karşılaşıldığında onunla baş etme yolları ve uygun çözümlerin bulunması, çevreyi algılama ve nesneler arasındaki ilişkileri kavrayabilme); (v) kişisel gelişim; (vi) olaylar yerine fikirlerle ilgilenme niteliği olarak tanımlanan soyutlama becerisi ve (vii) rastgelelik ve yaratıcılık gibi yönleri vardır (McCarthy vd., 1955: 2).

Kısacası yapay zekâ tartışması, insana ait olduğu veya doğada en gelişmiş haline insanın sahip olduğu yaygın bir biçimde kabul edilen, zihin ve zihinsel süreçlerin (ya da fizikalist bir biçimde de ifade edecek olursak, bilinç ve bilinç içeriklerinin) yapısının çözümlenerek benzer süreçlere bir bilgisayarın nasıl sahip olabileceğini içermektedir. Her ne kadar tartışma “Bilgisayarlar düşünebilir mi?” sorusu ile başlasa da, yapay zekâ çalışmaları bilinçli düşünme ve eylemin doğası ve nasıl gerçekleştiğini inceleme ve anlamayı da hedeflemektedir. Başka bir ifadeyle, dikkatle incelendiğinde, yapay zekâ tartışmalarının temelinde (i) zihin ve zihinsel süreçlerin beyin ve beynin işleyişine indirgenip indirgemeyeceği ve (ii) zihin ve zihin içeriklerinin (ya da bilinç ve bilinç içerikleri) insana özgü olup olmadığına ilişkin problemlerin yer aldığı görülebilir.

Yapay zekâ hakkında ortaya çıkan görüşleri iki ana başlık altında toplamak mümkündür ve bunlar sırasıyla şunlardır: Güçlü Yapay Zekâ ve Zayıf Yapay Zekâ. Birinci görüşün temelinde “beyin için zihin ne ise bir bilgisayar için de yazılım odur” düşüncesi yer alır. Eğer bir bilgisayarın (ya da makinenin) yazılımı (programlanması) doğru bir biçimde yapılırsa, bu bilgisayarın düşünme, anlama ve öğrenme gibi zihinsel süreçlere ve dolayısıyla da bir zihne sahip olduğu kabul edilebilir (Searle, 1998: 57). Güçlü Yapay Zekâ anlayışına göre, doğru girdi ve çıktıları içeren bir programa sahip olan bir fiziksel sistemin (bir bilgisayar veya makinenin) bir zihne sahip olduğu ve bu zihnin insan zihniyle aynı özelliklere sahip olduğu kabul edilebilir. Doğru bir biçimde programlanan bir bilgisayar her şeyi bir insan kadar veya insandan çok daha iyi bir biçimde yapabilir. Zayıf Yapay Zekâ görüşünün temelinde ise, *beyin ve bilgisayar arasındaki ilişki benzerlikten öte bir şey değildir ve bu nedenle bilgisayar programları ve zihinsel süreçler arasındaki ilişki taklitten öte bir şey değildir* düşüncesi yer alır. Başka bir ifadeyle, zihin ve zihinsel süreçler bir bilgisayar (makine) tarafından belirli bir yön (veya özellikleri) açısından taklit edilebilir. “Kısacası yapay zekâ çalışmaları insan beyninin bir bilgisayar gibi çalıştığı (veya beyin ile bilgisayar arasında bir benzerlik olduğu) ve bu nedenle makinelerin de insana ait olan zihin ve zihinsel süreçlere sahip olabileceği (Güçlü Yapay Zekâ) veya onu taklit edebileceği (Zayıf Yapay Zekâ) fikrinde ortaya çıkmaktadır” (Eyim, 2016: 58). Özetle ifade etmek gerekirse her iki anlayışın ortak noktası bilgisayar ile beyin arasında bir benzerlik olduğu görüşüdür.

Turing, yapay zekâ konusunda Güçlü Yapay Zekâ görüşünü kabul eder ve bu nedenle Turing'e çeşitli eleştiriler yöneltmiştir. Bu çalışmada Turing'e yöneltilen eleştirilerden biri olan Matematiksel itiraz ele alınacaktır. Bu itirazın temelinde formel sistemlerin tam ve tutarlılığına ilişkin Gödel tarafından ortaya atılan Eksiklik (*Incompleteness*) teoremleri yer alır. Yapay zekânın bilgisayara bir program dili ile yükleneceğinden hareketle yüklenen biçimsel dizgelerin (algoritmaların) tam olup olamayacağı, bilgisayarın dizgedeki herhangi bir önermenin doğruluk değerini belirleyip belirleyemeyeceğine ilişkin bir tartışma ortaya konulacaktır. Şimdi tartışmaya başlamak için sırasıyla Turing'in yapay zekâ anlayışı ve Turing testi olarak adlandırılan testi kısaca inceleyelim.

1. ALAN TURING VE TURING TESTİ

Alan Turing, bir insan gibi düşünebilen, duyguları, zekâsı olan bir makineyi (bilgisayarı) oluşturmanın mümkün olduğunu ve böylesi bir makinenin tasarlanıp oluşturulmasının sadece zaman meselesi olduğunu öne sürer. Turing'e göre beyin tüm fonksiyonları bilinmese de, geleneksel noktada beyin ve zihinsel süreçler arasındaki ilişki çözümlenebilmiş durumdadır. Şu anda böylesi bir bilgisayarın yapılamıyor olması veya henüz yapılamamış olması programlamanın zaman alacak olması ve programlama dilinin tam olmasının yazılım ve emek meselesi olması, yani zaman alan bir süreç olması ile ilgilidir. Uzun bir zaman ve yüksek bir miktarda emek gerektirse de bu tür bilgisayarın oluşturulması ilkece mümkündür.

Turing'e göre eğer bir bilgisayar (ya da makine) gerekli girdi ve çıktıları içerecek bir biçimde dikkatle ve doğru bir şekilde programlanırsa, insan zekâsına dayandığı kabul edilen bütün eylemleri gerçekleştirebilir ve dahası, duygulara sahip olabilir, bir insan gibi acı çekebilir, mutlu olabilir veya ağrı duyabilir. Bütün bunların yanı sıra bu bilgisayar, gerçekleştirdiği iş ve eylemlerin farkında olabilir. Bu durumda bu bilgisayarın bir bilince sahip olduğunu kabul etmek gerekir (Penrose, 2000: 4). Turing'in bu anlayışı genel olarak Güçlü Yapay Zeka anlayışı olarak kabul edilmektedir; çünkü bir makinenin bir insan gibi bir bilince sahip olabileceği, kendi kendine yeterli olabileceğine (kendi kendini programlayabileceği) ilişkin güçlü bir argüman ortaya koymuştur.

Kısacası insan zekâsının ve insan zihninin bilgisayara yüklenebileceğini öne süren Turing, yapay zekâyâ ilişkin olarak en geniş anlamda “bir makinede zihin (bilinç) ne zaman ortaya çıkar veya bir makinenin zihninin (bilincinin) olduğunu ne zaman söyleyebiliriz” sorusunu ön plana çıkartmıştır. Ona göre eğer bir bilgisayar (veya bir makine) kendisine soru sorulduğunda size bir insan gibi cevap verebiliyorsa ve bir insanın davranışlarını bir anlamda taklit edebilme yeteneğine sahipse bu

bilgisayarın düşünebildiği kabul edilebilir. Turing bir bilgisayarın düşündüğü veya zekaya sahip olduğu ne zaman ve nasıl söylenebileceğine ilişkin bir taklit oyunu geliştirmiş ve bu oyun aracılığıyla gerçekten bir makinenin ne ölçüde bir insan gibi düşünebilir, duygulara sahip olabilir veya öğrenebilir olduğunun test edilebileceğini öne sürmüştür. Özetle, Turing testi olarak adlandırılan bu düşünce deneyiyle Turing, insan zekâsını taklit edebilen makinelerin yapılabileceğini ve bir bilgisayarın (ya da makinenin) Turing testini geçmesi durumunda zekâyâ (ve bir bilince) sahip olduğunu iddia etmenin mümkün olduğunu savunmuştur.

Turing, taklitçilik adını verdiği bu oyuna “Bilgişlem Makineleri ve Zekâ” başlıklı makalesinde yer vermektedir. Biri erkek (A), biri kadın (B) ve cinsiyeti önemsiz bir sorgucu (C) ile kurduğu bu taklit oyununda amaç, A ve B hakkında herhangi bir bilgisi olmayan C’nin, onların yazılı olarak verdiği cevaplardan kimin erkek kimin kadın olduğunu bulmaktır. Bu oyunda A’nın asıl amacı C’nin yanlış karar vermesini sağlamak olduğundan A bu amaç doğrultusunda cevapları seçip C’ye göndermektedir. B’nin görevi ise sorgucuya doğru karar vermesi için en doğru biçimde yardımcı olmaktır. Turing bu oyunda A’nın yerini bir bilgisayarın (makinenin) alması durumunda bu ayırt edici testin tartışmanın temelinde yer alan “Bilgisayarlar düşünebilir mi?” sorusuna cevap verebilmemizi sağlayacağını öne sürer (Turing, 2014: 59-60).

Turing’in taklit oyunu bilgisayarlara uyarlandığında Turing testi şöyle oluşturulmuş olur: Bu testte aralarındaki iletişimin bilgisayarlar aracılığıyla sağlandığı A, B ve C olarak adlandırılan üç oda bulunmaktadır. A’da bir bilgisayar; B’de bir insan denek ve C’de ise insan sorgucu yer alır. İnsan sorgucunun görevi ve ana amacı, bilgisayar aracılığıyla diğer odalardaki bilgisayar ve insan deneğe (onların hangi odada bulunduklarını bilmeksizin) sorular sormak ve aldığı cevaplarla hangisinin insan hangisinin bilgisayar olduğunu anlamaya çalışmaktır. Diğer bir deyişle, sorgucu önünde bulunan bilgisayar aracılığıyla A ve B odalarına sorular sormakta ve gelen cevapları ise kendi ekranından görmektedir. Aynı biçimde kurulmuş ve yanıltıcı olmayan sorular A ve B odalarındaki bilgisayar ve insan deneğe yönlendirilmektedir. “Bilgisayarın görevi, sorgucuyu kendisinin insan olduğuna inandırmaktır. Örneğin; sorgucu odadakilere “sen bilgisayar mısın?” sorusunu yönelttiğinde insan “Hayır, ben Fatma” diyerek cevap vermektedir. Bilgisayarsa “Şaka mı yapıyorsun? Ben iki haneli sayıları bile toplayamam” diye cevap vermektedir. Hatta sorgucu, herhangi iki sayının birbiriyle çarpıldığında kaç ettiğini sorduğunda, bilgisayar uzun bir bekleyişten sonra yanlış cevap verebilmektedir.” (Gödelek, 2011: 118). Turing, bilgisayar için en iyi stratejinin bir insanın doğal olarak vereceği yanıtları vermek olduğunu öne sürmektedir (2014: 61).

Turing testindeki soru yanıt sistemi, insana ait dikkate alınmak istenilen bütün özellikleri kapsayacak uygun bir yapıya sahiptir. Doğal olarak bu makinenin de belirli sınırlılıkları olacaktır; Turing buna ilişkin olarak şunları ifade eder: “Makineyi bir güzellik yarışmasında kendini göstermediği için cezalandırmak istemediğimiz gibi, bir insanı da bir uçağa karşı yaptığı yarışı yitirdiği için cezalandırmak istemeyiz. Oyunumuzun koşulları bu engelleri geçersiz kılmaktadır.” (Turing, 2014: 61). Turing’in belirttiği bu kısıtlama, makine ve insanlara yöneltilebilecek olan sorunların belirli özellikleri olması gereğini ifade etmektedir. Söz dizin açısından soru ve cevaplar belirgin özellikleri taşımalıdır.

Turing testinde üç noktaya dikkat çekmek yerinde olacaktır. Birincisi, sorgulayıcı bilgisayar ve insan denekten gelen cevapları sadece ekran aracılığıyla alabilmektedir. İkincisi, sorgulayıcı ekranda gelen cevaplar dışında A ve B odalarında kimin yer aldığına dair başka hiçbir bilgiye sahip değildir. Son olarak, insan denek sorulara samimi bir biçimde ve sorgucuyu kendisinin insan olduğuna ilişkin ikna çabasıyla bilgisayar sorgucuyu kandırmaya programlanması nedeniyle cevapları ile onu insan olduğuna ikna etmeye çalışmaktadır. “Sorgulayıcı, testin kendisine izin verdiği ölçüde, testleri tekrarlar, ancak sürekli bir biçimde deneklerden hangisinin insan hangisinin bilgisayar olduğunu tespit edemezse, bilgisayar testi geçmiş sayılır.” (Eyim, 2016: 62). Eğer gözlemci verilen cevaplardan bilgisayarın hangisi olduğunu ayırt edemezse, bu bilgisayarın, Turing’e göre, düşünebildiği söylenebilir ve ona göre yakın gelecekte 10^9 bellek kapasitesiyle programlanıp taklitçilik oyununu öylesine iyi oynayacak olan bilgisayarlar geliştirilecek ki, sorgucu yüksek oranlarda kimin makine olduğunu ayırt edemeyecektir (Turing, 2014: 62).

2. GÖDEL’İN EKSİKLİK TEOREMİ VE YAPAY ZEKÂ TARTIŞMASINA UYGULANMASI

20. yüzyılın başlarında David Hilbert, matematiğin temellerine ilişkin sorunları çözmek ve temellerini sağlamlaştırma amacıyla kendi adıyla anılan programı geliştirmişti. Hilbert’in Matematiğin temellerini sağlamlaştırma çabası, bazı paradoks ve tutarsızlıklarla karşı karşıya kalmıştır. Hilbert paradoksların çözümü olarak, eksiksiz ve kendi içinde tutarlı bir biçimde belirlenen sonlu sayıdaki aksiyom dizilerini kullanarak matematikteki tüm önermelerin kanıtlanabilir olduğunun gösterilebileceğini öne sürmüştür.

Hilbert’in bu biçimselleştirmesiyle birlikte analitik bir yapı kurulmuş ve bu yapıda yer alan ve yapının aksiyomlarından türetililecek her doğru önermenin kanıtlanması beklenir hale gelmiştir. Başlangıçta Gödel, matematikte Hilbert’in teoremlerinden hareketle tutarlılığı veya sistemin tamlığını göstermeyi hedeflemiş,

ancak Hilbert'in beklentisinin aksine, bir biçimsel dizgenin tüm önermelerinin kanıtlanmasının imkânsız olduğunu göstermiştir. “Gödel'in tartışmasız biçimde kanıtlandığı şeylerden biri, doğru matematiksel kanıtlama kurallarının hiçbir *formel dizgesinin* (sisteminin) asla (ilkesel olarak bile) basit aritmetiğin bütün doğru önermelerinin saptanmasına yetemeyeceğidir.” (Penrose, 2016: 99). Kısacası, Gödel teoremi aritmetik gibi formel sistemlerde tam bir sistemin hiçbir zaman olamayacağını ispatlamaktadır.

Gödel bir biçimsel dizgenin (PM olarak adlandırılalım) içerdiği tam deyimlerin (aksiyomların) temel söz dağarcığını oluşturan bir dizi imle inşa edilebileceğini öne sürer. Biçimsel bir dizgenin temelinde aksiyomlar vardır ve bu dizgenin teoremleri çıkarım kuralları aracılığıyla aksiyomlardan türetilen (türetilebilen) tam deyimlerdir (Nagel ve Newman, 2010: 84).

Gödel, öncelikle Gödel Sayısı adını verdiğimiz ve her temel ime, her tamdeyime ve her kanıtlamaya karşılık gelecek bir biçimde işaret veya etiket olarak kullanılabilecek sayıların olduğunu göstermiştir. Onun sisteminde temel imler Sabit imler ve Değişkenler olarak ikiye ayrılmaktadır. Sabit imlere ‘ $\sim$ ’ (değil), ‘ $\vee$ ’ (veya), ‘ $\rightarrow$ ’ (ise), ‘ $+$ ’ (artı), ‘ $\times$ ’ (çarpı), ‘ $=$ ’ (eşittir), ‘ $\exists$ ’ (en az bir tane) gibi imler örnek gösterilebilir. Bu simgelerin yorumu, dizgenin teoremleri içinde onların nasıl davrandığına bağlıdır. Başka bir ifadeyle, bir simgenin yorumu PM'nin aksiyomlarına ve çıkarım kurallarına bağlıdır. (Nagel ve Newman, 2010: 84-86). Ayrıca Gödel'e göre bir PM'de sabit imlerin yanında Sayısal değişkenler (x, y, z gibi), Önerme değişkenleri (p, q, r gibi) ve Yüklem Değişkenleri olmak üzere üç tür değişken bulunur. Değişkenler çeşitli kurallara uygun bir biçimde Gödel sayılarına karşılık gelirler.

Gödel, (i) PM dizgesinin içinde yer alan “G tamdeyimi PM'nin kurallarını kullanarak kanıtlanabilir değildir” biçiminde ifade edilen üst matematiksel bir önermenin temsil edileceği bir G tamdeyimin nasıl kurulacağını göstermiştir. G tamdeyimi kendi kendinin doğru olmadığını ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle kendi kendinin kanıtlanabilir olmadığını açıklamaktadır. G tamdeyiminin inşasının Richard Paradoksuna benzer bir biçimde kurulduğuna dikkat çekmekte yarar olacaktır. Richard paradoksu, ‘Richardcı’ deyimine belirli bir n sayısına karşılık gelecek bir biçimde kurulmuş ve ‘n Richardcıdır’ tümcesine ulaşılmıştır. “Gödel'in uslamlamasında da, G tamdeyimine bir g sayısı (yani onun Gödel sayısı) karşılık gelmektedir ve bu tamdeyim ‘g sayısına karşılık gelen tamdeyim kanıtlanabilir değildir’e karşılık gelecek bir biçimde inşa edilmiştir” (Nagel ve Newman, 2010: 103).

İkinci olarak Gödel, G'nin ancak ve ancak onun biçimsel değillesi, yani $\sim G$ kanıtlanabilirse, kanıtlanabileceğini göstermiştir. Buradaki akıl yürütmenin, Richard Paradoksundaki n'nin ancak ve ancak Richardcı değilse Richardcı olacağını ifade

eden basamağa benzediğine dikkat edilmelidir. Formel bir dizgede (PM) yer alan herhangi bir tamdeyimin hem kendisi hem de onun değillesi biçimsel olarak kanıtlanabilirse, PM dizgesinin tutarlı olmadığı ortaya konulmuş olur. Eğer PM tutarlıysa, ne G ne de $\sim G$ aksiyomlardan biçimsel olarak türetilebilir. Başka bir ifadeyle, bir biçimsel aksiyomatik dizge tutarlıysa bu biçimsel dizgenin aksiyomlarından, türetim ve dönüşüm kurallarından bir önermenin hem kendisinin hem de onun biçimsel değillesinin çıkarılmanmaması gerekir. Dolayısıyla, PM'nin tutarlı olduğu gösterildiğinde G 'nin de biçimsel olarak karar verilemeyen bir tamdeyim olduğu gösterilmiş olur (Nagel ve Newman, 2010: 103).

Gödel'e göre, G biçimsel olarak kanıtlanabilir olmasa da, doğru bir tamdeyimidir ve G tamdeyimi hem doğru hem de kanıtlanabilir olmadığından PM eksikli bir dizgedir. Formel sistemlerde tamlık, sistemi oluşturan bütün önermelerin doğruluğunun kanıtlanabilir olmasını ifade eder. Eğer sistem tamsa o sistemi oluşturan tüm önermelerin doğru mu yanlış mı olduğuna karar verebilir demektir. Bu tanımda ispatlanabilmek doğru olmak; çürütülebilir olmak ise yanlış olmayı ifade eder. Formel sistemlerde kanıtlanabilir kavramı doğruluk kavramına; doğruluk da ispatlanabilir olmaya işaret eder. Sistemi oluşturan önermelerin tutarlılığından bahsedebilmek için bütün önermelerin doğruluk değerinin belirlenebilmesi gerekir. Tutarlı bir sistemde ispatlanabilir önermeler ile çürütülebilir önermeler birbirinden ayrıdır ve bu iki kümenin kesişimi boş kümedir. Eğer bir önerme karar verilebilir ise, ya ispatlanabilir kümesine aittir ya da çürütülebilir kümesine aittir.

Gödel'in bu çalışmalarının sonuçları matematiğin kendi içsel sınırlılıkları olduğunu da ortaya koymuştur. Gödel burada iki sonuca ulaşmış ve Eksiklik teoremleri olarak adlandırılan iki teoreme ulaşmıştır:

(i) Gödel'in Birinci Eksiklik Teoremi: Yeterince ifade edilebilir herhangi bir matematik sistem eksik ya da tutarsız olmak zorundadır.

(ii) Gödel'in İkinci Eksiklik Teoremi: Tutarlı bir matematiksel sistem kendi tutarlılığını ispatlayamaz.

Özetle ifade etmek gerekirse Gödel, herhangi bir biçimsel dizgede ne kendisi ne de biçimsel değillesi ispatlanamayan, yani başka bir ifadeyle karar verilemeyen önermeler olduğunu kanıtlamıştır. Gödel'e göre bir biçimsel dizgenin içinde karar verilemeyen önermeler her zaman olacaktır. Gödel'in eksiklik teoremi doğruluk değerine karar verilemeyen önermeler içeren bir biçimsel dizgenin bütünlük ve tamlık gösteremeyeceğini ispatlamaktadır. Ayrıca Gödel, karar verilemeyen bu önermelerin doğruluklarının üst matematiksel akıl yürütmelerle gösterilebileceğini ortaya koymuştur. Bunların yanı sıra Gödel, bir biçimsel dizgenin tutarlılığının, bu dizge içinde kalarak kanıtlanamayacağını da kanıtlamıştır. Biçimsel bir dizgeye G

tamdeyimi aksiyom olarak eklense bile ortaya çıkacak yeni dizge, yine doğruluk değerine karar verilemeyen, yani doğruluğu ya da yanlışlığı ispatlanamayacak bir Gödel tamdeyimi bulunacaktır.

Şimdi Gödel'in Eksiklik teoreminin yapay zekâ ve yapay zekâ tartışmalarına olan etkilerine değinelim. Gödel'in kanıtlamaları her ne kadar doğal sayılar ve aritmetiğe ilişkin olsa da formel bir yapı ve dizge olması yönüyle programlama dillerine de bu tartışma uygulanabilir. Programlama dilinin formel bir sistem olmasından hareketle Gödel'in eksiklik teoreminin yapay zekaya ilişkin tartışmalara uygulanması söz konusu olacaktır.

Gödel'in biçimsel dizgelerin doğasına ilişkin ulaştığı bu sonuçlar, bilgisayarların matematiksel zekâ bakımından insan beynine benzeyip benzemeyecekleri sorunu gündeme getirmektedir. Günümüzde bilgisayar ve bilgisayar programları belirli komut kümeleri ile işlem yapar (ya da çalışır) ve bu komutların karşılığında belirli sonuçlara ulaşır veya belirli işlemleri gerçekleştirirler. Bir sorunu çözmek veya bir işlemi gerçekleştirmek için bir bilgisayar, adım adım kendisine verilen komutları yerine getirir. “Ancak, Gödel tam olmama teoreminde gösterdiği gibi, temel sayılar kuramında belirlenmiş aksiyomatik yöntemin alanının dışına düşen sayısız sorun bulunmaktadır ve bu tür aletler, işleyişleri ne kadar karışık, dâhice olursa olsun, işlemleri ne kadar hızlı yaparlarsa yapsınlar, bu sorunlara yanıt veremezler.” (Nagel ve Newman, 2010: 116).

Turing sonsuza kadar hatasız hesap yapacağı ve sınırsız depolama alanına sahip Turing makinesi olarak adlandırdığı bir bilgisayardan bahseder. Ona göre böylesi bir makine her türlü algoritmik sorunu hesaplayabilir. Ancak, sanılanın aksine bazı problemlerin algoritmik bir çözümü yoktur ve bu nedenle, Turing makinesi bir problemin çözümünün olup olmadığına karar veremez ve durur. Başka bir ifadeyle, bir bilgisayarın program dilini oluştururken biçimsel dizgeye ispatlanamayacak önermeler yerleştirebilir ve sistemde bir probleme neden olup algoritmanın dışına çıkamadığından bilgisayar duracaktır. Bu durum aslında biçimsel sistemlerin kopyalamaya çalıştıkları insan zihni kadar esnek olmadıklarını göstermektedir. Bir insanın matematiksel zekâsı esnek bir yapıya sahip iken, bu matematiksel zekânın biçimsel bir dizgeye dönüştürülme çabasında esneklik ortadan kalkmaktadır. Bir bilgisayarın esnek hareket etmesini sağlayabilmek için ona bizim yüklediğimiz algoritmaları üretebilecek algoritmaların ya da programların kurulması gerekir. Aslında kendi algoritmalarını kendisi üreten bir yapay zekâ daha büyük başarıya ulaşabilir.

Durma probleminin varlığı bize göstermektedir ki, insan zekasının (ya da beyninin) yapısı ve işlem özellikleri ile bilgisayar programları (veya algoritmaların) yapıları benzerlik göstermezler. Bilgisayar programları kendine yüklenen komutların

dışına çıkamayacak bir biçimde belirlenmiş (determinist) bir yapıya sahipken insan zekasının böylesi belirlenmiş bir yapısı yoktur ve bu nedenle insan beyninin (insan zekasının) bütün işleyişinin (yani, yapabileceği tüm işlemlerin) belirlenmiş algoritmik sisteme aktarılması olanaklı değildir. Gödel'in biçimsel dizgelerde kendisinin ya da değillemesinin doğru olduğu gösterilemeyen en az bir önermenin her zaman var olacağı savı, yapay zekânın belirgin bir kısıtlamasının olduğunu göstermektedir. Gödel'in bahsettiğin önermenin doğruluğuna bir yapay zekâ (veya bilgisayar) karar veremezken, insan zekâsı bu önermenin doğruluğunu kavrayabilmektedir. Bu durum insan zekâsında hesaplamının ötesinde ve biçimsel bir dizgeye aktarımı yapılamayacak bir şeylerin olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, hiçbir bilgisayarın (veya biçimsel sistemin) insan zekâsının tam veya yeterli bir modeli olmadığı (veya olamayacağı) iddia edilebilir.

SONUÇ YERİNE

Gödel'in eksiklik teoremleri göstermiştir ki, yapay zeka alanında bütün gelişmelere rağmen, matematiksel zekaya ve en geniş alanda insan zekasına sahip olan bir makine üretmenin sonuçlanabilecek bir proje olmadığı görölmektedir. Biçimsel sistemlerin önceden belirlenmiş yapıları, onların insan zihninin esnekliğine sahip olmalarının önünde bir engel gibi görünmektedir. İnsan zihni kadar esnek olmayı başaramayan dizgelerin, Gödel teoremlerinin bir sonucu olduğunu gördüğümüz karar verememe ve durma problemlerini aşamayacakları görölmektedir. Bu nedenle, yapay zekaya ilişkin olarak ortaya çıkan görüşlerden Zayıf Yapay Zeka görüşünün Güçlü Yapay Zeka görüşüne bir avantaj sağlayacağı öne sürülebilir. Yapay zeka çalışmalarının beyni birer kopyalamaktan öteye insan zihninin belli başlı yönlerini taklit etmeyi amaçladıklarında başarıya ulaşacakları söylenebilir.

KAYNAKÇA

- EYİM, A. (2016). “Yapay Zeka: Makineler Düşünebilir mi?”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2016 (30): 55-68.
- GÖDELEK, K. (2011). Zihin Felsefesi (2. Baskı), Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir.
- GÜZELDERE, G. (1998). “Yapay Zeka'nın Dünü, Bugünü, Yarını”, Cogito, 1998 (13): 27- 41.
- NAGEL, E. ve NEWMAN, J. R. (2010). Gödel Kanıtlaması, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- MCCARTHY, J., MINSKY, M. L., ROCHESTER, N. ve SHANNON, C. E. (1955). “A Proposal for the Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence”, <http://jmc.stanford.edu/articles/dartmouth/dartmouth.pdf>, 14.11.2019.
- PENROSE, R. (2016). Zihnin Gölgeleleri, Alfa Bilim, İstanbul.
- PENROSE, R. (2000). Bilgisayar ve Zeka: Kralın Yeni Usu I, Tübitak, Ankara.
- SEARLE, J. (1998). “Bilgisayar Düşünebilir Mi?”, Cogito, 1998 (13): 57- 65.
- TURING, A. (2014). “Bilgişlem Makineleri ve Zeka”, s. 59-72, (Ed.) HOFSTADTER, D.R. ve DENNET, D.C., Aklın G'özü: Benlik ve Ruh Üzerine Hayaller ve Düşünceler, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

POLİTİK-PSİKOLOJİK BAĞLAMDA ÇATIŞAN GRUP KİMLİKLERİ VE KİTLESEL PATOLOJİ

Burcu TUGAY

Prof. Dr. Yaşar ONAY
İstanbul Üniversitesi

ÖZET: Geçmişten beri topluluklar, düşmanlaştırılan gruplardan ve oluşabilecek tehlikelerden korunmak amacıyla her ne kadar etkisi daha çok psikolojik olsa da Çin Seddi ve Berlin Duvarı gibi belirli bir fiziksel sınır oluşturma ihtiyacı hissetmiştir. Ancak en az bu duvarlar kadar gruplar arası ayırıcı ve grup içini birleştirici bir unsur olarak hayâli duvarların önemi, gruplar arası çatışmanın anatomisini sunmaktadır. Hayâli mekanda yaratılan kimlik ve paylaşılmış fenomenler o denli aşırılaştırılabilir ki; grup üyesi kendi kimliğini ve çıkarlarını bir kenara koyup bu ortak değerler adına oldukça radikal motivasyonlara ve atipik tepkilere sahip olabilir. Bireysel kimliğin kolektif kimlik içinde aldığı hali anlamak için özellikle savaş ve terör gibi kriz zamanlarına odaklanmak gerekir. İnsana bahşedilen en önemli özelliklerden olan ve şiddete set çeken empati ve iyimserlik duygusu, bu zamanlarda temel güven duygusunun devamı adına ortadan kalkabilmektedir. Özellikle geçmişe dair yaşanan kayıpların ardından tutulamayan veya tamamlanamayan yas süreci de grup üyeleri üzerinde psikolojik baskıyı arttırmaktadır. Bu çalışmada söz konusu kriz zamanlarında grup motivasyonlarını ve bu motivasyonları yönlendiren liderlerin etkisi, tarihsel mağduriyetler ve bunların nesilden nesile aktarımı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Çatışma, Düşman, Kimlik, Kolektivite, Lider

Conflicting Group Identities and Mass Pathology in Political-Psychological Context

ABSTRACT: From the past, communities have felt the need to withdraw a certain physical boundary or wall in order to protect themselves from hostile groups and potential hazards, such as the Great Wall or the Berlin Wall. However, the importance of fantasized walls as an inter-group separator and uniting in group element presents the anatomy of intergroup conflict. Shared phenomena and identity created in imaginary space can be so exaggerated that the group member can put aside his or her identity and interests

and have radical motivations and atypical reactions to these common values. To understand the state of individual identity in collective identity, it is necessary to focus especially on times of crisis such as war and terror. Empathy and optimism, one of the most important features that are given to people and as a set of violence, are lost in the name of continuation of basic trust in that time. Especially the mourning process, which cannot be held or completed after the losses, increases the psychological pressure on the group members. In this study, the group motivations during the crisis times and the effect of the leaders who direct these motivations will be examined in the context of historical grievances and their transfer from generation to generation.

Key Words: Conflict, Hostile, Identity, Collectivity, Leader

GİRİŞ

Yüzyıllar öncesinden beri insanoğlu; kıt kaynaklarla yaşamı idame ettirmek, kendi yaşam alanına sahip çıkmak ve tehlikelerden korunmak için çeşitli sorunlarla karşıya karşıya kalmış, zaman zaman savaşmış ve öfke ve şartlanmayla kodlanmıştır. Yaşanılan hiçbir büyük zaferin unutulamayacağı gibi büyük yenilgilerin ve aşağılanmışlıkların da unutulamayacağını günümüzde dünyanın çeşitli bölgelerinde devam eden çatışmalar göstermektedir. Hiçbir Hutu bizi bir Tutsi gibi göremez. Tıpkı hiçbir Yahudi'nin bir İngilizli Filistinli olarak göremeyeceği gibi. Yaşanmışlıklar veya hâyâl dünyasında yaşanmış olarak kabul edilenler, gelecekteki davranış kodlarına iyi veya kötü yönde ancak mutlaka yön verirler. Belirtildiği gibi anlatıların muhakkak yaşanmış olması gerekmez. Burada kimin, neyi, ne amaçla ve kime söylediğine bakılması anlatının misyonunu ortaya çıkaracaktır.

Bir toplumun siyasi tarihinde yaşanmış olan acılar, trajediler ve kayıplar; siyasi otoriteler/liderler tarafından gerektiği yerde ve zamanda ortaya çıkartılarak grup üyelerinin itaati sağlanabilir. Bu safhada mantık ve sorgulama bulanıklaşarak; toplumlarda düşman, suçlu, barbar ve ölüm makinası olarak nitelenen Vamık Volkan'ın ifade ettiği gibi körü körüne bir inanç hakim olur. Grup içerisinde ortak bir tehdit algısı hâkim olduğunda birleştirici etki olarak, ortak değerler açığa çıkartılır ve davranış birliği sağlanmaya çalışılır. Bu durumu tehdit alıcı bir grup açısından anlamak daha anlaşılabilirken, tehdit eden yani saldırgan grubun motivasyonlarını anlamak açısından sosyal psikoloji disiplinine yönelmek gerekmektedir. Kimlik kavramı da ister bireye ister gruba atfedilsin siyaset, psikoloji, sosyoloji gibi çoklu disiplinli (*multidisipliner*) bir bakış açısıyla incelenmeyi gerektirmektedir. Ancak birey kimliğinin grup kimliği içerisinde eriyik bir hâl alma süreci ve kitlesel savunma mekanizmasının açığa çıkması, diğerleri olarak adlandırılan toplulukların düşmanlaştırılmasına zemin hazırlayabilir.

Paylaşılmış kurban edilme duygusu nesilden nesile arkaik bir miras olarak devredilirken, olaylara dair anlatılar da kişilerin yorum ve hâyâl gücüyle şekillenir. Özellikle kaybedilenlere yönelik kahramanca anmalar, marşlar ve söylemler; hafızalara kazınan acının tazeliğini korumakta ve kriz veya tehdit anlarında sanki kayıpların o gün yaşanmış gibi hissettiren zaman çökmesini yaşatmaktadır. Bu noktada lider profili ve izleyenlerine neyi, nasıl yansıttığı belirleyicidir. Yalnız başına kendini güvende hissetmeme doğası olan kitle bireyi, yapacağı eylemlerin sorumluluklarını yükleyebileceği bir lider/önder arar. Böylece kendini kolayca suçluluktan sıyrabilir ancak kitle, seçilmiş travma veya seçilmiş zafere sahip olduğunda ister istemez potansiyel bir çatışma dinamiğini içerisinde barındırmaya başlamış olur.

1. KİMLİK KAVRAMI VE BÜYÜK GRUP KİMLİĞİ

Kimlik, bir kişinin dışardan farkedilen, hissedilen ve deneyimlenen özelliklerine karşılık gelen özelliği ile karakter ve kişilik gibi kavramlardan ayrılır (Volkan, 2013: 92). Kavram; diğerleri arasında etnik köken, kültür, sınıf, ırk, cinsiyet veya milliyet gibi faktörlere dayanan geniş sosyal kategorileri belirtmek için yaygın olarak kullanılmıştır (Monroe, 2001: 30). Kimlik kavramı 1960'lı yıllarda öne çıkmakla birlikte 1980'lerin sonu ve 1990'larda akademik ve popüler söylemde adeta hegemonik bir yer almıştır. Özellikle Soğuk Savaş'ın ardından dramatik sosyal değişimi tanımlayabilmek ve açıklayabilmek için kimlik, yeni ve herşeyi kapsayan ideolojik master konsept olarak belirmiştir. Bunun birçok nedeni olsa da bu kadar belirsiz bir kavramın popüleritesinin bu denli artma nedeni; ırk, ulusal karakter ve sosyal bilinç gibi vakumlanan üç sosyolojik kavramın yerini almasıdır. (Maleseviç, 2006: 31) Tıpkı daha önce ırksal hijyeni ve sınıf birliğini korumak için yaptıkları gibi bireyler ve gruplar, kimliklerini korumak adına ölmek veya öldürmek ve savaşmak için hala siyasi olarak mobilize olmaktadır. (Maleseviç, 2006: 34-35) Kimlik günümüzde bu üç kavramın yerini alan yasal bir araç olarak her krizde, tüm açıklanamayan fenomenleri bir kelimeyle açıklayan şemsiye terim görevini görmektedir. Kimlik, her ne kadar gerekçe olarak gösterilse de son birkaç on yılda yaşananları açıklayabilecek bir kavram olmaktan epey uzak, çağdaş sosyal hayatın problemlerine yönelik basit (*ill suited*) ve evrensel bir cevaptır (Maleseviç, 2006: 34-35).

Tüm aidiyetler aynı anda aynı derecede önem taşımazlar. Ancak hiçbirisi tamamen anlamsız da değildir (Maalouf, 2000: 15) İnsan aklı ve tercihleri, kimliklerin ön plana çıkartılmasında önemli rol oynar. Her ne kadar farklı kimlikleri bir arada yaşasak da bir kimliğimizi diğerlerinden daha üstün tutmayı tercih ederiz (Sen, 2001: 7). İnsanın vazgeçilmez bir bileşeni olarak kimliğin; zorunlu veya varoluşsal olduğu, ilkel veya yapılandırılmış olduğu, tekil veya çoklu olduğu konusunda pek çok

anlaşmazlık olsa da özellikle popüler, çağdaş ve aktivist söylemde baskın bir deyim olarak kullanılmakta ve varlığı konusunda ciddi bir tartışma bulunmamaktadır. (Maleseviç, 2006: 13) Bu noktada Maleseviç, kimliğin her türlü eylem biçiminde tek bir neden olarak gösterilmesinin eylemlerin gerçek nedenlerini perdelediğini belirtmektedir. (Maleseviç, 2006: 18)

Kimlik, aynı zamanda aynılığı ve farklılığı bir arada imâ eder (Maleseviç, 2006:35). Her ne kadar kimlik kavramı öne sürüldüğünde akla sadece olumsuz çağrışımlar gelse de birarada yaşama, ortak kültürde buluşma gibi olumlu çağrışımlar da bu kavramın bileşenidir. Düşünce ve davranışlarımıza yön veren bir unsur olarak kimlik (Sen,12), çok farklı misyonlar taşıyabilir. Handler (1994), Baumeister (1986) ve Bauman (2004) kimlik kavramını modern çağın icadı olarak değerlendirmektedir. Bu kavram, insanlığın derinliklerini, potansiyellerini ve ustalıklarını keşfeden ve geleneksel düzenin kalıntıları üzerine yaratılan tarihi bir modernite ürünüdür (Handler, Baumeister ve Bauman’dan akt. Maleseviç, 2006: 23). Önemli bir yaptırım aracı ve de meşrulaştırıcı bir araç olarak, sahip olduğumuz veya sahip olduğumuzu sandığımız dayatılan bir kimlik, savaş sanatının en kritik bileşeni haline gelebilir (Sen, 2001: 13). Burada grup üyeleri arasındaki etkileşime dikkat çekmekte fayda vardır. Çünkü etkileşim, özdeşleştirmeyi de beraberinde getirerek bir aradalığı güçlendirmektedir. Ancak bu bir aradalık atmosferi için grup kimliğimizin tehdit edilmesi şarttır (Volkan, 2005: 30). Oscar Wilde, bu konuya ‘çoğu insan başka birisidir.’ yaklaşımında bulunarak insan düşüncelerinin başkalarına ait kanaatler, yaşamlarının taklit ve tutkularının ise alıntı olduğunu savunmaktadır (Sen, 2001:15). Ancak insanoğlu farklılıklarının son derece farkında olduğu bir şekilde yaşamayı tercih eder. Erik Erikson’un *yalancı türler* kavramı, insanoğlunun ötekilerle doğuştan beri etkileşim halinde ancak, sanki birbirinden farklı yaratılmışçasına ve doğüstü amaçlar için yaratılmışçasına kabile, aşiret ve sınıf gibi farklı türlere evrilmeye meyilli olmasını açıklar. (Volkan, 2013: 174)

3. ÇATIŞMA DİNAMİKLERİ OLARAK SEÇİLMİŞ TRAVMALAR VE SEÇİLMİŞ ZAFERLER

Etnik kimlik, diğer sosyal statülerle karşılaştırıldığında daha önemli ve ayrıcalıklı bir yere sahiptir (Barth, 2001: 20). Kişinin kimlik hissini yaratmasına ve onu sürdürmesine yardım eden etniler (Miloseviç, 2006: 119), iki şekilde bir araya gelir: bölünme (*division*) ve birleşme (*coalescence*). (Smith, 1991: 24) Etniler her ne kadar fetih, savaş, göç, dinsel farklılaşma gibi travmatik olaylara karşı değişime meyilli olsalar da bir kere şekil aldılar mı oldukça sağlam ve dayanıklı topluluklar haline

gelirler (Miloseviç, 2006: 114). Barth'ın belirttiği gibi etnik gruplar, sınırlarla belirlenen dâimi bir örgütsel yapının tasarımlarıdır (Barth, 2001: 40).

Vamık Volkan, 1991 yılında literatürde sıkça anılan 'seçilmiş zaferler' ve 'seçilmiş travmalar' kavramlarını tanımlamıştır (Volkan, 1991). Toplumların hafızalarında iz bırakan geçmiş olayların tarihsel ve toplumsal anlamda kesin ve tutarlı olmasına gerek yoktur. Önemli olan bu anlatıların kolektif kimlikleri tanımlaya yarayan bir fonksiyon üstlenmesi ve bizlik algısını inşa etmesidir. (Edward'dan akt. Volkan, 2013: 201). Bu noktada mitler de aktif bir rol üstlenerek, geçmiş duyguları harekete geçirebilirler. Mitler; ruhsal bütünleşmedeki işlevi açısından, suçluluk ya da kaygı duygularını engellemede ve bireyin yaşadığı gruba uyuma katkıda bulunması açısından önemlidir (Arlow'dan akt. Volkan, 2008: 119) Kahramanca, güçlü, ahlaklı hikayeler olarak dramatik ve poetik (şiişel) söylemler, birey ve grup eylemlerini inşa eden argümanlardır. Smith'e göre mitler, grubun kendini kendine ve ötekilere tanımlamasının önemli bir aracı ve grup olmanın merkezi özüdür. (Smith'den akt. Miloseviç, 2006: 119) Bazı antropologlar zarar görmüş bir bireyin veya akraba grubunun tepkisine yönelik Atina ve Sparta arasında gerçekleşen 30 yıllık intikam savaşı gibi kan davasının adaptif olduğunu söylemektedir (Edgerton, 338) Volkan, ötekilerin eliyle gerçekleştirilen travma sonrası topluluk üyelerinin geçirdiği psikolojik süreci ise şu şekilde ifade eder:

- a) Kurbanlaştırılma algısı ve insanlıktan çıkarılmaya maruz kalma
- b) Çaresizliğin neden olduğu utanç ve aşağılanma duygusu veya zarar veren taraf olarak gizli utanç
- c) Diğerleri yok olurken hayatta kalmanın verdiği suçluluk¹
- d) Aşağılanmaya maruz kalmadan hakkını savunmanın zorluğu
- e) Dışsallaştırma ve yansıtılmalarda artış ve kötü önyargıların artışı
- f) Büyük grup kimliğine yönelik narsistik yatırımın artışı
- g) Zalime karşı nefret ve baskı uygulayan kişiyle savunmaya yönelik özdeşim kurma
- h) Kayıpların yasını tutmanın zorluğu veya yas tutamama hali
- i) (Eğer paylaşılmış psikolojik deneyimleri yönetmede büyük grup kimliği başarısız bir süreç yaşarsa) travmanın yarattığı etkinin üstesinden gelebilmek için psikolojik görevlerin kuşaklar arası aktarımı (Volkan, 2013: 205-207)

¹ Psikanalist William Niederland 'Sağ Kalan Sendromu' ile bu duruma açıklık getirir.

Geçmişte yaşananların etkisi, kuşaktan kuşağa anlatı ve aktarımlar sayesinde gerçekleşir. Her ne kadar seçilmiş zaferler çocukların benlik değerlerinin algısını ve kolektif özsaygıyı artırıcı, keyif ve gurur verici eylemler olsa da büyük grup kimliğinin belirleyicisi olarak seçilmiş travmalara biçilen rol daha fazladır. (Volkan, 2013: 202-203) Bir yetişkin kendi zarar görmüş imajlarını ve hatta başkalarının zarar görmüş imajları ile birlikte kendi imajlarını bir çocuğa özdeşimler² aracılığı ile yerleştirme³ sürecine girebilir. Burada anıların olduğu gibi bir başkasına devri söz konusu değildir, aktarılanlar travmatize olmuş benlik algısı ve temsillerdir (Volkan, 2013: 208). Bu şekilde yaratılan ikame çocuklar ile gelecek kuşağa adeta bir ‘psikolojik DNA’ gibi aktarılacak intikam ve zafer gibi misyon yüklenir. Bu misyonlar her gerçekleştirilemediğinde gelecek nesile aktarım döngüsü binlerce ve hatta milyonlarca insan arasında görünmez ağ yaratarak devam eder (Volkan, 2017:210). Bir seçilmiş travma bir kuşaktan diğerine aktarıldıkça işlevini değiştirebilir ya da daha yakın bir travmayla ilişkilendirilerek yeniden anlamlandırılır ve yeni bir duygusal güç kazanır (Volkan ve Itzkowitz, 2002: 23)

3.1. Sınırların Psikolojisi, Ahlaki Ayrılma ve Kitlese Patoloji

İnsan toplulukları tarafından oluşturulan sınırlar ve yapılar, dinamik ve değişkendirler (Barth, 2001: 24). Sınırlar kimliğimizi ve farklılıklarımızı rahatça yaşayabileceğimiz alanları belirler. Sonradan eklemlenen yapı ve sınırların işlevi kimlik adına beklenilenden daha çok anlamlar ihtiva edebilir. Örneğin Berlin Duvarı ve Yeşil Hat gibi sınırlar, karşıt tarafları birbirinden uzaklaştırarak komşulararası çatışma ihtimalini azaltma girişimleri adına stratejik önlemler olsa da zaman zaman düşmanlığı besleyen argümanlardı. Özellikle Yeşil hattın her iki kesiminde tarihsel süreçte birbirine bilenen farklı etnilerin olması daha dikkate değer ve kritiktir. Bu ayrım çizgisi taraflar arasında bulanıklaşırsa bu durum, kitlese anksiyete ihtimalini kolayca yaratabilir (Volkan, 2005: 153-155). Toprakları ayıran sınırlar, belirli bir toprak parçasında hangi kaynakların kimler tarafından kullanılacağını belirlemekten öte grupların kendilerini anlamlandırmasında sembolik bir önem de taşır (Ayman, 2012: 19).

Kalabalık ve yığın gibi anlamları çağrıştıran kitle⁴ kavramı, basit bir tanımla rastgele bir bireyler topluluğunu ifade etmektedir. Bu kavram psikolojik boyutuyla incelendiğinde tamamen başka bir tanım ortaya çıkmaktadır. Psikolojik olarak kitle kavramı, kavramı vücuda getiren fertlerin sahip oldukları karakterlerden çok farklı,

² Özdeşimde çocuk aktif bir şekilde imajları alır, özümser ve başkalarının ego ve süper egolarını sahiplenir.

³ Yerleştirmede ise aktif olan karşı taraf (erişkin/aktaran), kendi imajlarını çocuğun öz imajlarına eklemeler.

⁴ Çalışmada kavramın psikolojik tanımına atf yapılacaktır.

giriş bir karaktere sahiptir. Kitle ile bireylerde bilinçli kişilik yerine fertlerin duygu ve düşüncelerini tek yöne kanalizasyon eden ve ortak bir amaç taşıyan kolektif bir bilinç gelişir (Le Bon, 1997: 19-20). Psikolojik anlamıyla kitleyi yığın (*cloud*) lardan ayıran nokta *mental homojenlik* de denen ortak duygulardır. Bu ortaklıklar başlangıçta ne denli güçlü ise psikolojik kitle o denli kolay yaratılır (Mc.Dougall'dan akt. Freud, 1975: 19-220). Le Bon psikolojik kitleyi, farklı cinsten parçalardan oluşan bir geçici yaratığa benzetir. Tıpkı vücuttaki hücrelerin biraraya gelerek kendi özelliklerini aşan devasa bir varlık oluşturmaları gibi. (Le Bon, 1997: 23)

Kitlelerin karakterlerinin oluşumunda değişik sebepler rol oynamaktadır. İlk olarak kitleler, isimsiz ve mesuliyetsiz olduklarından fertleri de sorumluluk duygularından arındırarak içgüdülerine terk eder. İkinci olarak kitlelerin kendine has özelliği olan ve düşünce ve inançları yaymaya yarayan bir mekanizma olarak (Le Bon, 1997: 115) *zihni sirayet*'tir. Topluluğun çıkarı adına birey, duygusal bulaşım ile insan doğasına aykırı olsa da kendi çıkarını kitle namına ikinci plana atabilir. Freud'a göre kalabalıkta her duygu ve davranış o kadar ileri derecede sari (bulaşıcı) dir ki birey, kendi çıkarını kalabalığın çıkarına feda eder. (Le Bon'dan akt. Freud, 1975: 9) Üçüncü sebep ise *kitle psikolojisi*⁵'dir. Bir kitleye bağlı bulunan birey yalnız yaşayan bir bireye nispeten oldukça farklı karakterler geliştirir ve o bireyin durumu ipnotize edilen/uyutulan kimsenin durumuna benzer. Ancak ne var ki kitlelerde yaratılan coşkunluk, uyutulan bireylerde yaratılan coşkunluktan çok daha fazla gerçekleşir. Çünkü bireyler arasındaki etkileşim birbirleri üzerinde karşılıklı şekilde vuku bulur (Le Bon, 1997: 26-27). Bireyler arası etkileşim çok farklı ve uçsuz boyutlara gelebilir. Bir araya toplanmış çılgınlardan meydana gelen bir ulusun savaşta başarı kazanma şansının, aklı başında insanlardan meydana gelen büyükçe bir grubu içine alan bir ulusun başarı şansından daha fazladır (Russell, 2016: 185). Le Bon'a göre kitle ruhu; hiçbir şeyi önceden düşünmü konusunu yapmayan, patlamalı, değişken ve aşırı hassastır (Le Bon'dan akt. Freud, 1975: 12). Le Bon, kitle içerisindeki bireyin durumunu şu şekilde maddelendirir:

- a) Bilinçli kişiliğin kaybolması
- b) Bilinçaltı ile hareket eden kişiliğin hakimiyeti
- c) Duygu ve düşüncelerin aynı yöne evrilişi
- d) Telkin edilen düşüncelerin uygulamasına hemen başlamak isteği

Le Bon, tüm bu özelliklerin insanın aydın ve uygar görünüşünü ittiğini ve ilkel ve içgüdüleriyle hareket eden bir yaratığa dönüştürdüğünü ifade eder. Kitlelerin birçoğunda kitlelerin kışkırtılma yeteneği, hareketliliği ve kızgınlığı, telkine çabuk katılma ve çabuk inanırılığı, gözlemlerinin yanlışlığı, kitle duygularının abartıllılığı ve basitliği, baskıcılık ve muhafazakarlığı, ahlaklılığı gibi gözlemlenebilen karakteristik özellikler sergilerler (Le Bon, 1997: 28-52).

Ustaca kullanılan kelimeler, kalabalıkların ruhunda en korkunç kasırgalar meydana getirebilir veya kalabalıkları sakinleştirebilir (Le Bon, 1997: 91-92). Geçmişte yaşananların günün şart ve koşullarına göre yeniden su yüzüne çıkarılması, liderlerin kriz veya tehdit altındaki bir gruba yaptığı illüzyon olabilir. Burada iki lider tipi karşımıza çıkmaktadır: ‘öteki’yi incitmeden büyük grubun kimliğine narsistik yatırım yapan *onarıcı lider* ve değersizleştirmiş olduğu gruba zarar vererek güçlenmeyi hedefleyen *yıkıcı lider*. Burada yıkıcı liderin eylemleri ve izleyenlerinin etkilenme derecesi tehlikeli bir ortam yaratabilir. Yıkıcı bir lider; düşman olarak tanımladığı grubun eylemlerini kendi grubu için paylaşılmış bir mağduriyet olarak gösterebilir. Buna ek olarak yıkıcı lider karşıt grubu insanlıktan çıkarmak, kendisini bir kurtarıcı olarak sunmak, olağan yaşam akışına fazlaca müdahale etmek, büyük grup narsizmini seçilmiş travmaları öne sürerek artırmak gibi pek çok kışkırtıcı role bürünebilir. (Volkan, 2013: 380-381, Volkan, 2005: 17)

Grup içi dayanışma ve güçlü bir aidiyet duygusu, gruplar arası mesafenin derecesini arttırabilir (Sen, 22). Kitleler kışkırtılma sürecini atlattıktan sonra telkinlerle yönetilen bilinçsiz otomatlara dönüşürler (Le Bon, 1997: 143). Bir grupta veya kitlede belli bir heyecan ne kadar çok kişide gözlemlenebiliyorsa *karşılıklı endüksiyon (ateşleme)* sayesinde kitlenin öbür bireylerine de bu heyecanın oluşmasını sağlayan otomatik zorlama devreye girer (Freud, 1975: 21). Bireyin kitleyle birlikte hareket etmesi bir anlamda kendini de gerçekleştirmesidir. Kişi, etkilemek istediği kesimi bir şekilde etkileyemediğinde, kendine olan güvenini ve özsaygısını zedelenecek ve kişisel gücü zarar görecektir. Açıkçası iyi bir zihinsel sağlık, diğer insanlar üzerinde bir şekilde kontrol sahibi olmayı gerektirir (Layder, 14). Çünkü grup üyelerinin temel güven duygusu bir kere zarar gördüğünde çizgisinden sapar ve önderi yıkıcı yol izlese dahi bireyler arası düşünce ve hissiyat farkı azalır ve öndere körü körüne güvenir (Volkan, 2005: 18). Herhangi bir tehdit anında büyük bir grup, seçilmiş travmasını liderlerin yönlendirmeleri neticesinde yeniden canlandırarak *zaman çökmesi*’ne yol açar. Tıpkı Slobodan Miloseviç’in yirminci yüzyılın sonunda Prens Lazar’ın imajını Müslüman hakimiyeti altında zulüm ve kurbanlaşma ile ilişkilendirmesi ve hatta zaman zaman bu imajı Hz.İsa ile ilişkilendirmesi gibi. 1989 yılında Kosova Savaşı⁶’nın

⁶ 1389 yılında yaşanan bu savaş, Sırp iktidarının ihtişamlı döneminin sonuna ve Osmanlı hakimiyetine işaret ettiğinden Sırp larca seçilmiş travma olarak anılmaktadır.

600.yy yıldönümü yaklaşırken Belgrad'ın kuzeyinde bulunan Lazar'a ait kalıntılar tabuta konulmuş ve Sırp kasaba ve köylerinde siyah giyinmiş kalabalıklar arasında gezdirilmiştir. Böylece Sırp halkı, Kosova Savaşı'nı sanki yakın bir zamanda yaşamış gibi hissetmiş yani zaman çökmesi durumunu deneyimlemişlerdir. (Volkan, 2013: 217-218, Volkan, 2005: 72)

İnsan ve hayvan topluluklarında değişmeksizin, canlı varlıkların bir kesimi bir araya geldiğinde içgüdüsel olarak bir önderin egemenliğine girmek isterler. Bu anlamda Le Bon, kitleyi çobanından vazgeçmeyen bir sürü olarak nitelemektedir. Önderler ise nevrozlu, heyecanlı ve yarı deliler arasından güçlü bir iradeye sahip ve inanç aşılayan kişilerdir. (Le Bon, 1997: 106) Örneğin Lincoln zamanının çoğunu aşırı depresyonlu, hatta intihara yakın bir adam olarak geçirmişti. Ancak bu depresyon Lincoln'a yüksek nitelikli bir kriz dönemi lideri haline gelmesinde yardımcı olan bir gerçekçilik ve empati kazandırmıştır (Ghaemi, 2016: 91) Yine Gandi'nin dünya çapındaki etkisi çok iyi bilinmesine rağmen genetik ve biyolojik olarak ağır depresif hastalıklar olarak üç büyük depresif epizot geçirdiği ve kronik hafif depresyonlu ve anksiyeteli anormal bir mizacının ve distimik bir kişiliğinin olduğu çok az bilinir. (Ghaemi, 2016:109)

Kişi hayatını totaliter bir rejimde, işgal altında veya ırkçı bir uygulamaya maruz kalarak sürdürmekteyse o kişinin zihinsel ve fiziksel eylemleri kısıtlanarak çaresizlik duygusu artmakta ve olumlu bir tutum sergilemesine mâni olmaktadır. Bu durum toplum geneline yayıldığında grup, *toplumsal mazoşizm* de denen sürece sürüklenerek agresyonunu yine kendilerine yansıtır. Grup üyeleri de zulmeden gruba karşı duyulan öfkeyi birbirlerine yansıtarak *sosyal sadizm*'i oluştururlar. (Eagle ve Watts, 2002) Buna karşılık otoritenin en önemli özelliklerinden biri, itaat edilmesi beklenen kişi veya kesime yönelik herhangi bir baskı veya zorlama olmadan verilen kararları zahmetsizce kabul etmesidir (Arendt, 51). Otoriteye itaat görevi için birey, vicdan mekanizmasını devre dışı bırakarak ve benliğindeki duyguları zayıflatarak ayartıcı söylem ve düşümlere kapılabilir. Önderinin zaferlerini kendi zaferleri gibi görüp içselleştirmeleri nedeniyle bireyler, kendi istekleriyle bir önderin ardına takılırlar. Aslında birey, grubunu zafere ulaştıracak gücü kendinde bulamadığından bu görevi öndere kumanda eder ve ona sorumluluk yükler (Russell, 2016: 21) Grupta homojenlik sağlandığında önderin kumanda yetisi, etkisini artırır. Homojenliği kolaylaştırmak için gereken husus ise ortaklaşa şekilde algılanan büyük bir tehlikedir (Russell, 2016: 32). Boyun eğme dürtüsünün kökü ise korkuya dayanır (Russell, 2016: 24) Korku, insanlara lider arattırır ve başarılı bir önder, korkuya eşlik eden tutkulu bir hayranlık duygusu uyandırır. Bir an için zafer, önemli ve biricik husus olduğundan başarılı önder, kendisine olağanüstü iktidar verilmesi gerektiği konusunda izleyenlerini kolaylıkla iknâ edebilir (Russell, 2016: 250) .

Bireyler, içerisinde bulunduğu toplumsal değer sistemine bağlı olarak yaşamını sürdürmeyi tercih eder. Çünkü bireyler yaşadıkları hayattan tecrit edilmek ve dışlanmak gibi yaptırım mekanizmalarından korkarlar (Barth, 2001: 21). Bu anlamda özellikle âhlak kavramı, incelenmeyi hak etmektedir. Âhlak, her zaman ortak terimlerle tanımlanmakta ve ahlaki bir kişi olmak bir grup tarafından paylaşılan belirli bir değer grubuna bağlı olmayı gerektirir (Miloseviç, 2006: 119). Âhlaki çözülme; yaptıkları veya yapacakları eylemlerin zarar verici eylem olduğunu bilmelerine rağmen bireylerin eylemlerini kendi içlerinde belirli bir mantık çerçevesinde rasyonelleştirerek sürdürmeleri ve kendilerini rahatlatma eğilimleri olarak tanımlanmaktadır (Bandura'dan akt. Erbaş ve Perçin, 178). Bandura, Âhlaki Geriçekilme (*Moral Disengagement*) kitabında ahlaki geri çekilme mekanizmasının sekiz aşamasından bahseder:

Ahlaki Gerekçeleştirme	Sonuçları Azımsama, Aldırmama ya da Saptırma	İnsanlıktan Çıkarma
Avantajlı Karşılaştırma		Suç yükleme
Örtmeceli Etiketleme		

(*Behavioral Locus*)
Kuraldışı Davranış

(*The Effects Locus*)
Zararlı Pratikler

(*Victim Locus*)
Kurban

Sorumluluğun Yerinin Değiştirilmesi
Sorumluluğun Yayılması

Bu maddeleri kısaca inceleyecek olursak; ahlaki gerekçelendirmede kişi, zarar verici davranışlarını bilişsel olarak yeniden yapılandırarak, davranışının daha yüksek bir sosyal ya da ahlaki amaca hizmet ettiğini düşünerek eylemlerinin amacını daha kabul edilebilir hale getirir. Avantajlı karşılaştırmada kişi, zarar verici davranışlarını etkilemek istediği kitleye kabul ettirmek isterken diğer acımasız davranışlarla kendi davranışını karşılaştırır. Kendi davranışının daha masumâne olduğuna inandırma çabasına girer. Örtmeceli etiketlemede kişi, zararlı davranışlarını laf kalabalığı / demogji ile yumuşatmaya çalışır ve bu şekilde davranışının mesuliyetinden kurtulmak ister. Sonuçları azımsama, aldırma ya da saptırmada kişi, eylemlerinin sonuçlarını görmezden gelerek ortada bir zararlı eylem olmadığı imajını sergilemek ister. İnsanlıktan çıkarma yani dehumanizasyon kavramının uzun, kanlı bir tarihi vardır (Bandura, 2016:88). Kişi, doğasından gelen iyimserlik ve empati yeteneğini yitirerek kişinin düşmanlık beslediği kişileri insandan aşağı bir varlık olarak görmesine neden olur. Özellikle savaş zamanında, uluslar düşmanlarını daha kolay yok etmek için onları şeytanlaştırmayı veya insandışılaştırmayı seçer (Bandura, 2016: 89). Örneğin; Hutu katliamında Tutsilerin, Hutuları hamam böcekleri olarak görmesi bu duruma örnektir. Suç yüklemeye ise zarar görenlerin/kurbanların çektikleri acıların nedeninin yine kendisi olduklarına dair söylemlerle ‘onlar zaten hak etti’ inancını yayma çabası söz konusudur. Bu şekilde bir kendini temize çıkarma (*self-exoneration*) yöntemi ile kurbanlarını suçlamaya değer varlıklar olarak inandırmaya hizmet eder (Bandura, 2016: 90). Son olarak sorumluluğun yerinin değiştirilmesinde kişi, eylemlerinin sebebinin kendi iradeleri neticesinde değil otorite kaynaklarından kaynaklandığını ifade ederek kendilerinden sorumluluğu kaldırmaya çalışır (Yalçın, 2017: 45).

Şiddet ve iktidar bir arada olmak zorunda değildir hatta aslında bu kavramlar birbirinin karşıtıdır. Şiddet, iktidarın tehlikeye girdiği anda ortaya çıkarken iktidar da şiddetin kaybolması ile güçlenir. Yâni biri mutlak hakimiyetini sürdürüyorsa diğerinin de barınması mümkün değildir (Arendt, 63) Kitle içerisindeki duygusal şiddetteki artış, *kolektif zeka gerilemesi yasası* yaratarak üstün zekalı bireyleri düşük zekalı bireylerin seviyesine indirger (Freud, 1975: 21). Ancak iyi örgütlenmiş kitlelerde ve belli başlı bazı koşullar biraraya geldiğinde, daha sağlıklı bir kitle söz konusu olur. Bu koşullar beş maddede özetlenebilir: kitlenin sürekliliği, kitleye yönelik duygusal bir ilişki, başka kitlelerle arada bir rekabet, kitledeki bireylerin ilişkilerinden kaynaklanan gelenek ve adetlerin, kitlede uzmanlaşma ve farklılaşma yaratan hiyerarşi. (Mc Dougall’dan akt Freud, 1975: 23)

Kitlelerin patolojik doğasını ortaya çıkartan hususlar yalnızca sınırla ve geçmiş/tarihsel travmalar ve mitolojilerle sınırlı değildir. Din ve gelenek gibi soyut kavramlara ve hatta çok küçük farklılıklara yönelik algılanan tehditler de en yıkıcı silahların tesirinden ve en büyük travmaların yeniden canlanmasından daha güçlü bir etki

yaratılabilir. Gelenekler; geçmişin düşüncelerini ve duygularını temsil etmektedir. Toplum kavramı ise geçmişin yarattığı bir organizmadır (Le Bon, 1997: 74). Stres altındaki bir grup, büyük grup kimliğini güçlendirmek ve kendine kalkan yaratmak adına eski geleneklerini yeni şekillerle yaşamaya başlar. Ancak gerilemiş toplumlarda/gruplarda söz konusu gelenekler, içe dönük bir agresyonla ilişkili ve abartılı bir şekilde yaşanabilir. (Volkan, 2013:369) Ancak grupların ritüellerini kendilerine has bir şekilde yaşamaları geniş grup kimliklerini zenginleştirmelerine yardım edebileceği gibi insandışılaştırılan düşmana karşı agresyonlarını kontrol altına alabilir ve hatta azaltabilir (Volkan, 2005: 160). Bir nüfusun kendisini dünya üzerindeki en iyi insanlar olarak görmesi sık rastlanan bir durumdur ve üstünlüklerini de insanları bir arada tutan, onların mutluluk kaynağı olan, güç ve azim kazandıran geleneklere bağlamaktadırlar. Hopi, Maasai, Maori ve Yahî toplulukları gibi bilinen böyle bazı nüfuslar vardır. (Edgerton, 306). İngilizce religion olarak din religare yani ‘yeniden bir araya getirip bağlayan’ anlamına gelen fiilden türemiştir. Ancak din her ne kadar etnisite ve etnik topluluklar kadar ayrıştırıcı bir kavram olmasa da topluluklar ve ilahî duygu arasında bir bağ olmakla sınırlı olmayıp, yandaşlar arasında ortak bir duygu ve anlamlandırmayı ortaya çıkarması açısından da önemli ve incelemeye değerdir (Volkan, 2005: 33).

SONUÇ

Tarihsel süreçte farklı etnik yapılanmaya sahip topluluklar, bir takım yaşamışlık ve tehlikeler vasıtasıyla toplumsal değerlerini inşa etmiştir. Kimi topluluklar nesiller boyunca aktarılan ve hafızalarda saklanan yaşantılarını, kendi grup kimliğini güçlendirmek ve bu kimliğin varlığına yönelik tehditleri ortadan kaldırmak adına defalarca gün yüzüne çıkarmıştır. Böylece daha güvende hissetme ve birlikteliği sürdürme adına kitle bireyi/bireyleri Albert Bandura’nın sosyal baskınlık teorisinin bir unsuru olan ahlaki geri çekilme (*moral disengagement*) ile bir takım ahlaki standartları bastırarak hatta daha doğru bir ifadeyle öteleyerek gerçekleştirdiği zarar verici eylemlere meşru bir zemin hazırlamaya çalışmaktadır. Kitle bireyi kıyım, katliam, etnik temizlik gibi olağandışı durumlarda sorumlu olduğunda; kendine, bazen karşıt tarafa/kurban tarafa ve üçüncü taraflara kabul edilebilir gibi gösterilir ve bu eylemler maskelenir. Düşman o kadar aşağı bir forma sokulmaktadır ki; düşman artık insandan daha aşağı ve yaptıklarını son derece hak edendir. Buna karşılık eylemi gerçekleştiren olarak ‘biz’likte, ‘ne yapıyorsa hakkını almak içindir’ ve ‘ne yapsa hakkıdır algısı’, kitlesel patolojiyi daha derin bir açmazla sokmaktadır.

KAYNAKÇA

- Arendt, Hannah (1997). Şiddet Üzerine. (Çev) PEKER, B. İletişim Yayınları. İstanbul
- Ayman, Gülden (2012). İyi Komşuluğun Formülü. Yalın Yayıncılık. İstanbul
- Barth, Fredrik (2001).Etnik Gruplar ve Sınırları. (Çev) KAYA, A.ve GÜRKAN, S. Bağlam Yayıncılık. Ankara
- Bandura, Albert (2016). Moral Disengagement. Worth Publishers. New York
- Edgerton, Robert B. (2015). Hasta Toplamlar. (Çev.) TURGUT, H.Buzdağı Yayınevi. Ankara
- Erbaş, E., & Perçin, N. Ş. (2017). Ahlaki Çözölme (Moral Disengagement) Ölçeği Türkçe Geçerlemesi Ve Kişi-Çevre Uyumu İlişkisi. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 17(1), 177-190.
- Freud, Sigmund (1975). Kitle Psikolojisi. Bozak Yayınları. İstanbul
- Ghaemi, Nassır (2016). Birinci Sınıf Delilik. (Çev) ALOGAN, Y. İthaki Yayınları. 3. Baskı.İstanbul
- Layder, Derek (2004). Social and Personal Identity. Sage Publishing. London
- Le Bon, Gustave (1997). Kitleler Psikolojisi. Hayat Yayıncılık. İstanbul
- Maalouf, Amin (2000). Ölümcül Kimlikler. (Çev.) KARDAM, A.YKY Yayıncılık. İstanbul
- Maleseviç, Sinisa (2006). Identity as Ideology. Palgrave Macmillian. New York
- Monroe, K. R. (Ed.). (2001). Political psychology. Psychology Press.
- Russell, Bertrand. (1976). İktidar. (Çev.) ERGİN, M. Altın Kitaplar Basımevi.
- Sen, Amartya (2006). Kimlik ve Şiddet. Türk Henkel Yayınları. İstanbul
- Volkan, Vamık (2005). Körü Körüne İnanç. (Çev.) KARAÇAM, Ö. Okyanus Yayınları. İstanbul
- Volkan, Vamık (2008). Kıbrıs: Savaş ve Uyum. (Çev.) KILINÇER, B. Everest Yayınları. İstanbul
- Volkan, Vamık (2013). Divandaki Düşmanlar. (Çev.) TAYCAN, S.E. Alfa Yayıncılık. İstanbul
- Volkan, Vamık (1999). Kanbağı Etnik Gururdan Etnik Teröre. Bağlam Yayıncılık. İstanbul
- Volkan, Vamık ve Norman Itzkowitz (2002). Türkler ve Yunanlılar: Çatışan Komşular. (Çev) BÜYÜKKAL, B. Bağlam Yayıncılık. İstanbul
- Yalçın, Ö. (2017). Sosyal Baskınlık Yönelimi Ahlaki Standartları Farklı Ahlaki Temeller Boyunca Perdiliyor: Ahlaki Geri Çekilmede Bireysel Farklılıklar. Türk Psikoloji Dergisi, 32(80), 44-62.

CİNSİYETİN ÖRGÜTSEL KÜLTÜR EĞİLİMLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: BİR META-ANALİZ ÇALIŞMASI

Prof. Dr. Cemalettin İPEK
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

ÖZET: Araştırmanın amacı, cinsiyetin örgütsel kültür eğilimleri üzerinde etkili olup olmadığını ortaya koymaktır. Araştırmada meta-analiz yöntemi kullanılmıştır. Örgütsel kültür konusunda, İpek (1999) tarafından geliştirilmiş olan örgütsel kültür ölçeği kullanılarak yapılmış olan lisansüstü tezlerle araştırma makaleleri araştırma kapsamına alınmıştır. Bu amaçla yapılan tarama sonucunda dâhil edilme kriterlerine uygun 2006 ve 2019 yılları arasında yapılmış olan 23 çalışma tespit edilmiştir. Bu araştırmalar kapsamında toplam örneklem sayısı 4.290'u kadın ve 4.018 erkek olmak üzere 8.308'dir.

Araştırma sonucunda, cinsiyet karşılaştırmasında, kadınlar lehine rastgele etkiler modeline göre ($d=0,04$; $[0,01; 0,06]$) istatistiksel olarak anlamlı fakat düşük düzeyde bir etki büyüklüğü belirlenmiştir. Kadınların örgütsel kültür eğilimlerinin alt boyutlara göre erkeklere oranla daha yüksek olduğu görülmüştür. Yapılan moderatör analizleri sonucunda, örneklem grubuna ($p=0,001$) ve çalışmanın yapıldığı üniversiteye ($p=0,04$) göre etki büyüklüklerinin farklılaştığı belirlenmiştir. Yayın türüne ($p=0,08$), öğretim kademesine ($p=0,09$), araştırmacının cinsiyetine ($p=0,51$) ve araştırmanın yapıldığı bölgeye ($p=0,37$) göre ise etki büyüklüklerinin farklılaşmadığı belirlenmiştir. Özetle, bu araştırma sonucunda, cinsiyet değişkeninin katılımcıların örgütsel kültür eğilimlerini etkileyen anlamlı bir değişken olmadığı görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Örgütsel kültür, güç kültürü, rol kültürü, başarı kültürü, destek kültürü, meta-analiz.

The Effect of Gender on Organizational Culture Orientations: A Meta-Analysis Study

ABSTRACT: The study aims to determine the size effect of the gender on organizational culture orientations. Meta-analysis method was used in the research. The graduate theses and research articles using the organizational culture scale developed by İpek (1999) were included in the research. As a result of the literature review, 23 studies conducted between 2006 and 2019 in accordance with the inclusion criteria were identified and included in the research. Within the context of these studies, the total number of samples was 8.308, including 4,290 women and 4,018 men.

As a result of the study, a statistically significant but low effect size was determined according to the random effects model in favor of women. [$d = 0,04$; (0,01; 0,06)]. Organizational culture tendencies of women were found to be higher than men in organizational culture sub-dimensions. The results of the moderator analysis revealed that the effect sizes differed according to the sample groups ($p = 0.001$) and the universities ($p = 0.04$). However, it was determined that the effect sizes did not differ according to the type of publication ($p = 0.08$), educational level ($p = 0.09$), gender of the researcher ($p = 0.51$) and the region where the research was conducted ($p = 0.37$). In summary, the results of the study indicated that gender variable is not a significant variable affecting the participants' organizational culture orientations.

Key words: Organizational culture, power culture, role culture, achievement culture, support culture, meta-analysis.

GİRİŞ

Örgütsel kültür araştırmalarının kökü antropolojiye dayanmaktadır. Örgütleri antropolojik yaklaşımla incelemeye yönelik çalışmalara daha çok 1940'larla 1960'lı yıllar arasında rastlanmaktadır. Her ne kadar Trice, Belasco, & Alutto (1969) ve Mintzberg (1973) tarafından örgütler üzerine yapılan araştırmalarda antropolojik yaklaşım esas alınmış olsa da doğrudan örgütsel kültürü konu edinen çalışmaların 1980'lerle birlikte başladığı görülmektedir.

Örgütsel kültür çalışmalarına duyulan ilginin 1980'lerde çok satan (best-seller) üç kitapla birlikte artmaya başladığı bilinmektedir:

1. Ouchi (1981) tarafından yazılan Theory Z: How American Business Can Meet the Japanese Challenge,
2. Deal and Kennedy (1982) tarafından yazılan Corporate Cultures: The Rites and Rituals of Corporate Life,
3. Peters and Waterman (1982) tarafından yazılan In Search of Excellence.

Her üç kitapta da güçlü örgütsel kültürlerin örgütsel etkililikle ilişkili olduğuna vurgu yapılmıştır.

1980'lerden bu yana örgütsel kültür konusunda gerek uygulamaya dönük gerekse kuramsal yayın sayısı mantar gibi çoğalmıştır (Ostroff and others, 2013). Yapılan literatür taraması sonucunda, örgüt kültürü konusunda Türkiye'de yapılan ilk çalışmanın Kozlu (1986) tarafından yazılan kitap olduğu, 1990'larla birlikte Türkiye'de örgüt kültürü konusunda tezlerin de yapılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Literatür taraması sonucunda bu kapsamda yapılan ilk iki tezin 1993 yılında biri eğitim kurumlarında (Şişman, 1993), diğeri ise çok uluslu bir işletmede yapıldığı (Pekerkan,

1993), bu tezleri 1994 yılında farklı kurumlarda yapılan iki tezin (Özbilgin, 1994; Unutkan, 1994) izlediği görülmektedir. Literatür taramasında örgüt kültürü konusunda 1995 yılında üç (İrmiş, 1995; Köse, 1995; Aras, 1995), 1996 yılında ise dört (Akıncı, 1996; Doruk Sönmez, 1996; Sevinç Güven, 1996; Saçın, 1996) tezin daha yapıldığı, 1997 yılından sonra bu konuda yapılan tez sayısında dikkat çeken bir artış olduğu anlaşılmaktadır.

Bu araştırmada esas alınan örgütsel kültür ölçeğinin geliştirilmiş olduğu tez (İpek, 1999) 1990'ların sonunda yapılmıştır. Ölçek geliştirilirken, Harrison (1972) tarafından yapılan örgütlerde ideolojik eğilimler sınıflaması esas alınmıştır.

Harrison (1972) örgütlerde güç eğilimi, rol eğilimi, görev eğilimi ve birey eğilimi olmak üzere dört farklı ideolojik eğilim tanımlamıştır. Bu sınıflamayı esas alan Handy (1981), bu eğilimleri eski Yunan tanrılarının özellikleriyle eşleştirilmiştir (güç eğilimi ile Zeus, rol eğilimi ile Apollo, görev eğilimi ile Athena, birey eğilimi ile Dionisus). Pheysey (1993) ise Harrison (1972) ve Handy (1981) tarafından yapılan sınıflamaları güç kültürü, rol kültürü, başarı kültürü ve destek kültürü şeklinde adlandırarak yeni bir sınıflama yapmıştır. İpek (1999) tarafından geliştirilen örgütsel kültür ölçeğinde Pheysey'in (1993) sınıflaması esas alınmıştır. Söz konusu ölçekle yapılmış olan bazı araştırmalarda katılımcıların örgütsel kültür algıları (örgütsel kültür alt boyutlarında) cinsiyetlerine göre istatistiksel olarak farklılaşırken, bazılarında cinsiyete bağlı olarak farklılaşmadığı görülmüştür. Bu durum katılımcıların örgütsel kültür algıları üzerinde cinsiyetin etkisini belirlemeye yönelik bir meta-analiz araştırması yapılabileceğini göstermektedir.

1.AMAÇ

Araştırmanın amacı, cinsiyetin örgütsel kültür eğilimleri üzerindeki etki düzeylerini, güç kültürü, rol kültürü, başarı kültürü ve destek kültürü alt boyutlarında belirlemektir. Araştırmada cinsiyetin yanında ayrıca, araştırmacının cinsiyeti, araştırmanın yapıldığı yıl, yayın türü (tez-makale), araştırmanın yapıldığı kurum ve bölge gibi moderatör değişkenlerin etki büyüklüğünü açıklama düzeyleri de tespit edilmeye çalışılacaktır.

2.YÖNTEM

Araştırmada, herhangi bir konuda birbirinden bağımsız olarak yapılmış çok sayıda nicel araştırma verilerini birleştirerek, üzerinde yeniden istatistiksel analizler yapmayı amaçlayan meta-analiz yöntemi kullanılmıştır. Araştırma verileri grup farklılığı tekniği ile analiz edilmiştir. Türkiye'de örgütsel kültür (örgüt kültürü,

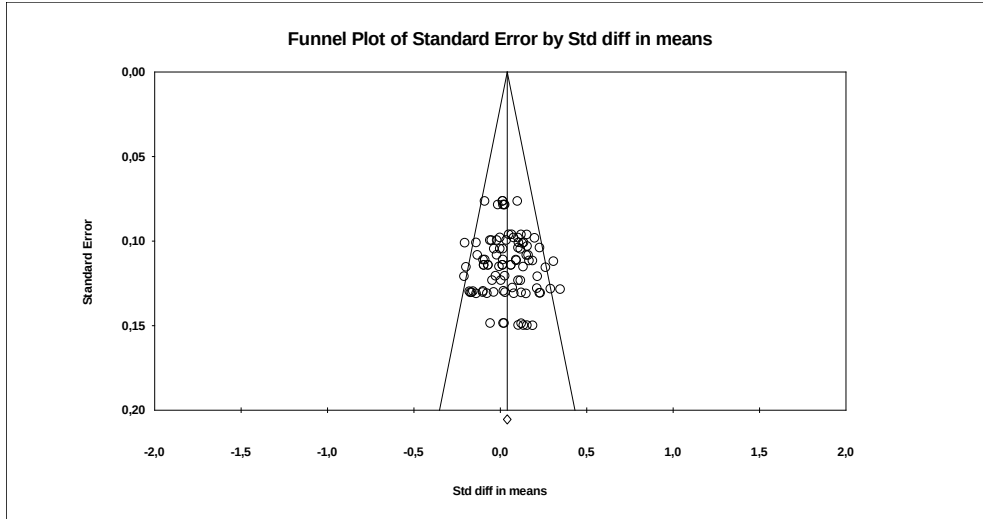
kurum kltürü, okul kltürü dahil) konusunda yapılmış olan ve İpek (1999) tarafından geliştirilmiş olan örgütsel kültür ölçeğinin kullanıldığı yüksek lisans ve doktora tezleri ile araştırma makaleleri araştırma kapsamına alınmıştır. Söz konusu araştırmalara ulaşmak için YÖK Ulusal Tez Merkezi ve Google Akademik veri tabanlarında tarama yapılmış, tarama sonucunda analize dahil edilme kriterlerine uygun otuza yakın araştırma belirlenmiştir. Bu araştırmalardan, araştırmaya dâhil edilme kriterlerine uygun 20'si tez, 3'ü makale olmak üzere toplam 23 çalışma araştırmaya dâhil edilmiştir.

Veriler, CMA Ver. 2. [Comprehensive Meta Analysis] yazılımı kullanılarak analiz edilmiş, etki büyüklüğünün hesaplanmasında rastgele etkiler modeli kullanılmıştır. Araştırmada deney grubu olarak kadın, kontrol grubu olarak erkekler alınmıştır. Dolayısıyla hesaplanan etki büyüklüğünün pozitif olması kadınlar lehine, negatif olması ise erkekler lehine yorumlanmıştır.

3.BULGULAR

Yayın Yanlılığı

Araştırmada yayın yanlılığı olup olmadığı *huni saçılım grafiği*, Orwin's Fail-Safe N., Duval ve Tweedie'nin *kırp ve doldur yöntemi*, Egger testi ve Kendall'ın tau katsayısı ile belirlenmeye çalışılmıştır (Borenstein, Hedges, Higgins, & Rothstein, 2009; Cooper, Hedges, & Valentine, 2009). Huni saçılım grafiği Şekil 1'de verilmiştir:

Şekil 1. Huni Saçılım Grafiği

Şekil 1’de araştırmaya dâhil edilen 43 adet çalışmanın, büyük bir çoğunluğunun şeklin üst kısmına doğru ve birleştirilmiş etki büyüklüğüne çok yakın bir konumda yer aldığı görülmektedir. Bu durum, araştırmaya dâhil edilen çalışmalar açısından yayın yanlılığının bulunmadığını göstermektedir (Borenstein ve diğ., 2009).

Meta-analize dâhil edilen çalışmalara ait yayın yanlılığına ilişkin diğer test sonuçları Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. *Cinsiyet Değişkeni İçin Yayın Yanlılığı Test Sonuçları*

Dâhil Edilen Araştırma Sayısı	Orwin Korumalı N	Duval ve Tweedy’nin Kırp ve Doldur Yöntemi	Egger Testi	Kendall’ın Tau Katsayısı
92*	277	Kırılan çalışma	SOF Gözlenen (doldurulan)	P=0,53 (Çift kuyruk)
		5	0,04 (0,03)	P=0,73

* Örgütsel kültür eğilimleri güç kültürü, rol kültürü, başarı kültürü ve destek kültürü olarak 4 alt boyutta analize alındığı için toplam araştırma sayısı, $23 \times 4 = 92$ şeklindedir.

Yayın yanlılığını test etmek için Orwin’s Fail-Safe N hesaplaması yapılmıştır. Bu hesaplama ile bir meta-analizde eksik olabilecek çalışma sayısı tespit edilmektedir (Borenstein ve diğ., 2009). Bu analiz sonucunda, Orwin’s Fail-Safe N, 277 olarak hesaplanmıştır. Analiz sonucunda bulunan 0,04 ortalama etki büyüklüğünün 0,01 düzeyine (trivial), yani neredeyse sıfır etki düzeyine ulaşabilmesi için gerekli çalışma sayısı 277 bulunmuştur. Bu sonuç, dâhil edilme kriterlerine göre belirlenen 92 çalışmaya 277 çalışma daha eklenmesi durumunda etki büyüklüğünün sıfır etki düzeyine ulaşabileceğini göstermektedir. Bu kapsamda bu kadar farklı çalışmaya ulaşmak mümkün olmadığından, bu sonuç, bu meta-analiz araştırmasında yayın yanlılığı olmadığının bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Öte yandan, Duval ve Tweedy’nin kırp ve doldur yöntemi sonucuna göre meta-analize 5 emsal çalışma dâhil edildiğinde, 0,04 ortalama etki büyüklüğünün 0,03 olarak değişeceği görülmüştür. Bu değişiklik önemsiz düzeyde olduğu için rapor edilen etki büyüklüğünün güvenilir olduğu kabul edilebilir. Ayrıca, Egger testi sonucunun ($p=0,53$) da anlamlı olmaması,

bu meta-analizde yayın yanlılığı olmadığına diğer bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Bu araştırmada yayın yanlılığının olmadığını gösteren bir başka gösterge Kendall'ın Tau katsayısıdır (0,02 ve $p=0,73$). Bu sonuca göre p değerinin anlamlı olmaması (0.05'ten büyük olması) istatistiksel olarak araştırmada yayın yanlılığının olmadığını göstermektedir.

Çalışmaların Etki Büyüklüklerinin Sabit ve Rastgele Etkiler Modeline Göre Birleştirilmiş Bulguları ve Heterojenlik Testi Sonuçları

Katılımcıların cinsiyetine göre örgütsel kültür eğilimlerine ilişkin algılarının etki büyüklüklerinin sabit ve rasgele etkiler modeline göre birleştirilmiş ortalama etki büyüklükleri (aykırı değerler çıkarılmadan), standart hata ve % 95'lik güvenirlilik aralığına göre alt ve üst sınırları ile Tablo 2'de verilmektedir.

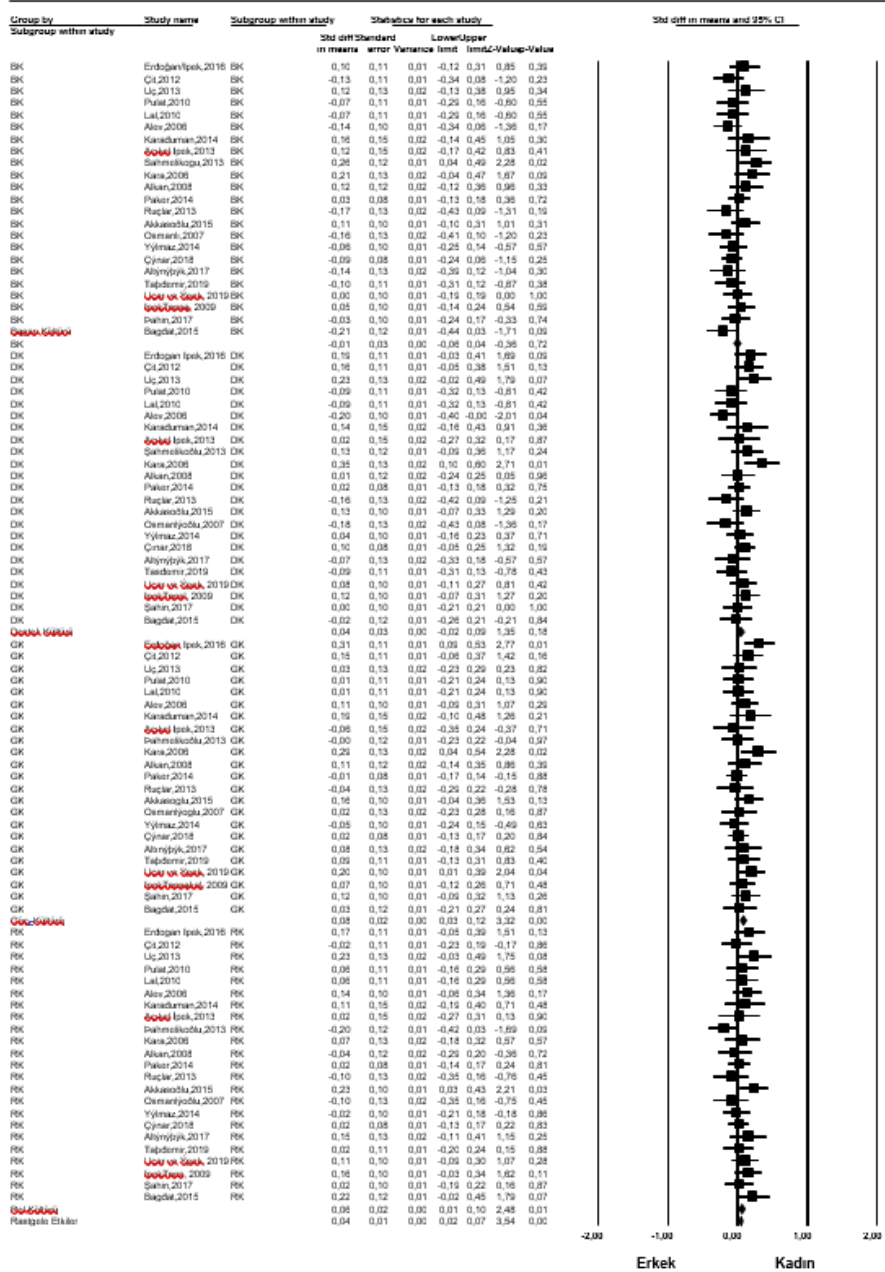
Tablo 2. Çalışmaların Etki Büyüklüğü Meta Analizinin Sabit ve Rastgele Etkiler Modeline Göre Birleştirilmiş Bulguları ve Homojenlik Testi

Model/Alt boyut	Etki büyüklüğü ve 95% güven aralığı					Homojenlik				
	Çalışma sayısı	Etki Büyüklüğü	Standart hata	Var-yans	Alt sınırı	Üst sınırı	Z-değeri	Q-değeri	df (Q)	I ²
BK	23	-0,01	0,02	0,001	0,06	0,04	-0,35			
DK	23	0,04	0,02	0,001	0,01	0,09	1,34			
GK	23	0,08	0,02	0,001	0,03	0,12	3,31			
RK	23	0,06	0,02	0,001	0,01	0,10	2,48			
BOYUT-LAR	92	0,04	0,01	0,000	0,01	0,06	3,54	103,282	91	22,89

Tablo 2 cinsiyet değişkenine göre araştırmaya dâhil edilen çalışmalara ait etki büyüklüğü değerlerinin rastgele etkiler modeline göre ortalama etki büyüklüğü değeri $EB=0,04$, ortalama etki büyüklüğünün standart hatası $SH=0,01$, ortalama etki büyüklüğünün güven aralığı üst sınırı 0,01 ve alt sınırı 0,06 olarak hesaplanmıştır. Hesaplamalar doğrultusunda meta analize dâhil edilen 23 çalışmadaki veriler, rastgele etkiler modeline göre kadınların erkeklere göre örgütsel kültür algılarının daha fazla olduklarını göstermektedir. Etki büyüklüğünün değerlendirilmesinde; Thalheimer ve Cook (2002) tarafından yapılan sınıflandırmaya göre; $-0.15 < d < 0.15$ önemsiz, $0.15 < d < 0.40$ düşük, $0.40 < d < 0.75$ orta, $0.75 < d < 1.10$ yüksek, $1.10 < d < 1.45$ çok yüksek, $1.45 < d$ mükemmel düzeyde etki büyüklüğünü ifade etmektedir. Bu sınıflandırmaya göre ise de düşük düzeyde ($EB=0,04$) bir farklılık olduğu görülmüştür. İstatistiksel anlamlılık Z testine göre hesaplandığında $Z=3,54$ olarak bulunmuştur. Ulaşılan sonucun $p=0,04$ ile istatistiksel anlamlılığa sahip olduğu belirlenmiştir.

Cinsiyet Değişkenine Göre Etki Büyüklüğü Analizinin Birleştirilmemiş Bulguları

Örgütsel kültür eğilimlerinde cinsiyete göre etki büyüklüklerinin, standart hata ve % 95’lik güvenilirlik aralığına göre alt ve üst sınırları orman grafiği (forest plot) ile Şekil 2’de verilmiştir.

Şekil 2 incelendiğinde kadınlar lehine rastgele etkiler modeline göre sıfırdan büyük bir farkın olduğu görülmektedir. Bulgular, 92 çalışmanın 7'sinde istatistiksel olarak anlamlı farklılık ($p<0,05$) bulunurken, 85 çalışmada anlamlı bir farklılık olmadığını göstermektedir.

Homojenlik Testi ve Q ve I^2 İstatistiği

Homojenlik testi sonuçlarını gösteren Q-istatistiğine ilişkin değerler yukarıda Tablo 2'de verilmiştir. Tablo 2'de görüldüğü gibi Q istatistiği 103,28 olarak hesaplanmıştır. Ki kare tablosundan % 95 anlamlılık düzeyinde 44 serbestlik derecesi değeri 70,12 olarak bulunmuştur. Q-istatistik değeri ($Q=103,28$) 91 serbestlik derecesi ile ki-kare dağılımının kritik değerini ($\chi^2_{0,95}=70,12$) aştığı için etki büyüklüklerinin dağılımına ait homojenliğin yokluk hipotezi sabit etkiler modelinde reddedilmiştir. Bu sonuç, etki büyüklükleri dağılımının rastgele etkiler modeline göre heterojen bir özelliğe sahip olduğunu göstermektedir. Q istatistiğinin bir tamamlayıcısı olarak geliştirilen I^2 ise heterojenliğe ilişkin daha net bir sonuç ortaya koymaktadır. I^2 etki büyüklüğüne ilişkin toplam varyansın oranını göstermektedir. I^2 istatistiği, Q istatistiğinin aksine çalışma sayısından etkilenmemektedir. I^2 'nin yorumlanmasında %25 düşük düzeyde heterojenliği, % 50 orta düzeyde heterojenliği, % 75 ise yüksek düzeyde heterojenliği göstermektedir (Cooper ve diğ., 2009, s. 263). Cinsiyet değişkeni için yapılan homojenlik testleri (Q ve I^2) sonucunda, çalışmalar arasında yüksek düzeyde heterojenlik bulunduğundan, birleştirme işlemi için model rastgele modele çevrilmiştir. Cinsiyet değişkeni için yapılan homojenlik testleri (Q ve I^2) sonucunda çalışmalar arasında tespit edilen heterojenliğin olası nedenlerini belirleyebilmek için moderatör analizleri yapılmıştır.

Cinsiyet Değişkenine Göre Moderatör Analizi Sonuçları

Cinsiyet değişkenine göre ortaya çıkan heterojenliğin nedenlerini ortaya koyabilmek için yapılan moderatör analizi sonuçları Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3. Örgütsel Kültür Eğilimine Yönelik Cinsiyet Etkisine İlişkin Kategorik Moderatör Sonuçları

Moderatör	k	d	SE	%95 CI	Q
Yayın Türü					
Yüksek lisans	84	0,03	0,03	[0,00; 0,06]	3,04
Makale	8	0,09	0,03	[0,03; 0,16]	
Öğretim Kademesi/Ör- neklem					
Hastane	4	-0,10	0,06	[-0,22; 0,02]	
İlköğretim/ortaöğretim	12	0,01	0,02	[-0,04; 0,06]	7,83
İlköğretim	32	0,04	0,02	[0,00; 0,08]	
Ortaöğretim	36	0,06	0,02	[0,02; 0,10]	
Yükseköğretim	8	-0,00	0,05	[-0,10; 0,10]	
Üniversite					
Adnan Menderes	4	0,00	0,06	[-0,12;0,13]	
Kırşehir Ahi Evran	8	-0,02	0,04	[-0,09; 0,05]	
Akdeniz	4	-0,02	0,08	[-0,19;0,14]	
İstanbul	8	0,06	0,07	[-0,07; 0,20]	
Kastamonu	4	0,01	0,02	[0,06; 0,08]	
Okan	12	0,04	0,05	[-0,01; 0,09]	19,02
Pamukkale	4	-0,02	0,04	[-0,13;0,09]	
Recep Tayyip Erdo- ğan	4	0,10	0,04	[0,00; 0,19]	
Sakarya	4	-0,11	0,06	[-0,06; 0,09]	
Sebahattin Zaim	8	0,01	0,04	[-0,06; 0,09]	
Yeditepe	28	0,09	0,02	[0,04; 0,13]	
Yüzüncü yıl	4	0,09	0,04	[0,00; 0,19]	
Örneklem Grubu					
Akademisyen	4	-0,11	0,06	[-0,24; 0,01]	
Okul yöneticisi	4	0,23	0,06	[0,10; 0,35]	
Okutman	4	0,14	0,07	[0,00; 0,29]	
Öğrenci	4	0,10	0,04	[0,00; 0,19]	23,43
Öğretmen	64	0,03	0,01	[0,01; 0,06]	
Öğretmen/Okul yön.	8	0,01	0,04	[-0,06; 0,09]	
Sağlıkçı	4	-0,10	0,06	[-0,22; 0,02]	

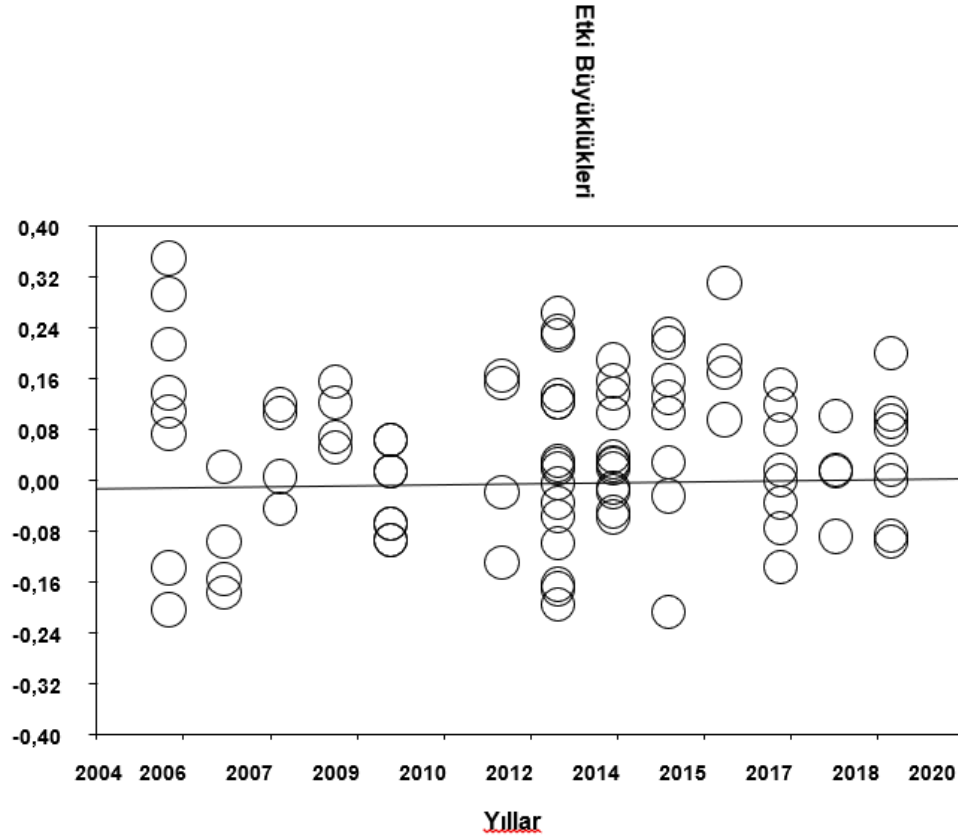
Araştırmanın Yapıldığı					
Bölge					
Akdeniz	4	-0,02	0,08	[-0,19; 0,14]	6,42
Doğu Anadolu	4	0,09	0,04	[-0,00; 0,19]	
Ege	16	0,04	0,02	[-0,00; 0,09]	
İç Anadolu	8	-0,02	0,04	[-0,09; 0,05]	
Karadeniz	4	0,01	0,03	[0,06; 0,08]	
Kosova	4	0,10	0,04	[0,00; 0,19]	
Marmara	52	0,05	0,01	[0,01; 0,08]	
Araştırmacının Cinsiyeti					
Erkek	28	0,03	0,02	[-0,00;0,07]	1,34
Kadın	60	0,03	0,01	[-0,00; 0,06]	
Erkek/Kadın	4	0,09	0,04	[-0,00; 0,19]	

NOT: k=çalışma sayısı, d= Cohen's d (SOF), SE=Standart Hata CI=güven aralığı, Q=Çalışmalar arası heterojenlik, altgrup sayısı 2 ve üzeri sayıda olan çalışmalar için karşılaştırma analizleri yapılmıştır.

* $p < .05$

Yapılan moderatör analizi sonucunda örneklem grubuna ($p=0,001$) ve çalışmanın yapıldığı üniversiteye ($p=0,04$) göre çalışmaların etki büyüklüklerinin farklılaştığı belirlenmiştir. Yayın türüne ($p=0,08$), öğretim kademesine ($p=0,09$), araştırmacının cinsiyetine ($p=0,51$) ve araştırmanın yapıldığı bölgeye ($p=0,37$) göre çalışmaların etki büyüklüklerinin farklılaşmadığı belirlenmiştir.

Araştırmanın yapıldığı yıllar itibarıyla etki büyüklüklerini belirlemeye yönelik meta-regresyon sonuçları Şekil'de verilmektedir.

Şekil 3. Araştırmanın Yapıldığı Yıllar İtibariyle Etki Büyüklükleri Meta-regresyon Sonuçları

Şekil 3’de görüldüğü gibi araştırmalara ait etki büyüklükleri yıllara göre değerlendirildiğinde, kadınların örgütsel kültür eğilimlerinin yıllar itibariyle erkeklerin örgütsel kültür eğilimlerinden daha yüksek olduğu görülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmada, 8308 kişilik bir örnekleme oluşturan 23 çalışmaya ait 92 adet etki büyüklüğü hesaplanmıştır. Araştırmada, 8308 kişilik bir örnekleme oluşturan 23 çalışmaya ait 92 adet etki büyüklüğü hesaplanmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, cinsiyet değişkenine göre kadınlar lehine rastgele etkiler modeline göre [$d=0,04$; 80,01; 0,06] istatistiksel olarak anlamlı düşük düzeyde bir etki büyüklüğü belirlenmiştir. Bu etki büyüklüğü, Thalheimer ve Cook’un (2002) sınıflandırmasına göre düşük

düzeyde bir sonuçtur. Bu sonuçlar, cinsiyet değişkeninin katılımcıların örgütsel kültür eğilimlerini büyük ölçüde etkileyen anlamlı bir değişken olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte kadınların özellikle güç kültürü ve rol kültürü eğilimlerinin erkeklerden yüksek olmasının nedenleri üzerine ayrıntılı araştırmalar yapılabilir.

Araştırma sonucunda örneklem grubuna ve çalışmanın yapıldığı üniversiteye bağlı olarak etki büyüklüklerinin farklılaştığı, ancak yayın türüne, öğretim kademesine, araştırmacının cinsiyetine ve araştırmanın yapıldığı bölgeye göre etki büyüklüklerinin farklılaşmadığı belirlenmiştir. Ayrıca etki büyüklükleri yıllara göre değerlendirildiğinde, kadınların örgütsel kültür eğilimlerinin yıllar itibarıyla erkeklerin örgütsel kültür eğilimlerinden daha yüksek olduğu görülmüştür.

Araştırmada ulaşılan sonuçlara bağlı olarak, katılımcıların cinsiyeti dışında örgütsel kültür eğilimlerini etkileyen görev, sektör (özel ya da kamu), deneyim ve meslek türü gibi değişkenler kullanılarak meta-analiz çalışmaları yapılması önerilebilir. Ayrıca, örgütsel kültür eğilimleri ile örgütsel bağlılık, örgütsel vatandaşlık davranışı, örgütsel adalet ve tükenmişlik gibi diğer örgütsel özellikler arasındaki ilişkiye yönelik meta-analiz araştırmaları yapılması da önerilebilir.

KAYNAKÇA

Yıldız imi () ile işaretlenmiş kaynaklar, meta-analize dâhil edilen çalışmaları göstermektedir.*

- * Açıklık, S. (2013). *İlköğretim öğretmenlerinin örgütsel kültür ile işe yabancılaşmaları arasındaki ilişki*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul.
- Akıncı, B. (1996). *Kurum kültürünün çalışanlara iletilmesinde örgüt içi iletişim*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akıncı, Z. B. (1997). *Kurum kültürü ve örgütsel iletişim*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- * Akkaşoğlu, N. (2015). *Ortaöğretim okullarında öğretmenlerin örgüt kültürüne ilişkin görüşleri ve okul yönetimine katılma düzeyleri*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Okan Üniversitesi, İstanbul.
- * Alkan, E. (2008). *Meslek liselerinde okul kültürünün çok boyutlu olarak incelenmesi (Ümraniye ilçesi örneği)*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul.
- * Altınışık, A. (2017). *Ortaokul öğretmenlerinin örgütsel sessizlik davranışları ile örgüt kültürü arasındaki ilişki*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.
- Aras, E. (1995). *İşletmelerde örgüt kültürü ve tekstil sektöründen bir uygulama*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- * Bağdatlı, F. (2015). *Okul yöneticilerinin çatışma yönetimi stilleri ile örgüt kültürü arasındaki ilişki*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Sebahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul.
- Borenstein, M., Hedges, L. V., Higgins, J. P. T., & Rothstein, H. R. (2009). *Introduction to meta-analysis*. West Sussex-UK: John Wiley & Sons Ltd.
- Card, N. A. (2012). *Applied meta-analysis for social science research*. New York: The Guilford Press.
- Çelik, V. (1997). *Okul kültürü ve yönetimi*, Ankara: Pegem Yayınları.
- * Çınar, H. (2018). *Örgüt kültürünün eğitsel risk algısına etkisi (Kastamonu İli Örneği)*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu.
- * Çit, G. (2012). *İstanbul ili Avrupa yakası Endüstri Meslek Liselerinde çalışan meslek grubu öğretmenlerinin yönetime katılma düzeyleri ile örgüt kültürü*

- arasındaki ilişkinin incelenmesi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul.
- Cumming, G. (2012). *Understanding the new statistics*. New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Doruk Sönmez, N. (1996). *Çok uluslu işletmelerde örgüt kültürünü etkileyen çevre faktörleri; farklı faaliyet alanlarındaki iki çok uluslu işletmede karşılaştırmalı analiz*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- * Erdoğan Gümüş, A. (2011). *İlköğretim okullarında çalışan öğretmenlerin yönetime katılma düzeyleri ile örgüt kültürü ilişkisinin incelenmesi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul.
- Handy, C. B. (1981). *Understanding organizations*, second edition, Great Britain: Hazell Watson & Viney Ltd.
- Harrison, R. (1972). Understanding your organization's character, *Harvard Business Review*, May-June, 119-128.
- İpek, C. (1999). *Resmi liseler ile özel liselerde örgütsel kültür ve öğretmen-öğrenci ilişkisi*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- * İpek, C. ve Topsakal, C. (2009). Genel ve mesleki-teknik lise öğrencilerinin örgütsel kültür algıları: Kosova örneği, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 15(57), 53-76.
- İrmiş, A. (1995). *Örgüt yapısı açısından örgüt kültürü ve bir uygulama*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- * Kara, Y. (2006). *Okullardaki örgütsel kültürün okul yöneticilerinin etik davranışları üzerindeki etkisi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul üniversitesi, İstanbul.
- * Karaduman, P. (2014). *Eğitim örgütlerinde örgüt kültürünün algılanan liderlik tarzları üzerine etkisi ve bir araştırma*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul.
- Kozlu, C. (1986). *Kurumsal kültür; Amerika, Japonya ve Türkiye: Başarılı firma yönetiminde kurumsal kültürün rolü*. İstanbul: Bilkom Yayınları.
- Köse, Y. (1995). *Örgütsel kültürün yönetici-işgören ilişkileri üzerine etkisi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Lipsey, M. W., & Wilson, D. B. (2001). *Practical meta-analysis*. California: Sage Publications.

- * Osmanlıoğlu, S. (2007). *Örgütsel kültür tipleri ve değişime yönelik reaksiyonlar arasındaki ilişkiye yönelik bir araştırma*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Özbilgin, M. F. (1994). *Örgüt kültürü: Sigorta işletmelerinde bir uygulama*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özen, Ş. (1996). *Bürokratik kültür I: Yönetişel değerlerin toplumsal temelleri*, Ankara: TODAİ Yayınları.
- * Parker, A. N. (2014). *Çeşitli liselerde görev yapan öğretmen ve yöneticilerin okul kültürüne ilişkin algıları*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Okan Üniversitesi, İzmir.
- Pekerman, E. (1993). *Uluslararası bir ortamda örgütsel kültür*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İşletme İktisadı Enstitüsü.
- Petticrew, M., & Roberts, H. (2006). *Systematic reviews in the social sciences*. MA-USA: Blackwell Publishers Ltd.
- Pheysey, D. C. (1993). *Organizational cultures: types and transformations*, London: Routledge.
- * Pulat, İ. (2010). *Denizli ilköğretim okullarında görev yapan öğretmenlerin örgüt kültürü ve önemine ilişkin algıları*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- * Ruçlar, K. (2013). *Örgüt kültürü ve örgütsel sessizlik arasındaki ilişki: Sakarya Üniversitesi örneği*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- * Sabancı, A., Şahin, A., Sönmez, M. A. ve Yılmaz, O. (2017). Okul yöneticilerinin ve öğretmenlerin okul kültürüne ilişkin görüşleri, *e-International Journal of Educational Research*, 9(1), 28-45. DOI: 10.19160/5000186332.
- Saçın, F. (1996). *Örgüt kültürünün uygulamalarda yaşanan yönünü belirlemede yardımcı olacak bir ölçek geliştirme çalışması*, Yayınlanmamış yüksek lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sargut, A.Selami,(1994). *Kültürlerarası farklılaşma ve yönetim*, Ankara: V Yayınları.
- Sevinç Güven, A. (1996). *Üniversitelerde örgüt kültürü; Osmangazi üniversitesinde örgüt kültürü araştırmaları*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- * Sönmez, M. A. (2005). *Meslek liselerinde örgüt kültürü*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya.

- * Şahin, M. (2017). *Öğretmenlerin yeterlik algıları ile okul kültürü algıları arasındaki ilişkinin incelenmesi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul.
- Şişman, M. (1993). *Örgüt kültürü (Eskişehir il merkezindeki ilkokullarda bir araştırma)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şişman, M. (1994). *Örgüt kültürü: Eskişehir il merkezindeki ilkokullarda bir araştırma*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- * Taşdemir, R. (2019). *İlkokul ve ortaokul öğretmenlerinin örgütsel kültür ve motivasyon algıları (Nevşehir örneği)*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir.
- Thalheimer, W., & Cook, S. (2002). *How to calculate effect sizes from published research articles: A simplified methodology*. <http://work-learning.com/effect-sizes.htm> [20.01. 2015].
- * Uç, H. (2013). *İlkokul öğretmenlerinin sınıf yönetimi becerileri ile örgüt kültürü arasındaki ilişki: Maltepe ilçesi örneği*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul.
- * Uçar Şahmelikoğlu, S. (2013). *Ortaöğretim öğretmenlerinin algıladıkları örgütsel güven düzeyi ile örgütsel kültür düzeyi arasındaki ilişkinin incelenmesi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul.
- * Uçar, R. ve İpek, C. (2019). The relationship between high school teachers' perceptions of organizational culture and motivation, *Journal of Education and Training Studies*, 7(7), 102-117. DOI:<https://doi.org/10.11114/jets.v7i7.4198>.
- Unutkan, G. A. (1994). *Örgüt kültürü ve stratejik uyum sorunu*, Yayınlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- * Yılmaz, N. (2016). *Öğretmen Görüşlerine Göre Okul Kültürü Boyutları ile Lise Müdürlerinin Çatışma Yönetim Davranış Biçimleri Arasındaki İlişki*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Okan Üniversitesi, İstanbul.
- *Uç, H. (2013). *İlkokul öğretmenlerinin sınıf yönetimi becerileri ile örgüt kültürü arasındaki ilişki (Maltepe ilçesi örneği)*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul.

AKADEMİK İŞYERİNDE BEZDİRİ (MOBBİNG) DAVRANIŞLARI

Dr.Öğr.Üyesi Ayla AKBAS
Kocaeli Üniversitesi

ÖZET: Bu çalışmanın amacı akademik bezdiriye (mobbing) dikkat çekmektir. Çalışmada sadece bezdiriye oluşturan davranışlar ve bazı başa çıkma stratejileri özetlenmiştir. Yıllardır süregelen akademik bezdiri, hem verimliliği ve meslek doyumunu hem de akademik çalışmaları engelleyici potansiyele sahiptir. Akademik zorbalık olayları, fiziksel, duygusal ve psikolojik zararlarının yanı sıra işle ilgili ve kurumsal sonuçlar da dahil olmak üzere mağdurlar üzerinde birçok olumsuz sonuca yol açmaktadır. Akademik bezdiri ile ilgili mevcut literatürün gözden geçirilmesi sonucu yaygın zorbalık türlerinin genellikle yöneticiler, diğer akademisyenler, öğretim üyeleri ve hatta öğrenciler tarafından bir akademisyene yönelik psikolojik ve duygusal saldırılar olduğunu ortaya çıkarmıştır. Zorba/kabadayı akademisyenin, akademik kurumda, akademik amaç dışında ilkel kişilik özelliklerini toplum normlarının dışında pervasızca sergilemesi ise, bilim, medeniyet ve eğitimin amaç ve hedefleriyle taban tabana zıt bir sorunsaldır. Bu sorunsalın bugüne kadar çözülmemiş olmasının diğer bir nedeni de, ciddiyetle üzerinde durulması gerekirken, ilgilenilmemiş olması da ayrı bir sorundur. Akademik işyerlerinde psikolojik terörün önüne geçilmesi ve seri kabadayılığın önlenmesi kaçınılmaz bir zorunluluk haline almıştır. Toplumsal farkındalığı, eğitimi, etkin danışmanlığı, zorbalık karşıtı politikaların ve her seviyede mevzuatın oluşturulması akademik zorbalığı durdurmak için gereklidir. Genel olarak üniversiteler ve akademinin özüne bağlı olarak universal ve bilimsel bir kültürün ve uygarlık ortamının geliştirilmesine yardımcı olmalıdır. Daha spesifik olarak, acilen akademik ortamların, saygın iş yerlerinin politikaları, yasal düzenlemeler, kurum içi genelgeler gibi tedbirlerle akademik bezdiri (mobbing) olaylarını azaltmaya veya ortadan kaldırmaya odaklanarak oluşturulmalı ve uygulanmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Akademik bezdiri, Psikolojik terör, Seri kabadayılar, Zorbalık karşıtı politikalar

Mobbing Behaviors at Academic Workplace

ABSTRACT: The purpose of this research is to get attention to the mobbing phenomena. The behaviours constituting the mobbing and the overcoming strategies summarized in this work. Academical mobbing ongoing for

many years, has a diverse potential on productivity inhibiting academical studies. Academic mobbing cases leading to many negative results not only physical, emotional harms but also related to the work including institutional effects on victims. In consequence of reviewing the existing literature, it was pointed out that the widespread variety of mobbing generally from administrators, other academicians that is teaching staff and evenif from students turned towards to psychological and emotional attack to an academician. It is completely dissimilar problematic situation of the tyranny/rowdy academician fearlessly demonstrating his primitive personality characteristics out of society norms unbinding to any academic purpose, science, civilisation and the objective and the purpose of the education in academic institution. Another reason for remained unsolved this problematic issue is not devoted serious importance required untill now, which can also be regarded as another problem. It has become inevitable obligatory against to pyschological terror and prevention of being serial rowdy. It is necessary to build up of social awareness together with education, effective counselling, constituting policies against tyranny and legislation at every level to prevent academic mobbing. Universities in general can contribute to develop academic culture and civilized enviroment interconnected to academic core dicipline. More specifically, it is immediately to focus on diminishing or even give an effort to do away with academic mobbing cases applying some precautions with legal procedures from esteemed work places, academic enviroments with in-house circular.

Key Words: Academic mobbing, Physchological terror, Serial rowdies, Policies against the tyranny

1. GİRİŞ

Günümüzde kamu ve özel sektörde gözlemlenen ‘bezdire’ (mobbing) tutumu ‘bezen’(victim) ve ‘bezdiren’ (mobbar) arasında olduğu gibi çevrede de giderek sosyal bir olgu haline gelmeye başlamıştır. Bu çalışmada Mobbing-Mobbar ilişkisi Bezdire-Bezdiren ilişkisi olarak ifade edilmiştir. Victim-Mağdur/Kurban tanımı da Bezen olarak dile getirilmiştir. Son yıllarda işyerlerinde sıklıkla gözlemlenen psikolojik problemleri Leymann (1996) psikolojik terör, birisi üzerinde çeteleşme (ganging up), yıldırma ve bezdirme fenomeni olarak adlandırmıştır. Yıpratma ve aşındırma (Khoo, 2010) ile çalışanın iş doyumunu, güveni ve kendine olan saygısı kaybettirilir. Kurban hakkında oluşturulan sosyal olumsuz algı bu duruma yardım etmektedir. Sosyal destek ile önlem alınmazsa, bezdire davranışları, bezenin hem kişisel yaşamı hem de kurum etkinliği üzerinde tahribat yaratmaktadır (Khoo, 2010; Oravec, 2012; Lester, 2013).

Akademik sektördeki çatışmalar, yöneticiler ile öğretim üyeleri arasında fikir ayrılıkları, belirsizlikler, yetersiz iletişim, fonksiyonel olmayan sistemler, çevreden kaynaklanan stres gibi olgularda kendini göstermektedir. İki veya daha fazla birey ile gruplar arasında süregelen farklılıklar ve çözülmemiş sorunlar bezdiri davranışına dönüşmektedir (Prevost ve Hunt, 2018). Bezene (hedefe) karşı sistemli, düzenli ve çatışmalı bir süreç en az altı ay devam eder (Hecker, 2007). Akademik bezdiri, akademik işyerinde, bezenler üzerinde uygulanan tipik bir bezdiri davranışdır. Bezdiri davranışının psikolojik ve duygusal boyutta uluslararası zararı konusunda yöneticiler ve fakültede çalışanlar fikir ayrılığına düşebilirler (Lampman, 2012; Lampman vd.,2016). Ahmad'a göre (2017) batılı olmayan ülkelerde ve sendikasız çevrelerde bu tip bezdirinin farkında olmak sorunu çözmeye yetmemektedir (Kotler 2007). Lampman (2017), çalışmasında akademik çevrelerde yıldırma ve şiddet ile ilgili literatürde boşluklar bulunduğunu rapor etmiştir. Bezdiri davranışının bireyi yıpratmasında anksiyete ve depresyon ortak şikayetlerdir. Akademisyenler için sosyal hastalık (Khoo, 2010) olan bezdiri ruhsal ve fiziksel sağlığı etkilemektedir. Akademik işyerlerinde streotipik bezdiri modellerinin erken teşhis edilip kısır döngüye girmeden kırılması gereklidir (Çöğenli ve Barlı, 2013; Candan ve İnce, 2014).

2.AKADEMİK BEZDİRİNİN (MOBBİNG) TANIMLANMASI

Akademik bezdiri; akademisyenin akademik ortamda birlikte çalıştığı arkadaşlarının oluşturdukları 'çeteleşme' hareketi ile aşağılanma, dışlanma, haksız yere suçlanma, duygusal tacize uğrama neticesinde psikolojik, sosyal, mesleki ve duygusal zorlanmalar ile yıkıcı, tahripkar ve kötü niyetli taciz ritüelleriyle meşgul oldukları örgütsel patolojidir. Diğer bir deyişle, akademik bezdiri, akademisyenleri kişisel, ruhsal, mesleki ve duygusal boyutta topyekün haksız yere suçlama, aşağılama, itibarsızlaştırma gibi operasyonları içeren, meslektaşını genel ve duygusal taciz yoluyla yıpratma ve aşındırma (wear&tear) sonucuna ulaşmak için benimsedikleri şiddet içermeyen, sofistike, "gangster-çeteleşme" davranışdır (Hırıgoyen, 1998; Khoo, 2010; Groeblichhoff ve Becker, 1996). Akademik ortamda bu davranış modelleri pozitif, uyumlu, mantıklı gibi maskelense de ancak içeriği yobazlık, nefret, acımasızlık, ilkellik ve yok etme duygu ve tutumlarını barındırmaktadır (Tutar, 2004). Bezdiri davranışı; gizli, yasal boşluklardan yararlanılarak, yasal suç davranışına kılıf uydurarak ispatlanması zor olan bir yalanlar ve haklı göstergeler ile hedefe yönelik saldırgan davranış modelleridir. Zorbalar, kendi zayıf yönlerini ve yetersizliklerini gizlemek için bezdiri (mobbing) faaliyetlerini kullanır. Bezdiri faaliyetleri hem dikey hem yatay veya her ikisi birden açık ya da kapalı biçimde gerçekleştirilir (Ertürk ve Cemaloğlu, 2014). Bezdiri davranışını sosyolojik metaforlar (Eraslan, 2011) da beslemektedir. Seçilen hedefler genellikle iyilik, dürüstlük, yararlılık, kişisel ve mesleki

ilkelere sahiplik, zekilik, yenilikçilik, verimlilik ve yüksek başarılar ve bu özelliği taşıyan bireylerdir. Bezdire faaliyetleri, akademik ortamda kişisel çatışma gibi algılanarak tek başına önemsiz ve zararsız görünebilir ancak uzun süre boyunca ortaya çıkma sıklığı ve modeli ile hedefi direkt “ortadan kaldırmak” için sistematik olarak planlanmış bir agresif manipülasyon olduğu açıkça anlaşılır ve toplumda gözlemlenir. Bu faaliyetler, iki çalışan arasında çözülmemiş küçük bir çatışmayla başlayan ve kabadayılarının (Khoo, 2010; Gökçe Toker, 2008b) davranışlarını haklı çıkarmak için bezenin mağdur edildiği ‘bezdire davranışlar silsilesi’ beş kalıplaşmış aşamada ilerler. Bezenin yaşı, cinsiyeti, ırkı, dili, dini, etnik kökeni, cinsel yönelimi, rütbe ve kıdemi, iş deneyimi, bilgi ve becerisi, kişilik özellikleri hep akademik bezdirenin ilgili bir risk faktörü olmuştur (Chapel ve Di Martino, 1998). Sonuç, her zaman bezenin; fiziksel, zihinsel, sosyal, duygusal, mesleki, sağlıkla ilgili sıkıntı veya hastalık ile devam ederek bezenin (hedefin) işyerinden çıkarılmasıdır (Gökçe Toker, 2008b; Happell ve Di Martino 2006). Zorlanan kişi ya kendi işten ayrılarak, istifa ederek ya da kurum tarafından işi feshedilerek veya emekliye sevk edilerek ortadan kaldırılır. Bunu gerçekleştiren zorbalılar kendi kişisel gelişimleri ve bilimle uğraşacakları yerde kişiye yönelik çeteleşme ile ilkel benliklerine doyum sağlamış olurlar. Bezen sayesinde de ortak grup dinamikleri oluşturarak kendilerini mutlu hissederler. Kurban için vicdani bir sorumluluk ve üzüntü duymazlar. Bezenin suçlanmasına yönelik ortak fikirleri savunurlar. Kurumlar büyük maddi kayıplara, verimli, başarılı kilit çalışanların kaybına ve kararmış bir kamu imajına ve itibarına maruz kalmaktadır. Tigrel ve Kokalan’a (2009) göre Türkiye’deki akademisyenler yoğun motivasyon problemi, depresyon ve paranoyadan yakınmışlardır. Yardım alma davranışını daha çok doçentler benimsemişlerdir. Paranoya eğilimi ise işyerindekilerin diğerleri hakkında yaptıkları dedikodu davranışlarından kaynaklanmaktadır.

3. BEZDİRİ DAVRANIŞLARI

Laymann (1996a), 45 bezdirenin (mobbing) davranışını tanımlamış ve davranışın doğasını 5 farklı kategoride belirtmiştir. Ancak her vakada bunların hepsi olmayabilir (www.mobbing-usa.com/book/excerpts).

3.1. Bezenin Kendini Göstermesine ve Kendisiyle İletişim Kurulmasına Saldırı

Bezdirenen, bezenin kendini gösterme olanaklarını kısıtlar, sürekli sözünü keser, yüzüne karşı bağırır, yüksek sesle azarlar. Bezenin yaptığı iş ve özel yaşamı sürekli eleştirilir, telefonla rahatsız edilir, sözle ve yazılı olarak tehditte bulunulur. Jest, mimik ve bakışlarla ve ima yoluyla bezenle ilişki reddedilir.

3.2.Sosyal İlişkilere Saldırı

Bezenin etrafındaki insanlar onunla konuşmazlar, bezen de kimseyle konuşamaz, başkalarına ulaşması engellenir, bezene işyerinde diğerlerinden ayrı bir ofis verilir ve meslektaşlarının bezene konuşması yasaktır. Bezene ‘yokmuş’ gibi davranılır.

3.3. İtibara Saldırı

Bezenin arkasından konuşulur, aslı olmayan söylentiler ortaya atılır, bezen gülünç duruma düşürülür. Bezene ‘akıl hastası’ imiş gibi davranılır ve psikolojik kontrol ve değerlendirme yapması için baskı yapılır. Bir özürü ile alay edilir, gülünç duruma düşürecek yürüme, jest ve ses taklitleri yapılır. Bezenin milliyeti, özel yaşamı, dini ve siyasi görüşüyle alay edilir. Özgüvenini olumsuz etkileyecek bir işi yapması için baskı yapılır. Bezenin çabaları yanlış ve aşağılayıcı şekilde algılanır, kararları sürekli sorgulanır, aşağılayıcı isimlerle anılır, cinsel taciz yaklaşımında bulunulur.

3.4. Bezenin yaşam kalitesine ve mesleğine saldırı

Bezene özel bir görev verilmez, verilen iş de geri alınır. Anlamsız işler verilir veya mevcut işin altında daha az yetenek gerektiren işler verilir ve iş de sürekli değiştirilir. Özgüveni olumsuz etkileyen, itibarını düşürecek nitelikleri dışında işler verilir. Bezenin evi veya işyerine, mali yük getirecek şekilde genel zarar verilir.

3.5. Bezenin sağlığına saldırı

Fiziksel şiddet tehditleri yapılır ve fiziksel ağır işlere zorlanır. Bezene göz dağı vermek için hafif şiddet uygulanır, fiziksel zarar verilir. Direkt cinsel yönden taciz edilir. Bezenin akıl, ruh ve beden sağlığı bozulmaya çalışılır. Bezenin bozulan genel sağlık sorunlarına dayanarak bezdiren işten kovmakla haklı olduğunu ispatlamış olur.

4. SOMUT/ORTAK DAVRANIŞ MODELLERİNİ TANIMLAMA

Tigrel ve Kokalan’a (2009) göre bezdiren davranışları sektörlere ve mesleklerle göre farklılık göstermektedir. Kotler’sın (2007) işyerinde bezdirenlerin kendilerini ödüllendirdiği barbarlık ve işyeri terörünün ortaya çıkardığı bezdirenin detaylı davranış modellerini; psikolojik, duygusal, sosyolojik, mesleki, eğitimsel, hukuksal, ekonomik, fizyolojik, cinsel alanda tanımlamak gereklidir. Bezdirenen duygu, düşünce, tutum ve davranışları, sosyal ve formal/informal ilişki ağı içerisinde

psikodinamikleriyle birlikte oluşmaktadır (Yamada, 2002; Leymann, 1996b). Gözlemlenen ve literatürde bahsedilen bezdiri davranışlarını ; (1) Psikolojik Bezdiri (psychologic mobbing), (2) Duygusal Bezdiri (emotional mobbing), (3) Sosyal Bezdiri (social mobbing), (4) Mesleki Bezdiri (career mobbing), (5) Eğitimsel Bezdiri (educational mobbing), (6) Hukuki ve Ekonomik Bezdiri (law&economic mobbing), (7) Fiziksel ve Cinsel Bezdiri (physical&sexual mobbing) şeklinde gruplandırarak somut ortak davranış modelleri olarak örneklendirebiliriz.

4.1. Psikolojik Bezdiri Davranışlarını Tanımlama (psychologic mobbing)

☐ küçük düşürme, alay etme
☐ özel yaşamın irdelenmesi
☐ sürekli eleştirme
☐ ruh sağlığını bozabilecek olumsuz tutum ve davranışlar gösterme
☐ savunma hakkı vermeme
☐ mağduru sürekli haksız çıkarma
☐ mağdura zorla suç kabul ettirme
☐ mağdurun yüzüne açık seçik hakaret etme
☐ mağdurun şikayetlerini dikkate almama
☐ mağdura karşı kibirlenme
☐ bezdirenin (mobber) kendi unvan, sıfat, görev yetkisi ile öğünerek mağduru aşağılama

Çalışma hayatında; yöneticilerin ve çalışanların yatay ve dikey (Mimaroglu ve Özgen, 2007a, s. 206) bezdiri davranışını bir yönetim anlayışı gibi ele aldığımızda, bunun olağan, normal ve doğal bir davranış olarak algılanması bile bezdirinin karakteristiğinden dolayı bir ‘sendrom’ (Gün, 2010) olduğuna ilişkin eğitim, tıp, hukuk, işletme, yönetim ve diğer alanların araştırma konularını oluşturmaktadır (Yıldız, 2007; Yıldız ve Kılış, 2007). 4.1.’de genel psikolojik bezdiri davranış modelleri verilmiştir.

4.2. Duygusal Bezdire Davranışlarını Tanımlama (emotional mobbing)

☐ mağduru sürekli kızdırma,
☐ duygusal yıpratma
☐ mağdurun yasal isteklerini yerine getirmeme
☐ mağdurun istemediği duyguları yaşatma ve bundan zevk aldığını mağdura hissettirme
☐ mağdurun mutsuzluğundan mutluluk duyma
☐ mağdurun duygusal zayıflığından yararlanarak bezdiren uygulama

Freud'a göre (1920) id psikolojisinde yaşam ve ölüm içgüdülerinin temel ilkesi hazdır. Bezdire davranışı uygulayan kişi de patolojik bir haz ilkesine doyum sağlamaktadır (Tracy vd.,2006; Crawford, 1997). Buna göre bezdiren, içgüdüden kaynaklanan duygusal bir saldırdır (Okutan ve Sütütemiz, 2015; Zapf,1999). 4.2.'de genel duygusal bezdiren davranışları gösterilmiştir.

4.3. Sosyal Bezdire Davranışlarını Tanımlama (social mobbing)

☐ mağdur hakkında dedikodu yapma ve yaptırma
☐ yandaşları ile işbirliği içinde mağdura tuzak kurma
☐ mağdurun tüm davranışlarını izleme
☐ mağduru diğer insanlardan soyutlama
☐ mağdurun diğer çalışanlarla iş arkadaşlıklarını engellenme
☐ diğer çalışanların mağdurla iş ve özel ilişkiye girmelerini yasaklama, karşı çıkanlara da mobbing uygulama
☐ mağduru sistemli bir şekilde dışlama, yok sayma ve saydırma
☐ mağdura isim takma
☐ mağdurun meslektaşları ve mahiyetindeki çalışanlar arasında itibarsızlaştırma, istek ve talimatlarının yerine getirilmemesini sağlama

☐ tüm çalışanları mağdur hakkında sürekli bilgi verme ve şikayette bulunmaya zorlama
☐ mağdurun şikayet edebileceği üst yönetici veya makamları önceden mağdur aleyhinde bilgilendirme; mağdurun kişiliğini; olumsuz, uyumsuz, verimsiz olarak tanıtmaya ve önyargı ve olumsuz algı oluşturma
☐ mağdura saygısız davranma ve diğer çalışanların da mağdura karşı saygısız davranmaya zorlama
☐ mağdura selam vermeme, hiçbir insan ilişkisi kurmama
☐ mağdura bağırma ve mağdurla kaba konuşma
☐ kaba el ve kol işaretleri yapma
☐ yüzüne bakmama ve göz iletişimi kurmama
☐ beden dili ile sürekli olumsuz duygu mesajı verme
☐ diğer çalışanlarla samimi görünme ve mağdura soğuk tutum gösterme
☐ mağdurla iş toplantılarında tokalaşmama, zorunlu tokalaşırken de mağdurun yanındaki ile ilgilenme
☐ ortak sosyal etkinliklere mağduru çağırma veya mağdurun yer aldığı bir etkinlikte de mağdurun çevresindeki kişilerle konuşarak mağduru atlama, ilgilenmeme
☐ mağdura karşı makam gücünü kullanarak önceden planlanmış tuzaklar kurma
☐ mağduru işle ilgisi olmayan gereksiz ve önemsiz konular için sık sık makamına çağırma ve sürpriz suçlamalarda bulunma
☐ mağdurun savunmasına fırsat vermeden tehdit ve baskı ile odadan kovma
☐ kendine yakın çalışanlarla kolektif ve abartılı suç tuzağı oluşturma, gizli şikayet dilekçelerinden bahsetme, yanına aldığı en az iki çalışanı şahit olarak bulundurma, mağduru psikolojik olarak etkisiz ve savunmasız hale getirerek onların yanında mağduru suçlama, bağırma, azarlama, tehdit etme ve bu tuzağa dayanarak mağdurun rutin görevini elinden alma, mağdur hakkında inceleme başlatma ve soruşturma açma

☐ kendini yönetici görevinin dışında; yargıç, soruşturmacı, diğer çalışanların avukatı olarak görme ve gösterme, mağduru cezalandırma
☐ bir yönetici davranış ve nezaketinden uzak ‘güçlü kabadayı’ profili çizerek kendisine hiç kimsenin hiçbir şekilde hak ve hukuk için hesap soramayacağı izlenimini oluşturmak ve mağduru buna inandırmak
☐ bilerek ve kasıtlı olarak mağdurun hukukunu çiğnemek, zulmetmek, zulmün patolojik hazzından kendine ve yandaşlarına da haz duymalarına fırsat vermek
☐ zulümden ‘büyüklük kompleks’ine doyum sağlamak ve sağlatmak
☐ sürekli olarak diğer çalışanların mağdurdan zarar gördükleri tezini işlemek ve böylece kendi uyguladığı mobbinge sebep ve kılıf uydurmak
☐ diğer çalışanların ‘koruyucu meleği’ rolüne bürünerek kendini herkesin kayıtsız şartsız şikayet iletecekleri ‘tek insan’ haline getirmek. Böylece daha güçlü ve nüfuzlu olarak makam gücü ile mağduru kolayca ezme hakkına kavuşmak ve mağdura yasal cezalar vermek veya verdirtmek
☐ mağdurun yatay ve dikey ilişkide bulunduğu herkesin mağdura dolaylı yollarla mobbing uygulamasının önünü açmak
☐ yaptırdığı her şikayet ve tuzaklar sonucu mağdura hukuken disiplin suçu verilmesini sağlamak, yasal görevlerinden men etmek
☐ mağdurun tuzakla oluşturulmuş suçlarını biriktirmek, üstlerine aktarmak ve mağdurun sicilini bozmak
☐ mağdurun huzurlu çalışmasını engellemek ve oluşturduğu ‘mutsuz, verimsiz, yalnız kişi’ profili ile ‘işe yaramaz’ çalışan algısı oluşturmak ve yaymak

İş terörü ile aynı anlama gelen psikolojik şiddet bireyin çevresini kuşatma, topluca saldırma ve sıkıntı verme demektir. Bürokraside ‘bürokratik terör’ uygulayan bürokrat ‘bürokratik zorba’, üniversitede ‘akademik terör’ uygulayan akademisyen ‘akademik zorba’ olarak değerlendirilmektedir (Westhues, 2006; Westhues, 1999). İşyeri zorbalığı ve zorbalar üst konumda olma, yetki ve sorumluluklarına ‘zorbalıktan doyum sağlama duygularını’ da ekleyerek ve kendini destekleyen grup norm ve çıkarlarına göre (Zapf, 1999; Mimaroglu ve Özgen, 2007b) zorbalıklarını sürdürmektedirler (Fariaa, 2012; Tigrel & Kokalan, 2009). Çalışma ortamında sıklıkla gözlemlenen rekabet, iletişimsizlik, iletişim kazaları, paylaşım, kıskanma,

dışlanma, takım çalışması, takım dışı kalma, sağlıksız ve zorlamalı ilişkiler, dedikodu, itibarsızlaştırma gibi davranışların hakim olduğu bir iş atmosferinin bireyin ruh sağlığını olumsuz olarak etkilediği bilinmektedir (Gürhan& www.mobbingdernegi.org.tr; Tigrel ve Kokalan, 2009; Yıldız, 2007). Buna göre sosyal bezdiri davranışları 4.3.'de açıklanmıştır.

4.4. Mesleki Bezdiri Davranışlarını Tanımlama (career mobbing)

☐ mağdurun ofisinin bilgisi ve izni olmadan mesai saatleri dışında kontrol edilmesi
☐ bilgisayarının ve özel dosyalarının açılması, okunması, kopyalanması
☐ kişinin izni ve bilgisi olmadan hakkında olumsuz kararlar alınması ve uygulanması
☐ mesleki bilgi, beceri, tecrübe ve donanımlarının hiçe sayılması, fikrinin sorulmaması
☐ mesleki tecrübesine yönelik hiçbir görev istenmemesi, mevcut görevlerin tecrübesiz çalışanlara verilerek mağdurun değersizliğini diğer çalışanlara gösterme
☐ yasal olmayan işlerin yaptırılması
☐ küçük ve izbe büroda oturmaya zorlanması, tecrit edilmesi
☐ mağdurun alt personele talimat vermesini önleme
☐ mağdurun mesleki yasal sorumluluğunu yerine getirmesini engellemek amacı ile mağdurdan habersiz görevi kendisinin yerine getirmesi, kayırdığı diğer çalışanları görevlendirmesi
☐ mağduru kurumunda iş vermeyerek boşa çıkarması
☐ kurum içi kararda toplantılara çağırılmaması
☐ toplantılarda mağdura söz vermemesi, toplantılarda mağduru yok sayarak görmezden gelmek ve konuşmamak, soru sormamak, mağdurun soru sormasına fırsat vermemek
☐ sözüne itibar etmeme ve ettirmeme

☐ mağdurun mesleğini yapmasında onu huzursuz etmek için içeriden ve dışarıdan diğer kişilerin mağduru aleni bir şekilde eleştirmesini sağlamak ve onlara destek olmak
☐ açıkça yüzüne 'gitmesini' söyleme, kurumdan kovma
☐ mağdurun hak edişlerini (ücret, kadro, sosyal imkanlar) başa kalkması
☐ motivasyonunu düşürme
☐ kişinin mesleki geleceğini yok etme çabaları
☐ genel toplantılarda söz vermeme
☐ konuşmasını ve fikirlerini dikkate almama
☐ her toplantıda sürekli mağdurun ismini dile getirerek, eleştirme
☐ mağduru kötü yönde örnek gösterme
☐ mağduru makamına gündemsiz çağırarak ansızın suçunu yüzüne okuma
☐ mağduru her makamına ve odasına çağırdığında yanında en az iki şahit bulundurma ve mağdurun kendisine olası saygısızlığını anında zapturapt altına alma, üst makamlara ileterek hakkında soruşturma açtırma, ceza verdirtme ve mağdurun gelecekteki hukukunu bu suçundan dolayı tıkama, sürekli suni suç unsurları oluşturarak mağdurun sicilini bozma, devlette ve örgütte çalışmaktan men ettirme, toplumda devlet/örgüt suçu işlemiş 'suçlu insan' profili oluşturma

Kamu, özel sektör ve eğitim kurumlarında yasal boşlukların ve yönetim anlayış ve biçimlerinin denetlenmediği durumlarda bu türden bezdirilere rastlamak mümkündür (Serinkan vd. 2013; Çöğenli ve Barlı, 2013). Bezdirinin aslında çalışanlar arasında yaşanan 'psikolojik bir savaş' olduğu söylenebilir (İlhan, 2018; Gökçe Toker, 2008a). Yaşanan bu psikolojik savaş, iki olguyu kapsamaktadır (Hirigoyen, 1998): (1) Kısa sürede ortaya çıkan ve çalışanlar tarafından genellikle kabul edilmeyen, yetkinin kötü kullanımı, (2) Daha kurnazca düzenlenen ama bir o kadar da zarar veren sapkın istismar (Tigrel ve Kokalan, 2009; Tınaz, 2006; Einarsen, 2000). Tablo 4.4.'de mesleki bezdiri davranışları verilmiştir. Bu gruptaki bezdiri davranışları içinde görev ve sorumluluklara fesat karıştırma olgusu bulunmaktadır. Genelde kamuda gözlemlenen üst konumundaki kişiler makam ve yasal yetkilerinden elde ettikleri devlet gücünü, kendisi ve çevresindeki imtiyazlı kişilerin

çıkarları için istenmeyen bireye bezdiri (mobbing) olarak yönlendirmektedirler (Çöğenli ve Barlı, 2013). Bezdiri, bir kurumda bir veya birkaç kişi tarafından diğer bir kişiye yönelik sistematik olarak düşmanca ve ahlak dışı bir iletişim türüdür (Leymann, 1996).

4.5. Eğitimsel Bezdiri Davranışlarını Tanımlama (educational mobbing)

☐ diğer kurumlardan gelen proje teklifleri, personel görevlendirme talebi gibi konuları kendi yandaş çalışanları ile konuşup karara varma, onları görevlendirme, mağduru haberdar etmeme, görevlendirmeme, proje vermeme/verdirtmeme
☐ kendi yandaşlarının fikrine uygun şekilde resmi yazıları cevaplandırma
☐ mağduru diğer kurumlara karşı itibarsızlaştırma

İşyeri zorbalığı ve zorbalar üst konumda olma, yetki ve sorumluluklarına ‘zorbalıktan doyum sağlama duygularını’ da ekleyerek ve kendini destekleyen grup norm ve çıkarlarına göre zorbalıklarını sürdürmektedirler (Fariaa, 2012; Tigrel ve Kokalan, 2009). 4.5.’de yaygın eğitimsel bezdiri davranışları belirtilmiştir (Atik, 2011; Cas-sito, 2003; Westhues, 1999).

4.6. Hukuki ve Ekonomik Bezdiri Davranışlarını Tanımlama (law&economic mobbing)

☐ görevini kötüye kullanma
☐ mağdurun hukuki haklarını gasp etme
☐ devletin/örgütün hukuki yollarını tıkama
☐ mağdurun resmi evrakında sahtecilik yapma ve evrakının yok edilmesini sağ-lama
☐ devlet/örgüt ve makam gücüne dayanarak sistematik olarak resmi yazılarla tehdit etme, ikaz etme, baskı yapma ve uydurma suç unsuru olarak kullanma
☐ mağdurun haberi olmadan ücretini kestirme

☐ ücret kesintisi olacak suçlar yükleme
☐ devletten/örgütten hak ettiği ücreti almaması için kasıtlı olarak evrak imzalamama
☐ yasal gerekçesi olmayan soruşturmalar açma
☐ kurumsal olanak ve fırsatlardan yararlanırmama
☐ mağdurun talimatlarının yerine getirilmemesini sağlama
☐ mağdurun mesleki görev ve yükümlülüğünü yerine getirmesini engelleme, kendisinin yönetici olması nedeniyle yetkisinde olduğuna dayanarak tüm rolleri çalma
☐ mağdurun zaman ve enerjisini hak ve hukukunu koruma için harcamaya zorlama
☐ mağdurla ilgili her türlü bilgiyi getirmeleri için görevlendirilen çalışanlara (kendi hak ve hukuklarına kavuşma, huzurlu çalışma şartına) karşılık 'kendine' bilgi taşıma zorunda oldukları yönünde zorlama. Bu kişileri güvenilmezliğe ve iki yüzlülüğe teşvik etmek
☐ diğer çalışanlar mağdurdan gördükleri en küçük olumsuz bir söz ya da davranışı abartarak bezdirene iletmesini temin ettirme ve sonuçta, bezdiren bu bilgileri abartarak mağduru azarlama, hakaret etme, ezme hakkı yaratma
☐ şikayet edenin derhal koruma altına alınarak güvenlik duygusu ve imtiyazlı olma avantajları sağlamak
☐ mağduru hem kendi hem de diğerlerinin egolarını doyurmada kullanmak, bundan ortak zevk almak

Genellikle, kişilerarası bir çatışma gibi değerlendirilerek bezdirinin bezen tarafından hukuki zemine taşınması uygun bulunmaktadır (Zapf vd., 1996; Yıldız,2007). Kurumlar ve işyerleri bezdiri vakası ile ilgilenmeyi görmezden gelebilmektedirler (İlhan, 2018; Fariaa,2012; Hoel vd.1999; Oravec, 2012; Artuk, 2006, s.35). İşyerinde yöneticinin bizzat kendisinin bezdiren olması değil bezdirenlerin olmamasını sağlamasıdır. Bu türden iş ortamlarında iş doyumu ve iş verimi artacağından bezdiriden kaynaklanan maliyet ve verim kaybı da önlenmiş olacaktır. Anlaşılabacağı gibi, bezdirenin patolojik ego doyumu değil tüm çalışanların olumlu ego doyumu ön plana çıkmalıdır. Tablo 4.6. ise, hukuki ve ekonomik bezdiri davranışlarını göstermektedir.

4.7. Fiziksel ve Cinsel Bezdire Davranışlarını Tanımlama (physical&sexual mobbing)

☐ kendini sürekli makam sahibi nüfuzlu insan olarak göstererek mağdur üzerinde üstünlük kurma
☐ şiddet uygulamakla veya uygulatmakla tehdit etme
☐ hafif şiddet uygulama
☐ işyeri dışında kavga etme, dövüşme
☐ cinsel taciz
☐ kişinin isteği olmadan dokunma
☐ cinsel birlikteliğe zorlama
☐ cinsel amaçlı iftira atma ve iftirayı yaymakla tehdit etme
☐ cinsel iftirayı üst makamlara iletme ve inandırma
☐ mağdurun cinsel tacizci gibi algılanmasında kamuoyu oluşturulmasına gayret etme
☐ kendi cinsel tutumlarını mağdura yansıtmama
☐ çalışanların flört, aşk, cinsel yaşam gibi gizli ve özel durumlarıyla ilgilenme
☐ çalışanların özel yaşamlarına ilişkin 'koruyucu rol'e bürünmek, kendine güven sağlamak ve bilgi edinmek

Bezdiri birey-birey arasında olduğu gibi birey-grup arasında da gerçekleşmektedir. Çoğu zamanda her iki model aynı zamanda uygulanmaktadır. Bezen hem yatay hem de dikey bezdiriyle başa çıkmak zorunda bırakılmaktadır. Bezdiri aktif veya pasif şekilde görülebilir. Grup bezdirisi sözkonusu olduğunda, nüfuzlu olan kişi dikey ve aktif, bezenle aynı konumdakiler yatay ve pasif bezdiri uygulayabilirler. Böylece bezdiren (mobber) kişiler grup dinamiklerinden güç alarak mağduru ezmektedirler. Bezdirenin benlik algısı patolojik güçlülük şeklindedir (Proudhon, 2009; Oravec, 2012). Haz ve acı metaforu kısa veya uzun vadede gerçekleşir (T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2014, s.18). Bezdiren bu metaforlardan beslenerek güçlü

benliğe sahip olduğuna çevresinin inanmasını sağlamaya çalışmaktadır. Bezdiri anormal bir davranış modelidir (Crawford, 1997). Bireyin kendi yaşam stili içinde, sosyal etkileşimden kaynaklanan davranışlar ağında, ego, davranış modeli geliştirmede, başa çıkma kontrolünü ve uygun tepki verme kapasitesini kaybetmiştir (Hansen vd, 1982). Bezdiri davranışı kişilik özelliği (Baş ve Oral, 2012) olarak gelişmeye başlamıştır. Tablo 4.7.'de fiziksel ve cinsel bezdiri davranışları belirtilmiştir. Misawa'nın (2015;s.8) araştırmasında; (1) konumsal zorbalık; bir kişi olduğunda gözlemlenen, güçlü pozisyonda olanın daha az güce ve yetkiye sahip olana karşı uyguladığı zorbalık, (2) karşı konumsal zorbalık; daha az güç gerektiren pozisyondaki meslektaş hedefleyen bir zorbalık tipidir ancak pozisyonları, haklarından mahrum bırakılmış birine zorbalık gösterme yetkisi verir, (3) istemsiz yapılan komplo pozisyonel zorbalık olmak üzere üç tür zorbalık/kabadayılık biçimi ortaya çıkmıştır. Komplo pozisyonel kabadayılık hem pozisyonel hem de diğerlerinin bir kombinasyonudur.

SONUÇ

Bazı okul yöneticileri bezdiriyi bir yönetim biçimi olarak algılamakta (Dawn vd.,2003a) ve uygulamaktadırlar (Sipal, 2013, Westhues, 1999). Bunun için veli ve öğrencileri bezen (öğretmen) şikayet etmeye yönlendirebilir. Bu süreç bezenin mesleğini (yetersiz, başarısız vb. gibi) ve itibarını (işini iyi yapamayan, iş koşullarıyla başa çıkamayan vb.gibi) ciddi şekilde etkilemeye başlar (Artuk, 2006, s.40). Bezenin performansı ve kendine güveninin azalması sonucu duygusal taşkın tepkiler verme, işe gelmeme, hastalık izinleri ile tükenmişlik yaşayıp profesyonel bir yardım alma ihtiyacına girebilir (Doğan, 2009; Einarsen, 2000). Çaresizlik ve tükenmişlik içindeki (Candan ve İnce, 2014) bezenin işyerinde hukuki hakları da bezdiren tarafından ihlal edilebilir (T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, 2014). Güçler arasındaki dengesizlikten yararlanma, kasıt, kötü niyet, saldırganlık, kurban seçme gibi ilkel benlik davranışları (Tınaz,2006; Dawn vd.,2003b) yerine çağdaş, modern, demokratik, adaleli, huzurlu, güvenli ve iş doyumuna hizmet edecek, verimliliği artıracak bir iş atmosferinin yaratılabilmesi güç değildir (Vandekerckhove ve Commers; 2003; EU TWINNING PROJECT, 2012 s.22-23; ILO). Bu düşüncüyü öncelikle işyeri yöneticilerinin 'iş ahlakı, işyeri kültürü, etik davranış, uygar insan davranışı, iş ve yaşam felsefesi' olarak benimsemesi ve kişiliği ile özleştirmesi gerekmektedir. Böylece yatay/dikey bezdiri davranışlarını önlemiş ve bir 'tercih edilen, sevilen, sayılan, işinin ehli yönetici' sıfatı ile bezen/bezenlerin, bezdiren/bezdirenlerin önüne geçmiş olur. Örnek işyerleri her zaman cazip ve toplumda saygın bir yere sahiptirler. Evrensel değerleri özümsemiş kurum ve kuruluşlar bu konuda hizmet içi eğitime önem vermekte ve yönetsel kademeler için örgüt içi ilişkilerde ve yönetim sanatında çok

hassas ve özenli davranmaktadırlar. Akademik bezdiri (mobbing), ağırlıklı olarak kolej ve üniversite kampüslerinde gerçekleşen sinsi, şiddet içermeyen ve sofistike bir psikolojik zorbalıktır (Hecker, 2007; Hoel, vd.,1999; Gürhan). Akademik bezdiri, hedeftekilere dayanılmaz acı ve çaresizlik, aşağılanma duyguları yaşatır ve ölümlere neden olur (Çobanoğlu, 2005). Akademik bezdiri, meslektaşlar ve yöneticiler bezdiri için 'hayır' diyene kadar durmayacaktır. Eylemsizliğin sonuçları herkes için çok büyük, ancak akademiye gerçek kaybedenler ise, öğrenciler olmaktadır (Lester, 2013; Mizrahi, 2013; Leymann, 1996c). Bezdiri ile kararmış bir akademik işyerinde ilim de baştan aşağı düşmüş demektir. Akademik teamüller, akademik değerler, akademik davranış modelleri oluşmamışsa veya mevcutların çoğu değersizleştirilerek uygulamadan çekilmiş ise üniversite kavramı da yaralanmış demektir. Toplumsal bir ruh sağlığı sorunu olan bezdiri ile hukuksal, eğitimsel ve örgütsel boyutta mücadele çalışmalarına hız verilmelidir (T.C. Başbakanlık Genelgesi. (2011). 19 Mart 2011/2 tarih ve 27879 Sayılı Resmi Gazete, İşyerlerinde Psikolojik Tacizin (Mobbing) Önlenmesi).

KAYNAKÇA

- ARTUK, M. E. (2006). Cinsel Taciz Suçu TCK. md.105. <http://calismatoplum.org/sayi11/artuk.pdf>. Çalışma ve Toplum (4) s. 40.
- ATİK, G. (2011). ‘Assessment of School Bullying in Turkey: A Critical Review of Self-report Instruments’, *Procedia Social and Behavioral Sciences*, (15) 3232–3238.
- BAŞ, N. ve ORAL, E. T. (2012). ‘Mobbing Davranışı ve Kişilik Özellikleriyle İlişkisi’, <http://acikerisim.ticaret.edu.tr>
- CANDAN C. H. ve İNCE, M. (2014). ‘Mobbingden (Bezdiri) Tükenmişliğe Giden Yol: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Çalışanları Üzerinde Bir Araştırma’, *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (2) Aralık.
- HAPPELL, D. ve DI MARTINO, V. (2006). *Violence at Work*, International Labour Office Geneva.
- CHAPEL, D. ve DI MARTINO, V. (1998). *Violence at Work*. ILO Report.

- ÇOĞENLİ, M. Z. ve BARLI, Ö. (2013). 'The Exposure of Psychological Violence (Mobbing) in Universities and an Application to the Academicians', *Procedia - Social and Behavioral Sciences* (93) 1174 – 1178.
- CRAWFORD, N. (1997). 'Bullying at Work: A Psychoanalytic Perspective', *Journal of Community and Applied Social Psychology*, (7) 219-225.
- ÇOBANOĞLU, Ş. (2005). *Mobbing ve Başa Çıkma Yöntemleri*, Timaş Yayıncılık İstanbul.
- DAWN, J. H. ve COWIE, K. A. (2003a). *Mobbing- İşyerinde Duygusal Taciz (Çev) ÖNERTOY, O. C., Sistem Yayıncılık, İstanbul.*
- DAWN, J. H. Cowie, K. A. (2003b). 'Perceptions and Experince of Workplace Bullying in Five Different Working Populations', *Aggressive Behavior*, (29) 489-496.
- DOĞAN, M. A. (2009). *İlköğretim Okullarında Öğretmenlere Uygulanan Psikolojik Şiddetin (Mobbing) İş Doyumuna Etkisi: Ankara İli Sincan İlçesi Örneği*, Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- EINARSEN, S. (2000). 'Harassment And Bullying At Work: A Review of The Scandinavian Aproach', *Aggression and Violent Behavior*, 5 (4) 379-401.
- ERASLAN, L. (2011). *Sosyolojik Metaforlar*, Akademik Bakış Dergisi, 27.
- ERTÜRK, A. ve N. Cemaloğlu. (2014). 'Causes of Mobbing Behavior' *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, (116) 3669 – 3678.
- FARİAA, J. R. vd. (2012). 'An Economic Model of Workplace Mobbing in Academe', *Economics of Education Review*. (31) 720– 726.
- EU TWINNING PROJECT (2012). *Gateways to Gender Equality in Working Life in Turkey*, 22-23.
- FREUD, S. (1920). *Haz İlkesinin Ötesinde Ben ve İd*, <http://metisbooks.com>.
- GÖKÇE TOKER, A. (2008a). *Mobbing: İş Yerinde Yıldırma Eğitim Örneği*, Öğreti: PEGEM Akademi, Ankara.
- GÖKÇE TOKER, A. (2008b). *Mobbing: İş Yerinde Yıldırma Nedenleri ve Başa Çıkma Yöntemleri*, Öğreti: PEGEM Akademi, Ankara.
- GÜN, H. (2010). *Çalışma Ortamında Psikolojik Taciz İşyeri Sendromu (Mobbing/Bullying)*, Lazer Yayınları, Ankara.
- GROEBLINGHOFF, D. ve BECKER, M. (1996). 'A Case Study of Mobbing and the Clinical Treatment of Mobbing Victims', *European Journal of Work and Organizational Psychology*, (5) 2, 277-294.

- GÜRHAN, N. 'Mobbing; Ruh Sağlığı üzerine etkileri ve korunma' MEYAD Mobbing Eğitim Yardım Araştırma Derneği, <http://mobbingdernegi.org.tr/mobbing-ruhsagligi-uzerine-etkileri-ve-korunma>.
- HOEL, H., RAYNER vd. (1999). 'Workplace Bullying', *International Review of Industrial and Organizational Psychology*, 195-230.
- HECKER, T. E. (2007). 'Workplace Mobbing: A Discussion for Librarians', *The Journal of Academic Librarianship*, 33 (4), 439-445.
- HIRIGOYEN, M. F (1998). Manevi Taciz Günümüzde Sapkın Şiddet, (Çev.) BUCAK, H., Güncel Yayıncılık, İstanbul.
- INKSON, K. (2002). Career Metaphors And Their Application in Theory and Counseling Practice. *Journal of Employment Counseling*, 39 (3) 98-108.
- İLHAN, İ. (2018). 'İşyerinde Psikolojik Tacizin (Mobbing) Tarihsel Arka Planı ve Türk Hukuk Sisteminde Yeri', *Ege Akademik Bakış / Ege Academic Review*. (10) 4 .
- KHOO, S. (2010). 'Academic Mobbing: Hidden Health Hazard at Workplace', <http://ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/25606190>.
- KOTLERAS, R. (2007). 'The Workplace Mobbing of Highly Gifted Adults: An Unremarked Barbarism', Vol. 11. <http://search.proquest.com/open/vie3b20092f47c8d w>.
- LEYMANN, H. (1996a). 'The Content and Development of Mobbing at Work', *European Journal of Work and Organizational Psychology*, (5) 2, 165-184.
- LEYMANN, H. ve GUSTAFSSON (1996b). 'Mobbing at Work And the Development of Posttraumatic Stress Disorders', *European Journal of Work and Organizational Psychology*. (5) 2, 251-275.
- LEYMANN, H. (1996c). <http://www.organizedmobbing.com/Leymann 1996. pdf>
- LAMPMAN, C. (2012). 'Women Faculty at Risk: U.S. Professors Report on Their Experiences With Student Incivility, Bullying, Aggression, And Sexual Attention', *NASPA Journal About Women In Higher Education*, 5, 184-208, [Cross-RefGoogle Scholar](#).
- LAMPMAN, C., CREW, E. C., LOWERY, S. D., ve Tompkins, K. (2016). 'Women Faculty Distressed: Descriptions And Consequences of Academic Contrapower Harassment', *NASPA Journal About Women In Higher Education*, (9) 169-189, [CrossRefGoogle Scholar](#).
- LESTER, J. (2013). *Workplace Bullying in Higher Education*, Routledge, New York, [CrossRefGoogle Scholar](#).

- MİMAROĞLU, H. ve ÖZGEN, H. (2007a). 'Türkiye'de Kamu Yönetimi Sisteminin Dünyadaki Yeni Değişim Dinamikleri Çerçevesinde Yeniden Yapılandırılması: Kuramsal ve Ampirik Bir Çalışma', Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- MİMAROĞLU, H. ve ÖZGEN, H. (2007b). 'Örgütlerde Güncel bir Sorun: Mobbing', <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/289412>.
- MISAWA, M. (2015). 'Cuts And Bruises Caused by Arrows, Sticks, And Stones in Academia: Theorizing Three Types of Racist And Homophobic Bullying in Adult And Higher Aducaation', Adult Learning, 26, 6–13, [CrossRefGoogle Scholar](#).
- MIZRAHI, R. (2013). 'Çalışma Hayatında Mobbing ile Mücadele Yöntemleri', Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, Cilt 5. No.2, ISSN: 1309-8012 (Online).
- OKUTAN, E. ve SÜTÜTEMİZ, N. (2015). 'Mobbing (yıldırma) ve Kişilik İlişkisi: Hizmet Sektörü Çalışanları üzerinde bir Örnek Olay İncelemesi', Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, 10 (1).
- ORAVEC, J.A. (2012). 'Bullying and Mobbing in Academe: Challenges for Distance Education and Social Media Applications', Journal of Academic Administration in Higher Education. Spring, 8 (1).
- PROUDHON, P. J. (2009). 'Bullying of Academics in Higher Education', The Chronicle of Higher Education, [Google Scholar](#).
- SERİNKAN, C., AKŞİT, İ., AVCIK, G. ARAT, D., ALACAOĞLU, D. (2013). 'The Study of Students Perceptions of Mobbing At Pamukkale University', Procedia - Social and Behavioral Sciences, (89) 856-861.
- SIPAL, F. R. (2013). 'Bullying Among Mainstream Students in Turkish Schools: Models for Prevention', Procedia - Social and Behavioral Sciences. (93) 200 – 203.
- T.C. Başbakanlık Genelgesi, (2011). 19 Mart 2011/2 tarih ve 27879 Sayılı Resmi Gazete 'İşyerlerinde Psikolojik Tacizin (Mobbing) Önlenmesi'.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (2014). İşyerlerinde Psikolojik Taciz (Mobbing) Bilgilendirme Rehberi, Özel Matbaası, II. Baskı Ankara.
- TINAZ, P. (2006). 'İş Yerinde Psikolojik Taciz (Psikolojik şiddet)', Beta Yayınları, İstanbul, 83-94.

- TIGREL, E. Y. ve KOKALAN, O. (2009). ‘Academic Mobbing in Turkey’, International Journal of Behavioral, Cognitive, Educational and Psychological Sciences. (1) 91–99.
- TUTAR, H. (2004). ‘İşyerinde Psikolojik Şiddet Sarmalı: Nedenleri ve Sonuçları’, Yönetim Bilimleri Dergisi, 2 (2), 101-128.
- TRACY, S.J., TEMPE, P., ALBUQUERQUE, J. K., TEMPE, A. (2006). ‘Nightmares, Demons, and Slaves Exploring the Painful Metaphors of Workplace Bullying’, <https://doi.org/10.1177/0893318906291980>.
- ULUSLAR ARASI ÇALIŞMA ÖRGÜTÜ (ILO). [http:// www.ilo.org](http://www.ilo.org).
- VANDEKERCKHOVE, W. ve COMMERS, M. S. R. (2003). ‘Downward Workplace Mobbing: A Sign of The Times?’, Journal of Business Ethics, (41) p. 45.
- WESTHUES, K. (1999). Eliminating Professors:A Guide to the Dismissal Process, Mellen Pres, London.
- WESTHUES, K. (2006). The Envy of Excellence: Administrative Mobbing of High-achieving Professors, Mellen Pres, London.
- YAMADA, D.C. (2002). ‘The Phenomenon of Workplace Bullying And the Need for Status-Blind Hostile Environment Protection’, Georgetown Law Journal., (8) No. 3, 477-492.
- YILDIZ, S. ve KILKIŞ, İ. (2007). Psikolojik Taciz Olgusuna 4857 Sayılı İş Kanunu Açısından Bir Bakış.
- YILDIZ, S. (2007). ‘İşyerinde İstismar Davranışlarının Psiko-Sosyal Boyutu ve Bir Uygulama’, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 5-6.
- ZAPF, D. vd. (1996). ‘On the Relationship Between Mobbing Factors, and Job Content’, Social Work Environment, and Health Outcomes. 5 (2), 215-237.
- ZAPF, D. (1999). ‘Organisational, Work Group Related and Personal Causes of Mobbing/ Bullying at Work’, International Journal of Manpower, 20 (1/2) 70-85.

DESCRTE'S IN ZİHİN ANLAYIŞINDA DUYGULARIN YERİ VE ÖNEMİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Doç. Dr. Ahmet EYİM
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

ÖZET: Descartes, zihin felsefesinde duyguları sistematik bir biçimde inceleyip sınıflandıran ilk filozoftur. *Duygular ve Ruh Halleri* adlı eserinde duyguları zihin anlayışıyla tutarlı bir biçimde ele almış ve çalışmalarında duyguları ortaya çıkartan şeyin ruh mu yoksa beden mi olduğu sorusunu temele almıştır. Bu çalışmada Descartes'ın duygu anlayışını irdelemek için önce onun zihin anlayışı ele alınmıştır. Zihin ve bedeni iki ayrı töz olarak gören Descartes'a göre, zihin ve beden arasında psiko-fiziksel nedensel bir etkileşim vardır. Descartes, zihin ve beden arasındaki nedensel etkileşimi açıklamak için beynin özel bir bölümü olan kozalakı bezden bahseder. Kozalakı bezin duygu, algı, heyecan, hayal gücü, hafıza ve bedensel hareketlerin oluşmasında önemli bir rolü vardır. Descartes'a göre duyguların doğası sadece fizyolojik araştırmalarla ortaya çıkartılabilir. Duyguları sistematik bir biçimde ele alan Descartes duyguların neden ve nasıl ortaya çıktığını sorgular. Duygular, Descartes'a göre, hayvan ruhlarının özel bir hareketiyle meydana gelir. Başka bir ifadeyle, duygular kalp, kan ve sinir sisteminde meydana gelen değişikliklerin sonucunda ortaya çıkar. Descartes duyguyu ruhun algıları ya da ruhun hisleri ya da heyecanları olarak tanımlar. Descartes'a göre duygular bedenin eylemleri yoluyla ruhun hissettiği ihtiraslardır. Duygular hayvan ruhlarının (canlı zerrelerin) özel bir uyarımı sonucu ortaya çıkar, beslenir ve güç kazanırlar.

Anahtar Kelimeler: Descartes, Zihin, Beden, Duygu, Kozalakı Bez

A Study on the Place and Importance of *Passions* in Descartes' Understanding of Mind

ABSTRACT: Descartes was the first philosopher to systematically examine and classify passions in philosophy of mind. In *the Passions of the Soul*, he considers *Passions* in a manner consistent with the understanding of the mind, and in his work he bases the question of whether it is the soul or body that makes *Passions*. In this study, in order to examine Descartes' understanding of *Passions* his understanding of mind is first discussed. According to Descartes, who considers the mind and body as two separate substances, there is a psycho-physical causal interaction between the mind and the body. To explain the causal interaction between mind and body, Descartes speaks of the *Pineal*

Gland, a special part of the brain. The *Pineal Gland* has an important role in the formation of *Passions*, perception, sensation, imagination, memory and bodily movements. According to Descartes, the nature of *Passions* can only be revealed by physiological research. Descartes, who systematically deals with *Passions*, questions why and how *Passions* emerge. *Passions*, according to Descartes, are created by a special movement of animal spirits. In other words, *Passions* arise as a result of changes in the heart, blood and nervous system. Descartes defines *Passions* as the perceptions of the soul or the sensations or emotions of the soul. According to Descartes, *Passions* are the ambitions that the soul feels through the actions of the body. *Passions* emerge as a result of a special stimulation of the animal spirits (living particles), feeding and gaining strength.

Keywords: Descartes, Mind, Body, Passions, Pineal Gland.

GİRİŞ

Modern zihin felsefesinin kurucusu olarak Descartes, zihin ve zihinle ilişkili birçok kavramı inceleyip çalışmanın yanı sıra zihin- beden ayrımı sorununu ortaya koyan ilk filozoftur. Ayrıca Descartes felsefe tarihinde özelde ise modern zihin felsefesinde duyguları sistematik bir biçimde inceleyip onları sınıflandıran ilk filozoftur. Descartes'ın duygu üzerine çalışması, Elisabeth'in kendisinden duyguların tanımını yapmasını istemesi üzerine başlar. Çalışmalarının sonucunda üç kitaptan oluşan *Duygular ve Ruh Halleri* adlı eserini meydana getirir. Duyguları zihin kavramı ile bağlantılı olarak inceleyen Descartes, zihin- beden ayrımının doğasının kavranmasının duyguların doğasını kavranmasına bağlı olduğunu ifade eder. Descartes'ın bu konuyu ele alırken temele aldığı sorun şudur: Duyguları ortaya çıkartan ruh mu yoksa beden midir? Başka bir ifadeyle, Descartes insanın iç dünyasında gerçekleşen olayları ruhtan mı yoksa bedenden mi meydana geldiğini açıklama çabasına girer. Descartes'ın duygulara ilişkin görüşlerini değerlendirmeden önce onun zihin ve zihin- beden ayrımı hakkındaki görüşlerine kısaca yer verelim.

1. DESCARTES'IN ZİHİN ANLAYIŞI VE ZİHİN BEDEN AYRIMI

Descartes'ın bilginin şüphe edilemeyecek olan öğeleri üzerine yaptığı sorgulamalar onu felsefe tarihinde yeni ve farklı bir soru olan “Ben neyim?” sorusuna götürmektedir. Descartes'ın bu soruya cevap arayışı yine onu düalizm (töz düalizmi) olarak adlandıracağımız bir görüş öne sürmesine yol açmıştır. “Ben neyim?” sorusuna cevap arayışı bizi zorunlu olarak bir “öz” sorgulamasına götürmektedir; çünkü Descartes her ne kadar çok istekli olmasa da Aristoteles'ten beri kabul gören yaygın

görüş, bir şeyin gerçekte ne olduğu sorusu öze ilişkin sorulardır. Bu anlamda Descartes'ın kendi özünün ne olduğunu bilmek istediği söylenebilir (Priest, 2018: 36-37).

Kendi özünün ne olduğunu bulma çabasında Descartes, *Meditasyonlar* adlı eserinde kendisinin sahip olduğu fikrini taşıdığı hem zihinsel hem de fiziksel özelliklerden bahseder. Descartes yürüttüğü bu tartışmanın sonucunda insanı, hem zihin hem de bedene sahip olan bir bütünlük olarak tanımlar. *Birinci Meditasyonda* Descartes, doğruluğundan şüphe edilemeyecek ve kesin olarak bilinen bir şeyin olanaklı olup olmadığı sorusunu sorar. Fiziksel nesnelerin açık ve seçik bilgisine nasıl ulaşabileceğini bu meditasyonda irdeleyen Descartes, nesnelerin birincil ve ikincil özelliklerinin neler olduğu ve bunlara ilişkin bilgilerimizin kaynağının ne olduğunu sorgular. Birinci meditasyonun sonucunda Descartes, sahip olduğunu düşündüğü hiçbir bilginin kesin olmadığını düşüncesini kabul eder (Descartes, 2015b: 27- 28).

Descartes, insan zihnini ve zihnin özsel özelliklerini kavramanın, bedeni ve beden özelliklerini tanımaktan görece daha kolay olduğunu; çünkü kendi özümüzün ne olduğu, dışsal nesnelerin algısından daha açık seçik ve kesin olduğunu düşünür. Ona göre, kendi düşünce sisteminin temelinde yer alması gereken ve kesin ve kendisinden şüphe edilemez olan şey, *şüphe eden bir varlık* olduğu ve buradan hareketle *düşündüğüdür*. "...ben hala neyim? Düşünen, anlayan, kabul eden, reddeden, isteyen, istemeyen, ayrıca hayal eden ve hisseden bir varlık..." (Descartes, 2015b: 39). İkinci Meditasyonda şüphe ettiğinden şüphe edemeyen bir varlık olduğu sonucuna ulaşan Descartes, bu sonuçtan hareketle kendi özünün düşünen bir şey, bir zihin olduğu sonucuna varmıştır (Descartes, 2015b: 39- 40). Yine Descartes, "...bana göre şu önerme, yani *düşünüyorum, öyleyse varım ya da mevcudum* önermesinin doğruluğu o kadar kesin ve o kadar açıktı ki..." ifadesiyle özetlediği görüşünün tereddütsüz bir biçimde felsefenin ilk ilkesi olarak kabul edebileceğinden bahsetmektedir (2013: 97).

Kısaca ifade etmek gerekirse Descartes Meditasyonlar'da, düalist görüşünün temelinde yer alan ve zihin- beden ayrımı olarak adlandırılan ontolojik ayrımı ortaya koyar. Başka bir ifadeyle, Descartes varlık alanını *Düşünen töz* (zihin) ve *Uzamlı töz* (beden) olarak ikiye ayırmaktadır. Descartes'ın töz tanımı geleneksel töz tanımıyla uyumludur. "Bir şey eğer özelliklere veya hususiyetlere sahip olabiliyor fakat bu şeyin kendisi bir özellik değilse bu şey tözdür; bundan başka eğer bir şey kendi varoluşu için kendisinden başka hiçbir şeyin varlığı ile kayıtlı bulunmuyorsa, yani bu şey bağımsızca var olabiliyorsa yine bu şey bir tözdür" (Priest, 2018: 44). Bu tanımlar ışığında bakıldığında, Descartes'a göre, zihin ve beden birbirinden bağımsızca var olabilecek iki tözdür; çünkü zihin biliş, duygulanım, istenç, vb. özelliklere sahiptir ancak zihin bu özelliklerle özdeş değildir; onlara sahip olandır. Yine beden de

büyüklik, şekil vb. özelliklere sahiptir; fakat beden bu özelliklere özdeş değildir; onlara sahip olandır. Bu da bu iki tözün (zihin ve beden) birbirinden bağımsız iki ayrı şey olduklarını göstermek için yeterlidir.

Descartes'a göre zihin ve beden, aralarında hiçbir ortak özellik bulunmayan; yani birbirinden tamamen ayrı olan iki temel tözdür. Var olmak için birbirlerine ihtiyaç duymaz ve karşılıklı olarak birbirini dışlarlar. "Düşünen töz fiziksel değildir; özü gereği ruhsaldır, buna karşın uzamlı töz fizikseldir, ama düşünemez." (Gödelek, 2011: 64). Descartes'a göre zihin, bütün özü veya doğası düşünmek olan ve var olmak için mekâna veya maddi bir şeye (bedene) ihtiyaç duymayan bir tözdür (2013: 97). Zihnin belirleyici özelliği düşünmek iken, bedenın belirleyici özelliği yer kaplamadır. İki töz arasında dikkat çekici diğer bir özellik ise, yer kaplayan bedenın doğası gereği sonsuza kadar bölünebilmesi ama uzamı olmayan zihnin ise bölünemez oluşudur (2015b: 120- 121). Ortak özellikleri bulunmayan ve birbirini dışlayan bu iki töze ilişkin ek olarak şunlar ifade edilebilir: "Madde (beden) uzay- zamanda yer alır ve fiziksel yasalara tabii iken; zihin sadece zaman içindedir ve fiziksel yasalara tabii değildir... zihin ve zihinsel süreçler kişiye özeldir; yani, sadece özne kendi zihninin içeriğini ve zihinsel süreçlerini iç gözlem yoluyla bilebilir. Benden ve fiziksel süreçler dışarıdan gözlemlenebilir durumdadır ve birçok öznenin bilgisine açıktır." (Eyim, 2017: 230).

Şu ana kadar saydığımız zihin ve bedene ait özellikler gösteriyor ki, Descartes bu iki tözü birbirinden tamamen ayrı şeyler kabul ederken makul (kabul edilebilir) gerekçelere sahiptir. Ancak, zihin- beden düalizmi açısından ele alınması gereken sorun, zihin beden arasındaki ilişkinin nasıl olduğudur (tabii ki böylesi bir ilişki varsa). 1643 yılında Elisabeth'in "öz niteliği düşünmek olan ruhun nasıl olup da öz niteliği yer kaplama olan bedeni etkileyebildiği" sorusu üzerine Descartes, zihin ve beden arasındaki ilişki üzerine düşünmeye başlamıştır. Descartes, özellikle Elisabeth'in cisimsiz olan ruhun nasıl olup da hareket ettiği ve beden tarafından nasıl olup da hareket ettirilebildiği sorunu üzerine çalışmıştır.

Descartes'a göre zihin ve beden arasında karşılıklı nedensel ilişki vardır. "Zihinler bedenlerde cereyan eden şeylere neden olur ve bedenler de zihinlerde cereyan eden şeylere neden olur" (Priest, 2018: 57). Ancak Descartes, iki ayrı (birbirinden tamamen ayrı özellikler taşıyan) tözün karşılıklı nedensel etkileşiminin nasıl gerçekleşebildiğini açıklamak zorundadır. 17 ve 18. Yüzyıllarda yaygın olarak kabul gören madde (beden veya fiziksel nesne) kavramı, genel olarak belirli bir şekli olan, yer kaplayan, diğer fiziksel nesneleri dışlayan, duyu deneyimlerine açık olan, hareket etmesi veya başka bir nesneyi hareket ettirebilmesi için dışarıdan başka nesnelerle temas halinde bulunması gereken şeyler olarak tanımlanmaktadır. Ve bu özelliklerin hiçbirisi zihnin (ruhun) özgün (Özsel) özellikleri değildir. Bu nedenle Descartes'ın

zihin- beden arasındaki psiko-fiziksel nedensel bir etkileşimin nasıl olanaklı olduğunu açıklaması gerekir (Priest, 2018: 58).

Bu açıklamayı yapabilmek için Descartes, öncelikle beden ve bedensel hareketler üzerine incelemeler yapmıştır. Bedeni kurulmuş bir makineye benzeten Descartes'a göre, onu oluşturan organların veya beden bölümlerinin bu makinenin işleyişine katkı sağlamalarını sağlayan özel bazı işlevleri vardır. Örneğin yediğimiz yiyecekler önce mideye, oradan bağırsaklara gider ve daha sonra da buradan onların öz suları karaciğer ve toplardamarlara ulaşır kana karışarak vücuttaki kan miktarını artırır. Yine benzer bir şekilde kalbin nasıl oluştuğunu ve beden için ne tür bir işlevi olduğunun yaygın bir biçimde bilindiğini söyleyen Descartes, beden açısından kan ve kan dolaşımının önemine vurgu yapar. Ona göre bedenimizin hareketleri organların hareketlerine, organların hareketleri de kas hareketlerine bağlıdır ve kas hareketlerinin temelinde de sinirler vardır. Sinirler içinde hayvan ruhlarını (canlı zerrelere) barındıran ve beyinden gelen küçük iplikçiklere benzeyen borulardır. Descartes, kan dolaşımı ve hayvan ruhlarını önce bedensel hareketleri ve daha sonra da duyguların ortaya çıkışını açıklamakta kullanacaktır. Ona göre bedenin doğal ısı ve bütün hareketlerini ruha bağlamak yanlıştır, çünkü bu ısının kaynağı kalpte sürekli varolan sıcaklıktır ve bu sıcaklık damarlar aracılığıyla gelen kan (kalp ısıyla incelenmiş olan kanın en ince hali hayvan ruhları ya da canlı zerrelere olarak adlandırılmıştır) ile beslenir. Bedendeki hareketin kaynağı da budur (Descartes, 2015a: 24-28). Ruhun etkisi olmaksızın duyuları etkileyen fiziksel nesneler ve canlı zerrelere bedenimiz ve bedenin organları hareket ettirebilir. Hayvan ruhları (canlı zerrelere) eşit hızla hareket etmezler ve bu nedenle bedende (bedenin uzuvlarında) farklı etkilere yol açarlar. Canlı zerrelere hızlarında ortaya çıkan bu eşitsizlik, bu zerrelere kalp, karaciğer, mide, dalak ve bunlara benzeyen organların farklı yapılarından kaynaklanmaktadır.

Descartes, ruhun tüm bedene herhangi bir bölüm olmaksızın kenetlendiğini ifade eder. Ruh doğası gereği bedene ait hiçbir özelliği taşımadığından, bedenin tamamıyla ilişkilidir. Bu nedenle, ruhun bir bölümü veya ne kadar uzama sahip olduğu kavranabilecek bir şey değildir. Ona göre herhangi bir organın dışarı atılması durumunda beden bütünlüğünü kaybeder ve bedenin bütünlüğü kaybolduğunda ruh bedeni terk eder (Descartes, 2015a: 46). Ruhun bedendeki yeri ve birbirlerini nasıl etkiledikleri sorunu ile baş edebilmek için Descartes, sorgulamasına ruhun işlevini bedenin hangi noktasında gerçekleştirdiği sorusu ile devam eder.

Descartes zihin ve beden arasındaki nedensel etkileşimi açıklamak için incelemesini beyin üzerine yönlendirmiş ve nedensel etkileşimin beynin özel bir bölümü olan kozalak bezinde¹ (*Pineal Gland*) gerçekleştiğini öne sürmüştür. Kozalak bezle

¹ Kolazaksı bez kavramı Türkçe'ye Epifiz bezi olarak da çevrilmiştir.

ilgili olarak Descartes, bu bezin özellikle duygu, algı, heyecan, hayal gücü, hafıza ve bedensel hareketlerin oluşmasında önemli bir rolü olduğunu kabul etmiştir. Kozalakı bez, beynin orta bölümünde (beyin kovuklarının ortasında) asılı bir biçimde bulunur. Descartes'e göre beyin incelendiğinde beynin parçalarının ve bedenimizde duyu organlarının ikişer tane olduğu görülür. Bu durum beyinde sadece kozalakı bez için geçerli değildir; ondan sadece bir tane vardır. Bu nedenle, duyu organlarından ayrı ayrı gelen imge ve izlenimlerin bedende (beyinde) birleşebilecekleri tek yer kozalakı bezdir. Başka bir ifadeyle, nesnelere ait izlenimler kozalakı bez aracılığıyla birleşir. Örneğin bir nesneye ait imge iki gözümüzden ayrı ayrı gelerek ve beynin iç yüzeyinde iki ayrı imge oluşturacaktır. Gelen bu imgeleri kozalakı bezi tek bir imgeye dönüştürecek (Descartes, 2015a: 51). Özetle Descartes, duyu organlarından gelen izlenim ve imgelerin burada birleştirilip ruha iletildiğini ve ruhun asıl meskeninin de kozalakı bez olduğunu ifade eder. Ruh, her ne kadar bütünüyle bedene kenetlenmiş durumda olsa da işlevini bedenin bir noktasında, yani kozalakı bezde gerçekleştirir. (2015a: 46- 48).

Descartes, kozalakı bezin çok sayıda arter tarafından çevrelendiğini ve bu arterlerin hayvan ruhları (zerreler) ile dolu olduğunu öne sürmektedir. Descartes hayvan ruhları (canlı zerreler) kavramını şöyle anlatır: Kalbin ısıyla seyren en ince ve en canlı kan parçaları beyindeki kovuklara girer. Kanın kalpten çıkıp beynin kovuklarına ulaşabilmesinin nedeni kalpten çıkan kanın ana atardamarla beyne doğru hareket etmesidir. Ancak, beynin geçitleri oldukça dar olduğundan hareket halindeki kan parçacıklarının tamamı beyne giremez. Yani, beyne giren kısmı, kanın en hareketli ve en ince kısımlarıdır. Geri kalanlar ise vücudun geri kalanına yayılmaktadır. Descartes'a göre kanın beyne girebilen en ince kısımları hayvan ruhlarıdır (veya canlı zerrelere). Descartes'a göre hayvan ruhları (canlı zerreler) "çok ince bir rüzgâr ya da daha çok canlı ve saf bir alev" gibi çok hızlı hareket eden şeylerdir (Descartes, 2015a: 29-30)

Ruh, Descartes'a göre, kozalakı bez aracılığıyla bedenin tamamına hayvan ruhları (canlı zerreler), sinirler ve hayvan ruhlarının izlemelerine katılarak onları atardamarlar aracılığıyla bütün organlara ilettiği kan aracılığıyla ışık saçır (2015a: 49). "İncecik sinir tellerimiz bedenin tek tek her yerine öyle bir yayılmıştır ki duyulur nesneler oralarda beynin gözeneklerini farklı farklı açarlar ve böylece beynin kovuklarında bulunan hareket ettirici zerrelerin değişik şekillerde kaslara girmesine neden olurlar. Bu sayede uzuvlar da hareket edebilecekleri her şekilde hareket ederler." (Descartes, 2015a: 50). Yani, kozalakı bez, ruh tarafından veya başka bir şeyin etkisiyle harekete geçerse, kozalakı bezin etrafındaki hayvan ruhları (canlı zerreler) sinirler aracılığıyla kaslara iletilir ve kaslar da uzuvları harekete geçirir (Descartes, 2015a: 50). Ruhun bedeni hareket ettirebilme yetisi kozalakı bezin uyarılıp

zerrelerin beynin gözeneklerine itilmesi ile meydana gelir. Bedeni hareket ettirmek istediğimizde bu istek, kozalaklı bezin zerrelere ilgili kaslara doğru yönlendirmesine neden olur (Descartes, 2015a: 56-57). Kısaca özetlersek, bedensel hareketlerin tek nedeni, vücudumuzdaki kasların kasılması veya geçmesidir. Descartes'a göre hayvan ruhları tek başına kasları hareket ettiremezler ama kaslarda mevcut olan hayvan ruhlarının büyük bir hızla birinden çıkıp diğerine girmesine neden olurlar. "...bu şekilde zerrelere çıktığı kas uzayıp gevşerken, girdiği kaslar onar sayesinde aniden şişip kısalır ve bağlı olduğu uzvu kendisine çeker" (Descartes, 2015a: 30). Descartes böylece bedenin hareketine dair bir açıklama vermiştir.

2. DESCARTES'IN DUYGU ANLAYIŞI

Descartes, zihin beden etkileşimini açıklamakta kullandığı kozalaklı bez anlayışını duyguları ele alırken de kullanmış ve özellikle *Duygular ve Ruh Halleri* adlı eserinin birinci bölümünde ruh ve beden ilişkisini bu anlayış çerçevesinde temellendirmeye çalışmıştır. Descartes zihin-beden etkileşimini ele alırken bedene ait işlevlerden bahsettikten sonra ruha atfedilecek olan tek şeyin düşüncelerimiz olduğunu ve bunların da irade (iradi istekler) ve Duygu Durumları olarak ikiye ayrılabilceğini ifade eder. Descartes iradi istekleri ruhun etkin olduğu istekler olarak tanımlarken, duygu durumlarını da ruhun edilgin olduğu düşünceler olarak tanımlar. Duygular, asıl halleriyle ruh tarafından meydana getirilmez ve daha açık ifade etmek gerekirse ruh bunları her zaman temsil ettikleri şeylerden edinir. Başka bir ifadeyle, Descartes için duygular, edilgin bir doğaya sahiptir ve duygu deneyimi mutlaka öznenin bir dış nesne tarafından etkilenmesi sonucu oluşur. Başka bir deyişle bir duygu deneyimi mutlaka özneye dışarıdan bir nesnenin etki etmesi sonucu oluşur. (Descartes, 2015a: 13-14). Descartes'e göre duygu belirli bir nesne, olay veya bireylerin insanın iç dünyasında meydana getirdiği izlenimlerdir. Edilgin, dışarıdan kaynaklı; etkin ise insanın iradesiyle verdiği, yani doğrudan doğruya ruhtan kaynaklanan kararlardır. Ruhta edilgin olan bedende etkin olabilir. Diğer bir deyişle, bedene direkt olarak etki eden şeylerin ruha edilgin olduğuna dikkat edilmelidir. Bunun içinde ruh ve beden arasındaki farklara dikkat edilmelidir.

Descartes'a göre duyguların doğası sadece fizyolojik araştırmalarla ortaya çıkartılabilir. Her insan duyguları kendi içinde yaşar ve bu nedenle, onları incelemek için başka bir yerde gözlem yapmaya gereksinimi yoktur. Duyguları sistematik bir biçimde ele alan Descartes duyguların veya insanın iç dünyasında ortaya çıkan olayların ortaya çıkma nedenini sorgular. Ona göre duygular kalp, kan ve sinir sisteminde meydana gelen değişikliklerin sonucunda ortaya çıkar. Duygular, Descartes'a göre, zerrelere özel bir hareketiyle meydana gelir. "Duyguların en son ve en yakın nedeni,

zerrelerin [hayvan ruhları] beynin ortasında bulunan küçük guddeyi [kozalaksı bez] uyarmasına neden olan bir çalkantıdan başka bir şey değildir.” (Descartes, 2015a: 69). Duygular, beynin kovuklarında bulunan zerrelerin kalbin girişlerini genişletmek ya da daraltmak için yollarını sinirlere doğru çevirdiklerinde ortaya çıkarlar (Descartes, 2015a: 53). Bütün duygular önce kalpte ve sonra kan ve zerrelerde meydana gelen heyecanlarla ortaya çıkıp heyecan kesilinceye kadar zihnimizde canlılıklarını korurlar (Descartes, 2015a: 59). Ancak Descartes’a göre her ne kadar kalbin doğal ısıyla duyguları ortaya çıkartan, besleyen hayvan ruhlarını ortaya çıkmasını kalp olsa da, duyguların meskeni kalp değildir. “Öyleyse ruhun nasıl ki yıldızları görmek için ille de gökte olması gerekmiyor, aynı şekilde duyguları hissetmesi için ille de kendi işlevlerini kalpte yerine getirmesi gerekmiyor.” (Descartes, 2015a: 49). Descartes’a göre duygular konusunda insan yanılmaz durumdadır; çünkü duygular ruha çok yakın; içkindir (Descartes, 2015a: 43).

Descartes duyguyu ruhun algıları ya da ruhun hisleri ya da heyecanları olarak tanımlar. Descartes’a göre duygular bedenın eylemleri yoluyla ruhun hissettiği ihtiraslardır. Duygular hayvan ruhlarının (canlı zerrelerin) özel bir uyarımı sonucu ortaya çıkar, beslenir ve güç kazanırlar. Duygular ruha aittir, bu nedenle dış nesnelerin bedenimizde neden olduğu diğer duyumlardan (koku, ses, renk, bedenle ilgili açlık, susuzluk ve acıdan) ayırt edilebilir. Duygular ruha ait heyecanlardan ve bu şekilde ruhtan kaynaklanan iradi isteklerden ayırt edilebilir (Descartes, 2015a: 44-46). Duygular doğrudan doğruya ruhtan gelirler; ancak onları meydana getiren ruh değildir. Ruh duyguları gösterdikleri (işaret ettikleri) şeylerden elde eder. Bu haliyle duygular ruhun edilgin olduğu düşüncelerdir.

Daha önce de ifade edildiği üzere, duyu organlarından ayrı ayrı gelen iki imge, kozalaksı bezde birleştirilir. Gelen imgeler, örneğin bir hayvana aitse, kozalaksı bez onu tek bir hayvan imgesine çevirir. Eğer bu hayvan korkunç ya da ürkütücü ise veya daha önce bedene zarar vermiş bir şeye benziyorsa ruhta farklı duygulara neden olabilir. Descartes’a göre, böylesi bir durumda ruhta önce evham hissi, daha sonra ise bedenın sahip olduğu karakter veya mizaca göre korku ya da dehşet hissi ortaya çıkacaktır. Çünkü çağrışımın sonucunda beyin ve kozalaksı bez ve onun etrafında kümelenmiş olan hayvan ruhları öyle bir şekilde davranabilirler ki bazı insanlarda korku hissine neden olurken, bazılarında ise cesaret ya da cüretkârlık gibi hislere yola açabilir. Bunun nedeni ise, Descartes’a göre, her beynin farklı bir yapıya sahip olması ve bu nedenle kozalaksı bezde meydana gelecek olan hareketlerin farklılaşması durumunda ruhta farklı izlenimler oluşacak ve bu nedenle bir uyarım farklı insanlarda farklı hislere yol açabilecektir. Ruhta korku duygusunun oluşması için kozalaksı beze hayvan ruhlarının kalp sinirlerine doğru akmasını sağlayacak hareketin verilmesi gerekir. Duygulara beynin kovuklarında bulunan hayvan ruhları neden olduğundan ve

hayvan ruhları kalbi genişletip veya daralttıktan sonra ya da diğer organlardaki kanı farklı biçimlerde kalbe ilettiklerinde böylesi farklı duygulara yol açmış olacaktırlar (Descartes, 2015a: 51-54).

Descartes'a göre irade doğası gereği özgürdür; herhangi bir biçimde baskılanması veya belirlenmesi söz konusu değildir. Ancak Descartes'a göre bütün duyguların ruhu uyarma ve bedeni hazır olduğu şeyleri istemeye yöneltme özelliği vardır. "...korku hissi ruhta kaçma isteğini tetiklerken, cüretkârlık hissi mücadele isteğini tetikler..." (Descartes, 2015a: 54). Daha önce de değinildiği gibi, ruhun etkin ve edilgin olduğu iki tür düşünce (iradi istekler ve duygular) vardır. İradi istekler tamamen ruhun kontrolü altındadır, ama beden bunları dolaylı olarak değiştirebilir. Duygular söz konusu olduğunda ise, duygular kendilerini doğuran etkenlere sıkı sıkıya bağlıdır; ancak ruh dolaylı olarak onları değiştirebilir. "Ruhun bütün etkinliği şundan ibarettir: Herhangi bir şey istediği anda, sınıksız kenetlenmiş olduğu guddenin [kozalaksı bezin] uyarılmasına ve bu uyarım sonucunda bu isteğe cevap verecek nitelikte bir sonuç yaratılmasına neden olur" (Descartes, 2015a: 55). Örneğin bir şeyi hatırlamak için ruh, kozalaksı bezi bir yöne bir bu yöne eğip hayvan ruhlarını (canlı zerrelerin) beynin farklı bölgelerine yönlendirir. Bu şekilde hayvan ruhları (canlı zerreler) hatırlanmak istenilenin bıraktığı izleri keşfeder. Yine benzer bir biçimde, yürümek ve bedeni hareket ettirmek istediğinde irade, kozalaksı bezi etkiler ve bunun sonucunda bu işlevi yerine getirecek kaslara doğru hayvan ruhlarının hareket etmesine yol açar.

Duygular ve Ruh Halleri adlı eserinin ikinci kitabında Descartes duyguları sistematik bir biçimde ele alır ve hayret, sevgi, nefret, arzu, sevinç ve keder olmak üzere altı temel duygudan bahseder. Sayılan bu altı temel duygu diğer tüm duyguların oluşmasını sağlayan; başka bir ifadeyle onların türetildiği temel kategori oluşturur. Bu çalışmada daha çok duyguların ortaya çıkışının incelenmesi hedeflendiğinden Descartes'ın duyguları nasıl bir hiyerarşi içinde ele aldığına yer verilmemiştir.

SONUÇ YERİNE

Duyguları sistematik bir biçimde ele alan Descartes, duyguları kendi zihin ve beden anlayışı ile tutarlı olduğunu göstermeye çalışır. Zihin anlayışını bir öz sorgulamasına dayandıran Descartes, duyguları bu anlayış ile uyumlu bir biçimde ele almış ve kendi içinde kabul edilebilir bir bütünlük ve tutarlılıkla açıklamıştır. Ortak hiçbir özelliği olmayan iki ayrı tözün bedende etkileşim sağladığı tek yerin kozalaksı bez olduğu iddiası (tüm sorunlarına rağmen) Descartes'ın zihnin bedeni ve bedeninin de zihni etkilediği görüşünü desteklemiştir. Başka bir ifadeyle kozalaksı bez, ruhun bedensel hareketlere nasıl yol açtığını açıklamakta kullanıldığı gibi bedenin de ruhun

edilgin olduğu düşüncelere yani duygulara neden olmasını açıklarken de kullanılmıştır. Kozalaksı bezle ilgili olarak Descartes, bu bezin özellikle duygu, algı, heyecan, hayal gücü, hafıza ve bedensel hareketlerin oluşmasında önemli bir rolü olduğunu kabul etmiştir. Duygular hayvan ruhlarının (canlı zerrelerin) özel bir uyarımı sonucu ortaya çıkar, beslenir ve güç kazanırlar. Kısaca ifade etmek gerekirse, duygular ve duyguların ortaya çıkışları beden ruhu nasıl etkileyebildiği göstermesi açısından Descartes için önemlidir.

KAYNAKÇA

- DESCARTES, R. (2015a). Duygular ya da Ruh Halleri, (Çev.) DÜRÜŞKEN, Ç., Alfa, İstanbul.
- DESCARTES, R. (2015b). Meditasyonlar (Metafizik Üzerine Düşünceler), (Çev.) DÜRÜŞKEN, Ç., Alfa, İstanbul.
- DESCARTES, R. (2013). Yöntem Üzerine Konuşma, (Çev.) DÜRÜŞKEN, Ç., Kambal, İstanbul.
- EYİM, A. (2017). “Zihin- Beden Ayrımı Tartışması ve Zihinsel Nedensellik Sorunu”, s. 227-240, (Ed.) TAŞTAN, Z., DUMAN, Z. ve AKKÖPRÜ, E., Edebiyat Fakültesi Panelleri, Hiperyayın, İstanbul.
- GÖDELEK, K. (2011). Zihin Felsefesi (2. Baskı), Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir.
- PRIEST, S. (2018). Zihin Üzerine Teoriler, (Çev.) DEREKO, A., Litera Yayıncılık, İstanbul.

ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI HAZRETLERİNİN ESASİCİLİK EĞİTİM FELSEFESİNE DAYANAN EĞİTİM GÖRÜŞLERİ

Doç. Dr. Veysel OKÇU
Siirt Üniversitesi

Şükran BİNGÖL
Yüksek Lisans Öğrencisi

ÖZET: Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde, onun eğitim felsefesi açısından yeterince incelenmediği görülmektedir. Birçok alanda bilgi sahibi olan ve önemli fikirler ortaya koyan Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin eğitim ve öğretimle ilgili düşüncelerini tespit etmek ve değerlendirmek bu araştırmanın amacını oluşturmaktadır. İbrahim Hakkı Hazretlerinin eğitimle ilgili görüşleri, bizzat onun eserlerinden ve onunla ilgili yapılan araştırmalardan belge tarama yöntemiyle tespit edilmiştir. Dolayısıyla çalışmamızda nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme yöntemi kullanılmış ve ulaşılan bulguların betimsel analiz tekniği ile çözümlenmesi yoluna gidilmiştir. Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin görüşlerini birçok noktada eğitim felsefesi yaklaşımlarından esasicilikle uyumlu olduğu görülmektedir. Bu bağlamda yapılan bu araştırmada esasicilik eğitim felsefesi çerçevesinde Erzurumlu İbrahim Hakkı hazretlerinin eğitimle ilgili görüşleri ele alınıp incelenmiştir. Çalışmamızda klasik medrese eğitiminde yetişmiş ve bu gelenek içerisinde eğitim hakkında fikirlerini ortaya koymuş olan düşünürlerin eserlerinde Esasicilik Eğitim Felsefesi paralelinde değerlendirilebilecek birçok nokta vardır. Başka çalışmalara başta Farabi, İbn Sina, İbn Haldun olmak üzere birçok âlimin eserleri incelenerek “Eğitim Felsefelerinin” yansımaları ortaya konabilir.

Anahtar Kelimeler: Esasicilik, İbrahim Hakkı, Eğitim, Marifetname.

Ibrahim Hakkı Erzurumi's Opinions Based Upon the Essentialism Philosophy in Education

ABSTRACT: As the previous studies in Ibrahim Hakkı Erzurumi are analyzed, it is seen that he is not analyzed adequately in terms of his philosophy in education. The main aim of current study is to determine and assess Ibrahim Hakkı Erzurumi's opinions on education and curriculum, who had information

about many areas and revealed important ideas. İbrahim Hakkı Erzurumi's opinions on Education have been identified by his own works and the studies on his works (as well) thanks to the method of document scanning. Accordingly, within our study, the Document Review Procedure, which is one of the Qualitative Research Methods has been used and the findings acquired have been resolved by the method of the Descriptive Analysis. İbrahim Hakkı Erzurumi's opinions are harmony with the Essentialism, one of the approaches of Educational Philosophy, at many points is seen. Within this context, the current study has analyzed İbrahim Hakkı Erzurumi's opinions on education with the framework of Essentialism Philosophy in education. In our study, the philosophers' works, who had a classical madrasa education and brought forward their ideas according to the madrasa culture, are parallel to Essentialism Philosophy in education are many points to be assessed. For another studies, the reflections Essentialism Philosophy in education can be put forward by being analyzed the schoolmen such as; Farabi's in particular, İbni Sina's, İbn Haldun's works.

Key Words: Essentialism, İbrahim Hakkı, Education, Marifetname

GİRİŞ

Erzurumlu İbrahim Hakkı, 18. yüzyılda yaşamış önemli bir bilim adamı ve mutasavvıftır. O aynı zamanda toplumları etkileyen büyük bir şair ve mütefekkidir (Eren, 2005: 265-266). Arapça ve Farsçayı öğrenen büyük düşünür, bu dillerde şiirler kaleme almıştır. Hem dinî ilimler hem de pozitif ilimlerle iştigal eden İbrahim Hakkı Hazretleri, çok boyutlu bir bilim insanı olmasından dolayı kendisine iki kanatlı anlamına gelen “Zülcenâheyn” unvanı verilmiştir (Bayar, 2018: 39-66). Babası Osman Efendi, oğlunun tahsil yılları ve zekâsı hakkında şunları söylemektedir: “Ol kadar zekâveti var idi ki, 4,5 yaşında iki ay okuttum büyük He’l-atâ’ya çıktı. Cümle ezbere beş kere yüzüne okurdu, bakardın ki ezberlemiş (Doğanay, 2008). Ayrıca İbrahim Hakkı Hazretleri astronomi, geometri, trigonometri, aritmetik, tıp, anatomi, fizyoloji, felsefe, psikoloji, ahlâk gibi alanlarda değerli bir bilgi birikimine sahip olduğu görülmektedir. İbrahim Hakkı Hazretleri, *Mârifetnâme* ve diğer eserlerinde ilmin şubelerinden ayrıntılı bir şekilde bahsetmiştir (Ünal, 2010).

Osmanlı imparatorluğunun son dönemlerinde yaşamış ve devrinin Padişahları tarafından çalışmaları takdir edilen ve desteklenen gönül yolunun rehberlerinden olan İbrahim Hakkı Hazretlerinin tasavvufî bir hayat içerisinde, ilâhî aşkla yoğrulmuş, kerametlerle süslenmiş bir yaşantısı vardır (Tekmen, 2014). 77 yıllık ömrünün büyük bölümünü ilimle geçiren büyük mütefekkirimiz hayatta gönül kırmamaya,

insanları hor görmemeye, her şeyi bilmek ihtirasının esiri olmamaya gayret göstermiş, yaptığı her işte Allah'ın rızasını ön planda tutmuştur (Beleda, 2015).

İbrahim Hakkı Hazretlerinin eserlerinin sayısı hakkında bir görüş birliği yoktur. Kimi kaynaklar büyük zatın “Sefîne-i Nûh” adlı kitabının münacatına dayanarak, eserlerinin sayısının 15 olduğunu belirtir. Bursalı Mehmet Tahir, “Osmanlı Müellifleri” adlı kitabında mütefekkirimizin eser sayısını 39 olarak vermektedir. Bağdatlı İsmail Fehmi Paşa, “Hadiyyat el-Ârifin Esma el-Müellifin ve Asar el- Musannifin” adlı eserinde İbrahim Hakkı’nın 32 eserine yer vermektedir. Son olarak İbrahim Hakkı Hazretlerinin torunlarından Celalettin Toprak ise “Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Hocası Şeyh İsmail Fakirullah” adlı yüksek lisans tezinde bu sayıyı 54 olarak vermektedir (Yücelik, 2014). Eserlerinin sayısı hakkında farklı görüşler belirtilse de İbrahim Hakkı Hazretleri “İnsâniyye” adlı eserinin sonunda yazdığı bir makalede, beş ana ve on evlat eser olmak üzere on beş kitap yazdığını söylemektedir.

İbrahim Hakkı Hazretleri doğrudan eğitim ile ilgili görüşlerini *Tertib-i Ulûm*’da dile getirmiştir. Ayrıca *Marifetname* başta olmak üzere diğer eserlerinde de eğitim hakkında görüşlerini ifade eden bölümlere yer verir. Erzurumlu İbrahim Hakkı hazretlerinin eğitim ile ilgili görüşlerine dikkat edildiğinde eğitim felsefesi yaklaşımlarından esasiciliğe birçok açıdan yakın durduğu görülür. Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın eğitim görüşlerini esasiciliğe göre ele almadan önce esasicilik üzerinde durmakta yarar var.

1.KLASİK EĞİTİM YAKLAŞIMI: ESASİCİLİK

Eğitim, geçmişten bugüne insanın üzerinde düşündüğü en önemli alanlardan biridir. Bundan dolayı, en iyi eğitim sistemlerine ulaşmanın yolları aranmıştır. Git gide eğitim işi daha ayrıntılı olarak incelenmiş, böylece insanla ilgili farklı alanların bilgisinden yararlanmak istenmiştir. Fakat her alan, varlığı parçalara bölerek ve kendi açısından incelediğinden dolayı kendi alanlarındaki gelişme ve ilerlemeleri doğrudan eğitim sistemine uygulayamamışlardır. Eğitim, farklı bir disipline ihtiyaç duymuştur. Bu disiplin de felsefe olmuştur. Felsefe, bütün alanlardaki gelişmeleri eğitime uygulama yollarını göstermiştir (Tozlu, 2014).

İnsan, felsefenin de eğitimin de ortak konusudur. Bu nedenle her iki disiplin insanın özelliklerini çok iyi bilmelidir. Ancak insanın özellikleri bilindikten sonra bu özellikleri, istenilen hedeflere yönlendirmek mümkün olabilir. İstenilen hedefleri felsefe belirler. Eğitimin görevi ise, belirlenen bu hedeflerin bireylere kazandırılmasıdır. Bu durumda felsefeye bir teorisyen, eğitime bir pratisyen gözüyle yaklaşılabilir (Küken, 1996).

Her felsefî sistem, hatta aynı felsefî sisteme giren her filozof insanı farklı tanımlar. Realistler insanı “gelişmiş bir beyine, plastik bir sinir sistemine ve duyum mekanizmasına sahip çevreye uyum sağlayabilecek yaşayan bir organizma”, rasyonalistler ise, “akıllı bir hayvan”, natüralistler “doğanın bir parçası ve değişen, olgunlaşan, doğal ve toplumsal bir varlık”, varoluşçular “kendi kendini yaratan ve yapıp ettiklerinin toplamı olan bir varlık” olarak ele alırlar (Sönmez, 2009). Eğitimi en çok etkileyen felsefî akımlar idealizm, realizm ve pragmatizmdir. Bu akımların temel aldığı düşüncelerin eğitimle karşılıklı etkileşiminden başlıca dört temel eğitim felsefesi doğmuştur. İdealizmi ve realizm felsefeleri ile insan aklına önem veren daimicilik ile temel yetilere ve konulara önem veren esasicilik eğitim teorileri arasında çok yakın bir ilişki vardır. Geleneksel felsefelere karşı çıkan John Dewey’in pragmatizmi, eğitim sürecini, kişiyle çevresi arasındaki ilişkiler bütünü olarak tanımlar. İlerlemecilik ve yeniden kurmacılık pragmatizmle ilişkili olan eğitim teorileridir. Bu dört felsefe en tutucu olandan en ilerici olana doğru daimicilik, esasicilik, ilerlemecilik ve yeniden kurmacılık olarak sıralanabilir (Güner, 2018). Buradan hareketle diyebiliriz ki, her felsefî sistem bireyin belli niteliklerini temele alıp vurgular. Eğitim felsefesinin bulgularına göre, uygulanacak eğitimin şekli saptanır. Sonuçları, felsefî bir bakış açısıyla sorgulayacak ve yön saptayacak olan eğitim felsefesidir. Fakat eğitim felsefesinin verileriyle bilimin verileri çelişmemelidir. Çünkü bilimle çelişen felsefenin, eğitimde kabul edilmesi olanaklı değildir (Çüçen, 2015).

Hook’a (1973) göre; eğitim felsefesi şu sorulara cevap arar (Acar, 2011):

- İnsan hayatının değeri nedir?
- Kültür aktarımı ve toplumsal organizasyonda eğitimin oynadığı rol nedir?
- Bireysel ilgi ve ihtiyaçlar, toplum gelenekleri ve kurumlar tarafından nasıl etkilenir?

Daimicilik, esasicilik, ilerlemecilik ve yeniden kurmacılık eğitim felsefeleri olarak literatürde öne çıkar. Araştırmamıza konu olan ve 1930'larda kurulan esasiciliğin savunucuları arasında H. H. Horne, T. Birggs, L. Kandel ve W. Bagley vardır. Esasicilik ayrıca özcülük olarak da bilinir (Görmez, 2015).

Pek çok felsefî görüşle uyum içerisinde olan esasicilik bir eğitim hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Dünyada en çok benimsenen ve en uzun süre kullanılan eğitim felsefesidir. Esasiciliği temelinde "doğru, kesin, mutlak bilgiye ulaşmak mümkündür" fikri yer alır. Okulun görevi ise toplumda geçmişten bugüne oluşmuş kesin bilgileri öğrenciye aktarmaktır. Esasiciliğe göre insan doğduğunda zihni bilgilerle dolu değildir, boştur. Öğretilecek konular yaşama uyarlanabilir olmalıdır. Amaç öğrencileri yaşama hazırlamaktır. Eğitim görecekt bütünü bireylerin bilmesi gereken çeşitli esaslar vardır. Öğretmeni merkeze koyar. Öğretmen kesin bilgilerle donanmış

olmalıdır. Çünkü geçmişin değerlerini geleceğe kazandıracak odur. Ayrıca öğrencinin zihni doğuştan bilgilerle dolu olmadığından öğretmenin öğrettiklerini zihnine yazar, anlattıklarını ezberler, bu nedenle öğretmen genel kültür, alan kültürü ve meslek bilgisine sahip olmalıdır. Öğrenme ortamında öğretmen aktif, öğrenciler ise pasiftir. Öğretmen sınıf düzenini sağlamak ve öğrencileri disipline edebilmek için otoriter olmalı ve yeri geldiğinde cezaya başvurmalıdır (Sönmez, 2009).

Esasicilikte kesin bilgi önemli olduğundan dolayı değişmeyen geçmişten gelen bilgiler öğrencilere aktarılmalı, böylece yeni nesille eski nesil arasında bağ kurulması sağlanmalıdır. Konu içerikli çerçeve program hazırlanmalıdır (Turgut, 1991). Okul yetiştiklerinde fen bilimleri (fizik, kimya, biyoloji vb.), toplum bilimleri (sosyoloji, psikoloji, tarih vb.) ve genel kültür (dil, güzel sanatlar, felsefe ile matematik, geometri) gibi dersler yer almalıdır. Bundaki amaçta insanın toplumsal ve kültürel yanını birlikte geliştirmektir (Sönmez, 2009). Bu eğitim felsefesine göre; eğitim ciddi bir uğraş gerektirdiğinden disiplinli çalışmak gerekir. Bilgiyle donanmış bireyler yetiştirmek için geleneksel yöntemler kullanılmalıdır. Bu yöntemler başta ezberleme olmak üzere, alıştırma yapma ve soyut düşünme gibi yöntemler olmalıdır. Esasiciliği savunanlara göre bireyin okula gitmesinin temel nedeni içinde bulunduğu dünyayı tanımak ve gelecek hayatını hazırlamaktır. Bu nedenle esasiciler dünyaya dair bilgilerin tesadüf sonucunda elde edilemeyeceğini ileri sürerler (Ağdacı, 2018).

Esasicilik eğitim felsefesinin özelliklerini özetle şöyle sıralamak mümkündür (Erden,1998:36):

- Öğrenmenin doğasında çok sıkı çalışma ve çoğu zaman zorlama vardır.
- Eğitimde girişim öğrenciden çok öğretmendedir.
- Eğitim sürecinin temeli, konu alanını çok iyi özümleme olmalıdır.
- Okul, geleneksel ve bilişsel yetenekleri geliştirme amacını sürdürmelidir.
- Okulda zihinsel disiplin yaklaşımının geleneksel yöntemleri kullanılmalıdır.
- Eğitimin hedefleri, kişinin toplumsallaşmasını sağlama.

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin Eğitim Görüşlerinin Esasiciliğe Göre İncelenmesi

Âlim ve kâmil bir zat olan İbrahim Hakkı Hazretleri hiç şüphesiz terbiye ve eğitim konusunda da fikir beyan etmiştir. O, medrese müfredat programını içeren *Tertib-i Ulum* adlı küçük risalesi dışında eğitimle ilgili müstakil bir eser kaleme almamıştır. Ancak *Marifetname* başta olmak üzere eserlerinde eğitim ve öğretimin ilgili düşüncelerini dile getirir.

İbrahim Hakkı Hazretleri, *Marifetname* ve *Tertib-i Ulum* başta olmak üzere eserlerinde çocuk terbiyesi, öğretmen ve öğrencide bulunması gereken nitelikler, öğretmen-öğrenci ilişkileri, okutulması gereken dersler ve derslerin özellikleri, öğrenme yöntemleri gibi eğitim-öğretim konularında önemli fikirler ortaya koymuştur. İbrahim Hakkı Hazretlerine göre eğitimin genel amacı talim, terbiye ve irşat yollarıyla nihai noktası Marifetullah olan kâmil insanı yetiştirmek ve bilinçli olarak Allah'a ulaşarak kendini gerçekleştirmek olduğunu belirtir. İlim tahsili insana izzet ve vakar kazandırır, üstünlük ve şeref ilimle olur. Bu konudaki görüşlerini şu beyitlerle dile getirir (Bayar, 2018:39-66):

İlim ve Hilme hoş halk-ı Huda'dır

Onu bulan dil gamdan cüdadır,

“İki cihanda izzet ilimdir

Hem can u dilde lezzet ilimdir.”

Esasicilikte kişiye evrensel bilginin öğretilerek hayata hazırlanması gayesi ortaya açıkça konulur. Mutasavvıf bir kişiliği olan İbrahim Hakkı Hazretleri en üstün ilmin Allah'ı tanımaya yönelik olduğunu ifade ederek bir anlamda evrensel bilginin Marifetullah olduğunu söyler. Bu bağlamda ele alındığında *Marifetname* yazarının, düşüncesinin merkezinde esasicilikle birçok noktadan kesişen hususların olduğu kendini gösterir.

Osmanlı devletinde 18. yüzyıl ve sonrasında siyasi, askeri ve ekonomik alanda yaşanan sorunlar eğitim sistemini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu nedenle eğitimde değişim kaçınılmaz olmuştur. İlk olarak medreselerde uygulanan eğitim programlarının gözden geçirilmesi gerekmiştir. Medreselerde ortaya çıkan sorunların çözümü için başta devlet yöneticileri olmak üzere bazı âlimler, medrese programlarıyla ilgili çalışmalar yapmışlardır. Bu âlimlerden birisi de Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleridir. “*Tertib-i Ulum*” adlı manzum eserini, bir eğitim programı olarak 1752 yılında Türkçe kaleme almıştır. Bu eserinde kişinin kâmil insan/âlim olabilmesi için öğrenmesini istediği ilimleri otuz bir dalda sıralamıştır ayrıca her bir dalda okunması gereken metinleri/kitapları da belirtmiştir. *Tertib-i Ulum*, dönemin eğitim anlayışını, öğrenme-öğretme yöntemlerini, mevcut eğitim programlarını, ideal eğitimde olması gereken bazı özellikleri, ders öncesi ve sonrasında yapılması gereken hususları yansıtmaları açısından önemlidir. Ayrıca bu eser İbrahim Hakkı hazretlerinin sadece bir eğitimci değil, aynı zamanda eğitim programcısı olduğunu da ortaya çıkarması açısından kayda değerdir (Bayar, 2018:39-66).

Esasicilikte konu içerikli çerçeve programlarının hazırlanması gerektiği üzerinde durulmaktadır. İbrahim Hakkı Hazretleri de geliştirdiği programda gerekli

gördüğü ilimleri otuz bir dalda toplamış ve bunları ayrıntılı şekilde ele almıştır. Bu da onun esasicilikle örtüşen bir başka yönünü göstermektedir.

İbrahim Hakkı Hazretleri eğitimin nasıl olması gerektiği ve ilimlerin tasnifi gibi eğitimin çerçevesini çizen fikir ve mülahazalardan başka akademik takvim ve günlük ders saatlerine yönelik görüşler de ortaya koymuştur. O, “Her hafta beş gün tahsil edersin/ Cuma ve salı tatil edersin” diyerek Osmanlı eğitim sisteminde uygulanan beş gün okul, iki gün tatil anlayışını aynen benimsemiştir. Osmanlının ilk dönemlerinde çarşamba ve cuma tatil iken, daha sonraları salı ve cuma tatil olarak uygulanmaya başlanmıştır. İbrahim Hakkı Hazretleri Osmanlı eğitim geleneğinde günde 4-5 saat ders okutulmakta iken günde iki dersin okunmasını tavsiye etmektedir. Bu konudaki görüşünü, “Bir günde oku sen iki dersi / Biri maddi, bir de şer’i ya Farisi” şeklinde dile getirir (Tekbaş, 2018).

Esasicilikte okul programlarında toplum bilimleri (sosyoloji, psikoloji, tarih vb.), fen bilimleri (fizik, kimya, biyoloji vb.), genel kültür (dil, güzel sanatlar, felsefe ile matematik, geometri) gibi dersler yer almalıdır. Çünkü insanın toplumsal ve kültürel yanı birlikte gelişmelidir, ifadeleri İbrahim Hakkı Hazretlerinin “bir günde oku sen iki dersi / Biri maddi, bir de şer’i ya Farisi” görüşüyle aynı anlamı içerir. Büyük mütefekkir temel derslerin öğretilmesinin yanında insanın ruh dünyasını geliştiren dini derslerinde okutulması gerektiğini belirtir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı’ya göre eğitimde etkili olan en temel faktör kalıttır. Bu yüzden de iyi bir nesil yetiştirmek için önce uygun bir evlilik yapmak gerekir (Hakkı, C. II:163) İbrahim Hakkı Hazretlerinin ideal bir nesil yetiştirmek konusunda oldukça hassas olduğu ve bu yüzden eğitimi evlilik öncesine kadar götürmesi onun ne kadar büyük bir eğitimci olduğunu göstermektedir. İbrahim Hakkı Hazretleri ahlakın değişmeyeceği görüşünü kabul etmez ve ahlakın terbiye ile değişip düzelebileceğini bu yüzden de insanın eğitilmesi gerektiğini savunur. Fakat kişi kendi haline bırakılır ve eğitilmezse, doğuştan getirdiği bu fitrat ya da eğilimi onu istenmeyen yöne doğru çekebilir (Bayar, 2018:39-66). Esasicilikte de bireyin kendi haline bırakılmaması ve muhakkak belli bir disiplin altında eğitilmesi gerektiği düşüncesi hâkimdir. Çünkü bu eğitim felsefesine göre insanın zihni doğuştan boş bir levha gibidir. Bu yüzden de her şey süreç içinde öğrenilir.

İbrahim Hakkı Hazretlerine göre kalıtımın yanı sıra eğitimde etkili olan temel faktörlerden bir diğeri de sosyal çevredir. İnsanın içinde bulunduğu çevre, onun karakteri, ruh dünyası ve davranışları üzerinde etkili ve belirleyici olur. Hatta bu durumu eğitimciler “insan, içinde yetiştiği çevrenin mahsulüdür” şeklinde özetlemişlerdir. Çocuk eğitiminde en etkili faktörlerin başında aile gelmektedir. Çünkü çocuğun ilk sosyal çevresi ve terbiye edicisi ailesidir. Ailenin önemli bir eğitim ve öğretim

kurumu olduğunu ifade eden Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri de bu gerçeklikten yola çıkarak ebeveynlerin yapması gereken görev ve sorumlulukları ayrıntılı olarak açıklamıştır. İbn Haldun'un da bu konuyla ilgili düşünceleri şöyledir: “İnsan huy ve karakterinin değil, imkânları ve alışkanlıklarının kişisidir. ”der (Haldun, 2004:166). Eğitim bilimciler de çocuğun kişiliğinin oluşmasında hem sosyal çevrenin hem de kalıtsal yolla gelen kabiliyet ve ruhi yapının birlikte rol oynadığı savunmaktadırlar (Selçuk,1996:15-16). İbrahim Hakkı Hazretlerine göre çocuk eğitimindeki önemli bir başka husus ise onun hangi alana ve mesleğe ilgili olduğunu tespit etmektir. Bu konuyla ilgili görüşleri şöyledir: “Çocuğa yazı yazmayı, ata binmeyi ve yüzmeyi öğretmek, ayrıca uygun bir sanat/meslek sahibi yapmak gerekir. Zira sanat fakirliğe karşı bir güvencedir. Eğer çocuk ilme rağbet ederse o yolda yürümesi sağlanmalıdır” (Hakkı, C II:170). Erzurumlu İbrahim Hakkı, “Ebeveynler çocuklarını sevgi ve şefkatle öpüp kucaklamalı, onlara merhametle muamele etmeli ve yumuşak söz söylemeli” diyerek anne ve babanın çocuklarına karşı sevgi, şefkat ve merhametle yaklaşmaları gerektiği belirtir (Türer, 2005:356).

Âlim bir kişiliği olan İbrahim Hakkı Hazretlerinin eğitimle alakalı ele aldığı konulardan biri de din eğitimidir. Bu konuyla ilgili görüşleri şöyledir: “Erkek olsun, kız olsun altı yaşına geldiği zaman çocuğa Kuran'ı yüzüne okuma, dinin farzları ve İslam adabı öğretilmelidir. (Hakkı, C II:170) Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere o çocuğa mutlaka din eğitimi verilmesi gerektiğini ve bu eğitiminde 6 yaşında ailenin sorumluluğunda olduğunu açıklamıştır. Günümüzde Türkiye’de de eğitim-öğretime başlama yaşı altı (69 hafta) olarak kabul edilmektedir. Esasicilikte de belli bir yaşa gelen her çocuğa temel değerlerin kazandırılması gerektiği ifade edilir. Büyük zatında bu görüşü benimsediğini ve çocukların küçük yaşta eğitilip hayata hazırlanması gerektiği hususunda hassas olduğunu görmekteyiz.

Eğitim öğretim konusunda öğretmen ve öğrencilere çok önemli tavsiyelerde bulunan İbrahim Hakkı Hazretleri, “Öğretmen zorluk ve müşküllere katlanmalı, öğrenme güçlüğü çeken öğrenciye sabırlı davranmalı” diyerek öğretmende bulunması gereken en önemli özelliklerden birinin sabır olduğunu vurgular. Bu konuyla ilgili İmamı Gazali de şunları belirtmiştir: “İlim ehlinde bulunması gereken temel niteliklerden birincisi sabırdır” (Erden,1998:36). İbrahim Hakkı Hazretlerine göre vakar ve tevazu da öğretmende bulunması gereken en önemli özelliklerden biridir. Vakar: ağır başlı olmak, dikkatli ve temkinli davranmak gibi anlamlara gelir. Tevazu ise, kişinin kendini başkasından üstün görmemesi, insanlara karşı kibirli ve gururlu olmaması şeklinde tanımlanır. İbrahim Hakkı Hazretlerine göre öğretmenin temel niteliklerinden biri de öğrencisine karşı yumuşak davranmak, şefkatli, merhametli ve hoşgörülü olmaktır. Büyük zat bu konuyla ilgili görüşünü, “öğretmen öğrenciye yumuşak

davranmalı, mazeretini kabul etmeli, Öğrenciyi azarlamamalı” (Hakkı, C II:161) şeklinde dile getirir.

Düşünüre göre öğrencinin ilim öğrenmek için birtakım vasıflara sahip olması gerekir. İslam eğitimcileri de ilim öğrenmek isteyen öğrencide birtakım özellikler aramaktadır (Bayraktar, 2017:317-318; Başkurt, 2007:13). Mütefekkirimize göre, bilgiye sahip olmak isteyen öğrencinin beden ve ruh sağlığının yerinde, anlayışının ve zekâsının güçlü olması gerekir. Bu durumu şöyle özetler: “Zira ilimde ilerlemek ve onun inceliklerini kavramak ancak güçlü zekâ ve akıl ile mümkündür. Bu özellikleri taşıyan her kişiye ilim öğrenmek ve öğrendikleri ile amel etmek farz kılınmıştır.” Esasicilik öğrencilerin zihinsel gelişimlerini sağlamayı amaçlar. Çünkü ancak belli bir zihinsel olgunluğa erişenler temel becerileri kazanabilirler. İbrahim Hakkı Hazretlerinin “Zira ilimde ilerlemek ve onun inceliklerini kavramak ancak güçlü zekâ ve akıl ile mümkündür.” sözleri bu eğitim felsefesini benimsediğini göstermektedir.

İbrahim Hakkı Hazretleri öğrencinin ilgi ve dikkatini dağıtacak ortamdan uzak durmasını ve sadece derslerine yoğunlaşmasını istemektedir. Bu yüzden de : “Öğrenci sessiz ve تنها yerlerde ders çalışmalı ve dikkatini derslere vermelidir” görüşünü benimser. Büyük zata göre en تنها yer ve çalışmaya en uygun ortam medresedir. Esasicilik eğitim felsefesinde eğitim ve öğretime elverişli en önemli yer okullardır. Çünkü okullar bilgilerin sistemli bir şekilde aktarıldığı kurumlardır. Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri de çalışmaya en uygun yer olarak medreseleri benimsemektedir. Tıpkı esasicilikte olduğu gibi o da eğitimin belli bir kurumun çatısı altında olması gerektiğini düşünür.

Büyük Mütefekkiye göre medresede öğrencinin yapacağı temel iş; okumak, yazmak ve ilimleri derinlemesine öğrenerek kemal mertebesine erişmektir. İbrahim Hakkı Hazretleri, eğitim öğretim esnasında öğrencinin ilme yoğunlaşabilmesi için evlenmemesi gerektiğini tavsiye eder. Bu görüşünü de şöyle gerekçelendirmektedir: “Birçok yetenekli ve kabiliyetli öğrenci, talebelik çağında evlendiği için geçim derdine düşmüş ve eğitimine devam edememiştir (Bayar, 2018:39-66)

İslam eğitimcilerinden biri olan Zernûci, “Bil ki, öğrenci ilme, ilim adamlarına ve hocalarına hürmet göstermedikçe ilmi elde edemez ve elde ettiği bilgidен faydalanamaz” diyerek saygının öğrencide bulunması gereken temel niteliklerden biri olduğunu belirtmiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri de bu görüşü aynen benimsemekte ve ona göre de eğitim anlayışında öğrenci-öğretmen münasebetlerinin temelini sevgi ve saygı oluşturulmalıdır(Hakkı, C II:161-162).

Büyük zat öğrencide bulunması gereken nitelikleri şöyle sıralar: Öğretmenin huzuruna çıkarken selam verip ayakta durmalı ve onun izniyle oturmalı, öğretmenin karşısında az konuşmalı, sorulmadıkça söylememeli, ondan izin alarak soru sormalı,

öğretmen sınıfa girip çıktıkça ayağa kalkmalı, öğretmenin sıkıldığını ve yorulduğunu görünce susmalı, yolda yürürken ona bir şey sormamalı ve arkasından yürümelidir (Hakkı, C II:161-162).

Yukarıda belirttiğimiz görüşlerden hareketle İbrahim Hakkı Hazretlerinin öğretmen modelini şöyle sıralayabiliriz: otoriter olan, saygı duyulan, sözü dinlenen, sabırlı olan, eğitim sürecinde aktif olan bir lider. Öğretmeni tanımlayan bu özelliklerin birçoğu esasiciliğe dayanmaktadır. Zira esasicilik eğitim felsefesinde de öğrenme ortamında öğretmen aktif, öğrenciler ise pasiftir. Büyük zat da hocalarına büyük saygı duymuştur. Hayatında önemli bir yer tutan hocası İsmail Fakirullah Hazretlerinin vefatı üzerine ona bir türbe yaptırır. Hocasının defnedildiği türbenin yanı sıra bir kule de yapan İbrahim Hakkı Hazretleri, türbenin doğusuna harçsız taşlarla bir duvar inşa etmiştir. Ekinoks günlerinde (21 Mart ve 23 Eylül) kalenin arkasındaki vadiden yükselen güneş bu duvara çarpmaktadır. İlerde bulunan tepeden kırılan ışık türbenin penceresinden içeri girerek, İsmail Fakirullah Hazretleri'nin mezarının başını aydınlatmaktadır. Büyük zat bu durumu da şu şekilde özetler: "Yeni yılın ilk güneşi, eğer hocamın başucuna düşmezse, ben o güneşi neyleyim!.."

İlim öğrenmeye büyük ehemmiyet veren İbrahim Hakkı Hazretleri ders çalışmaksızın geçen günü ömürden boşa geçmiş bir gün olarak değerlendirilir. Ayrıca büyük zat "devamlı ilimle meşguliyet bilgiyi canlı tutar ve unutmaya mani olur" sözüyle de ilimde sürekliliğin önemini vurgular. Bu konuyla ilgili görüşlerini şu beyitlerle gayet güzel dile getirmiştir:

Fevt itme dersi ömr itme zâyî
Tut ders ü devri her işe mâni
İlim ile olsun fikr ü hayâlün
Ta düzgün ide Hak cümle hâlün.

İbrahim Hakkı Hazretlerine göre eğitim ve öğretimde başarılı olmanın en önemli unsurlarından biri disiplindir. Disiplinli öğrenci dersi asla kaçırmamalı çünkü kaçırılan dersin telafisi yoktur, derste namazda oturuyormuş gibi edepli oturmalı, öğretmenin karşısında başkasının kulağına gizli sözler söylememelidir zira bu durum diğer öğrencilerin dikkatini dağıtacağı gibi sınıfta disiplinsizliklere yol açabilir (Hakkı, C II:161). Esasicilik eğitim felsefesine göre; eğitim ciddi bir uğraş olduğundan dolayı disiplinli çalışmak gerekir. İbrahim Hakkı Hazretleri de tıpkı bu felsefeye uygun olarak eğitimde disiplinin olması gerektiğini belirtir. Öğrencinin eğitim sürecinin her basamağında katı bir disiplin için de olması gerektiğini düşünür.

İbrahim Hakkı Hazretleri, eğitim ve öğretime ilişkin düşüncelerini paylaşmasının yanı sıra öğrencilerin başarılı olmaları ve daha iyi öğrenebilmeleri için birtakım yöntem ve teknikler tavsiye etmiştir:

Soru-Cevap: Büyük zatın tavsiye ettiği ilk yöntem öğrencinin hocasına soru sormasıdır. Öğrenci bilmediği ya da zorlandığı konularda hocasına mutlaka sorular sormalı çünkü soru sormak öğrenmeyi kolaylaştırır ve bilgiyi artırır.

Tekrar: İslam eğitiminde öğrenme ve ders verme sistemi üç aşamadan oluşur. İlki evde başlayan öğrenme faaliyeti ikincisi evde öğrenilen dersin okulda geliştirilmesi, sistemin son halkası ise öğrendiklerini daha iyi anlayabilmek için yapılan tekrarlardır. Büyük zat bu konuyla ilgili şu dizeleri paylaşır: “Her günde bir ders al bir de meşk al/Tekrar-ı ders it meşke meyil sal”.

Erzurumlu İbrahim Hakkı’ya göre öğretilenlerin kalıcı olması için sık sık tekrar yapmak gerekir. Okulda öğrenilenlerin evde tekrar edilmesi şarttır. Esasicilik geleneksel yöntemlerden tekrar yöntemini kullanır. Bu eğitim felsefesine göre de tekrar eğitim için çok önemlidir. Ayrıca soru cevap yöntemi de esasicilikte en önemli öğrenme yöntemlerinden biridir. İbrahim Hakkı Hazretleri de bu yöntemin gerekli olduğunu söylemektedir.

Ezber: İbrahim Hakkı Hazretleri öğretim programı olarak hazırladığı “Tertibi Ulum” adlı eserinde ezber metoduna çok fazla önem vermiştir. O, ezberlenecek eserlerin manzum olması gerekliliğini; “Manzûm kitâblar hıfzıdur eshel” sözüyle özetlemiştir. Çünkü bu tarz eserler kolayca ezberlenebilir. Esasicilik geleneksel yöntemlerden ezber yöntemini kullanır. Okuduğunu ezberlemek gerektiğini savunan bu anlayış ile Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın görüşleri bire bir örtüşmektedir.

Yazarak Öğrenmek: Bilgi, ne kadar iyi öğrenilirse öğrenilsin zamanla unutulabilir. Bu yüzden de kalıcı bir öğrenme için yazmak gerekir. Ayrıca, birine hızlı ve etkili bir şekilde bir şey öğretmenin en kolay yolu mümkün olduğu kadar çok duyusuna hitap etmektir. Buna göre ilim tahsil eden öğrencinin sadece okuyarak değil aynı zamanda öğrendiklerini özet çıkarıp yazması da gerekir. Bu sayede hem daha çabuk öğrenir hem de öğrendikleri kalıcı olmuş olur. İbrahim Hakkı Hazretleri de “Her ne okursan ger çoğ u ger az / Her bir kitabı sen ders-be-ders yaz” diyerek yazmaya büyük önem verdiğini göstermiştir. İbrahim Hakkı Hazretleri de okumanın yanında yazarak çalışmayı bir metot olarak tavsiye etmiştir (Tekbaş, 2018).

Öğreterek öğrenme

Sen ilmi saklı hiç tutmayasın /Şâkird okıt kim unutmayasın (Hakkı, 2013:513)

İbrahim Hakkı Hazretleri Tertib-i Ulum adlı eserinin 30. beytinde dile getirdiği bu yöntemle öğrencilerine öğrendiklerini pekiştirmek ve unutmamaları için kendilerinden daha küçük öğrencilere öğrendiklerini anlatmalarını istemektedir (Göktaş, 2009:84).

Memleketinden uzakta eğitim görme ve ticari kaygılardan uzak durma:

Göç karyeden geç evden dükkândan /Gel hücreye kaç havf u ziyandan

Öğrencinin kendi memleketinde aile, eş, dost ve akraba çevresi içerisinde yakınları ile irtibat halinde iken aynı zamanda para kazanma ve zarar etme kaygısı ile meşgul olurken, yani ticari faaliyetlerle uğraşırken zihnen kendini ilme veremeyeceğini düşünen İbrahim Hakkı Hazretleri, talebeye memleketinden uzakta tahsil hayatını sürdürmesini ve ilim tahsil sürecinde ticaretten uzak durmasını tavsiye etmektedir (Tekbaş, 2018).

İbrahim Hakkı Hazretleri, Marifetname isimli eserinde, talebelerin âlimine (hocasına) nasıl davranmaları konusunda tavsiyelerde bulunmaktadır. 16 madde halinde yazdığı bu tavsiyeler şunlardır: 1-Üstadına selam verip, ayak üzere durmaktır, 2-Üstadı izniyle oturmaktır.3-Namaz içinde gibi edepli oturmaktır, 4-Onun huzurunda az söylemektir, 5-Üstadı sormadıkça söylememektir, 6-Ondan izin istemedikçe sual sormamaktır, 7-“Filan senin hilafına demiştir”, demesi ile ona muarız gitmemektir, 8-Doğruyu, üstadından daha iyi bildiğini ona iş 'ar etmemektir, 9-Onun meclisinde arkadaşının kulağına gizlice söz söylememektir,10-Başını önüne eğip, etrafına iltifat etmemektir, 11-Onun melali sırasında ağzını mühürlemektir, 12-O, gidip geldikçe ona ayağa kalkmaktır, 13-Üstadı kalkınca ona sual sormamaktır, 14-O yoluna giderken ona bir şey sormayıp bileşince gitmektir, 15-Onun çocuk ve yakınlarına bile tazim ve ikram etmektir 16- Münker olan işte ona kötü zan beslemeyip, sırrına yetmektir. O fiilin sırrında onu en iyi olarak bilen olarak bilsin ve kötü zan arız olduğunda Hz. Hızır ile Musa Aleyhisselam'ın kıssasını hatırlasın (Tekbaş, 2018).

İbrahim Hakkı Hazretleri, Marifetname isimli eserinde, âlimin (hocanın) talebesini eğitmesinin adabı başlığı altında 17 maddelik tavsiyede bulunmaktadır: 1-Ezalarına katlanmaktır, 2-Susmaya bağlanmaktır, 3-Halim ve selim olmaktır, 4-Vakarla oturmaktır, 5-Başını önde tutmaktır, 6-Tevazuyu ihtiyardır, 7-Şaka ve mizahı terktir, 8-Öğrenene mülayim olmaktır, 9-Öğrenmeyene sabretmektir, 10-Bönü güzel uyarı ile düzeltmektir, 11-Suali tekrar edeni azarlamamaktır, 12-Soru sorana sırf himmetle muamele etmektir, 13-Soruyu anlayıp cevabını söylemektir, 14-Hücceti kabul etmektir, 15-Doğruya dönmek ve boyun eğmekle gitmektir, 16-Zararlı ilimden talebeyi men etmektir,17-Faydalı ilmi Allah'tan başkası için öğrenmekten yasaklamaktır (Tekbaş,2018).

SONUÇ

Yapılan bu çalışma da Erzurumlu İbrahim Hakkı hazretlerinin esasicilik eğitim felsefesine dayanan eğitim görüşlerine yer verilmiştir. İlk olarak esasiciliğin genel özellikleri incelenerek, Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin bu eğitim felsefesiyle paralellik arz eden eğitim görüşlerine yer verilmiştir. Bu bağlamda Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretlerinin eğitim görüşlerinin esasiciliğe göre incelenmesi neticesinde önemli tespitlerde bulunulmuştur.

Esasicilikte kişiye evrensel bilginin öğretilerek hayata hazırlanma gayesi açıkça ortaya konulur. Mutasavvıf bir kişiliği olan İbrahim Hakkı Hazretleri en üstün ilmin Allah'ı tanımaya yönelik olduğunu ifade ederek bir anlamda evrensel bilginin Marifetullah (Allah'ı tanıma ve bilme) olduğunu vurgular.

Esasicilikte konu içerikli çerçeve programlarının hazırlanması gerektiği üzerinde durulmaktadır. İbrahim Hakkı Hazretleri de geliştirdiği programda gerekli gördüğü ilimleri otuz bir dalda toplamış ve bunları ayrıntılı şekilde ele almıştır. Bu da onun esasicilikle örtüşen bir başka yönünü göstermektedir.

Esasicilikte okul programlarında toplum bilimleri (sosyoloji, psikoloji, tarih vb.), fen bilimleri (fizik, kimya, biyoloji vb.), genel kültür (dil, güzel sanatlar, felsefe ile matematik, geometri) gibi dersler yer almalıdır. Çünkü insanın toplumsal ve kültürel yanı birlikte gelişmelidir, ifadeleri İbrahim Hakkı Hazretlerinin “bir günde oku sen iki dersi / Biri maddi, bir de şer’i ya Farisi” görüşüyle aynı anlamı içerir. Büyük mütefekkir temel derslerin öğretilmesinin yanında insanın ruh dünyasını geliştiren dini derslerinde okutulması gerektiğini belirtir.

Esasicilikte de bireyin kendi haline bırakılmaması ve muhakkak belli bir disiplin altında eğitilmesi gerektiği düşüncesi hâkimdir. Çünkü bu eğitim felsefesine göre insanın zihni doğuştan boş bir levha gibidir. Bu yüzden de her şey süreç içinde öğrenilir. Esasicilikte de belli bir yaşa gelen her çocuğa temel değerlerin kazandırılması gerektiği ifade edilir

Esasicilik öğrencilerin zihinsel gelişimlerini sağlamayı amaçlar. Çünkü ancak belli bir zihinsel olgunluğa erişenler temel becerileri kazanabilirler. İbrahim Hakkı Hazretlerinin “zira ilimde ilerlemek ve onun inceliklerini kavramak ancak güçlü zekâ ve akıl ile mümkündür.” sözleri bu eğitim felsefesini benimsediğini göstermektedir.

Esasicilik eğitim felsefesinde eğitim ve öğretime elverişli en önemli yer okullardır. Çünkü okullar bilgilerin sistemli bir şekilde aktarıldığı kurumlardır. Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri de çalışmaya en uygun yer olarak medreseleri

benimsemektedir. Tıpkı esasicilikte olduğu gibi o da eğitimin belli bir kurumun çatısı altında olması gerektiğini düşünür.

İbrahim Hakkı Hazretlerinin öğretmen modelini şöyle sıralayabiliriz: otoriter olan, saygı duyulan, sözü dinlenen, sabırlı olan, eğitim sürecinde aktif olan bir lider. Öğretmeni tanımlayan bu özelliklerin birçoğu esasiciliğe dayanmaktadır

Esasicilik eğitim felsefesine göre; eğitim ciddi bir uğraş olduğundan dolayı disiplinli çalışmak gerekir. Ayrıca tekrar, soru- cevap ve ezber yöntemi de esasiciliğin kullandığı yöntemlerdir. İbrahim Hakkı Hazretleri de tıpkı bu felsefeye uygun olarak eğitimde disiplinin olması gerektiğini ve uygulanan bu yöntemleri aynen benimser.

Araştırmaya dayalı olarak, Farabi, İbn Sina, İbn Haldun vb. olmak üzere birçok âlimin eserleri incelenerek “Eğitim Felsefelerinin” yansımaları ortaya konabilir.

KAYNAKÇA

- Acar, T. (2011).Cumhuriyet Döneminde İlköğretim I. Kademe Programlarının Özellikleri Ve Dayandığı Eğitim Felsefeleri. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Ağdacı, G. (2018). Öğretmenlerin Eğitim Felsefeleri Eğilimi İle Eleştirel Düşünme Becerileri Arasındaki İlişki. Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi, Bartın.
- Başkurt, İ. (2007). İslam Eğitim Tarihinde Öğretmen ve Öğrenci Profili, Din ve Hayat. *İstanbul Müftülüğü Dergisi*, 2, s. 13.
- Bayar, M. (2018) Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın eğitim Anlayışı. *Akra Kültür Sanat Ve Edebiyat Dergisi*,16(6), s.39-66.
- Bayar, M. (2018) Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın eğitim Anlayışı. *Akra Kültür Sanat Ve Edebiyat Dergisi*, 16(6), s.39-66.
- Bayraktar, M.F. (2017). *İslam Eğitiminde Öğrenciler, Ana Hatlarıyla İslam Eğitim Tarihi* (Edit. Mustafa Köylü-Şakir Gözütok). İstanbul:Ensar Neşriyat, s. 317-318.

- Bayram, H. (2006). Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetnamesindeki Hadislerin Sıhhat ve Kaynak Açısından Değerlendirilmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Belada, B. (2015). Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mârifetnâme'sinde Nefs ve Merhaleleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmeddin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Çüçen, A. K. (2001). *Felsefeye Giriş*. Bursa: Asa Kitabevi.
- Doğanay, E. (2008). Erzurumlu İbrahim Hakkı Ve Rûhu's-Şürûh. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul
- Erden, M. (1998). *Öğretmenlik Mesleğine Giriş*. İstanbul: Alkım Yayınları, s. 36.
- Eren, H. (2005) Mutasavvıf ve Öğretici Şair Olarak Erzurumlu İbrahim Hakkı", Doğumunun 300.Yılında Erzurumlu İbrahim Hakkı (içinde) s.265-266. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Ocağı Yayınları.
- Göktaş, Y. (2009). Öğretim Teknolojilerinin Osmanlı İmparatorluğu Dönemindeki Tarihsel Gelişimi. *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24(84).
- Güner, S. (2018). İlkokul Öğretmenlerinin Eğitim Felsefelerine İlişkin Algıları İle Eğitim Programı, Öğretmen-Öğrenci Roller ve Öğretim Uygulamalarına İlişkin Görüşleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Görmez, S. (2015). Öğretmen Adaylarının ve Öğretmenlerin Eğitim Felsefelerinin Belirlenmesi ve Eğitim Ortamı Açısından İncelenmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Hakkı, E.İ. (2013). *Divan*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s.513.
- Hakkı, E.İ (2016). *Marifetnâme* İkinci Cilt. İstanbul: Ataç Yayınları, s. 161.
- Hakkı, E.İ (2016). *Marifetnâme* İkinci Cilt. İstanbul: Ataç Yayınları, s. 161-162.
- Hakkı, E.İ (2016). *Marifetnâme* İkinci Cilt. İstanbul: Ataç Yayınları, s. 163.
- Hakkı, E.İ (2016). *Marifetnâme* İkinci Cilt. İstanbul: Ataç Yayınları, s. 170.
- Küken, G. (1996). *Felsefe Açısından Eğitim*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Haldun. İ. (2004). *Mukaddime (Cilt I.)* (Çev.:Halil Kendir). Ankara:Yeni Şafak Kültür Armağanı, s.166
- Küken, G. (1996). *Felsefe Açısından Eğitim*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Selçuk, Z. (1996). *Eğitim Psikolojisi*. Ankara: Pegem Yayınları, s. 15-16.)

- Sönmez, V. (2009). *Eğitim Felsefesi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Ünal, A. (2010). Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Marifetname'sindeki Kozmolojik Görüşlerinin Analizi ve Günümüz Bilimi Açısından Değerlendirilmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Tekbaş, M. (2018). İbrahim Hakkı Erzurumlu'nun Eğitim Anlayışı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Kilis.
- Tekmen, D. Z. (2014). Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Mecmûatu“L İrfâniyye“si (Metin Transkripti ve Tahlil). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Tozlu, N. (1997). *Eğitim Felsefesi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Turgut, İ. (1991). *Eğitim Üzerine Felsefî Bir Deneme*. İzmir: Bilgehan Matbaası.
- Türer, O. (2005). Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Çocuk Terbiyesine Dair Düşünceleri, İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi II, İstanbul:Ensar Neşriyat.
- Yücelik, H. (2006). Erzurumlu İbrahim Hakkı'da Ahlâk Anlayışı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

BİŞKEK'TEKİ SOKAK VE CADDE İSİMLERİ

Dr. Faruk ÖZTÜRK

Kilis 7 Aralık Üniversitesi

ÖZET: Bişkek'teki sokak ve cadde isimleri Kırgızca ve Rusça isimlerden oluşmaktadır. Bazı sokak ve cadde isimlerinin Rusça isimlerden oluşması, Kırgızistan'da Rusların ve Rusçanın etkisini göstermesi açısından önemlidir. Kırgızistan bir dönem Rusların egemenliği altında kalmıştır. Dolayısıyla, Rus etkisi Kırgızların yaşamlarına olduğu gibi sokak ve cadde isimlerine de yansımıştır. Başka bir deyişle, Bişkek şehrinin Ruslar tarafından kurulmuş olması, sokak ve cadde isimlerinin Rusça olmasında önemli bir etkidir.

Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazanması ve Kırgızcaya verilen değerin artmasıyla birlikte, Rusça olan sokak ve cadde isimlerinin yerine Kırgızca isimler konulmaya başlanmıştır. Günümüzde ise birçok cadde ve sokak ismi Kırgızlaştırılmıştır. Buna ilk örnek olarak General Frunze'nin (1885-1925) doğup büyüdüğü şehre ölümünden sonra verilen Frunze adının Bişkek'e dönüştürülmesidir. Bişkek Kırgızca Pişpek (*Kimiz yapılırken karıştırmaya yarayan, ağaçtan yapılmış sopaya verilen isim*) kelimesinden gelmektedir.

Bişkek'teki sokak ve cadde adlarının büyük bir kısmını, kişi adları oluşturmaktadır. Önemli kişilerin adları, onların anısına sokak ve caddelere verilmiştir. Kişi adlarından sonra yer adları da önemli bir yer tutmaktadır. Yer isimleri verilirken renklerin, coğrafi özelliklerin ve dinî şahıs veya olayların ön plana çıktığını görmekteyiz. Bu çalışmada Rusça 364, Kırgızca 496 cadde ve sokak ismi belirlenmiş bu isimler kökenleri, anlamları ve yapıları bakımından ele alınarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, Bişkek, Frunze, Yer adları, Sokak ve cadde adları.

The Street and Avenue Names in Bishkek

ABSTRACT: The street and avenue names in Bishkek consist of Kyrgyz and Russian names. The fact that some street and avenue names consist of Russian names is important in terms of showing the influence of Russians and Russian language in Kyrgyzstan. Kyrgyzstan was under the Russian's rule for a while. Therefore, the Russian impact is reflected in the lives of the Kyrgyz as well as the street and street names. In other words, the fact that Bishkek was founded by the Russians is the key factor in the Russian street and avenue names.

With Kyrgyzstan's independence and the increasing value given to Kyrgyz language, Russian names began to be replaced by Kyrgyz street and avenue names. Today, many streets and avenue names have been Kyrgyzalized. The first example of this was the conversion of the city name Frunze to Bishkek which was named after the death of General Frunze (1885-1925) and Frunze was his native city. Bishkek comes from the Kyrgyz word Pishpek (the name given to the wood-made stick, which is used for mixing the Kyrgyz national beverage Kymyz).

Most of the street and avenue names in Bishkek are made up of personal names. These names are given to the streets and avenues for those important people's memory. After the person names place names also have an important role in this field. We see that colors, geographic features and religious figures or events take place while denominating places. In this study, the names of 364 streets in Russian, 496 streets in Kyrgyz and the names of these streets will be examined in terms of their origins, meanings and structures.

Key Words: Kyrgyzstan, Bishkek, Frunze, Place names, Street and avenue names.

1. GİRİŞ

Bişkek'teki sokak ve cadde isimleri genel olarak Kırgızca ve Rusça isimlerden oluşmaktadır. Sokak ve cadde isimlerinde Rusça isimlerin bulunması bize Rusların Kırgızistan'daki etkilerini göstermesi açısından önemlidir. Kırgızistan yaklaşık yetmiş sene gibi uzun bir dönem Rusların egemenliği altında kalmıştır. Bu da onların yaşamlarına olduğu gibi sokak ve caddelere koymuş oldukları isimlere de yansımıştır. Daha doğrusu Bişkek şehrinin Ruslar tarafından kurulmuş olması sokak ve cadde isimlerinin Rusça olmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ruslar Bişkek'ini kurduklarında sokak ve caddelere Rusça isimler vermişlerdir. Bu durum günümüzde değişmeye başlamıştır. Kırgızistan'ın bağımsızlığını kazanması ve Kırgızcaya verilen değerin artmasıyla birlikte Rusça olan sokak ve cadde isimlerinin yerine Kırgızca isimler konulmaya başlanmıştır. Buna Frunze adının Bişkek'e dönüştürülmesiyle başlandığı söylenebilir. Ancak birçok resmi işlemde hâlâ Frunze adı kullanılmaktadır. Frunze bu yörelerin işgalcisi Rus generalin adıdır. Kırgızistan'daki kaynaklar Bişkek'in ilk adının Pişbek / Pişkek olduğunu kaydetmektedir.

Bişkek'teki sokak ve cadde adlarının büyük bir kısmını, kişi adları oluşturmaktadır. Kişi adlarının yer adlarına temel oluşturması çok genel bir eğilimdir. Önemli kişilerin adları onların anısına sokak ve caddelere verilmiştir. Kişi adlarından sonra yer adları önemli bir yer tutmaktadır. Tabiat ve insanlarla ilgili hemen hemen bütün isimler sokak ve caddelere verilmiştir. Bu duruma bakarak sokak ve cadde

isimlerinin koyulmasında insanların yaşayışlarının, duygularının, düşüncelerinin ve yaşadıkları çevrenin etkisi vardır diyebiliriz. Bundan başka sokak ve caddelere deniz, göl, nehir, dağ, ağaç v.b. tabiatla ilgili isimler de verilmiştir.

Bu çalışmanın amacı Bişkek'teki sokak ve cadde adlarını adbilim açısından incelemek ve bir sınıflandırma yaparak sokak ve cadde adları arasındaki bağları ortaya çıkarmaktır.

Çalışmada öncelikle sokak ve cadde isimleri Lâtin harflerine çevrilmiş ardından her sokak ve caddenin anlamları bulunmuş ve tırnak içinde verilmiştir. Çalışmanın genişliği dikkate alınarak çalışmanın bu kısmında sadece Kırgızca cadde ve sokak isimleri kökenleri açısından ele alınmıştır.

2. KÖKENLERİ AÇISINDAN SOKAK VE CADDE İSİMLERİ

2.1. KIRGIZCA SOKAK VE CADDE İSİMLERİ

A

Abaya “kişi adı”

Abdıkadırova Ş. “kişi adı”

Abdrahmanova I. “kişi adı”

Abdrahmanova Toktobolota “kişi adı”

Abdrahmanova Yusupa “kişi adı”

Abdrayeva Mukaşa “kişi adı”

Acıbek baatıra “kişi adı”

Adırskaya “kişi adı”

Adışeva M. “kişi adı”

Adigine “kişi adı”

Ahunbayeva İsi “kişi adı”

Ak-Balta “akbalta”

Akbasarskiy “akpazar”

Ak-Bata “dua”

Ak-Bulak “akkaynak”

Akburinskiy “ırmak adı”

Ak-Coltoy “uğurlu”

Ak-Çölmök “oyun”

Akılbekova Sabırbeka “kişi adı”

Akiyeva Kalıka “kişi adı”

Ak-Kayın “ağaç adı”

Ak-Kıya “oyun”

Ak-Kuu “kuş adı”

Ak-Maral “hayvan adı”

Ak-Moor “beyaz mühür”

Ak-Ordo “akmerkez”

Ak-Muz “ak buz”

Ak-Say “akvadi”

Aksı “bölge adı”

Ak-Şıyrak “koyun ayağı”

Ak-Şookum

Aktalinskiy “aktarla”

Ak-Talaa “aktarla”

Ak-Tan “tan”

Ak-Terekskaya “kavak”

Ak-Tilek “dilek”

Ak-Tuz “tuz”

Ala-Arçinskaya “kekik”

Ala-Bukinskaya “ala öküz”

Alamedinskiy “yer adı”

Ala-too “aladağ”

Alayskiy “yer adı”

Aldanskiy

Alıbayeva Midina “kişi adı”
Alıkulova Barpı “kişi adı”
Almanat
Almanbet “kişi adı”
Altayskiy “dağ adı”
Altı Bakan “yer adı”
Altın-Beşik “altın beşik”
Altın kazık “altın kazık”
Ananyeva “kişi adı”
Altı-Tütün “altı tütün”
Anar “nar”
Arabayeve I. “kişi adı”
Ara-Kol “yer adı”
Araşan “yer adı”
Arça-Beşik “çam ağacından yapılmış beşik”
Arça-Gül “çam-çiçek”
Arstanbap “orman adı”
Asaba “bayrak”
Asanaliyeva Usengazı “kişi adı”
Asanbayeva Murtazı “kişi adı”
Asanoviy Dinarı “kişi adı”
Astrahanskaya “şehir adı”
Aşhabadskaya “şehir adı”
Aşar “yer adı”
Atbaşinskaya “atbaşı”
Atoynok
Avezova Muhtara “kişi adı”
Aydaraliyeva “kişi adı”
Aydın kol “göl adı”
Ay-Kol “ay ve göl”
Ay-Köçö “aysokak”
Aynı “kişi adı”
Aymonçok “ayboncuk”
Aytiyeva “kişi adı”
Aytmatova Torekula “kişi adı”
Azattık “özgürlük”
Azamat “kişi adı”

Aziya “yer adı”

B

Baba-Ata “büyükdede”
Badahşan “yer adı”
Bakay Ata “kişi adı”
Baha “kişi adı”
Bakayeve A. “kişi adı”
Bakıyan “yer adı”
Balık Kumara “oyun”
Balıkçinskiy “balıkçı”
Batırskiy “kahraman”
Batkenskiy “şehir adı”
Bayalinova Kasımalı “kişi adı”
Bayçeçekey “kardelen”
Baydobinskiy “yer adı”
Bayetova M. “kişi adı”
Baytik Baatıra “kişi adı”
Bayzak “kişi adı”
Bazar-Kurganskaya “pazarkuran”
Bazarnıy “pazar”
Beket “durak”
Bektenova Ziyaşa “kişi adı”
Belmazar “yer adı”
Berdibayeve A. “kişi adı”
Bereke “bereket”
Beş-Kungeyskiy “beş gün”
Beştektir “yer adı”
Beyşenaliyevoy Byubyusarı “kişi adı”
Bilim “bilim”
Biyskiy “zengin”
Bokonbayeva Dcoomarta “kişi adı”
Bolotnaya “kişi adı”
Boogaçı . “kişi adı”
Bos-Boltok “yer adı”
Bosogo “eşik”
Botaliyeva “kişi adı”
Bozsalkın “yer adı”

Buruldayskaya
Buurdinskaya “yer adı”

C

Canı-Konuş “yeni yer”
Canıl mırza “kişi adı”
Caştık “gençlik”
Canılık “Haber ”
Cayılma “yer adı”
Caz “ilkbahar”
Cazıyra “kişi adı”
Cdanova “kişi adı”
Ceek “kenar”
Ceniş “zafer”
Ceni-cok “kişi adı”
Cerge-Tal “yer adı”
Cetigen “yıldız”
Cetikaşkayevoy Nurkamal “kişi adı”
Cetkinçek
Cılga-Say “yer adı”
Cibek Colu pr. “ipek yolu”
Cide “ağaç adı”
Colon “kişi adı”
Coogazın “çiçek adı”
Coon-Dobo “yer adı”
Cumabek “kişi adı”

Ç

Çaldıbar “yer adı”
Çamgarak “yer adı”
Çapayeva “kişi adı”
Çatır-Kol “yer adı”
Çatırkulskiy “yer adı”
Çatkalskiy “yer adı”
Çımındık “yer adı”
Çıyırdı “kişi adı”
Çınarı “ağaç adı”

Çkalova “kişi adı”
Çolpon-Atinskaya “yer adı”
Çokmorova “kişi adı”
Çon-Kurganskaya “yer adı”
Çubak “kişi adı”
Çuguyevskiy “kişi adı”
Çunkurçak
Çüy “bölge adı”
Çüyкова s. “kişi adı”

D

Daban “yer adı”
Djakıpova “kişi adı”
Dastan “kişi adı,destan ”
Djalal-Abadskaya “yer adı”
Djamanbayeva Akmatbeka “kişi adı”
Djambula “yer adı”
Djamgerçinova Begimalı “kişi adı”
Djantoşeva Kasımalı “kişi adı”
Djergalanskiy “yer adı”
Djetı-Oguzskiy “yedi öküz”
Djolskiy “yol”
Djumgalskiy “yer adı”
Djunusaliyeva M. “kişi adı”
Dolon “yer adı”
Dostuk “dostluk”
Dubosekovskaya “kişi adı”
Dunayskiy “nehir adı”

E

Eginçiyeva “kişi adı”
Elebayeva Mukaya “kişi adı”
Enesay ” “nehir adı”
Er Tabıldı “kişi adı”
Erkin-Say “yer adı”
Erkindik B “özgürlük”
Erkin-Too “özgür dağ”

Ermak “kişi adı”

Er-Taylak “kişi adı”

Er-Töştük “kişi adı”

H

Han-Tenir “kişi adı”

Haydarkanskiy “yer adı”

Hudaybergenova T. “kişi adı”

I

Intımak “birlik”

İrçı U. “kişi adı”

İ

İbrahimova Sultana “kişi adı”

İgementdiyeva 3. “kişi adı”

İlim “İlim”

İlliyskiy “yer adı”

İlmenskaya “kişi adı”

İmanaliyeva “kişi adı”

İsanova N. “kişi adı”

İsık-kulskaya “göl adı”

K

Kaarmanskiy “kahraman”

Kaganskiy “ünvan”

Kahovskaya “kişi adı”

Kalımskiy “şehir adı”

Kambar-Ata “kişi adı”

Kambarkan “kişi adı”

Kamırata “yer adı”

Kanıkey “kişi adı”

Kançoro “kişi adı”

Kantskiy “yer adı”

Kantemirovskaya “kişi adı”

Kara-Alma “kara elma”

Kara-Baltinskaya “yer adı”

Kara-Bulak “ırmak adı”

Karacigaçski “yer adı”

Karadarinskaya “nehir adı”

Karagaçevaya “yer adı”

Karagayskiy “ağaç adı”

Karagoo

Kara-Koo

Karakolskiy “şehir adı”

Kara-Kucur “yer adı”

Kara-Kulskaya “yer adı”

Karakumskaya “çöl adı”

Karalayeva Sayakbaya “kişi adı”

Kara-Say “nehir adı”

Karasayeva K. “kişi adı”

Karasuyskiy “ırmak adı”

Karboz uulu “kişi adı”

Kayberen “ceylan”

Kaynazarovoy Surakan “kişi adı”

Kazakova V. “kişi adı”

Kazan-Bulak “yer adı”

Kazıbek “kişi adı”

Kazanskiy “şehir adı”

Kedeykan “kişi adı”

Kekol

Keleçek “gelecek”

Keminskaya “yer adı”

Kemerovski “şehir adı”

Keminskiy “yer adı”

Keneş “kişi adı”

Ken-Kol “yer adı”

Ken-Suu “yer adı”

Kensuyskaya “yer adı”

Keperyu-Bazar “yer adı”

Kerbez

Kerçenskiy

Kerege-Too “yer adı”
 Keremet “harika”
 Kerimbekova Kulçoro “kişi adı”
 Keygal
 Kıbıla “kible”
 Kırgıl-Çal ” “kişi adı”
 Kırk Çoro “kişi adı”
 Kırk Kız “kişi adı”
 Kızgaldak “bitki adı”
 Kızıl-Adır “yer adı”
 Kızıl-Alma ” “kırmızı elma”
 Kızıl-Kiyskaya “yer adı”
 Kızıl-Askerskaya “ünvan”
 Kızıl-Ordinskiy “yer adı”
 Kız-Saykal “kişi adı”
 Kızıl-Too “kızıldağ”
 Kococaş “kişi adı”
 Kocomkula “kişi adı”
 Koçkorskaya “yer adı”
 Kojobergenova S. “kişi adı”
 Kokandskiy “yer adı”
 Kok-Cangak “yer adı”
 Kok-Cayık “yer adı”
 Kokçetavskaya
 Kokço “bitki adı”
 Kok-Dcar “yer adı”
 Kok-Debe “yer adı”
 Kok-Kıyal “yer adı”
 Kok-Kıya “yer adı”
 Kok-Oy “yer adı”
 Kokomeren “bitki adı”
 Kok-Say “yer adı”
 Kok-Talaa “yer adı”
 Kolbayeva “kişi adı”
 Kolskiy “göl”
 Konorçok
 Konur-Olon
 Koşoy “kişi adı”

Koybagarova “kişi adı”
 Koyonkozova A. “kişi adı”
 Kozu-Baglan
 Koytaşskiy “yer adı”
 Kubanıç “kişi adı”
 Kubanskiy “yer adı”
 Kubinskaya “yer adı”
 Kudruka
 Kulanak
 Kulatova “kişi adı”
 Kuliyeva “kişi adı”
 Kulmurzayeva “kişi adı”
 Kultegin “kişi adı”
 Kumarıkskaya “yer adı”
 Kumbelskiy “yer adı”
 Kungoy “yön adı”
 Kupyanskaya “kişi adı”
 Kun-Koço
 Kurçatova “kişi adı”
 Kurenkeyeva Muratalı “kişi adı”
 Kurganskaya “yer adı”
 Kurmancan Datki “kişi adı”
 Kurskiy “yer adı”
 Kurultay “kurultay”
 Kuruluş “inşaat”
 Kuttubayeva A. “kişi adı”
 Kuyruçuk “kişi adı”
 Kuzbasskaya “şehir adı”

L

Lebedeva Kumaça “kişi adı”

M

Madaniyat “medeniyet”
 Macurum-Tal “ağaç adı”

Makmal “maden”
Maksat “kişi adı”
Maldıbayeva Abdılasa “kişi adı”
Malışeva “kişi adı”
Malikova Kubanıçbeka “kişi adı”
Mambetova B “kişi adı”
Mamıra “kişi adı”
Manasa “kişi adı”
Manasçı “manasçı”
Marata “kişi adı”
Matıyeva E. “kişi adı”
Matrosova “kişi adı”
Mayakovskogo Vladimira “kişi adı”
Mayli-Sayskiy “yer adı”
Maymak “yer adı”
Mederova “kişi adı”
Meçnikova “kişi adı”
Mırzake “yer adı”
Mıskal “kişi adı”
Miçurina İvana “kişi adı”
Minbulakskiy “yer adı”
Midina “kişi adı”
Minina “küçük”
Min-Kuş “yer adı”
Minskaya “şehir adı”
Moldo Niyaz “kişi adı”
Moldokulova A. “kişi adı”
Molodaya Gvardiya “genç muhafız-
lar”
Muras “miras”
Murgabskiy “yer adı”
Muromskaya “şehir adı”
Murmanskaya “şehir adı”
Musı Djalilya “kişi adı”
Musulmankulova M. “kişi adı”

N

Nahimova “kişi adı”
Narinskaya “yer adı”
Namanganskaya “yer adı”
Nariste “bebek”
Naukatskiy “yer adı”
Nayman “kişi adı”
Nerçinskiy “kişi adı”
Nooruz “nevruz”
Nurekskaya

O

Oguz-Ata “yer adı”
Ogonbayeva Ataya “kişi adı”
On-Arça “ağaç adı”
Omur “ömür”
Onarçinskiy “ağaç adı”
Orhon “kişi adı”
Ormokoyeva “kişi adı”
Orozbekova “kişi adı”
Orozova K. “kişi adı”
Orto-Arık “orta ırmak”
Orto-Tokoyskiy “orta orman”
Oşskaya “şehir adı”
Ot-Araba
Ottuanskiy
Oysul-Ata “yer adı”
Oy-Tal “yer adı”
Oy-Tereken

R

Raditşeva A. “kişi adı”
Razina “kişi adı”
Razzakova “kişi adı”
Rıleyeva “kişi adı”
Rıskulova “kişi adı”
Rısmendeyeva “kişi adı”

S

Saadak
 Saadeyeva “kişi adı”
 Sadıbakasova “kişi adı”
 Sadıgaliyeva “kişi adı”
 Sağımbayeva Manasçı “kişi adı”
 Sahalinskiy “yer adı”
 Sakaldu “yer adı”
 Saliyevoy “kişi adı”
 Saltanat “kişi adı”
 Saltıkova-Şedrina “kişi adı”
 Samançina “kişi adı”
 Sancıra “masal adı”
 Samınçı Colu “samanyolu”
 Sandık-Tor “yer adı”
 Saranskiy “kişi adı”
 Saratovskaya “yer adı”
 Sarı-Bulun “yer adı”
 Sarı-Çelekskaya “göl adı”
 Sarı-Uçkun “yer adı”
 Sarıncı-Bekey “kişi adı”
 Saruyskiy “sarı ev”
 Sayma-Taş “yer adı”
 Semetey “kişi adı”
 Seyil “yer adı”
 Seytek “kişi adı”
 Sıdıkova A. “kişi adı”
 Sın-Taş “yer adı”
 Sırgak “kişi adı”
 Sokulukskaya “yer adı”
 Solikamskaya
 Sonkulski “yer adı”
 Suhe-Batora “kişi adı”
 Sultana B. “kişi adı”
 Suluu-Tör “güzel köşe”
 Sulyuktinskiy “yer adı”

Susamırskiy “yer adı”
 Suvanberdiyeva T. “kişi adı”
 Suvorova “kişi adı”
 Suyerkulova A. “kişi adı”
 Suzakski “yer adı”
 Syumbayeva Ahmatbeka “kişi adı”

Ş

Şabdan “kişi adı”
 Şabdan Baatıra “kişi adı”
 Şapak “kişi adı”
 Şattık “neşeli”
 Şaumyana
 Şookum “şafak”
 Şoorukova K. “kişi adı”
 Şopokova D. “kişi adı”

T

Tabaldiyeva A. “kişi adı”
 Tabışaliyeva S. “kişi adı”
 Tagıldır Too
 Talaa “tarla”
 Talasskiy “yer adı”
 Talay “kişi adı”
 Taldı-Bulak “yer adı”
 Taldı-suyskaya “yer adı”
 Tallinskiy “yer adı”
 Taragay
 Taş Rabat “yer adı”
 Taşarık “yer adı”
 Taşauzskaya
 Taşkentskaya “yer adı”
 Taş-Kumırskaya “yer adı”
 Tattıbubu “kişi adı”
 Taymırskiy “yer adı”
 Tayşetskaya

Temirova “yer adı”	Tuyukskaya
Tendik “eşitlik”	Tverskaya “yer adı”
Terek-Say “yer adı”	
Termeçikova Ş. “kişi adı”	<u>U</u>
Terskiy “yer adı”	
Tinaliyeva “kişi adı”	Ulan “kişi adı”
Tınçtık “barış”	Ular “kuş adı”
Tınıbekova T. “kişi adı”	Uluk-Too “uludağ”
Tınıstanova K. “kişi adı”	Umetaliyeva Temirkula “kişi adı”
Timiryazeva K. “kişi adı”	Umut “ümit”
Togolok Moldo “kişi adı”	Usenbayeva Alımkula “kişi adı”
Toguz Kanat “yer adı”	Ussuriyskiy
Toguz Kayrık	Uşakova “kişi adı”
Toguz Tutun “yer adı”	Uzgenskaya “yer adı”
Toguzak	Uzun-Bulak “yer adı”
Tokmakskaya “yer adı”	
Tokoldoş	<u>Ü</u>
Tokombayeva Aalı pr. “kişi adı”	Üç-Kurganskaya “yer adı”
Toktogula “kişi adı”	Üç-Terekskiy “yer adı”
Toktonaliyeva Aliaskara “kişi adı”	Üç-Tulga
Ton “yer adı”	<u>Y</u>
Tşerbet “kişi adı”	
Tugolbay Ata “kişi adı”	Yunusaliyeva B. “kişi adı”
Tuleberdiyeva “kişi adı”	
Tulpar-Taş	<u>Z</u>
Tulskaya “yer adı”	
Tungusskiy	Zaharyeva N. “kişi adı”
Turgeneva “kişi adı”	Zulayka “kişi adı”
Turusbekova Djusupa “kişi adı”	Zaman “zaman”
Tuyuk-Car	

3. SONUÇ

Tanrı dağlarının kuzey eteklerinde Çuy vadisinde, Alarça ve Alamedin nehirlerinin arasında denizden 750 m. yükseklikte kurulmuş Bişkek şehrinin *Lenin, Birdik-Birmayıs, Oktyaber, Sverdlovskiy* adlarında dört ilçesi bulunmaktadır.

On altı yatay ve yirmi altı dikey cadde bulunan Bişkek'teki caddeler 1917 Bolşevik İhtilâli'ne kadar *istikametlerine göre Taşkent, Tokmak, Sokuluk; nehirlerle göre Alamedin, Alarça, Atbaşı, yakınlardaki tabiat varlıklarına göre Karasu, Beregovaya, Klyuçevaya; yönlerine göre Kuzey, Güney, Doğu, Batı* ve şehirdeki önemli binalara göre *Kuzneçnaya, Baraçnaya, Tserkovnaya, Kladbişçenskaya, Sadovaya, Bulvarnaya, Kazarmennaya, Lagernaya, Lazaretnaya* diye adlandırılmıştı: Kuruluşundan günümüze kadar değişmeyen cadde ve sokak ismi kalmamıştır...

KAYNAKLAR

- Başkan, Özcan (1977). *“Türkiye’de Köy Adları Üzerine Bir Deneme”*, TDAY Belle-ten 1978, Ankara.
- Barataliev Ö., Düyşönakunov M., Mambetcunuşov T. (2004), *“Kırgızstandağı Cer-Suu Atalıştarının Sözdüğü”*, Bişkek.
- Oruzbaeva, B(1984) Фрунзе Энциклопедия, Frunze: Frunze Yayınları.
- Petrov, B.G B. (2008). Фрунзе Советский 1926-1991, Bişkek : Frunze Yayınları
- Türkoğlu, İsmail: “Bişkek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

B- ULUSLARARASI POLİTİKA

RUS DIŞ POLİTİKASINDA YENİ BATICILIKTAN ÇOK-KUTUPLULUĞA DEĞİŞEN SİYASAL SÖYLEM: 1993 DIŞ POLİTİKA VE ASKERİ DOKTRİN İLE 1997 ULUSAL GÜVENLİK KONSEPTLERİ

Dr. Elif ŞİMŞEK ÖZKAN
Erciyes Üniversitesi

ÖZET: Ana-akım Uluslararası İlişkiler kuramlarının teorik sınırları, uluslararası ilişkilerdeki değişim olasılığının incelenmesini kısıtlamaktadır. Fakat Soğuk Savaş sonrası Rusya'nın dış politikası kısa bir süre içinde Yeni-Batıcı/Atlantikçi eğilimden, sonradan Çok-Kutupluluk halini alacak bir tür yeni Avrasyacılığa dönüşmüştür. Bu değişimi resmî belgeler üzerinden anlamlandırmak için, İnŐacılık, Uluslararası İlişkiler'e getirdiği kimlik ve öteki gibi kavramlarla yeni bir çözümleme önerisi sunmuştur. İnşacı çerçevede, Rusya'da Yeni Batıcı Atlantikçi siyasetinin kısa sürede yerini Çok Kutuplu Dünya beklentisine bıraktığı fark edilmektedir. Rusya'nın dış politikasındaki bu değişim ve süreklilik, devletin 1993'te ilan ettiği yegâne Yeni Batıcı Belgeler ile 1997'deki Ulusal Güvenlik belgeleri karşılaştırıldığında fark edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yeni-Batıcılık, Çok-Kutupluluk, 1993 Dış Politika Konsepti, 1997 Ulusal Güvenlik Stratejisi

Change in the Political Discourse in Russian Foreign Policy from Atlanticism to Multi-Vectorism: A Comparative Analysis of the 1993 Foreign Policy Concept, and 1997 National Security Blueprint.

ABSTRACT: Theoretical limits of the mainstream international relations restrict them to explain the possibility of change in international relations. Yet the post-cold war Russian foreign policy shifted in a very short time from Atlanticism to a sort of Eurasianism, later transformed to Multi-Vectorism. In order to explore this change by discourse analysis, constructivism introduces such distinctive concepts as identity, construction and other. Within constructivist framework, it is understood that the Atlanticist/New-Westerniser Foreign Policy was abandoned in a very short term, in favour of Multi-Vectorism, firstly called as Eurasians pragmatism in Russia. In order to explore change and continuity in Russian Foreign Policy, it is needed to compare the only Pro-Western Policy Papers announced in 1993 and the National Security Blueprint of 1997.

Keywords: Atlanticism, Multi-Vectorism, 1993 Foreign Policy Concept, 1997 National Security Blueprint

GİRİŞ VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Dış politika hükümetin uluslararası toplum ile ilişkilerini oluşturan faaliyetleri ve bu alandaki amaçlarının sınırlı parçalarını oluşturmaktadır Dış Politika Belgeleri ve Askeri Konseptler, devletin çıkarını belirleyen devlet kimliğini işaret etmektedir. Devletlerin ulusal öz-bilincini (self-consciousness) gösteren metinlerdir. Buna bağlı olarak kimlik ve dış politika arasındaki etkileşimin derecesini ortaya çıkarmaktadır. Dış politika metinleri, dolayısıyla, dış politikanın söylemini oluşturmakta, söylem ise kavramların birbirileri ile ilişkileri bağlamında dilin içindeki değer ve kuralları işaret ederek, anılan incelemeyi derinleştirmekte ve böylece genelleştirmeye izin vermektedir (Larsen, 1997: 32). Metin ve söylem analizinin yorumlanmasında (interpretation), en fazla önem atfedilen değerlerin belirlenmesi için öncelikli olarak amilin amaçladığı referanslarının (intended referent) belirlenmesi gerekmektedir (Brown ve Yule, 1983: 204-205).

Bu çalışmada Rusya Federasyonu’nun 1993 tarihli ilk Rus Dış Politika Konsepti, aynı yıl yayımlanan Askeri Doktrini ve 1997 tarihli Ulusal Güvenlik Belgesinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda Rusya Federasyonu’nun ilk Dış Politika Belgesi ve Askeri Konsepti’nden farklı olarak 1997’de yayınlanan Ulusal Güvenlik Belgesinde tehditler, riskler, devletin ittifak amaçları ve dünya siyasetine yaklaşımının değişiminin çözümlenmesi amaçlanmıştır ve bu değişimi tartışmayı hedefleyen bu çalışmada üç belge de iki farklı başlıkta ele alınmıştır.

1.RUSYA FEDERASYONU’NUN 1993 TARİHLİ DİŞ POLİTİKA KONSEPTİ VE ASKERİ DOKTRİNİ

Rusya Federasyonu’nun yayınlanan ilk Dış Politika Konsepti, yedi noktada dönemin devlet kimliğini ve siyasi eğilimini göz önüne sermiştir. Rusya’nın yakındaki devletlerdeki olası çatışmalarda etnik Rus ve Russofonların (Rusça Konuşanlar) “azınlık haklarının korunması” konseptte dikkat çekilen unsurların başında yer almıştır. Bu öncelik, Rusya’nın dünya siyasetinin temel amacı olmaya devam etmiş, hatta Rusya, devletin 2008 Gürcistan müdahalesinin nedenleri arasında buna da yer verilmiştir. İkinci olarak, Rusya Federasyonu’nun “toprak bütünlüğünün ve birliğinin korunması”nın altı çizilmiştir. Bu, o dönemdeki Çeçen ayrılıkçılığını işaret etmiş ve 2000’lerin başında, insan hakları açısından tartışmalı bir operasyonla bu eğilim sona erdirilmiştir. Eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) toprakları, metinde Rusya açısından “hayati önem taşıyan çıkar bölgesi” olarak nitelendirilmiştir. Bu husus, Yeltsin’in yakın çevre (blijneye zarubejye) siyasetinden farklı olarak bu bölgeye sınırlı bir ilginin söz konusu olduğunu işaret etmiştir. Metinde yer alan sınırlı yakın çevre vurgusu, Yeltsin’in Rusya’nın eski Sovyet uzamındaki barış ve

istikrarın güvencesi olduğuna dair söylemleriyle, dış siyasette metnin ilanından bir yıl dahi geçmeden fiili olarak tedavülden kalkmıştır ve Rusya'nın öncelikleri arasında, kavramsal olarak zikredilmese dahi, yerini artırmıştır. Doktrinin işaret ettiği önceliklerden sapma gösteren şekilde, 1993-1994 arasında Yeltsin, siyasal olarak yakın çevreye sınırlı bir ilgi değil, bütüncül bir alaka göstermeye başlamıştır.

Devletin dış siyasal eğiliminin değişmesiyle üretilmiş bir siyasal kavram olmayan yakın-çevre, Yeltsin'in 1990'daki söylemlerin, SSCB'nin dağılmasından sona birliğin 15 ögesinden birini oluşturan Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin (RSFSC) sınırları dışında kalan etnik Ruslar ve kendilerini Russofon olarak tanımlayan 25 milyon civarındaki Rus Diasporası'na yönelik olası bir ayrımcılığa karşı, geleceklerinin Rusya tarafından teminat altına aldığını işaret etmiştir (Breslauer, 2002: 151). Eski Sovyet uzamının Yugoslavyalaşmasının önüne geçmek için Rusya'nın revize ettiği yakın çevre siyaseti, Batı Avrupa ve ABD tarafından ilk etapta Rus Monroe Doktrini olarak nitelendirilmiştir (Gelb, 1993). Ancak bu yönelim ile söylemsel ve edimsel olarak konseptten farklılaşan dünya siyaseti, devletin koşulsuz Yeni-Batıcı/Atlantikçi eğiliminden görünür bir kopuşu işaret etmiştir. Bu kopuş, 2000 Dış Politika Konsepti'nde Rusya'nın yakın çevresine himayeci siyasete doğru evrilmiştir.

SSCB'nin dağılmasını, kendi kuruluşuyla eşanlı olarak zorunlu kılan “Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) çıkarları ve BDT içinde işbirliği,” metinde değinilen hususlar arasında yer almıştır. Buna ilaveten metinde gönüllü katılıma dayalı uluslararası bağlantıların birer bağımsız özneler olarak devletler-arası etkin ögeler haline dönüşmesi gerektiğine dair bir beklenti söz konusu olmuştur. SSCB ardılı coğrafyadaki gelişmelere tehlike ya da tehlike kaynağı anlamı atfeden metinde, Rusya'ya yönelik tehlikeler arasında BDT coğrafyasındaki beklenmedik gelişmeler ve uluslararası güvenlik zaafları ile ekonomiye yer verilmiştir. Ancak devletin kendisine karşı doğrudan tehditler karşısında, silahlı tedbirleri de içeren bir cevap ihtimaline metin boyunca sadece bir kere gönderme yapılmıştır (KVPRF: Kontseptiya Vneşnei Politiki Rossiskoy Federatsiyi, 1993). Son olarak, Rusya ve BDT alanındaki Müslüman nüfusun yoğunlaştığı bölgeler “tehdit riski taşıyan alanlar” olarak nitelendirilmiş ve buna ilaveten metinde devletin yakın çevresinin rekabete açık olmadığı vurgulanmıştır. Bu husus, metine hâkim olan Atlantikçi/Yeni Batıcı üslubun tek istisnasını oluşturmuştur. Metnin ilerleyen bölümlerinde, Rusya'nın kendisinin de üyesi olduğu Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'na (AGİK) attığı değer de, Rusya'nın kendisinin üyesi olduğu ve olmadığı kurumlar arasında bir ayrıma gittiğini göstermiştir. Gerçekten de Rusya, Yugoslavya Krizi'nde arabuluculuğa talip olduğu bu dönemde, işbirliği ve çatışmaların barışçıl yoldan çözülmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Metinde Yugoslavya sorununa da değinilmiş ve çözüm için BM ve AGİK'i

işaret edilmiştir (KVPRF, 1993). BM, BDT ve AGİK'den farklı olarak Rusya'nın üye olmadığı Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) da benzer şekilde “olumlu bir ek anlamla ilişkilendirerek” metinde yer almış, hatta konseptin ilanının üzerinden bir yıl geçmeden, Rusya, Büyük Vatansever Savaş'ın başlamasının 50. yıldönümüne denk gelen 22 Haziran 1994'te NATO-BİO (NATO-Barış için Ortaklık) Çerçeve belgesin imzalayarak BiO'ya taraf olmuştur (Rubinstein, 1997: 43). Böylece, kategorik olarak Batı'ya olumlu anlam atfeden metindeki Batı vurgusu pratikte Rusya'nın BİO'ya taraf olmasıyla sembolik olarak kendisini göstermiştir.

Uluslararası örgütlerin yanı sıra metinde, devletlerle ikili ilişkiler ve bölgesel dış politika hususlarına da yer verilmiştir. Bu hususta “Asya ile yakın uluslararası ilişkiler ile ABD ve Batı Avrupa ile ilişkilerin geliştirilmesi”ne değinilmiştir. Burada Asya ve ABD ile Batı Avrupa'ya doğrudan atıf yapılması, devletin dönemsel önceliklerini açısından anlam taşımıştır. Batı ile işbirliğinin, Rusya'nın daha da Batılaş-tırılması hedefine yardımcı olacağı işaret edilen konseptte, ABD, Rusya'nın, müttefiki ve partneri olarak tanımlanmıştır. ABD'nin, Rusya'nın dönüşümünü daha etkin biçimde destekleyeceği bir konumda yer almasına dair bir eğilim söz konusu olmuştur (KVPRF, 1993). Metinde START-II Antlaşması'nın yürürlüğe konulmasını da içerecek şekilde silahsızlanma ve silahsızlanmaya yönelik önlemlerinin desteklenmesine yönelik bir vurgu söz konusudur. Kırım'ın bu metinden 20 yıl kadar sonra Rusya'nın toprak bütünlüğüne katılması ardından, Rusya bu hususta tam aksi yönde bir siyaset benimsemiştir. Son olarak metin, devletin dünya siyasetindeki öncelikleri arasında “eski Sovyetler coğrafyasındaki nükleer gücün Rusya'nın uhdesinde toplanması” gerektiğine yer vermiş ve bununla ilişki olarak kimyasal ve biyolojik silahlar üzerine bir konvansiyonun benimsenmesine yönelik bir ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır (KVPRF, 1993).

İlk Rus Dış Politika Konsepti, devletin öz tanımlaması(self-identification) açısından devletin istemli olarak kendisinin “demokratik doğasına” gönderme yaparak kendisini “dünyanın önde gelen demokrasileri ve dünyanın demokratik olarak gelişmiş devletleri içinde” konumlandırmıştır. Bu haliyle Rusya, kendisini, bu kategorinin bir mensubu olarak kimliklendirmiş ve bu kimliği paylaştığı diğerlerine kendisinin kıymetli uzun geçmişi, özgün jeopolitik konumu, yeterli askeri gücü ve kapasitesi ile teknolojik ve entelektüel etnik kaynaklarının varlığını hatırlatmıştır. “Rusya, Batı” kavramını, metinde; “dünya ekonomisinin uluslararası ilişkilerin ve küresel medeniyet sürecinin en önemli merkezlerinden biri olarak” tanımlayarak, bu duruma yönelik herhangi bir eleştirisi ya da çekincesi söz konusu olmamıştır (KVPRF, 1993).

Konsepte “Batı'nın kurucu değerleri ve nitelikleri ile ilgili temel medeni ve iktisadi özelliklere” sahip olmak, Rusya'nın hedefleri arasında yer almıştır. Bu hedef ile kendisini, Batı'nın bir parçası olarak gören Rusya, burada her ne kadar kendisini

Batılı kimlik ile tanımlamış olsa bile “kendisinininkilerle, Batı’nın çıkarları arasındaki farklılıklar ve bunların çatışma ihtimalini” de göz ardı etmemiştir. Rusya, bir “kudretli devlet” (derjava) olarak uluslararası toplumun “eşit ve doğal katılımcısı” olacağıнын altını çizmiş ve devletin bu hedefinin, “aktif, pragmatik ve dengeli” bir siyaset izleme zorunluluğunu, “konumunun da etkisiyle,” beraberinde getirdiğini hatırlatmıştır. Böylece Rusya’nın, Batı ile aralarında olası bir fikir ayrılığı ihtimalini göz ardı etmediğine işaret edilmiştir. Ancak, Batı ile paylaşılan temel çıkarlar ve ortak demokratik değerlerin, anılan farklılıklar ve görüş ayrılıklarına nazaran, ikisini birleştiren daha büyük bir payda olduğuna dikkat çekilmiştir (KVPRF, 1993). Bu ifadelerin de gösterdiği üzere Batı kavramı, metinde; tamamen olumlu anlama gelecek biçimde kullanılmıştır. Teknolojik gelişmişlik, ekonomik refah gibi materyal ölçülebilir unsurlar ile söylemsel ve ideasyonel bağlamda soyut Batı kavramsallaştırması arasında dinamik bir ilişki kurulmuştur. Batı ile ilişkinin “ortaklıktan tür müttefiklik düzeyine yükseltilmesine” dair inanca değinen metin Rusya’nın demokrasi, eşitlik ve özgürlük gibi Batı Avrupa ve ABD’nin önem atfettiği değerlerin, Rusya’nın toplumsal geleneklerinde bulunduğunu işaret etmiştir (Rybkin, 1995: 28).

Son olarak ulusal çıkarların, ideolojik eğilimlerden daha önemli olduğuna göndermelerde bulunan metin, Rusya’yı Batı’ya içkin bir ek-anlamla birlikte kimliklendirerek, aslında bir “yeniden ideolojileştirme metni” haline dönüşmüştür. Dolayısıyla Batı kavramına Sovyet döneminden farklı olarak bütün kurum ve değerleriyle birlikte atfettiği olumlu anlam, devletin SSCB’yi ve Sovyet geçmişi ötekileştirmesini de beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla metin, bu haliyle bir de-Sovyetizasyon (Sovyetlerden-arındırma) işlevi taşımıştır. Bu durum hem konseptin hem de temsil ettiği dönemin, Soğuk Savaş zamanına özgü bir ideolojik kimliklendirme sürecine denk geldiğini işaret etmiştir. Buna ilaveten metinde, Batı, sembolik olarak sadakat vurgusuna odaklı bir anlamlandırma üzerine inşa edilmiştir. Neticeyle bu konsept, Rusya’nın 2008’e kadar geçen süre zarfında son kez ve aynı işlevle donatıldığı bütün metinlerden farklı olarak, devletin kendi öz-kavramsallaştırmasının (self-image) doğrudan “Batı” olarak tanımlanan bir ideolojik bağlama dayanarak inşa ettiği metin olma özelliğini taşımıştır. Böylece devletin kendi öz-kavramsallaştırmasını, Yeni Batıcı/Atlantikçi değerler üzerinden, devletin olması gereken siyaseti olarak sunan konsept, bu haliyle bir ideolojik metin haline gelmiştir.

Dış Politika Konseptinden yaklaşık 10 ay sonra kabul edilen Rus Askeri Doktrinini de uzun bir süre tartışılmıştır. Doktrin, Mayıs 1992’de Yüce Sovyet tarafından reddedilmiş ve ardından ancak bir sonraki yılın Kasım’ında kabul edilmiştir. Doktrin, Dış Politika Konseptinde ele alınan “yakın çevre” kavramına bir açıklık getirmiştir. Doktrinde kavramın işaret ettiği alan, eski Varşova Paktı üyelerini de kapsayacak şekilde geniş biçimde ele alınmıştır. Metnin “giriş” ve “sonuç” kısımlarının her

ikisinde de “Doğu ve Batı arasındaki ideolojik bölünmenin ortadan kalktığı vurgusu” devlet siyasetine hâkim Yeni-Batıcı/Atlantikçi eğilimi işaret etmiştir (OPVDRF: Osnovnyye Polozheniya Voyennoy Doktriny Rossiyskoy Federatsiyi, 1993). Metin, 1993 Dış Politika Konsepti ile aynı çizgide kalarak, dağılma sonrasında Rusya’nın, idealist biçimde Batı ile birlikteliğine gönderme yapmıştır. BM Şartı’nın 2. maddesinin 4. fıkrası gereğince içişlerine müdahalenin kınandığı metinde, Rusya’nın kendi çıkarlarını zedelemeyecek devletler ile dost olduğunun ve Rusya’nın meşru müdafaa haricinde askeri güce başvurmaktan kaçınma eğilimini taşıdığının altı çizilmiştir. Rusya’nın Orta ve Doğu Avrupa Devletleri ile iyi ilişkileri sürdürmeye ve mümkün olduğunca geliştirmeye yönelik ilgisini ortaya koymuştur ve BM Güvenlik Konseyi’ni dışarıda bırakan her türlü küresel çapta barış-yapma, barışı-sürdürme ve barışı-koruma faaliyetlerinin; Rusya açısından ciddi bir rahatsızlığa kaynaklık edeceğine işaret etmiştir.

Netice itibarıyla 1993 Dış Politika Konsepti ve 1993 Ulusal Askeri Doktrini, Rusya’nın, kendisini içinde tanımladığı Batılı ailesiyle iş birliğinin, devletin dünya siyaseti için rehber olarak kabul edildiğini işaret etmiştir. Bu kimliklendirme, Rusya’nın Yeni-Batıcı/Atlantikçi çerçevede kendi çıkarları ile Avrupa’nın çıkarlarını aynılaştırdığını göstermiştir. Buna ilaveten Askeri Doktrin’de de tıpkı Dış Politika Konsepti gibi, Rusya’nın kendisini içinde tanımladığı Batılı ailesi içinde “kudretli devlet” (derjava) olarak konumlandırılmasına dair beklentisi yer almıştır. Böylece Rusya’nın kendisini içinde tanımladığı Batılı Ailesi tarafından da kudretli bir devlet olarak tanınması gerektiğine dolaylı olarak dikkat çekilmiştir. Konsept ve doktrin birlikte incelendiğinde devletin kuruluşundan 1993’e kadar Rus Dış Politikasının, sonucu sıfır toplamı bir oyun gibi sert realist sınırlar içinde tanımlanmadığı fark edilmiştir. Rusya, Sovyet molasından sonra geri döndüğü Batılı Ailesinin diğer üyeleri tarafından “daha eşit” bir ortak olarak tanınma isteğini örtülü olarak yansıtmıştır.

Her ne kadar Rusya, Gorbaçov dönemiyle başlayan Batı ile “uzlaş” çerçevesinin dışına çıkmasa da Rusya’nın dünya siyasetine yönelik ulusal muhalefetin, devletin muhatap aldığı Batı Avrupa ve ABD tarafından, eşit bir partner olarak değil, Soğuk Savaş’ın mağlubu SSCB’nin halefi olarak anlandırıldığını da içine alan eleştirilerini yoğunlaştırmıştır. Anayasa Krizi, Yeltsin tarafından, 4 Ekim’de Rusya Federasyonu Parlamentosu’na yönelik askeri operasyonu dindirilmiş ancak muhalefet tam olarak sona ermemiş, neticeyle devletin Yeni-Batıcı/Atlantikçi çizgisine ancak 1993’ün sonuna kadar sadık kalınmıştır.

Kapitalist sisteme alternatif üreten bir potansiyel yerine, kapitalizme entegre olmaya çalışan bir devlet olarak Rusya’nın iktisadi ve siyasal dönüşüm sürecinde seçimlerin şeffaflığı, basın özgürlüğü, yolsuzluk ya da demokratikleşme süreçlerinden hiçbirisi Avrupalı muhatapları tarafından ciddi bir eleştiri odağı oluşturmamıştır.

Yeltsin yönetiminin iç reformlar hususundaki sert politikası, “ABD’nin dış politika-sında kapitalizmi, demokrasiye yeğleyen istikrarlı çizgisinin” devamı olarak, destek-lenmiştir (Mahoney, 2000:4192). Örneğin Putin döneminde Batı’nın oldukça sert söylemleri içeren Rusya demokrasisi eleştirileriyle kıyaslandığında ABD’nin de içinde yer aldığı ve bir anlamda yönlendirdiği Batı’nın; 4 Ekim’de gerçekleştirilen parlamento baskını karşısındaki tepkisi, yok denecek kadar düşük seviyede kalmıştır (Stone vd., 2013: 40; Stoner-Weiss ve McFaul, 2009). Batı tipi demokratikleşme ile uyuşmayan bu görüntülere Batı’nın tepkisiz kalmasının öncelikli olarak Rus nükleer silahlarının yanlış güçler eline gidebileceğine dair korkudan kaynaklanması söz ko-nusu olmuştur (Levitsky ve Lucan, 2010: 193). Benzer şekilde Yeltsin’in rakiplerinin olası iktidarının, Rusya’yı Batı’dan yeniden uzaklaştırma ihtimali de bunun dinamik-leri arasında yer almıştır.

Neticeyle her iki metnin de ilanlarının üzerinden bir yıl geçmeden Dışişleri Bakanı Kozirev, Batı ve Rusya arasında gerçek bir işbirliği için pratik anlamda, “Batı ile Rusya arasında siyasi uyumlandırma” olarak adlandırılan gereksinimler dizinine dikkat çekmiştir: Rusya’nın G-7’ye üye olarak kabul edilmesiyle, Avrupalı ailesi ile aralarında “kurumsal uçurum” kapanmasına yönelik girişimlerin başlaması, bunların arasında ilk sırada yer almıştır. İkinci olarak, NATO’nun geleceğinin, hep birlikte yeniden düşünülmesine, Rusya ile Batı arasındaki siyasi uyum açısından önem atfe-dilmiştir. Üçüncü olarak Avrupa ve ABD ile işbirliğiyle AGİK’in dönüştürülmesi gündeme taşınmıştır. Bosna-Hersek’te başlayan çatışmaların işaret ettiği gibi bölge-sel problemlerde Rusya ve ABD arasında işbirliğinin artırılması ile Rusya’nın da tıpkı ABD gibi karışık, çatışmalı ve muğlak uluslararası gelişmeleri yönetebilmesine saygı duyulması gerekliliği bunları izlemiştir (Rubinstein, 1997: 43-44).

Öncelikli olarak Rusya’nın odak noktalarına Aralık 1994’ten sonra Çeçen so-runu da eklenmiştir. Buna ilaveten uyumlandırmanın ilk hususuyla ilgili olarak, 1993 ve 1994 arasında Rusya ve G-7 arasındaki ilişkiler, ABD açısından “Rusya için en-dişelenmenin değil Rusya ile işbirliği” etrafında şekillenmiştir. Bu süreçte Yeltsin’in de katılımıyla “G-7+1 Zirvesi” düzenlenmiş, Rusya’nın dönüşümü, G-7 tarafından desteklenmiş ve aralarındaki ilişkiler Tokyo Zirvesi ile daha da geliştirilmiştir. An-cak bu desteğin sınırları, Rusya’nın Batı’dan beklediği seviyeye ulaşmamasını bera-berinde getirmiştir. Bunun üzerine Rusya’nın dünya siyasetindeki değişim, 1997 bel-gesinde kendisini göstermiştir. Ancak, liberalleşmenin geri dönülmez bir yol olarak kavramsallaştırılması, bu ve benzeri sapmaların, bu süreçteki yol kazaları olarak ni-telendirilmesini beraberinde getirmiştir. Rusya, 1998 Birmingham Zirvesi’nde, G-7’nin sekizinci üyesi olarak kabul edilmiştir. Rusya’nın dünyanın ileri gelen ilk 10 ekonomisinin içinde sayılmadığı bir dönemde gerçekleşen bu üyelik, Rusya’nın

kudretli devlet statüsünün, ekonomik kapasite haricinde başka belirleyenleri olduğunu da göstermiştir.

Gayri Safi Yurtiçi Hasılası, 1998’de Hollanda ya da Türkiye’ninkinden fazla olmayan ve öncü bir endüstriyel güç olmamasına rağmen bu üyelikle, Rusya; ağırlığından daha fazla bir değerlendirilmiştir (Twigg vd., 2006: 17). Rusya’nın üyeliği, bu anlamda, aslında, kendi, uluslararası statüsünün, farklı uluslararası örgütler aracılığıyla “kudretli devlet” olarak tanınma isteğinin kabulü anlamına gelmiştir (Smith, 2012: 57-58). Ancak, Haziran 2014’te yapılacak zirveye ev sahipliği yapmaya hazırlanırken, toprak bütünlüğüne Kırım’ın da eklendiğini kabul etmesiyle, Rusya’nın üyeliği askıya alınmıştır. Son olarak Rusya’nın beklentilerine uygun olarak AGİK, 1994 Budapeşte Zirvesi’nde Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı’na (AGİT) dönüştürülerek kurumsallaştırılmıştır. Ancak bu kurumsallaşma, Rusya’nın beklentisinden farklı olarak, tarafların işbirliği ve ortak hareket etme kapasitesini değiştirmiştir.

2. 1997 ULUSAL GÜVENLİK KONSEPTİ VE DEĞİŞEN DIŞ POLİTİKA ÖNCELİKLERİ

Rusya’da devletin kendisinin ne olduğu ve dünya siyasetinin nasıl şekillenmesine dair tartışmalar devam ederken, Rusya’nın başat yöneliminin koşulsuz Yeni-Batıcılık/Atlantikçilik olmadığı, 1997 Ulusal Güvenlik Konsepti ile ortaya konulmuştur. 1997 Ulusal Güvenlik Konsepti kabul edildiğinde Rusya, içeride iktisadi alanda liberal reformları hızlandırırken, uluslararası sosyalleşme sürecinde Yeni-Batıcı/Atlantikçi eğilimini neredeyse terk etmiştir. Böylece, beklentilerin aksine, bir yandan kapitalist ekonomiye eklemlenirken, diğer taraftan, siyasi liberalizasyon hususunda Batı’nın işaret ettiğiinden daha farklı bir yönelimin olabileceğini de göstermeye başlamıştır.

Batı’nın 1993 Dış Politika Konsepti’nde tanımlandığı ya da Rusya’nın kimliğinin tanımladığı çıkarları ile çatışma hallerinin kavramsallaştırılması hususundaki iyimser yaklaşım, 1997 tarihli belgede söz konusu olmamıştır. Sınırları, 1993 tarihli metinlerde muğlak biçimde çizilen “Medeni Batılı Aile” ve Rusya’nın “kudretli devlet” olarak bu demokratik ailenin içinde yerini alacağına dair vurguya, bu metinde yer verilmemiştir. Yeni metinde Rusya, tamamen kendi kendisine yeten müstakil bir devlet olarak tanımlanmıştır (KNBRF: Konseptiya Natsionalnoy Bezopasnosti Rossiyskoy Federatsiyi, 1997). Bu metinde 1993 metninin doğrudan referans verdiği demokrasi kavramına benzer bir önem atfedilmemiştir. Bu metinde, soyut Batı kavramı ile Rusya’nın kendisinin sahip olduğu materyal birikim arasında dinamik bir ilişki kurulmamış, dolayısıyla Batı, Rusya açısından idealize edilen bir kavram olmaktan

uzaklaştırılmıştır. Böylece Batı'nın sahip olduğu ve Rusya'nın erişmek ya da sahip olmak istediği teknoloji başta olmak üzere materyal unsurlar bu metinde Batı ya da Batılılıkla ilişkilendirilmemiş, her ikisi bir diğerinden farklılaştırılmıştır. Metin dikkat çekici bir biçimde, Rusya'nın çok-kutuplu bir dünyaya dair beklentisini ortaya koyarak, 1993'teki Sovyet geçmişini ötekileştirmek suretiyle, liberalizmin zaferi ile "tarihin sonunun" geldiğini kabul eden bakış açısıyla kendisi arasında anlamlı bir mesafe koymuştur.

Bir amaç olarak çok kutuplu dünya düzeninin inşasının uzun bir süreç olduğunu vurgulayan metinde İleri Batılı Medeniyetlerin, Rusya'ya yönelik düzenlemeleri, "çifte standart" olarak anlamlandırılmıştır. Metinde 1993'tekilere tamamen zıt biçimde bütün olarak Batı Medeniyetinin kendisine olumsuz bir anlam yüklenmiştir. Bu metinde doğrudan ve dolaylı olarak "öteki büyük kuvvetler" ile eşit ortaklık, 1993 metninde "Batı'ya" yapılan vurgunun yerini almıştır. Önceki metinlerde, demokrasi ve serbest piyasa ilkelerinin, yeni Rus devletinin isteklerine uygun olduğu vurgusunun yanında Rusya ile Batı'nın bütün amaçları arasında bir uyumun beklenemeyeceği ifade edilmiş ve ABD ve Batı Avrupa, bir birleşik siyasi bütünlük olarak anlamlandırılmıştır. Ancak bu metinde böyle bir kullanım söz konusu olmamıştır.

Rusya'yı Batı'nın içinde ve liberal ilkelere bağlı bir devlet olarak tanımlayan 1993 metinleri, Batı ile Rusya arasında bir ittifakın söz konusu olduğunu işaret ederek, Rusya açısından SSCB'nin ötekileştirilmesiyle, ideolojik nitelik taşımıştır. Bu nitelikler, Batı'nın muteber bir referans olarak alındığı metinlerde, Sovyetler Birliği coğrafyasına kısıtlı göndermelerde bulunmuştur. Ancak, 1997'deki metinde bu sefer, Batı'ya yönelik bir referansla sadece bir gönderme söz konusu olmuştur (KNBRF, 1997). Rusya 1997 Ulusal Güvenlik Belgesi'nde "etkili bir Avrupa-Asya gücü" olarak nitelendirilmiş (KNBRF, 1997), böylece 1993'teki belgelerde kendisini tanımlandığı halinden kopuş sergilemiştir. Yeni-Batıcı/Atlantikçi değil, çok daha Avrasyacı üslubu göze çarpan 1997 tarihli metin bu haliyle, ileride Devletçi/Merkezci Üçüncü Yol olarak anlamlandıracak eğilimin ilk örneğini oluşturmuştur. Önceki metinde tehditler arasında değinilen ekonomik kriz, bu metinde vurgulanarak, Rusya'nın güvenliğine yönelik bütün "iktisadi" ve "tinsel/manevi" tehditlerin de "kaynağı" olarak anlamlandırılmış ve "Rus nüfusu üzerindeki en büyük tehdit olarak nitelendirilmiştir (KNBRF, 1997).

Askeri tehdit unsurları olarak, sınırlara yakın bölgelerdeki olası çatışmalara ve NATO'nun doğuya genişlemesine yer veren metin, özellikle ikincisini Rusya için kabul edilemez olarak tanımlamıştır (KNBRF, 1997). NATO'ya atfedilen anlamdaki bu değişim, NATO'nun Rusya'ya rağmen genişleme iradesinden kaynaklanmıştır. Metinde, BDT ile ilişkilerin geliştirmesine önem atfedilmiş ve önceki metinde devletin beklenti anlamıyla değindiği AGİT ve BM'nin yetersizliğinin, Rusya'nın ulusal

güvenliğinin sağlanmasını da sınırladığına değinilmiştir. Bu belgede gelişmelerin ele alınış biçiminde, eski Yugoslavya krizlerinde AGİT'in işlevsizliği ve BM'nin müdahale yetkisiyle donattığı NATO Operasyonu ertesinde Rusya'nın yeni sürecin dışında bırakılmasının da bir etkisi olduğu aşıkardır. Asya-Pasifik'te Rusya'nın bir kerteye kadar entegrasyon sürecinden izole olduğuna yer veren metinde Rusya'nın "uluslararası yaşamın asıl problemlerinin çözüm sürecindeki etkisinin" azalmasının, Rusya'nın siyasi ekonomik ve askeri alanlardaki konumunu "zayıflatmak" isteyen ülkelerin sayısında bir artışa yol açacağına da değinilmiştir (KNBRF, 1997).

Rusya Federasyonu'nun benimsenen 1993 tarihli ilk ulusal güvenlik konseptinde tehditler arasında iç ve dış ayrımı yapılmışken (KVPRF, 1993), 1997 metninde sert güvenlik, dar anlamda değil; askeri, siyasi, ekonomik, kültürel ve insani boyutlarla birlikte ele alınmıştır. (KNBRF, 1997). İki metin arasındaki süre zarfında Dışişleri Bakanlığına Yeni-Batıcı/Atlantikçi Kozirev'in yerinme getirilen Avrasyacı Primakov'un Avrasyacı bakış açısının izlerini taşıyan metin, böylece öncelikleri değişen Rus dış politikasında, çok daha aktif bir döneme girildiğini işaret etmiştir: Eski Yugoslavya'da arabuluculuğa talip olan Rusya buna ek olarak, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Tacikistan iç savaşında arabuluculuk görevleri üstlenmeye başlamış ve Primakov'un asıl ilgi alanını oluşturan Ortadoğu'da da SSCB'nin ardından oluşan boşluğu doldurmak üzere harekete geçmeye başlamıştır. Primakov'un "Çok Yönlü Politika" olarak tanımladığı dünya siyasetinde Çin ile devletler arası ilişkilerinde tarihin en iyi dönemi başlamıştır. Avrasyacı olarak adlandırılan bu eğilim, toplum içindeki Yeni Sovyetçiler tarafından da desteklenmiş ve devletin dünya siyaseti, hiçbir devletin mutlak egemenliğe sahip olmadığı Çok-Kutuplu Dünya Sisteminin oluşturması amacıyla yeniden tanzim edilmeye başlanmıştır (Medvedev, 2000: 333). Yeltsin'in Yeni Batıcı/Atlantikçi eğilimiyle dengelenen bu siyaset, 26 Nisan 1996'da Çin, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın katılımıyla oluşturulan ve 2001'de Özbekistan'ın iştirakiyle Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) adını alan Şanghay Beşlisi, Rusya'nın G-7 üyeliğiyle aynı derecede kıymetlendirilmiştir. Bu örgüt ile ilk başta Sovyetler Birliği'nin eski coğrafyasına yönelik olmak üzere, diğerleri arasında arabuluculuk ya da çatışma çözümü merci oluşturulması amaçlanarak, Rusya'nın küresel düzeyde faaliyet göstermesine imkân tanıyacak kudretli siyaset benimseyeceğinin sinyalleri verilmeye başlanmıştır.

Primakov'un dışişleri bakanlığı ile, NATO'nun devleti göz ardı eden dönüşümü ve Visegrad ülkelerini de içine alacak şekilde genişlemekteki kararlılığı karşısında, Rusya; Batı'nın içinde olmadığı bir dünya siyasetine kayış göstermiştir. Bu esnada, kendi endüstri kapasitesini büyütmek ve geliştirmek yerine Uluslararası Para Fonu'nun (IMF'nin) işaret ettiği makroekonomik düzeyde finansal istikrarla öncelikli olarak ilgilenen Rusya'da, 1998'deki Asya Krizi'ne bağlı olarak düşen petrol

fiyatlarının da etkisiyle ekonomik olarak iflasın eşiğine gelinmiştir (Medvedev, 2000: 334). Krizle birlikte başbakanlığa atanan Primakov'la birlikte aralarında Yavlinskiy, Lukin ve Arbatov'un da bulunduğu "kudretli devlet inşası savunucuları" (derjavniki), Rusya'nın statüsü ve kudretli devlet olarak etki alanının artırılması hususuna daha fazla önem atfetmeye başlamıştır (English, 2000: 237).

Her ne kadar Primakov, 12 Mayıs 1999'da görevden alınmış olsa da Yeni-Batıcılar/Atlantikçiler ile karşıtları arasındaki siyasal yarışmada ibre birincisi lehine bir daha dönmemiştir. Burada Batı-karşıtlarını birleştiren, Batının kategorik olarak reddedilişi değil, bilakis, Batı'nın bir bütün olarak NATO'nun genişlemesi örneğinin gösterdiği üzere Rusya'yı ötekileştirmesi olagelmıştır. Rusya, buna cevaben, Batı ile kendisi arasında bir mesafe inşa etmiştir. Netice itibariyle Rusya, Sovyetler Birliği geçmişini ötekileştirerek, Soğuk Savaş döneminin düşman kutbunu oluşturan Batı ile aynı ideolojik çizgiyi paylaşarak, ideolojik bir birliktelik ekseninde, kendi dünya siyaseti inşasına başlamıştır. Ancak, kendisinin, kendisine rağmen Sovyetler Birliği'nin halefi olarak dışarıda bırakılmasıyla, "çok-kutuplu dünya düzenin" kurulmasına yönelik yeni bir amaca doğru kayış göstermiştir.

SONUÇ

Ana-akım Uluslararası İlişkiler Teorilerinin anlatısı, dış politika ve uluslararası yapının değişiminin ve devletlerin dış politikalarının dışarıdan verili aynılaştırılmış amaçlarından farklı ereklere sahip olabilme ihtimallerini değerlendirme dışında bırakmaktadır. Dış politikada değişim ve sürekliliği birlikte inceleme olasılığı tanıyan İnşacı (Constructivist) Uluslararası İlişkiler, özellikle Rusya'nın dış siyasetinin, söylem analizi ile incelenmesine olanak tanımaktadır. İnşacı çerçeveye için biçimde incelendiğinde, Rusya'nın dünya siyasetinin kısa bir Yeni-Batıcı/Atlantikçi eğilim gösterdikten sonra, önce Avrasyacı olarak tanımlanabilen, ancak sonradan çok-kutuplu dünya düzenini savunan eğilim göstermeye başladığı fark edilmektedir. Bu çalışmada bu değişim, 1993 ve 1997'de yayımlanan kurucu belgeler üzerinde tartışılmıştır.

Rusya Federasyonu tarafından 1993'te benimsenen metinler ile 1997 tarihli resmi belgenin ilan edilmesi arasındaki süre zarfında, NATO, Bosna-Hersek Operasyonu esnasında ve sonrasındaki Dayton sürecinde Rusya'yı dışarıda bırakmış ve eski Varşova Paktı Üyelerini içine alan bir genişleme kararı almıştır. Bu gelişmeler üzerine Rusya, kendisini de bir üyesi olarak tanımladığı Batılı "biz"nin içindeki yerini dönülmez biçimde sorgulamaya başlamıştır. Neticeyle Rusya'nın dünya siyaseti değişmiş ve 1993'te benimsenen belgeler ile günümüze kadar yayınlanan eşdeğer güce sahip diğer belgelerde, Rusya'nın kıymetli ve kadim geçmişi, özgün jeopolitik

konumu, yeterli askeri gücü ve kapasitesi ile teknolojik ve entelektüel etnik kaynaklarına atfedilen değerler, yerlerini muhafaza etmeye devam etmiştir.

Rusya'nın benimsediği ilk metinlerde, devletin kendisini de-Sovyetizasyon ile Sovyet geçmişi ötekileştirerek tanımladığı fark edilmiştir. Bu tanımlama, metnin kendisini ideolojik bir işlev ile donatmıştır. Ancak 1997 tarihli belge, devletin, dünya siyasetinde, kendisine rağmen gelişmelerine izin vermemeye yönelik bir yol haritası çizmiş ve doğrudan “kudretli devlet” (derjava) vurgusu etrafında şekillenmiştir. İlk metinlerde ABD'nin materyal temsili ile Rusya arasında siyasi, iktisadi ve gündelik yaşam pratikleri arasındaki çıkar farklılaşmasının olabileceği kabul edilmiştir. Ancak kabul edilen bu farklılıkların, aralarındaki ideolojik benzerlik ve karşılıklı güven ile önemsizleşeceği kabul edilmiştir. İki devlet arasında eskiden kalma ideolojik farklılıkların artık olmadığına dair vurgu, ilişkilerin güven unsurunu oluşturan temel faktör olarak takdim edilmiştir. Ancak 1997'deki tanımlanan tehditler arasında, NATO genişlemesine öncelikli olarak yer verilmesi ve ABD'ye de içinde müttefik anlamı barındıracak hiçbir anlam atfedilmemesi, bahsedilen güvenin artık söz konusu olmadığını göstermiştir.

Neticeyle SSCB'nin dağılmasından sonra Rusya, dünya ile ilişkilerine rehberlik sağlayacak bir yönelim olarak ilk etapta Yeni-Batıcı/Atlantikçi bir siyaset benimsemiş, ancak ABD'nin küresel egemenliğini ilan etmesi karşısında, kendisini içinde tanımladığı Batı içinde yalnızlaşmıştır. Buna ilaveten NATO'nun ve AB'nin genişleme eğilimleri, Çin'in yükselişi, ekonomik küreselleşme, Rusya'nın yeni dünya siyasetine yeniden şekil vermesini beraberinde getirmiştir. Böylece Rusya Federasyonu'nun demokratik doğası temelinde ve muğlak bir Batı kavramı etrafında şekillendirilmesi amaçlanan dünya siyasetine dair iyimser bakış açısı, yerini, aralarından birisinin Rusya olması gerektiği vurgulanan “çok-kutuplu dünya” düzeninin kurulmasına yönelik sarıh bir amaca bırakmıştır.

KAYNAKÇA

RUBINSTEIN, A. Z. (1997). “The Transformation of Russian Foreign Policy” s. 33-67, (Ed.) DAWISHA K., The International Dimension of Post-Communist Transitions in Russia and New States of Eurasia, M. E. Sharpe, New York.

- STONE, G. WALD, P. M., FRIED, C., SCHEPPELE, K. L. (2006). “Constitutions Under Stress: International and Historical Perspectives”, <https://www.amacad.org/publications/bulletin/winter2006/StoneWald-FriedSchepple.pdf>, 19.05. 2013.
- BROWN, G. ve YULE, G. (1983). *Discourse Analysis*, Cambridge Textbooks in Linguistics, New York.
- SMITH, H. (2012). “Domestic Influences on Russian Foreign Policy: Status, Interest and Resentment”, s. 39-62, (Ed.) FREIRE, M.R. ve KANET R.E., *Russian and Its Near Neighbours*, Palgrave Macmillan, New York.
- TWIGG, S. BARNES, H. OWEN, J. (2006). “Russia in the Spotlight: G8 Scorecard,” <http://fpc.org.uk/fsblob/686.pdf>, 19.05. 2013.
- RYBKIN, I. (1995), “The State Duma and Russia’s External Interests,” *International Affairs*, -Moscow, 41 (11): 28–33.
- STONER-WEISS, K. ve MCFAUL, M. (2009). “Domestic and International Influences on the Collapse of the Soviet Union (1991) and Russia’s Initial Transition to Democracy (1993)”, CDDRL Working Papers (108), http://iis-db.stanford.edu/pubs/22468/No_108_Stoner-Weiss_domestic_and_international_influences_on_collapse_of_USSR.pdf, 19.07. 2013.
- Konseptsiya Natsionalnoy Bezopasnosti Rossiyskoy Federatsiy, 1997, *Rossiyskaya Gazeta*. <http://www.rg.ru/oficial/doclod/sng1/concep.shtm>, 17.04.2010.
- Kontseptiya Vneşnei Politiki Rossiskoy Federatsiyi, 1993 *Rossiyskaya Gazeta*. <http://www.rg.ru/oficial/doclod/sng1/concep.shtm>, 17.04.2010
- LARSEN H.(1997). *Foreign Policy and Discourse Analysis: France, Britain and Europe*, Routledge, New York.
- GELB L. H. (1993). “Foreign Affairs; Yeltsin as Monroe”, *The New York Times*, 7 Mart, <http://www.nytimes.com/1993/03/07/opinion/foreign-affairs-yeltsin-as-monroe.html>, 17.02.2010.
- Osnovnyye Polozheniya Voennoy Doktriny Rossiyskoy Federatsiyi, 1993, *Rossiyskaya Gazeta*. <http://www.rg.ru/oficial/doclod/sng1/concep.shtm>, 17.04.2010.
- MAHONEY. P. (2000). “Comments on Cisek and Wedel,” *Johnson’s Russia List (JRL)* <https://russialist.org/russia-ukraine-johnsons-russia-list-table-/html>, 17.04.2010

- BAEV, P. (2008). “Leading in the Concerts of Great Powers-Lessons from the Russian G8 Chairmanship” s. 58-69, (Ed.), WILSON, E. ve TORJESSEN, S. The Multilateral Dimension in Russian Foreign Policy, Routledge, Londra.
- BRESLAUER G.W. (2002). Gorbachev and Yeltsin as Leaders, Cambridge University Press, New York.
- ENGLISH, R.D. (2000). Russia and the Idea of the West: Gorbachev, Intellectuals, and the End of the Cold War, Columbia University Press, New York.
- MEDVEDEV, R.A. (2000). Post-Soviet Russia: A Journey Through the Yeltsin Era (Çev.), SHRIVER, G., Colombia University Press, New York.
- LEVITSKY, S. ve LUCAN A. W. (2010). Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War, Cambridge University Press, New York.

SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE TÜRK-AMERİKAN İTTİFAK İLİŞKİSİNİN GELİŞİMİ*

Dr. Zehra DOĞAN

ÖZET: Bu çalışmada Türk-Amerikan ilişkisinin Soğuk Savaş döneminde ne şekilde geliştiği aktarılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla çalışmanın ilk başlığında Türkiye'nin NATO üyeliğine kısaca değinilmiştir ve bu üyeliğin iki ülke ilişkilerinin ittifaklık boyutuna erişmesindeki önemine dikkat çekilmiştir. Bir sonraki başlıkta iki ülke ilişkisinin Soğuk Savaş'ın yumuşamasına paralel sorunlar yaşadığı vurgulanmıştır ve bu dönemde iki ülke arasında sorun yaratan bazı önemli hadiseler kısaca yer verilmiştir. Son başlıkta ise Soğuk Savaş'ın yeniden sertlik kazanması ile iki ülke ilişkilerinin olumlu bir ivme yakaladığı iddia edilmiştir. Çalışmanın temel savı ise ABD ve Türkiye gibi biri küresel diğeri bölgesel iki farklı devlet arasındaki ilişkinin dışsal etkiler aracılığıyla şekillendiğidir ve asimetrik olan bu ilişkinin özellikle Türkiye açısından birçok faydanın yanı sıra belirli riskleri de beraberinde getirdiğidir.

Anahtar Sözcükler: (ABD-Türkiye İlişkileri, Soğuk Savaş, İttifak, NATO)

Development of the Turkish- American Alliance Relationship in the Cold War Period

ABSTRACT: In this study, it is tried to explain how the Turkish-American relationship developed during the Cold War period. For this purpose, the first title of the study outlines Turkey's NATO membership and the importance of this membership for the relations between the two countries is emphasized. In the next title, it is suggested that the relations between the two countries have problems parallel to the softening of the Cold War and some important events that caused problems are briefly mentioned. In the last title, it is claimed that the relations between the two countries gained a positive momentum after the Cold War regained stiffness. The main argument of the study is that the relationship between US and Turkey, two different countries, is shaped by external influences and this asymmetrical relationship brings along specific risks besides benefits especially for Turkey.

Key Words: (US-Turkey relations, the Cold War, the Alliance, NATO)

* Bu bildiride “Stratejik Oraklıktan Model Ortaklığa Türk-Amerikan İlişkileri ve Ortadoğu” başlıklı tezden yararlanılmıştır.

GİRİŞ

Türk-Amerikan ittifak ilişkisi Amerika'nın bağımsızlığının ilk yıllarında Osmanlı Devleti zamanında ticaret ile başlamıştır ve bu ilişki İkinci Dünya Savaşı sonrası Yalta Konferansı'nda Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin dünyayı kendi nüfuz alanları olarak paylaşmalarının sonrasında ciddi bir ivme kazanmıştır (Bostanoğlu, 2008:353). Soğuk Savaş olarak adlandırılan dönemde Türkiye, ABD'nin SSCB'ye karşı çevreleme politikasında kilit bir role sahip olmuştur. Türkiye'nin bu dönemde Kore Savaşı'na asker göndermesi ve 1952'de Kuzey Atlantik İşbirliği Teşkilatı (NATO)'na üye olması iki ülke arasındaki müttefiklik ilişkisini kurumsallaştırmıştır (Gözen, 2009:163).

Türkiye ve ABD'yi böylesi bir ittifak ilişkisine yönelten nedenler her iki ülkenin bu dönemde izlediği dış politika stratejilerine bakarak analiz edilebilir. Buna göre; ABD'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında öncelikli amacı artık Avrupa'nın başat olmadığı ve kendisinin yönlendirdiği yenedünya düzenini korumak ve Sovyetler Birliği'ne karşı NATO gibi örgütlerle bir savunma gücü oluşturarak bu devleti çevrelemektir (Sander, 2006:110-114). Amerika bu şekilde Soğuk Savaş ortamında uluslararası komünizme karşı bir savaş açarken Türkiye, ABD'ye bu amaçlarında tam destek vermiştir.

Türk-Amerikan ittifak ilişkisinin oluşumunda ABD açısından bakıldığında Türkiye'nin Boğazları'yla ve üç kıta arasındaki geçiş noktasında bulunması ile stratejik olarak oynadığı rol önemlidir. Türkiye bir Soğuk Savaş boyunca NATO'nun güney kanadının korunması, Ortadoğu petrollerinin güvenli bir şekilde akışının sağlanması, İsrail'in desteklenmesi ve Akdeniz'e ulaşım noktasında ABD'nin güvenlik politikaları içerisinde önemli bir rol oynamıştır. Sovyetlerden gelebilecek saldırılara karşı Türkiye'ye konuşlandırılan üsler ve askeri tesisler savunma konusunda kritik bir öneme sahip olmuştur (Sander, 2006: 118-119).

İttifak ilişkisinin gelişimine Türkiye açısından bakıldığında ise ilişkiyi besleyen en önemli faktörler Türkiye'nin Soğuk Savaş döneminde Kuzey komşusu SSCB'den aldığı tehdit ve ülkenin geleneksel dış politikasının Batı yönlü eğilimidir (Sander, 2006:122-125). Bu algı ve Batı'ya dönük dış politika stratejisi Türkiye'yi 1945'den itibaren özellikle ABD'ye yakınlaştırmıştır. Böylece Türkiye 1950'li yıllar boyunca tek boyutlu bir dış politika üreterek ABD'nin en sadık müttefiklerinden biri olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrası ABD, Avrupa'nın Batı'sını kontrol altında tutma amacıyla harekete geçirerek 1823 Monroe Doktrini'nden¹ beri, karışmaktan resmen

¹ Amerikan Başkanı James Monroe'nun Aralık 1823'te Kongre'de dile getirdiği "Amerika Amerikalılarınadır" sözüyle özetlenebilecek izolasyonizm yaklaşımı ile ABD, diğer Batılı devletlerin Latin

kaçındığı Avrupa meselelerine müdahil olmuştur. ABD, bu müdahalesinin psikolojik zeminini komünizm tehdidi söylemi üzerine inşa etmiştir. Böylece Amerikan halkı ve dünya kamuoyu bu tehdit söylemi ile yönlendirilmiştir. Askeri açıdan ise, Başkan Truman'ın adı ile anılan Truman Doktrini'ni Mart 1947'de ilan edilmiştir (Hale, 2003:116). Bu doktrin ile Yunanistan'a 300.000.000, Türkiye'ye 100.000.000 dolarlık silah yardımı yapılması kararlaştırılırken çevreleme(containment) politikası, püskürtme (roll-back) politikası gibi daha kapsamlı askeri politikalar hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Ekonomik önlemler çerçevesinde 1948'de Truman Doktrini'nin bir tamamlayıcısı olarak yürürlüğe giren Marshall Planı bu dönemin en önemli ekonomik önlemi olurken Soğuk Savaş'ın doğmasını büyük ölçüde etkilemiştir (Ataöv, 1968:276). Marshall Yardımı ile %2,5 gibi düşük bir faiz oranı ve 15 yıl ödemesiz, 44 yıl vadeli krediyi alan devletler yardımı hangi alanlarda kullanacağını ABD'ye danışmak zorunda olduğu için ABD, söz konusu ülkelerin ekonomi politikalarını denetleme fırsatı yakalamıştır (Oran, 2009:486). ABD, yardım aracılığıyla kendi ekonomisini canlandırmayı ve mallarına pazar sağlamayı başarmıştır. Avrupa, bu yardımlar sayesinde hızlı bir şekilde toparlanırken ABD ile ilişkilerini güçlendirmiştir. Türkiye ise yardımları ekonomik darboğazı atlatmak ve Türk ordusunu modernize etmek amacı ile kabul etmiştir.

Öte yandan 1945–60 döneminin Türkiye açısından en önemli gelişmesi NATO'ya katılımdır. NATO üyeliği Türkiye'nin ABD ile olan ittifak ilişkisinin en somut adımıdır ve Türkiye'nin Batılı kimliğini tescillemiştir.

1. TÜRK-AMERİKAN İTTİFAK İLİŞKİSİNİN GELİŞİMİ

1.1. Türkiye'nin NATO Üyeliği

Türkiye, uluslararası sistemde orta büyüklükte bir devlettir (Oran, 2009:29). Bu açıdan her ne kadar jeostratejik olarak son derece önemli bir konumda olsa da Türkiye, Soğuk Savaş döneminde iki bloktan bağımsız hareket etme konforuna sahip olamamıştır. Bu açıdan bu dönemde bir tercih yapmak zorunda olan Türkiye'yi Batı Bloku'ndan yana tercih yapmaya iten önemli bir gelişme yaşanmıştır. Sovyet lider Stalin Türkiye'den 1945'te süresi dolan Saldırmazlık Paktı'nın yenilenmesi için Doğu sınırında değişiklik, Boğazlarda üs ve Montreux'de revizyon gibi bir takım şartlar öne sürmüştür (Bostanoğlu, 2008:364). Bu şartlar Türkiye tarafından reddedilmiştir. Ne var ki Sovyetler'in bu taleplerinden çekinen Türkiye, kendini Batı'nın özellikle ABD'nin müttefiki yapacak girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerin en somutu ise Türkiye'nin NATO'ya üyelik çabalarıdır. Türk dış politika yapıcılarının

Amerika'ya dönük müdahalelerine engel olmuştur ve bu bölgeyi kendi yayılımına ve kendi sömürüsüne açık hale getirmiştir (Köni, 2007:16)

göre Türkiye, eğer NATO'ya üye olabilirse NATO devletlerine yapılacak herhangi bir saldırı hepsine yapılmış gibi sayılacağı için rahat bir nefes alma olanağı yakalayacaktı (Gürün, 1983:343-366). Ayrıca örgütün dışında kalındığı takdirde ABD'den alınan ekonomik ve askeri yardımların kesileceği endişesi Türkiye'nin üyelik çabalarını hızlandırmıştır. Bu açıdan bu dönemde gerçekleştirilen girişimlerin en önemlisi 1950'de Türkiye'nin BM'nin Kore Savaşı'na asker gönderme talebine olumlu cevap verilmesidir. Zira NATO üyeliği için tek yolun Kore'ye asker gönderme olduğuna inanılmıştır. NATO üyesi devletlerden İngiltere, kendi çıkarları doğrultusunda Ortadoğu'da Türkiye'nin "Ortadoğu Komutanlığı" adlı başka bir pakt içinde yer almasını istediği için Pakt'ın diğer Avrupalı devletleri ise Türkiye'nin üyeliği sonrasında Sovyetlerin kendilerini tehdit etme olasılığından çekindikleri için Türkiye'nin üyeliğine karşı olmuşlardır (Gözen, 2009:164). Bu sebeplerle Türkiye'nin 1949'da yaptığı ilk başvuru reddedilirken Türkiye'nin üyelik için Kore'yi tek umut olarak algılamasına neden olmuştur. Nihayetinde savaş sonrasında Türkiye, 18 Şubat 1952'de NATO'ya kabul edilmiştir. Böylece Türkiye ABD'nin Avrupa ve Ortadoğu'yu birleştiren savunma-güvenlik sistemi içinde yerini almıştır. Ne var ki 1952-1960 yılları arasında Türkiye'nin Batıya körü körüne bir bağlılıkla geliştirdiği Batıcı politikaları onu Batı'nın Sovyet sınırındaki ileri bir karakolu haline getirmiştir (Ülman, 1967:151). Türkiye, 1960'lara kadar dış politika çıkarlarını ABD'nin çıkarlarıyla özdeş görmüştür (Sönmezoğlu, 1995:31). Bu sebeple Türk-Amerikan İttifak ilişkisi 1950'li yıllar boyunca Türkiye'nin ABD'ye tam desteği ile şekillenmiştir.

2.TÜRK-AMERİKAN İTTİFAK İLİŞKİSİNDE YAŞANAN İLK KRİZLER (1960-1980)

1960-1980 arasında uluslararası sistemde iki kutuplu dünyanın devam etmesine karşın bloklar arasında bir yumuşamayı ifade eden detant dönemi başlamıştır.² Bu dönemde ABD özellikle Vietnam Savaşı'nın etkisi ile güç kaybetmiştir.³ SSCB ise önemli atılımlar yapmıştır ve *Sputnik* adlı uzay aracının fırlatılması ABD'nin stratejik üstünlüğünü sona erdirmiştir. Sovyetler Birliği'nin giderek uzun menzilli füze-leri geliştirmesi ve muhtemel bir nükleer çatışmada ABD topraklarını doğrudan hedef alabilmesi ABD'nin bölgesel devletlerle olan ilişkilerine yansımıştır (Sönmezoğlu, 1995:32) Ayrıca nükleer silahlanmanın artan yükü bloklar arasında

² Detant dönemi devletler arasındaki gerginliğin azalması anlamına gelirken daha çok Richard Nixon'ın ABD başkanlığına geçtiği dönemle 1980'de Amerikan Senatosu'nun SALT II'yi onaylamayı kabul etmediği döneme kadar geçen süper güç diplomasisini anlatmak için kullanılmaktadır (Best ve diğerleri, 2012:299).

³ Vietnam savaşı 20 yıl sürmüştür. Savaşta 58.000 Amerikalı genç ve 1 milyondan fazla Vietnamlı hayatını kaybetmiştir. 600 milyar dolara mal olan Savaş bir başarısızlıkla sonuçlanırken ABD için sonuçları hem içeride hem de dışarıda ağır olmuştur (Nye ve Welch, 2013:213).

yılgınlığa neden olarak bir yakınlaşmayı kaçınılmaz kılmıştır.

Detant Dönemi olarak adlandırılan bu dönem Türkiye gibi “orta büyüklükte devletler” için özerk politikalar üretme noktasında ciddi fırsatlar sunmuştur. Nitekim 1960–80 döneminde Türkiye’nin özerk bir dış politika izlediği söylenebilir. Türkiye’nin bu dönemdeki özerk politikalarına örnek olarak BM Genel Kurulunda Cezayir’in bağımsızlığına destek verilmesini, 1964 tarihli Johnson Mektubu’na kararlı bir şekilde cevap verilmesini, 1965’te ABD’nin istediği Çok Taraflı Nükleer Güç’e (Multilateral Force-MLF) katılmayı reddedişini örnek olarak verebiliriz (Oran, 2009:691-692). Ayrıca Türkiye, 1970’ler boyunca ABD’ye rağmen Yunanistan’la çatışmış 1974’te Kıbrıs’a başarılı bir çıkarma yapmış ve bu çıkarma nedeniyle kendisine uygulanan silah ambargosuna karşı direnmiştir. Türkiye’nin bu dönemdeki özerk dış politika uygulamaları sıraladığımız örneklerle sınırlı olmamakla beraber çalışmanın bu bölümünde ABD ile olan ittifak ilişkisine olumsuz yönde yansıyan birkaç başlığı ele almak faydalı olacaktır.

Nitekim U-2 Uçağı krizi Türk-Amerikan ilişkileri için önemli bir kırılmadır. 1960 yılında Türkiye’nin Adana’daki İncirlik Üssü’nden havalanan bir Amerikan U-2 Uçağı’nın Sovyetler tarafından düşürülmesi iki ülkenin karşı karşıya getirmiştir. Sovyet lideri Kruşçev’in ABD uçaklarının faaliyetlerine izin veren ülkelere yaptığı açık tehdit karşısında Türk Dışişleri’nin bu uçuşların bilgisi dışında gerçekleştiğini duyurması ve ABD’nin uçuşun casus amaçlı olduğunu kabul etmesi SSCB’nin Türkiye’yi hedef alan açıklamalarını sona erdirmiştir. Ancak yaşanan bu olay Türk-Amerikan ilişkilerinde yaşanacak olan sorunların ilk habercisi olmuş ve bu krizi “Küba Füze Krizi” takip etmiştir (Oran, 2009:681-685).

16 Ekim 1962’de ABD istihbaratı, SSCB’nin Küba’ya Jüpiter benzeri orta menzilli Sovyet füzelerini yerleştirdiğini saptamış ve ABD, 22 Ekim’den itibaren Sovyet gemilerinin Küba’ya ulaşımını engellemek üzere adaya abluka uygulamaya başlamıştır. Sovyet gemileri geri çekilmemiş ve böylece dünya bir nükleer savaşın eşiğine gelmiştir. Ancak Kruşçev, ilk önce gemilerin geri çekilmesi isteğini reddetmişse de ABD’nin Türkiye’ye yerleştirdiği Jüpiter Füzeri’ni çekmesi karşılığında Küba’ya füze yerleştirmekten vazgeçmiştir. Böylece sorun 20 Kasım’da ABD’nin Küba’ya uyguladığı ambargoyu sona erdirmesi ile aşılmıştır. Ancak Küba Krizi, hem korkutucu hem de iki süper devlet arasında yaşanan bir nükleer gerilimin tüm dünya için felaket olabileceğinin anlaşılması ve Doğu-Batı Blokları arasında bir yumuşamayı getirmesi açısından oldukça önemlidir (Armaoğlu, 2010: 978). Türk-Amerikan ilişkileri de Küba Krizi’nden yakından etkilenmiştir. Bu kriz Washington’un Türkiye’nin güvenliğini ve varlığını tehlikeye atabilecek kararlar almasının mümkün olduğunu göstermiştir. Türkiye, tek yönlü dış politika izlemenin zararını görerek 1960’larda daha çok yönlü bir dış politikaya yönelmiştir.

İki devlet arasındaki ikili ilişkilere etki eden bir diğer gelişme Kıbrıs'tır. Zürih Antlaşmalarının ardından Kıbrıslı Rumlar anayasa ile Kıbrıslı Türklere verilen haklara saygı göstermeyerek 21 Aralık 1963'te Rumlar, adadaki Türklere karşı "Kanlı Noel" olarak anılan saldırılara başlamıştır (Hale,2003:116). ABD Başkanı Johnson'dan adadaki katliamın durdurulması istense de Johnson, özellikle sorunun çözümü konusunda Türkiye'den yana tavır almamaya çalışmıştır. Bunda ülke içinde yaşayan üç milyon örgütlü Rum'un yaklaşan seçimlerde desteğini alma arzusu büyük bir rol oynamıştır. Ayrıca Kıbrıs konusunda başından beri Türkiye-ABD arasında görüş farklılıkları bulunmaktadır. Türkiye, adadaki Türk toplumunun hakları konusunda ABD'den kısmen de olsa destek beklerken ABD, Yunan tezine daha yakın durmuştur. Nitekim ABD'den beklediği desteği alamayan Türkiye Rum lider Makarios'a bir mesaj göndererek adadaki Türklere yönelik saldırıların durdurularak Türklerin güvenliğinin sağlanmasını talep etmiş aksi takdirde Türkiye'nin adaya müdahale edebileceği ima edilmiş ve böylece ABD'nin desteğinin alınması planlanmışsa da ABD, bir kez daha duruma kayıtsız kalmıştır. Nihayetinde TBMM, İnönü'nün talebi ile hükümete gerekli görüldüğü takdirde müdahale etme yetkisi vermiştir; ancak bu girişim Johnson'un İsmet İnönü'ye tarihe "*Johnson Mektubu*" olarak geçen meşhur mektubu yollamasına neden olmuştur. 5 Haziran 1964'te yollanan mektup, Türk-Amerikan ilişkilerinde uzun yıllar ciddi sıkıntılara neden olmuştur (Armaoğlu, 2010:979) Nitekim mektupta Türkiye'nin anlaşmalardan doğan yasal hakkını kullanarak yapacağı bir girişiminden ötürü Sovyet saldırısına maruz kalırsa bunu *casus foederis* sayılmayacağı ifade edilmiştir. Yani bu durum Türkiye'nin bir Sovyet saldırısı karşısında savunulmayacağı anlamına gelmektedir (Hale, 2003:154). Johnson Mektubu, NATO'nun Türkiye'nin güvenliğini ne kadar koruduğu sorusunu gündeme getirmiştir. Mektup sonrasında Türkiye, SSCB ve Üçüncü Dünya ülkeleri ile olan ilişkilerini bir kez daha gözden geçirerek bu ülkelerle ilişkileri geliştirmeye çalışmıştır. Türk kamuoyunda Amerika'nın ülke içindeki askeri üsleri ve personelinin varlığı ile ilgili rahatsızlıklar artmıştır.

Türkiye'nin 1974'de Kıbrıs'a düzenlediği harekât sonrası Rum asıllı Amerikalılar, üyesi oldukları çeşitli lobi örgütleri aracılığıyla ABD Kongresine yönelik Türkiye'nin cezalandırılması için yerel ve ulusal politikacılara baskı faaliyetlerini hızlandırmışlardır.⁴ Böylece "*Türkiye'ye Yapılan Silah Satışlarının ve Verilen Askeri Kredilerin Durdurulması*" kararı 24 Eylül'de de Temsilciler Meclisi'nde kabul edilmiştir (Armaoğlu, 2010:968). Kıbrıs harekâtı sırasında kullanılan silahların

⁴ Bu Yunan lobilerine The National Coordinated Effort of Hellenes (Helenler Ulusal Birleşik Hareketi Girişimi) ve The World Council of Hellens Abroad (Yurtdışındaki Helenler Girişimi) örnek olarak verilebilir. Amerikalı Ermeni lobileri için de The Armenian Assembly of America (Amerika Ermeni Birliği) ve The Armenian National Committee (Ulusal Ermeni Komitesi) örnek verilebilir. Bkz. (Abramowitz, 2001:234).

meşruiyeti konusunda yapılan araştırma sonucuna göre; Türkiye'nin Kıbrıs'ta Amerikan silahlarının ikili anlaşmaların ve Amerikan yasalarının ihlali anlamına geldiği duyurulmuş ve 16 Ekim'de Temsilciler Meclisi'nde Türkiye'ye yapılan yardımların durdurulması kararı çıkmıştır. 5 Şubat 1975'te de ABD'nin Türkiye'ye silah satışı durdurulmuş ve verilmesi öngörülen askıya alınmıştır (Erhan, 2009:706).

Ambargo kararına Türkiye, Kıbrıs müdahalesinin haklı nedenlere dayandığı ve kararın Rum tarafını cesaretlendireceği gerekçeleriyle karşı çıkmıştır. Türkiye, ABD'nin Türkiye'ye silah vermesinin askeri ittifakın bir gereği olduğunu ve Türkiye-ABD ilişkilerinin Kıbrıs sorunundan bağımsız olarak ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Ancak bu yaklaşımların hiçbiri ambargo kararının engellenmesi için yeterli olmamış ve Türkiye ülkede Amerikan üslerinin kapatılabileceği uyarısında bulunmuştur. 25 Temmuz 1975'te Demirel hükümeti, Bakanlar Kurulu kararıyla Türkiye'deki Amerikan üslerinin faaliyetlerini durdurmuştur (Erhan, 2010:707). ABD, İncirlik Üssü'nün de aralarında bulunduğu 21 Amerikan üssünün faaliyetlerini olumsuz etkileyen bu kararın ardından ambargonun kaldırılması için çalışmalar başlatmıştır. 12 Eylül 1978'de ambargo tamamen kaldırılmıştır. Böylece Türkiye'yi Kıbrıs konusunda sıkıştırmak için gerçekleştirilen ve Türkiye'ye askeri yardımı 3 yıl kesintiye uğratan ambargo amacına ulaşmadan sona ermiştir. Ancak Türkiye'de Amerikan karşıtlığını artırarak ABD'nin imajını ciddi manada sarsmıştır. Öte yandan 29 Mart 1980'de Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEİA) imzalanmıştır ve 12 Eylül 1980 Darbesi sonrası onaylanarak yürürlüğe girmiştir (Erhan, 2009:712). Bu anlaşma Türkiye-ABD arasında imzalanan en kapsamlı anlaşma olup yerli savunma sanayinin geliştirilmesi dâhil Türkiye'deki Amerikan üs ve tesislerindeki faaliyetleri içermektedir.

1947'de Truman Doktrini doğrultusunda başlayan ve Türkiye'nin NATO üyeliği ile daha ileri bir boyuta taşınan Türk-Amerikan ilişkilerinde bu dönemde yaşanan olumsuz gelişmelerin daha çok ABD kaynaklı olması oldukça dikkat çekicidir. ABD, bu dönemde kendi çıkarları doğrultusunda Türkiye'yi tehlikeye atmaktan ve zor durumda bırakmaktan çekinmemiştir. Türkiye, Soğuk Savaş'ta SSCB'den aldığı tehditlerle ve geleneksel Batı yönlü dış politika anlayışı çerçevesinde koşulsuz bir şekilde yakınlaştığı ABD'den aynı karşılığı alamamasına rağmen daha önce izlediği dengeli politikadan ciddi tavizler vermiş ve bu yaklaşım Türkiye'yi hem bölgesinde yalnızlaştırmış hem de kimi zaman ulusal güvenliğini tehlikeye sokmuştur. Bu durumun fark edilmesi sonrası dış politika yapıcılarının daha dengeli politikalar üretmeye çalışmaları bile 70'li yılların sonunda uluslararası sistemde ve 80'li yıllarda ülke içinde yaşanan bazı gelişmeler Türkiye'nin ABD nezdinde öneminin yeniden artmasına ve Türk Dış Politikası'nın eksenin yeniden Batı ağırlıklı olmasına neden olmuştur.

3.TÜRK-AMERİKAN İLİŞKİLERİNDE YENİDEN YAKINLAŞMA (1980-1990)

Türkiye’de 1970’lerin sonunda iç istikrarsızlıklar artmış ve yaşanan istikrarsızlık 12 Eylül 1980 askeri darbesinin yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte 12 Eylül Darbesi sonrası Türk-Amerikan İttifak ilişkisi bir önceki döneme nazaran daha sıcak bir şekilde gelişmiştir. İlişkilerin yeniden canlanmasında Ortadoğu’da meydana gelen iki önemli gelişme etkili olmuştur. Bunlardan ilki Şubat 1979’da ABD’nin Ortadoğu’da en önemli müttefiki olan İran’da Şah rejiminin yıkılarak yerine İran İslam Cumhuriyeti’nin kurulmasıdır. Diğeri ise SSCB’nin Aralık 1979’da Afganistan’ı işgalidir. Bu iki gelişme ABD’nin Türkiye’ye yakınlaşmasına neden olmuştur (Armaoğlu, 2010:983).

Nitekim ABD İslami hareketlerle ilgilenmeye Soğuk Savaş döneminde başlamıştır. Komünist Sovyetlere karşı İslam’ı bir panzehir olarak kullanmıştır. 1970’lerin sonunda iktidara gelen Carter’in ulusal güvenlik danışmanı Zbigniew Brzezinski İslam’ı bir kalkan olarak görmüş ve radikal İslam’ın ılımlı İslam’a dönüştürülmesi ile bölge içinde kendi kontrolünde bir istikrar sağlanacağını öne sürmüştür. ABD’nin “Yeşil Kuşak Projesi” olarak bilinen bu projede Türkiye kilit bir öneme sahip olmuştur. Nihayetinde Türkiye’de yaşanan darbe sonrası iktidara gelen askeri yönetim Türkiye’nin başta NATO olmak üzere üyesi olduğu ittifak ve anlaşmalara sadık kalınacağını açıklamıştır (Birand, 1984:297). Bu doğrultuda ABD ekseninde politikalar üretilmiştir. 1980’ler boyunca Türkiye ılımlı Arap devletleri ile ilişkilerini geliştirmiştir. Darbeden sonra 6 Kasım 1983’te seçimleri kazanarak Başbakan olan Turgut Özal, ekonomik ve toplumsal yapıda yaptığı değişikliklerle Türk siyasal tarihinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Türkiye’nin ekonomik anlamda tam olarak dışa açıldığı bir dönemde Özal, ABD ile ilişkilerin iyileştirilmesinin şart olduğunu düşünmüştür.

Öte yandan bu dönemde ABD için Ortadoğu’da ciddi sıkıntılar söz konusudur. Bu sıkıntılardan ilki başta belirtildiği gibi İran İslam Devrimi sonrası yönetimi ele geçiren radikallerin Körfez ülkelerinin rejimlerini tehdit etmesi ve bu gelişmelerin ham petrol akışına zarar verme olasılığı, bir diğeri SSCB’nin Yemen, Etiyopya, Suriye ile ilişkilerini geliştirmesi ve Mısır’ın Arap devletlerince yalnız bırakılmasıdır. ABD, tüm bu gelişmelere karşı önlem almak için birçok girişimde bulunmuştur. Bunlardan en önemlileri Carter’dan sonra iktidara gelen Reagan döneminde gerçekleştirilmiştir. Başkan Reagan; Türkiye, Pakistan ve Afrika’yı içine alan bir stratejik işbirliğini geliştirmeye çalışmıştır. İsrail ve Araplar arasındaki sorunların çözülmesi için girişimlerde bulunulmuş ve bu bağlamda Türkiye ile İsrail arasında yakınlaşma sağlanmaya çalışılmıştır (Gerger, 2012:398-403).

1980’lerde Türkiye-ABD arasındaki ilişkilerde önemli bir yer tutan gelişme

Çevik Kuvvet (Rapid Deployment Force) sorunudur. ABD, 1 Mart 1980'de Florida'da Mac Diill Hava üssünde Çevik Kuvvet adıyla 200.000 kişilik bir Acil İntikal Ortak Görev Kuvveti (Rapid Deployment Joint Task Force) oluşturmuştur. ABD, bu proje ile yeni üsler yerine teçhizat, depolama ve lojistik destekten oluşan tesisler kurulmasını ve mevcutlarının gelişmesini sağlamayı amaçlamıştır (Gerger, 2012:387). Bu şekilde tepki toplayan üsler yapmak yerine ihtiyaç anında su, mühimmat, yakıt depoları belli ülkelere önceden yerleştirilen tesislerden sağlanacaktır (Uzgel, 2004: 46). ABD bu amaçla Somali, Kenya, Umman gibi alt yapı kapasitesi düşük ve Körfez'e uzak ülkelere bu tesisleri yapmış olmasına rağmen daha sonra hem alt yapı hem de coğrafi olarak bu ülkelerden daha iyi bir konumda olan NATO üyesi Türkiye'ye tesisleri kaydırmak istemiştir. Ancak Türkiye, NATO üyesi ülkelerin Ortadoğu'ya müdahale konusunda ortak bir karar almaları durumunda buna uyacağını açıklamıştır. Türkiye'nin tek başına herhangi bir yükümlülük içine girmeyeceği belirtilmiştir. ABD'nin siyasal hedeflerini ve Çevik Kuvvet'in tam olarak misyonunu bilmeyen Türkiye, özellikle bir Arap-İsrail çatışmasında bu tesislerin kullanılması sonrası bölgedeki konumundan ve bu dönemde bölge ülkeleri ile olan ekonomik ilişkilerinin olumsuz etkilenmesinden çekinmiştir. Ancak ABD'li diplomatların yoğun temasları sonrası Çevik Kuvvet'in depolama ve tesisler edinmesini 1982 tarihli Mutabakat Muhtırası ile kabul etmiştir.

SONUÇ

Türk-Amerikan İttifak ilişkisinin Soğuk Savaş boyunca gelişim sürecinin ele alındığı bu çalışmada anlatılanları toparlayacak olursak; ilişkilerin İkinci Dünya Savaşı sonrası daha çok ortak çıkar ve ortak güvenlik kaygıları temelli geliştiği gözlemlenmektedir. Türkiye, dış politikasının temelini oluşturan Batı'ya yönelme ilkesinin bir uzantısı olarak Soğuk Savaş döneminde bu hedefi gerçekleştirmek üzere Amerika'ya yakınlaşmıştır. Ayrıca bu dönemde ciddi anlamda tehdit aldığı kuzey komşusu SSCB'nin yayılmacı hedeflerinden kaygılanan Türkiye, güvenliğini ABD ve Avrupa'nın yanında yer alarak koruyabileceğine inanmış ve seçimini NATO'ya üye olarak gerçekleştirmiştir. ABD ise, Türkiye'yi Soğuk Savaş döneminde SSCB'den gelebilecek saldırılara karşı bir tampon olarak görmüş ve özellikle Ortadoğu'ya yönelik politikalarında Türkiye'nin gerek stratejik gerekse bölge ile olan kültürel ve tarihi bağlarından yararlanmışır.

Türkiye, özellikle ittifak ilişkisinin geliştiği ilk yıllarda ABD'nin uluslararası ve Ortadoğu ile ilgili politikalarına koşulsuz destek vermiştir. Bu destek sayesinde askeri ve ekonomik yardımların artacağına inanan Türkiye bu politikasının başta Ortadoğu olmak üzere kendini yalnızlaştırdığını ve hatta bir müttefik olarak ABD'nin

bazı politikalarının kendi güvenlik ve egemenliğini tehdit ettiğini 1960'lar da fark etmiştir. Örneğin Kıbrıs sorunu yüzünden ABD tarafsız kalmak bir yana, 1964'te Johnson Mektubu ile Türkiye'nin 10 yıl boyunca adadaki Rumların Türkleri katledişine ve aleyhine işleyen tüm siyasi gelişmelere seyirci kalmasını sağlamış; Barış harekâtından sonra da ambargo ile cezalandırmıştır. Böylece Kıbrıs gibi kendi hayati çıkarlarını ilgilendirmeyen bir konuda, destek olmak veya tarafsız kalmak bir yana, sürekli müttefiki Türkiye'nin aleyhine düşmanca bir politika dahi izleyebilmiştir. Ayrıca iki ülke arasındaki coğrafi uzaklığın verdiği sakıncaları gidermek adına ABD'nin Türkiye topraklarında üs, asker ve silah bulundurması Türkiye'yi üslerin nasıl ve hangi amaçlarla kullanılacağı noktasında defalarca sıkıntıya düşürmüştür. Nitekim Küba Füze Krizi'nden her iki Körfez krizine kadar birçok kez Türkiye'deki Amerikan üslerinin Türkiye'nin güvenliğine etkileri bu bağlamda tartışma konusu olmuştur.

1960–80 arasında daha bağımsız özerk politikalar üreten Türkiye, 12 Eylül 1980 darbesinden sonra tekrar ABD eksenli bir dış politika izlemiştir. 1979'da Ortadoğu'da yaşanan iki önemli gelişme ABD için Türkiye'nin azalan önemini yeniden artırmış ve Ortadoğu'da Türkiye'ye yeni roller biçmiştir. Yani gerek coğrafi açıdan gerekse de siyasal kültür ve tarihsel olarak aralarında büyük farklar olan ABD ve Türkiye gibi iki farklı devlet arasındaki müttefiklik ilişkisi kaçınılmaz olarak dışsal etkiler aracılığıyla şekillenmiştir. Ancak asimetrik olan bu ilişki birçok faydanın yanı sıra Türkiye açısından belli riskleri de beraberinde getirmiştir. Bu açıdan ABD gibi süper bir gücün Türkiye gibi stratejik orta büyüklükte bir devletle olan ilişkisi kaçınılmaz olarak asimetrik bir şekilde gelişmiştir.

KAYNAKÇA

- ABRAMOWITZ, M. (2001). “Amerika'nın Türkiye Politikasının Belirlenmesi Sürecinde Karşılaşılan Güçlükler”, (ed).Morton Abramowitz, *Türkiye'nin Dönüşümü ve Amerikan Politikası*, Liberte Yayınları, Birinci Basım, Ankara.
- ARMAOĞLU, F. (2010). 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Alkım Yayıncılık, On Yedinci Baskı, İstanbul.

- ATAÖV, T. (1968). “Marshall Planından NATO’nun Kuruluşuna Kadar Soğuk Harb”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt:23, No:3.
- BEST, A. ve diğerleri (2012). *20.Yüzyılın Uluslararası Tarihi*, (çev) Taciser Ulaş Belge, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- BİRAND, M.A.(1984). 12 Eylül Saat:04.00, Karacan Yayınları, 10.Baskı, İstanbul.
- BOSTANOĞLU B. (2008). *Türkiye-ABD İlişkilerinin Politikası*, İmge Kitabevi, 2.Baskı,
- DOĞAN, Z. (2011), “Stratejik Oraklıktan Model Ortaklığına Türk-Amerikan İlişkileri ve Ortadoğu”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Atılım Üniversitesi SBE, Ankara.
- GERGER, H. (2012). *ABD Ortadoğu Türkiye*, Yordam Kitap, 5 Baskı, İstanbul.
- GÖZEN, R. (2009). *İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe Türkiye’nin Dış Politikası*, Palme Yayıncılık, Birinci Baskı, Ankara.
- GÜRÜN, K. (1983). *Dış İlişkiler ve Türk Politikası (1939’dan Günümüze Kadar)*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara.
- HALE, W. (2003) *Türk Dış Politikası 1774-2000*, (çev) Petek Demir, Mozaik Yayınları, İstanbul.
- Nye, J. S, ve WELCH, D. A.(2003). *Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak*, (çev.) Renan Akman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Üçüncü Baskı, İstanbul.
- ORAN, B. (ed) (2009). *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt1:1919-1980*, İletişim Yayınları, 14.Baskı, İstanbul.
- SANDER, O. (2006). *Türkiye’nin Dış Politikası*, İmge Kitabevi, 3. Baskı, Ankara.
- SÖNMEZOĞLU, F. (1995). *Kıbrıs Sorunu Işığında Amerika Birleşik Devletleri’nin Türkiye Politikası (1964–1980)*, Der Yayınevi, İstanbul.
- UZGEL, İ. (2004) *Ulusal Çıkar ve Dış Politika Türk Dış Politikasının Belirlenmesinde Ulusal Çıkarın Rolü*, İmge Kitabevi, Birinci Baskı, Ankara.
- ÜLMAN, H. (1967). “NATO ve Türkiye”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, No: 4.ss.143-166.

TÜRKİYE’NİN ORTADOĞU’DA YENİ DİŞ POLİTİKA’YA İHTİYACI VAR MI?

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Hişyar KORKUSUZ

İnönü Üniversitesi

ÖZET: Türkiye, I.Dünya Savaşı’ndan sonra iç ve dış nedenlerle Ortadoğu’ya mesafeli durmuştur. Bunda en büyük etken savaşla birlikte parçalanmış Osmanlı İmparatorluğu sonrasındaki yeni Türkiye Devleti’nin iç politik mücadelelerle dış jeo-politik sınırlılıkları birlikte dikkate alma zorunluluğuydu. II.Dünya Savaşı sonrasında bugüne kadar gelinen süreçte ise yeniden bir dış siyaset arayışı ihtiyacı artan bir ivmeyle ön plana çıkmaya başlamıştır. Türkiye’nin statüko temelli geleneksel barış yönelimli hariciye siyaseti özellikle SSCB’nin parçalanmasından sonra dönüşüme uğramak durumunda kalmıştır. Küresel, bölgesel ve yerel ölçekli değişim ve dönüşüm tarihin hızlanması süreci ile paralel olarak dış politika yapım sürecini etkilemiştir. Körfez Savaşı ve ABD’nin Irak’ı işgal girişimleri ile beraber Türkiye de köklü değişimler yaşamıştır. Bu süreçte Misak-ı Milli kapsamında olan ancak kuruluş sürecinin kendine mahsus karakteristikleri dolayısıyla buzdolabına konan pek çok mesele açıkça tartışılır hale gelmiştir. 1990’ların başında Özal’ın diplomasi girişimleri Ortadoğu’da öne çıksa bile daha çok ekonomik ölçekte kalmıştır. İletişim başta olmak üzere enformasyon devrimi 2000’lerle küresel ölçeğe taşınmış ve hemen her devlet güvenlik, özgürlük ve refah üçlü sac ayağında ciddi türbülanslar ve alt üst oluşlar yaşamaya başlamıştır. Kasım 2002’den sonra AK Parti iktidarıyla Ortadoğu’da yeniden başlatılan süreç enerji ve ekonomi politik eksenli olarak çok yönlü aktif bir perspektifle sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu süreçte ortaya konulan stratejik derinlik, proaktif dış politika ve sıfır sorun politikaları söylemde cezbedici olsalar bile Arap Baharı ile birlikte reel politik duvara çarparak yalpalama sürecine girmiştir. Ancak her şeye rağmen Türkiye bu dönemde, Ortadoğu’da Demokrat Parti döneminden sonraki en ciddi aktörlük ve oyun kuruculuk kabiliyetine erişmiştir. Yine bu süreçte yaşanan sorunlarla birlikte, Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın tıpkı iç politikada olduğu gibi dış politikada da oyun kurucu konumuna geldiği rahatlıkla söylenebilir. Özellikle Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’nin referandumla kabulünden sonra bu durum hukuki bir nitelik de kazanmıştır. Son dönemde Türkiye’nin, ‘mazlum dünyanın sesi ve temsilcisi’ olma pozisyonu öne çıkmıştır. Ancak Suriye, Mısır ve Irak’ta ortaya çıkan kritik sorunlarla birlikte idealler’in gerçekleşme düzeyi ve katsayısı düştükçe sorgulamalar da her seviyede artmıştır. Buradaki en temel eksiklik değişimle süreklilik güçleri arasındaki ince ayarın tam koterilmemiş

olmasıdır. Türkiye mutlaka liderlik ve kurumlaşma seviyesinde ayakları yere basan bir interaktif bütüncül vizyon üretimini sağlamak durumundadır. Kamu diplomasi pratikleri de milli güvenlik hedeflerine ulaşma bakımından hayati öneme haizdir. ‘Tarih, coğrafya ve kültür’, insani ve etik bir meydan okuma ile ticaretten enerjiye, güvenlikten demokrasiye, din ve inanç alanından bilimsel ve teknolojik alanlara kadar çok geniş ölçekte dikkate alınmak durumundadır. Türkiye, kendi dünyasını ticari, ekonomik, kültürel ve insani açılardan başkalarının zararına değil ortak faydasına olacak bir tarzda kurgulayarak genişletme arayışını barışçıl bir yönelimle sürdürme hedefinden vazgeçmeyecektir. Aslında Türkiye Ortadoğu’da tarih ve coğrafyayı jeo-politik ekseninde ihtiyacı olan enerji ve güvenlikle birlikte tüm boyutlarıyla ele alabilecek tecrübeye sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Türk Dış Politikası, İnteraktif Bütüncül Vizyon, Enerji ve Güvenlik, İnsani Diplomasi.

Do Turkey Need New Foreign Policy in the Middle East?

ABSTRACT :After World War I, Turkey has kept away from the Middle East with internal and external reasons. The main factor of this situation was the challenge, that the new Government of Turkey had to handle domestic political struggle and external geo-political limitations, which came with the end of the Ottoman Empire. In the course from the second world war today, the need for a foreign policy has got more and more important with an increasing momentum. In particular, Turkey’s status quo based traditional peace-oriented external policy has been forced to undergo transformation after the disintegration of the USSR. Global, regional and local scale change and transformation has affected the foreign policy making process in parallel with the acceleration of history. With the Gulf War and the US invasion of Iraq, Turkey has had to experience radical changes. In this process, many issues which are in the scope of the National Pact but were put into the refrigerator due to the specific characteristics of the establishment process have become openly debatable. In the early 1990s, even if Özal’s diplomacy initiatives came to the forefront in the Middle East, they remained mostly on an economic scale. The information revolution - particularly on communication - was carried to a global scale in the 2000s, and almost every state began to experience serious turbulence and upside-down on the tripartite pillars of security, freedom and prosperity. The approach which was re-started in the Middle East with the AK Party government after November 2002 was tried to be pursued with a multi-faceted active perspective on energy and economic-political axis. In this process, the policies as strategic depth, proactive foreign policy and zero problem which are put forward have entered the wobble process by hitting the real political wall with Arap Spring even if they are tempting in discourse. But despite everything, in this period, Turkey has come at most serious capability as an political actor and play maker in the Middle East, since the Democratic Party period. With the problems experienced in this process, it can be said that President Erdoğan has become a play maker in foreign policy as well as in domestic politics.

Especially after the adoption of the Presidential Government System by referendum, this situation gained a legal character. In recent years, Turkey has been standing in as a voice and representative for the oppressed world. However, emerging critical problems in Syria, Egypt and Iraq, lead to a decreased realization of ideals, which brought new concerns and request on every level with it. The main drawback here is that the fine adjustment between the forces of change and continuity is not fully achieved. It's a required that Turkey has to set out a well-grounded 'interactive holistic vision production' at the level of leadership and institutionalization. Public diplomacy practices have also vital importance in order to reach national security goals. 'History, geography and culture' has to be taken into consideration with a wide scale as, from trade to energy, from security to democracy, from religion and belief to scientific and technological fields with a humanitarian and ethical view. Turkey will not give up on the seeking expansion its own world on trade, economic, cultural and humanitarian aspects by pursue the common good, not to the detriment of others with a peaceful orientation. In fact Turkey has enough experience to evaluate the history and geography with all it's dimension in conjunction with energy and security issues that's its need on geo-political axis in the Middle East.

Keywords: Middle East, Turkish Foreign Policy, Interactive Holistic Vision, Energy and Security, Humanitarian Diplomacy.

GİRİŞ

Ortadoğu insanlığın tarih boyunca kültür ve medeniyet beşiği olmuş her açıdan benzersiz, biricik (unique) bir jeo-politik, jeo-stratejik ve jeo-kültürel önem ve değere sahiptir. Kadim değerlerle beraber büyük dinlerin (Tek Tanrılı) doğuş ve gelişim alanı olarak hala canlılık ve hayatini sürdürmektedir. Tarım devriminin yaşandığı Mezopotamya başta olmak üzere zengin yaşam alanları, su havzaları, enerji kaynakları kadar çöller ve zor tabiat şartları da Deniz'lerle birlikte bölgeyi çevrelemektedir. Modern zamanlara gelinceye kadar pek çok farklı büyük ya da emperyal gücün tarihsel süreç içerisinde rekabet ve nüfuz sahasını oluşturmuştur. İslamiyet'in doğuşu ve yayılmasından sonra bölgede pek çok mücadele ve savaş olsa dahi göreceli barış dönemi herkesin yaşam alanı olması noktasında bir şekilde varlığını sürdürebilmiştir. Bunun yakın zamanlardaki özgün örneklerinden birisi de bölgede yaklaşık dört asır süren Pax Ottomana (Osmanlı Barış Düzeni) olmuştur. Devlet'in yıkılışında pek çok iç ve dış sebep varsa da en mühimi hiç şüphesiz Bağdat Demiryolu ve diğer askeri, ekonomik ve kültürel faktörle Ortadoğu'da Osmanlı- Almanya ittifakıyla beliren yeni jeo-politik potansiyelin dönemin hakim gücü İngilizler ve büyük gücü Fransızlar ve hatta Ruslar tarafından bir risk olmanın ötesinde açık ve yakın tehdit ve tehlike

olarak algılanmasıdır. Özellikle Petrol üzerinde doğal olarak hak iddia edebilecek Osmanlı Devleti'nin parçalanması ve yerine bu petrol ve enerji denizi üzerinde kendi kontrol ve nüfuzları altında sömürgecilik mirası manda yönetimleri ve küçük devletlerin kurulması onlar için jeo-stratejik öncelikti. Bu dönemdeki gizli anlaşmanın Sykes-Picot'un ortaya çıkması ve 1917'deki Lord Balfour Deklerasyonu yüzyılın temel yönelimini ortaya koyan gelişmelerdi. Bu bağlamda Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin milli mücadele sonucunda Gazi Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından kurulması emperyal güçlere ve sömürgeci devletlere verilmiş hesaplanamayan bir cevaptı. Lozan antlaşmasının onaylanmasıyla devlet beka tehlikesini uluslararası sisteme tapu tescil kaydını yaptırarak atlatacak ve derin bir nefes alacaktı. 2. Dünya Savaşı sonrasına kadar içeride Devlet'in yeniden yapılanma süreçlerinin (ideolojik faktörler ve iç politik gerilim ve krizlerin de etkisiyle) tamamlanması ve asıl hedef olarak Batı Uygarlığı'nın seçilmesi ile muasır medeniyet seviyesinin üzerine çıkma hedefi, yöneticileri Ortadoğu'daki meselelerle ilgilenmeyi tehir ve ötelemeye sevk etti. Ancak bu dönemde bölge devletleri ile bir dereceye kadar temaslar sürdürüldü. Ekonomik, sosyal ve askeri potansiyeli zayıflamış bir toplumun rehabilitasyon ve rekonstrüksiyona ihtiyacı vardı. Çok partili hayata geçişle birlikte Devlet'in yeni ideolojik yönelimini önceleyen merkezîyetçi yapının güvenlik, barış ve statüko temelli riskten uzak paradigması süreç içerisinde 'çevre'nin demokratik taleplerle gelen etkilerine daha açık hale geldi. Batı Sistemi'ne iyice yaklaşma süreci – harb sonrası Sovyetler'in tehdidine karşılık olarak – NATO ittifakıyla perçinlendi ancak sonraki aşamada Kıbrıs Krizinde gelen Johnson Mektubu'ndan sonra Dış Politika'da tam bir kırılma noktası yaşandı ve önceki hatalar telafi edilmeye başlandı. İsrail'i ilk tanıyan devlet oluşumuz ve Cezayir meselesinde Fransa'nın yanında duruşumuz gibi travmatik kopuşların Ortadoğu'da telafisine gidildi. Ekonomik ihtiyaçlar ve Avrupa ile olan gerilimli süreçler Türkiye'nin çok yönlü aktif bir dış politika arayışında etkili oldu. İç siyasetteki yeni unsurların yükselişinin dış politikaya tesiri de kaçınılmaz olacaktı. Tarihsel ve toplumsal katmanların yeniden ortaya çıkması ve Ortadoğu'da sömürgecilik mirasının Batılı uzantılarının siyasi başarısızlıkları ve Arap-İsrail savaşları bölgede yeni kriz fırsatlarını beraberinde getirdi. Türkiye İKÖ'ne (İslam Konferansı Örgütü) aşamalı bir şekilde katılarak hem 1973 Petrol Krizi'nin menfi tesirlerini aşmaya çalışacaktı hem de uluslararası yalnızlık sürecinde İslam Dünyası'nın desteğiyle nefeslenecekti. 1979'da ortaya çıkan İran İslam Devrimi de Türkiye'nin milli güvenlik konseptini gözden geçirmesine yol açacaktı. Böylece iç ve dış pek çok faktörün dış politika yapım sürecine etkisi giderek artan bir ivme ile devam etti. Sovyetler'in dağılması ve Soğuk Savaş sonrasına hazırlıksız yakalanan Türkiye, 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi sonrası etkinliğini arttıran Terör sorunuyla (PKK Terörüyle) karşı karşıya kaldı. Uluslararası konjonktür içinde Kürt Meselesi olarak adlandırılan

ve bölgesel ve küresel aktörlerin ve dinamiklerin de devreye girip müdahil olduğu bu süreç hala Türkiye'nin milli güvenlik ve bekasında ve dış politikasında diğer sorun alanlarıyla birlikte etkili olmaya devam ediyor. Özal, Ecevit, Erbakan ve Erdoğan'ın liderliklerinde Türkiye, yeni dış politika yöneliminin parametrelerini Cumhuriyet'in temel kazanımlarının süreklilik unsurlarına insani ve demokratik açılım, zenginleşme ve genişleme ile beraber tezahür edecek konsolidasyonla değişim unsurlarını da kendine has bir tarzda eklemlenmeye çalıştı.

1.ULUSLARARASI POLİTİK SİSTEMİN VE DIŞ POLİTİKA'NIN ANALİZİ

Uluslararası İlişkiler disiplini içinde (özelikle uluslararası politika analizi alanında) diğer sosyal bilim dallarında olduğu gibi tam bir kavramsal/kuramsal uzlaşma ve ortak payda yoktur. Benimsenilen model, yaklaşım ve yönteme göre tarihsel ve toplumsal olgu ve olaylar anlamlandırılmaya çalışılır. Bu bağlamda disiplinin kendine has bir durumu söz konusudur. Tarihsel, toplumsal gelişmeler kadar bilim insanlarının birikimi, yaklaşım tarzı ve bakış açılarına göre farklı tanımlamalar ve değerlendirmeler bu süreçte belirleyici olmuştur (Sönmezoğlu, 1995: 9-16). Bu biraz da sosyal bilimlerin konusunun karmaşık bir varlık olan insanla doğrudan ilgili olmasından kaynaklanmaktadır. David Singer 1961 yılında Uluslararası İlişkilerde Analiz Düzeyi adlı makalesinde böyle bir analizdeki temel sorunun üç boyutlu yerküreyi iki boyutlu bir kağıt üzerinde haritalandırma gayretine benzetmekte ve belli oranlarda bir çarpıtmanın kaçınılmaz olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda güç dengesi yaklaşımı hala bir büyük anlatı (Grand Theory) olarak etkisini sürdürmektedir. Singer, makalesinde uluslararası sistem ve ulusal devleti iki uç düzey olarak ele almaktadır (Sönmezoğlu, 1995: 67-68).

Kennet Waltz'ın Uluslararası Politika Teorisi kitabı alanda ayrı bir önem ve etkiye sahip olmuştur. Yeni Gerçekçilik diyebileceğimiz ekolü ortaya koyan Waltz aslında uluslararası yapı ve sistem üzerinde bir kalıcı teori arayışı içerisinde. Ancak daha çok iki kutuplu dünyanın güvenlik, barış ve istikrara katkısını vurgularken fazlasıyla Amerikan merkezli bir okuma yaptığı rahatlıkla söylenebilir. Kurama eleştirel bakışı da dahil ederek teorik yaklaşımlardaki eksiklikleri ele alışı ustaca bir katkı sağlamıştır. Waltz'a göre Uluslararası politika ile dış politika ilk anda benzer görünse bile birbirinden farklılık arz eder. Uluslararası politikayı bireysel ya da ulusal düzeyde açıklamaya çalışan teoriler indirgemeci yaklaşımlardır. İndirgemeci yaklaşımlara göre 'bütün', onu oluşturan parçalarının öznitelikleri ve etkileşimleri ile anlaşılır. Uluslararası düzeyde etki eden sebeplerin tasavvuru ise sistemik yaklaşımlardır (Waltz, 2015: 27). Dünya politikasını sadece devletlerin iç yapısına ve işleyişine

bakarak anlamak mümkün görünmemektedir. Waltz’a göre uluslararası politikanın dokusu büyük ölçüde değişmez kalır ve kendini tekrarlar ve anarşik karakterdedir (Waltz, 2015: 82-84). Birimlerin öznitelikleri yani devletlerin karakteristiklerinin ötesinde soyutlama yapmadan uluslararası sistemi ve yapıyı kavramak kolay değildir. Birimlerin birbirine göre nasıl konumlandığı ve bu konumlanma tarzı ve düzenlenme biçimi sistemin bir özelliğidir (Waltz, 2015: 102-103). İç sistemler merkeziyetçi ve hiyerarşik karaktere sahipken uluslararası sistem adem-i merkeziyetçi ve anarşik tabiata sahiptir. Bu yüzden uluslararası politika’ya ‘hükümet yokluğunda siyaset’ nitelendirmesi de yapılmıştır (Fox’tan aktaran Waltz, 2015: 112). İç siyasal yapılarda düzenleyici ilkeler, birimlerin farklılaşması ve yeteneklerin dağılımı önem arz eder. Uluslararası yapıyı ararken kişinin görünmez olanla yüz yüze getirilme durumu söz konusudur ki bu durum kafa konforunu bozabilecek bir rahatsızlığa yol açabilir. Ekonomideki piyasa örneğinde olduğu gibi (doğrudan aktörlerin sebep olduğu sonuçları aşan ve çevreleyen bir atmosfer) uluslararası politik sistem de birimlerin etkileşimi ve birlikte eylemi sonucunda teşekkül eder ve birimleri kısıtlayıcı bir etkiye sahiptir. Uluslararası politik yapıda tezahür eden farklılaşmamış anarşik durum ya da doğa düzenini andıran hal konumsal bir resimdir ve genel bir tasvirdir (Waltz, 2015: 112-125). Tabii burada anarşiden maksat hiyerarşinin olmaması durumudur.

Devletin çıkarı eylem kaynağını sağlar ve Realpolitik dış politikanın yürütülme yöntemlerini gösterir ve onlara bir gerekçe sunar. Çıkar, yarar ve gerek (raison d’etat) Realpolitik’in anahtar kavramı olmuştur. Yapısal kısıtlar yöntemlerin onları kullanan devletlerin farklılıklarına rağmen tekraren niçin kullanıldıklarını açıklar (Waltz, 2015: 147).

Uluslararası sistemin yapısı devletlerin dış politika stratejilerinde çok önemli bir rol oynar. Devlet’in dış politika stratejisi, “*Devlet’in dış çevreye, ya da dış dünyaya karşı genel tutumunu, bu dünya ile olan bağlantılarını, iç ve dış amaçlarına ulaşmak ve bekleyişlerini gerçekleştirmek için kabul ettiği ve izlediği genel yönü kastediyoruz*” şeklinde betimlenebilir (Gönlübol, 1978: 64). İç siyasal yapının niteliği, ekonomik ve sosyal ihtiyaçlar ile dış tehlikeleri algılama derecesi ve coğrafya ile doğal kaynakların niteliği ve niceliği bu süreçte etkilidir (Gönlübol, 1978: 64-65). Devletler dış politika yapımında stratejik, bürokratik, demokratik ve ekonomik yaklaşımların etkisinde kalır (Arı Ö., 1987: 25). Dış politika analizi sistem düzeyi ve aktör düzeyi olmak üzere iki düzeyde ya da aktör düzeyi (bireysel faktörler), devlet düzeyi ve uluslararası sistem düzeyi olmak üzere üç düzeyde yapılabilir (Arı, 2013: 133). Bu süreç boşlukta oluşmadığı gibi içsel ve dışsal unsurlar olarak milli güç unsurları, uluslararası sistemin yapısı ve karar vericiler, kamuoyu ve çıkar grupları

olmak üzere üç grup içinde mütalaa edilebilir (Arı, 2013: 133-134). Uluslararası güç konfigürasyonu ve yeteneklerin dağılımı belirleyici öneme sahiptir.

Ulusal güç ve dış politika arasında doğrudan bir ilişki vardır. Göreli bir kavram olan gücün etki, kapasite ve ilişki gibi boyutları vardır ve devletteki sürekliliğin sağlanmasında büyük bir önemi vardır. Algılama da güçle alakalı bir diğer husustur. Frankel'e göre güç bir kapasitedir ve diğer devletlerle kıyaslandığı zaman bir anlam ifade eder (Aktaran Arı, 2013: 139). Güç bileşenleri olarak coğrafya, doğal kaynaklar, nüfus, ekonomik ve askeri kapasite nicel unsurları biçimlendirirken milli moral, milli karakter, diplomasi ve hükümetin niteliği de nitel unsurları sağlar (Arı, 2013: 141-151).

2. TÜRKİYE'NİN DIŞ POLİTİKADA VİZYON ARAYIŞI

Soğuk Savaş sonrası dünyadaki radikal değişiklikler önce küreselleşmeyi ardından yerelleşmeyi daha çok gündeme getirecekti. Zaten her iki süreç birbirini tetikleyen etkileşimler olarak dikkat çekmektedir. Bu süreçlerle birlikte aktörlerdeki çeşitlilik ve farklılaşma uluslararası ilişkileri kavram ve bağlam olarak yapısal nitelikte bir değişim ve dönüşüme uğratacaktı. Ulus- Devlet sistemi hala temel aktör olarak rol oynasa bile devlet dışı aktörler dış politika alanında kültür, kimlik ve diğer tartışmaları da beraberinde getirerek gerçekçi yaklaşıma ek olarak çoğulcu, eleştirel ve inşacı modelleri öne çıkaracaktı.

Türkiye'nin uluslararası ilişkiler disiplini alanında kendine mahsus yeni bir çekirdek kuram oluşturmamasının arzu edilmeyen eklektizm'in (an undesirable eclecticism) önüne geçilmesinde yararı olacağı düşünülebilir. Kavram, kuram ve yöntemleriyle epistemolojik bir bütünleşmenin sağlanması alanın disiplinler arası özelliğinin özgünlüğü ile birlikte ayırt edici nitelikleri ortaya çıkarması beklenebilir. Betimleme, açıklama ve öngörü olguların soyutlanması ile beraber kavramsal anlama ve anlamlandırma boyutlarıyla kuramın işlevselliğini sağlar (Aydınlı, Kurubaş, Özdemir, 2009: 32-43). Yeni anlayış ve perspektiflerin gelişmesine ek olarak alandaki akademisyenlerin yöntem ve kuramsal bilinç sahibi olması gelişimin önündeki engellerin aşılmasına ve süreklilik arz eden etkinliklere kaynaklık teşkil edebilecektir (Aydınlı, Kurubaş, Özdemir, 2009: 56-61). Tabii ki bu eğilimlerin tekçi yaklaşımlar yerine çoğulcu arayışları güçlendirmesiyle sahada bolca örneğine rastlanan komplocu yaklaşımların da önüne bir set çekilebilecektir.

Türkiye'nin dış politika alanındaki en temel problemi stratejik vizyon ve taktik kademelendirmenin teorik bağlamda tam olarak kurgulanıp pratiğe aktarılamamasıdır. Bu durumun tarihsel kökenleri mutlak hakimiyet-mutlak terk salınımından kurtulamayan perspektifle acil konjonktürel çözüm arayışlarından kaynaklanan politik

irade ve tasarrufların birikimsel etkisine bağlanabilir. İfrat ve tefrit olarak yorumlanabilecek bu iki uç arasındaki gidip gelmelerin Osmanlı'nın son döneminden itibaren devam ettiği öne sürülebilir. Terke bağlı geniş çaplı göç hareketleri kaçınılmaz olduğu gibi mutlak hakimiyet arayışı ile ciddi kayıplar yaşanabilmiştir. Psikolojik yılmınlığın aşılması ciddi bir psiko-sosyal hazırlıkla beraber iç siyasi kültürü temel alan meşruiyet arayışı yeni dış politika yöneliminde bir kalkış noktası olabilir (Davudoğlu, 1995: 495-501).

Türkiye'nin iyi, yararlı ve gerçekçi dış politika vizyonuna ihtiyacı vardır. Bu vizyon değişen dünyayı iyi okumalı; çok boyutlu, demokratik ve aktif olmalı; Türkiye'nin kilit ülke konumuna uygun yapıcı nitelikte çok-terafı bir anlayışı¹ yaşama geçirmelidir (Keyman, 2007: 94-97). Türk dış politikasında yeni vizyon oluşturabilmek için statükocu felsefenin yeni şartlara uyumunu sağlayacak bir algısal dönüşüm gerekir. Değişime karşı reaktif bir anlayış değil değişimi kendi lehine döndürebilecek bir proaktif anlayış olası riskleri minimize eder. Dış politikanın dokunulmazları değil bir vizyonu ve misyonu olmalıdır (Gözen, 2006: 4).

Türk Dış Politikasını ele alırken üç temel kuramsal yaklaşımı göz önünde tutmak gerekir. Gerçekçi kuram Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan NATO üeliğine kadar kesintisiz ön planda olan ve daha sonraki aşamalarda da etkisini sürdüren devletin varlığını, bekasını, güvenliğini ve menfaatini esas alan bir yaklaşımdır. Sistemdeki güç dağılımı, güvensizlik ve korku dış politika oluşumundaki ana unsurlardır. Liberal yaklaşımlar ise daha çok çıkara vurgu yapar. Her ikisi de uluslararası sistemin anarşik yapısını kabul ederken gerçekçi kuram üniter yapıyı liberal kuram ise çoğulcu yapıyı öne çıkarır. İnşacı yaklaşım uluslararası işbirliğini özellikle ekonomik ve demokratik açılardan sahiplenir. İnşacı kuramdaysa uluslararası sistemin sosyal olarak oluşturulmuş yapısı öne çıkarılır. Toplumsal değerler, stratejik kültür, rol tanımları, kimlik ve ideoloji devlet-toplum düzeyinde etkilidir. İnşacı kuram aynı zamanda devlet yöneticisinin (etkili ve yetkili kimselerin) dünya görüşü, inanç sistemi ve kimlik tanımlamalarına yer verir. Devlet de toplum da zaman ve mekan dışı değildir ve her toplumsal olgu ve süreç gibi sosyal gerçeklikler zaman içinde değişebilir. Gerçekçi kuram devletin davranışına, liberal kuram davranışla beraber çıkar oluşumuna odaklanırken inşacı kuram davranış, çıkar ve kimliğine odaklanır. An itibarıyla anarşik olarak tanımlanan uluslararası sistem hiyerarşik bir karakter kazanabilir ve bugün için Hobbesian olarak tarif edilen devletler arası ilişkiler Kantian forma dönüşebilir. İnşacı kuram araçsal ve faydacı kavramları yerine uygunluk kavramına yer verir. Dış politika boşlukta ve soyut bir kar-zarar hesabı ile değil zaman içinde oluşan bir anlam dünyası ile biçimlendirilmektedir. İdeolojik tanımlamalar,

¹ F.Keyman'ın o dönemin şartları içinde vurguladığı 'Avrupa eksenli' olmalı görüşüne tam katılmadığımız için buraya almamış olduk.

roller ve kimlikler dış politikanın inşasında etkili olabilmektedir. Gerçekçi kuram çıkarı inşacı kuram ise değeri odak noktası yapmaktadır. Stratejik kültür inşacı kurama göre nesilden nesile aktarılmaktadır (Oğuzlu, 2012: 23-41).

Bu kuramlarla birlikte eleştirel kuramları da dikkate alan bir yaklaşım ve yönelimle 'farklı akılların bileşke vektörü' olarak tanımladığımız 'global asabiye' modeli yerel, milli ve küresel ölçekli vizyon oluşumuna ciddi katkılar sağlayabilir (Korkusuz, 2012: 94-103; 609-658). Türkiye'nin dış politikasını biçimlendirirken farklı kuramları özgün bir siyasi akıl mimarisıyla birbirlerini tamamlayacak tarzda ele almak gerekir.

3.TÜRK DIŞ POLİTİKASI'NIN SÜREKLİLİK İÇİNDE DEĞİŞİMİ

Siyaset iç ve dış politika üzerinden ekonomi, kültür, güvenlik ve diplomasi kapsamında belirlenmiş bütüncül bir bakış açısı ve uygulama ile yürütülür. Bir Ülke'nin siyaseti iç ve dış yönelimler açısından birbirini tamamlar ve bütünler nitelikte olmak durumundadır. Aksi halde milli dış politika'dan bahsetmek mümkün değildir. Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan bu yana böyle bir arayış içerisinde olsa dahi özellikle dış politika alanında sebebi bilinen ve açığa çok net çıkarılmayan ekonomi politik ve finansal faktörlerden dolayı tam bağımsız bir çizgiyi istediği ölçüde hayata hakim hale getirememiştir. Siyasi bağımsızlığın iktisadi bağımsızlıkla taçlandırılması her zaman nihai hedef olmuştur. 1. Dünya Savaşı sonrasındaki göreceli barış atmosferinde hakim paradigma 'Batı'ya rağmen Batıcılık', 'Yurtta sulh ve Cihan'da sulh' ile 'muasır medeniyet seviyesinin üzerine çıkma' biçiminde tezahür ederek Türkiye kendi istiklali ve İstikbal'ine odaklandığından ve bu bağlamda Ortadoğu'da sömürgecilik ve emperyalizme karşı savaşımında galip gelen tam bağımsız devlet ve toplum yok denecek kadar az olduğundan Türkiye'nin Ortadoğu'ya bakışı uzun dönem mesafeli ve soğuk durma biçiminde olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve Anka'nın külleri içinden yeniden yükselme süreci elbette ki zaman alacaktı. Bir de dönemin büyük ve egemen devletleri petrol ve diğer enerji kaynakları dolayısıyla Türkiye'yi mümkün merteye sahanın dışında tutmaya çalışıyorlardı. Bu süreçte Türkiye özellikle SSCB ile ilişkiler üzerinden meşruluğunu sağlamaya çalışarak Lozan'ın alt yapısını hazırlamış ve ideolojik yönden Batılılaşma ile de Milletler Cemiyeti sistemindeki yerini almaya çalışmıştı. Ayrıca yeni güç dengesi ve reelpolitik arasında sarkaç hareketi yapan ve yeniden düzenlenen uluslararası politik atmosferi içinde başat aktörler olan İngiltere ve Fransa ile oynadığı satrançta kaybetmeyi, kazanmayı esas almıştı. Bu süreçte ABD çok ön plana çıkmasa bile sürece müdahil ve müzahirdi. Bu süreçte temel hedef olarak mümkün olduğu nisbette 'Mısak-ı Milli' gerçekleştirilmeye çalışılacaktı. Çözünsüz kalan konular zamanın,

uluslararası konjonktürün elverişliliğine ve şartların olgunlaşmasına bırakılacaktı. Başta Musul (Yani Petrol) olmak üzere sonuçsuz kalan mevzular o dönemden bugüne devam eden eleştirilerin jeo-politik açıdan ağırlık merkezini teşkil edecekti. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin varlık ve beka meselesi Batı Hegemonyasına tam anlamıyla itiraz edebilecek imkan ve kabiliyete erişmeyi tehir edecekti (Korkusuz, 2019: 1-79). Bağımsız bir dış politika izleyebilmenin şartlarından bir tanesi dış ticaret ve ekonomik ilişkilerde herhangi bir ülkeye bağımlı olmamaktır (Öymen, 2005: 221).

A.F.Cebesoy bir vakitler Rus'ların Van, Bitlis ve Muş'u istemelerinin sebebi olarak *"bizim Turancı ve İslamcı siyasetimizi önlemek..."* olarak yorumlar (aktaran Akşin, 1991: 41). Kuvvetle muhtemel bu ideolojik akımlardan uzak durmanın bir sebebi de bu ve buna benzer değerlendirmeler olmuştur. Yine Akşin Atatürk'ün milli siyasetinde Nutuk'tan alıntıyla, *"Harici siyaset dahili teşkilatla mütenasip olmak lazımdır."* vurgusuyla milli siyaseti açıklar. Milli siyaset türlü emellerin ve ihtiraslı hayallerin ötesinde, *"Barış içinde Türkiye'nin refah ve saadetini sağlayacak milli yolu bulmak, başkalarına zarar verecek hareketlerden çekinerek medeni cihanın müteakabil dostluğunu ve teveccühünü kazanmaktır."* (Akşin, 1991: 42-43). Yine Akşin şu çarpıcı tespiti yapmaktadır: "Eğer Türk ve Arap unsurları, yüzyıllarca yıllık ortak hayatın iyi yönlerini düşünüp alıp, kötü ve acı yönlerini zamanın normal işlemesine bıraksaydılar, bırakabilseydiler bugün Asya ile Avrupa ve Afrika'yı birleştiren topraklar üzerinde, muazzam yeraltı ve yerüstü zenginliklerinden ortaklaşa faydalananca büyük bir varlık olurlardı. İngiliz'ler egemenliklerini tanıdıkları eski sömürgeleleriyle serbestçe birleşerek yeni bir birlik kurdular. Fakat bizim için buna imkan olmadı. Bilhassa yabancı emperyalist memleketler, başta Rusya, İngiltere, Fransa olmak üzere, böyle bir tarihi gelişmeye şiddetle engel olacaktı, oldular da." (Akşin, 1991: 44). Bu görüş ve düşünceler Türkiye Cumhuriyeti'nin hangi şartlar ve kuşatmalar altında kurulduğunu çok iyi betimlemektedir. Ortadoğu'ya karşı benzeri ihtiyatlı tutum İ. İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı döneminde de sürdürülecekti.

2. Dünya Savaşı sonrasında bugüne kadar geline süreçte dış dinamikler ve tarih, coğrafya ve psiko-sosyal kökenli iç dinamiklerin sarmal ve bileşik etkisinden dolayı yeniden bir dış siyaset arayışı ihtiyacı ön plana çıkmaya başlamıştır. Demokratikleşme ve çok partili hayatla birlikte kamuoyu talep ve tercihlerini önce merkezi hükümetin teşekkülü üzerinden iç siyasete daha sonra dış politikaya da taşımaya başlamıştır. Bu süreçte dış politikayı belirleyen esas aktör DP (Demokrat Parti) ve taşıyıcı sütun ise Türk-Amerikan ilişkileri olacaktır.

Başkan Truman 12 Mart 1947 tarihinde yapmış olduğu Kongre konuşmasında Türkiye ve Yunanistan için yapılması düşünülen yardım paketinin onaylanmasını istiyor ve aksi durumda bu ülkelerin demokratik Batı için kaybedileceğini

vurguluyordu. Açıkça kastedilen Sovyetler'den gelen tehditlerdi (Bağcı, 1990: 11-12). Ardından süreç NATO'ya girişle perçinlenecekti.

DP'in iktidara geldiği 1950'den sonra da Türk-Amerikan ilişkileri giderek güçlenecekti. A.Menderes ve F.Köprülü geçmişte ihmal edilen Ortadoğu ülkeleriyle ilişkileri onarmak ve güçlendirmek istiyorlardı. Bağcı'ya göre bu durum, "*Türkiye'nin Ortadoğu'nun zayıf müslüman ülkelerine 'big brother' rolünü oynayacak olmasıydı*" şeklinde tasvir edilmekteydi (Bağcı, 1990: 46). Daha sonra 1955 yılında Bağdat Paktı kurulacaktı. Bu duruma Nasır'ın Mısır'ı ve onunla birlikte hareket eden Suriye karşı çıkacaktı. Nasır, bu Pakta itirazını Türkiye'nin İsrail'le olan ilişkileri ile beraber Paktın Amerika, İngiltere ve Fransa'nın etkisiyle Türkiye tarafından liderliğin üstlenildiği varsayımlarıyla temellendirmeye çalışıyordu (Bağcı, 1990: 65-68). Irak'ta Temmuz 1958'de gerçekleştirilen askeri darbeden sonra Kral Faysal ve Nuri Es Said idam edilecekti ve bu gelişme Menderes'in Ortadoğu politikasına karşı bir hareketti. Bu arada İ. İnönü, Menderes'i Ortadoğu'da bir macera politikası izlemekle eleştiriyordu. Bağdat Paktı 1959'da CENTO adını alıyordu ve CENTO'yu oluşturan ülkeler Nisan 1960'da Tahran'da toplansalar da Menderes iç politik nedenlerle buna iştirak edemeyecekti (Bağcı, 1990: 96-100). Zaten kısa bir süre sonra ilk askeri darbe 27 Mayıs 1960'da gerçekleşecek ve Türkiye ileriki bir tarihe kadar Ortadoğu konusuna çok fazla müdahil olmayacaktı.

Türkiye'de Ortadoğu'yla ilgili yönelimlerin müesses nizam tarafından başlatılması Kıbrıs Krizi'ni takiben ABD Başkan'ı Johnson tarafından yollanan ve 'gece gelen mektup' ifadesiyle bilinen süreçten sonra kontrollü bir şekilde ve tedrici surette olmuştur. Türkiye'nin Avrupa ile olan gerilimleri ve Batı Blokuyla olan problemleri ve Kuzeyden Sovyet tehditlerinin hala unutulmamış olması ister istemez yeni arayışlara girmesine yol açacaktı.

Ecevit ve Erbakan çizgisindeki demokratik sol ve millici yaklaşımlar Hükümeti kurduktan sonra ilk olarak Kıbrıs konusunda uzlaşarak en büyük neticeyi aldılar. BM platformunda en büyük destek İslam Ülkelerinden alınabilirdi ve bir şekilde ambargolar ve yalnızlıktan kurtulma sağlanabilirdi. Bu süreçler ve Petrol Krizi gibi konular da Ortadoğu ile olan ilişkileri besliyordu. Ancak MSP Lideri Erbakan'ın popülaritesinin İslam Dünyasında artması ve söylemleri de bu yeni dönüşüm sürecinde farklı bir aktivasyon enerjisi sağlıyordu.

12 Eylül Askeri Darbesi ise Devlet Başkanı K.Evren'in bizzat sahiplenmesiyle (İKÖ üzerinden) Ortadoğu ile ilişkiler ağırlıklı olarak ticaret ve ekonomik kapsamda ivme kazanıyordu. Nihayetinde Türkiye'nin Ortadoğu ile olan ilişkileri pek çok sebebin bileşkesi ve Özal'ın katalizör rolünden de toplam etkiyle beslenerek AK Parti dönemindeki muhafazakar demokrat kültür bağlamında farklılaşma çizgisine doğru

evrilmiştir denilebilir. Özal'ın Ortadoğu ile ilişkileri ekonomik temele oturarak ele aldığı söylenilebilir (Birand, 1988: 249). Özal ekonomi, kültür ve ticareti canlandırmadan güçlü bir Türkiye'nin olmayacağını çok iyi bilen bir liderdi. Özal'a göre, siyasi ve ekonomik öncelikleri saptarken genel dünya durumuyla birlikte yakın bölge içine çok iyi bakmak gerekir. Değişim tamamlanmamıştır ve bu süreç 'hassas ayar' ister. Her yerde etrafta hadiseler olurken Türkiye'nin sükun adası olması mühimdir. Türkiye bütün imkanlarını bir sepete koyamaz. Yanlışlık yapılmaması, daha az bağımlılık ve büyük işler yapmak için açılan kapılardan girmek gerekir (Özal, 1992: 7-16).

Cezayir'den Basra körfezine dek yayılan coğrafyada yaşayan Arap ülkeleri ve halkları yaklaşık 400 yıla yakın İslam'ın geleneğinde olduğu şekilde Osmanlı İmparatorluğu içinde eşit haklara sahip olarak yaşamışlardır. Sonra bu topraklar imparatorluğun gücü azaldıkça 1830-1918 yılları arasında sömürgeci Fransa, İngiltere ve İtalya'nın nüfuz bölgeleri haline gelecekti (Soysal, 1999: 515). Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Irak'la Musul Meselesinden (İngiliz mandası altında iken), Suriye ile Hatay meselesinden dolayı sıkıntı yaşanmış olsa bile genel olarak Türkiye'nin laiklikle beraber Batı dünyasında yer almış olmasından kaynaklanan eleştiriler ve kırılganlıkların dışında ciddi bir kriz ve problem yaşanmamıştır denilebilir. Yapılan eleştiriler İsrail devletinin hızla tanınması ve giderek artan ilişkiler, Hatay sorunu, Türkiye'nin laikliğe geçiş süreci ve Osmanlı mirasına dair bazı olumsuz algı ve imajların zaman zaman gündeme gelmesi olmak üzere 4 ana başlıkta toplanabilir (Soysal, 1999: 516-521). Özellikle Arap Baharı sonrası ortaya çıkan gerilim ve krizleri geçici, konjonktüre bağlı durumlar olarak görmek gerekir. Siyasiler arasındaki olumsuzluklar toplumlar düzeyinde gözlenmemektedir.

Ortadoğu 'anasırı erbaa' diyebileceğimiz dört temel müslüman unsura – Türk'ler, Arap'lar, Farisi'ler (İranlılar) ve Kürt'ler – ve Süryani ve Yahudi'ler başta olmak üzere daha pek çok etnik ve dinsel topluluğa ev sahipliği yapmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla, özellikle Hilafetin kaldırılmasından sonra, Kürt meselesi hep gündemde olmuştur. Osmanlı Devleti'nin parçalanmasıyla beraber Kürtler de pek çok irili ufaklı devlete dağılmışlardır. Tarihsel olarak bin yılı aşkın bir süre birbiriyle temel problem yaşamamış olan Türk'ler ve Kürt'ler iç ve dış dinamiklerin kışkırtmalarıyla beraber özellikle yeni kimlik tanımı ve seküler ideolojik tutunum sebebiyle karşılıklı ciddi travmalardan geçmişlerdir. Teorik olarak bir topluluk var denilmesiyle var olmaz ve yok denilmesiyle de yok olmaz. Aslında Lozan'da bulunan çözüm Türkiye'de yaşayan her müslümanın Türk kabul edilmesi ve azınlıkların sadece gayri müslimleri kapsamıydı. Anayasa ve yasalarda ve özellikle devletler özel hukukunda Türk ifadesinin etnik bir köken anlamına gelmediği vurgulansa da pratik yaşantılar, görülen muameleler ve daha pek çok sosyal, ekonomik ve politik

sebepten 1983'e kadar bir sessizlik ve inkar safhasını içerecekti. Maalesef Kürtçe yasağı bu işin en temel sıkıntı kaynağıydı. İlk önce Özal'ın 1989'da "*Ben de Kürt kökenli olabilirim*" ifadesi ve 1991'de dil yasaklarının kaldırılmaya başlanması ile 1984'de kurulan PKK'nın terör eylemlerine karşı bir ön alma çabası ve bu konudaki normalleşmeye katkı olacaktı. Soğuk savaş sonrasının yeni dinamikleri ile bu konu Türkiye'nin uluslararası boyutlarda karşısına çıkabilme potansiyeli taşımaktadır (Ataman, 2001: 33-47). AK Parti döneminde bu konuda çok daha ileri adımlar atıldı ve kimi çözümler geliştirildi (Başta TRT 6'nın kurulması, işkenceleriyle meşhur Diyarbakır Cezaevi'nin müze yapılması ve diğer yasakların kalkması) ve uygulamaya konuldu. Ancak silahlı mücadeleden vazgeçmeyen örgüt sadece kendini bitirmekle kalmadı; geniş bir toplum kesimi için hayatı çekilmez hale soktu. Bu mesele Ortadoğu'nun en hassas konularından birisidir ve Türkiye bu meseleyi kendi milli güvenliğini merkeze alarak Ortadoğu'nun barış, huzur ve güven içinde olmasını ve kalmasını hedefleyerek – hiç kimsenin ve dahili ve harici gücün yönlendirme ve tehdidine boyun eğmeden – tıpkı Misak-ı Milli'de olduğu gibi çözebilecek siyasi kararlılık ve kapasiteye sahiptir.

Yerel, bölgesel ve küresel ölçekli olarak Ortadoğu'ya dair güç bileşenleri ve başat dinamikler açısından Türkiye'nin geleneksel statükocu hariciye siyaseti özellikle SSCB'nin parçalanmasından sonra önce dönüşüme uğramış ve ABD'nin Irak'ı işgal girişimleri ile beraber köklü değişimler yaşamak durumunda kalmıştır.

Doğu bloğunun yıkılmasından, istikrarsızlıkla beraber derin ekonomik ve siyasi biçim değiştirme tezahür edecekti. İlklerde bu sürecin Türkiye'nin güvenliğini bir bilinmezliğe ittiği düşünülse bile Irak'ın Kuveyt'i işgali ve Sovyetler'in dağılmasıyla birlikte Batılılar tarafından yeniden hayati önemi vurgulanmaya başladı. Türkiye, Soğuk Savaş süresince neredeyse uluslararası politikada kaybolmuştu ve pasif ve itaatkar bir tutum takınmıştı. Bu süreçten sonra daha iddialı ve aktif bir tutum alarak problemlili konuları gündeme taşıyarak çözüm için kabul edilebilecek bir tarza doğru yönlendirmeye çalışacaktı. 1950'de Kore'ye asker gönderdikten sonra ilk kez 1992'de Somali'de uluslararası bir askeri harekate katılacaktı. Çatışmaların önlenmesi bağlamında Bosna savaşında rol almanın dışında ondan önce 1988'de Irak'tan (Halepçe katliamı sonrası) ve 1989'da Bulgaristan'dan gelen mültecilere sahip çıkan Türkiye 'insancıl yardım programları' kapsamında inanç ve etnik köken farkı gözetmeksizin pek çok ülkeye destek olacaktı. Güvenlik konusunun çok karmaşık hale geldiği bu yeni dönemde Türkiye 'barışı koruma' dışında kendisine yönelik meydan okumaları, değişimi etkileyebilme ihtiyacı içine girecekti (Kirişçi, 1994: 392-408).

Türkiye'nin iç siyasetinde olduğu gibi dış politika alanında da en renkli liderlerinden birisi olan Prof.Dr. Necmettin Erbakan uzun yıllar süren muhalefet sürecinde ve kısa süren Başbakanlığı döneminde Türkiye'nin Ortadoğu ile ilişkilerinde

sosyal gerçeklik olarak alt yapıyı inşa etme sürecinde başat konumdadır. Türkiye'nin tarihsel misyonu ve stratejik kültürü ile Batı'nın itirazına rağmen İran'la doğal gaz antlaşması yapması ve İslam Ülkeleri arasında D-8'i kurması bir milat olmuştur (Korkusuz, 2012: 454-459). Kişilikli dış politika stratejisi söylemdeki ağırlığını korusa bile eylemde uzun süreli olarak kendisine tam varlık alanı bulamamıştır ve 28 Şubat post-modern darbesiyle ilgili Hoca'nın *"tarihin akışı içinde basit bir nokta olarak kalacaktır"* sözleri zihinlerde yer ederek Erbakan Hoca iktidardan uzaklaştırılacaktır. Erbakan Hoca'nın Başbakanlığı döneminde dış politika alanında maalesef çok başlılık yaşanmıştır. Bir taraftan O ve arkadaşları, diğer yandan Çevik Bir ve generaller ve öte yandan Demirel ve Çiller ayrı ayrı tutum izlemişlerdi (Arpacı, 2017: 311-312). D-8 daha sonra işlevsiz kalmıştır (Arpacı, 2017: 318). Ancak bu girişim her şeye rağmen Türkiye'nin jeo- politik, jeo-ekonomik ve stratejik kültür açısından önemini Ortadoğu ve İslam Dünyası başta olmak üzere küresel ölçekte göstermiştir. Bu süreçlerin hepsi bir fayda-maliyet analizinden ve kritik değerlendirmelerden geçirilerek başta Cumhurbaşkanı Erdoğan olmak üzere AK Parti'ye deneyim zenginliği kazandıracaktı.

AK Parti döneminin dış politika alanında gerçekleştirdiği en önemli yenilik ve atılım zihniyet dünyasında ve medeniyet algı ve tasavvurunda olmuştur. Batı'nın tek ideal medeniyet olduğu iddiasının kritize edilmesiyle birlikte derin toplumsal katmanlarda ve adil hafızada zaten varolan 'Medeniyetimiz' imajınasyonu teritoryal, bölgesel ve küresel ölçekte 'varlık-bilgi-değer' planında yeni bir uluslararası düzen kurucu iradenin adımları olarak öne çıkarılmıştır. İspanya ile birlikte gerçekleştirilen 'Medeniyetler İttifakı' çoğulcu paradigmanın tarihsel kurumlarla sınırlı kalmayan bir aktüel örneğini açığa çıkaracaktı. Karşıtlıklar ve zıtlıklar üzerinden dünyayı kendi hegemonyası altında biçimlendiren Batı Medeniyeti algısının insanlık ve yeryüzü için alternatif sunma kapasitesinin kalıp kalmadığı temelden sorgulanacaktı. Her medeniyetin kendine has bir ben-idraki vardı ve bu kendi dünyasında anlamlı olabilirdi. İslam medeniyeti, Batı'nın hiyerarşik ve dayatmacı tek tipliliğine karşı çoğulcu bir anlayışı besleyen parametrelere sahipti. A.Davudoğlu'nun medeniyet merkezli düşünme, politik rekonstrüksiyon ve yeni uluslararası düzen söylemlerini küresel siyasete kendine has bir tarzla taşıyan R.Tayyip Erdoğan *"dünya beşten büyüktür"*, *"batı bundan böyle daha uzun süreli olarak dünyanın merkezi değildir"* çıkışlarıyla global bir etki, bilinç ve farkındalığa imza atacaktı (Yeşiltaş, 2014: 43-49).

Türk dış politikası bir enstrüman olarak dış ekonomik ilişkileri kullanmaktadır. Soğuk savaş sonrası Sovyetler'in dağılmasıyla siyasi kriz, 11 Eylül saldırılarıyla ortaya çıkan zihniyet, kimlik krizi ve 2008'de ortaya çıkan finansal kriz küresel kırılmalıklara ayna tutmaktadır. Bu krizler tehditlerle beraber fırsatları da getirmektedir. AK Parti'yi vücuda getiren iç dinamiklerin yanı sıra dış dinamikler de söz

konusuydu. 1990'ların Türkiye'sindeki alt üst oluşlar yeni bir siyasal özneyi çağırıyordu. Yabancı sermaye yatırımları, pazar çeşitliliği ve entegrasyon ve özel sektörün dünyaya açılması 2002-2012 yılları arasında daha önceki dönemlerde hiç olmadığı kadar çok yüksek düzeydedir. Ekonominin ve siyasetin liberalizasyonu ile eş anlı olarak Batıcılık kapsamındaki statükoculuk ve meşruiyetçilik değişim ve dönüşüme uğrayacaktı. Bu dönemde klasik dış politika reddedilmeden diyalektik bir kurguyla içerilerek aşılma istenecekti ve yumuşak güç bu işin merkezini teşkil edecekti. Sert güçlerin kullanılması daralma ve gerilimleri beraberinde getirebilirdi. Türkiye ekonomide de ölçeği büyütürken Ortadoğu'ya doğru ekonomik ilişkileri genişletecekti. TİKA hemen yer yerde etkisini hissettirecek ve Türk işadamları Ortadoğu, Balkan'lar, Orta Asya ve Afrika başta olmak üzere her yerde arzı endam edecekti (Ağca, 2017: 1-3).

AK Parti İktidarının ilk döneminde özellikle öne çıkarılan İslam'la demokrasinin beraber yaşayabileceği ve modernitenin sadece Batı'ya ait olmadığı yaklaşımı Türkiye'nin çevresine ve dünyaya vereceği mesaj bakımından oldukça önemli ve etkiliydi. Türkiye'nin AB tam üyelik müzakereleri üzerinden de Ortadoğu ile Avrupa arasında bir köprü oluşturma konumu yeniden ön plana çıkacaktı (Keyman, 2007: 86-87).

Milenyum sonrası Kasım 2002'de iktidara gelen AK Parti döneminde Ortadoğu'da hacet kapıları açılmıştır. AB ve ABD ile paralel işleyen ilk dönemde bölgedeki etki ve nüfuz artmış olsa dahi 'Arap Baharı' sonrası işler sarpa sarmıştır. Ancak her şeye rağmen Türkiye, Ortadoğu'da aktörlük ve oyun kuruculuk kabiliyetine önceki dönemlere nispetle bu dönemde erişmiştir. Özellikle Filistin meselesinde alınan insiyatifler ve insani yardım temelindeki insani yönelimli dış politika hasseten Afrika'da ve Asya'da etkili olmuş durumdadır. Özellikle 15 Nisan Referandumu ve sonrası ortaya çıkan tabloya göre Sayın Erdoğan'ın tıpkı iç politikada olduğu gibi dış politikada da oyun kurucu konumuna geldiği rahatlıkla söylenebilir.

Resim 1: Ortadoğu'da Petrol Gecen Yüzyılın Savaşları ve Siyasetinde Başat Rol Oynamıştı ve Bugün Hala Diğer Enerji Kaynaklarıyla Birlikte Aynı Etkisini Sürdürmektedir

II. Abdülhamit Han ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'dan sonra Türkiye'nin iç ve dış politik meselelerinin bu ölçüde etkileştiği bir başka dönem söz konusu değildir. Bu dönem aslında geçmişten çok geleceğin de bir prototipi olabilecek farklı bir peri-yottur.

Türkiye'de AK Parti döneminde özellikle dış politika alanında kapasite konusu da sıklıkla tartışılmaktadır. Türkiye'nin ekonomik, askeri ve diplomatik kapasitesinin hedef ve amaçlar için elverişli olup olmadığı gündeme getirilmektedir. Orta büyüklükte bir bölgesel güç konumuna yükselen Türkiye'nin 2023 merkezi güç hedefine ulaşabilecek ve küresel bir güç gibi tek başına hareket edebilecek imkanı var görünmemektedir. Ancak Türkiye'nin 1980-2012 yılları arasında GSYH'ı açısından büyüme rakamlarına bakıldığında dünyanın en büyük 25 ekonomisi arasında 11,6 katlık artışla Çin ve Güney Kore'den sonra üçüncü sıraya yükseldiği görülmektedir. AK Parti iktidarı döneminde (2002-2012) 3,4 kat ile en fazla büyüme oranı yakalanmıştır. Türkiye, Dünya'nın 17. büyük ekonomisi olmuştur. 1980'de 68 milyar \$ olan GSYH 2002'ye kadar ancak 232 milyara (\$) çıkabilmiştir. GSYH 2002-2012 arasında ise 789 milyar \$ olmuştur. Bu gerçekten çok ciddi bir başarı ve sonuçtur. Askeri kapasite ise harcamalara rağmen göreceli olarak artmıştır. Atak helikopteri başta

olmak üzere özellikle İHA ve SİHA'lar etkin konumdadır². Diplomatik kapasite bakımından yeni büyükelçilikler ve konsolosluklar açılrsa bile kariyerdan meslek memurluğu için sayı oransal olarak gelişmiş devletler seviyesinde değildir. Kapasitesi ne olursa olsun Türkiye reel politığın salt çıkar ve güç odaklı söylemine kapılmadan yumuşak güç ve insani ve ahlaki gerekçeleri barış misyonu bağlamında sürdürmelidir. Türkiye'nin Küresel güçlere rağmen doğrudan etki ve sonuç doğurabilecek eylemler yapabilme kapasitesi sınırlıdır (İnat, 2014: 1-22).

Aktüel dış politika inşasında Sayın Erdoğan'ın öğrenen ve gelişmelere açık bir lider olarak yeniden takım oyunu kurma yönündeki iradesinin yanında tarihsel şartların ve dünya konjonktürünün etkisi büyüktür. Eksik, yanlış ve yetersiz görülen yaklaşımların yerine sahada bizzat gözlenen hadise ve deneyimlerin de belirleyici olduğu bir topyekûn farklılaşma sürecinin belirlediği yeniden okuma ile tekrardan vaziyet alma halinin bileşkesi bir karmaşık durum analizinden söz etmek yerinde olacaktır. Hak ve Adalet paylaşılan üstün değerler olarak en azından söylem ve ideal amaç olarak sabit referans çerçevesi ve değerler setinde birincil önceliğe sahiptir. Bu hedefe giden yolda tarihsel, toplumsal ve kültürel içerik ve zenginlik algı ve yönlendirmelerde esas faktördür. 'One Minute' ve 'Dünya Beş'ten Büyüktür' çıkışları bireysel ve kurumsal düzeyde çok ciddi etki alanlarına erişmiştir. Bütün bunlarda 'mazlum dünyanın sesi ve temsilcisi' olma pozisyonu öne çıkmıştır. En kritik meseleler ve kördüğüm Suriye, Mısır, Libya ve Irak'ta ortaya çıkmıştır. İdealler'in gerçekleşme düzeyi ve katsayısı umulan tarzda olmayınca sorgulamalar da her seviyede artmıştır. Süreç içerisinde çözümsüz kalan birçok başlık Reis-i Cumhur'u farklı arayışlara ve hariciyeye bizzat müzaheret etmeye yöneltmiştir denilebilir.

Bölgede yaşanan birçok etnik, mezhebi ve politik kırılma noktası ve peş peşe yaşanan dahili travmalar (Atipik bir örnek olarak FETÖ'nün 15 Temmuz Darbe girişimi) yeniden bakış ve algılama ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Liderlik kendi bildiği yoldan sevk ve idareye başlamış ve halen de süreci yönetmeye devam etmektedir. İç ve dış politika esasta aynı şeydir diyen Napolyon'u doğrulayan bir yaklaşım ve değerlendirme tarzı Türkiye ortalamasına ve normallerine denk düşen bir esneklikle sürdürülmeye çalışılmıştır.

4.ENERJİ, GÜVENLİK VE İNSANİ DİPLOMASİ BAĞLAMINDA İNTERAKTİF BÜTÜNCÜL DIŞ POLİTİKA ARAYIŞI

Uluslararası İlişkilerde 'Dördüncü Tartışma' ya da pozitivizm sonrası eleştirel dönemin belirginlik kazanarak olgunlaşmaya başladığı 1990'lar boyunca yapan-yapı

² Son barış pınarı operasyonu esnasında Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın vurguladığına göre Türkiye artık askeri üretim teknolojisinin %70'ini yerli imkanlarla yapmaktadır.

(structure-agents) tartışmaları kapsamında sosyal kuram birey-devlet, aktör-sistem, parça-bütün, bireycilik-bütüncülük, mikro-makro, sübjektivizm-objektivizm gibi ikilikler öne çıkmaya başlamıştır (Ereker, 2013: 46). Ayrıca dış politika analizlerinde karar verme yaklaşımı bağlamında karşılaştırmalı siyaset analizleri gündeme getirilmeye başlanmıştır. Karar alıcıların sübjektif durumuna odaklanarak davranışların ardındaki algılamalar, imajlar, inanç sistemleri gibi sosyal psikolojiden alınan kavramlar sürece dahil edilmiştir (Ereker, 2013: 50).

Hali hazırda Sayın Cumhurbaşkanlığı üzerinden hariciye siyaseti yürütülmektedir. Dışişleri Bakanlığımız ‘umur-u hariciyeyi’ yürütürken mümkün olan en yüksek seviyede bir adaptasyon ve senkronizasyonla süreçleri ve krizleri sevk ve idare etmeye çalışmaktadır. Bu işler yapılırken mevcut nitelikli kadrolara yeni katkılarla interaktif-bütüncül rol oynayabilecek yeniden yapılanma ile seyyaliyet ve dinamizm kazandırılma gereksinimi söz konusudur. Süreklilik ve değişim hattına ekonomik, askeri ve diplomatik güç kaynaklarını devreye sokarak insani, vicdani ve vizyoner bir bütünleşmeyi sağlamak öncelikli hedef olmalıdır.

Günümüzde insan hakları yalnız devletlerin değil uluslararası ilişkilerin de ana gündem maddesini teşkil etmektedir. Demokratik ülkeler artık insan hakları ihlallerini bir iç mesele olarak değerlendirmemektedir. Bazı devlet liderleri (örneğin yakın geçmişte B.Clinton) bu tip ihlallerde müdahaleye haklarının olduğunu söylemekteydiler (Öymen, 2005: 249). Ancak bu tip yaklaşımlar her nedense Ortadoğu söz konusu olduğunda hep unutulup ihmal edilir. Çünkü Ortadoğu başta petrol olmak üzere tam bir enerji havzasıdır. Burada güvenlik kavramı da enerji arzının kesintisiz sürmesi anlamına gelir ya da getirilir. Süveyş krizinden sonra Ortadoğu’da eski güçlü pozisyonunu kaybeden İngiltere’nin yerine ABD başat konuma geçmiştir. Eisenhower komünist bloktan bir saldırı gelmesi ihtimalini önlemek adına Suudilerle özel bir anlaşma yapma yoluna gitmiştir. Ortadoğu ülkelerine askeri ve ekonomik yardımlar sağlamak ve gerektiğinde güvenlikleri için silahlı müdahalede bulunmayı içeren ve kendi adıyla anılan doktrinini yayınlamıştır. Suudi’ler de Dahran Üssü’nün kullanılmasına ek olarak daha sonra ARAMCO adını alacak petrol şirketini Amerikalılarla birlikte yürütmeye karar vermişlerdir. Amerika, Irak’ın Bağdat Paktına dahil olması için Suudi’lerden destek istemişlerdir (Kılıçaslan, 2015: 95-96). Buna benzer olaylar Ortadoğu’da hep devam etmiş ve en son ‘Arap Baharı’ esnasında petrol fiyatlarındaki artışla kendini bir daha göstermiştir. 2010 yılı ortalama petrol fiyatı varil başına 75-85 \$ seviyelerinde iken Tunus’taki olayların başladığı gün 90 \$’a ve Libya’daki olayların başladığı gün 100 \$’a yükselmiş ve Mart 2011’de 114 \$ düzeyine erişmiştir (Kılıçaslan, 2015: 118-119).

Enerji arz kaynakları ve yollarının çoğaltılmasıyla enerji güvenliğinin sağlanmasında Türkiye kilit konumdadır. Tespit edilmiş petrol ve diğer enerji kaynaklarının

%70'i Ortadoğu ve Hazar Havzası'nda bulunmaktadır. Küresel enerji arz güvenliği kapsamında yapımı bitmiş ve devam eden boru hattı projeleri Türkiye'nin Avrasya için bir enerji köprüsü hüviyetini teyid etmektedir (Erdoğan, 2012: 104). Daha güvenli bir dünyaya erişmek herkes için daha yaşanabilir bir mekanla sağlanabilir. Açılığın ortadan kaldırılması, herkes için asgari hayat standartlarının sağlanması önemlidir. Herkes için sosyal adalet lazımdır ve bunlar sağlanırsa barış ve huzura ulaşılır (Erdoğan, 2012: 191-192). Başta Filistin-İsrail arasında olmak üzere Ortadoğu'ya barış gelmeden Dünya'ya barış gelmesi mümkün değildir (Erdoğan, 2012: 255-256). Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın küresel barış vizyonu ile ortaya koydukları hala etkisini sürdürmektedir.

İnsani diplomasi; deprem, doğal afetler ve iç savaş gibi durumlarda insani amaçlı operasyon ve programları yürütmek üzere kamuoyunu kazanarak hükümet desteğini de yanına alarak kaynakları harekete geçirmeyi hedefler. Aynı zamanda insani amaçlı aktivitelerin ve operasyonların müzakeresi, savunulması ve antlaşmalarla teyidini de içerir (İskit, 2012: 369). Türkiye Arap Baharı'ndan sonra yaklaşık 4 milyona yakın Suriyeli'ye ev sahipliğiyle üstelik kapasitesini çok zorlayarak gerçekten bir imkansız yapılmaktadır. Ancak bu durum uluslararası politika ve küresel/bölgesel sistem bağlamında Arap Baharı'nın analizinin eksikliği ve sürecin nereye doğru evrilebileceğine dair öngörünün yetersizliğiyle de alakalı bir bilanço olarak karşımıza çıkmıştır. Suriye ile olan sınıra yapılan Duvar neredeyse bitmiş duruma gelmesine rağmen hala bir çözümsüzlük durumu ile karşı karşıya olmamız ve insani açıdan hiçbir gelişmiş ve zengin devletin Türkiye kadar bu işe sahip çıkmamış olması gerçekten bir insanlık trajedisi olarak hep hatırlanacaktır. Bu tip istikrarsızlık durumları DEAŞ ve PKK gibi bir dizi terör örgütlerinin neşvu nema bulması için ideal vasatlardır.

Türkiye insan hakları, ontolojik güvenlik ve enerjinin hak sahiplerine tam iadesiyle ekonomi-politik çıkar ve güç odaklarına nesnel, makul ve meşru bir itirazın merkez ülkesi olabilir ve bugün buna başta Ortadoğu olmak üzere tüm dünyanın ihtiyacı var. Bu amacın gerçekleşmesi için öncülük duruşuna ve bakışına uygun bir yeniden okuma ile ince ayar yapılarak hem süreç hem sonuç odaklı yaklaşımlar kombine olarak kullanılmalıdır. Tarih, coğrafya ve stratejik kültür insani ve etik bir meydan okuma ile ticaretten enerji'ye, güvenlikten demokrasi'ye, din ve inanç alanından bilimsel ve teknolojik alanlara kadar çok geniş ölçekte dikkate alınmak durumundadır. Katar, Afrika, Balkan'lar ve Suriye (son olarak güvenlik koridoru arayışı bağlamındaki barış pınarı operasyonu³) inisiyatifleri bu kapsamda önemli etki ve sonuçlara yol açmıştır. Türkiye'nin bölge için geliştirmesi gereken dış politika ihtiyacı tarih,

³ Türkiye'nin bu operasyonlarını ayrı bir çalışmada derinlemesine ele almayı düşünmekteyiz.

coğrafya ve kültür kadar ekonomi politik ve güvenlik eksenli bir eklemlmeyi kaçınılmaz kılıyor. Ortadoğu için yeni interaktif bütüncül stratejinin kalbinde sürdürülebilir ve sonuç alıcı bir gerçekçilik ile beraber romantik olmayan bir idealizm senkronize olarak işleme dahil edilmek durumundadır. Ancak bu siyaset üzerinde çok ciddi olarak çalışılmalıdır.

İnteraktif derken diplomasinin her seviye ve platformda yürütülmesi esnasında muhatap mevkidaşlar ve meşru aktörler arasındaki kesintisiz iletişim ve etkileşimin sürdürülmesini kastetmekteyiz. Bütüncül derken dış politika üretimi ve icraatlarının kuram, kavram ve bağlamıyla birlikte süreklilik ve değişim trendi içinde gerçekleştirilmesini hedefleyerek tüm iç ve dış aktörlerin ve faktörlerin tarihsel tecrübe ve gelecek vizyonu ile muhtemel gelişmeleri çizgisel değil dairesel olarak öngörmeye çalışması hedeflenmektedir. Bu hedeflerin hem sahada hem masada kısa, orta ve uzun vadeli olarak ilişkisiz, faydalı, önemli ve hayati başlıkları altında revizyona tabi tutulması da etki ve sonuçların toplam hesabını ve makul ve meşru olanın (rasyonelitenin) gerçekleşme düzeyleri açısından fikri takibini yapmak anlamlı olacaktır.

Amerika, Avrupa, Rusya ve Çin başta olmak üzere tüm küresel ve bölgesel güçler anlaşılabilir nedenlerden (petrol ve enerji başta olmak üzere, küresel güvenlik ve çıkar çatışmaları) dolayı Ortadoğu üzerinde tam saha pres yapmaktadırlar. Türkiye tarihten gelen kazandırıcı zaman aşımını dillendirirken dahi bir çok eleştiriye ve meydan okumaya (challenge) maruz kalmaktadır. Dünya'nın tüm dengelerinin yerinden oynadığı ateşkeslerle idare edilen ve tam bir barış antlaşması olmadığı için yeni bir dünya düzeninin oluşmadığı bu süreçte Türkiye siyaset yapıcı bir gerçek özne ve aktör olarak imkan ve kabiliyetini ortaya koyarken sahicilik ile beraber sadeliği öne çıkarıp daha fazla güven ve meşruluk için düğmeye basmalıdır. Ne topu taca atan yetersizliğe prim verilmelidir ve ne de hayalci bir hedefe yönelerek mevcut kapasite ve imkan risk altına sokulmalıdır. Türkiye demokrasi deneyimi ve modernleşme noktasında Ortadoğu'da açık ara farkla öndedir. Ancak tarihsel, manevi ve kültürel unsurlar açısından bir aralık bölgeden siyaseten ayrı gibi görünmesini tam olarak anlatamamış olsa bile ticari, ekonomik üretkenlikteki kalifiye elemanlar ve insani 'know-how' bakımından mukayeseli üstünlüğünü sürdürmektedir. Bu noktada 1970'lerin etkili isimlerinden Dış İşleri Bakanı İ.Sabri Çağlayangil'in Cezayir'e gittiğinde Devlet Başkanı Bumedyen tarafından kendisine "*Biz sizi rehber bilirdik ne işiniz vardı Batı'da...*" diyerek sitem edildiğini vurgulamaktadır (Çağlayangil, 1988: 135). Ortadoğu'daki en temel çelişki ekonomi politik faktörler ile ideolojik parametrelerin ve siyasal aktörlerin uyumsuzluğu ve hatta elverişsizliğidir. Bunda temel sebep bölgedeki sömürgecilikten kalma atomizasyon mirası ve hala devam eden emperyalizmin artçı şokları ve yüküdür. Siyaset, din, ideoloji, kültür ve ekonomi gibi etkinlik alanları bağlamından ve kavramsal çerçevelerinden kopararak

modernizmin dikey hiyerarşik dayatmaları ile geleneksel toplumsal yapının buyurganlıkları arasında kalmaktadır. Her iki gerilim ekseninde benzersiz deneyime sahip Türkiye bölgede ideolojik olmayan insani ve kültürel yönelimle ticaret ve ekonomi eksenli network'lerle nüfuzunu arttırabilir. Askeri politik güvenlikçi yaklaşımlar geçmişin algısal seçiciliği ile ters ve çapraz reaksiyonlara yol açabilir. Güvenlik yönelimli siyaset üretirken bölgedeki insani ve toplumsal yapı ve ilişkiler daima göz önünde tutulmalıdır. Mazideki hayali birlik çizgisini değil gelecekteki ortak davranış kodlarını kamu diplomasisi ile üretmek en makul ve esnek çıkış yoludur. Uluslararası meşruluk, insani değerler ve diplomatik birikim ve esneklikle güvenlik/özgürlük dengesine itibar eden bütüncül ekonomi politik yaklaşımlar ile kültürel çalışmaların uyumlu dinamik bir harmonisi asıl hüner ve ustalık olacak gibi görünüyor. İlgili tüm tarafların hak ve adalet temelli vicdani kabulünün sağlanması en kritik problematik olmayı sürdürecektir. Ortadoğu enerji merkezi olma özelliğini ve jeo-politik üstünlüğünü hala korurken Türkiye nasıl bir dünyada yaşadığını unutmadan kendi dünyasını ticari, ekonomik, kültürel ve insani açılardan başkalarının zararına değil ortak faydasına olacak bir tarzda kurgulayarak genişletme arayışını barışçıl bir yönelimle sürdürme hedefinden vazgeçmeyecektir.

Resim 2: Dünyadaki Jeo-Stratejik Boğazların En Önemlileri Ortadoğu'dadır

Resim 3: Kudüs'te Kanuni'nin İbrahim Halilullah İfadesini Yazdırdığı Kapı
(Her Üç Dinin Mensuplarının da Benimseyebileceği Bir İfade: Jeo-Kültür ya da Stratejik Kültüre Bir Örnek)

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türkiye devleti, ülkesi, insanı ve milletiyle bin yılı aşkın bir süredir bugün Ortadoğu adı verilen topraklarda hür ve bağımsız bir şekilde yaşamını sürdürürken aynı zamanda bir vizyon ve misyonun da ev sahipliğini yapmaktadır. Küresel ve bölgesel barış vizyonuyla beraber hakkaniyet ve ahde vefa üzere herkesin baskıdan uzak özgürce yaşayabileceği çoğulcu bir adalet dairesi ideali (adil bir dünya misyonu) jeo-kültürle jeo-stratejinin makul (rasyonel), meşru ve objektif tarzda

bütünleştirilmesiyle yeniden cisimleşme kapasitesine sahiptir. Ancak bu romantizmden ve maceracılıktan uzak bir idealizmin Ortadoğu'da yaşayan tüm asli ve yerleşik unsurların ortak irade, paylaşım ve sahiplenmeleriyle içeriden dışarıya doğru bir kararlılık ve olgunlukla sürdürülmelidir. Aksi halde ideolojik ateşlemelerin yedeğindeki stratejiler dışarıdan içeriye doğru müdahaleleri icbar eleyecektir. Varolan kurulu devletlerin egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı ancak insani ve demokratik standartlar noktasında bir değişimi motive etmek için olabilir. Türkiye kendisinin esastan karşı olduğu sömürgecilik ve emperyalizm karşıtlığıyla yüz yüze gelmemek için Ortadoğu'da yeni bir dış politika vizyonunu her açıdan tekemmül ettirmelidir. Hem sahada hem masada olmak kadar sağlam bir gelecek öngörüsü ve tahmini bu vizyonun olmazsa olmazları arasında yer almalıdır. Yapılacak her iş ve atılacak her adımdan önce alınan kararın icrai faaliyete konulmadan önce başta enerji olmak üzere ekonomik ve siyasi maliyetleri iyice etüt ve hesap edilmelidir. Dış politikadaki hesap hataları doğrudan Millet'in kaderine tesir eder ve nesiller boyu etkisi sürebilir. Ancak bu durum interaktif ve bütüncül bir dış politika tasarımı ile insiyatif almaktan uzak kalma anlamına gelmez ve getirilmemelidir. Elbette ki dış politika milli hedef ve amaçlara ulaşmak için yapılır ve hem ulusal hem de uluslararası politikada esas olan çıkarlar ve güç dengesi arayışıdır. Ancak uluslararası politika dış politikadan ayrı bir realite ve durumdur. Uluslararası politika ve yapı ulus-devlet sisteminin bir türevi ve yansıması değildir. Varlığı sezilmese ve fark edilmese bile tıpkı içerideki piyasa egemen aktör olarak devletlerin dışında aktörler ve faktörler de mevcuttur. İç ve dış politikanın başarısı ve etkinliği 'kelebek etkisi' dahil tüm bu görünen ve görünmeyen unsurları hesap edebilme kapasitesi ve yeteneğinde saklıdır. Süreklilik unsurlarıyla değişim unsurlarını ustaca birleştirip bütünleştiren bir dış politika ortak akıl mimarisine ihtiyaç her zamankinden daha fazla görünüyor. Sonuçta her siyaset üretimi gibi dış siyaset de uluslararası yapı ve konjonktürü göz önünden kaçırmayan milli bir tercih ve kararın vücûd bulmasıdır. Riskler, fırsatlar ve tehditleri hesap edebilecek bir rasyonelitenin yanı sıra ayakları yere basan ve eğer mümkünse dağın ardını gören bir perspektife de gereksinim var.

KAYNAKÇA

- AĞCA, T. (2017). AK Parti Dönemi Türk Dış Politikasının Ekonomi-Politiği (Yorum: Hüseyin, B.)https://www.bisav.org.tr/en/Bulten/285/1728/ak_parti_donemi_turk_dis_politikasinin_ekonomi_politigi Erişim Tarihi: 06.11.2019.
- AKŞİN, A. (1991). Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ARI, Ö. (1987). Uluslararası İlişkiler, Der Yayınları, İstanbul.
- ARI, T. (2013). Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika, 10. Baskı, MKM Yayıncılık, Bursa.
- ARPACI, I. (2017). Türk Siyasetinde Erbakan, Kopernik Kitap, İstanbul.
- ATAMAN, M. (2001). "The Kurdish Question and It's Impact on Turkey's Foreign Policy: From 1923-2000", Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, Vol. XXIV, No.2 Winter: 33-49.
- AYDINLI, E., KURUBAŞ, E. ve ÖZDEMİR, H. (2009). Yöntem, Kuram, Komplo: Türk Uluslararası İlişkiler Disiplininde Vizyon Arayışları, Asil Yayın Dağıtım, Ankara.
- BAGCI, H. (1990). Demokrat Parti Dönemi Dış Politikası, İmge Kitabevi, Ankara.
- BİRAND, M. A. (1988). "Türk Dış Politikasında Öncelikler", Dış Politika (Dergisi), Sayı 2: 248-250.
- CLEVELAND, W. L. ve BUNTON, M. (2009). A History of the Modern Middle East, Fourth Edition, Westview Press, United States of America.
- ÇAĞLAYANGİL, İ. S. (1988). "Avrupa Topluluğuna Değil, Uygarlık Topluluğuna Üye Oluyoruz", Dış Politika (Dergisi), Sayı 2: 135-141.
- DAVUTOĞLU, A. (1995). "Türk Dış Politikasında Stratejik Teori Yetersizliği ve Sonuçlar", Yeni Türkiye Türk Dış Politikası Özel Sayısı: 497-501.
- DAWN, C. E. (1993). "From Ottomanism to Arabism: The Origin of an Ideology", s. 375-393, (Ed.) HOURANI, A., KHOURY, P. S. ve WILSON, M. C., The Modern Middle East: A Reader, I.B.Tauris & Co Ltd., London, New York.
- ERDOĞAN, R. T. (2012). Küresel Barış Vizyonu, (Hızl.) KARLIĞA, B., Medeniyetler İttifakı Yayınları, İstanbul.
- EREKER, F. (2013). "Dış Politikayı Analiz Etmek: Dış Politika Analizinde Yapan-Yapan Sorunu", Uluslararası İlişkiler, Cilt 9. Sayı 36 (Kış 2013): 45- 71.
- ERHAN, Ç., KÜRKÇÜOĞLU, Ö. ve AKDEVELİOĞLU, A. (2013). "Ortadoğu'yla İlişkiler" s. 124-157, (Ed.) ORAN, B., Türk Dış Politikası: Kurtuluş

- Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul.
- FIRAT, M., KÜRKÇÜOĞLU, Ö., ERHAN, Ç. ve AKDEVELİOĞLU, A. (2013). "Ortadoğu'yla İlişkiler", s. 551-586, (Ed.) ORAN, B., Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul.
- GÖNLÜBOL, M. (1978). Uluslararası Politika: İlkeler Kavramlar Kurumlar, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- GÖZEN, R. (2006). Türk Dış Politikası Barış Vizyonu, Palme Yayınları, Ankara.
- İNAT, K. (2014). "Türk Dış Politikasının Kapasitesinin Dönüşümü: AK Parti Dönemi", s. 1-24, Editör(ler): Kemal İnât, İsmail Numan Telci, Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 1, Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü.
- İSKİT, T. (2012). Diplomasi: Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması, 4.Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- KEYMAN, F. (2007). "11 Eylül Sonrası Dünyada Türkiye'nin Dış Politikası: Demokratikleşme, Ekonomik İstikrar, Güvenlik", s. 65-96, (Ed.) DURSUN, D., DURAN, B. ve AL, H., Dönüşüm Sürecindeki Türkiye: Aktörler, Alanlar, Sorunlar, Alfa Basım Yayım, İstanbul.
- KILIÇASLAN, E. (2015). "Enerji Savaşları", s.87-124, (Ed.) Çomak, H., Sancaktar, C. ve Yıldırım, A., Enerji Diplomasisi, Beta Yayım, İstanbul.
- KİRİŞÇİ, K. (1994). "Uluslararası Sistemdeki Değişmeler ve Türk Dış Politikasının Yeni Yönelimleri", s. 393-408, (Derleyen) SÖNMEZOĞLU, F., Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, İstanbul.
- KORKUSUZ, M. H. (2012). Mukaddime'den Muahhire'ye: Modern Dünya'nın, Ulus-Devlet'in, Din'in ve Milliyetçiliklerin Ekonomi, Kültür ve Siyaset Atlası. 2.Baskı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.
- KORKUSUZ, M. H. (2019). Revisiting Lausanne After 100 Years in the Context of the National Pact Goal, İnönü University Press, Malatya.
- OĞUZLU, T. (2012). "İnşacı Uluslararası İlişkiler Kuramı ve Dış Politika: Türk Dış Politikasının Bir Analizi", s. 21-51, (Ed.) EFEGİL, E. ve EROL, M. S., Dış Politika Analizinde Teorik Yaklaşımlar: Türk Dış Politikası Örneği, Barış Platin Yayınları, Ankara.
- ÖYMEN, O. (2005). Silahsız Savaş: Bir Mücadele Sanatı Olarak Diplomasi, 5.Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul.

- ÖZAL, T. (1992). “Açılış Konuşması”, s. 5-16, Dış Politika ve Ekonomi Açısından Türkiye’nin Stratejik Öncelikleri, Uluslararası Sempozyum 5-6 Aralık 1991 The Marmara Oteli, İstanbul Mülkiyeliler Vakfı, İstanbul.
- SOYSAL, İ. (1999). “Türk- Arap İlişkileri (1918-1997)”, s. 515-523, Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- SÖNMEZOĞLU, F. (1995). Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi, 2.Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- WALTZ, K. N. (2015). Uluslararası Politika Teorisi, (çev.) BİNATLI, O. S., Phoenix Yayınevi, Ankara.
- YEŞİLTAS, M. (2014). “Turkey’s Quest for a ‘New International Order’: The Discourse of Civilization and the Politics of Restoration”, PERCEPTIONS, Winter 2014, Volume XIX, Number 4: 43-76.
- YEŞİLYURT, N. (2013). “Ortadoğu’yla İlişkiler”, s. 401-462, (Ed.) ORAN, B., Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt III 2001-2012, İletişim Yayınları, İstanbul.

EGEMENLİK TARTIŞMALARI BAĞLAMINDA BREXIT

Dr. Samet ZENGİNOĞLU

Adıyaman Üniversitesi

ÖZET: Egemenlik kavramının kullanımı 12. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bununla birlikte 12. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar egemenliğin kapsam ve anlamına dair bir dönüşüm sürecinin yaşanmış olduğu da gerçektir. Kavram, başlangıçta Tanrısal bir içeriğe sahip olsa da modern dönemle birlikte hükümdarın ve (ulus)-devletin hâkimiyeti noktasında değerlendirilmiştir. Özellikle Fransız devrimi ile birlikte de egemenliğin ulusa geçiş süreci söz konusu olmuştur. Nihayetinde 20. yüzyılın ikinci yarısında ve 21. yüzyılda bu kez küreselleşme süreci ile de yeni bir tartışma alanı ortaya çıkmıştır. Bu tablonun haricinde, egemenlik kavramının bir tartışma alanı olarak yer aldığı özgün bir alan ise Avrupa Birliği (AB) olmuştur. Egemenlik yetkilerinin bir bölümünün AB kurumlarına devri üzerine oluşturulan yapı kapsamında muhtelif tartışma alanları söz konusudur. Bu alanlardan birisinin de son dönemde gerek AB'nin gerekse de uluslararası politikanın gündeminde yer alan Brexit olarak tanımlanan İngiltere'nin AB'den ayrılma kararı olduğu düşünülmektedir. Çünkü Brexit kararının arka planında yer alan temel argümanlara/söylemlere bakıldığında, öne sürülen hususlardan birisi “egemenlik”tir. İşte bu çalışma da egemenlik tartışmaları ve bu tartışmaların tarihsel arka planı kapsamında, Brexit kararını analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Egemenlik, Avrupa Birliği, İngiltere, Brexit.

Brexit within the Context of Sovereignty Discussions

ABSTRACT: The use of ‘sovereignty’ notion dates to the 12th century. However, it is a fact that the scope and meaning of sovereignty went through a transformation process between 12th-21st century. Even though it had a divine theme at the beginning, the notion was evaluated as the point of authority of the ruler and the (nation)-state in the modern era. The sovereignty was passed onto the nation especially with the French Revolution. Finally, in the second half of the 20th century and the 21st century, a new discussion emerged with the globalization process. On the other hand, the European Union (EU) has also emerged as a unique platform where the notion of sovereignty has become a topic of discussion. Within the scope of the structure by which a certain part of sovereign powers is passed onto EU institutions, there have been various discussion platforms. One of these discussions is considered to be the decision of

the UK to leave the EU, defined as Brexit, taking place in the agenda of both the EU and the international politics. Considering the main arguments/discourses behind the Brexit decision, ‘sovereignty’ is thought to be one of the reasons. Therefore, this study aims to analyze the sovereignty discussions and the Brexit decision in the context of historical background of these discussions.

Keywords: Sovereignty, European Union, England, Brexit.

GİRİŞ

9 Mayıs 1950 tarihli Schuman Deklarasyonu, Avrupa’daki entegrasyon hareketinin, bugünkü adı ile Avrupa Birliği’nin inşasındaki dönüm noktalarından birisidir. Ulus-üstü (*supranasyonel*) bir yapı öngören bu deklarasyonun ardından 1951 yılında Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) ve 1957 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu’nun (AAET/EURATOM) kurulması ile birlikte de bu planlama fiiliyata aktarılmıştır. Ulus-üstü yapılanması sebebiyle Birlik, uluslararası politikada kendine özgü (*sui generis*) bir durum arz etmiştir. Bununla birlikte Avrupa Birliği hem derinleşme hem de genişleme süreçleri açısından bazen olağan bazen de olağanüstü durumlar arz eden gelişmelerle karşı karşıya kalmıştır.

AB, ekonomik ve parasal birliğe geçişten kurumsal yapılanmaya ve etkin bir aktör olarak bölgesel ve küresel politikada çeşitli saiklerle normlarını kabul ettirmeye kadar belli noktalarda başarı elde etmiştir. Bu başarılı tablonun yanı sıra, 21. yüzyılda AB’nin birçok krizle yüzleşmiş olması da bir başka gerçekliği temsil etmiştir. Şüphesiz, 2016 yılında İngiltere’nin Avrupa Birliği’nden ayrılma kararını oyladığı referandum bu krizlerden birisidir. Referandum sürecinde bir taraf Brexit’i temsil etmiştir. Brexit, “Britain” (Britanya) ve “Exit” (Çıkma/Çıkış) kelimelerinden oluşmuş ve ayrılma taraftarlarını ifade etmiştir. Kalma tarafını temsil eden Bremain ise “Britain” (Britanya) ve “Remain” (Kalma) kelimelerinden oluşmuştur.

Referandum sonrasında kazanan taraf Brexit olmuş ve bu karar bu çalışmanın kaleme alındığı dönem itibarıyla son üç yıldır Avrupa Birliği’nin temel gündem maddelerinden birisini teşkil etmiştir. Ayrılmanın ne şekilde gerçekleşeceği noktasında tam manasıyla bir mutabakat sağlanamamış, karar sonrası her iki taraf için ekonomik, ticari, politik ve güvenlik gibi alanlarda ne gibi tabloların ortaya çıkabileceği hususunda açık ve net projeksiyonlar oluşturulamamıştır. Deyim yerindeyse bu “kriz”in sonuçlarına dair tartışmalar ve öngörüler her iki taraf için devam ederken bu çalışma, kirizin nedenlerine daha yakından odaklanmak amacını taşımaktadır. Bu nedenlerden ön plana çıkan hususlardan birisi olarak egemenlik ile karşılaşılmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma da Brexit kararını egemenlik kavramı/tartışması çerçevesinde

değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, egemenlik kavramı ve tarihsel perspektifte kavramın yaşadığı dönüşüm analiz edilmiştir. İkinci bölümde ise öncelikle Brexit süreci hakkında genel kapsam ortaya konulmuş ve egemenliğin Birlik boyutu değerlendirilmiştir. Bu sayede de Brexit kararının arka planında yer alan egemenlik tartışmasına yer verilmiştir.

1. EGEMENLİK KAVRAMININ TARİHSEL DÖNÜŞÜMÜ

Egemenlik kavramı (*souverainite/sovereignty*) sözcüğünün kökeni, Latince “super” (yukarıda, üstte) öntakısı ile “superus” sıfatına (yukarıda bulunan) dayanmaktadır. Egemenlik kavramı dar anlamıyla, devletin, sınırları belirlenmiş toprakları (*teritoryal*) üzerinde bir başka erkin güç kullanmaması anlamına gelmektedir (Aydınlı ve Ayhan, 2004: 68). Ancak tarihsel açıdan kavram çeşitli boyutlarda farklı anlamlar kazanabilmiştir. Kavramın ilk kullanışı 12. yüzyıla kadar uzansa da (Ormanoğlu, 2018: 248), bilimsel bir kavram olarak egemenlik, ilk kez 13. yüzyıldan itibaren Fransa’da, 14. yüzyıldan itibaren de İngiltere’de kullanılmaya başlanmıştır. (Göztepe, 2008: 20-21). Modern dönem öncesinde, egemenliğin ima ettiği anlam, özellikle Tanrı’nın dünya üzerindeki hâkimiyetini ifade etmek için kullanılmıştır (Beriş, 2006: 29). Fakat bu süreç 14. ve 15. yüzyıllardan itibaren olmak üzere büyük bir dönüşüm yaşamıştır. Özellikle Kilisenin güç kaybetme süreci bu noktada etkin bir faktör olarak değerlendirilebilir. Zira bu güç kaybı ile modern egemenlik teorisinin gelişimi arasındaki bir bağlantıdan söz etmek mümkündür (Aybudak, 2017: 230).

Egemenlik fikrinin gelişmesi uzun ve meşakkatli bir süreç olmuştur. Bu süreç, çok sayıda filozofun katkısı ile gerçekleşmiştir. Dante (1265-1321), Padova’lı Marsilyus (1275-1342), Machiavelli (1469-1527), Bodin (1530-1596), Hobbes (1588-1679), Locke (1632-1704) ve Rousseau (1712-1778) gibi isimleri bu bağlamda zikretmek mümkündür. (Erincik, 2015: 11). Bununla birlikte bu isimler arasında özellikle Jean Bodin egemenliği modern anlamda kullanan düşünür olmuştur. 1576 yılındaki “Devletin Altı Kitabı” adlı eseri de bu manada önem arz etmektedir. Elbette ki bu dönüşüm sürecini tahlil ederken Bodin’in yaşadığı dönemi/bağlamı da göz ardı etmemek gerekmektedir. Zira düşünürün yaşadığı dönem modern devletin çıktığı yüzyıla ya da tarihe tekabül etmektedir (Saygılı, 2014: 187). Bu dönemin ardından 1648 Westphalia düzeni ile inşa edilen yeni yapı da en önemli teyit noktalarından birisini teşkil etmektedir.

Bodin’e göre egemenliğin üç özelliği bulunmaktadır. Bunlar; (a) mutlaklık, (b) süreklilik ve (c) bölünmezlik/devredilemezliktir. (Çelik ve Kara, 2018: 338-339; Saygılı, 2014: 189-191). Bununla birlikte Ağaoulları ve Köker’e göre (2004: 26-27), “Bodin, kendinden çok emin bir tarzda, devletin özünü oluşturan egemenliğin

şimdiye dek ne hukukçular ne de siyaset bilimcileri tarafından tanımlandığını belirtir. Oysa egemenlik, doğanın yaşamak isteyen her siyasal topluma verdiği hükmetme-hükmedilme ilişkilerini açıklığa kavuşturan temel ilkedir. Egemenlik olmazsa, siyasal toplumun birliği bozulur, parçalanır, dolayısıyla devlet de yok olur.”

Bodin özelindeki bu perspektifin yanı sıra yukarıda ismi geçen düşünürler de bu dönüşüm sürecine katkıda bulunmuşlardır. Örneğin Machiavelli ile egemenlik Tanrısallıktan arınmış, laik bir siyasal iktidar kurgusu ile ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Hobbes da Machiavelli ile birlikte modern devletin hatta bir siyasal topluluğa bugünkü anlamda devlet denilmesinin müsebbibi bir düşünür olarak görülmüştür (Erincik, 2015: 11; Hobbes’un siyaset felsefesi için bkz. Çapar ve Yıldırım, 2012: 85-87; Vatansever, 2017). Kavram, Rousseau ile birlikte ise ulusa (esas itibarıyla kuramsal açıdan Fransız devrimine dek halka) aktararak ulusal egemenliğe dönüşmüştür. Öyle ki bu dönüşüm ile birlikte de Fransız devrimiyle beraber egemenliğin monarktan ulusa geçmesi zor olmamıştır (Beriş, 2006: 18-19). Ayrıca aynı bağlamda ve fakat farklı bir perspektiften özellikle Locke ile başlayan aydınlanma ve ardından ekonomik ve siyasal alanda liberal politikaların toplum tarafından desteklenmesi sonucunda, artık demokratik ilkeler temelinde egemenlik anlayışının yeniden tartışılmaya başlandığı görülmüştür (Aydınlı ve Ayhan, 2004: 81-82; ayrıca bkz. Arslan, 2013; Doğan ve Çakır, 2018). Dolayısıyla 19. yüzyıldan itibaren de egemenlik mutlak, bir ve bölünmez özelliğini kaybetmeye başlamıştır. İfade edilmiş olduğu üzere bu kırılma noktasında Fransız devrimi ile gelen kuvvetler ayrılığı anlayışı, bireylerin devlet karşısında güç kazanması gibi gelişmeler egemenliğin zorunlu olarak sınırlandırılması noktasında büyük bir etken olmuştur (Aybudak, 2017: 235). Son olarak 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle de 21. yüzyılda belirgin bir biçimde müşahade edildiği üzere küreselleşme süreci de ulus devletin egemenlik gücünün çeşitli saiklerle dönüşümünü ortaya çıkarmıştır (Cebeci, 2008).

2. AVRUPA BİRLİĞİ, EGEMENLİK VE BREXIT KARARI

İngiltere’nin AB üyeliğinin tarihsel arka planına bakıldığında ilişkilerin olağan bir seyir takip etmemiş olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim henüz ilişkilerin başlangıcı sayılabilecek bir aşamada, İngiltere’nin üyelik başvurusu iki kez Fransa tarafından daha doğru bir ifade ile de Gaulle tarafından reddedilmiştir. de Gaulle’un görevi bırakmasının ardından ilişkiler nispeten rota kazanmış ve 1973 yılında gerçekleşen birinci genişleme sürecinde İrlanda ve Danimarka’nın yanında İngiltere de yer almıştır. Bununla birlikte, 2016 yılında gerçekleşen referandum öncesinde de İngiltere’nin 1975 yılında yine AT içinde kalıp kalmama noktasında benzer bir girişimde bulunduğu, ancak %67 oranında kalma kararı çıktığı görülmüştür.

Üyelik süreci noktasında kurumsal ekseninde İngiltere'nin AB'nin birtakım politikalarına katılmaması, yine tartışmalı ve ihtilaflı süreçlerin doğmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim gerek Schengen gerekse de Euro'ya dâhil olmama durumu, bu süreci ifade eden belirgin örnekler arasında yer almıştır. Kurumsal eksenin yanı sıra politik ekseninde de İngiltere'nin bazı kararları Birliğin genel tutum ve tavrı ile uyusmamış ve bu durum Birliğin özellikle uluslararası politikadaki prestijine zarar vermiştir. Örneğin, 2003 yılındaki Irak müdahalesinde İngiltere'nin AB'nin genel tavrından farklı olarak müdahil olma kararı, Birlik adına “birlikten uzak” bir görünümün ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur.

Bu bağlamda, belirtmelidir ki, tarihsel süreç açısından İngiltere-AB ilişkileri takip edildiği vakit, 23 Haziran 2016 yılında gerçekleşen referandumu olağan karşılamak yanlış bir yaklaşım olmayacaktır. Referandumun ardından %52 oranında ayrılma yönünde karar çıkmış olması ile de bu kez ilişkiler çok daha farklı bir seyrir takip etmeye başlamıştır. Ayrılma kararının arkasındaki nedenlere bakıldığı vakit iki hususun ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlardan birisi ekonomik faktörler (Romei 2016), diğeri ise egemenlik konusudur. Ekonomik faktörlerin farklı bir bağlamda ele alınabileceği kanaati ile çalışma kapsamında da vurgulandığı üzere egemenlik konusuna/faktörüne odaklanılmaktadır. Bununla birlikte bu faktörün anlamlandırılabilmesi adına AB özelindeki egemenlik tartışmalarına bakmak gerekmektedir.

Yukarıda ifade edilen dönüşüm sürecinin haricinde çalışmanın konusu ile ilgili olarak Avrupa Birliği nazarında egemenliğin belli alanlarda devri ya da bölüşümü söz konusudur. AB, üye devletlerin egemen eşitliği üzerine değil, ulusal egemenlik yetkilerinin bir kısmının AB karar organlarına devri ve egemenlik yetkilerinin belli alanlarda ortaklaşa kullanımı üzerine kuruludur (Karluk, 2013). Özellikle Maastricht Antlaşması sonrası, AB'nin bir parçası olmayı kabul etmek bile, devletin klasik öğretisinin dayandığı, ülke, millet ve egemenlik iktidarı üçlemesinden kısmen vazgeçmeyi gerekli kılmıştır (Göztepe, 2008: 95). Bu genel durum, “egemenliğin paylaşımı”, “egemenliğin havuzlanması”, “egemenliğin ortak kullanımı”, “egemenliğin ikame edilmesi” “egemenliğin bölünmesi”, “egemenliğin transfer edilmesi”, “egemenliğin dönüşümü”, “egemenliğin sınırlandırılması”, “egemenliğin önemini kaybetmesi”, “ulus-üstü egemenlik”, “ulus-ötesi egemenlik” gibi kavramsallaştırmalarla ele alınmıştır (Akt. Alakel, 2015: 82). Fakat ulus devletlerin ve uluslara ait egemenliklerin Birlik içerisinde varlıklarını sürdürmeye devam ettikleri, dolayısıyla üye devletlerin temel belirleyici siyasi aktör olma vasıflarını tamamen kaybetmemiş oldukları da not düşülmelidir (Akdoğan, 2010: 73).

Tartışmanın odak noktalarından birisini, üye devletlerin egemenlik kaygılarının oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim yakın tarihteki en belirgin örneklerden birisi, AB Anayasası oylamasında görülmüştür. 2007 yılında, Fransa ve

Hollanda’da gerçekleştirilen referandumda “hayır” kararı çıkmış ve egemen ulus devletin vatandaşlarının kendi devletlerinin egemenlik hakkını paylaşmak hususundaki çekinceleri gözler önüne serilmiştir (Aybudak, 2017: 236). Şüphesiz Anayasa’da bayrak, marş gibi hususların bulunması da bu noktada etkili olmuştur.

Egemenlik hususun Brexit kararının da arka planında yer alan etkenlerden birisi olduğu düşünülmektedir (McBride, 2019). Nitekim ayrılma yönündeki kampanyalarda da “kontrolün ele alınması”, “egemenliğin geri alınması”, “egemenliğin restore edilmesi” gibi söylemlerle de karşılaşmıştır (Bryant, 2018; McAninch, 2019). Bu durum da Birlik’ten ayrılma kararını savunan görüşün en mühim argümanlarından birisini teşkil etmiştir. Bununla birlikte, gerek ekonomik gerekse de egemenlik faktörleri ile Soğuk Savaş sonrasında aslında dünyanın da karşılaştığını öne sürmek de mümkündür (Skidelsky, 2019). Yani bir yandan küreselleşmenin ortaya çıkardığı yeni bağlamda yer alan çok-uluslu şirketler, sivil toplum kuruluşları gibi aktörler birçok ülkenin egemenlik sahasını tartışmaya açık bir hale getirmiştir. Dolayısıyla Brexit kararının arka planında yer alan söylemlerin egemenlik, özgürlük gibi alanlarda tek geçerli etken olamayacağı savını/eleştirisini ortaya koymak da mümkün hale gelmektedir.

SONUÇ

Modern anlamda Bodin ile kullanılmaya başlanan egemenlik kavramı, yaşamış olduğu dönüşümlere karşın halen bir aktör olarak devletin varlık unsuru olmaya devam etmekte ve direnç mekanizmalarından birisini teşkil etmektedir. Her ne kadar Avrupa Birliği özelinde bu varlık unsurunu tamamen/topyekûn zedeleyici bir egemenlik devri söz konusu olmasa da İngiltere için referandum öncesinde ayrılma taraftarları için bu faktör bir *raison d’etat* haline gelmiştir.

Küreselleşme ışığında bu gerekçelerin çok gerçekçi olmadığı yönünde iddialar bulunsa da ve en belirgin ifadesi ile İngiltere’nin Euro bölgesine dahil olmadığı örneği verilebilse de literatür açısından bu faktör göz ardı edilemeyecek bir konumda yer almıştır ve almaya da devam edeceği düşünülmektedir.

2013 yılı Ocak ayında İngiltere Başbakanı David Cameron, yaptığı açıklamada 2015 yılında gerçekleşecek genel seçimi kazanması halinde AB üyeliğini referanduma götüreceğini ifade etmişti. O dönem itibarıyla bu açıklama bir seçim stratejisi olarak değerlendirilebilirse de sonraki aşama, hem İngiltere’yi hem Avrupa Birliği’ni hem de diğer AB üyesi ülkeleri etkileyen sonuçları beraberinde getirmiştir. Örneğin, Hollanda ve Fransa’da yer alan aşırı sağcı partiler de kendi ülkelerinin üyeliklerini referanduma götürülmesi yönünde söylemler geliştirmişlerdir (Zenginoğlu, 2018:

213). Dolayısıyla AB açısından ortaya çıkan bu problemli alan sadece İngiltere ile ilgili olmamış, bu durumun diğer üye ülkelere aksetme riski de gündeme gelmiştir.

Bütün bu gelişmeler ışığında, hem İngiltere hem Avrupa Birliği için bu sancılı sürecin kısa vadede çözüme kavuşturulamayacağı ve egemenlik eksenindeki tartışmaların ayrılma süreci sonrasında da devam edeceği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞULLARI, M. A. ve KÖKER, L. (2004). Kral-Devlet ya da Ölümlü Tanrı, İmge Kitabevi, Ankara.
- AKDOĞAN, M. (2010). “Avrupa Birliği ve Birlik Üyesi Devletler Arasında Egemenlik İlişkisi”, Uluslararası Hukuk ve Politika, Cilt. 6, Sayı. 24, 55-76.
- ALAKEL, M. (2015). “Avrupa Bütünleşmesi Sürecinde: Hukuk, Devlet ve Egemenlik Tartışmaları”, Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl. 5, Sayı. 10, 2015, 59-99.
- ARSLAN, H. (2013). “John Locke’un Siyaset Felsefesinin Temelleri Üzerine Bir Deneme”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı. 17, 181-204.
- AYBUDAK, U. (2017). “Modern Devlet Bağlamında Ortaya Çıkan Egemenlik Kavramı ve Egemenliğin Dönüşümü”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt. 10, Sayı. 54, 227-237.
- AYDINLI, H. İ. ve AYHAN, V. (2004). “Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi Perspektifinden İktidarın Sınırlandırılması Tartışması”, Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt. 5, Sayı. 1, 67-84.
- BERİŞ, H. E. (2006). Küreselleşme Çağında Egemenlik, Ulusal Egemenliğin Yeni Sınırları, Lotus Yayınevi, Ankara.
- BRYANT, R. C. (2018). “Brexit: Make Hard Choices but Don’t Confuse Sovereignty with Autonomy”, Brookings.
- CEBECİ, K. (2008). “Küreselleşme Bağlamında Ulus-Devletin Egemenlik Gücünün Dönüşümü”, Sayıştay Dergisi, Sayı. 71, 23-39.
- ÇAPAR, S. ve YILDIRIM, Ş. (2012). “Hobbes ve Locke’un Devlet Düşüncesine Katkıları”, Türk İdare Dergisi, Sayı. 474, 77-102.

- ÇELİK, F. ve KARA, A. (2018). “Thomas Hobbes ve John Locke’un ‘Egemenlik’ Anlayışları Çerçevesinde Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı. 65, 333-350.
- DOĞAN, K. C. ve ÇAKIR, C. (2018). “Bir Devlet Kuramı İnşası: John Locke’ta Siyasal Liberalizmin Temelleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 11, Sayı. 57, 580-585.
- ERİNCİK, S. (2015). “Hobbes: Tanrı Devleti’nden Tanrı Devlet’e ya da Plenitudo Potestatis’in Serencamı”, *Journal of Islamic Research*, 26 (1), 10-23.
- GÖZTEPE, E. (2008). *Avrupa Birliği’nin Siyasal Bütünleşmesi ve Egemenlik Yetkisinin Paylaşılması Sorunu*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- KARLUK, R. (2013). *Avrupa Birliği Üyelik Sürecinde Egemenlik Devri ve Yeni Anayasa*, <https://www.turkishnews.com/tr/content/2013/08/13/avrupa-bir-ligi-uyelik-surecinde-egemenlik-devri-ve-yeni-anayasa/>, 11.09.2019.
- McANINCH, O. (2019). “Brexit Will Reduce the UK’s Sovereignty”, *The London Economic*.
- McBRIDE, J. (2019). “What Brexit Means?”, *Council on Foreign Relations*, <https://www.cfr.org/backgrounder/what-brexit-means>, 11.09.2019.
- ORMANOĞLU, H. D. (2018). “Modern Devletin Bir Unsuru Olarak Egemenlik ve Uluslararası Ceza Mahkemesi”, *İnönü Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt. 9, Sayı. 1, 2018, ss. 245-274.
- ROMEI, V. (2016). “The Economic Factors Behind the Vote for Brexit”, *Financial Times*.
- SAYGILI, A. (2014). “Jean Bodin’in Egemenlik Anlayışı Çerçevesinde Kralın İki Beden Kuramına Kısa Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Dergisi*, 63 (1), 185-198.
- SKIDELSKY, R. (2019). “Brexit: A Painful Lesson in the Limits of Sovereignty and Integration”, *Financial News*.
- VATANSEVER, Z. H. (2017). “Thomas Hobbes’un Siyaset Felsefesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 10, Sayı. 52, 406-412.
- ZENGİNOĞLU, S. (2018). *Avrupa’nın Dönüşümü, Tarih, Kimlik, Politika, Literatür* Academia, Konya.

C- KAMU YÖNETİMİ

KAMU ALIMLARINDA ANAYASA MAHKEMESİNE BİREYSEL BAŞVURU YOLUNUN DEĞERLENDİRİLMESİ

Arş. Gör. Muhammed ÇELİK
Bursa Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet YÜCE
Bursa Uludağ Üniversitesi

ÖZET: Neoliberal politikaların Dünya’da etkinlik kazanmasıyla birlikte devletlerin kamu hizmetlerini gerçekleştirme anlayışları da değişime uğramıştır. Devletler üretici konumundan çekilerek kamu hizmetini piyasa şartlarında üretim yapan kurum ve kuruluşlardan alır konuma gelmişlerdir. Böyle bir değişim ise yeni kamu harcamalarının içerisinde kamu alımlarını oldukça önemli ve rekabete açık, piyasa da belirleyici olan bir görünüme sokmuştur. Özünde mal ve hizmet alımı ile yapım işlerini barındıran kamu alımları, kamu hizmetinin özel bir görünümü olması ve kamu hizmetine girme hakkının da Anayasanın “Hizmete girme” yan başlıklı 70.maddesi hükmü, “Temel hak ve hürriyetlerin niteliği” yan başlıklı 12.maddesi ile “Temel hak ve hürriyetlerin sınırlanması” yan başlıklı 13.maddelerinde güvence altına alınarak korunması nedeniyle rekabet eşitliğinin güvence altına alınması ve temel hak ve özgürlüklerin korunması açısından çeşitli hak arama yollarını bünyesinde barındırmaktadır. Bu yollardan birisi olan, idari ve yargı yollarının tüketimi üzerine güncel bir hakkın ihlali ile 1982 Anayasası, İHAS ve Türkiye’nin taraf olduğu ek protokollerin hepsinde birlikte bulunan temel hak ve özgürlük kaybı için başvuru- lan, bireysel başvuru yolu; kamu alımları açısından birçok defa başvuruya konu olmasına karşılık sadece makul sürede yargılama hakkına ilişkin ihlal kararı verildiği diğer başvuruların ise tamamına yakınının başvuru şartlarına uyulmadığı için reddedildiği, birisinin ise ihlal olmadığı gerekçesiyle reddedildiği görülmektedir. Öncelikle başvuru sayısının azlığı nedeniyle kamu alımlarındaki sürecin tabiatı gereği yükleniciler ya da isteklilerin uyuşmazlıklarda sulh yolu olan idari yolları genellikle tercih ettikleri, idare ile karşı karşıya gelmemek için yargısal yollar ve dolayısıyla bireysel başvuru yolunun nadiren tercih edildiğini söyleyebiliriz. Genel olarak ise, başvuruya hangi haklarla ilgili başvurulması gerektiği, olağan kanun yollarının tüketilmesi gerekliliği gibi temel ihlallerin varlığı nedeniyle kamu alımlarında bireysel başvuru yoluna ilişkin

şartlara ilişkin yeterince bilinçli olunmadığı ve dolayısıyla bu yolun etkin olarak kullanılmadığı sonucuna varılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Alımları, İhaleler, Temel Hak ve Özgürlükler, İHAS, Anayasal Haklar, Bireysel Başvuru Yolu.

Evaluation of Individual Application to the Constitutional Court in Public Procurement

ABSTRACT: As neoliberal policies became effective in the world, the state's understanding of performing public services has also changed. States have withdrawn from the position of producer to receive public service from institutions and organizations engaged in production under market conditions. Such a change has brought public procurement into a very important and competitive view, which is a determinant in the market among the new public expenditures. Procurement of goods and services as well as public procurement involving construction works; Since the public service has a special view and the right to enter the public service is a constitutional right (the Article 70 of the 1982 Constitution entitled "Entering into service", Article 12 of the sub-heading "The nature of fundamental rights and freedoms" and Article 13 entitled "Restriction of fundamental rights and freedoms"), it incorporates various ways of seeking rights. Individual application to the Constitutional Court, which may be lodged after the exhaustion of administrative and judicial remedies, due to the loss of fundamental rights and freedoms; Although many applications have been made in relation to public procurement, it is observed that only the decision on violation of the Right to Trial in Reasonable Time has been rejected because almost all other applications have not been complied with and one has been rejected on the grounds that there is no violation. First of all, due to the scarcity of the number of applications, we can say that contractors or bidders generally prefer the administrative remedies in disputes because of the nature of the public procurement process, judicial remedies and therefore individual remedies are rarely preferred to avoid confrontation with the administration. In general, it will be concluded that due to the existence of fundamental deficiencies such as which rights should be applied and the necessity of the usual remedies to be exhausted, the conditions related to the individual application path in public procurement are not sufficiently informed and therefore this path cannot be used effectively.

Keywords: Public Procurement, Public Tender, Fundamental Rights and Freedoms, ECHR, Constitutional Rights, Individual Application Path.

GİRİŞ

Dünya’da Neoliberalizm politikaların artış göstermesi ile birlikte devletlerin yönetim anlayışlarında da bir takım değişiklikler olmuştur. Bu değişikliklerden önemli olanlarından biriside kamu harcama sürecinde yaşanan değişikliklerdir. Değişimle birlikte kamu harcamaları yeni dönemde doğrudan devlet eliyle yapılmaktan çıkarılarak birçok alanda daha çok yerelleşme ve özel sektör eliyle kamu gücü ayrıcalıklarından faydalandırılmak suretiyle piyasadan karşılanması yolu tercih edilmektedir. Son yıllarda piyasa ekonomisi içerisinde yer alan birçok teşebbüsten mal ve hizmet alımı oldukça önemli bir hal almış ve kamu alımları devletler ve müteşebbisler nazarında stratejik bir konuma gelmiştir. Kamu alımlarının önemi nedeniyle, uluslararası kuruluşlar ve devletler tarafından birçok düzenlemeler ihdas edilmiş ve uluslararası uyumlaştırma çalışmaları yapılmışken aynı zamanda müteşebbislerin korunması ve eşit fırsatlar oluşturulması açısından Anayasal hükümler, uluslararası sözleşmeler ve kanunlarla birçok koruyucu düzenlemeler yapılmış ve hak arama yolları oluşturulmuştur.

Kamu alımlarında taraflardan birisinin egemenlik gücünden dolayı kamu gücü ayrıcalıklarını elinde tutan hukuka uygunluk karinesinden faydalanan devlet ve devleti temsil eden organlar olması diğer tarafta ise devletin kontrolü ve iznine tabi piyasa şartlarında çalışan hukuki üstünlüklerle donatılmamış rekabet gücü düşük medeni hakları kullanma ehliyetine sahip olan gerçek ve tüzel kişilerin yer alması nedeniyle hakları korunma ihtiyacı daha öncelikli olan taraf olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle kamu hizmetinin taraflarından birisi olan istekli ya da yüklenicilerin ya da kamu hizmetinden faydalananların haklarını korumak amacıyla 1982 Anayasa’nın “Her Türk vatandaşının bu Anayasadaki temel hak ve hürriyetlerden eşitlik ve sosyal adalet gereklerince yararlanarak milli kültür, medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir hayat sürdürme ve maddi ve manevi varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu” başlangıç ve “Devletin temel amaç ve görevleri” yan başlıklı 5.maddesindeki devletin kişinin temel hak ve hürriyetlerini koruma görevi ile birlikte “Hizmete girme” yan başlıklı 70.maddesi hükmü, “Temel hak ve hürriyetlerin niteliği” yan başlıklı 12.madde fıkrası gereğince her Türk vatandaşının kamu hizmetine girme hakkı güvence altına alınmıştır. Ayrıca 4734 sayılı Kanunun “Temel ilkeler” yan başlıklı 5.maddesi gereğince eşit rekabet fırsatının sağlanması ile verimli, etkin ve ekonomik sürecin sağlanması hedeflenmiştir. Bu bağlamda kamu alımları sürecinde kamu gücü kullanılarak yaşanabilecek hukuka aykırı işlemlerden ortaya çıkan hak kaybından dolayı; aday, istekli veya istekli olabilecek kişiler; bir hak kaybına veya zarara uğradığını, zarar uğramasının muhtemel olduğunu iddia eden muhatapların öncelikle idari yolları ardından yargı yolunu tüketmeleri şartıyla, 1982 Anayasası’nda güvence altına alınmış, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve

buna ek Türkiye'nin taraf olduğu protokoller kapsamındaki temel hak ve özgürlüklerle ilgili ihlaller çerçevesinde bireysel başvuru yoluna gidebileceklerdir.

Kamu alımları sürecinde kamu gücü tarafından bir eylem ya da işlemin yapılması veya yapılmaması neticelerinde güncel bir hakkı ihlal edilen her medeni hakları kullanma ehliyetine sahip olan tüm gerçek ve tüzel kişi Türk vatandaşı istekli ya da yüklenici temel hak ve özgürlüklerle ilgili ihlallerin gerçekleştiğini düşünüyorsa Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru yoluna da gidebilecektir. Bu çalışmada kamu gücü kullanılarak gerçekleştirilen kamu alımlarında, kamu tüzel kişilerinin bireysel başvuruda bulunamamaları kısıtı dikkate alınarak aday, istekli veya istekli olabilecek kişiler, yükümlüler gerek kamu hukukuna tabi olan kamu alım sözleşmesi öncesi süreç gerekse özel hukuka tabi olan sözleşme sonrası süreçte temel hak ve özgürlüklere yönelik uğramış oldukları hak kaybına ilişkin ihlal başvuruları ele alınacak olup hangi haklarla ilgili başvurulduğu sonuçlarının neler olduğu ve giderimin nasıl gerçekleştiği hak arama yollarının etkinliği açısından değerlendirilecektir.

1.KAMU ALIM VE HAK ARAMA YOLLARI

Neoliberal politikaların etkisi ile birlikte şekil değiştiren kamu hizmeti anlayışı, kamu harcamalarının yapılış yönteminde de önemli değişikliklere neden olmuştur. Bu değişiklik üreten ve hizmet sunan devlet anlayışı yerine denetleyen, kamu gücü ayrıcalıklarıyla donatan ancak daha etkin hizmet sunan serbest piyasa da yer alan özel girişimden mal ve hizmet alımı yapmak ve yapım işi talep eden bir yapıya dönüşmüştür. Bu dönüşüm ise kamu ihale hukukunu kamu hizmetinin görülmesi ve kamu harcamalarının etkin bir şekilde yapılabilmesi için hem kamu tarafında yer alan açısından hem de kamu hizmetine katılmak isteyenler açısından önemli bir konuma taşımıştır. Nitekim etkin işleyen bir kamu ihale hukuku devlet açısından kamu hizmetinin etkin bir şekilde yürütülmesini sağlayacağı gibi aynı zamanda etkin bir kamu harcaması sürecine de zemin hazırlayacaktır. Diğer taraftan kamu hizmetine katılmak isteyenler açısından ise bir güvence ve nizamname görevi görecektir.

Genel olarak kamu ihale kanunu iki çeşit kamu hizmetini düzenlemektedir. Bunlardan ilki kamu harcaması temelli olan; mal ve hizmet alımları, yapım işleri, kiraya alma ile taşıma işlerinin yer aldığı grup 4734 sayılı Kamu İhale Kanununa tabidir. İkinci grupta ise 2886 sayılı kanuna tabi olan kamu geliri temelli; kamu mallarının kiraya verilmesi, satımı, mülkiyetin gayri ayni hak tesisini esas alan ihaleler yer almaktadır. Genel anlamda her iki grupta yer alan süreçler kamu ihalesi kapsamında yer alırken, kamu harcaması yapılmak suretiyle 4734 sayılı Kanun kapsamında yapılan işlemler ise kamu alımları olarak adlandırılmaktadır. Çalışma konumuz kapsamında ele alınacak olan kamu alımları aynı Kanunun 4.maddesinde

“kanundaki yazılı usul ve şartlarla mal veya hizmet alımları ile yapım işlerinin istekliler arasından seçilecek birisi üzerine bırakıldığını gösteren ve ihale yetkilisinin onayını müteakip sözleşmenin imzalanması ile tamamlanan işlemleri” olarak açıklamıştır. Bir başka tanımda ise, idarenin görev alanına giren hizmetlerin yürütülmesi amacıyla, karşılığı kamu kaynakları kullanılmak suretiyle ödenmek üzere gerekli mal veya bir işin yasa da öngörülen usul kurallarına uymak suretiyle oluşturulan rekabet ortamı içerisinde katılan adaylardan en uygun teklifi sunan özel bir kişiye yaptırılmasına yönelik olarak imzalanacak sözleşmelerin oluşum sürecini ifade eden işlemler bütünü kamu alımı olarak açıklanmıştır (Kutlu, 1997: 76). Uluslararası literatüre bakıldığında ise kamu alımları; kamu kurum ve kuruluşları tarafından bütçe kaynakları kullanılarak veya iki ya da çok taraflı yardım programlarından elde edilen kaynaklarla mal ve hizmetlerin satın alınmasını kapsamaktadır (Rege, 2001: 490). Genel olarak ele alınacak olursak kamu alımları 4734 sayılı Kanuna tabi olan mal ve hizmet alımı ile yapım işlerine özgülenmiş kamu kaynağı finansmanı kullanılarak kamu hizmeti çerçevesinde talep edilen ve yüklenicisini kamu gücü ayrıcalıkları ile donatan sürecin bütünüdür.

Piyasa Ekonomisi içerisindeki payı artış eğiliminde olan kamu hizmeti gereği yapılan kamu harcamaları, kamu alımları yönüyle değerlendirildiğinde piyasa içerisinde girişimciler açısından oldukça önemli bir pozisyona sahiptir. Kamu alımlarında eşit ve adil muamele ile şartları uygun olan her bir girişimcinin kamu hizmetinin özel bir görünümü olan kamu alımlarına katılabilmesi rekabetin sağlanmasına öncülük edeceği gibi aynı zamanda birçok isteklinin varlığı nedeniyle süreç içerisinde etkinliğin sağlanmasına zemin hazırlayacaktır (Çiftçi ve Yılmaz, 2019: 117-118). Rekabetin etkin bir şekilde sağlanması ile devlet fiyat, kalite ve sözleşme koşulları açısından en uygun alımı elde etme fırsatı bulurken piyasa açısından ise ekonomi içerisinde önemli bir paya sahip kamu harcamalarından fırsat eşitliği çerçevesinde yararlanma imkanı doğacaktır (Schooner, 2002: 105). Bu maksatla 4734 sayılı Kanunun *“Temel İlkeler”* yan başlık 5.maddesinde kamu alımlarında; saydamlığı, rekabeti, eşit muameleyi, güvenirliliği, gizliliği, kamuoyu denetimini, ihtiyaçların uygun şartlarla ve zamanında karşılanmasını ve kaynakların verimli kullanılmasını sağlaması gerektiği hüküm altına alınarak hukuki alt yapısı sağlamlaştırılmıştır. Ayrıca bu Kanunun normlar hiyerarşisi açısından bağlı olduğu 1982 Anayasasına kamu hizmeti açısından baktığımızda da başlangıç metninde *“Her Türk vatandaşının bu Anayasadaki temel hak ve hürriyetlerden eşitlik ve sosyal adalet gereklerince yararlanarak milli kültür, medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir hayat sürdürme ve maddi ve manevi varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu”* vurgulandıktan sonra kamu hizmetlerine girme hakkı yan başlıklı 70.madde de ise her Türkün, kamu hizmetlerine girme hakkına sahip olduğu, hizmete alınmada, görevin

gerektirdiği niteliklerden başka hiçbir ayırım gözetilemeyeceği hüküm altına alınmıştır. Ayrıca 12 ve 13.maddelerinde ise kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarını da ihtiva eden hakların temel hak ve özgürlük olduğu ve bu hakkın dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez olduğu ancak Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla özlerine dokunulmaksızın sınırlanabileceği açıklanmıştır.

Kamu alımlarının ekonomi içerisindeki stratejik öneminin her iki taraf içinde bu kadar önemli olması ve etkin bir kamu alım süreci çerçevesinde rekabet eşitliğinin sağlanması ve diğer hak ve özgürlüklerin korunması amacıyla idare ile istekliler ya da yükleniciler arasında çıkacak uyuşmazlıklarda başta barışçıl olmak üzere sulh olma temeline dayanan idareye şikâyet ve Kamu İhale Kurumuna itirazın şikâyet yolları belirlenmişken, idari yollardan istediği sonucu elde edemeyen hak kaybı yaşıyanlar içinse idarenin işlem ve eyleminin kaldırılması, değiştirilmesi veya yenilenmesi için ortaya çıkan zararın temini için yargısal yolun yer aldığı görülmektedir. Bu durumda idari işlem ve eylemlerden kaynaklı olarak yaşanabilecek hukuka aykırı işlemlerden dolayı; aday, istekli veya istekli olabilecek kişiler; bir hak kaybına veya zarara uğradığını, zarar uğramasının muhtemel olduğunu iddia etmesi halinde 4734 Sayılı Kamu İhale Kanununda yer alan şekil ve usul kurallarına uygun bir şekilde, dava açılmadan önce tüketilmesi zorunlu bir yol olarak şikâyet ve itirazın şikâyet yolları olan idari çözüm yollarına başvurmaları gerekmektedir (4734 Say. K. 54.md.). Şikâyet başvurusu, ihale sürecindeki işlem veya eylemlerin hukuka aykırılığı iddiasıyla bu işlem veya eylemlerin farkına varıldığı veya farkına varılmış olması gereken tarihi izleyen günden itibaren 21 inci maddenin (b) ve (c) bentlerine göre yapılan ihalelerde beş gün, diğer hallerde ise on gün içinde ve sözleşmenin imzalanmasından önce, ihaleyi yapan idareye yapılır. İdare, şikâyet başvurusu üzerine gerekli incelemeyi yaparak on gün içinde gerekçeli bir karar alır. Başvuru sahibi dahil aday, istekli veya istekli olabilecekler tarafından idarece alınan kararın bildirimini izleyen on gün içinde Kuruma itirazın şikâyet başvurusunda bulunulabilir. Kurum tarafından nihai karar verilmeden sözleşme imzalanamaz (4734 Say. K. 55.md.).

İtirazın şikâyetler ile ilgili Kurum tarafından verilen nihai kararlar Türkiye Cumhuriyeti Mahkemelerinde dava konusu edilebilir ve bu davalar öncelikle görülür (4734 Say. K. 57.md.). Ancak dava konusu edilebilirlik açısından görevli ve yetkili mahkeme kamu alımlarının hazırlık süreci ve edimin ifası olmak üzere iki temel süreci bünyesinde barındırması nedeniyle farklılıklar arz edecektir. Her iki sürecin ortasında ise 4735 sayılı Kamu İhale Sözleşmeleri Kanununa tabi olan sözleşme yer almaktadır. Kamu alımlarında sözleşme imzalanana kadar olan süreç kamu hukuku içerisinde kabul edilmektedir. Bu aşamada idare tarafından yapın veya yapılmayan işlemlere karşı kamu hukuku vesayeti nedeniyle idari yargı yetkili olacaktır. Ancak

sözleşmenin imzalanmasından sonraki aşamada ise özel hukuk içeriğinde yer almaktadır. Dolayısıyla sözleşmeden kaynaklanan ve sözleşmeye göre yürütülen işlemler neticesinde ortaya çıkacak uyuşmazlıklarda adli yargının konusu içerisinde yer alacaktır (Sezginer, 2013: 826). Yargısal yolların tüketilmesinin ardından ise idarenin işlem veya eylemler nedeniyle bir hak kaybına veya zarara uğradığını veya zarara uğramasının muhtemel olduğunu iddia eden aday veya istekli ile istekli olabilecekler 1982 Anayasasında yer alan ancak İHAS ve Türkiye'nin ek protokollerle taraf olduğu temel hak ve özgürlüklerle ilgili olarak Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru yoluna gidebileceklerdir. Ancak bu yol yargı aşamasının bir üst mercisi olarak hukuka uygunluk denetimi yapılmamakta sadece belirtilen kapsamdaki temel hak ve özgürlüklerin telafisi için bu yola gidebileceklerdir.

2. ANAYASA MAHKEMESİ VE BİREYSEL BAŞVURU YOLU

Anayasa, siyasi iktidarın ve yöneticilerin halka karşı tutum ve davranışlarını, hukuk çerçevesi içerisinde alarak bir sınırlama getirmektedir. Bu nedenle, anayasal devlet, esasen bir hukuk devletinin esasını oluşturmaktadır. Hukuk devleti anlayışının yerleşmiş olduğu ülkelerde devlet yalnız hukuk kurallarını koyan değil aynı zamanda koyduğu kurallara da bağlı olan devlettir. Bu bağlamda Devletin hukuk devletinin bir gereği olarak anayasal kurallara uygun bir şekilde yönetilmesi, hem ülke yönetimini objektif bir düzene kavuşturacaktır hem de siyasi açıdan devletin yönetimini eline alan iktidarın ve kurumlarının keyfi uygulamalarının önüne geçilmiş olacaktır (Karatepe, 2013: 4). Normlar hiyerarşisinin mevcut olduğu bir hukuk sisteminde esasen en üstte yer alan normun ne olduğu ile ilgili çeşitli tartışmalar bulunmaktadır. Bunlardan Anayasa Üstü İlkeler tezini savunanlar insan hakları ilkelerinin, adalet anlayışının, milli egemenlik ilkesinin, hukukun genel ilkeleri gibi ilkelerin anayasanın üstünde değerde olduğunu ve gerek ali kurucu iktidarın gerekse tali kurucu iktidarın bu ilkelere uymakla mükellef olduğu ifade edilmişken, Anayasa içi hiyerarşi tezini savunanlar ise, Anayasanın üzerinde bir üst norm olmadığını savunmaktadırlar (Gözler, 2014: 186). Bu tartışmalar bulunmakla birlikte esas olarak literatürde Anayasaların üstünlüğü esasında bir sistemin kurulduğu uluslararası sözleşmelerin, kanunların, tüzük ve yönetmeliklerin anayasaya uygun olması gerektiği kabul edilmektedir (Atar, 2019: 24-25). Normlar hiyerarşisinin en üstünde Anayasa olduğuna göre idarenin takdir yetkisi ile ilgili bir değerlendirme yapacak olursak normlar hiyerarşisinin geçerli olduğu bir hukuk düzeninde normun uygulanması hususu alt kademedede daha somut ve özel yeni norm yaratılması yoluyla olacaktır. Bu çerçevede normlar hiyerarşisi ekseninde bakıldığında idari işlem tesis etmek, hiyerarşik olarak üstün olan yasanın uygulanması anlamına gelmektedir. Nitekim hukukumuzda da yasa- idari işlem ilişkisi yasanın hiyerarşik üstünlüğü ilişkisi ile

açıklanmaktadır. Anılan ilişki yasama organı ve yürütme organı açısından farklı yükümlülükleri ortaya çıkaracaktır. Bu hususta öncelikle yasama organı Anayasaya aykırı olmamak kaydıyla istediği konuda düzenleme yapabilirken, yürütme organı sadece kanunu uygulamakla yetinecektir. Dolayısı ile ilke uyarınca yasanın uygulanması hususu idareye sadece hiyerarşik üstün olan yasanın verdiği yetkilerle ve yasanın çizdiği sınırlar içerisinde takdir hakkı tanımaktadır (Canyaş, 2013: 101).

Anayasa Mahkemesi 9 Temmuz 1961 tarihinde kabul edilen 1961 anayasası ile Türk siyasi hayatına girmiştir. Anayasa Mahkemesinin görev ve yetkileri 6216 sayılı Kanunun mahkemenin görev ve yetkileri yan başlıklı 3.maddesinde dokuz bent halinde sayılmıştır. Hukuk devletinin gelişiminin en önemli sonucu olarak ifade edebileceğimiz anayasa yargısı, doğrudan doğruya anayasaya uyulmasını sağlamak amacını güden her türlü yargı işlemi veya kanunlar başta olmak üzere bir takım anayasanın hiyerarşik olarak altında yer alan işlemlerin anayasaya uygun olup olmadıklarını çeşitli yollarla denetlenerek anayasaya aykırılığın önlenmesi veya giderilmesi olarak ifade edilebilir (Yazıcı, 2012: 148-149). Anayasa Mahkemesi bu temel görevi, esasen soyut norm denetimi, somut norm denetimi ve anayasa şikâyeti de denen ülkemizde uygulamaya yeni konulan Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru yoluyla gerçekleştirmektedir.

2.1. Bireysel Başvuru Yolu (Anayasa Şikâyeti)

Bireysel başvuru yolu, temel hakları ve özgürlükleri yasama, yürütme ve yargı organları tarafından ihlal edilmesi sonucu, bireylerin başvurdukları olağanüstü bir kanun yolu olarak tanımlanmaktadır (Kılınç, 2008: 23). Bireysel başvuru yolu, Anayasa Mahkemesinin yasaların anayasaya uygunluk denetimi yolu olmayıp, mahkeme içtihatlarının hukuka uygunluğunu denetleyen bir yol olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle bireysel başvuru yolu istisnai bir hak arama yolu olmakla birlikte, yargı kararlarının her yönden incelemeye tabi tutulacağı ve her konuda başvuru yapılabilen yargı yolunun devamı niteliğinde bir temyiz mercii değildir (Yüce, 2019: 129). Türkiye’de bireysel başvuru yolunun hukuk sistemine dâhil edilmesine yönelik uzun yıllar süren tartışmalar gerçekleştirilmiştir. Nitekim bu tartışmaların neticesinde, 12 Eylül 2010 tarihinde bu mekanizma halkoylamasına sunulmuştur. Bunun sonucunda kabul edilen bireysel başvuru yolu, 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun’un geçici 1/8. fıkrasında “*Mahkeme, 23.09.2012 tarihinden sonra kesinleşen nihai işlem ve kararlar aleyhine yapılacak bireysel başvuruları inceler.*” demek suretiyle Anayasa Mahkemesinin bireysel başvuruları kabul etmesi 23.09.2012 tarihinden sonra kesinleşen işlem ve kararları değerlendirmeye alabileceğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle belirtilen tarihten önce

kesinleşen nihai işlem ve kararlar hukuk güvenliği ilkesinin bir gereği olarak Mahkeme'nin yetkisinin geriye yürür şekilde uygulanmaması amacıyla bireysel başvuruya konu olamayacaktır ya da başvuruya konu olsa dahi zaman yönünden reddedilmesi gerekecektir (B. No: 2012/51, § 18, 25.12.2012; B. No: 2012/829, § 24, 05.03.2013.).

6216 sayılı Kanun'un "Bireysel başvuru hakkı" kenar başlıklı 45/1 fıkrası, *"Herkes, Anayasada güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerinden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve buna ek Türkiye'nin taraf olduğu protokoller kapsamındaki herhangi birinin kamu gücü tarafından, ihlal edildiği iddiasıyla Anayasa Mahkemesine başvurabilir."* şeklindedir. Bu kanun hükmüne göre bir değerlendirme yapacak olursak bir anayasal hak ihlali iddiasının Anayasa Mahkemesinin konu bakımından yetkisi dâhilinde olabilmesi için, kamu gücü tarafından müdahale edildiği iddia edilen hakkın Anayasa'da güvence altına alınmış olmasının yanı sıra Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (Sözleşme) ve Türkiye'nin taraf olduğu ek protokollerinin kapsamına da girmesi ve ayrıca başvuru konusunun ihlal iddiasına temel alınan hakkın kapsamına giren korunmaya değer bir menfaatinin bulunması gerekmektedir. Bir başka ifadeyle, Anayasa ve Sözleşme'nin ortak koruma alanı dışında kalan bir hak ihlali iddiasını içeren başvurunun kabul edilebilir olduğuna karar verilmesi imkânı bulunmamaktadır (B. No. 2012/1049, 26.3.2013, § 18; B. No: 2013/3351, § 31, 18.9.2013). Bu durumdan anlaşılacağı üzere bireysel başvuruya konu işleme ilişkin itirazın gerçekleştiği hususun sadece Anayasa da ya da sadece taraf olduğunuz sözleşme de düzenlenmiş olması yeterli olmayıp ilgili temel hak özgürlüğün hem kanunda hem de sözleşmede düzenlenmiş olması gerekecektir. Kanun, yönetmelik gibi genel düzenleyici ya da Anayasa yargısı denetimi dışında tutulan işlemler başvuruya konu olamayacaktır (Yüce, 2019: 139). Genel olarak bireysel başvuruya konu olabilecek haklar olursak adil yargılama hakkı (*mahkemeye erişim hakkı, makul sürede yargılama hakkı, hakkaniyete uygun yargılama hakkı, çelişmeli yargı ilkesi, silahların eşitliği ilkesi, gerekçeli karar hakkı, Susma ve delil sunmaya zorlanmama hakkı*), yargı bağımsızlığı ilkesi, mülkiyet hakkı, yaşama hakkı, suç ve cezaların kanuniliği hakkı, eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı, düşünce-ifade-din ve vicdan hürriyeti, özel ve aile hayatına saygı hakkından oluşmaktadır (Şirin, 2018: 75-113).

Temel hak ve özgürlüklere saygı, devletin tüm organlarının uyması gereken bir ilke olup bu ilkeye uygun davranılmadığı takdirde, ortaya çıkan ihlale karşı öncelikle yetkili idari mercilere ve derece mahkemelerine başvurulmalıdır. Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru, ikincil nitelikte bir kanun yoludur. Temel hak ve özgürlüklerin ihlal edildiği iddialarının öncelikle genel yargı mercilerinde, olağan yasa yolları ile çözüme kavuşturulması esastır. Bireysel başvuru yoluna, iddia edilen hak ihlallerinin bu olağan denetim mekanizması içinde giderilememesi durumunda

başvurulabilir. Bireysel başvuru yolunun ikincil niteliği gereği Anayasa Mahkemesine bireysel başvuruda bulunabilmek için öncelikle iç hukukta düzenlenen başvuru yollarının tüketilmesi zorunludur. Bu ilke uyarınca, başvuru Anayasa Mahkemesi önüne getirdiği şikâyetini öncelikle ve süresinde yetkili idari ve adli mercilere usulüne uygun olarak iletmesi ve bu konuda sahip olduğu bilgi ve kanıtlarını zamanında bu makamlara sunması ve aynı zamanda bu süreçte dava ve başvurusunu takip etmek için gerekli özeni göstermiş olması gerekir. Bireysel başvurunun ikincil niteliğinin bir sonucu olarak olağan kanun yollarında ve genel mahkemeler önünde danyılmayan iddialar Anayasa Mahkemesi önünde şikâyet konusu edilemeyeceği gibi genel mahkemelere sunulmayan yeni bilgi ve belgeler de Anayasa Mahkemesine sunulamaz (B.No. 2012/946, 26.03.2013, § 17- 20).

Bireysel başvuru yolunun, Anayasa'nın 148. maddesi ve 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun'un 45. maddesi uyarınca maddi şartları aşağıda şu şekilde sıralanmaktadır (Ekinci ve Sağlam, 2012: 21-25):

- Bireysel başvuru yolunun kullanılabilmesi için, başvuran kimsenin öncelikle Türk vatandaşı olması ve güncel- kişisel bir hakkının doğrudan etkilenmiş olması gerekmektedir.
- Bireysel başvuru yolunu, medeni hakları kullanma ehliyetine sahip olan tüm gerçek ve tüzel kişilerin yapabileceği hükme bağlanmıştır. Kamu tüzel kişilerinin bireysel başvuruda bulunmasına imkân sağlanmamıştır.
- Söz konusu ihlal, kamu gücü tarafından bir eylem ya da işlemin yapılması veya yapılmaması neticelerinde ortaya çıkan olumlu veya olumsuz davranışlar şeklinde görülebilmektedir.
- Bireysel başvuru yolunun kullanılabilmesi adına olağan kanun yollarının tüketilmiş olması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, başvuru hakkını ilk olarak diğer yargı organları önünde araması gerekmektedir. Bunlardan sonuç elde edememesi durumunda bu mekanizmayı kullanması mümkündür.

6216 sayılı Kanun'un “*Bireysel başvuru hakkına sahip olanlar*” kenar başlıklı 46/1. Fıkrasına göre bir kişinin Anayasa Mahkemesine bireysel başvuruda bulunabilmesi için üç temel ön koşulun birlikte bulunması gerekmektedir. Bu önkoşullar, başvuruya konu edilen ve ihlale yol açtığı ileri sürülen kamu gücü eylem veya işleminden ya da ihmalinden dolayı, başvuru “güncel bir hakkının ihlal edilmesi”, bu ihlalden dolayı kişinin “*kişisel olarak*” ve “*doğrudan*” etkilenmiş olması ve bunların sonucunda başvuru kendisinin “*mağdur*” olduğunu ileri sürmesi gerekir (B. No: 2013/1977, 9.1.2014, § 42; B. No: 2014/9053, 7.7.2015, § 15). Doktrinde ve

Yargıtay içtihatlarında, bir haksız eylemin yöneldiği kişinin kimliğinin açıkça belli edilmediği hallerde, eylemin bu kişiyle ilgili olup olmadığına "eylemle kişi arasında irtibat sağlama, bunları ilişkilendirme; eylemin kimi hedeflediğini belirleme" gibi yöntemler esas alınmaktadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (Sözleşme) 34. maddesinde yer alan “*mağdur*” kelimesi ile ihtilaf konusu eylem ya da ihmalden doğrudan etkilenen kişinin kastedildiği pek çok kararında görülmektedir (Brumarescu/Romanya [BD], B. No: 28342/95, 28.10.1999, § 50; B. No: 2014/9053, 7.7.2015, § 16). 6216 sayılı Kanun’un “Kararlar” kenar başlıklı 50. maddesinin (1) numaralı fıkrasına göre Anayasa Mahkemesi, kendisine yapılan bireysel başvuru hakkında ihlal kararı vermesi durumunda kamu gücünün yerine geçerek idari işlem ve eylem niteliğinde karar vermeksizin ihlalin sonuçlarının ortadan kaldırılmasına yönelik yapılması gerekenlere hükmedebilmektedir. Ayrıca ihlal mahkeme kararından kaynaklanmış ise yeniden yargılama yapılarak ihlalin ve sonuçlarının ortadan kaldırılmasında hukuki yarar bulunması durumunda yeniden yargılama yapmak için dosyanın ilgili mahkemeye gönderilmesine karar verebildiği gibi, yeniden yargılama yapılmasında hukuki yarar bulunmayan hallerde başvuru lehine tazminata hükmedebilir veya genel mahkemelerde tazminat davası açılması yolunu da gösterebilir (B. No: 2012/1123, 26.6.2014, § 34).

3. ANAYASA MAHKEMESİ KARARLARI ÇERÇEVESİNDE KAMU ALIMLARINDAKİ TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜK İHLALLERİ

3.1. Kamu Alımlarında Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru Yolu

3.2. Kamu Alımları ve Anayasadaki Yeri

Anayasa Mahkemesine bireysel başvuruya ilişkin hususun yasalaşmasından sonra yani 23 Eylül 2012 tarihinden itibaren 30 Eylül 2019 tarihine kadar ki süreci içeren Anayasa Mahkemesi tarafından yayınlanan Bireysel Başvuru İstatistiklerine ilişkin raporda toplam başvuru sayısının 244.783 kişi olduğu bunlardan 197.761 tanesinin karara bağlandığı açıklanmıştır. Bu kararlardan 5.699 adedi ihlal kararıdır. Aynı tarih aralığında kamu alımları ile ilgili ise toplam 6 adet başvuru karara bağlanmış olup bu kararlardan sadece 1 tanesi için ihlal kararı verilmiştir (Anay., 2019).

Tablo 1. Genel Olarak ve Kamu Alımlarında Bireysel Başvuru Sayısı

		2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Toplam
Genel	Yapılan Başvuru	1.342	9.897	20.578	20.376	80.756	40.530	38.186	33.118	244.783

	Sonuç-landırı-lan Baş-vuru	4	4.924	10.926	15.371	16.059	89.653	35.373	25.415	197.761
	Karşı-lama Oranı	%0	% 50	% 53	% 75	% 20	% 221	% 93	%77	%80,8
Kamu Alımları	Sonuç-landırı-lan Başvu-rular	-	-	-	3	1	-	2	-	6

Kaynak: Bireysel Başvuru istatistiklerinden faydalanılarak tarafımca oluşturulmuştur.

Genel olarak ihlal kararları içerisinde en fazla ihlal kararının verildiği hak 4.269 (% 52) ile Adil Yargılama Hakkı olurken 2.480 (% 30) ihlalle Mülkiyet Hakkı ikinci sırada, 548 (% 7) ihlalle de İfade Özgürlüğü üçüncü sırada yer almaktadır. Adil yargılama hakkı içerisinde en büyük pay 2339 (%19) karar ile Makul Sürede Yargılama Hakkına ilişkindir. Adil Yargılama Hakkı içerisinden Makul Sürede Yargılama Hakkı çıkarıldığında Adil Yargılama Hakkı 1930 ihlal (%33) kararı ile 2.480 (%30) ihlal kararı verilen Mülkiyet Hakkının gerisine düşerek ikinci sıraya yerleşmektedir (Anay., 2019). Tablo 2 incelendiğinde ise, 4734 sayılı Kanun çerçevesinde kamu alımları ile ilgili, 30 Eylül 2019 tarihine kadar yapılan başvurular incelendiğinde ise 7 başvuru ile en çok başvurunun Adil Yargılama Hakkına ilişkin olduğu akabinde 2 başvuru ile Mülkiyet Hakkına İlişkin başvurunun yapıldığı akabinde ise Suç Ve Cezaların Kanuniliği İlkesi ile Özel ve Aile Hayatına Saygı Hakkına ilişkin başvurular yapıldığı görülmektedir. Bu ilkelerin alt görünümleri açısından dağılıma bakıldığında ise 2’şer mülkiyet hakkı ve mahkemeye erişim hakkı, 1’er Suç ve cezaların kanuniliği ilkesi, makul sürede yargılama hakkı, kişi hürriyeti ve güvenliği hakkı, özel hayatın ve aile hayatının korunması hakkı ve gerekçeli karar hakkı başvurusu yapılmış olup ayrıca 2 ayrı başvuru da ise kapsam dışındaki haklar dolayısıyla da başvuru yapılmıştır. Başvurular incelendiğinde sadece makul sürede yargılama hakkına ilişkin ihlal kararı verildiği diğer hak ihlallerine ilişkin hususlarında ise 5 açıkça dayanaktan yoksunluk, 3 başvuru yollarının tüketilmemesi, 2 konu bakımından

yetkisizlik ve 1’er adette zaman bakımından yetkisizlik ve ihlal olmadığı kararı verildiği görülmektedir.

Genel anlamda alınan kararlarla ilgili bir değerlendirme yapıldığında kararların 176.150’sinde kabul edilemezlik kararı verildiği 11.913’ünde idari ret, 8.038’inde en az bir hakkın ihlal edildiği, 1145’inde düşme, dosya kapatma, başvurunun reddi kararı verildiği, 495’inde ise hakkın ihlal edilmediği kararı verilmiştir. Kamu alımları ise, kararların 4’ünde kabul edilemezlik kararı verildiği, 1’inde ihlal olmadığı kararı verilirken sadece 1 kararın ihlal kararı olduğuna karar verilmiştir. Alt görünüm şekilleri açısından açıklanacak olursa 4 kabul edilemezlik kararlarının 2 tanesi Mahkemeye Erişim Hakkına ilişkinken 1’er tanesi ise, Mülkiyet Hakkı, Gerekeçeli Karar Hakkı ve kapsam dışı haklara ilişkindir. Ayrıca ihlal olmadığına dair karar Özel Hayatın ve Aile Hayatının Korunması Hakkı, Suç ve Cezaların Kanuniliği İlkesi ve kapsam dışı haklarla ilgili verilmiştir. Son olarak tek ihlal kararı ise Makul Sürede Yargılama Hakkına ilişkin verilmiştir.

Tablo 2. Kamu Alımları Süreciyle İlgili Olarak Anayasa Mahkemesine Bireysel Başvuru

Hak	Müdahale	Sonuç	Giderim
Mahkemeye Erişim Hakkı	Mahkemeye erişim hakkına ilişkin özelleştirilmemiş müdahale iddiası <i>“İdari işlemde doğan zararın tazmini istemiyle açtığı tam yargı davasının, başvurusunun usulsüz idari işlemin kendisine tebliğ ya da haberdar olduğu tarihten itibaren 60 gün içinde dava açma hakkını kullanmadığı için süre aşımından reddedilmesi”</i>	Açıkça Dayanaktan Yoksunluk	-
Mahkemeye Erişim Hakkı	Mahkemeye erişim hakkına ilişkin özelleştirilmemiş müdahale iddiası <i>“7201 sayılı K. 21md. Gereği tebligatın hukuka uygun olduğu ve tebliğe bağlı süre aşımı ihlali”</i>		
Suç ve Ceza- ların Kanu- niliği İlkesi	Kanunilik İlkesine İlişkin Müdahale İddiası <i>“4734 say. K. Yasaklılık Halleri yan başlıklı 11.md. ve ihalelerin feshinde izlenecek yöntemler 21.md hükmü”</i>		

Adil Yargılama Hakkı	Gerekçesiz karar verilmesi <i>"Üst derece mahkemesi, ilk derece mahkemesinin kanunen belirlenen süre içerisinde dava açılmaması gerekçesini aynen kabulü"</i>		
Mülkiyet Hakkı (2 Ayrı Başvuru)	Kamu ihalelerine ilişkin müdahale iddiası <i>"İdari yolların tüketilmesine karşın yargı yolu tüketilmeden bireysel başvuru yoluna gidilmesi"</i>	Başvuru Yollarının Tüketilmemesi	-
Adil Yargılama Hakkı	Gerekçesiz Karar Verilmesi <i>"Mahkeme gerekçe olarak kanunen belirlenen süre içerisinde dava açılmamasını kabul etmiştir."</i>		
Makul Sürede Yargılama Hakkı	Bu hakka ilişkin özelleştirilmemiş müdahale iddiası <i>"İhaleye fesat karıştırmaya yönelik çeşitli suçlardan yargılanan başvuruçunun usul işlemlerinin niteliği başvuruya konu yargılamanın karmaşık olduğunu ortaya koymakla birlikte davaya bütün olarak bakıldığına somut başvuru açısından farklı bir karar verilmesini gerektirecek bir yön bulunmadığı ve söz konusu yargılama sürecinde altı yılı aşkın süredir devam eden makul olmayan bir gecikmenin olduğu"</i>	İhlal	Manevi tazminat <i>"Tazminat ödenmesi ve yargılama giderleri iadesi"</i>
Özel hayatın ve Aile Hayatının Korunması Hakkı	Adli sicil arşiv kaydı esas alınarak ihale süreci sonunda idarenin sözleşmeyi feshedilmesi <i>"5352.say K. "Adli sicil bilgileri verilebilecek olanlar" yan başlıklı 7.madde; Kamu kurum ve kuruluşlarına, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarına, verilebilir."</i>	İhlal olmadığı	-
Kişî Hürriyeti ve Güvenliği Hakkı	Suç isnadına bağlı tutukluluk süresinin makul süreyi aşmasına ilişkin müdahale iddiaları <i>"Mahkemenin vermiş olduğu mahkûmiyet kararı sonrasındaki bu tutma hâli, Anayasa'nın 19. maddesinin ikinci fıkrasındaki "mahkemelerce verilmiş hürriyeti kısıtlayıcı cezaların yerine getirilmesi" kapsamında"</i>	Zaman Bakımından Yetkisizlik	-

	<i>olması nedeniyle şikâyetin açıkça dayanaktan yoksun olması</i>		
Kapsam Dışı Haklar	Kanun hükmü (59.md) ve yönetmeliğin (16.md) Anayasa'ya aykırı olduğu iddiası "Norm Denetimi Başvurusu"	Konu Bakımından Yetkisizlik	-
Kapsam Dışı Haklar	İhale sözleşmesinin haksız yere feshi nedeniyle "çalışma ve sözleşme hürriyetinin ihlal" edildiği	Konu Bakımından Yetkisizlik	-

Kaynak: Anayasa Mahkemesi kararlar bilgi bankasından bireysel başvuru kararlarından alınan bilgilerle tarafımızca oluşturulmuştur.

Kamu alımları açısından bireysel başvuru yolunun ele alındığı Tablo 2 incelendiğinde ihlal kararının sadece Makul Sürede Yargılama Hakkına ilişkin verilmiş olması ve diğer hak ihlal başvurularının ise Mahkemeye Erişim Hakkı İhlali ile ilgili olarak iki ihlal başvurusunun ilkinde İdari işlemten doğan zararın tazmini istemiyle açtığı tam yargı davasının, "başvurucunun usulsüz idari işlemin kendisine tebliğ ya da haberdar olduğu tarihten itibaren 60 gün içinde dava açma hakkının kullanılmasında nedeniyle", diğerinde ise "7201 sayılı K. 21md. gereği tebligatın hukuka uygun olduğu ve tebliğe bağlı süre nedeniyle" süre aşımı olması nedeniyle açıkça dayanaktan yoksun sayıldığı; Adil Yargılama Hakkına ilişkin iki ayrı başvuru da ilkinde "Üst derece mahkemesi, ilk derece mahkemesinin kanunen belirlenen süre içerisinde dava açılmaması gerekçesini aynen kabulü" nedeniyle gerekçesiz karar verme iddiasının açıkça dayanaktan yoksun olduğuna karar verilirken ikincisinde gerekçesiz karar iddiasına "mahkemeye kanuni süre içerisinde dava açılmadığı kararının gerekçe olduğu" kararı verilerek kanuni yolların tüketilmediği kararı verildiği; Suç ve Cezaların Kanuniliği İlkesi ihlali başvurusunda ise "4734 say. K. Yasaklılık Halleri yan başlıklı 11.md. ve ihalelerin feshinde izlenecek yöntemler 21.md hükmü" gerekçesi ile kanunilik ihlali iddiası açıkça dayanaktan yoksun kabul edilmiştir. Mülkiyet Hakkı başvurusu ile ilgili iki ayrı başvuru da ise "idari yolların tüketilmesine karşı yargı yolu tüketilmeden bireysel başvuru yoluna gidilmesi" nedeniyle başvuru yollarının tüketilmediği kararı verildiği; Adli sicil arşiv kaydı esas alınarak ihale süreci sonunda idarenin sözleşmeyi feshedilmesi iddiasıyla Özel Hayatın ve Aile Hayatının Korunması Hakkı ile ilgili ihlal başvurusunda "5352.say K. "Adli sicil bilgileri verilebilecek olanlar" yan başlıklı 7.madde; Kamu kurum ve kuruluşlarına, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarına, verilebileceği" kararıyla ihlal olmadığı kararı verilirken ayrıca 4734 sayılı Kanun hükmü (59.md) ve yönetmeliğinin (16.md)

Anayasa’ya aykırı olduğu iddiası ile “*Norm Denetimi Başvurusu*” ve İhale sözleşmesinin haksız yere feshi nedeniyle “*çalışma ve sözleşme hürriyetinin ihlal*” başvurusu bireysel başvuruya kapsam dışı hak başvurusu olması nedeniyle konu bakımından yetkisizlik kararı verildiği görülmektedir.

Kamu alımı süreci ile ilgili örnek bireysel başvuru incelendiğinde özellikle ihlal kararının verildiği başvurunun incelenmesi, sürecin ve bireysel başvuru yoluna Anayasa Mahkemesinin yaklaşımının tespiti açısından yerinde olacaktır (B.No. 2013/6796, 15/10/2015); “*Başvurucu yürütülen soruşturma kapsamında 1/7/2009 tarihinde gözaltına alınmış ve 4/7/2009 tarihinde tutuklanmıştır. Başvurucu suç işlemek amacıyla örgüt kurma ve yönetme ve ihaleye fesat karıştırma suçlarından kamu davası açılmış ve başvurucu 18/02/2010 tarihinde taliye edilmiştir. Başvurucu 26/2/2013 tarihli kararıyla dokuz ayrı ihaleye fesat karıştırmaktan dokuz kez 4 yıl 2 ay hapis cezası ile bir ihale yönünden ise ihalede kamu zararına sebebiyet verildiğinden 6 yıl 3 ay hapis cezası ile cezalandırılmasına, diğer suçlardan beraatına ve hükümle birlikte tutuklanmasına, başvurucu şirketlerin üzerlerine atılı ihaleye fesat karıştırmak suçunu işlediklerinin sabit olması nedeniyle 4734 sayılı Kanunun 58. maddesi uyarınca kamu kurum ve kuruluşlarının ihalesine katılmalarının ikişer yıl süre ile yasaklanmasına karar verilmiştir. Daha sonra başvurucu 17/6/2013 tarihli dilekçesiyle infazın durdurulması ve tutukluluğun kaldırılması istemiyle başvurmuş ancak infaz hakimliğinin karar vermeye yetkili olmadığını belirterek tahliye talebi hakkında karar verilmesine yer olmadığına itiraz yolu açık olmak üzere karar vermiştir. Başvurucunun bu karara itiraz etmesi üzerine talep hakkında karar verilmesine yer olmadığına ve talep hususunda değerlendirme yapmak üzere talep dilekçesinin Yargıtay 5. Ceza Dairesine gönderilmesi gerektiğine karar vermiştir. Bu karar 23/7/2013 tarihinde başvurucuya tebliğ edilmiştir. Anılan karar temyiz edilmiş olup temyiz incelemesi hâlen devam ederken başvurucu 23/8/2013 tarihinde bireysel başvuruda bulunmuşlardır. Başvurucunun iddiası uzun bir süredir tutuklu olduğunu, tutukluluğunun kanuni süreyi aştığını, yargılamasının makul olmayan bir süredir devam ettiğini belirterek adil yargılanma ile kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkının ihlal edildiğini ileri sürmüştür. Başvurucu şirketler ise haklarında verilen bütün kamu kurum ve kuruluşlarının ihalelerine katılmalarının iki yıl süre ile yasaklanması kararının infazının sona ermesine rağmen yasağın hâlen devam ettiğini, bu yasaklama kararının başlangıç ve bitiş tarihlerinin ilk Derece Mahkemesi kararında yer almadığını, bu eksikliklerin ek karar ile giderilmesi taleplerinin dikkate alınmadığını belirterek adil yargılanma haklarının ihlal edildiğini ileri sürmüşlerdir.*

Bu iddialar karşısında öncelikle;

- 1/7/2009 ile 18/2/2010 tarihleri arasındaki tutukluluk hâli yönünden; 30/3/2011 tarihli ve 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama

Usulleri Hakkında Kanun'un geçici 1. maddesinin (8) numaralı fıkrası şöyledir: "Mahkeme, 23/9/2012 tarihinden sonra kesinleşen nihai işlem ve kararlar aleyhine yapılacak bireysel başvuruları inceler." hükmü nedeniyle zaman bakımında yetkisizlik nedeniyle kabul edilemez olduğuna karar verildiği,

- 26/2/2013 tarihinden sonraki tutukluluk hâli yönünden ise, Anayasa'nın 19. maddenin birinci fıkrasında herkesin kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkına sahip olduğu, ikinci ve üçüncü fıkralarında ise bireylerin bu haktan şekil ve şartları kanunda gösterilen bazı istisnai durumlarda mahrum edilebileceği kuralı yer almaktadır (B. No: 2012/338, 2/7/2013, § 38). Buna göre hürriyetten yoksun bırakılma ancak Anayasa'nın anılan maddesi kapsamında belirlenen durumlardan birinin varlığı hâlinde söz konusu olabilir (B. No: 2012/348, 4/12/2013, § 39). Mahkemelerce verilmiş hürriyeti kısıtlayıcı cezaların yerine getirilmesi" amacıyla kişilerin hürriyetinden yoksun bırakılması maddenin ikinci fıkrasında sayılan hâllerden biri olduğundan dolayı şikâyetin açıkça dayanaktan yoksun olması nedeniyle kabul edilemez olduğuna karar verilmemiştir.

- Şirketlerin ihalelere katılma yasağına ilişkin şikâyetleri yönünden, başvuru-cunun temyiz incelemesi süreci devam ederken bireysel başvuru yoluna gitmesi nedeniyle –"kanunda öngörülmüş yargısal başvuru yollarının tamamı tüketilmeden bireysel başvuru yapıldığı anlaşıldığından"- başvurunun bu kısmının başvuru yollarının tüketilmemiş olması nedeniyle kabul edilemez olduğuna karar verilmiştir.

- Örgüt kurma ve yönetme ve ihaleye fesat karıştırmaya suçundan hakkında açılan kamu davasında makul sürede yargılama yapılmadığını belirterek adil yargılanma hakkının ihlal edildiğini iddiası ile ilgili olarak verilen kararda ceza muhakemesinde yargılama süresinin makul olup olmadığı değerlendirilirken sürenin başlangıcı, bir kişiye suç işlediği iddiasının yetkili makamlar tarafından bildirilmesi veya isnattan ilk olarak etkilendiği arama ve gözaltı gibi birtakım tedbirlerin uygulanması anıdır. Somut başvuru açısından bu tarih, başvuru-cunun göz altına alındığı 1/7/2009 tarihidir. Davanın karmaşıklığı, yargılamanın kaç dereceli olduğu, tarafların ve ilgili makamların yargılama sürecindeki tutumu ve başvuru-cunun davanın hızla sonuçlandırılmasındaki menfaatinin niteliği gibi hususlar, bir davanın süresinin makul olup olmadığının tespitinde göz önünde bulundurulması gereken kriterlerdir (B. No: 2012/13, 2/7/2013, §§ 41-45). Başvuruya konu davanın mahiyeti nedeniyle icrası gereken usul işlemlerinin niteliği başvuruya konu yargılamanın karmaşık olduğunu ortaya koymakla birlikte davaya bütün olarak bakıldığında somut başvuru açısından farklı bir karar verilmesini gerektirecek bir yön bulunmadığı ve söz konusu yargılama sürecinde altı yılı aşkın süredir devam eden makul olmayan bir gecikmenin olduğu sonucuna varılmıştır."

Konumuz itibarıyla 4734 sayılı Kanuna tabi olan idari işlem ve eylemlerden dolayı ortaya çıkan hak ihlallerini ele aldıktan sonra geniş kapsamda 2886 sayılı Devlet İhale Kanunu ve 4735 sayılı Kamu İhale Sözleşmesi Kanununa ilişkin olarak ihlal kararlarını da kısaca incelememiş konu bütünlüğü açısından yerinde olacaktır. Devlet İhale Kanunu açısından 6 adet bireysel başvuru kararı olduğu bu kararlar içerisinde hak ihlali başvurularının 5 tanesinin açıkça dayanaktan yoksunluk nedeniyle, 2 tanesinin başvuru yollarının tüketilmemesi nedeniyle, 1’er tanesinin ise konu bakımından yetkisizlik ve ihlal olmadığı nedeniyle reddedildiği görülürken ayrıca 3 adette ihlal kararı verilmiştir. İhlal kararlarının 2’si Mülkiyet Hakkına ilişkin olup her birinde giderim kararı olarak yeniden yargılama kararı verilen başvurulardan ilki *“mal müdürlüğünce yapılan açık artırmada satın atılan tescilli taşınmaza ilişkin tapu kaydının hiçbir yere uymaması iddiası”*na ilişkinen ikincisi *“tapuda Maliye Hazinesi adına kayıtlı taşınmaz üzerinde başvuru tarafından yetiştirildiği belirtilen kayısı ağaçları ile üzüm asmasının Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğünce- DSİ sulama kanalı geçirilmesi sırasında zarar görmesi ve bu zararın tazmini istemiyle açılan tazminat davasının da reddedilmesi nedenleriyle eşitlik ilkesinin ve mülkiyet hakkının ihlal edildiği iddiası”*na ilişkindir. Bir diğer ihlal kararı ise Makul Sürede Yargılama Hakkına İlişkin olup *“yargılamanın uzun sürmesinde, başvurucuya atfedilecek bir kusur bulunmadığı anlaşılmakta olup, söz konusu sekiz yıl bir ayı aşan yargılama sürecinde makul olmayan bir gecikmenin olduğu sonucuna varılarak”* manevi tazminatın hükmedilmesine karar verilmiştir. 4735 sayılı Kanun çerçevesinde bireysel başvuruları incelediğimizde 2 adet kararın yer aldığını görmekteyiz. Yapılan ihlal başvuruları açısından değerlendirdiğimizde ise 3 açıkça dayanaktan yoksunluk, 2 ihlal olmadığı ve 1’er adet de başvuru yollarının tüketilmediği ve konu bakımından yetkisizlik kararı verildiği başvurular içerisinde hiçbir hak için ise ihlal kararı verilmediği görülmektedir. Son olarak 2886 Sayılı Kanun kapsamında en çok ihlal başvuru yapılan hak, 3 başvuru ile Mülkiyet Hakkı (2 ihlal kararı, 1 başvuru yollarının tüketilmemesi kararı) ve Mahkemeye Erişim Hakkı (1 açıkça dayanaktan yoksunluk, 1 ihlal olmadığı, 1 konu bakımından yetkisizlik kararı) olurken 2’şer başvuru ile Adil Yargılama Hakkı (2 açıkça dayanaktan yoksunluk kararı) ve uzantısı Hakkaniyete Uygun Yargılama Hakkı (2 açıkça dayanaktan yoksunluk kararı) yer almakta ayrıca 1 başvuru ile Ayrımcılık Yasağı (açıkça dayanaktan yoksunluk kararı) son sırada yer almaktadır. 4735 sayılı Kanun’da ise, 1’er adet Makul Sürede Yargılama Hakkı (başvuru yollarının tüketilmemesi kararı), Mülkiyet Hakkı (ihlal olmadığı kararı), Suç ve Cezaların Kanuniliği İlkesi (açıkça dayanaktan yoksunluk kararı), Özel Hayatın ve Aile Hayatının Korunması Hakkı (ihlal olmadığı kararı), Gerekçeli Karar Hakkı (açıkça dayanaktan yoksunluk) ve kapsam dışı haklarla (konu bakımından yetkisizlik) ilgili başvuru yapıldığı görülmektedir.

SONUÇ

Devletler, yaşanan neoliberal politik dönüşüme rağmen ekonomi içerisinde temel aktör olmaya devam etmektedir. Neoliberal politikaların etkisi ile devletin politik anlayışının üreten ve hizmeti taşıyan devlet anlayışından üretileni ve hizmeti yöneten ve kamu hizmeti amacına yönelip piyasadan talep eden bir konuma doğru evrildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Devletçi politikaların kabul gördüğü dönemlerde kamu hizmeti götürme amacına yönelik olarak üretim ve hizmeti hemen hemen her alanda üstlenen devlet bugün bazı tekeller hariç neredeyse tüm alanlarda piyasanın profesyonel üreticilerinden faydalanmayı tercih eder konuma gelmiştir. Böyle bir durumda devlet, ekonominin değişmez aktörü olarak piyasanın içinde yer almaya devam ederken aynı zamanda izlediği politikalar ile de serbest piyasanın etkin bir şekilde işlemesi açısından da önemli bir noktada durmaktadır. Politika belirleyicilerden birisi olarak karşımıza çıkan kamu alımları da bu süreç içerisinde oldukça stratejik bir role sahiptir. 4734 sayılı Kanun ile düzenlenmiş olan kamu alımları kamu hizmetinin özel bir görünümü olarak mal ve hizmetin üretimi ve yapımı konusunda yardım talep edilen piyasadaki üreticiler açısından bu hizmete katılmak açısından temel bir hakkı içermektedir. Bu hususta “*Hizmete girme*” yan başlıklı 70.maddesi hükmü, “*Temel hak ve hürriyetlerin niteliği*” yan başlıklı 12.madde fıkrası gereğince her Türk vatandaşının kamu hizmetine girme hakkı güvence altına alınmıştır. Ayrıca 4734 sayılı Kanunun “*Temel ilkeler*” yan başlıklı 5.maddesi gereğince eşit rekabet fırsatının sağlanması ve verimli, etkin ve ekonomik sürecin sağlanması hedeflenmiştir. Bu bağlamda kamu alımları sürecinde kamu gücü kullanılarak yaşanabilecek hukuka aykırı işlemlerden ortaya çıkan hak kaybından dolayı; aday, istekli veya istekli olabilecek kişiler; temel hak ve özgürlüklere bağlı olarak ortaya çıkabilecek Anayasal haklarını arayabileceklerdir.

Anayasalar devletin kuruluşunu, şeklini, yapısını ve organlarını belirlemekle beraber organlar arasındaki ilişkileri ve devlet ile vatandaş arasındaki ilişkilerin belirlenmesi konusunda da önemli rol oynamaktadırlar. 1982 Anayasası da Türkiye Cumhuriyeti açısından bir nizamname ve temel yürütücü görevi görmekte, vatandaşın korunması içinde içerisinde uluslararası normlara uygun olarak birçok temel hak ve özgürlük barındırmaktadır. Nitekim bu haklar başlangıç metnin de “*Her Türk vatandaşının bu Anayasadaki temel hak ve hürriyetlerden eşitlik ve sosyal adalet gereklerince yararlanarak milli kültür, medeniyet ve hukuk düzeni içinde onurlu bir hayat sürdürme ve maddi ve manevi varlığını bu yönde geliştirme hak ve yetkisine doğuştan sahip olduğu*” hükmü ile açıklanmış ayrıca devletin amaç ve görevleri başlıklı 5.madde de ise “*Devletin temel amaç ve görevleri, ... kişinin temel hak ve hürriyetlerini sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette*

sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmaktır.” hükmü ile de devleti temel hak ve özgürlüklerin korunması noktasında görevlendirmiştir. Devletin bu yükümlülüğü gereğince uzun yıllar İHAM’da birçok dava ile yüz yüze kalması ve Anayasa Mahkemesini temel hak ve özgürlükler yönüyle denetleyici bir mahkeme haline getirme temennisi nedeniyle 12 Eylül 2010 tarihinde yapılan referandumla birlikte Türk vatandaşları için ikincil bir yol olarak Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru yolu kabul edilmiştir. Bireysel başvuru yolu, 6216 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun’un geçici 1/8. Fıkrası gereğince “*Mahkeme, 23.09.2012 tarihinden sonra kesinleşen nihai işlem ve kararlar aleyhine yapılacak bireysel başvuruları inceler.*” ve aynı Kanun’un “Bireysel başvuru hakkı” kenar başlıklı 45/1 fıkrası gereğince bu yola sadece Anayasada güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerinden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve buna ek Türkiye’nin taraf olduğu protokoller kapsamında yer alanlar için başvurulabilmektedir.

Kamu alımları sürecinde kamu gücü kullanılarak yaşanabilecek hukuka aykırı işlemlerden ortaya çıkan hak kaybından dolayı; aday, istekli veya istekli olabilecek kişiler öncelikle idari yolları ardından yargı yolunu tüketmeleri şartıyla, 1982 Anayasası’nda güvence altına alınmış, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve buna ek Türkiye’nin taraf olduğu protokoller kapsamındaki temel hak ve özgürlüklerle ilgili ihlaller çerçevesinde bireysel başvuru yoluna gidebileceklerdir. Bu bağlamda yapılan başvurular değerlendirildiğinde kararların 4’ünde kabul edilemezlik kararı verildiği, 1’inde ihlal olmadığı kararı verilirken sadece 1 kararın ihlal kararı olduğuna karar verilmiştir. Alt görünüm şekilleri açısından açıklanacak olursa 4 kabul edilemezlik kararlarının 2 tanesi Mahkemeye Erişim Hakkına ilişkin 1’er tanesi ise, Mülkiyet Hakkı, Gerekçeli Karar Hakkı ve kapsam dışı haklara ilişkindir. Ayrıca ihlal olmadığına dair karar Özel Hayatın ve Aile Hayatının Korunması Hakkı, Suç ve Cezaların Kanuniliği İlkesi ve kapsam dışı haklarla ilgili verilmiştir. Son olarak tek ihlal kararı ise Makul Sürede Yargılama Hakkına ilişkin verilmiştir. Böyle bir tablo da kamu alımlarında bireysel başvuru sürecinin etkinliği değerlendirildiğinde idari başvuru yollarının etkin kullanıldığı, daha sonraki kamu alımı süreçlerinde idare ile karşı karşıya gelme tedirginliği, göze batma korkusu nedeniyle yargı yolunun çok fazla tercih edilmediği, olağan yolların tüketilmeden başvuru yapılması ve hangi konularla ilgili bireysel başvuru yoluna başvurulacağını bilinmemesi, nedeniyle bireysel başvuru yolunun etkin olarak kullanılmadığı görülmektedir. Sürecin etkin işleminin sağlanması adına idare ile ortaya çıkan uyuşmazlıklarda yüklenici ve isteklilerin haklarına ilişkin bir bildiri ihdas edilebilir, uyuşmazlıkların çözümü noktasında yüklenici ve isteklilerin hak kaybının önüne geçmek için yargı yolunu tercih etmelerinin kamu

alım işi başvurularında onlar için olumsuz referans oluşturacağı izleniminin önlenmesi açısından tedbirler alınabileceği gibi, toplumda ve özellikle kamu alım yüklenicileri ve istekliler açısından bireysel başvuru yolunun yeterince öğrenilebilmesi için gerek vekilleri gerekse gerçek kişilere bilinçlendirici eğitici bilgiler paylaşılması yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

- ATAR, Y. (2019). Türk Anayasa Hukuku, Seçkin Yayınevi, 13.Baskı, Ankara.
- CANYAŞ, O. (2013) “Vergi İdaresinin Takdir Yetkisinin Saptanması”, Vergi Hukukunda Genç Yaklaşımlar, Koç Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuka Genç Yaklaşımlar Konferans Serisi No: 2, Ed. Billur Yaltı, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul.
- ÇİFTÇİ, B. Z. Ö. ve YILMAZ, H. H. (2019). “Kamu İhale Sürecinin Uyuşmazlık Kararları Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 74, No. 1, 109 – 133.
- GÖZLER, K. (2018). Hukuka Giriş, Güncelleştirilmiş 11. Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- KARATEPE, Ş. (2018). Anayasa Hukuku, Savaş Yayınevi, 1. Baskı, Ankara.
- KILINÇ, B. (2008). “Karşılaştırmalı Anayasa Yargısında Bireysel Başvuru (Anayasa Şikâyeti) Kurumu ve Türkiye Açısından Uygulanabilirliği”, Anayasa Yargısı 25.
- KUTLU M. (1997). İdare Sözleşmelerinde İhale Süreci, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını No: 75, İzmir.
- REGE V. (2001). "Transparency in Government Procurement Issues of Concem and Interest to Developing Countries", Journal of World Trade, 35(4), 489-515.
- SCHOONER, S. L. (2002). “Desiderata: Objectives for a System of Government Contract Law”, Public Procurement Law Review, 2: 103-110.
- SEZGİNER, M. (2013). İdarenin Sözleşmeleri ve Kamu İhalelerine İlişkin Uyuşmazlıklar, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

- ŞİRİN, T. (2018). Bireysel Başvuru Usul Hukuku, Anayasa Mahkemesi Bireysel Başvuru Sisteminin Desteklenmesi Ortak Projesi, Avrupa Konseyi Ankara Program Ofisi.
- YAZICI, H. (2012). “Anayasa Mahkemelerinin Meşruiyetinin Güçlendirilmesi”, Anayasa Mahkemesinin Kuruluşunun 50. Yılına Armağan, Ed. Alparslan Altan, Engin Yıldırım, Erdal Tercan vd., Tayfun Medya, Ankara.
- YÜCE, M. (2019). Vergi Davalarında Bireysel Başvuru Rehberi, 1.Baskı, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- B. No: 2012/51, § 18, 25.12.2012; B. No: 2012/829, § 24, 05.03.2013.
- B. No: 2012/1049, 26.3.2013, § 18; B. No: 2013/3351, § 31, 18.9.2013.
- B. No: 2012/946, 26.03.2013, § 17- 20.
- B. No: 2013/1977, 9.1.2014, § 42; B. No: 2014/9053, 7.7.2015, § 15.
- Brumarescu/Romanya [BD], B. No: 28342/95, 28.10.1999, § 50; B. No: 2014/9053, 7.7.2015, § 16.
- B. No: 2012/1123, 26.6.2014, § 34.
- B. No: 2012/13, 2/7/2013, §§ 41-45.
- B. No: 2012/348, 4/12/2013, § 39.
- B. No: 2012/338, 2/7/2013, § 38
- 3.4.2011 Tarih ve 27894 Sayılı Resmi Gazetede Yayınlanan 6216 Sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun.
- TC Anayasa Mahkemesi Başkanlığı (ANAY), Bireysel Başvuru İstatistikleri, 23/09/2012- 30/09/2019, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/bireysel-basvuru/istatistikler/>, (ET. 14/10/2019).

TÜRKİYE’DE KAMU YÖNETİMİNDE PERFORMANS SİSTEMİNİN STRATEJİK YÖNETİM YAKLAŞIMI BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Ersoy KUTLUK
Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi

ÖZET: Türkiye’de gerçekleşen idari reform kapsamında özel sektörde görülen bazı yönetim uygulamaları kamu yönetimine transfer edilmiştir. Bu transferdeki temel amaçlar kamu yönetiminde etkililik, verimlilik ve tutumluluğun sağlanmasıdır. Yeni yönetim anlayışı esasen geleneksel kamu yönetimi anlayışının eleştirisi üzerine bina edilmiştir. Bu süreçte kamu yönetimine stratejik planlama gibi uygulamalarla kazandırılmaya çalışılan stratejik yönetim yaklaşımında performans sistemi özel bir yer tutmaktadır. Bu düşünceyle çalışmada Türkiye’de kamu yönetiminde geliştirilmek ve yaygınlaştırılmak istenen performans sistemine odaklanılmaktadır. Çalışmada bu alanda şimdiye kadar hayata geçirilen uygulamalar çeşitli boyutlarıyla değerlendirmeye alınmaktadır. Araştırma kapsamında ilgili literatür taraması yapılmış, teorik ve ampirik çalışmalar ile güncel veriler değerlendirilmiştir. Araştırma neticesinde farklı ülkelerdeki kamu yönetimi reformlarında performans sisteminde ortaya çıkan bazı sorunların Türkiye’de de yaşandığı görülmüştür. Bu sorunların esasen kamu hizmetlerinin doğasından kaynaklandığı iddia edilebilir. Ancak yaşanan değişim incelendiğinde kamu yönetiminin artık geleneksel yapısına dönemeyeceği ifade edilebilir. Bu nedenle yapılması gereken performans yönetimi mekanizma ve araçlarının kamu yönetiminin özellikleri dikkate alınarak cari sisteme adapte edilmesidir. Mevcut enstrümanların ve yeni uygulamaların başarı derecesi yerel ve ulusal çapta yapılacak alan araştırmaları sonucunda vatandaşların memnuniyetinin ölçülmesi yoluyla tespit edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Stratejik Yönetim, Performans Yönetimi, Kamu Yönetimi, Türkiye, İdari Reform.

Evaluationing Performance System in Public Administration in Turkey in the Context of Strategic Management Approach

ABSTRACT: Some management practices that have been seen in the private sector were transferred to the public administration within the administrative reform that took place in Turkey. The main objectives of this transfer is to ensuring effectiveness, efficiency and economy in public administration. The new understanding of management is essentially based on the critique of

traditional public administration. In this process, performance system takes a special place in the strategic management approach, which is tried to be gained by public administration, through strategic planning. With this in mind, our study focuses on the performance system which is desired to be improved and widespread in public administration in Turkey. In this study, the applications that have been implemented so far in this field are evaluated in various dimensions. Within the scope of the research, relevant literature search has been made and theoretical and empirical studies and current data have been evaluated. As a result of the research, it has been seen that some of the problems that arise in the performance system in public administration reforms in different countries also occur in Turkey. It can be argued that these problems are mainly due to the nature of public services. However, when the change is examined, it can be stated that public administration will no longer be able to return to its traditional structure. Therefore, what needs to be done is to adapt the performance management mechanisms and tools to the current system considering the characteristics of public administration. The degree of success of existing instruments and new practices should be determined according to the results of citizen satisfaction surveys which are applied local and nation-wide.

Keywords: Strategic Management, Performance Management, Public Administration, Turkey, Administrative Reform.

GİRİŞ

İnsan ihtiyaçlarının giderilmesi için kurulmuş olan organizasyonlar, faaliyetlerinde başarı sağlayabilmek için bazı yönetsel amaçlara ulaşmalıdırlar. Günümüzde etkililik, verimlilik ve tutumluluk yönetsel amaçlar olarak öne çıkan kavramlardır. Bu amaçlara ulaşabilmek için uygulamaya konulan yöntemlerden biri de ‘performans yönetimi’dir. Performans esasen başarı derecesini vurgulayan bir kavramdır ve bu kavrama pozitif ve negatif anlamlar yüklenebilmektedir (yüksek, düşük vb.). Performans kavramı daha çok yönetim sürecinin kontrol fonksiyonu ile ilişkilidir. Yönetim sürecinde ana hatlarıyla planlama, uygulama ve kontrol faaliyetleri gerçekleştirilir ki uygulama (eyleme geçme) olmadan performansın tespiti mümkün değildir. Uygulamaların da vizyon, misyon, amaç ve hedeflere ulaşma düşüncesiyle hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle ilk düşünsel tasarım aşamasında (planlama) nicel (rakamsal çıktılar) ve nitel (kalite gibi) göstergeler, ölçülebilir noktalar tespit edilmeli ve bu noktalara varabilmek için eyleme/harekete geçilmelidir. Bu noktalara ne kadar ulaşıldığı ise kurumsal bir bakış açısıyla organizasyonun kendi performansını ölçmesi ve değerlendirmesiyle tespit edilmektedir. Kurumlara dışarıdan bakışı ifade eden performans denetleme ise objektif bir bakışla gerçekleştirilmektedir. Tüm bu süreç organizasyonel gelişime yöneliktir.

Vizyon, misyon ve amaçlar çizgisinde hedeflerin belirlenmesi, göstergelerin (somut alt hedefler) tespiti, bunlara ne kadar ulaşıldığının ölçümü, ölçüm sonuçlarının değerlendirilmesi ve bu değerlendirmeye göre performansın geliştirilmesi süreci özel yönetim alanında olduğu gibi kamu yönetimi alanında da uygulanabilmektedir. Bu süreç gerek özel yönetimlerde gerekse de kamu yönetiminde bazen başarılı bazen de başarısız şekilde sonuçlanabilmektedir. Gelişmiş ülkelerde olduğu gibi gelişmekte olan ülkelere de kamu yönetiminde stratejik planlama, performans yönetimi gibi süreçler hayata geçirilmektedir. Türkiye’de kamu yönetiminde bu yöntemler esasen 2003 yılı itibarıyla kapsamlı bir şekilde uygulanmaya başlanmıştır. Yeni norm çerçevesinde öngörülen mali yönetim sistemi stratejik planlama, performans programı hazırlama ve faaliyet raporuyla hesap verme biçiminde kurgulanmıştır. Türkiye’de kamu kesiminde iç denetim ile birlikte Sayıştay tarafından dış denetim de yapılmaktadır. Ayrıca Türkiye’de bireysel performansla yönelik çalışmalar da vardır. Sağlık, performans değerlendirmesi sisteminin uygulamaya konulduğu ilk kamu hizmeti alanıdır. Son dönemde ‘Kamu Personelinin Başarılarının Değerlendirilmesine İlişkin Genel Yönetmelik Taslağı’ da hazırlanmıştır. Performans yönetimi uygulamalarında dünyadaki uygulamalarda yaşanan sorunlarla benzer bazı problemlerin Türkiye’de de yaşandığı görülmektedir.

Bu çalışmada Türkiye’de performans sisteminin, stratejik yönetim yaklaşımına bütüncül bir şekilde bakılarak yeniden değerlendirilmesi gerektiği düşüncesi öne çıkarılmaktadır. Stratejik yönetim süreci sadece planlama ve denetim işlevlerinden oluşmamaktadır. İç bünyede uygulama/eylem sürecindeki diğer yönetsel işlevlerin de (örgütlenme, yöneltme, koordinasyon) yeniden gözden geçirilmesi gerektiği çalışma kapsamında vurgulanmaktadır. Bireysel performans ile birlikte takım/ekip performansı ve nihayetinde kurumsal/organizasyonel performansın birlik ve bütünlük içerisinde sistemleştirilmesi/geliştirilmesi önemlidir. Stratejik Yönetim sürecinde organizasyonun iç ve dış durumuna bakılarak ve bunlar uyumlulaştırılarak vizyona doğru ilerleme hedeflenmektedir. Bu süreçte organizasyon dışarı/çevre ile iletişime etkileşime girer, değişimi ve gelişimi esas alır. Bu etkileşimin sağlıklı ve rayında yürütülmesini sağlayacak yönetsel enstrümanların kullanımı da performansın yükselmesine sebep olabilecektir. Etkileşime yönelik bu yönetsel enstrümanlar – hizmet alanların da talep ve tekliflerinin dikkate alınmasını sağlamak suretiyle – performans ölçümünü kurum açısından bir sosyal öğrenme sürecine çevirebilecektir. Türkiye’de kamu yönetiminde, stratejik yönetimin tüm gerekliliklerinin yerine getirilerek çalışanların iş tatminine ulaşması sağlanabilmeli ve bununla birlikte kurumların dışarıya/çevreye uyumuyla esas amaç olan insan mutluluğu/vatandaş memnuniyeti artan bir şekilde temin edilebilmelidir. Yurttaşların memnuniyeti kamu yönetiminin başarı derecesinin en berrak yansıması olacaktır.

1. PERFORMANS YÖNETİMİ SÜRECİ

Her organizasyon belirli amaçlar doğrultusunda kurulur ve faaliyetlerinde bunları esas alır. Örgütsel faaliyetlerin/çabaların değerlendirilmesi ise yönetimin başarısı için gereklidir. Akal'a göre performans *"amaçlı ve planlanmış bir etkinlik sonucunda elde edileni, nicel ya da nitel olarak belirleyen bir kavramdır."* (Akal, 1996: 1). Yine performans bir işgörenin, bir çalışma grubunun ya da bir organizasyonun faaliyetleriyle ilgili olarak: *"görevin belirlenen standartlara uygun olarak yerine getirilme derecesidir."* şeklinde de tanımlanabilmektedir (Dicle'den aktaran Göksel, 2013: 3). Performans yönetimi ise esasen yönetimin fonksiyonlarından biri olan 'denetim'in özel bir türü olarak ele alınabilir. Performans yönetimi süreciyle uzun vadeli planlarla belirlenen amaca ulaşma derecesi ölçülmüş olur (Ateş, 2007: 77). Kurumlar stratejik planlamalarıyla uyumlu olarak; tutumlu, verimli ve etkili bir yönetim süreci hayata geçirmeyi temel alırlar (Bilgin, 2015: 28).

Bir organizasyonun performans sisteminin 'kurumsal performans yönetimi', 'takım/ekip performansı yönetimi' ve 'bireysel performans yönetimi' olarak birlikte kurgulanmış, bağlantılı, iç içe geçmiş süreçlerden oluşması sağlıklı olacaktır (Ateş ve Köseoğlu, 2011: 22-23; Bilgin, 2008: 67). Literatürde daha çok öne çıkabilen bireysel performans ile birlikte 'takım performansı' ve 'kurumsal (örgütsel) performans'ın da önemi vurgulanmalıdır. Özellikle hizmet sunum sürecinde hayata geçirilen kapsamlı program ve projelerde 'takım/ekip' esaslı performans yönetimi önem taşımaktadır. Bir örgütün ya da içerisindeki idari birimlerin belirlenmiş amaçlara ulaşmadaki başarısını ise kurumsal performans ifade etmektedir (Ateş ve Köseoğlu, 2011: 22-23). Örgüt kavramının Zoga tarafından yapılan tanımı performans sisteminin bütünlüğünün de anlaşılması açısından önem arz etmektedir: *"...örgüt, başka başka faaliyet alanlarında çalışan ve çeşitli insan gruplarının belli bir amacın gerçekleştirilmesinde ya da etkili ve verimli bir sonucun elde edilmesinde, tek bir birey veya grupmuş gibi ortak hareket etmeleri halidir."* (Zoga'dan aktaran Akat, Budak ve Budak, 1994: 156).

Performans yönetimi sürecinde, geleceğe yönelik vizyon, stratejiler ve planlar doğrultusunda faaliyetler hayata geçirilir. Örgütün mevcut performans düzeyi ölçülüp değerlendirilerek (başlangıçtaki durum tam olarak anlaşılacak) stratejilere uyum sağlayacak yapısal ve fonksiyonel değişim (gelecekteki durum için yenilenme) gerçekleştirilir. Daha sonra performansı geliştirmeye yönelik yeni tasarımlar yapılır ve ölçüm yöntemleri geliştirilmeye çalışılır. Gelişime yönelik olarak hangi hususların

ölçüleceği ve bunların nasıl ölçüleceği¹ ile verilerin toplama ve değerlendirilme yöntemleri üzerinde çalışılmalar yapılır. Devam eden süreçte performansın geliştirilmesi için gerekli yollar belirlenir ve uygulamalar yapılır. Bu gidişatın/sürecin uygulama boyutunu takip eden safhada ise ölçme, değerlendirme ve denetim faaliyetleri gerçekleştirilir. Geri bildirimlerle de örgüt ileriye ve başarıya yönelik değişim ve iyileştirmeleri yapabilir (Akal, 1996: 53). Performans ölçümü ile performans geliştirme birlikte düşünülmeli, ölçümler her zaman gelişimi desteklemeye yönelik olmalıdır (Halis ve Tekinkuş, 2003: 196). Performans yönetimi sürecinde çalışanların durumları değerlendirilerek düşük performans varsa bunun sebepleri ve etkileri anlaşılmaya çalışılır. Yapılan denetimde mevcut olumsuzlukların giderilmesinin yanında yüksek performansın da ödüllendirilmesi hedeflenir (Özer, 2009: 4-19). Performans ölçümü ile kurum vizyon, misyon, amaç ve hedeflerine göre kendisini denetlemektedir. Ölçüm sonuçlarına göre, çalışanların, takımların ve kurumun performanslarının denetlenmesi mümkün olabilmektedir (Eren ve Durna, 2007: 115). Performans ölçümünden sonra performansın değerlendirilmesi gerekir ki değerlendirilmediği takdirde performans düzeyinin mutlaka düştüğü ifade edilmektedir (Özer, 2009: 15). Yukarıda da dikkat çekildiği gibi kurumun mevcut performansı ile hedeflediği performans arasında fark olabilmektedir. Bu farkın yüksek olması bir açıdan kurumun sahip olduğu insan kaynağından yeterince yararlanamadığını göstermektedir (Özer, 2009: 19-20).

Kamu yönetiminde performans sistemi ‘Yeni Kamu Yönetimi’ yaklaşımı doğrultusunda uygulanmaya başlanmıştır. Gerçekten de 1980’li ve 90’lı yıllarda kamu hizmetlerinin görülmesinde geleneksel anlayıştan kopuşu ifade eden reformlarla kamu yönetimi dünya genelinde yeniden şekillenmiştir. Al Gore raporu (eski ABD Başkan yardımcısı) da kamu yönetiminin yeniden yapılanmasında ciddi etkiler yapmıştır (Aktan, 2009: 45). Reformlar sadece gelişmiş ülkelerde değil Dünya Bankası, IMF ve OECD gibi yapıların desteğiyle gelişmekte olan ülkelerde de uygulamaya konulmuştur. Bu yeni anlayış geleneksel kamu yönetiminin eleştirisi üzerine kurulmuştur (Sözen, 2005: 5-7). Gerçekleşen değişimi; toplam kalite yönetimi, stratejik yönetim, performans yönetimi gibi özel yönetim teknikleri görünür kılmıştır (Ateş ve Köseoğlu, 2011: 61-62). Bu şekilde özel sektörde yoğun olarak görülen performans yönetimi uygulamalarından (performansa dayalı ücretlendirme, performans esaslı bütçeleme vb.) kamu yönetiminde de yararlanılmaya başlanmıştır (Köseoğlu

¹ Çok sayıda performans ölçüm tekniği mevcuttur, bunlar şöyle sıralanabilir: “Birleştirilmiş performansın izlenmesi, hizmet planlarının izlenmesi, yasal performans göstergelerinin izlenmesi, performansın incelenmesi, harcamaların incelenmesi, politikacıların incelenmesi, benchmarking (karşılaştırma), mükemmellik modeli (EFQM Excellence Model), şikayetlerin izlenmesi, halka danışma, kalite sistemi/ödülleri, kalite incelenmesi/denetleme, personel memnuniyeti, personel değerlendirmesi, iç denetim, dış denetim ve inceleme.” (CDLR’den aktaran Kurnaz, 2007: 157-159).

ve Şen, 2014: 115). Kamu idarelerinde performans yönetimi sürecinde özel kesimdekine benzer şekilde şu çalışmalar yapılır: “*performans hedeflerinin belirlenmesi, performans ölçüt ve göstergelerinin belirlenmesi, gerçekleşen durumun ölçülmesi, performans ölçümü sonuçlarının değerlendirilmesi ve performans değerlendirmesine göre performansın geliştirilmesi.*” (Bilgin, 2008: 65). Performans ölçütleri ve net başarı standartlarının belirlenmesi yeni kamu yönetimi yaklaşımının temel unsurlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Amaçların, hedeflerin belirliliği ile göstergelerinin nicel olarak ortaya konulması bu yaklaşımın uygulamaya geçirilmesi safhasında tercih edilmektedir. Hesap verilebilirlik bağlamında amaçların net ifadelerle ortaya konulması ve başarı için odaklanma gerekliliği yeni kamu yönetimi yaklaşımında vurgulanmaktadır. Yine bu yaklaşımda çıktı kontrolüne önemle vurgu yapılmakta; kaynak tahsisi ve ödüllendirmenin ölçülebilir performans çıktılarıyla ilişkisinin kurulması öngörülmektedir. Dikkat edilirse burada süreçlerden çok sonuçlara odaklanılması gerekli görülmektedir (Hood, 1991: 4-5). Kamu yönetiminde performans yönetimi uygulamalarında belki de en önemli sorun performansın ölçülmesi olmaktadır. Genel kanı, niceliksel olarak tespit edilebilecek mal ve hizmet üreten kamu idari birimlerinde performansı ölçmenin mümkün olacağı diğerlerinde ise zor olacağı yönündedir. Ancak bu kanaatin aksine kamu kesiminde de performans ölçüt ve göstergelerinin belirlenmesi, aslında incelendiğinde mümkün olabilmektedir. Örneğin vali ve kaymakamların performans ölçüt ve göstergelerinin tespiti için yapılan bir alan araştırmasında, soyut özellik taşıyan birçok kamu hizmeti üreten bu idarecilerin performanslarının da ölçülebileceği görülmüştür (Bilgin, 2008: 71-76). Diğer bir yöntem olarak maaşa ek ödemeler yoluyla bireysel performans yönetimi uygulamaları Türkiye’de sağlık sektöründe 2003 yılından bu yana görülmektedir (Bilgin, 2015: 37).

Performans hedeflerine yönelik ortaya konulan göstergeler ilk defa tespit edilirken bazı güçlüklerle karşılaşmaktadır. Bu alanda ortaya çıkabilecek sorunlardan bazıları şunlardır: “*...performans göstergelerinde kolaycılığa kaçılması, belirli hizmetlerde göstergelerin belirlenmesine çalışılarak ölçülmesi zor olan faaliyetlere boş verilmesi, sadece girdi² ölçütlerine veya sadece çıktı ölçütlerine odaklanılarak kalite, verimlilik ve sonuç ölçütlerinin değerlendirme dışında tutulması.*” (Ateş ve Köseoğlu, 2011: 117-118). Kamu yönetiminde geleneksel rakamsal ölçütlerle birlikte rakamsal olmayan göstergelere de yer verilmesi önem taşımaktadır. Rakamsal olmayan performans göstergeleri kamu hizmetlerinde kalitenin ve vatandaş memnuniyeti düzeyinin anlaşılmasına katkı sağlayabilecektir (Eren ve Durna, 2007: 117-118). Kamu

² “Girdi: Bir ürün veya hizmetin üretilmesi için gereken beşeri, mali ve fiziksel değerlerdir. Çıktı: İdare tarafından üretilen nihai ürün veya hizmetlerdir. Sonuç: İdarenin sunduğu ürün ve hizmetlerin, bireyler ve toplum üzerinde meydana getirdiği etkilerdir.” (Bumko, 2009: 6-7).

yönetiminde performans ölçümü (ve değerlendirmesi) yöneticilerin yerinde kararlar alıp, üretilen mal ve hizmetler hakkında doğru değerlendirebilmeler yapabilmelerine katkı sağlayacaktır (Eren ve Durna, 2007: 120).

İngiltere’de kamu sektöründe performans yönetimi uygulamalarının 1980’li yıllardaki ilk döneminde kamu idareleri stratejik plan hazırlayıp bu doğrultuda performans göstergelerini belirlemişlerdir. Bu noktada kamu idaresi ve ilgili bakan arasında ortak çalışmalar yapılmıştır. Bu süreçte performans göstergelerinin belirlenmesinde kavram kargaşaları yaşanmış, güvenilir verilere istenilen oranda ulaşılamamış, tespit edilen göstergeleri stratejik planlamayla ilişkilendirmede bazı zorluklar yaşanmıştır (Carter ve Greer’den aktaran Köseoğlu ve Şen, 2014: 118-119). Türkiye’de de stratejik planlama uygulamalarında benzer sorunlarla karşılaşılabilir (Songür, 2015: 71-72). Fransa’da ise belediyeler bazında hayata geçirilen performans yönetimi uygulamalarında maliyet, hizmet sayısı ve niteliği performans göstergeleri olarak kullanılmaktadır. Bu noktada ölçülmesi kolay olan göstergelerin tercih edildiği görülmektedir. Ancak uygulamalara, şeffaflığı önlemeye çalışan ve idari birimlerin performansını gösteren açık kanıtları ortaya koymaktan kaçınan üst düzey yöneticiler tarafından direnç gösterildiği belirtilmektedir (Kuhlman’dan aktaran Köseoğlu ve Şen, 2014: 122). Türkiye’de de kamu yönetiminde gizliliğin esas alınması, hesap verebilirlik ve şeffaflıktan uzak kalınması, katılım mekanizmalarının yeterince hayata geçirilmemesi stratejik planlama süreçlerinde karşılaşılabilen sorun alanlarından birisidir (Genç, 2009). Yeni Zelanda’da performans sisteminin kurulmasına yönelik Kamu Sektörü Yasası’nın kabulüyle birlikte bakanlar ile kamu yöneticileri arasında yıllık performans anlaşmalarının yapılması gündeme gelmiş böylece yöneticiler birimlerinin performansından bakana karşı sorumlu hale gelmişlerdir. Kamu kurumlarındaki üst yöneticiler bu şekilde yönetme serbestisine sahip olmuşlardır. Burada yöneticiler, kuruma personel alınması, bunlara verilecek ücretlerin tespiti, yapısal düzenlemelerin gerçekleştirilmesi, verimli üretim sistemlerinin belirlenmesi gibi alanlarda tamamen yetki ve sorumluluk sahibi olmuşlardır (State Service Commission ile Halligan’dan aktaran Köseoğlu ve Şen, 2014: 123). Bu uygulamalarda bazı sorunlarla da karşılaşmıştır. Örneğin İngiltere’de performans ölçümlerinin yaygın olarak kullanılması kamu kurumlarının vatandaşlarla olan ilişkilerini bazı hallerde istendiği seviyede geliştirmemiştir. Burada suç seviyelerinin rakamsal olarak düşmesine ve güvenliğin geçmişe oranla daha iyi sağlanmasına rağmen, halkın önceki döneme göre daha az güvende olduğunu hissettiği görülmüştür. Bu noktada, tek başına istatistiki verilerin uygulamaların değerlendirilmesi açısından yeterli olmadığı ifade edilmelidir (Hughes, 2014: 471). Dünyada farklı ülkelerde reformlar çerçevesinde performans yönetimi uygulamaları görülmüş, neredeyse ölçülebilen her şeyi ölçmeye yönelik performans göstergeleri geliştirilmiştir. Ancak teoride iyi çalışacağı düşünülen

sistem gerçekte bazı sorunlarla karşılaşmıştır. Performansı ölçmenin gerekliliğiyle birlikte “*göstergelerin muazzam dizini, gerçekten herhangi bir şeyin başarılp başa-rılmadığını bulanıklaştırmaktadır.*”. Yönetimler bu süreçte hedefler koymuş, ancak bu hedeflere nasıl ulaşılacağı bazı hallerde net olarak ifade edilememiştir. Yine bu süreç “*halkın bir kısmı gibi bazı kamu hizmetlilerini (görevlilerini) de yabancılaş-tır(mıştır).*” (Hughes, 2014: 440-441).

Dünyada gelişmiş ülkelerde başlayan bu uygulamalar gelişmekte olan ülkelere de zamanla örnek teşkil etmiştir. Türkiye’de kamu yönetiminde performans sistemi-nin ortaya çıkışı, gelişimi ve uygulanmasına bu noktada yer vermek gerekir.

2. TÜRKİYE’DE KAMU YÖNETİMİNDE PERFORMANS SİSTEMİ

1980’lerin sonunda Türkiye’de performans yönetimi anlayışıyla ilişkili bazı uygulamalar görülmeye başlanmış, sonrasında mevzuatta da bu gelişmelerin yansı-maları görülmüştür. Ancak esasen 1996 yılında Sayıştay Kanunu’nda yapılan deği-şiklikle performans denetimi uygulamalarının Sayıştay tarafından yapılacağını tes-pitiyle bu alanda önemli bir adım atılmıştır. Kamu kurum ve kuruluşların kaynakla-rını ne ölçüde verimli, etkin ve tutumlu kullandıklarını incelemek bu denetimin esa-sını oluşturmıştır. Bu denetimin başlamasında Dünya Bankası ile Türkiye arasında 1995 yılında yapılmış olan ikraz anlaşmasının etkisi olmuştur. “*Bu anlaşmada Dünya Bankası, Türkiye’nin bütçe kapsamının iyileştirilmesini, yeni bir bütçe ve mu-hasebe kod sistemine geçilmesini ve kamu harcamalarında kontrol sisteminin rasyo-nel hale getirilmesini tavsiye etmekte*” idi (Övgün, Sayan ve Zengin, 2018: 75-86). Yaşanan bu gelişmelerden sonra 2001 yılında Dünya Bankası ile imzalanan 1. Prog-ram Amaçlı Mali ve Kamu Sektörü Uyum Kredi Anlaşması (PEPSAL-1) ile kap-samlı reform girişimleri başlatılmak istenmiştir. Ancak esasen reform 2003 yılı iti-bariyle (AK Parti hükümetleriyle) farklı kamu kurumlarında yürütülen pilot proje-lerle başlatılmış ve bu süreçte “*stratejik planlama, performans yönetimi ve perfor-mans esaslı bütçeleme uygulamaları test edilmiştir.*”. Yine bu süreçte stratejik plan hazırlamada kurumlara rehberlik etmek üzere Devlet Planlama Teşkilatı tarafından Kamu İdareleri İçin Stratejik Plan Hazırlama Kılavuzu yayımlanmıştır. 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile birlikte de “*kamu kaynağının kullanıl-masında mali saydamlık, hesap verme sorumluluğu, stratejik planlama ve perfor-mans esaslı bütçelemeden oluşan dört ana unsur belirlemiştir.*”. Böylece stratejik planlama, performans programı hazırlama ve faaliyet raporuyla hesap verme anlayı-şına dayanan yeni mali yönetim sistemi uygulanmaya başlanmış, “*kurumların büt-çeleri(nin) de stratejik plan ve performans programlarına dayalı olarak*” hazırlan-ması uygulamasına geçilmiştir. Yeni kanun ile kamu kurumları yöneticilerine bağlı

olarak faaliyette bulunan iç denetçiler tarafından ve Sayıştay tarafından (dış) denetime tabi olmuşlardır. Sayıştay tarafından hazırlanan denetim raporları TBMM’ye sunulurken kamu kaynağının elde edilmesi ve kullanılmasına ilişkin şeffaflık sağlanmaktadır (Köseoğlu ve Şen, 2014: 128-129). Dış denetim bağlamında şu da belirtilmeli ki Sayıştay’ın denetimi esasen performans denetimi değil kamu kurumları tarafından hazırlanan stratejik planlar, performans programları ve faaliyet raporlarının karşılaştırılması yoluyla gerçekleştirilen bir denetimdir. Ancak kamu yönetiminde stratejik planlar mevcut (mali boyutlu) performans denetiminin bir aracı olmakla birlikte aynı zamanda “*özünde kurumsal farklılaşmayı barındıran*” yönetsel enstrümanlardır. Fakat Türkiye’de kamu yönetiminde stratejik planlamanın öneminin tam olarak kavranamadığı (ve bu konuda yeterli bilgilendirme, eğitim ve danışmanlığın sağlanamadığı da) iddia edilebilir, plan yapım sürecinde kurumların genellikle birbirlerini taklit ettikleri görülmektedir. “*Oysa stratejik planlama ayrıntılı analizlere dayanmakta (dır) ve bu analizlerde amaçlar, hedefler, misyon, vizyon ve performans göstergeleri kurumlara özgü olarak belirlenmelidir.*”. Bu süreçte kuruma özgün bir yaklaşım geliştirilemezse gerek stratejik yönetim süreci gerekse de performans yönetimi süreci istenen başarıya ulaşamayacaktır (Övgün, Sayan ve Zengin, 2018: 87).

5018 sayılı kanun ile kamu mali yönetim sisteminde kullanılmaya başlanan performans esaslı bütçeleme sisteminin temel unsurları yukarıda da ifade edildiği gibi stratejik plan, performans programı ve faaliyet raporlarıdır. Performans programı, stratejik plan ile bütçeler arasında anlaşılır bir bağ kurulmasını sağlamaktadır. Performans programlarında, stratejik planlarda yer alan amaç ve hedeflerle bağlantılı yıllık hedefler ile bu hedefleri gerçekleştirmek üzere hayata geçirilecek faaliyetler ve gerekli kaynaklar yer almaktadır. Yine “*performans hedeflerine ne derece ulaşıldığını ölçmek, izlemek ve değerlendirmek üzere oluşturulan performans göstergelerine de bu programlarda yer verilmektedir.*” (Bumko, 2009: 1-2). Klasik kamu yönetimi anlayışındaki soyut kriterlerin yanı sıra somut performans kriterlerinin tespiti (süreler, standartlar, gerçekçi hedefler), uygulanması, denetlenmesi ve geri bildirimler yoluyla yenilenmesi yeni anlayışın temel özelliği olarak vurgulanabilir (Ateş ve Okur, 2009: 105).

Yeni sistemin uygulanma aşamasında bazı sorunlarla karşılaşıldığı da burada ifade edilmelidir. Stratejik planların kamu kurumları ve çalışanları tarafından yeterince benimsenmemesi belki de en önemli problemlerdendir. Ayrıca Ateş, belediyelere yönelik performans göstergelerinin seçimi ile ilgili kamu kesimi için genelleştirebileceğimiz şu tespitleri yapmaktadır: “*... belediyelerin kendilerince başarılı görülen alanlarda ölçüm yapması da bu bağlamda karşılaşılabilecek diğer bir tehliktir. Bu nedenle, ideal olan, ulusal düzeyde bütün belediyeler için bir göstergeler dizisi belirlenmesi ve belediyelerin bu göstergeler arasında tercih yapmasıdır. Bu*

belediye(lerin) performansının kıyaslanması açısından da faydalı olacaktır” (2007: 84). Performans yönetimi sisteminde Türkiye’de uygulamada karşılaşılan diğer bazı sorunlar ise şunlardır: *“Bireysel performans ölçümlerinin sisteme dahil edilememesi; stratejik plan, performans programı ve bütçe ilişkisinin (tam olarak) kurulamaması; bireysel ve kurumsal performansın yaptırımla (ödül, ceza) desteklenememesi”* (Köseoğlu ve Şen, 2014: 127). Türkiye’de performans yönetimi uygulamalarında hangi performans ölçüm sisteminin kullanılacağı, başarısızlık durumunda ne gibi yaptırımların yürürlüğe konulacağı gibi konular kamu kurumlarının takdirine bırakmıştır. Bu durum da karmaşık bir performans yönetim sisteminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bireysel performans bağlamında kamu kesiminde sözleşmeli personel³ uygulamasındaki artışa rağmen *“kamu yöneticileriyle performansa dayalı sözleşme yapılması konusunda (bazı denemeler olmakla birlikte) ciddi bir çaba ve politika bulunmamaktadır”* (Köseoğlu ve Şen, 2014: 132). Şu husus da özellikle belirtilmelidir ki, Türkiye’de performans sisteminin uygulanması kamu mali yönetiminin disipline edilmesi bağlamında gerçekleştiği için nicel kriterler ve veriler bu alanda öncelikli olmuş ve halen de olmaktadır. Ancak kamu hizmetlerinin niteliksel yönü kalite, gelişim ve sürekli yenilenme açısından daha çok göz önünde bulundurulmalıdır.

Özel sektöre kıyasla değerlendirilirse kamu yönetiminde yapılan işin başarı derecesini saptamak kolay değildir. Mal ve hizmetlerin sunumundaki problemlerden kimin sorumlu olacağı, ondan nasıl hesap sorulacağı, hangi personelin daha verimli çalıştığı konuları çok net tespit edilememektedir. Kamu yönetiminde *“... kişiler ve örgütler hakkında yapılacak değerlendirmelerde ödüllendirme ve cezalandırmalarda esnekliğin olmaması”* performans sisteminin kurulması ve sağlıklı işleminin önünde engel olarak durmaktadır. Kamu hizmeti faaliyetlerinin başarısızlığı durumunda kimin sorumlu tutulacağının tespiti mümkün olmamakta; bu da bazı hallerde hizmetlerden hoşnutsuzluk duyulmasına neden olabilmektedir. Yöneticilerin *“amaçlara ulaşmada başarısızlık sonucu sorumluluğu almada duyarsız kalması veya işi bırakmayı düşünmemesi bir sorun olmaktadır”* (Çevik, 2004: 253). Kutlu’nun da belirttiği gibi *“kamu yönetimi hala kamu yönetimidir.”* Her ne kadar özel sektörde kullanılan yönetsel enstrümanlar kamu kesiminde kullanılsa da *“kamu yönetiminin ticarileşmesi veya bir işletme olarak nitelendirilmesi”* pek de mümkün değildir, bu tür yaklaşımlar *“kamu yönetimindeki değişimin yanlış anlaşılmasının bir sonucudur”* (Kutlu, 2004: 1).

³ *“Memuriyet statüsündeki sınıflandırma, kariyer ve liyakat ilkeleri, getirdikleri sürekli ilerleme ve yükselme imkanlarıyla ömür boyu devam edecek bir güvence sağlamaktadır. Bu güvence; statü güvencesi, görev güvencesi, görev yeri güvencesi, özel yargılanma güvencesi, yasallık güvencesi olarak karşımıza çıkmaktadır.”* Sözleşmelilik statüsü ise güvenceden yoksun bir istihdam şeklidir (Güler’den aktaran Saran, 2007: 183).

Sağlık, performans değerlendirmesi sisteminin Türkiye’de uygulamaya konulduğu ilk kamu hizmeti alanıdır. 2003 yılı itibarıyla Sağlık Bakanlığı kurumsal ve bireysel boyutlarıyla bu yöntemi uygulamaya başlamıştır (Övgün, Sayan ve Zengin, 2018: 82). Sağlık hizmetlerinde performansa dayalı ödeme mekanizması sağlık personelinin sayıca yetersizliğine karşın hizmet talebinin yoğunluğu üzerine kurulmuştur denilebilir. Bu uygulamanın sağlık dışı sektörlerde pek de kabul görmemesinin nedeni bu arz talep farkının o alanlarda mevcut olmamasıdır (Aydın, 2007: 264). Sağlık hizmetlerinde verimlilik, hizmete hakkaniyetli erişim imkanları ve kaliteli hizmet sunumu yüksek performans için temel amaçlar olarak görülmüştür. 2003 yılı itibarıyla uygulanmaya başlanan Sağlıkta Dönüşüm Programı’nın bu amaçlara ulaşmaya çalıştığı ifade edilebilir (Aydın, 2007: 253-254). Ancak sağlık hizmetlerinin sınırları diğer bazı hizmetler gibi kolayca çizilememektedir. *“Başta doktorlar olmak üzere hizmet sunanların bilgi, yetenek ve daha önemlisi görüşleri hizmetin tarzını belirlemektedir.”* Tıp biliminin tartışmalı konuları ve bu alandaki bilgilerin hızlı bir şekilde değişikliğe uğrayabilmesi *“sağlık hizmetinin doğruluk, yerindelik ve kalite açısından değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır”* (Aydın, 2007: 259). *“Sağlık alanında iyi bir kalite kontrol mekanizması, verilen hizmetten hastanın algıladığı memnuniyetle birlikte klinik süreçlerin ve çıktıların farklı boyutlarını da kapsamına almalıdır”* (Aydın, 2007: 261). Sağlık Bakanlığı Performans Yönetimi Modeli’nin *“bireysel, kurumsal ve yönetsel performans ölçümünün yanı sıra, kalite boyutunu da içerdği görülsede Sağlık Bakanlığı’nın performans ve kalite stratejisinin odak noktasında performansa dayalı ücretin olduğu”* ifade edilebilir (Demir’den aktaran Ateş ve Kırılmaz, 2015: 102-103). Yine bireysel performans uygulamalarından ‘Sözleşmeli Yönetici Performans Değerlendirmeleri’ de dikkat çekmektedir (Memurlar.net, 2019). Bununla birlikte kurumsal performans bağlamında Sağlık Bakanlığı bünyesinde kalite ve verimlilik çalışmalarının; standardizasyon, denetim ve gelişim faaliyetlerinin sürdürülmek istendiği ifade edilebilir. Bu çerçevede sürekli güncellenen ‘Verimlilik Yerinde Değerlendirme Rehberleri’ndeki standartlar üzerinden ‘verimlilik gözlemci ekipleri’ vasıtasıyla sağlık birimleri denetlenmektedir. Bu ekipler bakanlığa bağlı sağlık tesislerinin *“2015 yılında %87’ni, 2016 yılında %88’ni, 2017 yılında %89’nu, 2018 yılında %99’nu ziyaret ederek yerinde değerlendirme gerçekleştirmişlerdir.”* Bu değerlendirmeler sonucunda sağlık tesislerine ait değerlendirme raporu ile değerlendirme sırasında görülen örnek uygulamalar yöneticilerle ve bakanlığın ilgili birimleri ile paylaşılmaktadır (SB, 2019: iv).

Kamu kesiminde performans konusunda çıktıların ve sonuçların ölçümünde zorluklar yaşanmaktadır. Bu zorluk birey, grup/takım ve kurumsal performans boyutları için geçerlidir. Özel sektörde dikkate alınan rakamsal göstergeler kamu hizmetleri açısından tam olarak ortaya konulamamaktadır. *“Devlette, hedefler ya da*

ölçüm kriterleri üzerinde nadiren bir uzlaşma vardır, kaldı ki, öyle bir uzlaşma olsa da örgütteki her kişinin kendini bu kriterle bağlayacağı varsayılmaz... Ölçüm ve değerlendirmeler, kamu sektöründe mümkündür ama bu ölçüm ve değerlendirmeler daha az doğruluk ve anlam taşır.” Ancak bu handikaplara rağmen performans yönetimi süreci hayata geçirilmelidir. Aksi takdirde kamu kesimi kısmen denetimsiz kalabilir ve fonksiyonlarını icra edemeyebilir (Hughes, 2014: 35-36).

Kamu hizmetlerinde performans yönetiminin artan sayıda alanda uygulanabilmesi önem taşımaktadır. Bu noktada mülki idare örnek verilebilir. Bu yönde vali ve kaymakamların performans ölçümlerine yönelik yapılan bir alan araştırmasında “...vali ve kaymakamlar için en uygun (bireysel) performans ölçütlerini belirlemek amacıyla” İçişleri Bakanlığı ile ilgili mevzuatın incelendiği görülmektedir. Bunun nedeni “vali ve kaymakamlara doğrudan ve dolaylı pek çok yasa ile çeşitli görevler verilmiş” olmasıdır. Yine bu çerçevede “bakanlık iç hukuk (norm) sistemine ve meslek etiğine ilişkin pek çok düzenleme” dikkate alınmıştır (Bilgin, 2008: 73). Araştırmanın değerlendirilmesinde “gerek kurumsal ve gerekse (de) bireysel performansı görebilmek, sayılabilir ve ölçülebilir somut ölçütler belirlenebildiği ölçüde mümkün olabilmektedir” tespiti yapılmaktadır. Yine değerlendirmede özellikle bireysel performans bağlamında performans puanlamasının doğru yapılabilmesi için kişisel değer ve özelliklere ilişkin ölçütlerden daha büyük oranda ve “olabildiğince çok sayıda ve çeşitlilikte sayılabilir görev ve iş ölçütü⁴ geliştirmek” gerektiği vurgulanmaktadır (Bilgin, 2008: 77).

Devlet Personel Başkanlığı tarafından hazırlanan ‘Kamu Personelinin Başarılarının Değerlendirilmesine İlişkin Genel Yönetmelik Taslağı’ tüm kamu kurumlarında yeni bir personel değerlendirme yöntemi önermektedir (kamuoyu ile de paylaşılan bu taslak her açıdan değerlendirilmeli ve geliştirilmelidir). Bilindiği üzere Türkiye’de performans değerlendirme sağlık, eğitim ve emniyet alanında uygulanmaktadır. “Ancak kamuda verimliliğin ve etkililiğin sağlanmasının (mevcut) performans değerlendirme (yöntemleriyle) ile mümkün olması şu anki şartlar göz önüne alındığında çok da mümkün gözükmemektedir” (Övgün, Sayan ve Zengin, 2018: 89). Performans yönetimi sistemi tüm boyutlarıyla (bireysel, ekip/takım, kurumsal) ve stratejik yönetim yaklaşımı kapsamında ele alınmalı, hizmet kalitesi ve vatandaş memnuniyeti esas alınarak yeniden gözden geçirilmelidir.

⁴ Araştırma kapsamında ‘liderlik ve kişisel performans ölçütleri’ olarak soyut nitelikli 10 ölçüt (yönetimde adil davranmak, tarafsızlık ve güvenilirlik, sorun çözme becerisi, yetki devri, kriz yönetimi, personele ve halka önderlik etme, değişime ve katılıma açık olma, inisiyatif kullanma, insan ilişkilerinde kontrollü ve yapıcı olma, makamın önemine uygun giyinme), ‘görev performans ölçütleri’ olarak ise somut nitelikli 26 ölçüt grubu (güvenliğe ilişkin ölçütler, sağlık hizmetlerine ilişkin ölçütler, planlama ve denetime ilişkin ölçütler, tarım orman ve hayvancılığa ilişkin ölçütler, eğitime ilişkin ölçütler, mahalli idarelere ilişkin ölçütler, sosyal hizmetlere ilişkin ölçütler vb.) ortaya konulmuştur.

3. PERFORMANS SİSTEMİNİN STRATEJİK YÖNETİM YAKLAŞIMIYLA YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Performans yönetimi daha uzun dönemli bir yönetim faaliyetinin alt süreci olarak değerlendirilebilir. Bu uzun dönemli, üst profesyonel yönetici kadrosunun iç ve dış organizasyonel şartları dikkate alarak, varlığın ve başarıların sürekliliği yönünde ortaya koyduğu faaliyet stratejik yönetimdir. Kamu idareleri stratejik planlarıyla vizyonlarını yani varmak istedikleri ufuk çizgisini ortaya koymaktadırlar/koymalıdır. Bu vizyona ulaşmak için belirledikleri stratejik amaçları ise nispeten soyut nitelik taşımakta ve somutlaştırılmaya ihtiyaç duymaktadır. İşte bu noktada oluşturulan ‘performans hedefleri’ ve daha da spesifik, ölçülebilir nitelik taşıyan ‘performans göstergeleri’ esasen kurumun vizyon istikametine yönelerek kendisini adım adım yeniden değerlendirmesine fırsat vermektedir. Yapılan değerlendirmeler süreçte düzeltme olanak verecek, böylece aksaklık ve takılmalar çözüme kavuşturulacaktır.

Stratejik yönetim “*Stratejik amaçlara ulaşılabilmesi için mevcut tüm unsur ve parametrelerin en etkin şekilde kullanılmasıdır... Stratejik yönetimde insani değerlerle potansiyelin harekete geçirilmesi ve bunun amaçlanan çizgide yürütmesi için elverişli bir örgüt ikliminin tesisi, inşası ve bunun sürdürülebilir nitelikte bir kıvama kavuşturulması gerekmektedir*” (Korkusuz ve Kutluk, 2015: 24). Stratejik yönetim, organizasyonun ‘vizyon’a doğru, olası değişim ve dönüşümlere uyum sağlamak suretiyle ilerleyişini anlatır. ‘Stratejik yönetim’ gerek özel gerekse kamu kesiminde, organizasyonlara yön gösteren bir pusula niteliği taşımaktadır.

Kamu kesimindeki hareket imkanının ve kaynakların sınırlılığının aksine kamu örgütlerinin karşılaştığı mal ve hizmet talebinin sınırsız oluşu stratejik yönetim yaklaşımının bu alanda uyum/denge oluşturan bir yönetsel enstrüman olarak kullanılmasını yararlı kılabilir. Bu süreçte stratejik planlama kamu örgütlerinin faaliyetlerinde ve kaynak kullanımlarında önceliklerini belirlemesine katkı sağlar. Yeni kamu yönetimi anlayışında idarecilerin karar alma ve uygulama yetkileriyle donatılması temel prensiplerdendir. İşte bu ‘yetkilendirme’ yönetimin hesap verebilirliğini sağlayacak yeni denetim mekanizmalarını tesis etmeyi gerektirir. Stratejik yönetim ve onun parçası olan ‘performans ölçümü ve değerlendirmesi’ süreci öngörülen (stratejik amaç ve hedefler) ile elde edilen (gerçekleşen sonuçlar) arasında karşılaştırma yapabilmeyi ve böylece hesap verebilirliği mümkün hale getirir (Sözen, 2005: 86).

Bir organizasyonun etkin yönetimi, kurumsal vizyondan işgörenlerin hedeflerine kadar bütün düzeylerde ‘ulaşılacak sonuçlar’ arasında güçlü bir bağın kurulabilmesiyle gerçekleştirilebilir (Barutçugil, 2015: 11). Organizasyonun gelecekte olması tasarlanan yeri ifade eden vizyonu ile var olma nedenini ortaya koyan misyonu performans yönetim sürecinin başlangıç noktasıdır. Sürecin tüm aşamaları vizyon,

misyon, amaç ve hedeflerle zincirleme bağlıdır (Öztürk, 2009: 46). Stratejik yönetim sürecinde; kurumun stratejik hedefi, birim düzeyindeki hedefler ve işgören düzeyindeki hedefler yukarıdan aşağıya birbiriyle bağlantılı ve uyumlu olarak ortaya konulur. “*Performans yönetimi hedeflerle başlar. Hedefler insanların elde etmeyi amaçladığı sonuçları tanımlar.*” Böylece işgörenler çabaları sonucu gerçekleşen ilerlemenin birime ve kuruma sağlayacağı katkıyı görmüş olurlar (Luecke, 2015: 3-5).

İdari birimlerin performanslarının ölçümü, kamusal hizmetin değerinin tam olarak tespit edilememesinden dolayı, özel sektöre göre daha zordur. Özel sektörde ise parasal kazanç üzerinden bir ölçüm yapılması işi nispeten kolaylaştırmaktadır. Ancak yine de performans yönetimi kamu kesimi için de mümkündür. Bunun için özel sektörün kullandığı yöntemlerin yanında ‘kurumsal karşılaştırma’ (farklı idari yapıların benzer faaliyetleri karşılaştırılır), ‘kurum içi karşılaştırma’ (kurumdaki birimlerin benzer faaliyetleri karşılaştırılır) ve ‘özel sektörle karşılaştırma’ (özel sektör kuruluşlarının benzer faaliyetleri ile karşılaştırma yapılır) gibi yöntemler de kamu kesiminde uygulanabilmektedir. Ayrıca birimin geçmişteki ve şimdiki performansı da karşılaştırılabilir (Karasoy, 2014: 265). Tüm bu yöntemler etkileşimin ve uyumun öne çıkarıldığı stratejik yönetim sürecinde kullanılabilir. Stratejik yönetim süreci özellikle örgütün dış çevre ile uyumunu esas alır. Bu çerçevede “*performans ölçüm sonuçlarının doğru ve açık bir şekilde kamuoyu ile paylaşılması saydamlıkla birlikte kamuoyu denetimine olanak sağlayarak yerinde ve doğru kararların alınmasına, alınan kararların performansı artıracak biçimde uygulanmasına katkı sağlayacaktır*” (Eren ve Durna, 2007: 121). Örneğin sağlık alanında vatandaşa hangi sağlık kuruluşunun başarıyla, hangisinin yetersiz düzeyde hizmet verdiğini aktarabilecek bir bilgi alt yapısının tesisi ve bu bilgilerin düzenli olarak kamuoyu ile paylaşımı bu alandaki eksik noktaların giderilmesine katkı sağlayabilecek ve hizmet kalitesinde yükselişi beraberinde getirebilecektir (Aydın, 2007: 262). Bu anlayışla hayata geçirilen bir uygulamada Kanada, Ontario’da yerel hastaneler bazı kurumsal performans ölçütlerine göre (finansal performans, hasta memnuniyeti, klinik uygulamalar ve çıktılar, sistemin bütünlüğü ve değişkenliği) derecelendirilmekte ve kıyaslanmaktadırlar. Yapılan bu performans ölçümleri her yıl düzenli olarak rapor edilmekte ve kamuoyu ile paylaşılmaktadır. Her ne kadar performansla hastanelere yapılan ödemeler arasında ilişki kurulmasa da hastaların performansı yüksek hastaneleri tercih etmesi dolaylı bir finans akışını da sağlamaktadır (Canadian Institute for Health Information’dan aktaran Aydın, 2007: 265). Hasta (vatandaş) memnuniyeti performans ölçütleri arasında mutlaka olması gereken bir öge (Aydın, 2007: 266) olarak dikkatleri çekmektedir.

Kamu hizmetlerinin görülmesinde farklı bir başarı metodu olarak kamu yönetiminin üstlenmiş olduğu hizmetleri “*özeleştirme yoluyla ya da yönetim dışı kuruluşları görevlendirerek*” yaptırabildiği bilinmektedir. Ancak bu yöntemin başarılı

olacağı garanti edilememektedir: “...üçüncü kuruluşların kendileri bir idari araç ve daha karmaşık bir işleyiş biçimi geliştirir(ler)se, bu durum yurttaşlar için hiçbir şekilde bir iyileştirme anlamına gelmeyecektir” (Eren ve Durna, 2007: 127). Kamu hizmetlerinin bir bölümünün özelleştirilmesi ile bir karşılaştırma ve dolayısıyla gelişim imkanı da doğabilmektedir. Bazı hallerde aynı kamu hizmetinin hem kamu görevlileri hem de özel sektör çalışanları tarafından sunulması bu karşılaştırmaya olanak tanımaktadır. Bu karşılaştırma ise kamu kesimini rekabete zorlamakta ve hizmetin kalitesinin yükseltilmesini sağlayabilmektedir (Ateş ve Okur, 2009: 106).

Başarılı olarak değerlendirilebilecek bir idari birim “görevlerini yurttaşları memnun edecek şekilde ve verimli bir biçimde yerine getirendir; başarısız kamu örgütü ise, bu hususlardaki beklentileri boşa çıkarandır” (Schedler – Siegel’den aktaran Eren, 2009: 5). Özel sektörde firmanın karlılığı, sürdürülebilirliği ve gelişebilmesi için çalışanlar nasıl mücadele ediyorsa kamu görevlileri de “milletin vergisinden oluşan kamu kaynaklarından aldıkları ücretin/paranın karşılığını vermek için aynı şekilde çalışmak ve vergileriyle kendilerine imkan sağlayan vatandaşların/müşterilerin memnuniyetine önem vermek durumundadırlar” (Ateş ve Okur, 2009: 104-105). Ancak bu durum kamu kesiminde dinamik bir ortamın inşasını ve yeni bir bakış açısını da gerektirmektedir. Bu inşa ve zihinsel dönüşüme stratejik yönetim yaklaşımı katkı sağlayabilir.

Bireysel performans bağlamında sürece bakıldığında görülmektedir ki çalışanların yeteneklerinin ortaya çıkarılması ve bu yeteneklerden istifade edilmesi, enerjilerinin gereken kısmını organizasyona aktarmaları ancak ‘insana duyarlı bir yönetim’ ile mümkün olabilir (Yüksel, 2007: 3-4). Bu çerçevede stratejik yönetim sürecinin tüm faaliyetleri hayata geçirilmeli organize etme, yöneltme ve koordinasyon işlevleri atlanmamalıdır. Özellikle yöneltme bağlamında motivasyon, liderlik, disiplin gibi yönetsel enstrümanların kamu kesiminin özellikleri bağlamında uygulamaya konulması çalışanlara moral, çalışma hayatına değer katacaktır.

“Performansı ölçmemek şimdi hayal edilemez bir durumdur” ancak performans göstergelerinin daha iyi kurgulanması gerekmektedir: “Hedeflere ya da finansal amaçlara doğru genel ilerlemenin göstergeleri olduğu gibi, müşteri ya da kullanıcıların memnuniyetleri veya sunulan hizmetin hızı ve seviyesinin göstergeleri de bulunmalıdır.” Performans göstergeleri sürecin etkinliği ile birlikte vatandaşların algısını da dikkate almalıdır. Sadece kamu kesiminde görev alanlara yönelik olmamalı dışarıdan da anlamlandırılabilir. “...(performans yönetimi eleştirilebilir, uygulamada problemler bulunabilir ancak) bir çeşit performans rejimi olmadan ‘yönetme’ye çalışmak tahayyül edilemez” (Hughes, 2014: 471-472).

Hizmette etkinlik esasen hizmetin ürettiği sonuç ve çevreye yaptığı etki anlamını taşımaktadır. Çıktılardan farklıdır ve performans yönetimi bağlamında dikkate alınmalıdır. Durumda ve davranışta değişiklik olmak üzere iki çeşit sonuç söz konusudur. *“Hizmetin amacı bir kişinin sağlığının ya da suyun temizliğinin veya bir yolun dayanıklılığının artırılması olabilir. Ya da ikinci tür bir sonuç için, örneğin adalet veya hapishane hizmetleri ile suç işleyen kişilerin zararlı davranışını değiştirerek topluma kazandırma düşünülür.”*. Her iki durumda da yapılacak anketlerle hizmetlerden memnuniyet ölçülebilir (Çevik, 2004: 270-271).

Bir kamu idaresinin performansının değerlendirilmesinde farklı ölçütler kullanılabilir. Ancak bu yapının varoluş nedeninin katkı verenler için bir motivasyon unsuru olarak taze tutulması, varoluş nedeninin yüklediği sorumlulukların detaylı bir şekilde ortaya konulması ve yüklenen sorumlulukların hakça yerine getirilmesi için ne gibi çalışmalar yapılması gerektiği bilinmeli, içselleştirilmeli ve öncelenmelidir. Oluşan bu bilinç, kabul ve hedef olarak benimseme meziyeti, başarı derecesini/performansı yükselten bir etken olacaktır.

Performans son dönemde yeni boyutlarıyla da ele alınmaktadır. Çalışanın görevlerini ne derecede başarılı yerine getirdiğiyle ilgili olan iş performansı ile birlikte onun iş ortamındaki diğer bireylerle uyum içerisinde çalışabilmesiyle ilgili olan çevresel performans da yardımseverlik, işbirliği yapabilme gibi bireysel kabiliyetleri değerlendirmeye alarak olguya yeni bir boyut getirmiştir. Çevresel performansı yüksek olan çalışanlar iş ortamlarına pozitif katkıda sağlamakta, bulundukları yeri daha mutlu ve destekleyici kültüre sahip bir yer haline getirmektedirler (Telman ve Ünsal’dan aktaran Karabat, 2017: 1-2). Performansın yükseltilmesi için stratejik yönetim bağlamında psikolojik/davranışsal unsurların da dikkate alınarak sürece dahil edilmesi önem arz etmektedir.

Hali hazırda kullanılan performans ölçümleri genellikle yönetsel faaliyetlerin verimlilik ve etkililiğini ya da uygulama programlarının çıktılarını değerlendirmek için tasarlanmıştır. Bu değerlendirme uzmanlar tarafından vatandaşlar sürece dahil olmadan gerçekleştirilir ve bir işgörenin ya da birimin faaliyetlerini izlemek suretiyle yapılır. Bu süreçte dış faktörlere genellikle dikkat edilmemekte ve kurumsal düzenlemelerin etkileri dikkate alınmamaktadır. Vatandaşların paylaşımlarına da gereken önem verilmemektedir. Ancak ideal anlamda performans ölçümü etkilenenleri ve onların değerlendirmelerini dikkate alan bir sosyal öğrenme sürecidir. Katılım, etkileşim ve iletişim bu sürecin temel karakteristikleridir (Yang ve Holzer, 2006: 123). Stratejik yönetimin gerekliliklerinden olan etkileşim ile gelişim ve süreklilik bu öğrenme neticesinde sağlanabilecektir.

Türkiye’de kamu yönetiminde stratejik planlamayla ilişkili olarak uygulanan performans ölçüm sisteminin pratikte nasıl işlediğiyle ilgili alan araştırmalarının sayısı sınırlıdır. Bu nedenle kamu kesiminde performans yönetimi uygulamaları ve bunların başarısı üzerine fikir yürütmenin zor olduğu ifade edilebilir (Köseoğlu ve Şen, 2014: 130). Bu durum gerek kurumsal uygulamaların takibinin gerekse de vatandaş memnuniyetinin sürekli ölçülmesi gerektiğinin delili sayılabilir.

SONUÇ

Performans kavramı, organizasyondaki uygulamaların belirli standartlara/göstergelere bakılarak ölçülmesi ve değerlendirilmesi neticesinde tespit edilen birey, ekip ve kurum düzeyindeki başarı derecesini tarif etmektedir. Performans yönetimi esasen genel yönetim sürecinin denetim işlevi ile ilgilidir. Performans yönetimi süreciyle örgütün faaliyetleri sürekli gözden geçirilerek onun gelişimine katkı sağlanabilmektedir. Özel sektörün risk ortamında karlılık ve süreklilik sağlayabilme amacıyla titiz ve sistemli olarak uyguladığı performans yönetimi süreci kamu yönetiminde belirli boyutlarıyla ve ağırlıklı olarak maliyet-bütçeleme odaklı hayata geçirilmiştir. Gelişmiş ülkelerde kamu kesiminde farklı tecrübeler üreterek uygulanan bu yöntem geliştirmekte olan ülkelere de zaman içerisinde transfer edilmiştir.

Türkiye’de kamu yönetiminde performans uygulamaları 1990’lı yıllar itibarıyla dikkate alınmaya başlanmış, 2003 yılı itibarıyla de bu uygulamalar yeni bir politik, hukuki ve idari zeminde geliştirilmiştir. Özellikle kurumsal performans uygulamaları stratejik planlarla ilişkilendirilerek yeni bir yönetsel yaklaşım inşa edilmiştir. Eleştirilebilecek çeşitli yönleriyle birlikte stratejik planlama süreci kamu kesiminde kurumsal kimlik oluşumuna ve gelecek tasarımı yapılabilmesine imkan sağlamıştır. Vizyon, misyon, temel değerler, amaçlar ve hedefler ile netleşen kurumsal geleceklere bilhassa nicel/rakamsal gelişim adımlarıyla (performans göstergeleriyle) ulaşılmaya çalışılmış ve çalışılmaktadır. Kurumsal performans ile birlikte özellikle Sağlık Bakanlığı’nda ele alınan bireysel performans gelişim faaliyetleri de bu süreçte dikkatleri çekmiştir. Uygulamada ise dünyada olanlar ile benzer sorunların yaşandığı görülmüş, performans yönetimi ile ilgili kamu yönetiminin doğasından kaynaklanan zorluklar yaşandığı/yaşanmakta olduğu görülmüştür.

Bugün belki de yeniden değerlendirilmesi gereken bu süreç planlama-bütçeleme-denetim işlevlerini aşarak stratejik yönetimin tüm fonksiyonlarının hayata geçirildiği bir evreye ulaşabilir. Kamu yönetiminde organizasyonların iç bünyesinde örgütlenme, yöneltme ve koordinasyon işlevleriyle dinamizm sağlanırken, dış çevre uyumu çerçevesinde vatandaş memnuniyetine daha duyarlı bir biçimde süreç yeniden ele alınabilir. Kamu görevlilerinin iç bünyede performans artışı sisteme birey,

ekip ve kurum seviyelerinde bütüncül bakılarak ve yeni yöntemler geliştirilerek sağlanabilir. Dış çevreye uyum ve örgütsel gelişim amacıyla hizmet alanların memnuniyeti sürekli ölçülerek, yönetim sistemi öğrenen ve kendini yenileyen bir evreye geçebilir. Vatandaş memnuniyeti, tercihen değil temelde ele alınmalı ve kurumsal gelişim sürecinin enerji kaynaklarından biri olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- AKAL, Z. (1996). İşletmelerde Performans Ölçüm ve Denetimi: Çok Yönlü Performans Göstergeleri, 2.Baskı, Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları (No: 473), Ankara.
- AKAT, İ., BUDAK, Gö. ve BUDAK, Gü. (1994). İşletme Yönetimi, Beta Basım Yayım, İstanbul.
- AKTAN, C. C. (2009). “Amerika Birleşik Devletleri’nde Devletin Yeniden Yapılandırılmasına Yönelik Uygulamalar (Clinton-Al Gore Girişimi: 1993-2001)”, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, Cilt 1, Sayı 1: 41-56.
- ATEŞ, H. (2007). “Belediyelerde Kurumsal Performans Yönetimi: Uygulamada Başarı İçin Öneriler”, s. 71-99, (Ed.) ERYILMAZ, B., EKEN, M. ve ŞEN, M. L., Kamu Yönetimi Yazıları, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- ATEŞ, H. ve KÖSEOĞLU, Ö. (2011). Belediyelerde Kurumsal Performans Yönetimi, İlke Yayıncılık, İstanbul.
- ATEŞ, H. ve OKUR, Y. (2009). “Kamu Kurumlarında Performans ve Denetimin Etkinliğinin Artırılması İçin Bir Alternatif: Yurttaş Şartları”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 18, 2009/2: 101-125.
- ATEŞ, H. ve KIRILMAZ, H. (2015). “Sağlık Personelinin Performans Yönetimine İlişkin Görüşleri Üzerinde Kişisel Faktörlerin Etkileri”, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 48, Sayı 4: 97-128.
- AYDIN, S. (2007). “Sağlıkta Dönüşüm Programı ve Sağlık Hizmetlerinde Performans Yönetimi Anlayışına Geçiş”, s. 252-277, (Ed.) ATEŞ, H., KIRILMAZ, H., ve AYDIN, S., Sağlık Sektöründe Performans Yönetimi, Asil Yayın Dağıtım, Ankara.
- BALCI, A. (2005). Kamu Hizmetleri ve Yerinden Yönetim: Sağlık Hizmeti Sunumunun Yeniden Yapılandırılması, Atlas Yayın Dağıtım, İstanbul.
- BARUTÇUGİL, İ. (2015). Performans Yönetimi, Kariyer Yayıncılık, İstanbul.

- BİLGİN, K. U. (2015). “Kamu Personel Yönetiminde Ölçüt ve Gösterge Odaklı Performans Yönetimi”, *Strategic Public Management Journal (SPMJ)*, Issue No: 2: 24-39.
- BİLGİN, K. U. (2008). “Kamu Performans Yönetimi: Vali ve Kaymakamlar Performans Ölçümü Araştırması”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 41, Sayı 2: 59-80.
- BUMKO. (2009). “Performans Programı Hazırlama Rehberi”. <http://www.sp.gov.tr/tr/kutuphane/s/74/> , 13.10.2019
- ÇEVİK, H. H. (2004). *Türkiye’de Kamu Yönetimi Sorunları*, 2.Baskı, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- EREN, V. ve DURNA, U. (2007). “Kamu Sektöründe Performansın Anlaşılması ve Geliştirilmesi”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 40, Sayı 1: 107-134.
- EREN, V. (2009). “Kamu Performans Yönetiminde Ölçüt Sorunu: İdari Faaliyetlerde Başarı Ölçütleri”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 42, Sayı 2: 1-21.
- GENÇ, F. N. (2009). “Türk Kamu Yönetiminde Stratejik Planlama”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 23.
- GÖKSEL, A. (2013). *İşletmelerde Performans Değerleme Sistemi*, 2.Basım, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- HALİS, M. ve TEKİNKUŞ, M. (2003). “Kamuda Performans Yönetimi”, s. 169-201, (Ed.) BALCI, A. vd., *Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- HOOD, C. (1991). “A Public Management For All Seasons?”, *Public Administration*, Volume 69, Spring 1991: 3-19.
- HUGHES, O. E. (2014). *Kamu İşletmeciliği & Yönetimi*, BB101 Yayınları, Ankara.
- KARABAT, B. Ç. (2017). *Örgütlerde Performans Yönetimi*, Sakarya Yayıncılık, Sakarya.
- KARASOY, H. A. (2014). “Türk Kamu Yönetiminde Performans Yönetimine Bir Bakış”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, Cilt 10, Sayı 22: 257-274.
- KORKUSUZ, M. H. ve KUTLUK, E. (2015). “Stratejik Yönetim Sürecinde Krizler ve Örgüt Üzerindeki Psikolojik Etkileri”, *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 4, Sayı 7: 21-33.
- KÖSEOĞLU, Ö. ve ŞEN, M. L. (2014). “Kamu Sektöründe Performans Yönetimi: Politikalar, Uygulamalar ve Sorunlar”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2: 113-136.
- KURNAZ, A. S. (2007). “Performans Ölçümü ve Belediyelerde Uygulanması: BEPER Projesi Örneği”, s. 151-172, (Ed.) NOHUTÇU, A. ve BALCI, A.,

- Bilgi Çağında Türk Kamu Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması – II, Beta Basım Yayım, İstanbul.
- KUTLU, Ö. (2004). Gelişmiş Ülkeler ve Türkiye’de Kamu Reformu ve Yönetimin Yeniden Düzenlenmesi, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- LUECKE, R. (2015). Performans Yönetimi, 3.Basım, (çev.) ÖZER, A., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- MEMURLAR.NET (2019). “Sağlık'ta sözleşmeli yönetici performans değerlendirme sonuçları açıklandı”. <https://www.memurlar.net/haber/825564/saglik-ta-sozlesmeli-yonetici-performans-degerlendirme-sonuclari-aciklandi.html> , 15.11.2019
- ÖVGÜN, B., SAYAN, İ. Ö. ve ZENGİN, O. (2018). “Türk Kamu Yönetiminde Performans Değerlendirmesi ve Denetimi Mümkün Mü?”, Sosyal Bilimler Me-tinleri, Sayı 2: 74-92.
- ÖZER, M. A. (2009). “Performans Yönetimi Uygulamalarında Performansın Öl-çümü ve Değerlendirilmesi”, Sayıştay Dergisi, S. 73: 3-29.
- ÖZER, M. A. (2005). Yeni Kamu Yönetimi Teoriden Uygulamaya, Platin Yayınları, Ankara.
- ÖZTÜRK, Ü. (2009). Performans Yönetimi, Alfa Basım Yayım, İstanbul.
- SARAN, U. (2007). “Kamu Yönetiminde Performans Sorunları ve Türk Kamu Per-sonel Rejiminde Gelişmeler”, s. 173-191, (Ed.) NOHUTÇU, A. ve BALCI, A., Bilgi Çağında Türk Kamu Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması – II, Beta Basım Yayım, İstanbul.
- SB (2019). Verimlilik Yerinde Değerlendirme Rehberi 2019, T.C. Sağlık Bakanlığı Kamu Hastaneleri Genel Müdürlüğü, Verimlilik ve Kalite Uygulamaları Dai-resi Başkanlığı, Ankara.
- SONGÜR, N. (2015). “Türk Kamu Yönetiminde Stratejik Planlama ve Uygulama-lara İlişkin Genel Bir Değerlendirme”, Strategic Public Management Journal (SPMJ), Issue No: 1, October: 56-78.
- SÖZEN, S. (2005). Teori ve Uygulamada Yeni Kamu Yönetimi, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- YANG, K. ve HOLZER, M. (2006). “The Performance – Trust Link: Implications for Performance Measurement”, Public Administration Review, January-Feb-ruary: 114-126.
- YÜKSEL, Ö. (2007). İnsan Kaynakları Yönetimi, 6.Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara.

KAMU KURUM VE KURULUŞLARINDA BİLGİ GÜVENLİĞİ FARKINDALIĞININ İNCELENMESİ

Ayşe ÖZDEMİR

Gazi Üniversitesi

Doç. Dr. Çelebi ULUYOL

Gazi Üniversitesi

ÖZET: Bu çalışmanın amacı Türkiye’ de kamu kurum ve kuruluşlarında bilgi güvenliği farkındalığını ortaya koymaktır. Araştırma nicel araştırma yöntemlerinden betimsel yöntem tarama çalışmasıdır. Araştırmaya dört farklı kamu kurumundan 501 kamu çalışanı katılmıştır. Veriler toplanırken Bilgi Güvenliği Farkındalık Ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğin saldırı ve tehditler ile kişisel verilerin korunması olmak üzere iki alt boyutu bulunmaktadır. Elde edilen bulgulara göre katılımcıların kişisel verilerin korunması alt boyutundan elde ettikleri puanların ortalaması 63,05 ile orta seviyede, saldırı ve tehditler alt boyutundan elde ettikleri puanların ortalaması 44,81 ile düşük seviyede olduğu ortaya çıkmıştır. Katılımcıların Bilgi Güvenliği Farkındalık Ölçeğinden elde ettikleri ortalama puanları 107,87 ile orta seviyededir. Bu noktadan hareketle kamu çalışanlarının bilgi güvenliği farkındalığını yüksek seviyeye çıkarmak amacıyla, sistematik ve sürekli biçimde eğitim, bilgilendirme ve hizmet-içi eğitim gibi çeşitli faaliyetlerin planlanması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilgi güvenliği, farkındalık, kamu çalışanı

Investigation of Information Security Awareness in Public Institutions and Organizations

ABSTRACT: The purpose of this study is to reveal the awareness of information security in public institutions and organizations in Turkey. The research is a descriptive survey model. The data were collected from 501 public employees from four different public institutions. Information Security Awareness Scale was used for data collection. The scale has two sub-dimensions: attacks, threats and protection of personal data. The findings show that the average score of participants regarding the protection of personal data were average with 63,05. The findings also indicate that the average scores of participants regarding the attacks and threats were low with 44,81. The average of information security awareness score of the participants were average with 107,87.

The research findings reveal the necessity of systematically and continuous planning of information security activities such as in-service training in public institutions and organizations.

Keywords: Information security, awareness, public employees

GİRİŞ

Bilimdeki gelişmeler beraberinde bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeleri getirmiştir. Teknolojilerin gelişmeler ise günlük yaşamı daha da kolaylaştırmış ve sağladığı imkanlar ile toplum hayatının vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. İnternetin bu gelişmelere dahil olmasıyla dünya genelinde yıllık üretilen bilginin zettabytlerle ifade edilmesi şaşırtıcı olmamaktadır.

Bilgi insanlık tarihinin en başından beri ne tür ortamlarda saklanırsa saklansın bilgiyi koruyanlar ve saklayanlar tarafından korunmaya muhtaçtır. Bilginin korunma gerekliliği bilgi güvenliği kavramını hayatımıza sokmuştur.

1. BİLGİ GÜVENLİĞİ VE ÖNEMİ

Bilgi güvenliği, bilginin bütünlüğünün bozulmadan güvenli ve her an erişilebilir ortamlarda sadece yetkili kişilerin yetkili oldukları veriye ulaşabilecekleri anlamına gelmektedir. Bilgi güvenliğinin sağlanması yazının icadından beri insanlığın temel sorunu olmuştur. Çünkü bilgi ister yazılı olarak kağıt ortamından saklansın ister sayısal olarak bilgi sistemlerinde tutulsun çalınabilir, bozulabilir, değiştirilebilir ve tahrip edilebilir bir varlıktır. Bu sebeple insanlar sahip oldukları bilginin güvenliğini sağlamak için bilgiye sahip oldukları ilk andan beri tedbirler almaya çalışmışlardır. Ancak teknolojinin özellikle de internetin gelişmesiyle bilginin güvenliği kavramı yeni boyutlar kazanmıştır. Önceleri hem bilgisayar ve internet kullanıcıların sayısı hem de bilgi sistemlerine zarar vermek isteyen saldırganların sayısının sınırlı olması sebebiyle bilginin güvenliği günümüzdeki kadar dikkate alınmıyordu. Ancak bugünkü internet kullanıcı sayısı dünya genelinde yaklaşık 2.3 milyar olduğu, ülkemizdeki kullanıcı sayısının ise Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu 2019 Türkiye Elektronik Haberleşme Sektörü Pazar verileri raporuna göre 71.8 milyona ulaştığı açıklanmıştır. EMC World tarafından ise 2015 yılında tüm insanlığın ürettiği toplam verinin 2020 yılında 44 zettabyte (44 milyon gigabyte) olacağı öngörülmektedir. Bu rakamlar bilgi güvenliği kaygılarını ciddi boyutlara taşımaktadır.

Bilgi güvenliğinin amacı, bilgi varlıklarının bütünlüğünü yetkisiz erişimlere karşı korumak ve bilgi sistemlerinin işleyişinin kesintisiz, kaliteli ve güvenilir şekilde

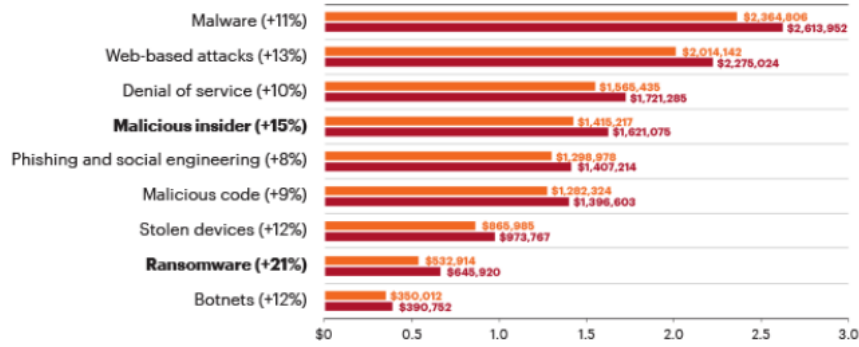
devam etmesini sağlamaktır. Bilgi güvenliğinin temeli bilginin gizlilik, bütünlük ve kullanılabilirliğine yönelik her türlü saldırı ve tehditlere karşı korumak ve bu tehditlerin yararlanabileceği güvenlik açıklarını tespit ederek gerekli önlemleri almaktır. İlk bakışta basit ve anlaşılabilir gibi görünse de gün geçtikçe tehdit ve saldırıların çeşitlenmesi, çoğalması ve karmaşık hale gelmesi sebebiyle bilgi güvenliğini sağlamak giderek zorlaşmaktadır.

Bilgi güvenliğine yönelik ortaya çıkan güvenlik risk ve açıklıkları bilgi sistemlerinin kendisinden yazılım ve donanım gibi unsurlardan kaynaklanabileceği gibi sistemleri yönetenlerden ve kullanıcılardan da kaynaklanabilmektedir. Eğer sistemin işleyişinde aksama veya durma meydana geliyorsa bilgi güvenliğinin gizlilik, bütünlük, erişilebilirlik olan üç temel ilkesinden en az biri ya da bir kaçışılmaz hale gelecektir. Yüksek düzeyde bilgi iletişim teknolojileri bilgisi olan bilgi sisteminin gizlilik, bütünlük ve erişilebilirlik unsurlarını hedef alan saldırganlara bilgisayar korsanları denilmektedir. Bu kişiler bilgi veya bilgisayar sistemlerinin güvenlik açıklarını bularak kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmaktadırlar. Basit düzeyde başlayan kötü niyetli ve kötücül saldırılar zaman içinde daha çok çeşitlenip artarak devam etmektedir.

Bu duruma bağlı olarak güvenlik teknolojilerinde de gelişmeler yaşanmakta ve güvenliği sağlamak için bu teknolojilere harcanan paralar ciddi miktarlara ulaşmaktadır. Ancak bir kurum en iyi ve en güvenli teknolojileri satın alarak en katı güvenlik politikalarını uyguladığında bile %100 güvenliği sağladığından söz edememektedir. Çünkü güvenlik önlemleri arttıkça ve güvenlik teknolojileri geliştikçe olası teknik açıkları bulmak, kullanmak ve sömürmek daha da zorlaştığı için saldırganlar zaafı bulunan ve sistemin en zayıf halkası olan insana yönelmektedir.

Grafik 1’ de 2017-2018 yıllarında yoğun olarak yaşanan saldırılar ve bu saldırılarda yaşanan maddi kayıpların karşılaştırması yer almaktadır. Grafikte malware ve web tabanlı saldırılar en çok maliyeti olan saldırılar olarak üst sıralarda bulunmaktadır. Ransomware ve malicious insider saldırıları ise yıllar arasında artış miktarı en fazla olan saldırı türleridir. Her türden yapılan siber saldırıların bireysel maliyetini de ekleyecek olursak bir organizasyon için siber suçların toplam maliyeti ciddi boyutlara ulaşmaktadır.

Grafik 1: İnsan Kaynaklı Saldırıların 2017-2018 Yılları Karşılaştırılması (Accenture.com)

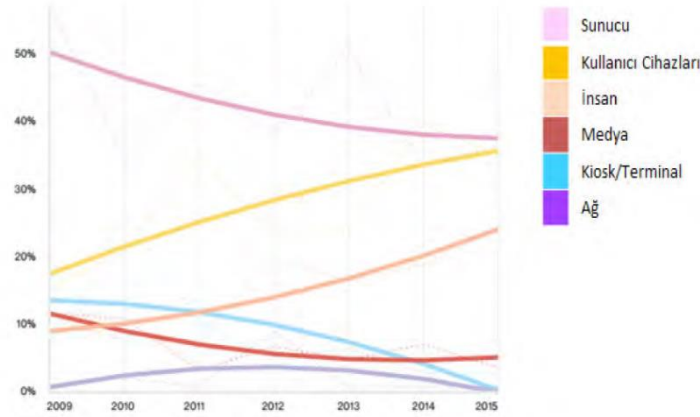
2.BİLGİ GÜVENLİĞİ FARKINDALIĞI

Farkındalık kelimesi günümüzde günlük yaşamda çokça duyduğumuz bir kavramdır. Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde farkındalık kelimesinin karşılığı ‘farkında olma durumu’ olarak geçmektedir. Farkında olma durumu yani farkında olmak ise ‘görülmesi veya bilinmesi gereken şeylerden haberi bulunmak, kavranması gereken bir şeye dikkat etmek’ olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2019). Farkındalık aynı zamanda şimdiki zamana ait bir kavramdır, geçmişte farkında olmak ya da gelecekte farkında olmanın ana müdahale edebildiğimiz bugün için bir yararı yoktur.

Yani farkındalık şu an görülmesi ve bilinmesi gereken şeyleri bilmek olarak anlaşılabilir. O halde bilgi güvenliği farkındalığını bilgi güvenliği konusunda bilinmesi gereken konu ve kavramları bilmek ve dikkate etmek olarak düşünmek yanlış olmaz.

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişim ekonomik ve sosyal hayatta sağladığı kolaylıkların yanında bilgi güvenliğine yönelik pek çok tehdidi de beraberinde getirmiştir. Ancak günlük hayatta bu teknolojileri kullanan çoğu kullanıcı bu risk ve tehditlerin farkında bile değildir. Bu tehditler kullanıcıların ya maddi zarara uğramasına ya da kişisel veya kurumsal bilgilerin izinsiz erişilmesi, değiştirilmesi veya silinmesi gibi istenmeyen durumlara sebep olabilmektedir.

Grafik 2: Varlık kategorilerine göre veri sızıntısı gerçekleşme oranları [Verizon Data Breach Report 2015]

Grafik 2’ de 2009 ile 2015 yılları arasında varlık kategorilerine göre veri sızıntısı gerçekleşme oranları bulunmaktadır. Yıllar geçtikçe insan ve insanın etkin olduğu kullanıcı cihazlarından kaynaklı veri sızıntısı oranı artarken diğer faktörlerde düşüş görülmektedir. Bu durumun sebebinin bireylerin bilgi güvenliği farkındalıklarının yeterli seviyede olmadığından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Ne kadar tedbir alınırsa alınsın sistem ne kadar mükemmelleştirilse de insan faktörü bilgi güvenliğini tehdit eden en önemli faktördür. Çünkü insan, bilinçsizce ve yeterli bilgiye sahip olmadan teknolojiyi kullandığında veya zaten sisteme zarar verme amacı güttüğünde en tehlikeli tehdit haline gelmektedir. Araştırmacılar bilgi güvenliğindeki insan faktörü gözden kaçırıldığında, kurumların güvenlik duvarı, saldırı yakalama sistemleri, şifreleme ve güvenli erişim cihazları gibi teknolojilere milyarlarca dolarlık harcamalarının insan kaynaklı tehditler ve güvenlik açıkları sebebiyle boşa gittiğini belirtmektedir. Riskleri gidermenin veya minimum seviyeye çekmenin yolu farkındalık oluşturmaktan geçmektedir. Çünkü güvenlik teknolojileri ve alınan tedbirler geliştikçe saldırganlar tarafından teknik açıkları bulmak ve kullanmak zorlaşacağı için sistemin en zayıf ve zafiyetleri bulunan parçası olan insanı kullanma eğilimine girmektedirler. Bu sebeple güvenliğin önce insana yatırım yapılmasıyla sağlanacağı fikri öne çıkmaktadır.

3. BİLGİ GÜVENLİĞİ FARKINDALIĞI ÜZERİNE YAPILAN BAZI ÇALIŞMALAR

Bilgi güvenliğine yönelik teknik ve akademik alanların çoğunda genellikle uygulamaya yönelik veya teknolojik çözümlere ağırlık verildiği görülmektedir. Ancak saldırganların son zamanlarda teknolojik önlemleri geçmek için vakit ve çaba harcamak yerine kullanıcıların bilinç ve bilgi eksikliklerinden kaynaklı zafiyetlerinden yararlanmaya yönelmesi farkındalık kavramının önemini ortaya koymaktadır.

Alan yazın çalışmaları incelendiğinde çeşitli alanlarda bireylerin farkındalıklarının belirlenmesine yönelik ölçme araçlarına ihtiyaç duyulduğu ve ihtiyaçları karşılamak için çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Teknolojik gelişmelerin hayatımızda edindiği yer dikkate alındığında bireylerin bilgi güvenliği farkındalığı yeni bir çalışma alanını oluşturmaktadır. Bu konuda yapılan bazı çalışmalar şunlardır:

- Bilgi Güvenliği Farkındalık Ölçeği Geliştirme Çalışması (Keser ve Güldüren, 2014)
- Dijital Veri Güvenliği Farkındalığı Ölçeğinin Geliştirilmesi (Yılmaz, Şahin, ve Akbulut, 2015)
- Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Öğretmen Adaylarının Bilişim Güvenliği Bilgilerinin Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi (Gökmen ve Akgün, 2015)
- Ortaöğretim Öğrencilerine Yönelik Bilgi Güvenliği Farkındalık Ölçeği Geliştirme Çalışması (Güldüren, Çetinkaya ve Keser, 2016)
- Ebeveynlerin Bilgi Güvenliği Farkındalığının İncelenmesi (Karaoğlu Yılmaz ve Çavuş Ezin, 2017)
- Kişisel Siber Güvenliği Sağlama Ölçeği geliştirme çalışması (Erol, Şahin, Yılmaz ve Haseski, 2015)
- Determination of cyber security awareness of public employees and consciousness-rising suggestions (Kuru ve Ocak, 2016)

4. YÖNTEM

Yapılan bu çalışmanın amacı alanyazın çalışmalarından farklı olarak kamu kurum ve kuruluşlarında bilgi güvenliği farkındalığını ortaya koymaktır. Çünkü araştırma şirketlerinin açıkladıkları 2019 yılında siber saldırılardan etkilenen sektörler sıralamasında kritik altyapı sektörleri arasında yer alan kamu kurumları 4. Sırada yer almaktadır.

Araştırma verileri nicel araştırma modellerinden betimsel tarama yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

4.1. Katılımcı Grubu

Araştırma dört farklı kamu kurumunda çalışan farklı eğitim seviyelerine ve yaş aralıklarına sahip kadın ve erkek 501 personel ile gerçekleştirilmiştir.

4.2. Veri Toplama Aracı

Veri toplama aracı olarak Prof. Dr. Hafize Keser ve Dr. Can Güldüren tarafından geliştirilen Bilgi Güvenliği Farkındalık Ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğin Cronbach alfa güvenirlik katsayısı .97’ dir. Ölçek “Saldırı ve Tehditler” ile “Kişisel Verilerin Korunması” olmak üzere iki alt boyutta 34 sorudan oluşmaktadır.

Ölçeğin kamu çalışanlarına uygulandığı bu çalışmada Cronbach alfa güvenirlik katsayıları “Saldırı ve Tehditler” alt boyutu için ,96; “Kişisel Verilerin Korunması” alt boyutu için ,96; ölçeğin tümü içinse ,97 olarak hesaplanmıştır.

4.3. Verilerin Analizi

Araştırma problemlerine yanıt bulmak için yapılan analizlerde dağılım özelliklerinin belirlenmesi ve betimsel istatistiklerin hesaplanmasında yüzde, frekans analizi ve ortalama puanların analizi vb. yöntemler uygulanmıştır.

Çizelge 1. Katılımcıların bilgi güvenliği farkındalık ölçeğinden elde ettikleri puanlara ilişkin betimsel istatistikler

	Saldırı ve Tehditler	Kişisel Verilerin Korunması	Bilgi Güvenliği Farkındalığı
Ortalama	44,81	63,05	107,87
Standart Sapma	16,08	16,28	30,14
Minimum	16,00	18,00	34,00
Maximum	80,00	90,00	170,00
Çarpıklık	,092	-,670	-,200
Basıklık	-,577	,360	-,218

Çizelge 1 incelendiğinde, katılımcıların saldırı ve tehditler alt boyutundan elde

ettikleri puanların 16,00 ile 80,00 arasında değiştiği ve ortalama puanlarının 44,81 (ss=16,08) olduğu; kişisel verilerin korunması alt boyutundan elde ettikleri puanların 18 ile 90 arasında değiştiği ve ortalama puanlarının 63,05 (ss=16,28) olduğu; Bilgi Farkındalığı Ölçeğinin toplamından elde ettikleri puanların ise 34,00 ile 170,00 arasında değiştiği ve ortalama puanlarının 107,81 (ss=30,14) olduğu görülmektedir.

Bilgi Farkındalığı Ölçeğinden 34-102 puan aralığı “düşük”, 103-136 puan aralığı “orta”, 137-170 puan aralığı ise “yüksek” düzeyde bilgi farkındalığına sahip olduğunu göstermektedir. Alt boyutlarda ise saldırı ve tehditler alt boyutu için 18-54 puan aralığı “düşük”, 55-72 puan aralığı “orta”, 73-90 puan aralığı ise “yüksek”; kişisel verilerin korunması alt boyutu için 16-48 puan aralığı “düşük”, 49-64 puan aralığı “orta”, 65-80 puan aralığı ise “yüksek” düzeye işaret etmektedir.

4.4. Fark İstatistikleri

Çalışma grubundan alınan yanıtların katılımcılardan toplanan demografik verilere göre karşılaştırmalar yapılarak ölçeğin alt boyutlarında ve ölçeğin tamamında puanlar hesaplanmıştır.

4.4.1. Cinsiyet ve Bilgi Güvenliği Farkındalığı

Katılımcıların Bilgi Güvenliği Farkındalığı Ölçeğinin “Saldırı ve Tehditler” ile “Kişisel Verilerin Korunması” alt boyutlarından ve ölçeğin toplamından elde ettikleri puanların cinsiyetlerine göre farklılaşıp farklılaşmadığının belirlenmesi amacıyla bağımsız gruplar için t-testi yapılmıştır. Yapılan karşılaştırmalarda, hem alt boyutlar hem de ölçeğin tümü için, kadın ve erkek katılımcıların ortalama puanları belirlenmiş, ortalama puanlar arasında farkın anlamlılığının testi içinse t değeri hesaplanmıştır. Bulgular ölçeğin tümü için aşağıda sunulmuştur.

Çizelge 2. Katılımcıların bilgi güvenliği farkındalığı ölçeğinden elde ettikleri toplam puanların cinsiyetlerine göre karşılaştırılması

Cinsiyet	N	Ort	Ss	Sd	t	p
Kadın	302	110,00	31,08	499	1,952	,052
Erkek	199	104,64	28,43			

Çizelge 2 incelendiğinde, kadın katılımcıların Bilgi Güvenliği Farkındalığı

Ölçeğinin toplamından elde ettikleri puan ortalamalarının 110,00 (ss=31,08) olduğu, erkek katılımcıların elde ettikleri puan ortalamalarının 104,64 (ss=28,43) olduğu görülmektedir. Puan ortalamalarının karşılaştırılması sonucunda ise, kadın ve erkek katılımcıların ortalama puanlarının birbirinden anlamlı olarak farklılaşmadığı bulunmuştur ($t(499)= 1,952$; $p> ,05$). Bir başka deyişle, genel olarak kadın ve erkek katılımcılar benzer düzeyde bilgi güvenliği farkındalığına sahiptirler.

4.4.2. Yaş ve Bilgi Güvenliği Farkındalığı

Katılımcıların Bilgi Güvenliği Farkındalığı Ölçeğinin “Saldırı ve Tehditler” ile “Kişisel Verilerin Korunması” alt boyutlarından ve ölçeğin toplamından elde ettikleri puanların yaş aralıklarına göre farklılaşıp farklılaşmadığının belirlenmesi amacıyla tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmıştır. Yapılan karşılaştırmalarda, hem alt boyutlar hem de ölçeğin tümü için, yaş aralıklarına göre katılımcıların ortalama puanları belirlenmiş, ortalama puanlar arasındaki farkın anlamlılığının ortaya konulması amacıyla Tukey testi yapılmıştır. Bulgular ölçeğin tümü için aşağıda sunulmuştur.

Çizelge 3. Katılımcıların bilgi güvenliği farkındalığı ölçeğinden elde ettikleri toplam puan ortalamalarının yaş aralıklarına göre dağılımı

Yaş Aralığı	N	Ort.	Ss
20-30 Yaş	59	110,74	27,47
31-40 Yaş	211	114,18	29,54
41-50 Yaş	159	103,34	29,10
51-70 Yaş	72	97,01	32,00

Çizelge 3 incelendiğinde Bilgi Güvenliği Farkındalığı Ölçeğinin toplamı için 20-30 yaş aralığındaki katılımcıların puan ortalamalarının 110,74 (ss=27,47); 31-40 yaş aralığındaki katılımcıların puan ortalamalarının 114,18 (ss=29,54); 41-50 yaş aralığındaki katılımcıların puan ortalamalarının 103,34 (ss=29,10); 51-70 yaş aralığındaki katılımcıların puan ortalamalarının ise 97,01 (ss=32,00) olduğu görülmektedir. 31-40 yaş aralığındaki katılımcılar en yüksek puan ortalamasına sahip iken 51-70 yaş aralığındaki katılımcılar en düşük puan ortalamasına sahiptir. Puan ortalamaları arasındaki farkın anlamlı olup olmadığının belirlenmesi amacıyla yapılan tek

yönlü varyans analizi sonuçları incelendiğinde katılımcıların Bilgi Güvenliği Farkındalığı Ölçeğinden elde ettikleri toplam puanların ortalamalarının yaş aralıklarına göre anlamlı olarak farklılaştığı görülmektedir. Hangi yaş grupları arasında anlamlı farklılığın olduğunu belirlemek amacıyla ise Tukey testi yapılmıştır. Tukey testi sonuçlarına göre, 31-40 yaş aralığındaki katılımcıların hem 41-50 yaş aralığındaki hem de 51-70 yaş aralığındaki katılımcılardan anlamlı olarak daha yüksek puan aldıkları bulunmuştur. Ek olarak, 21-30 yaş aralığındaki katılımcılar 51-70 yaş aralığındaki katılımcılar anlamlı olarak daha yüksek puan almışlardır.

4.4.3. Bilgi Güvenliği Farkındalığı ve Eğitim Düzeyi

Katılımcıların Bilgi Güvenliği Farkındalığı Ölçeğinin “Saldırı ve Tehditler” ile “Kişisel Verilerin Korunması” alt boyutlarından ve ölçeğin toplamından elde ettikleri puanların eğitim düzeylerine göre farklılaşıp farklılaşmadığının belirlenmesi amacıyla bağımsız gruplar için t-testi yapılmıştır. Lise ve altı eğitim düzeyine sahip katılımcılar bir grup, üniversite mezuniyetine sahip katılımcılar ise diğer bir grup olarak ele alınmıştır. Ölçeğin tümü için katılımcıların eğitim düzeylerine göre ortalama puanları belirlenmiş, ortalama puanlar arasında farkın anlamlılığının testi içinse t değeri hesaplanmıştır.

Çizelge 4. Katılımcıların bilgi güvenliği farkındalığı ölçeğinden elde ettikleri toplam puanların eğitim düzeylerine göre karşılaştırılması

Eğitim Düzeyi	N	Ort	Ss	Sd	t	p
Lise ve Altı	53	90,87	31,90	496	-4,505	,000
Üniversite	445	110,14	29,15			

Çizelge 4 incelendiğinde, lise ve altı eğitim düzeyine sahip katılımcıların Bilgi Güvenliği Farkındalığı Ölçeğinin toplamından elde ettikleri puan ortalamalarının 90,87 (ss=31,90) olduğu, üniversite mezunu katılımcıların elde ettikleri puan ortalamalarının 110,14 (ss=29,15) olduğu görülmektedir. Puan ortalamalarının karşılaştırılması sonucunda ise, üniversite mezunu katılımcıların ortalama puanlarının anlamlı olarak daha yüksek olduğu bulunmuştur ($t(496) = -4,505$; $p < ,05$). Bir başka deyişle, üniversite mezunu katılımcılar bilgi güvenliği konusunda lise ve altı eğitim düzeyine sahip katılımcılara oranla daha yüksek farkındalığına sahiptirler.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımı yaşamımızı kolaylaştırmanın yanında pek çok riski ve tehlikeyi de beraberinde getirmiştir. Bu teknolojilerin kötü niyetli ve uygunsuz kullanımının sonucu ortaya çıkabilecek tehditlerin farkında olunmaması ve tehditlerden habersiz olunması nedeniyle bilgi güvenliği riskleri de artmaktadır. Riskleri gidermenin ve kabul edilebilir seviyelere düşürmenin yolu insana yatırım yapmaktan geçmektedir.

Ölçek uygulanan kadın katılımcıların bilgi güvenliği farkındalığı ile erkek katılımcıların bilgi güvenliği farkındalığı benzer seviyede olduğu gözlemlenmiştir. Bu sonuç Keser, Çetinkaya ve Güldüren (2016)'ın ortaöğretim öğrencilerine yönelik yaptığı bilgi güvenliği farkındalığı belirleme çalışmasından farklıdır. Ortaöğretim öğrencileri arasında erkek öğrencilerin bilgi güvenliği farkındalığının kız öğrencilerden daha yüksek olduğu bulunmuştu. Yine Arıtürk (2015)'ün mühendislik öğrencileri arasında yapmış olduğu çalışmada kadınların erkeklere göre bilgi güvenliği ve bilgi farkındalığı konusundaki davranışlarının daha yüksek olduğu görülmüştür.

Kamu çalışanlarının bilgi güvenliği farkındalıkları yaş aralıklarına göre incelendiğinde 40 yaş altı gruplarda bilgi güvenliği farkındalık seviyesinin 40 yaş üstü katılımcıların bilgi güvenliği farkındalık ölçeğinden aldıkları toplam puandan yüksek olduğu görülmektedir. Gökmen ve Akgün (2015) öğretmen adaylarının bilgi güvenliği farkındalığı üzerine yaptıkları çalışmalarında yaşı 30 öğretmen adaylarının bilgi güvenliği bilgilerinde bir farklılığa neden olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Bilgi güvenliği farkındalığı eğitim düzeyine göre incelendiğinde lise ve altı eğitim seviyesine sahip katılımcıların farkındalık seviyelerinin düşük, üniversite ve üstü eğitime sahip katılımcıların ise yüksek olduğu görülmüştür. Oktay ve Çakır (2012) ilköğretim öğretmenleri ile yaptıkları çalışmalarında öğretmenlerin eğitim seviyesi arttıkça farkındalığının arttığı yönünde durumu destekleyen sonuçlara ulaşmışlardır. Bu durumun aksine Mart (2012) ise farklı meslek gruplarından bireylerle yaptığı çalışmada eğitim seviyesinin bilgi güvenliği farkındalığı üzerinde anlamlı bir farklılığının olmadığını söylemektedir.

Yapılan anket çalışmasının genel sonucu değerlendirildiğinde kamu çalışanlarının siber tehditler alt faktöründe düşük seviyede, kişisel verilerin korunması alt faktöründe orta seviyede hesaplanmıştır. Ölçek genelinde ise toplam alınan puan ortalamaları bilgi güvenliği farkındalığının kamu çalışanlarında orta seviyede olduğu göstermektedir. Bu sonuç Ögütçü (2010)'nın kişisel bilişim güvenliği davranışı ve farkındalığı analizi çalışmasındaki sonuçlarla benzerlik göstermektedir.

Alınan tüm tedbirlerin tek başına bilinçli bir kullanıcının yerini alamayacağı değerlendirilmektedir. Bunun için öncelikle bilgi güvenliğine bakış açılarının değiştirilmesi gerekmektedir. Şahinaslan ve arkadaşlarına (2009) göre son yıllarda

kurumlara yapılan saldırılar artık yıkıcı olmaktan ziyade bilgi sızdırma, bilgi hırsızlığı ve istihbarat amacıyla yapılmaktadır. Kurumlarda bilginin paylaşıldığı o bilgiye erişmek için yetkisi olan kişilerin yapacakları çok küçük hatalar ve dikkatsizlikler, bilerek ya da bilmeyerek yapılan her türlü ihmal veya suistimal teknik olarak tüm önlemleri boşa çıkaracaktır. Bu nedenle kurumlar, özellikle kamu kurumları kurum faaliyetlerine uygun olan güvenlik politikalarını da kapsayan kurum çalışanlarının niteliklerine göre sürekli ve düzenli aralıklarla farkındalık eğitimleri vererek kamu bilgi güvenliği kültürü oluşturma noktasında çalışmalıdır.

KAYNAKLAR

- Arıtürk, M. (2015). Bilgi farkındalığı ve bilgi güvenliğinin karşılaştırılması. XVII. Akademik Bilişim Konferansı, Eskişehir.
- Güldüren, C., Çetinkaya, L., Keser, H. (2016) Ortaöğretim Öğrencilerine Yönelik Bilgi Güvenliği Farkındalık Ölçeği (BGFÖ) Geliştirme Çalışması, Ankara üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Ankara.
- Tekerek, M., Tekerek, A. (2013) A Research on Students' Information Security Awareness Turkish Journal of Education, Volume 2, Issue 3, Kahramanmaraş.
- Keser, H., Güldüren, C. (2015). Bilgi Güvenliği Farkındalık Ölçeği (BGFÖ) Geliştirme Çalışması, K. Ü. Kastamonu Eğitim Dergisi, 23 (3), 1167-1184, Kastamonu.
- Gökmen, Ö.F., Akgün, Ö.E. (2015). Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Öğretmen Adaylarının Bilişim Güvenliği Bilgilerinin Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi, Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi Cilt: 44 Sayı:1 Sayfa:61-84, Adana.
- Yılmaz, E., Şahin, Y.L., Akbulut, Y. (2015). Dijital Veri Güvenliği Farkındalığı Ölçeğinin Geliştirilmesi, AJIT-e: Online Academic Journal of Information Technology Cilt/Vol: 6 - Sayı/Num: 21, İstanbul.
- Eminağaoğlu, M., Gökşen, Y. (2009). Bilgi Güvenliği Nedir, Ne Değildir, Türkiye’de Bilgi Güvenliği Sorunları ve Çözüm Önerileri, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt: 11, Sayı:4, İzmir.
- Hekim, H., Başbüyük, O. (2013). Siber Suçlar ve Türkiye’nin Siber Güvenlik Politikaları, Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi, 4(2)

- Erol, O.,Şahin, Y.L, Yılmaz, E., Haseski, H.İ. (2015) Kişisel Siber Güvenliği Sağlama Ölçeği Geliştirme Çalışması, International Journal of Human Sciences, Sakarya.
- Seferoğlu, S., Yıldız Durak, H., Karaoğlu Yılmaz, F.G., Yılmaz, R. (2018) Bilgi Güvenliği Farkındalığı ve Bilgi Güvenliği Politikalarıyla İlgili Bir İnceleme, Eğitim Teknolojileri Okumaları, 3. Bölüm, 29-43, Adapazarı.
- Karaoğlu Yılmaz, F.G., Çavuş Ezin, Ç. (2017) Ebeveynlerin Bilgi Güvenliği Farkındalıklarının İncelenmesi, Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama, 7 (2) , 41-57, Bartın.
- Kuru, H., Ocak, M.A., (2016).Determination of Cyber Security Awareness of Public Employees and Consciousness-rising Suggestions, Journal of Learning and Teaching in Digital Age, Ankara.
- Öğütçü, G. (2010). E-dönüşüm sürecinde kişisel bilişim güvenliği davranışı ve farkındalığın analizi. Başkent Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Mart, İ. (2012). Bilişim kültüründe bilgi güvenliği farkındalığı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Oktay, S. ve Çakır, R. (2012). İlköğretim öğretmenlerinin teknoloji kullanımları ve teknolojiye yönelik tutumları arasındaki ilişkinin incelenmesi. X. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi, Niğde.
- Şahinaslan, E.,Kantürk, A., Şahinaslan, Ö., Borandağ, E. (2009). Kurumlarda Bilgi Güvenliği Farkındalığı, Önemi ve Oluşturma Yöntemleri, 11.Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri, Şanlıurfa.
- Erol.,S.E., (2016). Siber Güvenlik Farkındalığı İçin Yetenek Tabanlı Dinamik Model, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu, Türkiye Elektronik Haberleşme Sektörü Üç Aylık Pazar Verileri Raporu. <https://btk.gov.tr/uploads/pages/pazar-verileri/4-ceyrek-2018kdisi.pdf> 13.09.2019.

D- İKTİSAT - İŞLETME

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE FİNANSAL GELİŞME VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: DOĞRUSAL OLMAYAN KOENTTEGRASYON ANALİZİ

Doç. Dr. Aycan HEPSAĞ
İstanbul Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Burçay YAŞAR AKÇALI
İstanbul Üniversitesi

ÖZET: Bu çalışmanın amacı geliştirmekte olan Brezilya, Çin, Endonezya, Filipinler, Güney Afrika, Güney Kore, Kolombiya, Malezya, Meksika, Peru, Rusya, Şili, Tayland ve Türkiye ülkelerinde finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmaktır. Ülkelere ait finansal gelişme değişkeni olarak özel sektör kredilerinin Gayrisafi Yurtiçi Hâsılaya (GSYİH) oranı değişkeni, ekonomik büyüme değişkeni olarak ise reel GSYİH değişkeni dikkate alınmıştır. Değişkenlere ait veriler yıllık olarak Dünya Bankası gelişme göstergeleri veritabanından elde edilmiştir. Ampirik analizde finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişki Kapetanios vd. (2006) tarafından geliştirilen doğrusal olmayan koentegrasyon testi ile araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre geliştirmekte olan ülkelerde finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasından herhangi bir ilişki bulunmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geliştirmekte olan ülkeler, finansal gelişme, doğrusal olmayan koentegrasyon

The Relationship between the Financial Development and Economic Growth in Developing Countries: Nonlinear Cointegration Analysis

ABSTRACT: The goal of the paper is to investigate the relationship between financial development and economic growth in the developing countries which are Brazil, China, Chili, Colombia, Indonesia, Malaysia, Mexico, Peru, Philippines, Russia, South Africa, South Korea, Thailand and Turkey. The financial development variable is

considered as the ratio of domestic credit to private sector (of GDP) and the economic growth variable is taken into account as the real GDP. The annual dataset belongs to financial development and economic growth is obtained from the World Development Indicators database. In the empirical analysis, we investigate the long-run relationships between financial development and economic growth using the nonlinear cointegration test proposed by Kapetanios et al. (2006). The empirical findings support that there does not exist any relationship between financial development and economic growth in developing countries.

Keywords: Developing countries, financial development, non-linear cointegration

GİRİŞ

Ülkelerin ekonomik gelişmelerinde finansal sistemler önemli rol oynamaktadır. Finansal piyasalarda ödünç alınabilir fonları borç alabilecek durumdaki ekonomik birimlerin bu fonları yatırım ve tüketim harcamalarında kullanması ekonomik gelişmeyi olumlu yönde etkilemektedir. Bu açıdan bakıldığında ülkelerin finansal sistemlerinin gelişmişliği ve bu gelişmişliği sağlayacak politikaların uygulanması da büyük önem arz etmektedir.

Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki teorik ilişkiler literatürde yaygın olarak dört yaklaşım altında özetlenebilir. İlk olarak arz yönlü yaklaşımda, finansal gelişmenin ekonomik büyümeye neden olduğu vurgulanmaktadır. İkinci olarak talep yönlü yaklaşım ise, ekonomik büyümenin finansal gelişmeyi uyardığı şeklindedir. Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkisi ile ilgili üçüncü hipotez, mali ve reel sektörlerin birbirlerinin gelişmesini teşvik ettiği yani iki değişken arasında çift yönlü nedenselliğin bulunduğu işaret etmektedir. Son olarak Lucas (1988) ve Stern (1989)'in öncülüğünü yaptığı dördüncü yaklaşıma göre, finansal gelişme ve ekonomik büyüme birbirinden bağımsızdır.

Finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki uzun yıllardır tartışılan bir konu olmasına rağmen, gerek teorik gerekse ampirik bulgular finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye ait bir görüş birliği bulunmamaktadır. Literatürde gelişmekte olan ülkeler için yapılan çalışmalarda ortaya çıkan sonuçlar genel olarak finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında tek yönlü ya da çift yönlü bir ilişkinin bulunduğu yöneliktir. Literatüre ait geniş bir taramaya Kılıç vd. (2019), Aydın (2019) ve Erataş-Sönmez ve Sağlam (2019) tarafından yapılan çalışmalardan ulaşılabilmektedir.

Bu çalışmanın amacı geliştirmekte olan Filipinler, Güney Kore, Hindistan, Malezya, Meksika, Mısır, Pakistan, Şili, Tayland ve Türkiye ülkelerinde finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmaktır. Çalışma literatürde finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Kapetanios vd. (2006) tarafından geliştirilen koentegrasyon testi ile araştıran ilk çalışmadır.

Çalışmanın ikinci kısmında ekonometrik yöntem, üçüncü kısımda veri setine ve ampirik sonuçlara yer verilmektedir. Dördüncü ve son kısımda ise analizden elde edilen sonuçlar tartışılmaktadır.

1. EKONOMETRİK YÖNTEM

Bu çalışmada koentegrasyonun araştırılmasında doğrusal dışılığı dikkate alan, Kapetanios vd. (KSS) (2006) tarafından geliştirilen doğrusal olmayan koentegrasyon testleri kullanılmıştır. Kapetanios vd. (2006) tarafından geliştirilen testler kalıntılara dayalı testler olup Engle ve Granger (1987) tarafından geliştirilen doğrusal koentegrasyon testinin doğrusal dışı ilişkileri dikkate alan yapıya genişletilmiş halidir.

KSS koentegrasyon testinde Engle-Granger testinde olduğu gibi iki aşamalı bir yöntem izlenmektedir. KSS testinin ilk aşamasında uzun dönem modeli en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilmekte; ikinci aşamada elde edilen kalıntıların doğrusal olmayan üssel yumuşak geçişli otoregresif (ESTAR) süreç izlediği varsayılarak aşağıdaki doğrusal olmayan “Yumuşak Geçişli Hata Düzeltme Modeli (STR-ECM)” dikkate alınmaktadır (Kapetanios vd., 2006: 284):

$$\Delta y_t = \phi u_{t-1} + \gamma u_{t-1} \left(1 - e^{-\theta(u_{t-1}^2)} \right) + \psi' \Delta \mathbf{x}_t + \sum_{i=1}^p \omega_i' \Delta \mathbf{z}_{t-i} + \varepsilon_t, \quad \Delta \mathbf{x}_t = \sum_{i=1}^p \Gamma_i' \Delta \mathbf{z}_{t-i} + \boldsymbol{\eta}_t \quad (1)$$

(1) no’lu gösterimde $\mathbf{z}_t = (y_t, \mathbf{x}_t')'$, birinci mertebeden durağan $(I(1))$ $n \times 1$ boyutlu değişken olarak tanımlanmaktadır. Burada y_t skaler bir değişken, $\mathbf{x}_t' = (x_{1t}, \dots, x_{kt})$ ise $k \times 1$ boyutlu değişken vektörüdür ve u_t , uzun dönem modeline ait hata terimi olup $u_t = y_t - \beta_x' \mathbf{x}_t$ şeklinde ifade edilmektedir.

Kapetanios vd. (2006), (1) no’lu gösterimde yer alan doğrusal olmayan hata düzeltme modelinden hareketle koentegrasyon ilişkisinin sınanmasında $H_0 : \theta = 0$ sıfır hipotezinin $H_0 : \theta > 0$ alternatif hipotezine karşı test edilmesini önermişlerdir. Bu yaklaşımda koentegrasyonun olmadığını ifade eden sıfır hipotezine karşın doğrusal olmayan ESTAR koentegrasyonun varlığını ifade eden alternatif hipotez test

edilmektedir. Ancak (5) no'lu doğrusal olmayan hata düzeltme modelinde yer alan γ parametresi sıfır hipotezinde tanımlı değildir. Bu sorunun üstesinden gelinebilmesi amacıyla Kapetanios vd. (2003) tarafından izlenen yaklaşım ile doğrusal olmayan hata düzeltme modeline birinci mertebeden Taylor açılımı uygulanmaktadır. Birinci mertebeden Taylor açılımında alternatif hipotez altında $\phi \neq 0$ gibi durum dikkate alınarak Kapetanios vd. (2006) tarafından 2 farklı test istatistiği önerilmiştir.

F_{NEC} ve F_{NEC}^* olarak tanımlanan iki test istatistiği için (1) no'lu doğrusal olmayan hata düzeltme modelinde, alternatif hipotez altında $\phi \neq 0$ olduğu duruma izin veren birinci mertebeden Taylor açılımı kullanılmaktadır ve aşağıdaki yardımcı regresyon modeline ulaşılmaktadır (Kapetanios vd., 2006: 284):

$$\Delta y_t = \delta_1 \hat{u}_{t-1} + \delta_2 \hat{u}_{t-1}^2 + \delta_3 \hat{u}_{t-1}^3 + \psi' \Delta \mathbf{x}_t + \sum_{i=1}^p \omega_i' \Delta \mathbf{z}_{t-i} + \varepsilon_t \quad (2)$$

(2) no'lu yardımcı regresyon modelinde $\hat{u}_t$, $\hat{u}_t = \hat{y}_t - \hat{\beta}'_x \mathbf{x}_t$ biçiminde, testin ilk aşamasında, uzun dönem modelinden elde kalıntıları göstermektedir. En küçük kareler yöntemi ile tahmin edilen bu modelde $\delta_1 = \delta_2 = \delta_3 = 0$ sıfır hipotezi tanımlanmakta ve $\delta_1 \neq \delta_2 \neq \delta_3 \neq 0$ alternatif hipotezine karşı sınanmaktadır. Katsayılarla getirilen kısıtlara dayalı olarak F_{NEC} test istatistiği hesaplanmaktadır.

İkinci test istatistiği olan F_{NEC}^* istatistiğinin elde edilmesinde ise aşağıdaki yardımcı regresyon modeli temel alınmaktadır:

$$\Delta y_t = \delta_1 \hat{u}_{t-1} + \delta_3 \hat{u}_{t-1}^3 + \psi' \Delta \mathbf{x}_t + \sum_{i=1}^p \omega_i' \Delta \mathbf{z}_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

(3) no'lu yardımcı regresyon modeli en küçük kareler yöntemiyle tahmin edildikten sonra, koentegrasyonun testinde $\delta_1 = \delta_3 = 0$ sıfır hipotezi, $\delta_1 \neq \delta_3 \neq 0$ alternatif hipotezine karşı test edilmektedir ve bu modelde de katsayılarla getirilen kısıtlar üzerinden F_{NEC}^* test istatistiği elde edilebilmektedir. Hesaplanan F_{NEC} ve F_{NEC}^* test istatistiklerinin Kapetanios vd. (2006) tarafından elde edilen kritik değerlerden büyük olması durumunda koentegrasyonun olmadığını ifade eden sıfır hipotezi, doğrusal olmayan ESTAR koentegrasyonun varlığına karşı reddedilmektedir.

Kapetanios vd. (2006) tarafından belirtildiği üzere geliştirmiş oldukları doğrusal olmayan koentegrasyon testinde yardımcı regresyon modellerine sabit ve trend gibi deterministik bileşenlerin eklenmesi uygun olmamaktadır. Bunun yerine üç farklı alternatif üzerinden hareket edilmektedir; analizde kullanılan zaman serileri i)

ham (raw) şekilde, ii) ortalamadan arındırılmış (demeaned) şekilde, iii) ortalamadan ve trendden arındırılmış (demeaned and detrended) şekilde kullanılabilmektedir.

2. VERİ SETİ VE AMPİRİK BULGULAR

Filipinler, Güney Kore, Hindistan, Malezya, Meksika, Mısır, Pakistan, Şili, Tayland ve Türkiye ülkelerine ait finansal gelişme değişkeni olarak özel sektör kredilerinin Gayrisafı Yurtiçi Hâsılaya (GSYİH) oranı değişkeni, ekonomik büyüme değişkeni olarak ise reel GSYİH değişkeni dikkate alınmıştır. Değişkenlere ait veriler 1960-2018 dönemini kapsamakta olup yıllık olarak Dünya Bankası gelişme göstergeleri veritabanından elde edilmiştir.

Kapetanios vd. (2006) tarafında geliştirilen koentegrasyon testinin uygulanabilmesi için analizde kullanılan değişkenlerin birinci mertebeden durağan değişkenler olması gerekmektedir. Bu nedenle ampirik analizde koentegrasyon testinin uygulanmasından önce değişkenlerin durağanlık mertebelerinin belirlenmesi amacıyla ADF birim kök testi kullanılmıştır. Değişkenlerinin düzey ve birinci fark değerlerine uygulanan ADF birim kök testi sonuçları Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Değişkenlere ait ADF Birim Kök Testi Sonuçları

	$LNFG_t$			$LNGSYİH_t$		
	ADF (Dü- zey)	ADF (Dü- Fark)	(Birinci Fark)	ADF (Dü- zey)	ADF (Dü- Fark)	(Birinci Fark)
FİLİPİNLER	-2.75589 (1)	-5.12184* (0)		-0.93729 (1)	-3.23535* (0)	
GÜNEY KORE	-2.21956 (1)	-7.05566* (0)		-2.82159 (3)	-2.09243* (1)	
HİNDİSTAN	-3.42950 (10)	-3.26615* (1)		-0.08416 (0)	-7.37518* (3)	
MALEZYA	-1.08854 (3)	-2.44573* (2)		-1.59102 (0)	-6.63837* (0)	
MEKSİKA	-2.69098 (5)	-3.05870* (6)		-2.48532 (1)	-4.91211* (0)	
MISIR	-1.22721 (0)	-7.84959* (0)		-1.94169 (4)	-2.12244* (3)	
PAKİSTAN	-3.81146* (1)	-		-2.39943 (0)	-5.97550* (0)	

ŞİLİ	-3.08315 (4)	-2.26477* (4)	-2.01324 (1)	-4.75734* (0)
TAYLAND	-1.39625 (1)	-3.62526* (0)	-1.70293 (1)	-2.54603* (0)
TÜRKİYE	-0.90198 (2)	-6.38171* (0)	-2.10447 (0)	-3.26737* (1)

Notlar: *%5 anlamlılık düzeyinde sıfır hipotez olan birim kökün varlığının reddedildiğini göstermektedir. Parantez içindeki değerler Akaike bilgi kriterine (AIC) göre belirlenen gecikme uzunluklarıdır.

Tablo 1’de sunulan ADF birim kök testi sonuçlarına göre Filipinler, Güney Kore, Hindistan, Malezya, Meksika, Mısır, Şili, Tayland ve Türkiye’ye ait finansal gelişme ve GSYİH değişkenlerinin düzeyleri için %5 anlamlılık seviyesinde birim kök hipotezi reddedilememektedir. Ancak bu değişkenlerin birinci farklarına uygulanan ADF birim kök testi sonuçlarına göre ise durağan hale geldikleri görülmektedir. Diğer taraftan Pakistan için finansal gelişme değişkeninin düzeyi %5 anlamlılık seviyesinde durağan değişken olarak belirlenmişken, GSYİH değişkeni ise birinci farkında durağan olarak belirlenmiştir. Bu sonuçlara göre Filipinler, Güney Kore, Hindistan, Malezya, Meksika, Mısır, Şili, Tayland ve Türkiye ülkelerine ait finansal gelişme ve GSYİH değişkenleri birinci mertebeden durağan değişkenler oldukları için Kapetanios vd. (2006) koentegrasyon testinin uygulanmasının mümkün olduğuna karar verilmiştir. Bu kapsamda Pakistan’a finansal gelişme ve GSYİH değişkenlerinin durağanlık mertebeleri farklı olduğu için bu ülke için koentegrasyon testi uygulanamamıştır.

Filipinler, Güney Kore, Hindistan, Malezya, Meksika, Mısır, Şili, Tayland ve Türkiye ülkelerinde finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin Kapetanios vd. (2006) koentegrasyon testi ile araştırılmasında değişkenlerin trendden arındırılmış hali dikkate alınmıştır. Finansal gelişme ve GSYİH değişkenlerinin ayrı ayrı bağımlı değişken kabul edilerek uygulanan F_{NEC} ve F_{NEC}^* test istatistiklerine ait sonuçlar Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: KSS Doğrusal Olmayan Koentegrasyon Testi Sonuçları

	Bağımlı Değişken: $LNFG_t$		Bağımlı Değişken: $LNGSYIH_t$	
	$F_{NEC,t}$	$F_{NEC,t}^*$	$F_{NEC,t}$	$F_{NEC,t}^*$
FİLİPİNLER	5.23835* (8)	7.95920* (8)	1.18211* (1)	1.21441* (1)
GÜNEY KORE	1.51413* (8)	2.04210* (8)	1.47847* (0)	0.03031* (1)
HİNDİSTAN	5.21584* (5)	7.35808* (5)	0.59745* (0)	0.27304* (0)
MALEZYA	0.69304* (4)	1.05910* (4)	1.93221* (0)	2.03580* (0)
MEKSİKA	8.34839* (5)	12.49200* (5)	0.65623* (0)	0.75467* (0)
MISIR	4.80874* (8)	3.87190* (7)	3.52339* (1)	4.42347* (1)
ŞİLİ	10.36010* (10)	8.11793* (10)	2.10174* (1)	2.84285* (1)
TAYLAND	3.25220* (1)	4.96182* (1)	1.92215* (1)	2.93511* (1)
TÜRKİYE	1.34632* (10)	2.10305* (10)	4.29996* (0)	6.56511* (0)

Notlar: *%5 anlamlılık düzeyinde sıfır hipotezi olan koentegrasyonun olmadığı ifade eden hipotezin reddedilemediğini göstermektedir. Parantez içindeki değerler Akaike bilgi kriterine (AIC) göre belirlenen gecikme uzunluklarıdır.

Tablo 2’de verilen F_{NEC} ve F_{NEC}^* test istatistiklerine ait sonuçlara göre bağımlı değişkenin finansal gelişme olduğu durumda %5 anlamlılık düzeyinde Filipinler, Güney Kore, Hindistan, Malezya, Meksika, Mısır, Şili, Tayland ve Türkiye için sıfır hipotezi olan koentegrasyonun olmadığı hipotezi reddedilememektedir. Buna göre uzun dönemde ekonomik büyümeden finansal gelişmeye doğru herhangi bir ilişkiye rastlanmamıştır. Diğer taraftan bağımlı değişkenin ekonomik büyüme olduğu durumda da %5 anlamlılık düzeyinde Filipinler, Güney Kore, Hindistan, Malezya, Meksika, Mısır, Şili, Tayland ve Türkiye için sıfır hipotezi olan koentegrasyonun olmadığı hipotezi reddedilememektedir. Buna göre uzun dönemde finansal gelişmeden ekonomik büyümeye doğru herhangi bir ilişki bulunmamaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmada gelişmekte olan Filipinler, Güney Kore, Hindistan, Malezya, Meksika, Mısır, Pakistan, Şili, Tayland ve Türkiye ülkelerinde finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki Kapetanios vd. (2006) tarafından geliştirilen ko-entegrasyon testi ile araştırılmaktadır.

Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre Filipinler, Güney Kore, Hindistan, Malezya, Meksika, Mısır, Pakistan, Şili, Tayland ve Türkiye ülkelerinde finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişkiye ait bulgu elde edilememiştir.

Gelişmekte olan ülkelere diğer çalışmalardan farklı olarak finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişkiye rastlanmaması Lucas (1988) ve Stern (1989) tarafından dile getirilen görüşü desteklemektedir. Bu görüşe göre, gelişmekte olan ülkelere ekonomik büyüme, fiziksel ve beşeri sermaye olmak üzere iki temel kaynaktan meydana gelmektedir ve finansal gelişmenin bu iki kaynak üzerinde dikkate değer bir etkisi bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- AYDIN, Y. (2019). “Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Kırılgan Beşli Ülkeleri İçin Analizi”, *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 4 (1): 37-49.
- ENGLE, R. F. ve GRANGER, C. W. (1987). “Co-integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing”, *Econometrica*, 55 (2): 251-276.
- ERATAŞ-SÖNMEZ, F. ve SAĞLAM, Y. (2019). “Gelişmekte olan Ülkeler için Finansal Gelişim ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Panel Nedensellik Analizi”, *Sosyoekonomi*, 27 (42): 87-106.
- KAPETANIOS, G., SHIN, Y. ve SNELL, A. (2003). “Testing for a Unit Root in the Nonlinear STAR Framework”, *Journal of Econometrics*, 112(2), 359-379.
- KAPETANIOS, G., SHIN, Y. ve SNELL, A. (2006). “Testing for Cointegration in Nonlinear Smooth Transition Error Correction Models”, *Econometric Theory*, 22 (2): 279-303.
- KILIÇ, M., GÜRBÜZ, A. ve AYRIÇAY, Y. (2019). “Finansal Gelişmenin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Örneği”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9 (1): 53-68.
- LUCAS, R. E. (1988). “On the Mechanics of Economic Development”, *Journal of Monetary Economics*, 22 (1): 3-42.
- STERN, N. (1989). “The Economics of Development: A Survey”, *The Economic Journal*, 99 (397): 597-685.

IS ECONOMIC CRISIS RESOLVED IN EUROPE?: AN EVALUATION SPECIFIC TO PIIGS COUNTRIES

Öğr. Gör. Ferhat APAYDIN
Adıyaman Üniversitesi

Dr. Samet ZENGİNOĞLU
Adıyaman Üniversitesi

ABSTRACT: 21st century has brought along some crises for Europe. In addition to political and institutional crises, economic/financial crises have also led the agenda items discussed specifically in relation to Europe. The financial crisis, which was brought to the agenda in 2008 in the USA, affected Europe in a short time, also with the undeniable effect of globalization. Especially Portugal, Italy, Ireland, Greece and Spain, known as PIIGS countries, were among the EU member countries, which felt this effect the most deeply. Nevertheless, it does not seem possible to relate the dimension of the crisis reflected on PIIGS countries solely to the developments experienced in the USA. Broadly, that it was not complied with Maastricht criteria strictly and specifically Greece's unethical behaviours were the other factors that triggered this process. Even though in the literature, predominantly the USA and Europe dimensions of this crisis and its reflections on Turkey were examined, in this study, whether PIIGS countries were able to overcome the crisis after a period of more than ten years was analysed based on certain data. Although it was found that the countries concerned other than Greece were partially successful in the light of some data, it was observed that Greece still experiences the process of crisis under many economic headings.

Keywords: Europe, Crisis, Debt Crisis, PIIGS Countries.

Avrupa'da Ekonomik Kriz Aşıldı mı? PIIGS Ülkeleri Özelinde Bir Değerlendirme

ÖZET: 21. yüzyıl Avrupa için birtakım krizleri beraberinde getirmiştir. Politik ve kurumsal temelli krizlerin yanı sıra ekonomi/finans temelli krizler de Avrupa özelindeki tartışılan gündem maddelerinde ilk sıralarda yer almıştır. 2008 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) gündeme gelen finansal kriz küreselleşmenin de göz ardı edilemez etkisi ile kısa sürede Avrupa'yı etkilemiştir. Özellikle PIIGS ülkeleri olarak tanımlanan Portekiz, İtalya, İrlanda,

Yunanistan ve İspanya bu etkiyi en derinden hisseden AB üyesi ülkeler arasında yer almışlardır. Bununla birlikte krizin PIIGS ülkelerine yansıyan boyutunu sadece ABD’de yaşanan gelişmelerle ilişkilendirmek mümkün görünmemektedir. Genel bağlamda Maastricht kriterlerine tam manasıyla uyulmaması ve özelde Yunanistan’ın etik dışı davranışları bu süreci tetikleyen diğer faktörler olmuşlardır. Literatürde çokça bu krizin ABD ve Avrupa boyutu ile Türkiye yansımaları incelenmiş olmasına karşın, bu çalışma aradan geçen on yıldan uzun bir sürenin ardından PIIGS ülkelerinin krizi aşıp aşamadığını belirli veriler üzerinden analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında Yunanistan haricinde ilgili ülkelerin bazı veriler ışığında görece başarı elde etmiş olduğu tespit edilmesine rağmen, Yunanistan’ın halen birçok ekonomik başlık altında kriz sürecini yaşamaya devam ettiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Avrupa, Kriz, Borç Krizi, PIIGS Ülkeleri.

INTRODUCTION

When we investigate economic crises faced by the World economy from the 20th to 21st century, the Great Depression of 1929 and the petrol crisis of the 1970s are two examples of these crises. In addition, other economic crises having occurred in the 1990s including 1994 and 1995 Mexican crisis, 1997 Southeast Asian crisis, 1998 Russian Crisis, and 1999 Argentinian Crisis (Yıldırım, 2010: 47). Lastly, an economic crisis which emerged in the second half of 2007 and transformed into a global financial crisis in the last quarter of 2008 peaked in the first quarter of 2009. This crisis carries several reflections within its own context, in terms of reasons and consequences for the U.S. Apart from that, one of the regions affected by this crisis was Europe given its global dimensions.

At the beginning of the 21st century, Europe (the EU) faced several crises. One of these crises was the European debt crisis. Even though there are various reasons specific to the EU for the European debt crisis, 2008 global financial crisis is the founding basis for factors triggering a debt crisis in Europe. Countries deeply affected by the European debt crisis are so called the PIIGS countries (Portugal, Ireland, Italy, Greece, and Spain). These countries went through disadvantaged indicators and periods in terms of debt, unemployment, income per capita, and growth rates, and even some of them continues to perform under those conditions.

This study aims to evaluate whether the same situation is still relevant for PIIGS countries. That is, did PIIGS countries manage to overcome the European debt crisis considering a remarkable period of time passed after the crisis? This study consists of two chapters within the framework of this question determined as the focus. In the first chapter, the historical background of 2008 global financial crisis is

analyzed as an important factor causing the European debt crisis. The reasons for the crisis regarding the U.S. and its Radius will be mentioned in this chapter. In the second chapter, the European aspect of the crisis is analyzed in terms of PIIGS countries as well as the position/situation of the crisis regarding Europe in light of various data.

1. THE HISTORICAL BACKGROUND OF THE CRISIS: 2008 GLOBAL FINANCIAL CRISIS

Primarily, two factors come to the foreground when we focus on the reasons of the crisis from a general to specific perspective regarding the 2008 global financial crisis. In this aspect, the notion of globalization constitutes one of the factors central to discussions on economic crises. The second factor is that capitalism, by its nature, and its dynamism may cause crises that are inevitable (Engin and Göllüce, 2016: 28). When analyzed in a more specific way, two separate subjects that economists agree to be reasons of this crisis in general terms are in evidence. One of these is the mortgage loan outbreak, resulting from the housing industry whereas the other one is the high prices in housing (Kaderli and Küçükkaya, 2012: 86; Mohan, 2009). This process can be summarized as the fact that banks confiscated mortgaged houses due to the inability of especially insolvent people (below threshold) to pay their debts. Housing prices that were too high at the beginning went through radical downfalls when banks performed confiscation when they did not receive credit payment. The prices of these confiscated houses were so low that it would not cover unreturned loans, and banks started to go bankrupt.

It is not possible to state that the financial crisis of 2008 was a sudden and abrupt one. In other words, this point regarding the crisis was reached gradually in the U.S. As a matter of fact, the beginning of this process dates back to the 1990s. (Berberoğlu, 2001: 108). Since the beginning of 1990s, the capital increased due to low interest rates and keeping them low, and this caused a remarkable increase in consumption expenditures of the American society. Moreover, banks took important steps in supporting an increase in mortgage loans due to increasing house prices (Engin and Göllüce, 2016: 29). Therefore, the process even reached to below-threshold loans. It can be said that below-threshold loans were one of the most important factors causing the crisis.

In the 2000s, the economic stagnation of 2001 and 2002 caused the US FED to lower short-term interest rates. The FED lowered its short-term interest rates from 6.5% (2001) to 1% in 2003 to invigorate the economy. However, lowering short-term interest rates caused the interest rates to decrease for “floating-rate” mortgages (Polat, 2018: 178). Therefore, the demand for houses increased in the first place, and

afterwards, house prices began to increase. A similar increase in prices also occurred before the 2008 crisis. However, the subsequent downfall for prices became one of the initial factors for an inescapable process. In fact, people who purchased houses with loans had to sell their houses; thereby losing the opportunity to pay their loans to banks. Similarly, banks could not cover the loans they had granted by selling confiscated houses. This situation increased the amount of unpaid of loans, called toxic mortgages in banks, and caused liquidity and financing problems for banks (Göçer and Özdemir, 2012: 194).

The first big reflection of the crisis was probably seen in finance companies and banks. First, Bearn Stearns, an investment bank who held a substantial number of high-risk mortgages at the time, went bankrupt in March 2008 (Oğuz and Pehlivan, 2012: 3). In September 2008, the 158-year-old financial giant Lehman Brothers went bankrupt (see Daumal, 2018: 3; Göçer and Özdemir, 2012: 194). At this point, given that the number of banks going bankrupt in the U.S. was 3 in 2007, 25 in 2008, and 140 in 2009; the destructive aspect of the crises can be seen more clearly (Oğuz and Pehlivan, 2012: 4).

2. EUROPEAN ASPECT OF THE CRISIS

The crisis, defined as a “big stagnation” for the first time since the World War Two (Verick and Islam, 2010: 3), had global effects (McKibbin and Stoeckel, 2009). Growth rates decreased in affected countries, employment shrank, several financial institutions, as stated, faced serious damages, states undertook some of these damages, and this fiscal burden had negative effects on government debt stock and budgetary deficits (Yılmaz, 2013: 57). It is a given that economic developments in EU countries became the focus of remarkable discussions in countries affected by this crisis. This crisis in Europe affected especially some EU countries such as Greece, Ireland, Spain, Portugal and Italy (Kaderli and Küçükaya, 2012: 86). This also caused decrease in growth rates of most EU countries -a recession in the Eurozone-, as well as decrease in employment, inflation, global trade and financial flows (Ulusoy and Ela, 2015: 388).

As it was the case in the U.S., the roots of the crisis faced by Italy, Portugal, Greece and Spain in the European Union also dates back to way before the 2008 global financial crisis. The countries in question formed the basis for an increase in their government debt by making social expenditures out of proportion to their levels of income (Gümüş and Tatlıyer, 2013: 22). Moreover, they faced several problems such as disruption in their expenditure discipline with the transition into Euro and the possibility of borrowing with low interest rates. When faced with the crisis

of 2008, Maastricht criteria (convergence criteria) were constantly violated (Yılmaz, 2013: 59). Thus, it would not be accurate to associate the crisis that the EU had to face only with developments in the U.S. In this context, internal affairs of the Union also played an active role. As a matter of fact, it is possible to classify Greece's unethical behavior as one of the reasons for the crisis in a more specific way. After Greece concealed its accounts through an agreement with Goldman Sachs for 50 million dollars, Greece would get higher credit rating from other institutions. As a result of this, the budgetary deficit for 2009 was announced to be 12.7%. However, it was later understood that the real budgetary deficit was 15.4%. At the end, Greece became insolvent in early 2010 and caused the crisis to get even deeper in the Eurozone (Ay and Uçar, 2015: 24).

At this point, it seems possible to focus on the research question in light of various data in order to analyze in what position/situation this crisis is in Europe in terms of PIIGS countries is. This process could be initiated using the unemployment figures of in the 2015-2018 period for the PIIGS countries.

Table 1. PIIGS Countries Unemployment, Total (% of total labor force, 2005-2018)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Italy	7.7	6.8	6.1	6.7	7.7	8.4	8.4	10.7	12.1	12.7	11.9	11.7	11.2	10.2
Ireland	4.3	4.4	5.0	6.8	12.6	14.5	15.4	15.5	13.7	11.9	9.9	8.4	6.7	5.7
Portugal	7.6	7.6	8.0	7.6	9.4	10.8	12.7	15.5	16.2	13.9	12.4	11.1	8.9	6.9
Spain	9.1	8.5	8.2	11.3	17.9	19.9	21.4	24.8	26.1	24.4	22.1	19.6	17.2	15.5
Greece	10.0	9.0	8.4	7.8	9.6	12.7	17.9	24.4	27.5	26.5	24.9	23.5	21.5	19.2

Source: WB, 2019.

In terms of unemployment rates, there has been a serious improvement in PIIGS countries, except for Greece. However, as it can be seen in Table 1, it is observed that there has been a successful process even in Greece, compared to the 2013-2014 period where unemployment rate peaked. For instance, unemployment rate in Greece dropped by approximately 9 points in 2018 when compared to 2013. Nonetheless, when analyzed in average, unemployment rate is still high in Greece and partially in

Spain. It turns out that these two countries have not completely overcome the crisis as of now. Moreover, the same situation is also accurate for even other countries except for Ireland and Portugal. Ireland and Portugal managed to implement remarkably successful policies in reducing unemployment rate. They even managed to achieve unemployment rate as low as those of pre-2008 crisis.

Table 2. PIIGS Countries Unemployment, Youth Total (% of total labor force ages 15-24, 2005-2018)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Italy	24.1	21.8	20.4	21.2	25.4	28.0	29.3	35.5	40.3	42.9	40.5	37.9	34.8	31.5
Ireland	8.3	8.3	9.2	13.6	24.8	28.3	29.7	30.9	26.9	23.6	20.5	17.0	14.5	13.5
Portugal	16.2	16.5	16.7	16.7	20.3	22.7	30.3	38.0	38.2	34.8	32.0	28.0	23.9	20.3
Spain	19.7	18.0	18.2	24.6	37.9	41.7	46.4	53.1	55.7	53.4	48.5	44.6	38.7	34.3
Greece	25.7	24.8	22.5	21.7	25.6	32.9	44.6	55.2	58.2	52.4	49.8	47.3	43.5	39.5

Source: WB, 2019.

When we look at youth unemployment rate in PIIGS countries (table 2), there has not been a success story except for Ireland and partially Portugal. In fact, an improvement has been observed in all countries compared to the 2013-2014 period, however it is not sufficient except for Ireland. In that context, it can be said that youth unemployment rate is still very high in these countries. Contribution to employment by youth is one of the most important economic problems for every country since youth employment brings the implementation of rather difficult policies due to problems such as the demand for higher salaries, the inability to employ them under any working conditions, and youth not being picky with the jobs. For those reasons, Ireland's success in youth employment should be appreciated. Ireland managed to decrease its youth unemployment rate from 31% (2012) to 13%. In addition, it is highly probable that youth unemployment rate in Portugal will decrease in the short term. Therefore, Ireland and Portugal have considerably overcome the crisis. However, the process of overcoming the crisis is still ongoing and it is a rather slow process in other countries. The struggle against youth unemployment has been successful in

recent years especially in Spain and Greece even though it has been rather a difficult process.

Table 3. PIIGS Countries Unemployment, Female (% of female labor force, 2005-2018)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Greece	15.5	13.8	13.0	11.6	13.3	16.4	21.6	28.3	31.4	30.2	28.9	28.2	26.1	23.9
Spain	12.0	11.4	10.7	12.8	18.1	20.2	21.8	25.0	26.7	25.4	23.6	21.4	19.0	17.6
Italy	10.1	8.8	7.8	8.5	9.2	9.6	9.6	11.8	13.1	13.8	12.7	12.8	12.4	11.2
Ireland	4.0	4.2	4.9	5.7	9.5	11.4	12.5	12.7	12.4	10.9	8.9	7.6	6.3	5.5
Portugal	8.6	8.9	9.5	8.8	10.1	11.9	13.0	15.5	16.4	14.3	12.7	11.2	9.3	7.4

Source: WB, 2019.

The female unemployment is one of the fundamental problems that many countries need to overcome. Table 3 shows the female unemployment rates of the PIIGS countries. These rates indicate female unemployment within the female labor force. According to the table, all the countries, except for Greece, remarkably managed to implement successful policies in eliminating negative effects of the crisis in recent years compared to the 2013-2014 period where the crisis was most felt in terms of female employment. However, despite the painful periods it had to endure, Greece managed to decrease its female unemployment rate by approximately 10 points compared to 2013. It seems that Greece, where female unemployment rates are already high, will overcome the crisis in the long term as long as it keeps implementing constructive solution, even though it is unlikely that Greece will overcome the crisis in the short term. In addition, although female unemployment rate is still high in Spain, it is not as high as that of Greece. After all, there is a similarity between successful policies of Spain and Greece in reducing female unemployment rate. As it can be seen in the table, Spain has also decreased its female unemployment rate by approximately 10 points in the recent period compared to 2013. From a different perspective, it can be said that Greece and Spain take more serious steps than other countries in terms of unemployment. In other words, there has not been any country, except for Greece and Spain, who managed to decrease its female unemployment rate by approximately 10 points from 2013 to 2018. However, we should pay attention to the

fact that Ireland and Portugal managed to achieve female unemployment rate as low as those of pre-crisis. Moreover, although female unemployment rate is not dramatically high, Italy has not yet managed to achieve pre-crisis levels in terms of female unemployment rate.

Table 4. PIIGS Countries GDP growth (annual %, 2005-2018)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Italy	0.9	2.0	1.5	-1.1	-5.5	1.7	0.6	-2.8	-1.7	0.1	0.9	1.1	1.7	0.9
Ireland	5.7	5.0	5.3	-4.4	-5.0	1.9	3.7	0.2	1.3	8.8	25.1	5.0	7.2	6.7
Portugal	0.8	1.6	2.5	0.2	-3.0	1.9	-1.8	-4.0	-1.1	0.9	1.8	1.9	2.8	2.1
Spain	3.7	4.2	3.8	1.1	-3.6	0.0	-1.0	-2.9	-1.7	1.4	3.6	3.2	3.0	2.6
Greece	0.6	5.7	3.3	-0.3	-4.3	-5.5	-9.1	-7.3	-3.2	0.7	-0.4	-0.2	1.5	1.9

Source: WB, 2019.

Table 4 demonstrates the growth rates in the PIIGS countries. This table bears a resemblance to Table 2. Ireland's success in Table 2 can also be seen here since Ireland is showcasing an incredible and consistent growth performance. In addition, Spain and Portugal have managed to recuperate in recent years. Moreover, Greece achieved an important growth rate in recent years compared to previous years, even though Greece was affected by the crisis the most. It can be said that the PIIGS countries have in fact started to recuperate in terms of growth axis since all these countries have begun to obtain positive growth rates and it seems that this will be consistent.

Table 5. PIIGS Countries GDP per capita (current US\$, 2006-2018)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Italy	33.411	37.699	40.640	36.977	35.849	38.335	34.814	35.370	35.397	30.171	30.831	32.155	34.318
Ireland	54.306	61.360	61.262	52.105	48.712	51.944	48.946	51.665	55.628	61.909	63.559	68.942	77.450
Portugal	19.821	22.780	24.816	23.064	22.539	23.196	20.577	21.619	22.078	19.253	19.977	21.291	23.146
Spain	28.483	32.709	35.579	32.334	30.737	31.835	28.564	29.212	29.623	25.817	26.622	28.208	30.524
Greece	24.801	28.827	31.997	29.711	26.918	25.916	22.243	21.875	21.761	18.168	18.117	18.884	20.324

Source: WB, 2019.

Data regarding income per capita in the PIIGS countries can be seen in Table 5. As it can be observed in the table, all the countries except for Greece, have managed to achieve pre-crisis levels of income per capita. Ireland has even managed to increase its income per capita compared to pre-crisis levels. According to this table, the PIIGS countries except for Greece, have mostly eliminated the consequences of the crisis.

Table 6. PIIGS Countries General Government Debt (Total, % of GDP, 2005-2017)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Italy	117,4	115,0	110,7	113,0	126,0	124,9	118,0	136,2	143,7	156,0	157,0	155,0	152,9
Ireland	31,3	27,6	27,5	47,5	67,5	83,5	111,7	129,4	131,9	121,5	88,4	84,6	76,5
Portugal	80,0	79,4	78,1	82,8	96,1	104,1	107,8	137,1	141,4	151,4	149,2	145,3	145,3
Spain	50,0	45,7	41,8	47,2	61,8	66,6	77,7	92,5	105,7	118,4	116,3	116,5	114,6
Greece	116,7	115,4	112,8	117,5	135,4	129,1	111,4	164,4	180,1	181,2	182,6	185,7	188,0

Source: OECD, 2019a.

General governments debts are provided as the percentage of GDP in Table 9. The first country that stands out is Ireland because the total government debt had reached approximately 132% of the GDP in 2013 whereas this rate was reduced to 76% in 2017. As it can be seen in Table 4, this phenomenon is closely related to Ireland's GDP growth. It can be understood in Table 4, that Ireland's economic growth has continued to increase steadily since 2013. In addition to that, Ireland managed to reduce its total government debts substantially. There is not a single country, at least among the PIIGS countries, that managed to reduce the share of government debt in GDP in such a rapid and steady way. Ireland has been implementing successful policies in reaching levels before the European debt crisis and even the 2008 global financial crisis. There has also been a tendency regarding a decrease in this rate for other PIIGS countries except for Greece in recent years. It seems that policies implemented by Italy, Portugal, and Spain have begun to produce positive results in decreasing the share of government debt in GDP. However, Greece's government debts have reached rather dangerous levels and continued to increase.

Table 7. PIIGS Countries Household Debt (Total, % of GDP, 2005-2017)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Italy	70,0	74,9	79,0	80,4	85,3	89,2	88,7	90,7	89,4	88,4	87,3	86,9	86,6
Ireland	199,3	222,8	233,4	228,6	237,1	228,7	235,5	220,0	214,3	200,3	180,8	164,8	153,2
Portugal	135,9	140,6	145,7	148,9	151,4	154,4	155,1	155,8	151,2	150,8	142,7	137,2	134,3
Spain	128,7	144,8	154,8	150,7	145,6	148,5	142,8	141,5	134,9	127,9	121,5	117,8	115,9
Greece	67,7	74,5	83,0	87,2	87,9	105,5	111,8	120,0	123,0	116,6	114,9	111,6	105,9

Source: OECD, 2019b.

The debt crisis having affected Europe compelled especially the PIIGS countries to fight rather serious financial difficulties. As it was the case in government debts, household debts also reached alarming levels in these countries. Table 7 demonstrates the share of household debt in GDP. First of all, it can be said that this rate was lower in Italy compared to those of other PIIGS countries. Moreover, Italy took successful steps in implementing policies in order to achieve pre-crisis levels regarding this rate. It is also remarkable that Ireland had very high levels of household debt percentage in domestic income compared to the other PIIGS countries. Nevertheless, this rate constantly decreased in Ireland even in those periods when the effects of the debt crisis were felt the most. For that matter, Ireland managed to achieve 2005-levels in 2014 and the share of household debts in domestic income has been steadily decreasing since 2014. Therefore, although this rate is rather high in Ireland, Ireland could reduce the share of household debts in domestic income even to the below pre-crisis levels (before 2008 global crisis) and celebrates a steady decrease in that matter. In addition, consumers are very cautious regarding debts in all PIIGS countries since the share of household debts in GDP has continued to decrease for all PIIGS countries in recent years. It turns out that households are reducing consumer expenditures in the PIIGS countries and that they attach significant importance to savings. The household behaves in a conscious way in order to overcome the crisis in these countries.

Table 8. PIIGS Countries Inflation Rate (Annual average rate of change, %, 2007-2018)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Italy	2	3,5	0,8	1,6	2,9	3,3	1,2	0,2	0,1	-0,1	1,3	1,2
Ireland	2,9	3,1	-1,7	-1,6	1,2	1,9	0,5	0,3	0	-0,2	0,3	0,7
Portugal	2,4	2,7	-0,9	1,4	3,6	2,8	0,4	-0,2	0,5	0,6	1,6	1,2
Spain	2,8	4,1	-0,2	2	3	2,4	1,5	-0,2	-0,6	-0,3	2	1,7
Greece	3	4,2	1,3	4,7	3,1	1	-0,9	-1,4	-1,1	0	1,1	0,8

Source: Eurostat, 2019.

Consumer prices and inflation rates in the PIIGS countries can be seen in Table 8. As it can be observed in the table, the PIIGS countries do not suffer from an inflation-related problem. However, PIIGS countries, in some way, need to overcome stagnation. This requires serious structural policies. Moreover, these countries did not go through periods where inflation rates were rather high from a general perspective. However, due to stagnation, some policies especially demand-side policies and government intervention need to be implemented in terms of stagnation. The PIIGS countries should be careful in determining what policies to implement because these policies could also trigger debt problems.

Table 9. PIIGS Countries Current Account Balance (Percent of GDP, 2005-2018)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Greece	-0,9	-1,5	-1,4	-2,8	-1,9	-3,4	-3,0	-0,3	1,0	1,9	1,5	2,5	2,8	2,6
Spain	-3,5	-5,4	-6,5	-6,2	-4,7	-1,2	-1,6	-3,4	1,6	1,1	4,4	-4,2	8,5	10,0
Italy	-9,9	-10,7	-9,7	-12,1	-10,4	-10,2	-6,0	-1,8	1,6	0,1	0,1	0,6	0,5	-0,6
Ireland	-7,5	-9,0	-9,6	-9,3	-4,3	-3,9	-3,2	-0,2	1,5	1,1	1,2	2,3	1,8	0,8
Portu-	-7,3	-10,9	-13,9	-14,5	-10,9	-10,0	-10,0	-2,4	-2,6	-2,3	-1,5	-2,3	-2,4	-3,4

Source: IMF, 2019.

The current account balance may not be sufficient to give concrete results in its own because the current account balance is closely related to foreign exchanged rates and policies regarding this issue. In the global conjuncture, there are few countries who do not experience current account deficit. In other words, in many countries which face current account deficits, do not pose a serious problem. However, if current account deficits reach unsustainable levels and continue to decrease, it may be dangerous. In addition, current account deficits generally decrease in times of crisis or current account balance can be surplus due to an export increase in crisis periods caused by currency depreciations. In that case, in order to provide accurate interpretations on the current account balance, other items in the foreign exchange rate and balance of payments (especially financial calculations) are of the utmost importance. Under the assumption that other factors remain the same, it can be seen, from Table 9, that there is not any serious current account deficit for the PIIGS countries. It is also observed that there has been an important improvement in countries such as Portugal and Italy where the current account balance (as percentage of GDP) had reached high figures in the previous years.

CONCLUSION

In this study, the situation surrounding the PIIGS countries is analyzed in terms of overcoming the 2008 global financial crisis and the European debt crisis. After a long period of time, it can be said that not all the PIIGS countries have completely managed to overcome the economic crisis in Europe. In this context, the historical background of the 2008 global financial crisis is analyzed first as an important factor causing a crisis in Europe. In the second chapter, the European aspect of the crisis is analyzed in terms of the PIIGS countries, and the position of the crisis was discussed regarding Europe in light of various data.

There are several historical factors and multiple periods causing economic rises rather than a single factor or a single time period. Therefore, it would not be accurate to associate the crisis faced by the EU only with the crisis in the U.S. Moreover, it would not be adequate to associate it only with the 2007-2008 period. Economic crises may occur as a result of mistakes made in historical terms. In addition, the EU's internal affairs is an important factor in the European crisis. As a matter of fact, as it was stated before regarding the causes of the crisis, Greece's unethical behavior should be taken into account.

In terms of consequences of the crisis, the PIIGS countries have not yet managed to achieve pre-crisis levels in indicators other than the inflation rates. Even though some countries such as Ireland have recuperated in some indicators, the

situation is still rather serious in countries such as Greece. Especially regarding total government debts, some countries, led by Greece, face dangerous circumstances. There are also serious problems regarding unemployment. However, when this process is analyzed in terms of indicators such as economic growth, income per capita, current account deficit, and inflation rates, it can be said that the PIIGS countries have been implementing successful policies. However, the same cannot be uttered for unemployment and debt. In fact, many countries today face serious problems regarding debt and unemployment. It seems that fighting unemployment, especially youth and female unemployment as well as presenting and implementing policies, are rather difficult. In a similar way, the debt problem is one of the serious economic problems that have posed threats to countries for many years. Therefore, overcoming these problems is not an easy task.

Countries need to take structural steps after determining precisely the reasons of the crisis, resulting from their own structure and global affairs, in order to find solutions. It is especially important to provide stability in education, institutionalization, and law. Stability in the legal basis, the quality of education and institutionalization is the initial and necessary step in overcoming economic problems. In addition to education, legal structure and institutionalization, as well as the real economy should be the focus in a way that the production would be the basis. Moreover, countries should invest in several fields such as R&D investments, information technologies, energy investments, especially in renewable energy. In addition, countries need to take structural steps in fields such as economic growth, income per capita, income distribution, and human development within a perspective of sustainable development. Instead of growth solely based on export, policies that would transform terms of trade into their favor by providing alternatives to imported products should be applied. Apart from those, countries should use their agricultural land as efficient as possible and should be insistent in natural production in terms of staple foods. To conclude, the PIIGS countries who have not yet managed to overcome the crisis in a complete way, led by Greece, need to take structural steps in this manner.

REFERENCES

- AY, H. and UÇAR, Ö. (2015). “Üç Küresel Ekonomik Krizin Analizi”, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt. 17, Sayı. 1, 11-32.
- BERBEROĞLU, B. (2011). “2008 Global Krizin Türkiye ve Avrupa Birliği’ndeki Etkilerinin Kümeleme Analizi ile İncelenmesi”, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt. 11, Sayı. 1, 105-130.
- DAUMAL, M. (2018). “The Economic and Political Causes of the 2008 U.S. Financial Crisis”, http://pseweb.eu/ydepot/seance/513077_PapierDaumalCrise.pdf, 09.10.2019.
- ENGİN, C. and GÖLLÜCE, E. (2016). “2008 Küresel Finans Krizi ve Türkiye Üzerine Yansımaları”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt. 6, Sayı. 1, 27-40.
- Eurostat, (2019), European Commission Statistics, <https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tec00118>, 28.09.2019.
- GÖÇER, İ. and ÖZDEMİR, A. (2012). “2008 Küresel Krizin Yayılma Süreci ve Etkileri: Seçilmiş Ülkeler İçin Ekonometrik Bir Analiz”, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt. XIV, Sayı. 1, 191-210.
- GÜMÜŞ, İ. and TATLIYER, M. (2013). “Güney Avrupa Refah Rejimi’nin Borç Krizi”, İş Ahlakı Dergisi, 6 (1), 1-37.
- IMF, (2019). “World Economic Outlook Database”, https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2019/01/weodata/weo-rept.aspx?sy=2005&ey=2018&scsm=1&ssd=1&sort=country&ds=%2C&br=1&pr1.x=65&pr1.y=11&c=182%2C184%2C174%2C178%2C136&s=BCA_NGDPD&grp=0&a=, 28.09.2019.
- KADERLİ, Y. and KÜÇÜKKAYA, H. (2012). “2008 Dünya Finansal Krizi Sonrası Türkiye Ekonomisinde Yaşanan Gelişmelerin Bazı Ülkelerle Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi”, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı. 12, 85-96.
- McKIBBIN, W. J. and STOECKEL, A. (2009). “The Global Financial Crisis: Causes and Consequences”, Lowy Institute, Working Papers in International Economics.
- MOHAN, R. (2009). “Global Financial Crisis: Causes, Impact, Policy Responses and Lessons”, Stanford University Working Paper, No. 407.

- OECD, (2019a). “National Accounts Statistics”, <https://data.oecd.org/gga/general-government-debt.htm>, 28.09.2019.
- OECD, (2019b). “National Accounts Statistics”, <https://data.oecd.org/hha/household-debt.htm#indicator-chart>, 28.09.2019.
- OĞUZ, A. and PEHLİVAN, G. G. (2012). “2008 Küresel Kriz Sonucunda Avrupa Birliği, Birlik Olabildi mi?”, <http://teacongress.org/papers2012/OGUZ-PEHLIVAN.pdf>, 1-13. 24.09.2019
- POLAT, M. A. (2018). “Küresel Finans Krizinin Nedenleri”, *Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Vol. 2/1, 177-195.
- ULUSOY, A. and ELA, M. (2015). “Avrupa Borç Krizinin Makroekonomik Etkileri ve Türkiye”, *International Conference on Eurasian Economies*, 388-397.
- VERICK, S. and ISLAM, I. (2010). “The Great Recession of 2008-2009: Causes, Consequences and Policy Responses”, *IZA Discussion Paper Series*, No. 4934.
- WB, (2019). “World Development Indicators (WDI)”, <https://data-bank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, 21.09.2019.
- YILDIRIM, S. (2010). “2008 yılı Küresel Ekonomi Krizinin Dünya ve Türkiye Ekonomisine Etkileri”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12 (18), 47-55.
- YILMAZ, B. E. (2013). “Küresel Krizin PIIGS (Portekiz, İrlanda, İtalya, Yunanistan ve İspanya) Ülkeleri ile Türkiye’nin Makroekonomik Değişkenlerine Yansımaları”, *Ankara Sanayi Odası*, 56-79.

TÜRKİYE’DE KAMU EĞİTİM HARCAMA PAYININ EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDE ETKİSİ VAR MI?

Dr. Öğr. Üyesi Ezgi BADAY YILDIZ
Karadeniz Teknik Üniversitesi

ÖZET: Büyük oranda eğitim ve sağlık harcamaları yoluyla gerçekleşen beşeri sermaye yatırımlarının, ekonomik büyüme üzerindeki etkisi konusunda literatürde henüz bir görüş birliği mevcut değildir. Bu sebeple, büyüme ekonomisi alanındaki son dönem araştırmaların merkezinde beşeri sermaye stokunun artırılmasına yönelik harcamaların incelenmesi yer almaktadır. Bu bilgiler ışığında, çalışmanın temel amacı Türkiye’de kamu eğitim harcamaları payının uzun dönem ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemektir. Çalışmanın amacına uygun olarak, 1962-2018 yıllarını kapsayan geniş bir veri seti tercih edilmiş ve eğitim harcamalarının uzun dönem ekonomik büyüme üzerindeki etkisi zaman serisi analizi yöntemlerinden Engle ve Granger Eşbütünleşme Analizi ile araştırılmıştır. Eşbütünleşme analizi sonuçlarına göre, incelenen dönemde kamu eğitim harcaması ile ekonomik büyüme arasında uzun vadeli ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Bu sonuç, uzun dönemde kamu eğitim harcamaları payının beşeri sermaye üzerindeki etkisi vasıtasıyla, ekonomik büyümeyi önemli ölçüde ve olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Bu nedenle, politika yapıcılara, uzun dönemli ekonomik büyüme için kamunun eğitim harcamalarına ayrılan payın artırılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kamu Eğitim Harcamaları Payı, Ekonomik Büyüme, Engle ve Granger Eşbütünleşme Analizi

Does Public Education Expenditure Share Have an Impact on Economic Growth in Turkey?

ABSTRACT: There is no consensus yet in the literature on the impact of human capital investments, largely realized through education and health expenditures, on economic growth. For this reason, the examination of expenditures to increase human capital stock is at the center of recent researches in the field of growth economics. In the light of this information, the main aim of this study is to examine the impact of public education expenditures share on economic growth in Turkey. In accordance with the purpose of the study, a large data set covering the years 1962-2018 has been preferred, and the effect of education expenditures on long-term economic growth has been investigated by Engle and Granger Cointegration Analysis which is one of the time series analysis methods. According to the results of the cointegration analysis, the existence of a long-term relationship between the share of public education

expenditure and economic growth has been determined. This result shows that, in the long run, the share of public education expenditures has a significant and positive impact on economic growth through its impact on human capital. Therefore, policy makers are advised to increase the share of public spending on education for long-term economic growth.

Keywords: Share of Public Education Expenditures, Economic Growth, Engle and Granger Cointegration Analysis

GİRİŞ

Hükümetlerin kamu harcama politikalarındaki değişikliklerin bir ekonominin uzun dönem büyüme oranını kalıcı olarak etkilediği modeller oluşturmak oldukça kolaydır. Bununla birlikte, bu modellerin uzun vadeli büyümeyi açıklamadaki rolü tartışmalıdır. Zira uzun vadeli büyüme, politika yapıcısının istekleri doğrultusunda kolaylıkla manipüle edilebilmektedir. Ancak, hükümet politikalarının ekonomik büyümenin içsel dinamiklerine olan etkisinin göz ardı edilmesi, ekonomik büyümenin açıklanmasında önemli bir eksikliğe sebep olmaktadır.

Nitekim İçsel Büyüme Teorileri, işgücü ve sermayenin yanı sıra teknolojik değişim, bilim, girişimcilik gibi farklı üretim faktörleri tanımlayarak, ekonomik büyümenin içsel bir süreç olduğuna vurgu yapmaktadırlar. Aynı zamanda, işgücünün niceliğinden ziyade beşeri sermaye kalitesinin önemi ile ilgilenerek, işgücünü ekonomik büyümede homojen bir kaynak ve sayısal bir değer olarak gören önceki teorilerden ayrılmaktadırlar. İşgücünün eğitim düzeyi ise beşeri sermaye kalitesi üzerinde etkili bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde hükümet politikaları kamu eğitim harcama payını arttıracak şekilde düzenlenerek, beşeri sermaye birikimi ve uzun vadeli ekonomik büyüme üzerinde etkili olabilmektedir.

Beşeri sermaye değişkenini içerecek şekilde genişletilen büyüme modellerinin ampirik analizlerinden elde edilen hâkim sonuç, ülkeler arası gelir farklılıklarının açıklanmasında beşeri sermaye birikiminin pozitif ve anlamlı bir değişken olduğu yönündedir. Ancak, kamu eğitim harcamalarının uzun vadeli ekonomik büyüme üzerindeki etkisini analiz eden çalışmalarda aynı fikir birliğini yakalamak mümkün değildir. Konuyla ilgili çeşitli ülke grupları kapsamında, farklı sonuçlar içeren geniş ve karmaşık bir literatür mevcuttur.

Bu bilgiler doğrultusunda, çalışmanın temel amacı Türkiye Ekonomisinde 1961-2018 yılları arasında kamu eğitim harcamaları payının uzun dönem ekonomik büyüme üzerinde etkili olup olmadığını tespit etmektir. Çalışmadan beklenen diğer bir katkı ise ampirik literatürdeki karmaşık sonuçlara ışık tutabilecek yeni kanıtlar sunmaktır.

1. TEORİK ÇERÇEVE: EĞİTİM HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜME

Barro ve Sala-i Martin’in 1995 baskılı ünlü “Ekonomik Büyüme” kitabı Gregory Mankiw’in önsözüyle başlamaktadır. Burada Mankiw (1994), araştırmacıların çalıştıkları konuları, konuların öneminden ziyade, yeni bir şey söyleme yeteneklerine göre seçtiklerini belirtmektedir. 1960’lı yıllarda iktisatçıların ekonomik büyümeye dair söyleyecekleri yeni bir şey kalmadığından çalışmaların durduğunu vurgulamaktadır. Yeni büyüme teorilerinin, önceki büyüme teorilerinde küçük roller oynayan *beşeri sermaye, araştırma ve geliştirme, yaparak öğrenme* gibi fikirleri modellerinin merkezine almaları ile 1980’li yıllarda ekonomik büyüme alanına yapılan katkıların arttığı gözlemlenmiştir (Barro ve Sala-i Martin, 1995: xv).

Bu yeni akımla birlikte, artık iktisatçıların özellikle uzun dönem ekonomik büyümeye dair söyleyecekleri “yeni fikirleri” vardır. Bu modellerin Neoklasik büyüme modellerinden temel farkı, kişi başına gelir büyüme oranının dışsal teknolojik ilerleme oranına göre sabitlenmesi fikrinin terk edilmesidir. Bu sebeple bu alternatif büyüme teorileri “İçsel Büyüme Modelleri” olarak da anılmaktadır.

Akımın öncülüğünü yapan Romer (1986), Lucas (1988) ve Rebelo (1991) modellerinde, teknolojik değişimin etkisinden ziyade beşeri sermaye değişkenine odaklanılmışlardır. Bu modellerde, ekonominin gelişmesiyle yatırım getirileri azalmakta ve ekonomik büyüme kesintisiz devam edebilmektedir. Çünkü bu modeller, beşeri sermayeyi de içeren geniş bir sermaye yapısına sahiptirler ve beşeri sermaye azalan getirileri engellemektedir (Barro ve Sala-i Martin, 1995: 12).

Mankiw vd. (1992), Solow modelinin ampirik sonuçlarını değerlendirdikleri çalışmalarında, modelin beşeri sermayeyi içerecek şekilde genişletilerek ülkeler arasındaki gelir farklılıklarının açıklanmasında kullanılabileceğini belirtmektedirler. Mankiw vd. (1992:418) geliştirdikleri modelde beşeri sermaye yatırımının sadece eğitim formuna odaklanmış, sağlık ve diğer formlarını göz ardı etmişlerdir. Genişletilmiş Solow modelinin ampirik sonuçlarına göre, Mankiw vd. (1992:433) tasarruf, eğitim ve nüfus artışındaki farklılıkların, uluslararası kişi başına gelir farklılıklarının önemli bir kısmını açıkladığını tespit etmişlerdir.

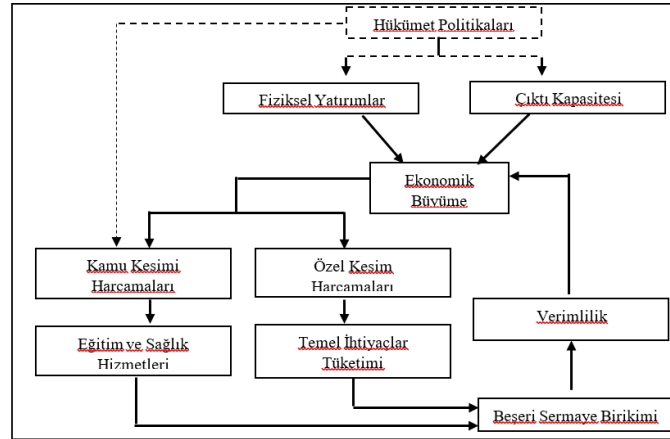
Genişletilmiş Solow Modelinde bireyler, çalışmak yerine yeni beceriler öğrenerek beşeri sermayesi birikimi sağlarlar. Bir başka deyişle, bu model ekonominin fiziksel sermayeyi biriktirdiği şekilde beşeri sermaye biriktirmesine izin vermektedir. Böylece, Genişletilmiş Solow modeli bazı ülkelerin neden zengin, diğerlerinin ise fakir olduğu konusunda açıklama getirmektedir: Ülkeler zengindir çünkü yüksek fiziksel sermaye yatırım oranlarına sahiptirler; beşeri sermaye birikimine büyük zaman

harcarlar; nüfus artış oranları düşüktür; yüksek teknolojiye sahiptirler (Jones, 1998: 48).

Beşeri sermayeyi ekonomik büyüme modellerine dahil eden, içsel büyüme teorilerine ilişkin çalışmaların 1980’lerin sonunda literatüre dahil olmasına karşın, beşeri sermaye birikiminin sağlanmasında hükümet politikalarının önemine dair ilk bilgiler 1960 yılını işaret etmektedir. Theodore Schultz, 1960 yılında Amerikan Ekonomik Birliği için hazırladığı başkanlık konuşmasında, hükümetlerin işçilerin üretkenliğini ve gelirlerini arttırmak üzere yürüttüğü faaliyetlerin bir sermaye birikimi süreci olarak değerlendirilebileceğini öne sürerek, bu faaliyetleri “beşeri sermaye yatırımı” olarak adlandırmıştır (Gillis, 1987: 206).

Şekil 1’de beşeri sermaye yatırımları ile beşeri sermaye birikimi ve ekonomik büyüme arasındaki karşılıklı ilişki özetlenmiştir. Buna göre, beşeri sermaye birikiminin sağlanması, sağlık ve eğitim gibi çeşitli alanlarda kamu ve özel yatırım yapılmasını gerektirmektedir. Beşeri sermaye yatırımları işgünün verimliliğini artırarak, ekonomik büyüme üzerinde etkili olmaktadır. Ekonomik büyüme ise ekonomik aktiviteyi artırarak, nihayetinde kişi başına gelir ve hane halkının (tüketimin) eğitim ve sağlık konulu harcama davranışları üzerinde bir etkiye sahip olmaktadır. Böylece daha yüksek ekonomik büyüme daha yüksek beşeri sermaye birikimi sağlamaktadır.

Şekil 1: Eğitim Harcamaları-Beşeri Sermaye Birikimi-Ekonomik Büyüme İlişkisi

Kaynak: Maqin ve Sidharta (2017: 204)

2. LİTERATÜR

İçsel büyüme teorileri çerçevesinde, eğitim bileşenlerinin ve eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi konusunda hem ulusal hem de uluslararası literatür oldukça geniştir. Mevcut geniş literatür incelenirken, sadece eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini inceleyen araştırmalara yer verilmiştir. Farklı değişkenler ve yöntemler kullanılarak gerçekleştirilen analizlerin sonuçları ülkeden ülkeye farklılaşmaktadır. Ampirik literatürdeki genel kanı, eğitim harcamalarının uzun vadeli ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkili olduğu yönünde olmasına karşın, bazı ülkeler için elde edilen ampirik sonuçlar ters yönde; bazı ülkeler için elde edilen ampirik sonuçlar ise istatistiksel olarak ilişkinin anlamsız olduğu yönündedir. Takip eden kısımda öncelikle çeşitli ülke grupları için eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen çalışmalardan örnekler sunulmuştur. Akabinde ise Türkiye Ekonomisi özelinde konuyla ilgili literatüre yer verilmiştir.

Frank (2018), 1970-2014 yılları arasında, **179 ülke** kapsamında, eğitime tahsis edilen hükümet harcamalarının uzun vadeli ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırdığı çalışmasında, Genelleştirilmiş En Küçük Kareler Yöntemi ile çözülen regresyon modeli sonuçlarına göre; tüm ülkeler için istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ancak, ülke grupları ayırımı yapıldığında, söz konusu ülkelerin ekonomik kalkınmasına bağlı olarak sonuçların farklılaştığını tespit etmiştir. Buna göre; **OECD ülkeleri** için ampirik sonuçlar istatistiksel olarak anlamlı değildir. Yazar, bu sonucu ilgili ülkelerin eğitim hizmetlerinin benzer olduğuna ve GSYİH’deki değişimi açıklamak için yetersiz olduğuna bağlamaktadır. **Gelişmekte olan ülkeler grubu** için elde edilen ampirik sonuçların ise negatif olduğu tespit edilmiştir. Yazar bu sonucu fonların yetersiz tahsisine, beşeri sermaye birikimini destekleyecek fiziksel sermayenin bulunmamasına ve kaliteli eğitimi kolaylaştıran tamamlayıcı kamu mallarının bulunmamasına bağlamaktadır. Son olarak, petrol üretiminin ana çıktı olmadığı ülke grubunda (**Non-Oil**) pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Hinoguin ve Hufalar (2018), Filipinler’de yüksek öğretimi desteklemek amacıyla ayrılan büyük fonların gereğinden fazla olup olmadığını araştırdıkları çalışmalarında, eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkilerine dair bir literatür sunmuşlardır. Ayrıca yapılan analizler sonucunda **ASEAN** (Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği) ülkeleri için, altı yıllık süre sonunda, kişi başına GSYİH’ nın en yüksek seviyeye çıkarılması adına hükümetin öğrenci başına ne kadar harcaması gerektiği de hesaplanmıştır. Yazarlar, yükseköğrenim başına düşen devlet harcamalarının doyma noktasının kişi başına düşen GSYİH’ nın % 22.20’si olduğunu tespit etmişlerdir.

Şahin ve Durmuş (2018), 1995-2014 yılları arasında Türkiye ve **BRICS Ülkeleri (Brezilya- Rusya- Hindistan- Çin- Güney Afrika)** için eğitim harcamaları ile

ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri inceledikleri çalışmalarında, Çin ve Rusya için eğitim harcamalarından ekonomik büyümeye doğru pozitif nedensellik olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Amaghionyeodiwe (2017), 1990-2016 yılları arasında **ECOWAS** (Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu) ülkeleri için hükümet eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri incelemiştir. Yazar, hükümet eğitim harcamalarından ekonomik büyümeye doğru kısa dönem Granger nedenselliğine dair bir kanıt bulamazken, uzun dönemde hükümet eğitim harcamalarının ekonomik büyümeyi önemli ölçüde ve olumlu yönde etkilediğini tespit etmiştir.

Karaçor vd. (2017), **19 OECD ülkesi** için eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri panel veri yöntemi kullanılarak incelemiştir. Yazarlar, eğitim harcamalarının GSYH'yi etkilemediği sonucuna ulaşmışlardır.

Durmuş (2017), eğitim harcamalarının ekonomik büyümeye etkisini **5 ülkenin (Güney Kıbrıs, İran, Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye)** verileri kapsamında panel eş-bütünleşme analizi ile incelenmiştir. Yazar, Türkiye ve İran için pozitif ve anlamlı ilişki olduğunu; Güney Kıbrıs için negatif ve anlamlı ilişki olduğunu; Azerbaycan ve Ermenistan için ise istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığını tespit etmiştir.

Mallick (2016), 1973-2012 yılları arasında 14 Asya Ülkesi için eğitim ve ekonomik büyümeye ilişkin harcama dinamiklerini araştırdığı çalışmasında dengeli panel veri analizinden faydalanmıştır. Yazar, Pedroni Eşbütünleşme sonuçlarının eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki uzun vadeli denge ilişkilerinin varlığını kanıtladığını belirtmektedir. Bu sonuca dayalı olarak yazar, eğitim harcamalarının 14 Asya ülkesinin (**Türkiye, Tayland, Sri Lanka, Singapur, Suudi Arabistan, Filipinler, Malezya, Pakistan, Nepal, Japonya, Hindistan, Hong Kong, Çin, Bangladeş**) ekonomik gelişimine olumlu ve istatistiksel olarak önemli bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır.

Alper ve Demiral (2016), 2002-2013 döneminde, **18 OECD ülkesi** için, hükümetlerin eğitim, sağlık ve sosyal harcamalarının ekonomik büyüme performansları üzerindeki etkilerini araştırmayı amaçladıkları çalışmalarında, sosyal harcamaların ekonomik büyümeye önemli katkı sağladığı sonucuna ulaşmışlardır.

Eggoh vd. (2015), 1996-2010 döneminde **49 Afrika ülkesi** için beşeri sermaye (eğitim ve sağlıkla ilgili değişkenlerle ölçülen) ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri inceledikleri çalışmada, kamu eğitim ve sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etki yarattığı sonucuna ulaşmışlardır. Yazarlar bu sonucu verimsizlik, yolsuzluk, bürokrasi ve yatırım yetersizliğine bağlamaktadırlar. Elde edilen sonucun eğitim sektörüne yapılan yatırımın azaltılması olarak

yorumlanmaması gerektiğine dikkat çekerek, aksine eğitim ve sağlık alanındaki ortaklaşa kamu yatırımlarının artırılmasını önermektedirler.

Churchill vd. (2015), eğitim ve/veya sağlık alanlarındaki devlet harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri belirlemek üzere ilgili alandaki makaleleri ve tebliğleri araştırmışlardır. Beş ana elektronik veri tabanından (EconLit, Business Source Compete, Google Akademik, JSTOR ve ProQuest) elde edilen **31 çalışma ve 306 tahmin** örneğinin incelenmesi ile yazarlar, devlet eğitim harcamalarının büyüme üzerinde olumlu, sağlık harcamalarının ise büyüme üzerinde olumsuz etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Yardımcıoğlu vd. (2014), 1980-2008 döneminde **25 OECD Ülkesi** için eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri inceledikleri çalışmalarında, uzun dönemde eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasında karşılıklı olarak anlamlı bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kıran (2014), 1970-2009 döneminde **18 Latin Amerika Ülkesi** için eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırdığı çalışmada, Şili, Guyana, Jamaika, Nikaragua, Paraguay, Peru ve Uruguay hariç olmak üzere ilgili iki değişken arasında eşbütünleşme ilişkisine dair kanıtlar olduğunu tespit etmiştir.

Umut (2011), 1999-2008 yılları arasında eğitim harcamalarını da içeren beşeri sermaye değişkenleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri, 14 ülke (**Güney Kore, İran İslam Cumhuriyeti, Hindistan, İsrail, Çin, Türkiye, Brezilya, Japonya, Fransa, Yeni Zelanda, İspanya, İtalya, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri**) için incelemiştir. Yazar, eğitim ve sağlık üzerine kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin olumlu olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Neycheva (2010), eğitim harcamalarının **Avrupa Birliği ülkelerinin** ekonomik büyümeleri üzerindeki etkisini incelediği çalışmasında, eğitim harcamalarının 20 ülke ekonomisini içeren panelde büyüme ile pozitif ilişkili olduğunu tespit etmiştir. Yazar, ekonometrik analizlerin üye ülkeler arasında dikkate değer farklılıklar gösterdiğini belirtmektedir. Buna göre, eğitime yapılan kamu harcamaları gelişmiş Avrupa ülkelerindeki büyüme eğilimini hızlandırırken, AB’ne yeni üye ülkelerde büyümeye istatistiksel olarak anlamlı katkıda bulunmamaktadır.

Baum ve Lin (1993), **58 ülke** için eğitim, refah ve savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmalarında, uzun dönemde tek istatistiksel olarak anlamlı etkinin eğitim harcamalarına ait olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Yazarlar, eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif olduğunu tespit etmişlerdir.

Çeşitli ülke grupları için elde edilen ampirik sonuçlar Tablo 1’de özetlenmiştir. Tablo 1 incelendiğinde genel olarak eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki tespit edildiği görülmektedir. Ancak, özellikle gelişmekte olan ülkelerde ilişkinin negatif olduğuna dair kanıtlar da mevcuttur. Türkiye Ekonomisi özelinde gerçekleştirilen çalışmalardan elde edilen ampirik sonuçlar ise Tablo 2 ‘de sunulmuştur. İncelenen çalışmaların yalnızca üç tanesinde eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamsız olduğuna dair kanıtlar mevcuttur. Literatür taramasında Türkiye Ekonomisi için eğitim harcamaları ile ekonomik büyüme arasında negatif ilişki olduğu yönünde kanıt sunan herhangi bir çalışmaya rastlanılamamıştır.

Tablo 1: Çeşitli Ülke Gruplarında Eğitim Harcamaları-Ekonomik Büyüme İlişkisi

<i>Araştırma</i>	<i>Dönem</i>	<i>Örneklem</i>	<i>Karar</i>
Frank (2018)	1970-2014	179 Ülke Geneli OECD Ülkeleri Gelişmekte Olan Ülkeler Non-Oil Ülkeler	İstatistiksel Anlamlı Anlamlı Değil Negatif Pozitif
Hinoguin ve Hufalar (2018)	2016/2010	ASEAN Ülkeleri	Pozitif
Şahin ve Durmuş (2018)	1995-2014	BRICS Ülkeleri	Çin ve Rusya Pozitif
Amaghionyeodiwe (2017)	1990-2016	ECOWAS Ülkeleri	Pozitif
Karaçor vd. (2017)	1998-2012	19 OECD Ülkesi	Anlamlı Değil
Durmuş (2017)	1999-2013	5 Ülke	Türkiye ve İran Pozitif Güney Kıbrıs Negatif Azerbaycan Anlamsız Ermenistan Anlamsız
Mallick (2016)	1973-2012	14 Asya Ülkesi	Pozitif
Alper ve Demirel (2016)	2002-2013	18 OECD Ülkesi	Pozitif

Eggoh vd. (2015)	1996-2010	49 Afrika Ülkesi	Negatif
Churchill vd. (2015)	31 çalışma	306 tahmin	Pozitif
Kıran (2014)	1970-2009	18 Latin Amerika Ülkesi	7 ülke Pozitif
Kızılkaya ve Koçak (2014)	1990-2009	11 OECD Ülkesi	Pozitif
Yardımcıoğlu vd. (2014)	1980-2008	25 OECD Ülkesi	Pozitif
Umut (2011)	1999-2008	14 ülke	Pozitif
Neycheva (2010)	1995/2001	AB Yeni Üye Ülkeler	Anlamli Değil
		AB Gelişmiş Ülkeler	Pozitif
Baum ve Lin (1993)	1972/1985	58 Ülke	Pozitif

Tablo 2: Türkiye’de Eğitim Harcamaları-Ekonomik Büyüme İlişkisi

<i>Araştırma</i>	<i>Dönem</i>	<i>Karar</i>
Karış (2019)	2003:Q1-2018:Q2	Sadece uzun dönemde nedensellik mevcut
Çalışkan vd. (2018)	1998Q1-2016Q2	Uzun dönemde pozitif ilişki mevcut
Akıncı (2017)	2006:Q1-2017:Q2	Uzun dönemde pozitif ilişki mevcut
Alper (2017)	1981-2016	Pozitif
Çalışkan vd. (2017)	1998Q1-2014Q4	İstatistiksel anlamlı değil.
Durmuş (2017)	1999-2013	Pozitif
Uçan ve Yeşilyurt (2016)	2006Q1-2015Q4	Uzun dönemde pozitif ilişki mevcut
		Kısa dönemde çift yönlü nedensellik mevcut
Mercan ve Sezer (2014)	1970-2012	Pozitif
Pamuk ve Bektaş (2014)	1998Q1-2013Q2	İstatistiksel anlamlı değil.
Akçacı (2013)	1998Q1-2012Q3	Kısa dönemde tek yönlü nedensellik mevcut

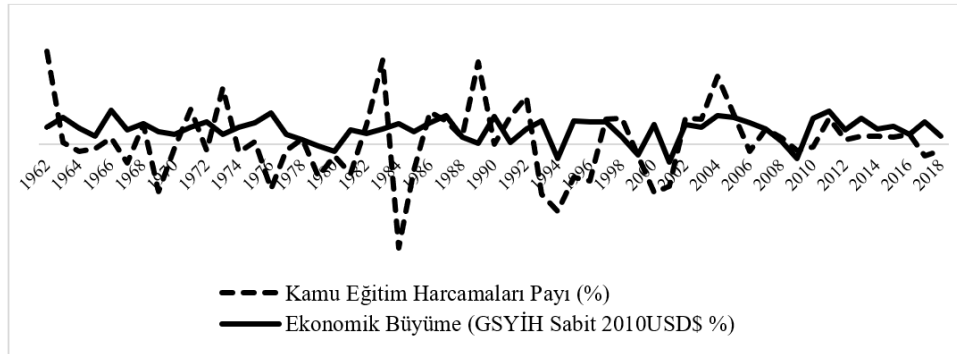
Ericok ve Yıllancı (2013)	1968-2005	Kısa dönemde pozitif ilişki mevcut
Başar vd. (2016)	1998Q1-2016Q1	Uzun dönemde istatistiki olarak anlamsız
Arısoy vd. (2010)	1960-2005	Pozitif
Afşar (2009)	1963-2005	Kısa dönemde tek yönlü nedensellik mevcut
Doğrul (2009)	1990-2001	Pozitif

3. AMPİRİK YAKLAŞIM

3.1. Veri Seti ve Yöntem

Türkiye’de kamu eğitim harcama payı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler 1962-2018 dönemi için yıllık veriler kullanılarak, zaman serisi analizleri ile test edilmiştir. Kamu eğitim harcama payı değişkenini temsilen Milli Eğitim Bakanlığı Harcama Bütçe Payı (MB_H), Hazine ve Maliye Bakanlığı’nın “Bütçe Gider-Gelir Gerçekleşmeleri (1924-2018)” istatistiklerinden; Ekonomik büyümeyi temsilen 2010 USD\$ Sabit Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYİH) ise Dünya Bankası Türkiye İstatistiklerinden sağlanmıştır. Değişkenlerin yüzde değişimleri arasındaki ilişkiler Grafik 1’de yer almaktadır.

Grafik 1: Kamu Eğitim Harcama Payındaki Değişim ve Ekonomik Büyüme

Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkinin incelenmesi adına Engle ve Granger (1987) Eşbütünleşme Analizi tercih edilmiştir. Enders (2004:335-338), analizin gerçekleştirilmesi adına dört aşamadan oluşan bir prosedür önermektedir:

- Aşama 1: Durağanlık analizidir. Eşbütünleşme ilişkisinin var olabilmesi için serilerin aynı dereceden durağan olması gereklidir.
- Aşama 2: Uzun dönem denge ilişkisinin tahmin edilmesidir. İlgili tahminden elde edilen hata terimleri serisi seviyesinde durağan ise değişkenler arasında eşbütünleşme olduğuna karar verilir.
- Aşama 3: Hata düzeltme modelinin tahmin edilmesidir. Uzun dönem tahminden elde edilen hata terimlerinin bir gecikmesi regresyona dâhil edilerek hata düzeltme modeli oluşturulur.
- Aşama 4: Modelin değerlendirilmesidir. Regresyona dâhil edilen hata terimlerinin katsayısının veya tüm gecikmeleriyle birlikte bağımsız değişkenlerin katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olması değişkenlerin uzun dönem dengeye yakınsadığını ifade etmektedir.

3.2. Birim Kök Analizi Bulgular

Engle ve Granger (1987) Eşbütünleşme Analizinin ilk aşamasında serilerin durağanlık derecelerinin belirlenmesi gerekmektedir. Bu amaçla Genişletilmiş Dikey Fuller Testi (Augmented Dickey Fuller Testi, ADF) tercih edilmiştir. ADF Testi Sonuçları Tablo 3’de yer almaktadır.

Tablo 3: ADF Birim Kök Analizi Bulgular

	Sabitli	Sabitli-Trendli	Sabit-Trend İçermeyen
LGSYIH	-0.555279	-3.035645	8.939444
LMB_H	-2.305589	-2.204581	-0.355893
DLGSYIH	-7.414873*	-7.344795*	-2.324743**
DLMB_H	-6.699446*	-6.690062*	-6.758913*
*: %1; **: %5 Anlamlılık seviyelerini ifade etmektedir. L: Serinin logaritmik dönüşümü ifade etmektedir. D: Serinin birinci farkını ifade etmektedir.			

Tablo 3’deki sonuçlara göre, her iki seri için de seviyelerinde birim kök içerdiklerine dair H_0 hipotezi reddedilememektedir. Bir başka ifade ile her iki seri de seviyesinde durağan değildir. Serilerin birinci farklarına dair sonuçlar ise, her iki serinin de birinci farkında durağan olduğunu göstermektedir. Hem MB_H değişkeninin hem de GSYIH değişkeninin birinci farkında durağan olması, değişkenler arasında uzun dönem ilişkinin var olup olmadığına dair Engle ve Granger Eşbütünleşme Analizinin gerçekleştirilmesine olanak sağlamaktadır.

3.3. Eşbütünleşme Analizi Bulgular

Aşama 2 için oluşturulan uzun dönem denklemler ve elde edilen hata terimlerinin durağanlığına ilişkin sonuçlar Tablo 4’de yer almaktadır. Denklem 1, MB_H’dan GSYIH’ya doğru uzun dönem ilişkiyi ve Denklem 2 GSYIH’dan MB_H’a doğru uzun dönem ilişkiyi temsil etmektedir. Denklem 1’den elde edilen hata terimleri serisinin ADF t-istatistiğinin MacKinnon (1991) kritik değerleri ile karşılaştırması sonucu hata terimleri serisinin %10 anlamlılık düzeyinde durağan olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuç değişkenler arasında eşbütünleşmenin mevcut olduğunu göstermektedir. Bir başka ifade ile MB_H değişkeni ile GSYIH değişkeni arasında uzun dönem denge ilişkisi mevcuttur.

Tablo 4: Engle ve Granger Eşbütünleşme Analizi Bulgular

Denklemler		Hata Terimi t-istatistiği
Denklem 1	$GSYIH=f(MB\_H)$	-3.705538***
Denklem 2	$MB\_H=f(GSYIH)$	-2.954185
MacKinnon (1991) Kritik Değerleri (Enders, 2004:441): *%1: -4008; **%5: -3398; ***%10: -3087		

3.4. Hata Düzeltme Modeli Tahmini Bulgular

Aşama 3’de eşbütünleşik değişkenler arasında kurulan uzun dönem ilişkiden elde edilen hata terimi değişkeninin bir gecikmesi regresyona dâhil edilerek, Denklem 3 ile ifade edilen hata düzeltme modeli kurulmuştur. Hata düzeltme modeli tahmin sonuçları Tablo 5’de yer almaktadır. Modeldeki gecikme uzunlukları Akaike bilgi kriterine (AIC) göre belirlenmiştir. Buna göre, her bir değişkenin bir gecikmesi modele dâhil edilmiştir.

Tablo 5: Hata Düzeltme Modeli ve Tahmin Sonuçları

Denklem 3	$DGSYIH_t = \alpha_0 + \alpha_1 \hat{e}_{t-1} + \sum_{i=1}^1 \beta_i DGSYIH_{t-i} + \sum_{i=1}^1 \gamma_i DMB\_H_{t-i}$		
Prob LM (χ^2) = 0.3276	Prob WHITE (χ^2) = 0.4592	R ² = 0.219094	
F = 4.769587	Prob (F) = 0.005	$\alpha_1 = -0.336195$	Prob (α_1) = 0.0021

Hata düzeltme modeli tahminin diyagnostik testlerine göre, modelde otokorelasyon (LM) ve değişen varyans (WHITE) sorunları mevcut değildir. Modelin bir bütün olarak anlamlılığını gösteren F Testi istatistiği %1 seviyesinde anlamlıdır. Hata düzeltme terimi ($\hat{e}$) katsayısı (α_1) negatif işaretlidir ve istatistiksel olarak %1 seviyesinde anlamlıdır. Tüm bu sonuçlar kısa dönemde MB_H değişkeninden GSYIH değişkenine doğru nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir. MB_H değişkeni ve tüm gecikmelerinin katsayılarının pozitif olması sebebiyle ilişkinin doğru yönlü olduğu tespit edilmiştir.

SONUÇ

Türkiye Ekonomisinde 1962-2018 yılları arasında kamu eğitim harcamaları payının uzun dönem ekonomik büyüme üzerinde etkili olup olmadığının araştırıldığı bu çalışmada, incelenen dönemde kamu eğitim harcama payı ile ekonomik büyüme arasında uzun vadeli ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Bu sonuç, uzun dönemde kamu eğitim harcamaları payının beşeri sermaye üzerindeki etkisi vasıtasıyla, ekonomik büyümeyi önemli ölçüde ve olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Bu nedenle, politika yapıcılara, uzun dönemli ekonomik büyüme için kamunun eğitim harcamalarına ayrılan payın artırılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Afşar, M. (2009). “Türkiye’de Eğitim Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1): 85–98.
- Akçacı, T. (2013). “Eğitim Harcamalarının İktisadi Büyümeye Etkisi”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 4(5): 65-79.
- Akıncı, A. (2017). “Türkiye’de Eğitim Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi”, *Maliye Dergisi*, 173: 387-397.
- Alper, A.E. (2017). “Türkiye’de Savunma, Sağlık ve Eğitim Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri”, *Uluslararası Ticaret ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(2): 59-70.
- Alper, F.Ö. ve Demiral, M. (2016). “Public Social Expenditures and Economic Growth: Evidence from Selected OECD Countries”, *Research in World Economy*, 7(2): 44-51.
- Amaghionyeodiwe, L.A. (2017). “Government Spending on Education and Economic Growth: A Case Study of West African Countries”, *American Economic Association Annual Meeting*, <https://www.aeaweb.org › preliminary › paper>, 22.10.2019.
- Arısoy, İ., Ünlükaplan, İ. ve Ergen, Z. (2010). “Sosyal Harcamalar ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Türkiye Ekonomisinde 1960 – 2005 Dönemine Yönelik Bir Dinamik Analiz”, *Maliye Dergisi*, 158: 398-421.
- Barro, R. J. ve Sala-i Martin, X. (1995). *Economic Growth*, McGraw-Hill, USA.
- Başar, S., Künü, S. ve Bozma, G. (2016). “Eğitim ve Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10: 189-204.
- Baum ve Lin (1993). “The Differential Effects on Economic Growth of Government Expenditures on education, Welfare, and Defense”, *Journal of Economic Development*, 18(1): 175-185.
- Churchill, S.A., Yew, S.L. ve Ugur, M. (2015). “Effects of Government Education and Health Expenditures on Economic Growth: A Meta-analysis”, *Greenwich Papers in Political Economy*, No: GPERC21: 1-38.
- Çalışkan, Ş., Karabacak, M. ve Meçik, O. (2017). “Türkiye Ekonomisinde Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bootstrap Toda-Yamamoto Nedenlilik Testi Yaklaşımı”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, KOSBED, 33: 45-56.
- Çalışkan, Ş., Karabacak, M. ve Meçik, O. (2017). “Türkiye’de Uzun Dönemde Eğitim ve Sağlık Harcamaları ile Ekonomik Büyüme İlişkisi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(1): 75-96.

- Doğrul, A.N. (2009). “Ekonomik Büyümede Eğitim Harcamalarının Etkisi: Panel Veri Analizi”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25: 175-184.
- Durmuş, S. (2017). “Eğitim Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Ampirik Bir Çalışma”, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 54(629): 9-18.
- Enders, W. (2004). *Applied Econometric Time Series*, John Wiley&Sons, USA.
- Engle, R.E. ve Granger, C.W.J. (1987). “Cointegration and Error-Correction: Representation, Estimation, and Testing”, *Econometrica*, 55(2): 251-276.
- Eggoh, J., Hilaire, H. ve Sossou, G.A. (2015). “Education, Health and Economic Growth in African Countries”, *Journal of Economic Development*, 40(1): 93-111.
- Eriçok, R.E. ve Yılancı, V. (2013). “Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sınır Testi Yaklaşımı”, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, VIII(1): 87-101.
- Frank, N. (2018). "Making the Grade: The Contribution of Education Expenditure to Economic Growth", *Undergraduate Economic Review*, 14(1). Makale 11.
- Gillis, M., Perkins, D.H., Roemer, M. ve Snodgrass, D.R. (1987). *Economics of Development*, Norton&Company, USA.
- Hinoguin, R.N. ve Hufalar, A.M. (2018). “Justifying Higher Education Expenditure Using Saturation Analysis”, *Journal of Educational and Human Resource Development* 6: 133-139.
- Jones, I. J. (1998). *Introduction to Economic Growth*, W.W. Norton&Company, USA.
- Karaçor, Z., Güvenek, B., Ekinci, E., Konya, S. (2017). “Relationship With Education Expenditure and Economic Growth in OECD Countries: A Panel Data Analysis”. *DIEM: Dubrovnik International Economic Meeting*, Vol. 3 No. 1, 2017, <https://hrcak.srce.hr › file>, 22.10.2019.
- Karış, Ç. (2019). “Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Üzerine Bir Nedensellik Analizi: Türkiye Örneği”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18): 1067-1088.
- Kıran, B. (2014). “Testing the Impact of Educational Expenditures on Economic Growth: New Evidence from Latin American Countries”, *Quality & Quantity: International Journal of Methodology*, 48(3): 1181–1190.
- Kızılkaya, O. ve Koçak, E. (2014). “Kamu Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Seçilmiş OECD Ülkeleri Üzerine Bir Panel Veri Analizi”, *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 6(1): 17-32.
- Lucas, R. (1988). “On The Mechanics of Economic Development”, *Journal of Monetary Economics*, 22(1): 3-42.

- Mallick, L., Das, P.K. ve Pradhan, K.C. (2016). “Impact of Educational Expenditure on Economic Growth in Major Asian Countries: Evidence From Econometric Analysis”, *Theoretical and Applied Economics*, 2(607): 173-186.
- Mankiw, N.G., Romer, D. Ve Weil, D.N. (1992). “A Contribution to the Empirics of Economic Growth”, *The Quarterly Journal Of Economics*, Mayıs: 407-437.
- Maqin, R.A ve Sidharta, I. (2017). “The Relationship of Economic Growth with Human Development and Electricity Consumption in Indonesia”, *International Journal of Energy Economics and Policy*, 7(3), 201-207.
- Mercan, M. ve Sezer, S. (2014). “The Effect of Education Expenditure on Economic Growth: The Case of Turkey”, *Social and Behavioral Sciences*, 109: 925 – 930.
- Neycheva, M. (2010). “Does public expenditure on education matter for growth in Europe? A comparison between old EU member states and post-communist economies”, *Post-Communist Economies*, 22(2): 141-164.
- Pamuk, M. ve Bektaş, H. (2014). “Türkiye’de Eğitim Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı”, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2): 77-90.
- Rebelo, S. (1991). “Long-run Policy Analysis and Long-run Growth”, *Journal of Political Economy*, 99: 500- 521.
- Romer, P. (1986). “Increasing Returns and Long-run Growth”, *Journal of Political Economy*, 94: 1002- 1037.
- Şahin, D. Ve Durmuş, Ş. (2018). “Türkiye ve BRICS Ülkelerinde Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi”, *Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 5(30): 4049-4060.
- Uçan, O. Ve Yeşilyurt, H. (2016). “Türkiye’de Eğitim Harcamaları ve Büyüme İlişkisi”, *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2): 179-185.
- Umut, G. (2011). “Impact of Human Capital on Economic Growth: A Panel Data Analysis”. 7. International Conference on Management, Business and Economics, İzmir, Türkiye.
- Yardımcıoğlu, F., Gürdal, T. Ve Altundemir, M.E. (2014). “Eğitim ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkelerine İlişkin Panel Eşbütünleşme Analizi (1980-2008)”, *Eğitim ve Bilim*, 39(173): 1-12.

DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNİN KALKINMASINDA TURİZM SEKTÖRÜNÜN ÖNEMİ

Prof. Dr. Ali Yılmaz GÜNDÜZ

İnönü Üniversitesi

ÖZET: Kalkınma her ülkenin üzerinde durdukları önemli konuların başında gelmektedir. Günümüzde az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomileri tarım sektörüne dayalı olduğu için tarımla kalkınmanın güç ve zaman alacağı düşüncesiyle söz konusu ülkeler turizm sektörüne önem vermeye başlamışlardır. Turizm sektöründen elde edilen gelir, o ülkelerin ekonomik kalkınma, büyüme ve gelişimleri açısından çok önemli katkı sunmaktadır. Turizm, uluslararası ölçekte geniş istihdam imkânları sağlayan bir sektördür. Bu sektörün dünya da gelişmesi 1980'li yılların sonlarına doğrudur. Bugün turizm sektörünün ekonomik, sosyal, kültürel ve politik etkileri, her geçen gün giderek büyümektedir. Bu durum, yalnız uluslararası turizm hareketinden büyük pay alan gelişmiş ülkelerde değil, aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerde de turizme verilen önemi artırmaktadır. Turizm, uluslararası ölçekte geniş istihdam imkânları sağlayan bir sektördür ve dünyada yaklaşık 300 milyonun üzerinde insanı istihdam etmektedir. Yine, dünyada her 16 çalışandan biri turizm sektöründedir ve uluslararası sermaye yatırımlarının da yaklaşık %7'si turizm alanına yapılmaktadır. Türkiye, turizm potansiyeli yönünden zengin tarihi, kültürel ve doğal güzelliklere sahip dünyada sayılı ülkelerden birisidir. Aynı zamanda da tarihte çeşitli uygarlıkların yaşadığı nadir bir ülkedir. Bu uygarlıkların izini 7 coğrafi bölge olan Türkiye'nin her tarafında bulmak mümkündür. Ancak benim üzerinde durmak istediğim bölge Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi olduğu için bu bölgelerle ilgili bilgi vermeye çalışacağım. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde turizmin hemen her çeşidinin gelişmesi için uygun potansiyel bulunmaktadır. Bu bölgeler, tarihin ilk dönemlerinden beri yerleşim yeri olarak kullanılmış olup, medeniyetlerin ilk oluştuğu ve insan yerleşimlerinin ilk başladığı eşsiz, nadir coğrafya parçalarından birisidir. Türkiye'deki diğer bölgelere göre az gelişmiş bir bölge olan GAP bölgesindeki turizm hareketlerine bakıldığında bölgenin; tarihi ve kültürel değerlerinin yanında din, sağlık, kongre, mağara, yayla, avcılık, botanik turizmi, dağcılık, kuş gözlemciliği, tarihi İpek Yolu, baraj göllerinde su altı sporları gibi büyük bir potansiyele sahip olduğu görülmektedir. Bölge özellikle inanç turizmi açısından da oldukça büyük bir potansiyel taşımasına karşın, yeteri kadar turisti çekememektedir. Ayrıca, yerli/yabancı turist olarak bölgede konaklayan toplam kişi sayısının Türkiye içindeki payının sadece %0.2 ve geceleme sayısının da

%2.5 olduğu bilinmektedir. Benzer şekilde, bölgedeki önemli turistik ürünlerin varlığına karşın, turistik tesis ve yatak sayısının Türkiye içindeki paylarının %2.0 ve %1.9 ile oldukça düşük oranlarda olduğu görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Kalkınma, Büyüme, İstihdam, Turizm Sektörü

The Importance of Tourism Sector in the Development of East and Southeastern Anatolia

ABSTRACT:Development is one of the most important issues that each country focuses on. Today, because the economies of underdeveloped and developing countries are based on the agricultural sector, these countries have started to give importance to the tourism sector with the idea that development with agriculture will take strength and time. The income generated from the tourism sector makes a very important contribution to the economic development, growth and development of those countries. Tourism is a sector that provides extensive employment opportunities on the international scale. The development of this sector in the world is towards the end of the 1980s. Today, the economic, social, cultural and political effects of the tourism sector are growing every day. This situation increases the importance given to tourism not only in developed countries that share a large share of the international tourism movement, but also in developing countries. Tourism is a sector that provides extensive employment opportunities on the international scale and employs more over 300 million people around the world. Again, one out of every 16 employees in the world is in the tourism sector and about 7% of international capital investments are in the tourism area. Turkey is one of the few countries in the world with historical, cultural and natural beauties rich in tourism potential. It is also a rare country inhabited by various civilizations in history. It is possible to find the trace of these civilizations all over Turkey, which has 7 geographical regions. However, since the region I want to focus on is the Eastern and Southeastern Anatolia Region, I will try to give information about these regions. There is suitable potential for the development of almost all types of tourism in the Eastern and Southeastern Anatolia regions. These regions have been used as settlements since the earliest periods of history and are ones of the unique, rare pieces of geography in which civilizations first formed and Human Settlements first began. In addition to its historical and cultural values, it is seen that the region has a great potential such as religion, Health, Congress, cave, Highland, hunting, Botanical tourism, mountaineering, bird watching, historical Silk Road, underwater sports in dam lakes. Although the region has great potential, especially in terms of faith tourism, it does not attract enough tourists. Furthermore, it is known that the share of the total number of people staying in the region as domestic/foreign tourists in Turkey is only 0.2% and the number of overnight stays is 2.5%. Similarly, despite the presence of important touristic products in the region, the number of touristic facilities and beds in Turkey is seen to be very low with 2.0% and 1.9%.

Key Words: Development, Growth, Employment, Tourism Sector

GİRİŞ

Günümüzde ister az gelişmiş ve isterse gelişmekte olan pek çok ülkenin kalkınma kavramına büyük önem verdiği görülmektedir. II.Dünya Savaşı sonrasında ülkeler arasındaki gelişmişlik farkları daha açık ve net bir şekilde görülmeye başlanmış, gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkeler seviyesine nasıl gelebileceği sorusu, son yılların en çok tartışılan konularından birisi olmuştur (Jones, 2001: 1–3)

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomileri tarım sektörüne dayalı olduğu için tarımla kalkınmanın güç ve zaman alacağı düşüncesiyle bugün söz konusu ülkeler Turizm Sektörüne önem vermeye başlamışlardır. Gelişmekte olan birçok ülke için turizmden sağlanan belirli miktardaki turizm geliri, o ülkelerin ekonomik kalkınma, büyüme ve gelişimleri açısından çok önemli olmaktadır. Bu yönüyle bakıldığında, ekonomileri yaygın olmayan, tarım ülkesi konumunda olan pek çok az gelişmiş ülkede turizmin ekonomik yararları ve etkileri gelişmiş ülke ekonomilerinde olduğundan çok daha fazla olabilir. Yeni istihdam alanlarının oluşturulması, döviz gelirinin elde edilmesi ve bölgelerarası ekonomik dengelerin sağlanması gibi nedenlerle gelişmekte olan ülkeler özellikle 1980 sonrası, turizm sektörünün geliştirilmesine özel önem vermeye başlamışlardır. (Bahar, Kozak 2006: 60).

Bu önem turizmin önemli bir gelir kaynağı olmasından kaynaklanmaktadır. Bugün turizm sektörünün ekonomik, sosyal, kültürel ve politik etkileri, her geçen gün giderek büyümektedir. Bu durum, yalnız uluslararası turizm hareketinden büyük pay alan gelişmiş ülkelerde değil, aynı zamanda gelişmekte olan ülkelerde de turizme verilen önemi artırmaktadır. Turizm, uluslararası ölçekte geniş istihdam imkânları sağlayan bir sektördür ve dünyada yaklaşık 300 milyon insanı istihdam etmektedir. Yine, dünyada her 16 çalışandan biri turizm sektöründedir ve uluslararası sermaye yatırımlarının da yaklaşık %7'si turizm alanına yapılmaktadır. (Emekli, 2005).

Deniz-kum-güneşe (İngilizcede üç S olarak bilinen see, sand ve sun) dayanan kıyı turizmi önemini devam ettirmekle birlikte son yıllarda turistik talepteki değişimler dikkat çekici bir boyut kazanmaktadır. Tatil-turizm kavramına ilişkin çekiciliklere ya da turistik ürünlere her geçen gün yenisi eklenmekte ve uluslararası turizm pazarındaki rekabet hızlanmaktadır. Bu nedenle doğal ve kültürel çekiciliklere sahip mekânlar, termal merkezler, yaylalar, korunan alanlar ilgi çekerken, eko-turizm, termal turizm, kültürel turizm, kırsal, turizm türleri ön plana çıkmaktadır (Emekli, 2005).

Çalışmanın öncelikli amacı, bölgesel kalkınmada turizm sektörünün ekonomik açıdan nasıl bir öneme sahip olduğunu incelemektir. Bu nedenle, öncelikle kalkınma

kavramından bahsedilecek, daha sonra da Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki turizm sektörünün bölgesel kalkınmadaki önemi ve rolü incelenecektir.

1. KALKINMA KAVRAMI

Ekonomik büyüme ve kalkınma teorileri, II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda hızlı bir gelişme göstermiş ve giderek ekonomi literatürü içindeki yerini almıştır. Ekonomik büyüme ve kalkınma sorunlarının bundan yaklaşık iki yüz yıl önce de Adam Smith'le birlikte araştırılmaya başlandığı ve dolayısıyla o dönemden bugüne kadar çeşitli bilim adamları tarafından kalkınma sorununa çözüm arandığı bilinmektedir (Kaynak 2005: 15).

Bu bağlamda; dünyada yaşanan 1930 krizinden sonra, özellikle de 1950'li yıllardan başlayarak kalkınma ekonomisinin güncellik kazanması, bölgesel politikalar ve bölge kavramının yükselen değer olarak gündeme gelmesini sağlamıştır. Ulusal kalkınma stratejilerinde benimsenen sektörel ve gelir dağılımında denge kavramlarına bölgeler arası denge kavramı eklenmiş ve ulusal kalkınmanın ayrılmaz bir parçası olarak sunulmuştur (Ecaral 2005: 91).

Kişi başına düşen gelir düzeyinin arttırılmasını ifade eden kalkınma kavramı, son yarım yüzyılın en çok kullanılan kavramlarından birisidir. II. Dünya Savaşı sonrası döneme bakıldığında ise, kalkınma kavramının yeni dönemin eşitsiz ilişkilerini ve hiyerarşiyi meşrulaştıran bir kavram olarak ifade edildiği görülmektedir (Başkaya 2005: 18). Zaman içinde evrim geçiren kalkınma kavramının bugün kendi kendine sürdürülebilir büyüme, üretim biçiminde yapısal değişim, teknolojik yenilik, sosyal, siyasal ve kurumsal yenileşme ve insanların yaşam koşullarında yaygın iyileşme gibi temel unsurlardan oluştuğu konusunda geniş bir görüş birliği bulunmaktadır (Şenses 2004: 13). Böylece kalkınmanın kısaca; sosyal, siyasal, kültürel ve ekonomik anlamda bir modernleşme süreci olduğunu söylemek mümkündür (Kaynak 2003: 18).

2. BÖLGESEL KALKINMADA TURİZM SEKTÖRÜNÜN ROLÜ

Bir ülkenin kişi başı gelir düzeyinin düşük olduğu az gelişmiş bir bölgesinde turizmin gelişmesi demek, o ülkenin gelişmiş ve az gelişmiş bölgeleri arasındaki ekonomik dengesizliklerin de azalması anlamına gelmektedir. Ülkenin az gelişmiş bölgesinde turizmin gelişimi ile birlikte, o bölge ekonomisine yeni kaynaklar akacak, yeni iş sahaları ve istihdam alanları oluşacak ve bölge ekonomisinin her sektörde/alanda sağlamış olduğu gelir de buna paralel olarak artacaktır. Nitekim turizmin ülke içinde gelişmesi ve büyümesi, bölgeler arasındaki bu gelişmişlik farklılıklarının da ortadan kalkmasına yardımcı olacaktır. Ancak, az gelişmiş bir bölgede

turizmin çok hızlı bir şekilde gelişmesini beklemek doğru bir yaklaşım değildir. Çünkü çok büyük sabit sermaye yatırımlarının gerekli olduğu turizm sektöründe, temel altyapı eksikliği, sermaye birikiminin az olması, girişimci ruhun olmaması, sektörün yatırım-teşvik sistemi ile desteklenmemesi gibi olumsuz koşullar; bu gelişmenin hızlı bir şekilde ilerlemesi yönünde büyük bir engel oluşturmaktadır (Tosun, Timothy ve Öztürk, 2003: 142). Bu bağlamda, turizm yatırımlarının yapılabilmesi için bu gibi bölgelerde çok büyük bir sermaye birikimine ve gelir kaynaklarına ihtiyaç bulunmaktadır. Turizmin söz konusu bölgedeki gelişimi ve büyümesi, ne kadar büyük olursa, yapılacak yatırımlar için gerekli olan sermaye birikimi ve kaynak aktarımı da o ölçüde az olacaktır. Dolayısıyla, bu noktada ülke kaynaklarının alternatif kullanım alanları arasında çok etkili ve verimli bir seçimin yapılması zorunludur.

Turizm potansiyeli yönünden zengin tarihi, kültürel ve doğal güzelliklere sahip olan ülkelerin ya da ülke içindeki bölgelerin, bu sektör açısından diğer sektörlerle oranla bir takım avantajlara sahip olması demek, o bölgedeki turizm sektörünün diğer sektörlerle göre daha hızlı büyümesi ve ulusal ekonomiyi de o ölçüde etkilemesi anlamına gelmektedir. İklimi, kültürü ve jeolojik yapısı turizme çok elverişli bir ülkede, dışa açılış ve kalkınma hamlesi hizmet sektörü yardımı ile olabilir. Böylece, turizm sektörü açısından zengin kaynaklara ve potansiyele sahip bir ülkede faktör donatımı teorisine de uygun olarak, bölgesel kalkınmanın gerçekleştirilmesi amacıyla turizmin teşvik edilmesi ve devlet tarafından desteklenmesi, ekonominin doğal dengesi içinde kabul edilebilir bir durumdur. (Bahar 2006: 131).

Turizm sektörünün makro ve mikro etkileri vardır. Makro anlamda bakıldığında zaman, bir ülkede turizm sektöründen sağlanan gelirin ve sonuçta döviz kazancının artması, o ülkenin ekonomik kalkınma ve büyüme çabalarını olumlu yönde etkileyecektir. Mikro anlamda bakıldığında ise, turizm bölgesindeki yeni istihdam alanlarının gelişmesi, gelirin yeniden dağılımı ve bölgesel gelişmeyi dengelemesi gibi etkileri mevcuttur. Dolayısıyla, turizmin bölgesel kalkınmada oynadığı rol açısından bir değerlendirme yapıldığında, turizm sektörünün ekonomik olduğu kadar sosyal, kültürel ve çevresel yapının da gelişmesine katkı sağladığını söylemek mümkündür (Dieke 2003: 287).

Turizm genellikle istihdam ve geliri arttırıcı etkisiyle, iktisadi kalkınmanın gelişmesine yardımcı olan ve az gelişmiş bölge ekonomilerini canlandıran bir araç olarak da kullanılmaktadır (Liu, Wall 2006: 159). Nitekim turizm gelişmiş ülkelerde olduğu gibi, temelde ekonomik bir çabayı simgelerken; gelişmekte olan ülkelerde esas olarak boş zamanın tüketimine yönelik olan ve kalkınmada izlenen bir yol olarak görülmektedir. Bu tüketim şekli, o bölgedeki istihdamın gelişimini ve çeşitliliğini uyarmakta ve fakir-geri kalmış bölgenin ekonomik yapısı üzerinde işgücü potansiyeli anlamında olumlu etkiler meydana getirebilmektedir (Liu, Wall 2006: 160). Bu

bağlamda, emek yoğun bir sektör olan turizmde beşeri sermayeye önemli ölçüde gereksinim bulunmaktadır. Dolayısıyla çok kesitli bir sektör olma özelliği ile turizmde istihdamın yapısı incelendiğinde çok çeşitli bir yapının olduğu ortaya çıkmaktadır.

Türkiye’de turizm sektörü, 1987 yılından 2014 yılına kadar inişli-çıkışlı bir gelişme süreci yaşamıştır. Göreceli olarak, Türkiye hem ülkeye gelen turist sayısı, hem de turizm gelirleri açısından küresel kriz dönemleri hariç artış göstermiştir. 1987 yılında ülkeye gelen turist sayısı 2.855.542 iken 2014 yılında 41.415.070 kişiye, ülkenin turizm gelirleri 1.721.117.000 \$ iken 2014 yılında 34.305.904.000 \$ gelire ulaşmıştır. 2013 verilerine göre ülkelere gelen turist sayısı bakımından dünya ülkeleri arasında 6. sırada yer alan Türkiye, turizm gelirleri bakımından ancak 12. sırada yer alabilmiştir(Akıncı ve Yüzbaşıoğlu, 2015:48). Aşağıdaki Tablo:1’de 2000-2018 Yılları Arası Turizm Gelirleri ve İhracat içerisindeki payları yer almaktadır.

Tablo.1: 2000-2018 Yılları Arası Turizm Gelirleri ve İhracat içerisindeki payları

Yıllar	Turizm geliri (bin dolar)	Turizm geliri/GSMH	Turizm geliri/İhracat
2000	10.420.519	5.3	33.6
2002	12.420.519	5.4	33.7
2004	13.854.868	5.4	23.8
2005	17.076.609	4.4	24.4
2006	19.322.111	4.3	19.7
2007	20.942.501	4.2	17.6
2008	25.415.067	3.4	16.6
2010	24.930.996	4.1	18.3
2012	28.115.694	3.4	19.2
2015	29.007.003	3.5	20.2
2016	32.308.991	3.7	21.2
2017	33.202.326	3.6	22.2
2018	36.202.300	4.2	23.2

Tablo 1: Türkiye'nin Turizm Geliri ve Ekonomiye Yansımaları (2002- 2013)
Kaynak: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, <http://sgb.kulturturizm.gov.tr>; (AKTOB, 2014a: 11) <http://www.aktob.org.tr/> ve <http://www.tursab.org.tr>, Erişim: 26.01.2015.

Tablo:1'den de görüldüğü gibi yıllar itibariyle Türkiye'ye gelen hem turist sayısında hem de turizm gelirlerinde artışlar görülmektedir. Örneğin, 2018 yılında 40 milyon turist gelmiş ve ülkeye 36 milyar dolar gelir bırakmıştır. Turizm gelirlerinin GSMH içindeki payı 4.2 olmuştur. Bu nedenle turizm ihracatın bir alternatifi olarak turist harcamaları, döviz kazancı yoluyla ödemeler dengesine ve turizm genişlemesinden oluşan gelirlere katkıda bulunabilir ve ulusal bir ekonomi için önemli bir gelir kaynağını temsil edebilir.

3. BÖLGESEL GELİŞME FARKLILIKLARININ GİDERİLMESİNDE TURİZMİN ÖNEMİ

Turizm, ekonominin diğer sektörlerine oranla ülkenin geri kalmış ya da az gelişmiş bölgelerindeki ekonomik gelişme için daha etkili alternatif fırsatlar sunmaktadır. Çünkü bu tür bölgelerdeki çiftçilik ya da balıkçılık gibi meslek grubundaki insanlar turizm sektörüne yönelik çalışarak veya geçimlerini bu sektörden sağlayarak gelirlerini önemli ölçüde artırma imkânına sahiptirler. Turizm sektörünün bu tür bölgelerde gelişmesi, yerel el sanatları, hediyelik eşya vb. yöresel faaliyetlerin, hizmetlerin gelişmesine neden olacaktır. Bu durum, söz konusu bölgeye parasal olarak bir kaynak ve teşvik sağlayacak ve yerel halk bölgedeki otellere/işletmelere yöreye özgü mal ve hizmetleri sunma olanağına kavuşacaktır. Böylece buna benzer faaliyetlerin yaygınlaşması ve gelişmesiyle birlikte, bölge ekonomisine önemli katkılar sağlanacaktır. Turizmin bir ülkenin daha az gelişmiş bölgesinde tanınması ve yaygınlaşması sonucu daha gelişmiş bölgesine oranla yerel halkın ekonomik zenginliğini büyük oranda etkileyebileceğini söylemek mümkündür (Bahar, Kozak 2006: 141).

Turizm sektörü ayrıca, ekonomik ve sosyal gelişme ile bölgeler arası gelişme farklılıklarını en aza indirme amacını da taşımaktadır. Tarım ve sanayi sektörü yönünden yeterli kaynak ve gelişme imkânlarına sahip olamayan ancak bunun yanında; zengin turizm potansiyeline sahip ülkelerin/bölgelerin, planlı ve etkin bir turizm politikası uygulaması sonucunda turizmde dengeli bir gelişme sağlayabilecekleri de bilinen bir gerçektir. Bu şekilde, söz konusu ülke ekonomileri uluslararası turizm gelirinden belirli oranlarda pay elde edebilecektir. Turizm politikaları tek başına, genel olarak döviz gelirleri başta olmak üzere, ekonomik gelişmeyi gerçekleştirmeye yeterli olmamasına karşın, gelişmeye hız vermesi ve tamamlayıcı etkileri açısından da önemli olmaktadır (Erkal 1990: 234-236).

Mikro finans uygulaması ile elinde kaynağı olmayıp da düşüncelerini faaliyete geçirmek isteyen mikro işletmeler ya da kişiler turizm geliri yolu ile finansman sağlayarak fikirlerini hayata geçirme fırsatı da bulurlar. Bu şekilde ise bölgesel kalkınmada geri kalmış bir bölgenin turizm yoluyla gelişmesi ve ilerlemesi mümkün olabilir ve bölge insanının refah düzeyi de artmış olur.(WTO 2005).

Bölgeye olan turist hareketleri sonucunda o yörenin vatandaşları; kitle ulaştırma sistemlerinde yüksek standartlara, elektrik, su vb. alt yapı hizmetlerinde üstün bir düzeye ve belki de başka bir şekilde sahip olamayacakları alış-veriş ve eğlence merkezleri gibi tesis ve faaliyetlere kavuşma şansına sahip olurlar. Bu anlamda turizm, belirli bir niteliğe sahip olmayan işsiz insan kaynaklarının azaltılmasına fırsat sağlayarak, ekonomik yapının çeşitlenmesine ve ülkede/bölgede diğer sektörlerin gelişmesine de uygun bir ortam hazırlamaktadır.

4.DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ VE TURİZM

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde turizmin hemen her çeşidinin gelişmesi için uygun potansiyel bulunmaktadır. Bu bölgeler, Tarihin ilk dönemlerinden beri yerleşim yeri olarak kullanılmış olup, medeniyetlerin ilk oluştuğu ve insan yerleşimlerinin ilk başladığı eşsiz, nadir coğrafya parçalarından birisidir. Bu nedenle, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, tarih ve inanç turizmine uygundur.(Özellikle Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin ve Malatya bu konuda başta gelmektedir.) Bu bölgeler, bakir bir doğaya ve değerli flora ve faunaya sahiptir. Biyolojik çeşitlilik yönünden oldukça zengindir. Bu durum, kış ve kayak turizminden dağcılığa, yayla turizminden kuş gözlemciliğine kadar doğa turizminin hemen her çeşidi için zengin bir potansiyeli olduğunu göstermektedir. Orta ve Ön Asya ile Avrupa arasında kavimlerin ve kültürlerin karşılaşma noktası konumunda olduğu için, kültür turizminin gelişmesi için zengin bir potansiyeli barındırmaktadır. Bir kısmı uzun süredir bilinen ve bir kısmı ise yeni keşfedilen pek çok doğal güzelliklere sahip bir bölgedir. Bu bölgeler, ulaşım zorluklarına rağmen yüzyıllar boyunca başta termal kaynaklar olmak üzere sağlık turizmi için uygun bir coğrafya olarak kabul edilegelmiştir. Malatya, Bingöl, Van ve Diyarbakır yöresi kaplıcaları ile ünlü illerdir. Bu bölgeler son 15-20 yıl içerisinde kara ve hava ulaşımı açısından da önemli gelişmeler kaydetmiştir. Bu mevcut potansiyel iyi değerlendirilirse, bölge ülkemizin diğer turizm alanlarında olduğu gibi sağlık turizminde önemli destinasyonlardan birisi olabilir.

5-KALKINMA VE TURİZMİN ÖNEMİ

Turizm, ülkelere döviz sağlaması bunun yanı sıra istihdam sağlayarak işsizlik sorununa çözüm bulması yönleriyle önem arz eden bir sektördür. Türkiye için ise turizm sahip olduğu turizm potansiyellerinin varlığı göz önüne alındığında, bacasız sanayi olarak nitelendirilebilecek bir sektör olarak görülmektedir. Turizm sektörü, dış ticaret açığının kapanmasında, enflasyonla müdahalede bulunması ve işsizliğe çare olacak şekilde istihdam yaratması özellikleri ile ekonomimizin vazgeçilmez sektörlerinden birisi olarak nitelendirilebilmektedir.

Turizm sektörünü de kapsayan Güneydoğu Anadolu Projesi, insan odaklı sürdürülebilir kalkınmaya yönelik olarak hazırlanmış çok sektörlü bir bölgesel kalkınma hareketidir. Bu projeyle; bölge insanının yaşam kalitesinin yükseltilmesi, yoksulluğun azaltılması, bölgedeki istihdam ve iş olanaklarının artırılması ve sonuçta ekonomik kalkınma ile toplumsal istikrara kavuşulması amaçlanmıştır (Polat, Olgun 2004: 1505–1515). GAP, turizm başta olmak üzere kentsel, kırsal ve tarımsal altyapı, ulaştırma, sanayi, eğitim, sağlık, konut ve diğer birçok sektörlerdeki yatırımları kapsayan sadece bölgeye özgü olmayıp tüm ülkeyi etkileyecek değişimleri de içine alan çok yönlü bir kalkınma projesidir.

Türkiye’deki diğer bölgelere göre az gelişmiş bir bölge olan GAP bölgesindeki turizm hareketlerine bakıldığında bölgenin; tarihi ve kültürel değerlerinin yanında din, sağlık, kongre, mağara, yayla, avcılık, botanik turizmi, dağcılık, kuş gözlemciliği, tarihi İpek Yolu, baraj göllerinde su altı sporları gibi büyük bir potansiyele sahip olduğu görülmektedir. Bölge özellikle inanç turizmi açısından da oldukça büyük bir potansiyel taşımasına karşın, yeteri kadar turisti çekememektedir. Ayrıca, yerli/yabancı turist olarak bölgede konaklayan toplam kişi sayısının Türkiye içindeki payının sadece %0.2 ve geceleme sayısının da %2.5 olduğu bilinmektedir. Benzer şekilde, bölgedeki önemli turistik ürünlerin varlığına karşın, turistik tesis ve yatak sayısının Türkiye içindeki paylarının %2.0 ve %1.9 ile oldukça düşük oranlarda olduğu görülmektedir (Paksoy 2005).

GAP’ın turizm sektöründen yeteri kadar faydalanamamasının bazı temel nedenleri bulunmaktadır. Bunları; ihtiyaçlara cevap verecek bir master planının olmaması, yerel yöneticilerin ve halkın mevcut turizm potansiyeli hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olmayışı, alt yapı eksikliği, kalifiye eleman ve tesis eksikliği şeklinde sıralamak mümkündür. GAP Bölgesi, diğer bölgelere göre daha az gelişmiş bir bölge konumundadır. Türkiye’de ise yatırımcıların işletme kurma amacına uygun olarak batı bölgelerine yatırım yaptıkları bilinen bir gerçektir. Bu durumda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini kalkındırmak sanayi sektörünün yardımı ile

olamıyorsa, diğer sektörleri özellikle de turizmi harekete geçirmek, bölgenin ekonomik kalkınması açısından daha doğru bir yaklaşım olacaktır (Paksoy 2005).

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin turizm açısından sektör içindeki toplam işgücünün oldukça düşük oranlarda olduğu gözükmemektedir. Kalkınmada ülkenin diğer bölgelerine göre çok daha geri durumda olan bu bölgelere yapılacak yeni turizm yatırımları, tesisler, turizm ürün çeşitlendirmesi vb. ekonomik faaliyetler ile birlikte bölgedeki istihdam oranı da hiç kuşkusuz buna paralel olarak artacaktır.

Türkiye genelinde olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri de, turizm imkânları geniş olmasına rağmen bu imkânların yeterince gelişmemiş olduğu bölgelerdir. Özellikle bu bölgenin binlerce yıla dayanan tarihi geçmişi, birçok eski uygarlığa ev sahipliği yapmış olması ve doğal güzellikleri, denize ulaşımı olmayan bu bölgelerde kültür turizminin oldukça önemli hale gelmesine yol açmaktadır. Ayrıca, bu bölgeler Türkiye genelinden farklı olarak terör olaylarından birincil derecede etkilenmiş bir coğrafyada yer almalarından dolayı, turizm imkânlarının geliştirilmesi konusunda güvenlik faktörünün olumsuz etkileri de söz konusu olan bölgelerdir

SONUÇ

Turizm insanların, gezip görme, dinlenme ve yeni insanlarla tanışma gibi ihtiyaçları sonucunda ortaya çıkmış ve çok sayıda insanın katılımıyla bir kitle harekete dönüşmüştür. Bir ülkede gelişmişlik düzeyi ne kadar artarsa turizme olan talep de o oranda artmaktadır. Günümüzde gelişen teknolojiler, insanların refah seviyelerinin iyileşmesi, eğitim seviyesinin yükselmesi ve çalışma saatlerinin düşürülmesi gibi avantajlarla, turizme katılan kişi sayısı her geçen gün çoğalmaktadır.

Türkiye'nin batı ve doğu bölgeleri arasında ekonomik anlamda bir gelişmişlik farkının olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Bölgeler arası gelişmişlik farkının azaltılması ve bölgeler arası dengeli büyüme ve kalkınmanın sağlanması noktasında turizm sektörüne önemli görevler düşmektedir. Turizmin bölgede gelişmesi, tüm imkânların bu anlamda sonuna kadar kullanılması ve daha fazla yabancı turist bölgeyi ziyaret etmesiyle birlikte; istihdam, gelir ve katma değer artacak, sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesi sağlanabilecektir.

Turizm, ekonominin diğer sektörlerine oranla ülkenin geri kalmış ya da az gelişmiş bölgelerindeki ekonomik gelişme için daha etkili alternatif fırsatlar sunmaktadır. Eğer ülkelerin geri kalmış bölgelerindeki mevcut turizm potansiyeli ve alternatif fırsatlar iyi değerlendirilebilirse, bölgenin turizm sektörü yardımıyla kalkınması sağlanabilir. Kısaca, ülkenin kırsal ya da az gelişmiş bir bölgesinde turizmin gelişmesi

demek, o ülkenin gelişmiş ve az gelişmiş bölgeleri arasındaki ekonomik dengesizliklerin de azalması demektir.

Bölgede turizmin gelişmesi için yapılması gerekenler, “tanıtımların artırılması”, “turizmin pazarlanmasında yerel değerlerin kullanılması”, “çatışma ortamının bitirilmesi”, “uluslararası turizm şirketleriyle çalışılması”, “Devlet, halk ve yerel yönetimlerin birlikte çalışması ve özel sektörün desteklenmesi”, “Devletin bütün kurumlarının koordineli çalışması”, “Kentlerin alt ve üst yapısının belediyeler tarafından yenilenmesi” en önemlisi de “Turizm planlaması yapılması ve vizyon geliştirilmesi” olarak sıralanmıştır.

ÖNERİLER

Turizm faaliyetlerinin geliştirilmesinde başta merkezi yönetim olmak üzere belediyelerin, il özel idarelerinin, turizm derneklerinin, meslek odalarının ve üniversitelerin koordinasyon içerisinde ve belirli bir strateji çerçevesinde çalışmasına ihtiyaç bulunmaktadır.

Turistler için yabancı dil bilen rehberler yetiştirilmesi, otel görevlileri ve turistik mekân çalışanlarının turizm uzmanlarınca eğitilmeleri.

Yerel halkın turizm ve getirileri ile turistlere davranış konularında eğitilmesi için başta Milli Eğitim Bakanlığı, yerel yönetimler ve yerel STK’lar olmak üzere, ilgili kişi ve kurumlarla ortak projeler geliştirilmesi ve turistlere olumsuz davranışların engellenmesi

Sadece tarih ve doğa turizmi değil, başta kaplıca ve sağlık turizmi olmak üzere, diğer turizm türlerine de yatırım yapılması

Çevre illerdeki insanları bir araya getiren şenlik, festival, fuar vb. etkinlikleri büyük boyutlarda ve profesyonel olarak Bakanlığın düzenlemesi gereklidir.

Sanayileşmenin oldukça düşük seviyelerde olduğu Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde bölgesel kalkınmanın sağlanması açısından turizm önemli bir sektör olmaktadır. Bu sebeple de turizm yönünden geri kalmış bölgelerde özellikle Doğu Anadolu, Güney Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgeleri’nde turizmin önemli bir sektör olarak görülmesi için projeler yapılmalı ve bu yönde eğitimler düzenlenmelidir.

KAYNAKÇA

- Akıncı,Z ve Yüzbaşıoğlu,N., (2015), ‘ ‘ Türkiye, Dünya Turizm Sektörü İçerisinde Bir Belirleyici mi Yoksa Bir Taşıyıcı mı?, Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, Cilt:52,Sayı 609
- Ateş, Hamza (2016), ‘Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Turizm Algısı ve Turizmin Geliştirme Stratejileri’, Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, Cilt:XI. Sayı:2
- Bahar O., Kozak M. (2006), Turizm Ekonomisi, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Dieke U.C. P. (2003), “Tourism in Africa’s Economic Development: Policy Implications”, Management Decision, 41 (3): 287–295.
- Ecaral T. Ö. (2005), “Bölgesel/Yerel Ekonomik Kalkınma Kuramlarının Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimleri”, Ekonomik Yaklaşım, Cilt 16, Sayı 55: 89–106.
- Emekli, G. (2006), “Coğrafya, Kültür ve Turizm: Kültürel Turizm”, Ege Coğrafya Dergisi, Sayı: 15,51-59.
- Jones I. C. (2001), İktisadi Büyümeye Giriş, Çev: S. Ateş ve D. Tuncer, Birinci Basım, İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Kaynak M. (2003), “Kalkınma İktisadının Kilometre Taşları ve Teknoloji”, Ekonomik Yaklaşım, Cilt 14, Sayı 49: 12–43.
- Kaynak, Muhteşem (2005), Kalkınma İktisadı, Ankara: Gazi Kitapevi Tic.Ltd.Şti.
- Liu A., Wall G. (2006), “Planning Tourism Employment: A Developing Country Perspective”, Tourism Management, 27: 159- 170.
- Paksoy S. (2005), “Bölgesel Kalkınmada Turizmin Rolü ve Önemi (Güneydoğu Anadolu Bölgesi- GAP Örneği)”. III. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, Celalabat-Kırgızistan, 05–09 Haziran, Cilt: II: 1046–1057.
- Pearce G. D. (2000), “Tourism Plan Reviews: Methodological Considerations
- Tosun C., Timothy D. J. ve Öztürk Y. (2003), “Tourism Growth, National Development and Regional Inequality in Turkey”, Journal of Sustainable Tourism, 11 (2-3): 133-161.

Doğu Anadolu Bölgesi Bazı İllerinden Seçilmiş Doğal Manzaralar

Şekil 2- Van ilinden bir manzara

Şekil 3-HakkariDen Bir Manzara

Şekil 4-Tunceli Munzur Çayından Bir manzara

Şekil 5-Malatya Ulu Camii

Şekil 6-Mardin/Nusaybin Beyazsu Manzarası

Şekil 7-Şanlıurfa Balıklıgöl Manzarası

ORTA GELİR TUZAĞI BEKLEME ODASINDA TÜRKİYE: OECD ÜLKELERİYLE BİR KARŞILAŞTIRMA

Öğr. Gör. Ferhat APAYDIN
Adıyaman Üniversitesi

ÖZET: Ülke ekonomilerinin alt gelir gruplarından orta gelir grubu düzeyine yaklaştıkça büyüme kaynakları zorlaşmaktadır. Zira teknoloji olgunlaşmakta ve kırdan (tarımdan) kente yapılan emek göçü ile ulaşılan sermaye yatırımlarının cazibesi önemini kaybetmeye başlamaktadır. Ucuz işgücüne dayalı bir kârlılık hız kaybetme eğilimine girmektedir. Dolayısıyla ekonomik büyümede yeni yatırımların çekiciliği azalmakta, daha çok üretkenlik önem kazanmaktadır. Üretkenliğin artırılması ise ancak eğitim, Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) faaliyetleri ve kurumsal reformlarla mümkün olabilmektedir. Türkiye Ar-Ge yatırımları, imalat sanayi ihracatında yüksek teknoloji ürünleri, kişi başına gelir, eğitim harcamalarındaki artış gibi kriterlerde OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü) ülkeleri arasında genellikle son sıralarda yer almaktadır. Özellikle son dönemlerde Türkiye’de kişi başına gelir düşmekte, ekonomik büyümede daralmalar meydana gelmektedir. Türkiye uzun yıllardır Dünya Bankası tarafından yapılan kişi başına gelir sınıflandırmasına göre yüksek-orta gelir grubunda yer almaktadır. Orta gelir grubundaki ülkelerin kişi başına düşen milli gelirleri bağlamında bu eşiği aşamayıp, yüksek gelirli ülkeler grubuna geçememesi Orta Gelir Tuzağı (OGT) olarak adlandırılmaktadır. Bu çalışmanın amacı Türkiye’nin OGT’de bulunup bulunmadığı tartışmasını yapmaktır. Bu kapsamda seçilmiş göstergeler yardımıyla OECD ülkeleri arasında bir karşılaştırma yapılmıştır. Ekonomik verilerden hareketle, yakın dönemde Türkiye’nin yüksek gelir grubuna yükselmesi, başka bir deyişle, OGT’den kurtulması ihtimaller arasında gözükmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Orta Gelir Tuzağı, Yoksulluk, Büyüme, Orta Gelir Sınıfı.

Turkey in the Middle-Income Trap Waiting Room: A Comparative Study With the OECD Countries

ABSTRACT: Growth sources become more difficult when the economy of the countries moves closer to middle-income groups from low-income groups. While technology has been advancing, capital investments, reached by the labor migration from the countryside (agriculture) to the city are losing their

importance. Profitability based on low-cost labor starts to lose its speed. Thus, the attractiveness of the new investments decreases while the importance of productivity increases in economic growth. Increased productivity can only be possible with education, Research, and Development (R&D) activities and institutional reforms. Turkey often ranks in the last places among OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) countries when it comes to criteria such as R&D investments, high technology products in the manufacturing industry exportation, per capita income (PCI) and increase of education expenses. Especially in recent years, per capita income decreases, and economic contractions are seen in Turkey. For many years, Turkey takes place in the high-middle income group according to per capita classification of the World Bank. Within the context of national income per capita of the countries in the middle-income group, the inability to exceed this threshold and get to the group of high-income countries is called the Middle-Income Trap. The purpose of this study is to argue whether Turkey is in the Middle-Income Trap or not. In this context, with the help of selected indicators, a comparison between OECD countries have been made. Based on economic data, it is seen unlikely for Turkey to get to the group of high-income countries, in other words, get out of the Middle-Income Trap in the near future.

Key Words: The Middle-Income Trap, Poverty, Growth, Middle Class.

GİRİŞ

OGT son yıllarda gerek iktisatçıların gerekse politika yapımcıların dikkatini çeken bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Literatürde OGT kavramı ve nasıl test edileceği konusunda tam bir fikir birliği sağlanamamaktadır. Bununla birlikte, genel kabul gören teorik temeller, tanımlar ve değerlendirme kriterleri mevcuttur. Genel bir tanımla OGT, orta gelir grubundaki ülkelerin kişi başına düşen milli gelirleri bağlamında bu eşiği aşamayıp, yüksek gelirli ülkeler grubuna geçememesi olarak adlandırılmaktadır. Orta gelirden kastedilen ise Dünya Bankası'nın sınıflandırmasına dayanmaktadır. Dünya Bankası bu sınıflandırmayı kişi başına düşen gelir gruplarına göre yapmaktadır. Daha açık bir ifadeyle Dünya Bankası her yılın 1 Temmuz günü ülkelerin milli gelirlerine göre sınıflandırması yapmaktadır. Ülkelerin hangi gelir grubunda olduğu bu sınıflandırma yardımıyla anlaşılmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre Türkiye uzun yıllardır orta gelir grubu ülkeleri arasında yer almaktadır. Orta gelir grubundaki ülkeler genellikle teknoloji ve katma değer açısından nispeten daha düşük olan malların üreticisi ve ihracatçısı olarak OGT'ye düşmektedirler.

OGT'ye düşen ülkelerde genellikle yatırımlar düşük, tasarruflar yetersiz düzeydedir. Bunun yanı sıra bu ülkelerde imalat sanayinin büyüme hızı yavaşlamakta, ürün çeşitlenmesi sınırlı kalmakta ve emek piyasası koşullar zayıflamaktadır. Ayrıca

imalat sanayiinde yüksek teknoloji kullanımı, Ar-Ge ve eğitim harcamaları sınırlı kalmaktadır. Ancak orta gelir grubundan yüksek gelir grubuna geçen ülkelerde, yani, OGT'den kurtulan ülkelerde, üretimde yüksek teknoloji kullanımı, kurumsallaşmanın sağlanması, Ar-Ge yatırımlarının artması, yüksek katma değerli ürünlerin üretilmesi ve ihraç edilmesi, nitelikli emek kullanımı, sermaye piyasasının tam ve gelişmiş olması gibi özellikler öne çıkmaktadır (Yıldız, 2015: 157). OECD ülkeleri incelendiğinde yüksek gelir grubundan kurtulan ülkelerde bu özellikler görülmektedir.

Bu çalışmada OGT bağlamında Türkiye'nin OECD ülkeleri içindeki yeri tartışılacaktır. Bu amaçla öncelikle OGT hakkında teorik bilgilere yer verilecek, sonra OECD ülkeleri ile bazı OGT göstergeleri temelinde karşılaştırma yapılacaktır. Daha sonra genel bir değerlendirme yapılarak çalışma sonlandırılacaktır.

1. ORTA GELİR TUZAĞININ TEORİK ÇERÇEVESİ

Daha önce ifade edildiği üzere OGT, tanımı veya değerlendirilmesi açısından üzerinde tam olarak uzlaşılmış bir kavram değildir. Bazı iktisatçılara göre OGT her ülkenin içinden geçeceği bir süreç, bazılarına göre belli bir eşiğe takılıp kalma, bazılarına göre ABD ekonomisiyle kıyaslamak hatta ABD ekonomisini yakalamak şeklinde yorumlanmaktadır. Diğer yandan, Dünya Bankası tarafından her yıl açıklanan sınıflandırma ve ülkenin orta gelir gruplarında takılıp kalma durumu, bu süreci açıklamada hususunda genel kabul gören düşünceler arasındadır.

OGT'ye yakalanan ülkelerde genellikle belli süreçler hâkim olmaktadır. Şöyle ki, düşük gelirli ülkelerde, basit teknoloji ve ucuz işgücüne dayanan emek-yoğun ürünlerin üretildiği bir ekonomik yapı hâkimdir. Dolayısıyla bu ucuz emek ile ürettikleri ürünleri küresel piyasalarda pazarlayarak rekabet avantajı elde eden bu ülkeler bu şekilde gelirlerini arttırmaktadır. Gelir artışı, emek ve sermayenin düşük verimlilikteki tarım sektöründen, nispeten yüksek verimliliğe sahip imalat sanayiine kaymasına ve üretkenliğin artmasına yol açmaktadır. Araştırmalara göre gelir seviyesi düşük olan ülkeler, yüksek olanlara göre nispeten daha hızlı büyümektedir (Ünlü ve Yıldız, 2018: 3). Ancak bu hızlı büyüme bir dönemden sonra yavaşlamaktadır. Ülkeler düşük gelir grubundan yüksek gelir gruplarına geçtikçe büyümenin kaynakları zorlaşmakta ve büyüme ivme kaybetmektedir. Şöyle ki; ülkelerin tarım sektöründen sanayi sektörüne geçişinde yüksek büyüme hızlarına sahip oldukları görülmektedir. Ne var ki, kent ekonomilerinin yükselişi tarımdan kente emek kaymasına yol açmakta ve sermaye, yol açtığı yüksek kârlar nedeniyle talebi artan bir üretim faktörü haline gelmektedir. Sermayenin artan karlılığı, işgücü ve doğal kaynakların bolluğuna dayanan üretim yapısı ülkeleri orta gelir seviyesine yükseltmektedir. Ancak, geri kalmış teknolojilerin kullanımının sürdürülmesi, yani aynı teknolojinin

kullanılmaya devam edilmesi, sermayenin getirisinin azalması ve verimliliğe dayalı üretim yapılarına geçişin sağlanamaması durumunda ülke, yüksek büyüme hızının sürdürülmesi noktasında sorun yaşamaktadır (Yeldan vd., 2012: 25). Tam da bu noktada ülkeler OGT ile karşı karşıya kalmaktadırlar.

Orta gelirli ülkeler, satın alma gücü paritesine göre ABD'nin kişi başına gelir düzeyinin %10-50'sini sağlayabilen ülkelerdir. Dünya Bankası ise orta gelirli ülkeleri her yıl Atlas yöntemine göre tanımlamaktadır (Gönenç, 2018: 50). Dünya Bankası her yılın Temmuz ayında bu sınıflandırmayı kişi başına Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) olarak açıklamaktadır. Bu bağlamda 2018 yılı için kişi başı GSMH seviyesi 1,026 ile 3,995 ABD doları olan ülkeler düşük-orta gelirli ülkeler iken; kişi başı GSMH düzeyi 3,996 ile 12,375 ABD doları olan ülkeler yüksek-orta gelirli ülkeler olarak gruplandırılmıştır. Kişi başı GSMH düzeyi 12,375 ABD dolarını aşan ülkeler ise yüksek gelirli ülkeler olarak tanımlanmıştır (tablo 1). Buradan anlaşılacağı üzere Türkiye şu an yüksek-orta gelir sınıfı içerisinde. Türkiye uzun yıllardır orta gelir grupları (alt-orta ve yüksek orta) arasında yer almaktadır.

OGT, orta gelir seviyesindeki ülkelerin uzun süre bu seviyede kalarak yüksek gelir sınıfına dâhil olamaması olarak tanımlanmaktadır (Gill ve Kharas, 2007: 4). Teknoloji geliştiremeyen, bilgi ve beceri konusunda rekabetçi olmayan, yüksek teknolojiye ve beşeri sermayeye dayalı büyüme konusunda ilerleme kaydedemeyen orta gelirli ülkeler bu tuzağa yakalanmaktadır. Dünya ekonomileri incelendiğinde orta gelirli ülkelerin yüksek gelirli ülkeler grubuna geçmeleri oldukça güç bir süreci ihtiva etmektedir.

OGT ile ilgili temel gündem Dünya Bankası'nın 2007 yılındaki raporuyla dikkat çekmeye başlamıştır. Bu rapor orta gelirli ülkelerin zengin veya daha fakir ülkelerin nezdinde daha yavaş bir büyüme performansı gösterdiğini ortaya koymuştur. Gündemi tekrar oluşturan ve hızlandıran çalışma ise yine Dünya Bankası tarafından 2012 yılında yayınlanmıştır. Bu raporda ise 1900'lü yılların ikinci yarısından sonra büyüme hamlesi sergileyen birçok ülkenin orta gelir düzeyinden kurtulamadığına dikkat çekmiştir (Çağatay vd., 2017: 15). OGT'nin ortaya çıkış süreci daha çok ekonomilerin gelişim evreleriyle açıklanabilmektedir. Şöyle ki; tarım sektöründen sanayi sektörüne ve sonra da hizmetler sektörüne geçişle birlikte kaynakların kayması düşük gelir grubundan orta gelir grubuna geçişi açıklamaktadır. Ancak orta gelirden yüksek gelire geçiş, daha gelişkin kaynaklar ve daha gelişkin politika unsurları ihtiva eden mevcut sektörler içi verimlilik kazançlarını ihtiva etmektedir (Gönenç, 2018: 43). Başka bir bakış açısıyla (Taşçı ve Özsan, 2014), tarımdan sanayiye işgücü kaymasıyla başlayan iktisadi büyüme, zaman içinde olgunlaşan ve eskiyen teknolojiye, gelişemeyen beşeri sermayenin eklenmesiyle ivme kaybetmektedir. Bunun yanı sıra sermayenin kârlılığı azaldığı için sermaye birikimi de zaman içinde hız

kaybetmektedir. Böylece ekonomi, zamanla niteliksiz emek yoğun, basit teknoloji üreten yapıya gelmektedir. Dolayısıyla ekonomi, bu noktaya kadar erişebildiği büyüme ve gelir seviyesine mahkûm olmaktadır.

Eichengreen vd. (2011) OGT için üç temel kriter belirlemişlerdir. Birincisi ülkedeki kişi başına gelir düzeyinin 16.000 ABD dolarının altında kalması; ikincisi, kişi başına gelir seviyesinin ABD düzeyinin %58'inin altında kalması ve üçüncüsü, imalat sanayinin toplam milli gelir içindeki payının %23'ünün altında kalması gerekir. Elbette bu değerlere ulaşması ve o düzeyde sabit kalması da bir OGT durumunu ifade etmektedir. Zira bu değerlere ulaşıldığında büyümede bir yavaşlama meydana gelecektir. Yani bu oranlara ulaşmak bir OGT göstergesidir (aktaran: Yeldan, 2012: 28). Ancak daha sonra Eichengreen vd. (2013) çalışmasında ülkedeki kişi başına gelir düzeyinin 10.000 ABD doları olarak güncellemiştir (aktaran: Çağatay vd., 2017: 15). Yalnızca bu bilgilerden hareketle Türkiye'nin henüz OGT'nin gerisinde olduğu söylenebilir. OGT'nin başka bir ifade ediliş biçimi de bir ülkenin ya da bölgenin kişi başına düşen milli gelirinin düşük seviyelerden orta düzeylere yükseldikten sonra, orada takılıp kalması ve bir üst kademeye geçememesidir (Yıldırım, ty.).

Orta gelir sınıfındaki ülkelerin büyüme oranları, yüksek ve düşük gelirli ülkelerle rekabet koşulları nedeniyle 1980'lerden sonra durgunlaşmış ve bu ülkeler OGT ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu durumdan kurtulmanın yolu teknolojik yenilikler ve rekabetçi olmaktan geçmektedir (Bayraktutan vd., 2018: 1233).

2. ORTA GELİR TUZAĞI: OECD ÜLKELERİ KARŞILAŞTIRMASI

Bu bölümde OECD ülkelerinin bazı ekonomik göstergeler yardımıyla OGT'de bulunup bulunmadıkları tartışılacaktır. Tablo 1 Dünya Bankası'nın her yıl 1 Temmuz gününde açıkladığı ve kişi başına gelir durumlarına göre belirlediği sınıflandırmayı göstermektedir. Bu çalışmada, ülkelerin hangi gelir grubunda yer aldığı bu sınıflandırma dikkate alınarak belirlenmiştir.

Tablo 1. Dünya Bankası Sınıflandırmasına Göre Ülke Grupları

Kişi Başına Gelir Aralığı (Dolar)	1990	2000	2010	2012	2014	2016	2018
Düşük Gelirli Ülkeler	<= 610	<= 755	<= 1,005	<= 1,035	<= 1,045	<= 1,005	<= 1,025
Düşük-Orta Gelirli Ülkeler	611-2,465	756-2,995	1,006-3,975	1,036-4,085	1,046-4,125	1,006-3,955	1,026-3,995
Yüksek-Orta Gelirli Ülkeler	2,466-7,620	2,996-9,265	3,976-12,275	4,086-12,615	4,126-12,735	3,956-12,235	3,996-12,375
Yüksek Gelirli Ülkeler	> 7,620	> 9,265	> 12,275	> 12,615	> 12,735	> 12,235	> 12,375

Kaynak: World Bank, 2019.

Tablo 1 ve Tablo 2 birlikte incelendiğinde Türkiye'nin yaklaşık son 30 yıldır orta gelir grubu olan yüksek-orta gelir sınıfında bulunduğu görülmektedir. Aslı literatür incelendiğinde Türkiye'nin 1950'lerden itibaren orta gelir gruplarında yer aldığı görülebilir. Uras (2016)'a göre Türkiye'de büyümenin yavaşladığı dönemlerde genelde milli gelir hesaplama yöntemleri değiştirilmiştir. Bu değişikliklerle reel olarak bir şey değişmese de nominal olarak herkes kendini zengin hissediyor. Tablolardan hareketle milli gelirin hesaplama değişiklikleri ile arttırıldığı dönemlerde bile Türkiye yüksek gelir grubuna bir türlü geçememiştir. Gerek 2008 yılındaki milli gelir hesaplama yöntemi değişikliği gerekse 2016 yılındaki milli gelir hesaplama yöntemi değişikliği ile birlikte milli gelir ve bu bağlamda kişi başına gelir önemli ölçüde artmıştır. Ne var ki, Türkiye orta gelirli ülke konumundan kurtulamamıştır.

Tablo 2. OECD Ülkeleri Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1980-2018, Dolar)

	1980	1990	2000	2010	2012	2014	2016	2018
Avustralya	10,194.4	18,211.1	21,679.2	52,022.1	68,012.1	62,510.8	50,020.0	57,305.3
Avusturya	10,869.5	21,681.0	24,564.5	46,858.0	48,567.7	51,717.5	45,103.3	51,512.9
Belçika	12,932.9	20,710.6	23,207.4	44,380.2	44,826.4	47,355.3	41,449.1	46,556.1
Kanada	11,170.6	21,448.4	24,190.2	47,450.3	52,542.3	50,835.5	42,279.9	46,124.7
Şili	2,542.8	2,494.5	5,074.9	12,808.0	15,351.6	14,671.0	13,748.1	15,923.4
Çekya		3,917.2	6,011.6	19,808.1	19,729.9	19,744.6	18,463.4	22,973.1
Dani-	13,883.9	26,891.4	30,743.6	58,041.4	58,507.5	62,549.0	54,467.1	60,595.6
Estonya			4,070.0	14,638.6	17,421.9	20,247.2	18,228.1	22,927.7
Fransa	12,713.4	21,793.8	22,364.0	40,638.3	40,874.7	43,008.6	36,962.2	41,463.6
Finlandiya	11,232.3	28,380.5	24,253.3	46,202.4	47,415.6	49,914.6	43,493.4	49,960.2
Almanya	12,092.4	22,219.6	23,718.7	41,785.6	44,065.2	48,142.8	42,443.5	48,195.6
Yunanis-	5,893.7	9,600.2	12,043.0	26,917.8	22,242.7	21,761.0	18,116.5	20,324.3
Macaris-			4,633.3	13,092.2	12,888.3	14,197.8	12,839.6	15,938.8
İzlanda	14,844.1	25,423.1	32,018.1	43,024.9	45,910.0	54,242.1	61,757.9	73,191.1
İrlanda	6,380.1	14,048.1	26,241.4	48,711.9	48,946.0	55,628.2	63,558.7	77,449.7
İsrail	6,222.1	12,644.9	21,027.8	30,659.1	32,543.5	37,733.6	37,371.6	41,614.0
İtalya	8,429.0	20,757.1	20,051.2	35,849.4	34,814.1	35,396.7	30,830.9	34,318.4
Japonya	9,465.4	25,359.3	38,532.0	44,507.7	48,603.5	38,109.4	38,794.3	39,286.7
Güney	1,704.5	6,516.3	11,947.6	22,087.0	24,358.8	27,811.4	27,608.2	31,362.8
Letonya			3,352.7	11,326.2	13,822.8	15,716.4	14,133.7	18,088.9
Litvanya			3,297.4	11,984.9	14,341.2	16,545.1	14,982.5	19,089.7
Lüksem-	17,113.8	34,645.1	48,736.0	104,965.3	106,749.0	118,823.6	101,305.5	114,340.5
Meksika	3,027.4	3,112.3	7,157.8	9,271.4	10,241.7	10,922.4	8,739.1	9,698.1
Hollanda	13,791.9	21,290.9	26,149.4	50,950.0	50,073.0	52,830.2	46,007.9	52,978.4

Yeni Zel.	7,467.2	13,663.0	13,641.1	33,692.0	39,970.4	44,533.8	40,026.9	41,966.0
Norveç	15,772.2	28,242.9	38,146.7	87,770.3	101,668.2	97,199.9	70,941.5	81,807.2
Polonya		1,731.2	4,492.7	12,599.5	13,145.5	14,347.9	12,431.6	15,424.0
Portekiz	3,368.7	7,885.4	11,502.4	22,538.7	20,577.4	22,077.5	19,977.4	23,145.7
Slovakya		2,395.6	5,402.9	16,600.6	17,274.6	18,629.8	16,544.2	19,546.9
Slovenya		9,073.7	10,227.7	23,437.5	22,532.4	24,195.0	21,617.6	26,234.0
İspanya	6,191.7	13,767.4	14,676.7	30,736.6	28,563.9	29,623.2	26,622.3	30,523.9
İsviçre	18,832.2	38,428.4	37,868.3	74,605.7	83,538.2	86,605.6	80,037.5	82,838.9
İsveç	16,875.6	30,196.1	29,323.2	52,132.9	57,197.2	59,241.6	51,617.5	54,112.0
Türkiye	1,564.2	2,794.4	4,316.5	10,672.4	11,707.3	12,095.9	10,820.6	9,311.4
İngiltere	10,032.1	19,095.5	27,987.8	39,079.8	42,018.7	46,967.7	40,539.9	42,491.4
ABD	12,574.8	23,888.6	36,334.9	48,466.8	51,603.5	55,033.0	57,904.2	62,641.0
OECD ort.	8,874.9	17,465.1	23,658.6	35,981.4	38,185.9	39,000.3	37,070.6	40,351.5

Kaynak: WDI, 2019.

Tablo 2’den OECD ülkeleri incelendiğinde öncelikle OECD kişi başına gelir ortalamasının daima yüksek gelir grubunda yer aldığı görülmektedir. Zaten tablo incelendiğinde uzun yıllardır Türkiye ve Meksika dışında tüm ülkeler yüksek-gelirli ülkeler grubunda yer almaktadır. Dolayısıyla Türkiye ve Meksika uzun yıllardan beri orta gelirli ülkeler sınıfından kurtulamadıkları için OGT ile karşı karşıyadırlar.

Tablo 3. OECD Ülkelerinin Kişi Başına Gelirlerinin ABD Kişi Başı Gelirine Oranı (1980-2018)

	1980	1990	2000	2010	2012	2014	2016	2018
Avustralya	81	76	60	107	132	114	86	91
Avusturya	86	91	68	97	94	94	78	82
Belçika	103	87	64	92	87	86	72	74
Kanada	89	90	67	98	102	92	73	74
Şili	20	10	14	26	30	27	24	25
Çekya		16	17	41	38	36	32	37
Danimarka	110	113	85	120	113	114	94	97
Estonya			11	30	34	37	31	37
Fransa	101	91	62	84	79	78	64	66
Finlandiya	89	119	67	95	92	91	75	80
Almanya	96	93	65	86	85	87	73	77
Yunanistan	47	40	33	56	43	40	31	32
Macaristan			13	27	25	26	22	25
İzlanda	118	106	88	89	89	99	107	117
İrlanda	51	59	72	101	95	101	110	124
İsrail	49	53	58	63	63	69	65	66
İtalya	67	87	55	74	67	64	53	55
Japonya	75	106	106	92	94	69	67	63
Güney Kore	14	27	33	46	47	51	48	50
Letonya			9	23	27	29	24	29
Litvanya			9	25	28	30	26	30
Lüksemburg	136	145	134	217	207	216	175	183
Meksika	24	13	20	19	20	20	15	15
Hollanda	110	89	72	105	97	96	79	85

Yeni Zelanda	59	57	38	70	77	81	69	67
Norveç	125	118	105	181	197	177	123	131
Polonya		7	12	26	25	26	21	25
Portekiz	27	33	32	47	40	40	35	37
Slovakya		10	15	34	33	34	29	31
Slovenya		38	28	48	44	44	37	42
İspanya	49	58	40	63	55	54	46	49
İsviçre	150	161	104	154	162	157	138	132
İsveç	134	126	81	108	111	108	89	86
Türkiye	12	12	12	22	23	22	19	15
İngiltere	80	80	77	81	81	85	70	68
ABD	100	100	100	100	100	100	100	100
OECD ort.	71	73	65	74	74	71	64	64

Kaynak: WDI, 2019 verileri yardımıyla yazar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 3 OECD ülkelerinin kişi başına gelirlerinin ABD düzeyine oranını göstermektedir. Türkiye'nin kişi başına düşen milli geliri hızı son zamanlarda yavaşlamıştır. Son yıllarda Türkiye'nin kişi başına milli gelirin ABD düzeyine oranı %20'ler bandının da altına düşmüştür. OECD ülkeleri içinde Türkiye'ye eşlik eden Meksika dışında riskli ülke neredeyse yok gibi. Yeldan (2012)'in aktardığı OGT kriterlerine göre Türkiye zaten OGT durumuna ulaşamamıştır. Son yıllarda kişi başına gelirin Türkiye'de azaldığı hususu da dikkate alındığında Türkiye'nin adeta yoksulluk tuzağında olduğu söylenebilir. Ancak Gönenç (2018) gibi başka tanımlara göre Türkiye'nin bu kriter için OGT'de olduğu söylenebilir. Bu kapsamda OGT kavramının tanımından hareketle Türkiye'nin son yıllarda kişi başına düşen gelirindeki artış hızının yavaşlaması Türkiye'nin yüksek gelirli ülkeler grubuna geçememesindeki önemli sorunlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tablo 3'ten hareketle Güney Kore ile Türkiye 1980 yılında ABD karşısında yaklaşık aynı düzeyde iken 2018 yılında Türkiye yerinde sayarken, Güney Kore'nin kişi başına geliri yaklaşık 4 kat artmıştır.

Tablo 4. OECD Ülkeleri AR-GE Harcamaları (2000-2017, GSYH'nin Yüzdesi)

	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Avustralya	1.6		2.4	2.2		2.2		1.9	
Avusturya	1.9	2.4	2.7	2.7	2.9	3.0	3.1	3.0	3.1
Belçika	1.9	1.8	2.1	2.2	2.3	2.3	2.4	2.5	2.5
Kanada	1.9	2.0	1.8	1.8	1.8	1.7	1.7	1.6	1.6
Şili			0.3	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4
Çekya	1.1	1.2	1.3	1.6	1.8	1.9	2.0	1.9	1.7
Danimarka		2.4	2.9	2.9	3.0	3.0	2.9	3.0	2.9
Estonya	0.6	0.9	1.6	2.3	2.1	1.7	1.5	1.5	1.3
Fransa	2.1	2.1	2.2	2.2	2.2	2.2	2.3	2.3	2.2
Finlandiya	3.2	3.3	3.7	3.6	3.4	3.3	3.2	2.9	2.7
Almanya	2.4	2.4	2.7	2.8	2.9	2.8	2.9	2.9	2.9
Yunanistan		0.6	0.6	0.7	0.7	0.8	0.8	1.0	1.0
Macaristan	0.8	0.9	1.1	1.2	1.3	1.4	1.4	1.4	1.2
İzlanda	2.6	2.7		2.5		1.8	2.0	2.2	2.1
İrlanda	1.1	1.2	1.6	1.6	1.6	1.6	1.5	1.2	1.2
İsrail	3.9	4.1	3.9	4.0	4.2	4.2	4.2	4.3	4.3
İtalya	1.0	1.0	1.2	1.2	1.3	1.3	1.3	1.3	1.3
Japonya	2.9	3.2	3.1	3.2	3.2	3.3	3.4	3.3	3.1
Güney Kore	2.2	2.6	3.5	3.7	4.0	4.1	4.3	4.2	4.2
Letonya	0.4	0.5	0.6	0.7	0.7	0.6	0.7	0.6	0.4
Litvanya	0.6	0.7	0.8	0.9	0.9	1.0	1.0	1.0	0.8
Lüksemburg	1.6	1.6	1.5	1.5	1.3	1.3	1.3	1.3	1.2
Meksika	0.3	0.4	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5
Hollanda	1.8	1.8	1.7	1.9	1.9	2.0	2.0	2.0	2.0

Yeni Zelanda		1.1		1.2		1.2		1.3	
Norveç		1.5	1.6	1.6	1.6	1.7	1.7	1.9	2.0
Polonya	0.6	0.6	0.7	0.7	0.9	0.9	0.9	1.0	1.0
Portekiz	0.7	0.8	1.5	1.5	1.4	1.3	1.3	1.2	1.3
Slovakya	0.6	0.5	0.6	0.7	0.8	0.8	0.9	1.2	0.8
Slovenya	1.4	1.4	2.1	2.4	2.6	2.6	2.4	2.2	2.0
İspanya	0.9	1.1	1.3	1.3	1.3	1.3	1.2	1.2	1.2
İsviçre	2.3				3.2			3.4	
İsveç		3.4	3.2	3.2	3.3	3.3	3.1	3.3	3.3
Türkiye	0.5	0.6	0.8	0.8	0.8	0.8	0.9	0.9	
İngiltere	1.6	1.6	1.7	1.7	1.6	1.6	1.7	1.7	1.7
ABD	2.6	2.5	2.7	2.8	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7
OECD ort.	2.3	2.2	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	2.5

Kaynak: WDI, 2019.

Tablo 4 günümüz dünyasında ekonomik ilerleme sağlamanın ve yüksek teknoloji ürünleri üretmenin en önemli kriterini oluşturan Ar-Ge harcamalarının OECD ekonomilerinde milli gelir içindeki paylarını göstermektedir. Meksika, Şili, Letonya, Litvanya ve Türkiye dışında Ar-Ge yatırımları konusunda birçok ülke toparlanmış gözüküyor. Son yıllarda Yunanistan ve Polonya gibi ülkelerin Ar-Ge harcamalarının artmaya başladığı gözlemlenmektedir. Ar-Ge harcamalarının GSYH içindeki payında OECD ortalaması oldukça iyi durumdadır ve giderek artmaya başlamıştır. Bu konuda en iyi durumda olan ülke İsrail ve son yıllarda çok büyük ataklar gerçekleştiren Güney Kore'dir. Kore 2000'li yılların başında OGT'den kurtulmuş bir ülkedir ve çok hızlı bir şekilde sanayileşme ve büyüme performansı sergilemiştir. 20-30 yıl önce Türkiye ile Güney Kore gelişmişlik düzeyi açısından neredeyse aynı çizgide iken Güney Kore'nin açık ara öne geçtiği dikkat çekicidir. Burada ise Ar-Ge harcamalarının payı büyüktür.

Tablo 5. OECD Ülkelerinde Eğitim Harcamaları (1980-2016, GSYH'nin Yüzdesi)

	1980	1990	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Avustralya	5.7	4.7	4.9	4.9	5.6	5.1	4.9	5.2	5.2	5.3	
Avusturya	5.0	5.0	5.6	5.2	5.7	5.6	5.5	5.5	5.4	5.5	
Belçika	5.3								6.6	6.6	
Kanada	6.5	6.0	5.4	4.8	5.4	5.3					
Şili	4.2	2.3	3.8	3.3	4.2	4.0		4.5	4.7	4.9	5.4
Çekya			3.7	3.9	4.1	4.3	4.3	4.1	4.0	5.8	
Danimarka	5.9		8.1	8.1	8.6	8.5	7.2	8.5	7.6		
Estonya			5.3	4.8	5.5	5.0	4.7	4.8	5.5	5.2	
Fransa	4.3	4.5		5.5	5.7	5.5	5.5	5.5	5.5	5.5	
Finlandiya	4.8	5.3	5.7	6.0	6.5	6.5	7.2	7.2	7.2	7.1	
Almanya					4.9	4.8	4.9	4.9	4.9	4.8	
Yunanistan		2.0	3.2	4.0							
Macaristan			4.9	5.3	4.8	4.6	4.2	4.2	4.6	4.6	
İzlanda		4.3	6.5	7.4	7.2	7.0	7.8	7.7	7.9	7.7	
İrlanda	5.3	4.6	4.1	4.5	6.0	5.8	5.8	5.3	4.9	3.8	
İsrail	7.1	5.4	6.1	5.8	5.5	5.6	5.7	5.9	5.8	5.9	
İtalya			4.3	4.2	4.4	4.1	4.1	4.2	4.1	4.1	
Japonya	5.1						3.7	3.7	3.6		3.5
Güney Kore	3.5	3.1		3.9		4.9	5.1	5.2	5.3	5.3	
Letonya			5.3		5.1	4.9	6.6	7.0	5.3	5.3	
Litvanya				4.9	5.3	5.1	4.8	4.6	4.5	4.2	
Lüksemburg	4.4						4.1		4.0	3.9	
Meksika		2.3	4.0	4.8	5.2	5.1	5.1	4.7	5.3	5.2	
Hollanda	6.0	5.3	4.6	5.2	5.6	5.5	5.5	5.6	5.5	5.4	

Yeni Ze-	4.2			6.3	7.0	6.9	7.2	6.7	6.3	6.3	6.3
Norveç	5.8	6.3	6.5	6.9	6.7	6.4	7.4	7.5	7.7	7.6	
Polonya			5.0	5.4	5.1	4.8	4.8	4.9	4.9	4.8	
Portekiz	3.1	3.6	5.2	5.1	5.4	5.1	4.9	5.3	5.1	4.9	
Slovakya			3.9	3.8	4.1	4.0	3.9	4.1	4.2	4.6	
Slovenya				5.6	5.6	5.6	5.6	5.4	5.3	4.9	
İspanya		3.6	4.2	4.1	4.8	4.9	4.4	4.3	4.3	4.3	
İsviçre	4.4	4.5	4.8	5.2	4.9	5.0	5.0	5.0	5.1	5.1	5.1
İsveç	6.6	5.3	6.8	6.6	6.6	6.5	7.7	7.7	7.7	7.6	
Türkiye			2.5				4.4	4.4	4.4	4.3	
İngiltere	5.1	4.1	4.1	5.0	5.8	5.7		5.6	5.7	5.6	5.5
ABD					5.4	5.2	5.2	4.9	5.0		
OECD ort.	5.1	4.6	4.9	5.0	5.4	5.1	5.1	5.2	5.2	5.2	

Kaynak: WDI, 2019.

Tablo 5 OECD ülkelerinin eğitim harcamalarının milli gelire oranını göstermektedir. Tablo incelendiğinde 2000 yılında eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı Türkiye’de %2,5 iken OECD ortalaması aynı yılda %4,9 seviyesindedir. 2015 yılına gelindiğinde bu oran Türkiye’de %4,3 olurken OECD ortalaması %5,2 seviyesine ulaşmıştır. OECD ortalaması çok artmamasına rağmen Türkiye henüz bu ortalamayı yakalayamamıştır. Eğitimli dolayısıyla nitelikli emek üretken bir ekonomide verimlilik artışının yanı sıra sermaye ve teknolojinin de üretimde daha etkin olarak kullanılmasına olanak sağlar (Aykırı, 2017: 691). Bunun yanında son yıllarda Türkiye’de ortalama eğitim süresi kısmen yükselmiştir. Ancak yapılan bazı araştırmalara (Gönenç, 2018: 46) göre, özellikle gelişmekte olan ülkelerde ülke ekonomisini ve ekonomik büyümeyi olumlu etkileyen eğitimin ortalama süresinden çok kalitesidir.

Tablo 6. Seçilmiş OECD Ülkelerinde Yüksek Teknolojili Ürünlerin İmalat Sanayi İhracatındaki Payı (1988-2016)

	1988	1989	1990	2000	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Yunanistan	2.4	2.0	2.4	13.7	10.1	9.8	9.1	7.5	10.3	11.0	11.4
İsrail	9.9	10.7	10.7	19.4	14.7	14.0	15.8	15.6	16.0	19.7	18.4
G. Kore	15.9	17.8	18.0	35.1	29.5	25.7	26.2	27.1	26.9	26.8	26.6
Meksika		10.1	8.4	22.5	16.9	16.5	16.3	15.9	16.0	14.7	15.3
Yeni Zel.	3.9	4.4	4.4	9.7	9.0	9.3	9.8	10.3	9.1	9.6	10.1
Polonya				3.4	6.7	5.9	7.0	7.8	8.7	8.8	8.5
Portekiz	4.0	4.5	4.1	6.2	3.5	3.7	4.1	4.3	4.4		5.3
Türkiye		1.7	1.2	4.8	1.9	1.8	1.8	1.9	1.9	2.2	2.0
OECD ort.	15.2	18.6	18.3	24.4	16.9	16.3	16.6	16.8	16.7	17.8	17.5

Kaynak: WDI, 2019 verileri yardımıyla düzenlenmiştir.

Tablo 6'dan anlaşıldığı başlangıçta imalat sanayi ihracatındaki yüksek teknoloji ürünlerinin payı birbirine yakın seçilmiş OECD ülkelerinde farkın nasıl zaman içinde açıldığı görülmektedir. Bu ülkeler OECD ülkeleri içindeki başlangıç yıllarında yüksek teknoloji bakımından (Güney Kore hariç) en kötü durumda olan ülkeler arasından seçilmiştir. Ancak Güney Kore başlangıç yıllarında gelişmişlik açısından Türkiye'ye benzer olduğu için tabloda yer almaktadır. Görüldüğü üzere Güney Kore'nin yüksek teknoloji ihracatı başlangıçta bile oldukça yüksektir ve giderek daha yüksek seviyelere ulaşmıştır. İleri teknoloji ürünleri ve bu bağlamda Ar-Ge faaliyetleri ekonomik gelişme açısından çok önem arz etmektedir. İleri teknoloji ürünlerinin küresel talebi ve nispi fiyatı ile birlikte ele alındığında ülkeler arasında ihracat gelirlerinde önemli farklılıklar meydana gelmektedir. Türkiye ile Güney Kore arasındaki gelişme farklılığı buradan kaynaklanmaktadır (Arslanhan ve Kurtsal, 2010: 7). Türkiye'nin teknolojiyi geliştirme sürecindeki yetersizliği doğal olarak rekabet gücü adeta kısıtlanmaktadır. Dolayısıyla Türkiye ile Güney Kore arasında gerek kişi başına gelir gerekse GSYH farklılığı gibi birçok ekonomik farklılık giderek devam etmektedir. Tablodan Yunanistan'ın durumu incelendiğinde başlangıçta yüksek teknoloji ihracatı bakımından Türkiye ile neredeyse aynı olan bu ülke içinde bulunduğu krize rağmen son yıllarda büyük bir başarı kaydetmiştir. Yunanistan'da 2016 yılına gelindiğinde bu oran yaklaşık 5 kat artarken Türkiye'de 0,3 puan artarak neredeyse aynı kalmaya devam etmiştir. Tablodaki diğer ülkeler incelendiğinde benzer özellikler görülmektedir.

SONUÇ

OGT bir yapısal dönüşüm sorunudur. OGT'ye yakalanan ülkelerin büyüme ve gelişmeleri yavaşlamaktadır. OGT'ya yakalanan birçok ülkede sebepler neredeyse aynı iken bu sorundan kurtulma yolları farklı olabilmektedir. Dolayısıyla OGT'den kurtulmak için birkaç genel çözüm önerisi yeterli olmayacaktır. Ancak OGT'den kurtulup yüksek gelirli ülke grubuna geçen ülke deneyimleri Türkiye açısından oldukça önemlidir. Şöyle ki; Güney Kore'nin Ar-Ge, inovasyon, sanayileşme, eğitim ve finans politikaları dikkatle araştırılmalıdır. Güney Kore gibi diğer gelişmiş ülkelerin deneyimleri incelenmelidir. Teknolojiye ve inovasyona gereken önemi veren ülkeler, yüksek beceri gerektiren yenilikçi ürünler üretebilmişlerdir. Üretken sektörlerle gerekli öncelik verilmelidir. Katma değeri yüksek sektörlerle yönelerek büyüme performansı nominal olarak değil, reel olarak arttırmak elzemdir. Kişi başına gelir artışı gelişmiş ülkeler seviyesine yükselecek şekilde stratejik politikalar üretilmelidir. OGT, verimliliğin artırılarak, küresel piyasalara entegrasyonu sağlayan ürünlerin üretilmesi, yeni teknolojilere uyum sağlanması, Ar-Ge yatırımlarını arttırılması, eğitimin kalitesinde iyileşmeler, kurumsal ve hukuki yapının güçlenmesiyle aşılabilmektedir. Bu politikaların eşanlı ve yeni destekleyici politikalarla birlikte yürütülmesi gerekmektedir.

Türkiye'de OGT'den çıkmak için eğitim sisteminin teknoloji üretebilir yenilikçi bireyler yetiştirmesinin sağlanması elzemdir. Böyle bir yapısal dönüşümün ardından, gerek vasıflı emeğin alacağı görece yüksek ücretin sağlayacağı iç talep odaklı büyüme, gerekse bu vasıflı emeğin üreteceği gelir esnekliği yüksek ama fiyat esnekliği düşük ürünlerin ihraç edilmesi neticesinde ortaya çıkacak dış talep kaynaklı büyüme sağlanması kuvvetle muhtemeldir (Uyanık, 2015: 185). Bu büyümenin yanı sıra Ar-Ge yatırımlarını arttırması ve yüksek teknolojik ürünler üretmeye yönelmesi önem arz etmektedir. Bu hamleleri çok önceden gerçekleştiren ülkelerin şimdi yüksek gelir grubunda yer almaları Türkiye için örnek teşkil etmektedir. Türkiye'nin bu yapısal ve yenilikçi adımları atması OGT'den kurtulmak için gerek koşuldur. Bu başlangıcın sürekli geliştirilerek kurumsallaşmanın tamamlanması ve hukukun üstünlüğünün yerleşmesi için gerekli zemin oluşturulmalıdır.

Türkiye'de bilgi ve iletişim teknolojileri altyapısını geliştirmek, fikri mülkiyet haklarının sağlanması, emek piyasalarındaki katılıkların giderilerek esnek bir işgücü piyasası revizyonu Türkiye'yi OGT'den kurtaracak politikaları destekleyecektir (Çobanoğulları ve Eroğlu, 2017: 265). Bu bağlamda yapısal faktörlere odaklanmak en temel adımlar arasındadır.

KAYNAKÇA

- Arslanhan, Selin ve Yaprak Kurtul (2010), “Güney Kore İnovasyondaki Başarısını Nelere Borçlu?” Türkiye İçin Çıkarımlar, TEPAV Politika Notu, https://www.tepav.org.tr/upload/files/1285828695-5.Guney_Kore_Inovasyondaki_Basarisini_Nelere_Borclu_Turkiye_icin_Cikarimlar.pdf, (12.09.2019).
- Aykırı, Murat (2017), “Ekonomik Büyümenin Sürdürülebilirliği ve Orta Gelir Tuzağından Çıkışta
- Bayraktutan, Y., Arslan İ., Alancıoğlu E. (2018), “Orta Gelir Tuzağını Aşmada Araştırma-Geliştirme: Türkiye ve Güney Kore Karşılaştırması,” *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 5 (23), 1232-1240.
- Beşeri Sermayenin Önemi: Yüksek ve Üst-Orta Gelirli Ülkeler Üzerine Bir Uygulama”, *International Journal of Economic Studies*, 3 (4), 683-706.
- Çağatay, Selim, Ümit K. Seyfettinoğlu ve Mehmet Zambak (2017), “İller Arasında Farklılaşan Sosyoekonomik Yapının Orta Gelir Tuzağına Etkileri”, *İktisat ve Toplum Dergisi*, 7 (81), 15-24.
- Çobanoğulları, Gökhan ve Erman Eroğlu (2017), “Orta Gelir Tuzağından Çıkış: Türkiye Örneği”, *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 3 (3), 257-268.
- Eichengreen, Barry, Donghyun Park ve Kwanho Shin (2011), “When Fast Growing Economies Slow Down: International Evidence and Implications for China”, *NBER Economic papers*, No: 16919, Mart.
- Eichengreen, Barry, Donghyun Park ve Kwanho Shin (2013), “Growth Slowdowns Redux: New Evidence on the Middle Income Trap”, *NBER Economic papers*, No: 18673, January.
- Gill I., Kharas H. (2007), “An East Asian Renaissance: Ideas for Economic Growth”, Washington: The World Bank Publications.
- Gönenç, Rauf (2018), “Orta Gelir: Tuzak mı Sıçrama Tahtası mı?”, *İktisat ve Toplum Dergisi*, 9 (97), 43-53.
- Uras, Güngör (2016), “Milli Geliri Hesaplama Şekli Değişti, Zenginleşmişiz Gibi Olacağız”, *Milliyet Gazetesi*, <https://t24.com.tr/haber/milli-geliri-hesaplama-sekli-degisti-zenginlesmisiz-gibi-olacagiz,376394>, (11.09.2019).
- Uyanık, C. Caner (2015), “Orta Gelir Tuzağı ve Türkiye’nin Konumu Açısından Bir Değerlendirme”, *Sosyoekonomi Dergisi*, 23 (26), 175-186.
- Ünlü, Fatma ve Rıfat Yıldız (2018), “Orta Gelir Tuzağının Belirlenmesi: Ekonometrik Analiz”, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14 (1), 1-20.

- WB, (2019), “World Bank Country and Lending Groups”, <https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/906519-world-bank-country-and-lending-groups>, (05.09.2019).
- WDI, (2019), “World Development Indicators”, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>, (06.09.2019).
- Yeldan, Erinç (2012), “Türkiye Orta Gelir Tuzağına Yaklaşırken”, İktisat ve Toplum Dergisi, 2 (21-22), 26-30.
- Yeldan, Erinç, Kamil Taşçı, Ebru Voyvoda, M. Metin Özsan (2012), “Orta Gelir Tuzağından Çıkış: Hangi Türkiye?, C. 1: Makro/Bölgesel/Sektörel Analiz. TÜRKONFED, İstanbul.
- Yıldırım, Servet (ty.), “Orta Gelir Tuzağının Çok Uzağında Değiliz”, Ekonomistlerden Orta Gelir Tuzağı Yorumu, Otomobil Distribütörleri Derneği, http://www.odd.org.tr/web_2837_1/entitalfocus.aspprimary_id=923&target=categorical1&type=31, (11.09.2019).
- Yıldız, Abdunnur (2015), “Orta Gelir Tuzağı ve Orta Gelir Tuzağından Çıkış Stratejileri”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 25 (2), 155-170.

KOBİ'LERDE ETKİN İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ VE EĞİTİM PLANLAMASI UYGULAMALARI

Dr. Cafer Şafak EYEL
Bahçeşehir Üniversitesi

Dr. Alper TUTCU
Hasan Kalyoncu Üniversitesi

ÖZET: KOBİ'ler bir ülkede gerçekleştirilen üretimin ve ülkedeki istihdamın temel kaynağı niteliğindedir. Her ne kadar modern işletme yönetimi için geliştirilmiş olan yönetim stratejileri ve organizasyon yapıları genel olarak büyük işletmeler hususunda oluşturulmuş olsa da, KOBİ'ler de 21. yüzyılda bu yönetim stratejileri ile organizasyon yapılarından sıklıkla faydalanmaktadır. Dolayısıyla günümüzde pek çok KOBİ'de insan kaynakları uygulamalarının gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda, bu çalışma çerçevesinde KOBİ'lerde insan kaynakları yönetimi hususunda gerçekleştirilen uygulamalar ile bu doğrultuda yapılan eğitim planlamaları incelenmiştir. Zira kurum içi eğitim konusu, günümüz şartlarında tüm işletmelerin sürdürülebilir başarıya ulaşmaları bakımından büyük bir önem arz etmektedir. Çalışma kapsamında nitel araştırma yönteminden faydalanılmış ve konu hakkında literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda KOBİ'lerde gerçekleştirilen insan kaynakları yönetimi uygulamaları ve eğitim planlamalarına ilişkin yorumlarda bulunulmuş ve KOBİ'lerde etkin insan kaynakları yönetimi bağlamında eğitim aktivitelerinin geliştirilmesi hususunda öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: KOBİ, İnsan Kaynakları, İnsan Kaynakları Yönetimi, Eğitim, Eğitim Planlaması

Effective Human Resources Management and Educational Planning Practices in SMEs

ABSTRACT: SMEs are the main source of production and employment in a country. Even if management strategies and organization structures developed for modern business administration were generated for big companies, SMEs are also benefited from these management strategies and organization structures frequently in 21st century. Thus, it is seen that human resources practices are fulfilled in lots of SMEs today. In this regard, practices about human resources management and educational planning in SMEs were

investigated within the scope of this study, since in-company training issue has a huge importance in terms of all companies' to reach into sustainable success in today's conditions. In the study, qualitative research method was used and literature review was made on the topic. As the result of the study, comments were made on human resources management and educational planning practices carried out in SMEs, and suggestions were made on developing the education and training activities in respect of effective human resources management in SMEs.

Keywords: SME, Human Resources, Human Resources Management, Training, Educational Planning

GİRİŞ

Son yıllarda teknolojinin her alanında gerçekleşen sürekli ilerlemeler ve küreselleşme sürecinin etkisi doğrultusunda işletmelerde hem organizasyon yapılarının hem de iş yapma metotlarının değişime uğramakta olduğu görülmektedir. Post-modern yönetim ve organizasyon anlayışı çerçevesinde gün geçtikçe yeni tipte örgüt yapıları ortaya çıkarken, neo-liberal iktisadi düzenin yumuşamaya başlaması neticesinde insana ve sosyal süreçlere verilen önemin artmaya başlaması ile beraber, işletmelerde insan kaynakları yönetiminin ve insan kaynaklarına ilişkin birimlerin önemi de artmaya başlamıştır.

İnsan kaynakları yönetiminin hem kavramsal açıdan hem de departman bakımından pek çok fonksiyonu bulunmaktadır. Bu fonksiyonlar içerisinde en çok önem arz edenlerden birisi ise eğitim fonksiyonudur. Zira insan kaynakları yönetimi kapsamında işletmedeki personelin eğitimi, geliştirilmesi ve yetiştirilmesine ilişkin uygulamalar gerçekleştirilmektedir. Bu doğrultuda insan kaynakları yönetimi birimleri, personelin gösterdiği performansın artması hususunda gereken eğitim gereksinimine ilişkin analizleri gerçekleştirerek eğitim planlaması yapmakta ve işletme için uygun olan eğitim yönteminden faydalanarak personel açısından faydalı olan eğitim programlarını uygulamaktadır. Bahsi geçen insan kaynakları yönetimi ve eğitim planlaması uygulamaları günümüzde büyük işletmelerin yanı sıra KOBİ'ler açısından da geçerli durumdadır. Nitekim artık KOBİ'ler de büyük işletmeler gibi yönetsel ve örgütsel süreçlerden geçmekte ve insan kaynakları yönetimi uygulamalarına büyük bir önem vermektedir. Bu bağlamda, bu çalışmanın temel amacı, KOBİ'lerde insan kaynakları yönetimi kapsamında yapılan uygulamalarla bu bağlamda gerçekleştirilen eğitim planlamalarının incelenmesi şeklinde belirlenmiştir. Literatürde insan kaynakları yönetimi ve KOBİ'ler konusunda pek çok çalışma bulunmasına karşın, KOBİ'lerde gerçekleştirilen insan kaynakları yönetimi uygulamalarına ve eğitim

planlamasına ilişkin çalışmaların az sayıda olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu çalışma literatüre önemli bir katkıda bulunacaktır.

1. KOBİ KAVRAMI

Çalışmanın bu bölümünde KOBİ kavramının tanımı, sınıflandırılması, özellikleri, KOBİ'lerin iktisadi bakımdan önemi ile dünyada ve ülkemizde KOBİ'lerin durumuna yer verilmiştir.

KOBİ'nin tanımına ilişkin olarak alanyazında genel kabul görmüş olan bir tanım bulunmamaktadır. Zira pek çok devlet ile ulusal ve uluslararası kuruluşlar kendi kriterleri ve koşulları doğrultusunda muhtelif KOBİ tanımları oluşturmuşlardır (Özdemir, Ersöz ve Sarioğlu, 2006: 30). Özellikle ülkemizde uzun senelerce KOBİ'lerin tanımlanması ve sınıflandırılması noktasında farklılıklar yaşanmıştır. Bu bağlamda KOSGEB, Halk Bankası, Eximbank, Devlet İstatistik Enstitüsü, Dış Ticaret Müsteşarlığı, Hazine Müsteşarlığı vs. kurumlarca değişik kriterlere göre farklılık arz eden tanımlar gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle KOBİ'lere ilişkin olarak makro seviyede veri elde edilmesi hususunda büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Halk Bankası tarafından; teşvik belgeli kurumlar açısından işgören sayısı 1-150 arasında bulunan, sabit yatırımlarının toplamı 100 milyon TL'yi geçmeyenler, bunların dışında ise toplam makine ve ekipmanlarının kayıtlı değeri 400 milyon TL'yi geçmeyen, çalışan sayısı 250'nin altında bulunanlar KOBİ şeklinde tanımlanmıştır. Eximbank tarafından KOBİ'ler, en fazla 200 personeli bulunan işletmelerle sınırlandırılmıştır. TÜİK'e göre 1 ile 9 arasında personeli bulunanlar çok küçük ölçekli işletme, 10 ile 49 arasında personeli bulunanlar küçük ölçekli işletme, 50 ile 99 arasında personeli bulunanlar orta ölçekli işletme, 100'den çok personeli bulunanlar büyük ölçekli işletme şeklinde sınıflandırılmıştır. KOSGEB kuruluş kanunu içerisinde 1 ile 50 kişi arasında çalışanı bulunanlar küçük ölçekli, 51 ile 150 arasında personeli bulunanlar orta ölçekli işletme şeklinde betimlenmiştir (Özdemir, Ersöz ve Sarioğlu, 2006: 35-37; Çolakoglu, 2002:7-8; Uslu ve Demirel, 2002: 174-175). Tüm bu tanımların yanı sıra 4 Kasım 2012 tarihinde 790 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanmış olan "Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerin Tanımı, Nitelikleri ve Sınıflandırılması Hakkında Yönetmelik" çerçevesinde KOBİ'ler; mikro işletmeler, küçük işletmeler ve orta ölçekli işletmeler şeklinde üç gruba ayrılmıştır. Bu üç grup kendi içerisinde şu şekilde nitelendirilmiştir (Demir, 2014: 32):

i. **Mikro İşletmeler:** 10'dan az sayıda senelik personel istihdamında bulunan ve yıllık net satış geliri ya da mali bilançosundan herhangi biri 1 milyon TL'yi aşmayan işletmeler.

ii. **Küçük İşletmeler:** 50'den az sayıda senelik personel istihdamında bulunan ve yıllık net satış geliri ya da mali bilançosundan herhangi biri 8 milyon TL'yi aşmayan işletmeler.

iii. **Orta Ölçekli İşletmeler:** 250'den az sayıda senelik personel istihdamında bulunan ve yıllık net satış geliri ya da mali bilançosundan herhangi biri 25 milyon TL'yi aşmayan işletmeler.

Türkiye'de yapılmış olan KOBİ tanımlaması ve sınıflandırmasına benzer şekilde Avrupa Birliği tarafından da mikro, küçük ve orta ölçekli işletmeler şeklinde bir sınıflandırma gerçekleştirilmiştir. Ancak her bir grubun tanımlanmasındaki kriterler şu şekilde farklılık göstermektedir (Bilge, 2010: 9; Akgemci, 2001: 9-10):

i. **Mikro İşletmeler:** Küçük ve orta ölçekli işletmelerden ayrılmakta olan, 10 kişiden az personeli bulunan işletmeler.

ii. **Küçük İşletmeler:** 50'den az personele sahip, bilanço net değeri 7 milyon Euro'yu aşmayan ya da arsa ve bina haricinde mevcut sabit sermaye tutarı bilanço net değeri itibarı ile 5 milyon Euro'yu aşmayan işletmeler.

iii. **Orta Ölçekli İşletmeler:** 250'den az personele sahip, yıllık satış cirosu 40 milyon Euro'yu aşmayan ya da arsa ve bina haricinde mevcut sabit sermaye tutarı, bilanço net değeri itibarı ile 27 milyon Euro'yu aşmayan işletmeler, sermayesi veya hisse senetlerinin %25 ya da daha çoğu bir işletmece üstlenilmemiş olan ya da sermayesi küçük ve orta ölçekli işletme tanımının dışında bulunan işletmelerden meydana gelmemiş işletmeler.

OECD tarafından yapılan tanımlamada personel sayısı temel alınmıştır. Buna göre, 1-4 arasında personeli bulunanlar mikro ölçekli, 5 ile 19 arasında personeli bulunanlar çok küçük ölçekli, 20 ile 99 arasında personeli bulunanlar küçük ölçekli, 100 ile 499 arasında personeli bulunanlar orta ölçekli işletme şeklinde tanımlanmıştır (Özdemir, Ersöz ve Sarioğlu, 2006: 31). ABD'de küçük ve orta ölçekli işletmeler açısından örgütsel birtakım üst limitler belirlenmiştir. Buna göre; üretim açısından 250 veya daha az istihdamda bulunanlar, senelik satışlarda toplam satışlara bağlı şekilde 9,5 milyon ABD doları ile 22 milyon ABD doları arası satış cirosu bulunanlar, senelik 2 milyon ABD doları ile 7,5 milyon ABD doları arasında perakende satışı bulunanlar, senelik satışları 1,5 milyon ABD doları ile 10 milyon ABD doları arasında buluna hizmet işletmeleri KOBİ kapsamı içerisine girmektedir (Bilge, 2010: 10-11).

KOBİ'ler gerek ülkemizde gerekse de dünyada ekonomiyi ayakta tutmakta olan, dinamik bir unsur niteliğine sahip olup, ülkelerdeki sosyoekonomik ilerleme bağlamında öneme haizdir (Akgemci, 2001: 7). Büyük işletmelere kıyasla piyasadaki

değişimlere daha seri şekilde uyum gösterebilen KOBİ'ler, kısıtlı durumdaki yatırım olanaklarıyla ciddi bir üretim gerçekleştirmekte, inovasyona yatkınlıklarından ötürü ürünle hizmet çeşitliliğinde bulunabilmekte ve oldukça hızlı şekilde istihdam meydana getirebilmektedir (Tektaş vd., 2012: 1). Hem ülkemizde hem de dünya genelinde KOBİ'ler, 1970'li yıllardan itibaren gerçekleşen iktisadi ve mali krizlerden büyük ölçekli işletmelere kıyasla daha az etkilenmiştir ve bu krizlerin üstesinden gelinmesi noktasında ekonomik bakımdan önem arz eden rollere sahip olmuşlardır (Ak-gemci, 2001: 18).

KOBİ'lerin iktisadi kalkınma hususunda sahip olduğu birtakım fonksiyonlar vardır. Bu fonksiyonlar temel olarak; ekonomiye dinamizm kazandırması, sosyoekonomik refahın yükselmesini sağlaması, istihdam sağlaması, esneklikle yenilikleri teşvik etmesi, bölgesel kalkınmayı hızlandırması ile bölgeler arasındaki gelişmişlik farkını azaltması ve girişimciliği teşvik etmesi şeklindedir (Bilen ve Solmaz, 2014: 63).

2. KOBİ'LERDE İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİ

Çalışmanın bu bölümünde insan kaynakları yönetimi kavramının tanımı, özellikleri ve önemi ile KOBİ'lerde uygulanan insan kaynakları yönetimi sürecinden bahsedilmiştir.

3.1. İnsan Kaynakları Yönetimi Kavramının Tanımı, Özellikleri, Önemi ve Gelişimi

İşletmelerde çalışmakta olan insan kaynağı, işletmelerin en temel varlıkları arasında yer almaktadır. Zira insan; bilgi sahibi durumunda bulunan, bilgi üreten, yaratıcı, dinamik, işletmelerce sahip olunan başka kaynakları geliştirerek kullanma potansiyeline sahip işletme kaynağı niteliğindedir (Eren, 1997: 317). İşletmelerce günümüz şartlarında en vazgeçilmez birimlerden birisi olarak değerlendirilmekte olan insan kaynakları, KOBİ'lerin gün geçtikçe profesyonel düzeye gelmeleri ve kalifiye işgücü ihtiyacı çerçevesinde muhtelif çalışmalarda bulunarak gerek personelin kalitesini gerekse de işletmenin yönetimini geliştirme fonksiyonuna sahip olmaktadır (Bilge, 2010: 56).

1960'lara değin işletmelerin içerisinde personele ilişkin işlerle ilgilenmiş olan birimler temelde işgörenlerin sağlıklarıyla özlük işlemleri, işletmenin tatil ve izin programları, emeklilik vb. basit durumdaki planlama işleriyle meşgul konumda olmuşlardır (Gök, 2006: 28). Sonraki zaman diliminde organizasyon ve yönetim alanında gerçekleşmiş olan gelişmelerle ilerlemelere paralel şekilde, küreselleşme olgusunun da etkisi doğrultusunda bütün dünya genelinde benzer nitelikteki mal ve

hizmetler çok sayıda işletmece üretilerek aynı piyasalarda satışa sunulmuş, böylece ürünlerin fiyat düzeyleri de birbirine son derece yaklaşmıştır. Bu bağlamda işletmeler açısından farklılık ve yenilik yaratan, rekabet üstünlüğü sağlayan en önemli unsur, sahip olunan insan kaynağı olmuştur (Bilge, 2010: 58).

İnsan kaynakları yönetimi; kurumların gereksinimleriyle uyumlu nitelikteki ve sayıdaki personelin sağlanması ve bu personelin geliştirilmesiyle birlikte, personelden en verimli biçimde faydalanıp değerlendirme, personelin geçimi, gereksinimleri ile sürekliliğini sağlama işlemlerinin bütünü şeklinde tanımlanabilmektedir (Keklik, 2007: 5). İnsan kaynakları yönetimi, işletmelerdeki insan unsurunun işletmeye yönelik katkılarının geliştirilmesine ilişkin aktiviteler bütünüdür. Bu bağlamda insan kaynakları yönetimi anlayışının özünde işgörenlerin en verimli biçimde çalıştırılması hedefi bulunmaktadır ve işgörenler, yatırımda bulunularak muhtelif eğitimler vasıtasıyla geliştirilmesi gerekli olan bir işletme kaynağı şeklinde değerlendirilmektedir (Örücü ve Karabulut, 1999: 19-20).

İnsan kaynakları yönetimi, işgörenlerin ilişkilerini yönetsel bir yapının içinde ele almak suretiyle, kurumun kültürüyle uyumlu personel politikalarını geliştirmekte olan, bu bakımdan kurumun yönetimin anahtar unsuru niteliğine sahip olan insana odaklanmış stratejik bir yönetim tarzı konumundadır (Fındıkçı, 2003: 5). İnsan kaynakları yönetiminin sahibi bulunduğu birtakım özellikler mevcuttur. Bu özellikleri Fındıkçı (2003: 18-21) şu şekilde ifade etmektedir:

i. İnsan kaynakları yönetimi, işletmelerin başarılarını etkilemekte olan en temel unsur konumundaki insanın yönetimi ile ilgilenir. Bu nedenle, işgörenlerin iş doyumları, motivasyonları, kariyer planlamaları, performans değerlendirmeleri, işe alımları, uyum programları, eğitim ve geliştirmeye ilişkin aktiviteleri vb. insan odaklı uygulamalardan meydana gelmektedir.

ii. Dünyamızdaki bütün dönüşüm süreçlerinin temelinde insan ile insan dönüşümünün bulunması nedeniyle insan kaynakları yönetimi; bilgi toplumu, post-modern toplum, küresel toplum, iletişim toplumu vs. şekillerde tanımlanmakta olan sosyal dönüşümün fert ve örgüt seviyesinde sağlanmasına ilişkin muhtelif aktivitelerde bulunmaktadır.

iii. İnsan kaynakları yönetimi, işgörenlerin arasında kurumun devamlılığını sağlayan ortak düşüncelerle kabul gören ortak görüşler meydana getirilmesini sağlamak suretiyle, kurumun kendine has değerleriyle normlarının oluşmasına imkân vermektedir.

iv. Kurumun kültürünün paylaşılmasıyla işgörenlerin örgütsel bağlılıklarının geliştirilmesine yönelik olarak destek bulunmaktadır.

v. Kuruma katılım gösteren insanların arasındaki ilişkileri, bir bütün şeklinde incelemektedir.

vi. Personelin farklılık gösteren beklentilerle çıkarlar çerçevesinde hareket etmeleri yerine, ortak amaçların çevresinde buluşmalarını sağlamaya yönelik çalışmaktadır.

vii. Bütün işgörenlerin en uygun performans seviyesine eriştirilmesini amaçlamaktadır.

viii. Kurumdaki işgörenleri birer iç müşteri anlayışıyla ele almak suretiyle işgörenlerin gereksinimlerinin karşılanmasını hedeflemektedir.

Global bir rekabet ortamının bulunduğu günümüz şartlarında insan kaynakları yönetimi, nitelikli işgörenlerin işletmelerin bünyesine alınması hususunda faydalı olmakta olan en temel araç konumundadır. Bunun yanı sıra kurumda etkinlikle etkililiğin sağlanması noktasında işgörenlerin verimlilikleriyle doyum düzeyleri kavramları ön plana çıkmakta olduğundan, kurumların süreklilik arz eden bir başarıya erişmeleri hususunda insan kaynakları yönetiminin ana fonksiyonu, işgörenlerin tatmin olmalarını ve yüksek verimlilik düzeyinde çalışmalarını sağlayabilen bir kurumsal çevre yaratılması olmaktadır (Armstrong, 2006: 54-55). İnsan kaynakları yönetiminin toplumsal, örgütsel, işlevsel ve kişisel olmak üzere dört temel amacı bulunmaktadır. Bu temel amaçları Bingöl (2016: 21) şu şekilde ifade etmektedir:

i. **Toplumsal Amaç:** Toplumdan gelmekte olan beklentiler, taleplerle baskıların kurumun üzerindeki negatif etkilerini en az düzeye indirmek suretiyle, toplumsal gereksinimlere yönelik olarak etik ve sosyal sorumluluk bilincine sahip olunması.

ii. **Örgütsel Amaç:** İnsan kaynakları yönetiminin kurumun etkinliğine katkı sağlamak hedefiyle var olduğunun kabul edilmesi.

iii. **İşlevsel Amaç:** Kurumun gereksinimleriyle uyumlu bir düzeyde insan kaynakları yönetimi departmanının katkılarının devam ettirilmesi.

iv. **Kişisel Amaç:** Kişisel amaçlarla hedeflerin gerçekleştirilmesi noktasında işgörelere yardım edilmesi.

2.2. KOBİ'lerde İnsan Kaynakları Yönetimi Süreci

Son senelerde küreselleşme sürecinin etkisiyle teknolojik alanda gerçekleşen ilerlemeler sonucu olarak KOBİ'lerde insan kaynakları yönetimi konusuyla insan kaynakları yönetimi departmanlarının gittikçe artan bir öneme haiz olduğu görülmektedir. Nitekim gerek ulusal gerekse de global düzeyde rekabet gün geçtikçe daha şiddetli duruma gelirken; teknolojiler, sistemler ve süreçlere ilişkin tekniklerle

stratejiler yerini insan kaynakları yönetimi, yetkinlikler, örgüt yapıları, örgüt kültürü vb. konularda yeni stratejiler meydana getirilmesine bırakmaya başlamış durumdadır. Bu doğrultuda, rekabet üstünlüğünün elde edilmesi hususunda taklidi güç ve insana ilişkin olan unsurların önemi artış göstermektedir. Benzer durum KOBİ'ler için de geçerli durumdadır (Keklik, 2007: 113).

2.2.1. KOBİ'lerde İnsan Kaynakları Planlaması

KOBİ'lerin sürdürülebilir başarı elde etmelerinde en fazla önem arz eden konulardan birisi, gerekli ve yeterli sayıdaki insan kaynağı gereksiniminin karşılanması ve bu neticede insan kaynağından ne şekilde faydalanılacağı konusunun sistematik biçimde saptanmasıdır. Bu bağlamda KOBİ'lerde gerçekleştirilecek insan kaynakları planlamasının, kurumun diğer işleri ile ilintili şekilde gerçekleştirilen planlamalarla uyumluluk arz etmesi gereklidir (Jackson ve Mathis, 2008: 45).

KOBİ'lerde gerçekleştirilen insan kaynakları planlaması uygulamalarının KOBİ'ler açısından çeşitli amaçları ve faydaları mevcuttur. Bu bağlamda KOBİ'lerde insan kaynakları planlaması, insan kaynakları alanındaki iç değişikliklerin anlaşılmasını, kurumdaki işgörenlerin eğitilmeleri ile geliştirilmelerini, kurumdaki açık pozisyonların zamanında duyurulmasını, yeni işgörenlerin bulunmasıyla istihdamını, kurumdaki işgücü maliyetlerinin tahmin edilmesini, toplumdaki hızlıca değişim gösteren şartlara uyum gösterilmesini, teknolojik yeniliklerle pazar şartlarına uyumluluğun gösterilmesini, kanuni düzenlemelerle değişimlere uygun şekilde hareket edilmesini, kurum açısından işgücü kaynağının envanterinin çıkarılmasını, kurumun gelişim planları çerçevesinde işgücü gereksiniminin saptanması, yatırılmış olan maddi ve ekonomik sermayenin karlılığı üzerinde rolü bulunan işgören maliyetinin kontrol edilmesini, bilinçli bir organizasyon yapısı inşa etmek suretiyle kurumun insana uyarlanmasını hedefleyen önlemlerin alınmasını, işgörenler bakımından öneme sahip olan fiziki ve psikolojik çalışma şartlarının iyileştirilmesini, kurum içerisinde yerleri değişen işgörenlerin uyumluluklarını ve aktif şekilde ekonomik bir role sahip olmayanların tekrardan sınıflandırılmalarını, işgörenler veya onların yasal temsilcilerinin katkılarıyla ücret normlarının saptanmasını ve objektif kriterler doğrultusunda işlerin değerlendirilmesine gidilmesi suretiyle ücret kademelerinin belirlenmesini, kurumda çalışan personele insan bilimlerinden faydalanmak suretiyle eğitim programlarının hazırlanıp uygulanmasını sağlamaktadır (Bingöl, 2016: 111-112; Sabuncuoğlu, 2011: 35).

2.2.2. KOBİ'lerde İnsan Kaynaklarının Bulunması ve Seçilmesi

KOBİ'lerde insan kaynaklarının niteliği, işgören adayının bulunması sürecindeki verimliliğe bağlı durumdadır. Zira yeterli sayıdaki kalifiye işgören adayının bulunamaması, açık durumdaki pozisyonların doldurulamaması ya da yetersiz niteliğe sahip fertler ile doldurulması, insan kaynaklarıyla kurumun genelinde kalitesizlik ile başarısızlığa sebebiyet verebilecektir (Sabuncuoğlu, 2011: 117).

Mikro ve küçük ölçekli işletmelerin çoğunluğunda insan kaynakları yönetimine ilişkin resmi bir departman bulunmamaktadır. Dolayısıyla işgören adaylarının bulunması ile işe alınmasına ilişkin süreçler genelde işletmenin sahibince gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle, mikro ve küçük ölçekli işletmelerin çoğunda personel bulma ve seçme işlemleri profesyonelce yapılmamaktadır (Çelebioğlu, 2012: 53).

2.2.3. KOBİ'lerde Performans Değerleme ve Kariyer Yönetimi

KOBİ'ler açısından kariyer yönetimi uygulamalarının iki ana amacı vardır. Bunlardan ilki; kariyer yönetiminin sayesinde, boşalan pozisyonlar hususunda gereksinme duyulmakta olan insan kaynağı açığının giderilmesidir. Bu vesileyle KOBİ'ler bakımından insan kaynağına ilişkin gereksinim düşük maliyetler ile karşılanmaktadır. İkinci amaç ise, kariyer yönetiminin sayesinde KOBİ'lerin işgörenlere kendi kariyer hedeflerini gerçekleştirebilme imkanı tanınmasıdır (İbicioğlu, 2006: 91). Kariyer yönetimi uygulamalarının KOBİ'lere sağlamakta olduğu birtakım faydalar mevcuttur. Kariyer yönetimi sayesinde KOBİ'lerde işgörenlerin nitelikli vasıflarında artışlar yaşanmakta, yetiştirilmiş işgörenlerin kurumda kalmaları sağlanmakta, işgörenlerin iş doyumlarıyla çalışma huzurları sağlanmakta, işgörenlerin amaçlarıyla kurumun amaçları bütünleştirilmekte, işe alım, terfi ve transfer kararları daha objektif biçimde verilmekte, kurumun verimliliğiyle performansında artışlar gerçekleşmektedir (Uğur, 2003: 255-256).

2.2.4. KOBİ'lerde Ücret Yönetimi

KOBİ'lerde ücretleme sistemi; pazar şartları, rekabet şartlarıyla düzeyi, işin kapsamı, işgörenin yetkinlik kriterleri ve sorumluluk alanları doğrultusunda farklılaşma göstermektedir. Bu nedenle, her bir KOBİ'nin kendisi açısından geliştirmiş olduğu bir ücret tarzının olduğundan bahsedilebilmektedir (Gürüz ve Yaylacı, 2009: 234). KOBİ'lerde genellikle düşük bir ücret politikası bulunmakla birlikte, KOBİ'lerde çalışan işgörenlerin pek çoğu da genelde kurumun sahibinin aile fertleri ya da akrabalarıdır (Özgener, 2003:137).

3. KOBİ'LERDE İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNDE EĞİTİM PLANLAMASI

Çalışmanın bu bölümünde KOBİ’lerde gerçekleştirilen insan kaynakları yönetimi uygulamaları çerçevesinde yapılan eğitim planlamaları ile ilgili olarak eğitim planlamasının tanımı, süreci, eğitim ihtiyaç analizi, eğitim programı oluşturma ve uygulanan eğitim yöntemleri incelenmiştir.

Eğitim konusuna önem vermekte olan KOBİ’lerde işlerin verimliliklerinin artış gösterdiği, kurum içerisindeki genel motivasyon düzeyinin arttığı, denetim aktivitelerinin ve iş kazalarının azalma gösterdiği, kurumda devamlılıkla uyumluluğun sağlanmakta olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, eğitsel aktivitelerde bulunan KOBİ’lerde değişim gösteren eğitsel gereksinimler doğrultusunda teknik, yönetim, mali, mevzuat vb. hususlarda sınıf içi, laboratuvar, iş başında eğitim programları, konferanslar vb. gerçekleştirilmektedir (Akgemci, 2001: 34).

KOBİ’lerin eğitsel aktivitelerde bulunmalarında birtakım ekonomik ve sosyal amaçlar bulunmaktadır. Burada ekonomik amaçlar olarak üretimin artırılması, kalitenin yükseltilmesi, maliyetlerin en az düzeye indirilmesi, belli bir standardın yakalanması, zaman tasarrufu elde edilmesi, üretim sürecinde firelerin azaltılması, iş kazalarının azaltılması, makinaların rasyonel ve uygun kullanılmasının sağlanması, devamsızlık oranıyla işgücü devir hızının optimize edilmesi, minimum işgören sayısı ile çalışılması, tamir ve bakım giderlerinin azaltılması, iş metotlarının geliştirilmesi, hataların azaltılması ve eksiliklerin giderilmesi, denetim maliyetlerinin azaltılması, harcanan hammaddenin azaltılması gösterilebilir. Sosyal amaçlar olarak ise; eğitim sayesinde üretimin artırılması ve üretim arttıkça ücret seviyesinin yükselmesi, terfi olanakları, motivasyon ile özgüven duygusunda yükselme sağlanması, olgunlaşma ile hoşgörünün kazanılması, işbirliğinin ve dayanışmanın sağlanması, davranışlarda değişmelerle gelişmeler, işteki bilgi ve deneyiminin artması neticesinde iş doyumunun elde edilmesi, işgücü pazarında değer artışı gerçekleşmesi, yaratıcılıktaki gelişme gösterilebilir (Sabuncuoğlu, 2011: 128-129).

İnsan kaynakları kapsamında eğitim planlaması, eğitim yönetimi hususunda bütçe, zaman, kaynaklar ve yöntemlerin tespit edilmesi, eğitimcilerle eğitim konularının saptanması, eğitimsel aktivitelerde yararlanılacak teknolojilerle beklentilerin belirlenmesi, erişilmesi arzulanan hedeflerle izlenecek yolların analizi vs. meseleleri içeren kısa, orta ve uzun vadeli hedeflerin tespitine ilişkin olarak yapılan ön çalışmalarından meydana gelmektedir (Gürüz ve Yaylacı, 2009: 166). Eğitim planlaması temelde dört aşamalı bir süreçtir. İlk aşamada eğitime yönelik mevcut durum incelenmekte ve gelecekle ilintili ulaşılması arzulanan hedefler saptanmaktadır. İkinci aşamada eğitim programları hazırlanmakta, buna ilişkin kaynaklar belirlenmekte ve bu kaynaklar önceden belirlenmiş olan amaçlara uygun biçimde dağıtılmaktadır. Üçüncü aşamada kaynakların dağıtılmasıyla uyumlu biçimde yapılması planlanan programlar düzenlenmektedir. Dördüncü ve son aşamada ise, gerçekleştirilen

eğitimlerin amaçlarla ne derecede örtüştüğüne dair başarı hesaplaması yapılmaktadır (Kaynak, Adal ve Ataay, 2000: 176).

3.1. Eğitim İhtiyaç Analizi

Eğitim ihtiyaç analizi, mevcut durum ve erişilmesi arzulanan durumun arasında bulunan farkı saptamak için yapılan inceleme çalışmasıdır (Saruhan ve Yıldız, 2012: 311). Böylece KOBİ'lerde ve diğer işletmelerde görülebilen düşük performansın eğitim vasıtasıyla giderilebilme durumu saptanmaktadır (Şencan ve Erdoğan, 2001: 17).

Eğitim ihtiyaç analizi üç şekilde yapılabilmektedir. Bunlar; örgüt analizi, iş analizi ve performans analizidir. Örgüt analizi, organizasyonun kaynaklarıyla amaçlarının nasıl ilişkilendirildiği hususundaki incelemelerden oluşmaktadır (Bingöl, 2016: 182). Örgüt analizi sürecinde KOBİ'nin misyonu, vizyonu, amaçları ile stratejileri göz önünde bulundurulmaktadır (Kahraman, 2000: 33). Burada KOBİ'nin iş stratejileri ile eğitim etkinliklerinin uyumluluğu, eğitime ayrılan kaynakların tespiti, eğitim uygulamalarına yönelik yönetimin desteği vb. unsurlar örgüt analizini oluşturmaktadır (Noe, 2009: 55). Örgütün iç ve dış çevresinin analiz edilmesi neticesinde bir yandan KOBİ'deki mevcut problemler saptanırken, bir yandan da KOBİ geleceğe ilişkin planlamalarda bulunabilmektedir (Şencan ve Erdoğan, 2001: 56). İş analizi, iş tanımının gerçekleştirilmesi noktasında yararlanılan sistematik bir süreçtir (Okakın, 2009: 15-16). İş analizi sayesinde iş ortamı, iş ilişkileri ve temel eğitim gereksinimlerine ilişkin bilgiler elde edilmektedir (Hartley 1999, p. 1). Performans analizi, personelin işini nasıl yapmakta olduğunu ve hangi personelin ne tür bir eğitim gereksinimi bulunduğunun belirlenmesi maksadıyla yapılmaktadır (Miller ve Osinski, 2002: 4; Noe, 2009: 55).

3.2. Eğitim Programı Oluşturma

KOBİ'lerde eğitime ilişkin ihtiyaçların saptanması sonrasında, bu ihtiyaçların giderilmesi için gereken eğitim programları hazırlanmaktadır. Bu eğitim programlarının etkin şekilde gerçekleştirilmesi için; yıllık olarak eğitim planlaması yapılması, işçi eğitimleri konusunda kurumun içinden birinin eğitimci olarak görevlendirilmesi, işgörenlerin eğitim seviyesine dikkat edilmesi, eğitimlerin mesai saatleri dışında yapılması, işgörelere bu eğitimin gerekliliğinin açıklanması önerilmektedir (Bayraktaroğlu, 2015: 82).

Eğitim programları oluştururken, eğitime ilişkin hedeflerin sarıh bir şekilde belirlenmesi gerekmektedir (Mondy, Noe and Shane, 2002: 223). Bu bağlamda etkin bir eğitim programında; hız, kalite, ürünler, tepkiler vs. ölçülebilir ve

değerlendirilebilir nitelikteki tatmin edici performans standartları olmalıdır. Ayrıca uygulanacak olan eğitimin hedefleri, KOBİ'nin bütünü veya belli bir bölümüne yönelik şekilde olabilmektedir (Noe, 2009: 121).

Eğitim programı oluşturma sürecinde, eğitimin hedeflerinin belirlenmesinin yanı sıra eğitim konularının da doğru şekilde belirlenmesi gereklidir. Bu doğrultuda yapılacak eğitimin konusunun yetiştirme eğitimi (mevcut işlerde daha iyi performans gösterme) ya da geliştirme eğitimi (personelin mevcut görevlerinden daha üst bir göreve hazırlanmaları) olacağı hususunda doğru karar verilmelidir. Bunun yanında, işgörenlerin en fazla ihtiyaç duymakta oldukları eğitim konularına öncelik tanınması, buna göre eğitim konusunun sınırlarının çizilmesi gereklidir (Kaynak vd., 2000: 184). Zira yararız eğitim konuları ile işgörelere gereksiz bir bilgi yüklemesinin yapılmaması ve esas konunun gölgede bırakılmaması önem arz etmektedir (Şimşek ve Öge, 2007: 251).

Eğitim programları oluşturulurken önemli olan bir diğler husus, eğitime hangi grup ya da işgörelenden başlanacağıdır. Bu doğrultuda, eğitime alınacak olan işgörelenin; örgütsel hedefler, iş gerekleri, mesleki bilgiyle eğitim düzeyi, iş performansı ve sahip olunan yetenekler doğrultusunda değerlendirilerek seçilmesi gereklidir (Sabuncuoğlu, 2011: 142). Bu nedenle, acil bir şekilde eğitim alması gerekenler ile işlerin çok aksadığı departmanlarda çalışanlar öncelikli olarak eğitilmelidir (Kaynak vd., 2000: 183).

Eğitilecek olanların yanı sıra eğitimi verecek olanların kim olduğu da önemlidir. Nitekim herkes her eğitimi veremeyecektir. Bu nedenle, KOBİ'de eğitimi verecek olan eğitmenin kendi uzmanlık alanına ilişkin konularda eğitim vermesi gereklidir. Yeterli uzmanlığa sahip bir kişinin KOBİ bünyesinde bulunmaması durumunda, uzmanlık konusuna göre kurumun dışından bir kişi eğitimi vermekle görevlendirilebilmektedir (Ertürk, 2011: 134).

Eğitim programlarının oluşturulması ve gerçekleştirilmesinde eğitimin yeri, zamanı ve süresinin de doğru şekilde belirlenmesi gerekmektedir. Eğitimin gerçekleştirileceği yerin belirlenmesi noktasında eğitim konusu, faydalanılacak eğitim yöntemleri, eğitimin zamanı ve eğitimin iş başında veya iş dışında gerçekleştirilmesi gibi konuların önemi bulunmaktadır (Şencan ve Erdoğan, 2001: 140). Eğitim süresinin tespiti konusunda herhangi bir standart yoktur. Genellikle eğitimin süresi; eğitimin konusu, eğitime katılacak olan işgörelenin bilgileri birikimleri vb. unsurlar doğrultusunda değişebilmektedir. Burada esas olan, yapılacak olan eğitimin süresinin, belirlenmiş konuların rahat biçimde işlenmesini sağlayacak zamanı içermesidir (Ertürk, 2011: 136).

Her eğitim programı KOBİ açısından insan kaynağına yapılan bir yatırım olmakla beraber, aynı zamanda birer maliyet unsurudur. Bu sebeple, eğitimle ilintili bütçenin de planlı ve programlı biçimde oluşturulması önem arz etmektedir. Eğitim bütçesinin etkinliği, eğitimle ilgili olarak yapılan giderlerin geriye dönmesi ve eğitim verilmiş olan işgörenlerin KOBİ'nin gelişmesi noktasında gerçekleştirdikleri katkı vasıtasıyla ölçülebilmektedir (Serinkan 2007, s. 123).

3.3. Eğitim Yöntemleri

KOBİ'lerde gerçekleştirilecek olan eğitimlerin hedefleri, katılımcıları ve konuları doğrultusunda en uygun eğitim yönteminin seçilmesi gereklidir (Ataay vd., 2015: 216). Eğitim yöntemleri kendi içerisinde temel olarak işbaşı eğitim yöntemleri, iş dışı eğitim yöntemleri, yeni iletişim ve yeni eğitim yöntemleri şeklinde üçe ayrılmaktadır (Gürüz ve Yaylacı, 2009: 168-169).

İşbaşı eğitim yöntemi; genel olarak yeni, tecrübesiz işgörenlerin halihazırda iş yapan diğer işgörenleri veya idarecileri gözlemleyerek, onların davranışlarını taklit ederek öğrenmeleri fikri doğrultusunda ortaya çıkmıştır (Noe, 2009: 193). İşbaşı eğitimde pek çok teknikten faydalanılabilmektedir. Oryantasyon (işe alıştırma) yöntemi, KOBİ'de yeni çalışmaya başlayan ya da departman değiştiren işgörene, işe başlamadan önce veya işin ilk günlerinde uygulanan eğitimidir (Kaynak vd., 2000: 191). Amir gözetiminde yönlendirme (coaching) yöntemi, astlarını en iyi biçimde tanıyan bireyin yönetici olduğu ve her bir asttan ne beklendiğini en iyi bilen yönetici olduğu düşüncesine dayanmaktadır (Canman, 1995: 98). Çıraklık yöntemi, iş hayatına henüz yeni atılmış olan işgörene verilen hem işbaşı hem de iş dışı eğitimidir (Bingöl, 2016: 204). Rotasyon (iş değiştirme) yöntemi, işgörenin KOBİ'de muhtelif işlerde çalıştırılması vasıtasıyla tecrübe ve maharet kazanması için gerçekleştirilmektedir (Kaynak vd., 2000: 93). Projelerde görev alma yöntemi; kişiye karar verme, planlama vb. konularda yetkinlik sağlamaktadır. Küçük gruplardan oluşan projelerde belirli görevler ortaklaşa şekilde yapılmaktadır (Canman, 1995: 100). Yetki devri yoluyla eğitim yöntemi, işgörenin kendisini örgütüne bağlı hissetmesini sağlamakta olup, işgören daha katılımcı ve sorumluluk sahibi olmaktadır (Rodoplu, 2001: 254-255). Yetki devri yöntemi genellikle işgörenin kendisine verilen yetkiyi etkin biçimde kullanması, yöneticilik yetenekleri kazanması, yöneticilik görevine hazırlanması için verilmektedir (Gürüz ve Yaylacı, 2009: 171).

İş dışı eğitim yöntemi; genelde teorik bilgiler sunulan, uygulama yönü düşük düzeyde olan, işgörenleri işbaşından uzaklaştırarak firmanın içinde veya dışında gerçekleştirilen eğitimlerden oluşmaktadır (Ayan, 2012: 158). İş dışı eğitimde de birçok teknikten yararlanılabilmektedir. Anlatım (konferans) yönteminde eğitimci, bilgiyi

tek taraflı biçimde katılımcılara aktarmaktadır. Genelde eğitim için ayrılan sürenin az olduğu ve sözel bilgilerin elde edilmesi maksadına sahip eğitimler için kullanılır (Çetinel, 2011: 66). İlk kez Harvard Üniversitesi tarafından uygulanmış olan örnek olay yöntemi, genellikle genç yönetici adaylarının idari pozisyonlara alıştırılması hususunda kullanılmaktadır. Bu bağlamda belirli bir problem oluşturulan tartışma grubunun gündemine sunulup incelenmekte, tartışma sonrasında katılımcılar probleme ilişkin çözümler üretmeye çalışmaktadır (Kaynak vd., 2000: 196). Simülasyon yöntemi, gerçek çalışma koşullarına benzeyen iş çevresi şartlarının sağlanması vasıtasıyla yöneticilerle henüz yönetici olmayanlar üzerinde kullanılmaktadır (Bingöl, 2016: 230). Grup tartışması niteliğindeki duyarlılık eğitimi yöntemiyle, işgörenlerin davranış yapılarında bazı etkiler yaratılmaya çalışılmakta (Özçelik, Gönen ve Uluhan, 2000: 198) ve işgörenin mesleki ve teknik bilgisinin geliştirilmesinden çok, davranışlarının pozitif biçimde değiştirilmesine dikkat edilmektedir (Sabuncuoğlu, 2011: 156).

Teknoloji destekli eğitim yöntemi; uzaktan eğitim sistemiyle başlamış olup, bilgisayar destekli öğretim ve internet destekli öğretim biçiminde gelişmiştir. Bu bağlamda günümüz şartlarında e-öğrenme sistemi geliştirilmiştir (Çetinel, 2011: 70). Multimedya eğitiminde; görsel ve işitsel eğitim ve bilgisayar temelli eğitim birleştirilmiş olup, yazı, animasyon, ses ve video ile bir bütünlük sağlanmaktadır (Gürüz ve Yaylacı, 2009: 179). Bilgisayar destekli eğitimde, eğitim konuları alt bölümlere ayrılacak suretiyle işgörelere sunulur. İşgörelere okudukları ya da gözledikleri konularla ilgili sorular yazılarak ya da ilgili makinadaki tuşlara basarak cevaplamaları istenir (Bayraktaroğlu, 2015: 98). Uzaktan eğitim, öğrenmeyi internet aracılığıyla hızlı ve ucuz maliyetlerle kolay şekilde erişilebilir kılan bir tekniktir (Çetinel, 2011: 72).

SONUÇ

İnsan unsuru günümüz şartlarında bütün işletmelerde etkinlikle verimliliğin elde edilmesi hususunda en fazla önem verilmekte olan unsur niteliğindedir. Bu nedenle gerek KOBİ'lerin gerekse de büyük işletmelerin organizasyonun yapısı ve işin niteliğine en uygun personel adaylarını istihdam etmeleri gereklidir. Bu bağlamda ise etkin bir insan kaynakları yönetimi politikasının uygulanması hususu ön plana çıkmaktadır.

Her ne kadar alanyazında yer alan yönetim ve organizasyon teori ve modellerinin büyük çoğunluğu genel olarak büyük işletmeler hususunda hazırlanmış olsa da, günümüz şartlarında KOBİ'lerin önemli bir çoğunluğunun büyük işletmeler gibi profesyonelleşmeye başlaması neticesinde, KOBİ'ler de başta insan kaynakları yönetimi

olmak üzere yönetsel ve örgütsel süreçlerde profesyonel süreçleri takip etmeye başlamıştır. Ancak bu profesyonelleşmenin daha ziyade KOBİ tanımını içindeki orta ölçekli işletmeleri kapsamakta olduğu da belirtilmelidir. Zira mikro ve küçük ölçekli işletmelerin bünyesinde çalışan personel sayısı oldukça az olup, departmanlaşma ve kurumsallaşma süreci de düşük düzeydedir.

Gerek ülkemizde gerekse de dünya genelinde KOBİ'lerin çoğunluğu, hedeflemiş oldukları büyüme oranlarına ulaşmaları durumunda insan kaynağına duydukları gereksinim de o derecede artış göstermektedir. Dolayısıyla büyümeyi sürdürülebilir kılmak üzere KOBİ'lerin insan kaynakları yönetimi konusuna profesyonel şekilde eğilmeleri bir gereklilik haline gelmektedir.

Büyüyen ve profesyonelleşen KOBİ'lerde, aynı büyük işletmelerde olduğu gibi insan kaynakları yönetimi süreçleri uygulanmakta; bu bağlamda insan kaynakları planlaması, personel aday bulma ve seçme, performans değerlendirme, kariyer yönetimi, ücret değerlendirme, eğitim gibi fonksiyonlar gerçekleştirilmektedir. KOBİ'lerin sürdürülebilir büyüme ve başarı elde etmeleri noktasında nitelikli personele gereksinim bulunduğu ve her an dışarıdan istenilen niteliklerde personel bulunamayacağı için, KOBİ'lerin önemli bir bölümünde günümüzde eğitim konusuna ciddi bir önem verildiği görülmektedir. Bu bağlamda, KOBİ'lerde yapılan eğitim programlarının başarılı bir şekilde gerçekleşmesi ve arzulanan hedeflere ulaşılması noktasında, eğitim planlaması ile eğitim ihtiyaç analizlerinin etkili biçimde yapılması gereklidir. Organizasyon, iş ve performansla ilgili gerekli analizlerin yapılmasıyla KOBİ'lerin ihtiyaç duydukları eğitimler tespit edilebilmektedir. Bu doğrultuda, tespit edilen eğitim ihtiyaçları doğrultusunda en uygun eğitim programlarının doğru zaman, doğru süre ve doğru yer perspektifi ile hazırlanıp uygulanması, ayrıca doğru uzmanların eğitimi vermesi gerekmektedir. Zira eğitim programının hazırlanması sürecinde hatalar yapılması, eğitim bütçesinin artmasına hatta eğitim programının başarısızlıkla sonuçlanmasına sebep olabilecektir.

KOBİ'lerde hem işbaşı hem iş dışı hem de teknoloji destekli eğitim yöntemlerinden faydalanılabilmektedir. İşbaşındaki eğitimlerle KOBİ'ler işgörenlerin kurum dışılarına çıkmaksızın eğitilmelerini sağlamaktadır. İş dışı eğitimlerle KOBİ'ler işgörenlerin işletme dışarısında daha kısa süreli eğitimler vasıtasıyla gelişmelerini sağlamaktadır. Teknoloji destekli eğitimler sayesinde ise KOBİ'ler, işgörenlerinin her an özellikle internet üzerinden eğitim alabilmelerine olanak sağlamaktadır.

Sonuç olarak, KOBİ'lerin günümüzde sürdürülebilirliklerini sağlamaları noktasında insan kaynakları yönetimi konusuna gereken önemi vermeleri ve bu çerçevede işgörenlerini geliştirmeye veya yetiştirmeye yönelik gerekli eğitimleri sağlamalarının bir gereklilik olduğu ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- AKGEMCİ, T. (2001). KOBİ'lerin Temel Sorunları ve Sağlanan Destekler, KOSGEB Yayınları, Ankara.
- ARMSTRONG, M. (2006). A Handbook of Human Resource Management Practice, Kogan Page Publishers, London.
- ATAAY, İ. D., TÜZÜNER, L., DÜNDAR, G., UYARGİL, C., ACAR, A. C., ÖZÇELİK, A. O., SADULLAH, Ö. ve ADAL, Z. (2015). İnsan Kaynakları Yönetimi, Beta Basım Yayım, İstanbul.
- AYAN, F. (2012). İnsan Kaynakları Yönetimi, İlya Yayınevi, İzmir.
- BAYRAKTAROĞLU, S. (2015). İnsan Kaynakları Yönetimi, Sakarya Yayıncılık, Sakarya.
- BİLEN, A. ve SOLMAZ, H. (2014). “KOBİ'lerin Karşılaştıkları Yapısal Sorunlar ve çözüm Önerileri (Diyarbakır Örneği)”, Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4 (7): 60-79.
- BİLGE, H. (2010). Küçük ve Orta Boy İşletmelerde İnsan Kaynakları Yönetimi Fonksiyonları Açısından Kurumsallaşma: Manisa Organize Sanayi Bölgesinde Ampirik Bir Çalışma, Doktora Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- BİNGÖL, D. (2016). İnsan Kaynakları Yönetimi, Beta Basım Yayım, İstanbul.
- CANMAN, D. A. (1995). Çağdaş Personel Yönetimi, TODAİE, Ankara.
- ÇELEBİOĞLU, A. (2012). KOBİ'lerde İnsan Kaynakları Yönetimi: Bursa İlinde Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecek.
- ÇETİNEL, M. H. (2011). İnsan Kaynakları Yönetiminde Eğitim Fonksiyonunun Öğrenen Örgüt Oluşumuna Etkilerine İlişkin Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- ÇOLAKOĞLU, M. H. (2002). KOBİ Rehberi, TOBB Genel Yayınları, Ankara.
- DEMİR, V. (2014). “Dünyada KOBİ Ölçeği Örnekleri ve Türkiye”, KOBİ Girişim, 32-33.
- EREN, E. (1997). İşletmelerde Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası, Der Yayınları, İstanbul.
- ERTÜRK, M. (2011). İşletme Biliminin Temel İlkeleri, Beta Basım Yayım, İstanbul.
- FINDIKÇI, İ. (2003). İnsan Kaynakları Yönetimi, Alfa Yayınları, İstanbul

- GÖK, S. (2006). 21. Yüzyılda İnsan Kaynakları Yönetimi, Beta Basım Yayım, İstanbul.
- GÜRÜZ, D. ve YAYLACI, G. Ö. (2009). İletişimci Gözüyle İnsan Kaynakları Yönetimi, Yaylacılık Matbaa, İstanbul.
- HARTLEY, D. E. (1999). Job Analysis at The Speed of Reality, HRD Press, U.S.A.
- İBİCİOĞLU, H. (2006). İnsan Kaynakları Yönetimi (KOBİ'ler Üzerine Bir Araştırma), Fakülte Kitabevi, İstanbul.
- JACKSON, J. H. ve MATHIS, R. L. (2008). Human Resource Management, Thomson South Western, U.S.A.
- KAHRAMAN, Y. (2000). "İşletmelerde İnsan Kaynaklarının Eğitim İhtiyacının Analizi", Journal of Qafqaz University, 3 (1): 31-35.
- KAYNAK, T., ADAL, Z. ve ATAAY, İ. (2000). İnsan Kaynakları Yönetimi, Dönence Basımevi, İstanbul.
- KEKLİK, B. (2007). İnsan Kaynakları Temininde Kullanılan Tekniklerin Etkinliklerine İlişkin KOBİ'lerde Bir Araştırma ve Model Önerisi, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- MILLER, J. A. and OSINSKI, D. M. (2002). "Training Needs Assessment", Society for Human Resource Management Open Journal of Soil Science, 4 (13).
- MONDY, W. R., NOE, M. R. and SHANE, P. R. (2002). Human Resource Management, Prentice Hall Inc, New York.
- NOE, R. A. (2009). İnsan Kaynaklarının Eğitim ve Gelişimi, C. Çetin (Çev.), Beta Basım Yayım, İstanbul.
- OKAKIN, N. (2009). Çalışma Yaşamında İnsan Kaynakları Yönetimi, Beta Basım Yayım, İstanbul.
- ÖRÜCÜ, E. ve KARABULUT, E. (1999). "Büyük Ölçekli Endüstri İşletmelerinde İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamaları", İktisat, İşletme ve Finans Dergisi, (160): 18-27.
- ÖZÇELİK, O., GÖNEN, D. ve ULUHAN, R. (2000). İnsan Kaynakları Yönetimi, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Araştırma ve Yardım Vakfı Yayınları, İstanbul.
- ÖZDEMİR, S., ERSÖZ, H.S. ve SARIOĞLU, İ. (2006). İşsizlik Sorununun Çözümünde KOBİ'lerin Desteklenmesi, İTO Yayınları, İstanbul.

- ÖZGENER, Ş. (2003). “Büyüme Sürecindeki KOBİ’lerin Yönetim ve Organizasyon Sorunları: Nevşehir Un Sanayii Örneği”, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 20 (1): 137-161.
- RODOPLU, D. (2001). “Stratejik Yönetim Düzeyinde Yetki Devri”, Review of Social, Economic & Business Studies, 3 (4): 251-273.
- SABUNCUOĞLU, Z. (2011). İnsan Kaynakları Yönetimi, Beta Basım Yayım, İstanbul.
- SARUHAN, Ş. ve YILDIZ, M. L. (2012). İnsan Kaynakları Yönetimi, Beta Basım Yayım, İstanbul.
- SERİNKAN, C. (2007). İnsan Kaynağının Eğitimi ve Eğitim Yönetimi, U. Dolgun (Eds.), Meslek Yüksek Okulları ve Yüksek Okullar İçin İnsan Kaynakları Yönetimi içinde, 113-137, Ekin Kitabevi, Bursa.
- ŞENCAN, H. ve ERDOĞMUŞ, N. (2001). İşletmelerde Eğitim İhtiyaç Analizi, Beta Basım Yayım, İstanbul.
- ŞİMŞEK, M. Ş. ve ÖĞE, S. (2007). Stratejik ve Uluslararası Boyutları ile İnsan Kaynakları Yönetimi, Gazi Kitabevi, Ankara.
- TEKTAŞ, A., ÖZKAN-GÜNAY, E. N., KARATAŞ, A. ve HELVACIOĞLU-KUYUCU, A. D. (2012). “KOBİ’lerde Rekabet Aracı Olarak İnovasyon: Farkındalık, Yatkınlık, Kullanım Düzeyi Araştırması ve Politika Önerileri”, Boğaziçi Üniversitesi Araştırma Fonu Bilimsel Araştırma Projesi 07HN202 Sonuç Raporu, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- UĞUR, A. (2003). İnsan Kaynakları Yönetimi, Sakarya Kitabevi, Sakarya.
- USLU, Ş. ve DEMİREL, Y. (2002). “KOBİ’lerde çalışanların sorunları üzerine bir araştırma”, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (12): 173-184.

BİLGİ EKONOMİSİ & DÖNGÜSEL EKONOMİ SARMALINDA: EKO-İNOVASYON

Dr. Öğr. Gör. Fahriye GÖZGÜ
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

ÖZET: İnovasyonun tetiklediği ve beslediği dinamikler tarafından hızla bilgi ekonomisine doğru yol alınırken, bilgi ekonomisi süreci de, ürün, bileşenler ve ara mamullerin tekrar kullanımı, yeniden üretimi, onarımı ve yenilenmesine odaklanan döngüsel ekonomi sürecini tetikler hale gelmiştir. Yani, bir çeşit bilgi ekonomisi-döngüsel ekonomi sarmalı yaşanmaktadır. İnovasyon çalışmaları, uygulamaya elverişli bilgi üreterek teknolojik gelişmeye ve dolaşısıyla bilgi ekonomisine yol açarken; bilgi ekonomisindeki gelişmeler de, döngüsel ekonominin daha uygun koşullarda yapılmasını sağlayarak, bilgi ekonomisini hızlandırmaktadır. Bilgi ekonomisi-döngüsel ekonomi sarmalının tek anahtarı, bilim ve teknolojiye dayalı eko-inovasyon becerisidir. Bilgi ekonomisinde ekonomik kalkınmanın önemli bir faktörü olarak algılanan inovasyon ve sonrasında gelişen eko-inovasyon kavramları devreye girmiştir. Döngüsel ekonominin onarıcı bir bilgi ekonomisi görevini üstlenmesinde ise, eko-inovasyon aktif bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda çalışma, bilgi ekonomisi ve döngüsel ekonomi arasındaki diyalogu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, Küresel İnovasyon Endeksi'nin altyapı verileri kullanılarak, Türkiye ve seçilmiş bazı ülkelerin bilgi ekonomisi ve döngüsel ekonomi arasındaki ilişkisi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Bilgi Ekonomisi, Döngüsel Ekonomi, Eko-İnovasyon, Küresel İnovasyon Endeksi.

The Spiral of Information Economy & Circular Economy: Eco-Innovation

ABSTRACT: While the dynamics triggered and nurtured by innovation are rapidly moving towards the knowledge economy, the information economy process has become the trigger for the circular economy process, which focuses on the reuse, reproduction, repair and renewal of products, components and intermediates. That is, there is a kind of information economy-circular economy spiral. While innovation studies lead to technological development by producing information suitable for application and consequently to information economy, developments in information economy accelerate the information economy by enabling the circular economy to be made in more favorable

conditions. The only key to the spiral of information economics and circular economics is the ability of eco-innovation based on competence in science and technology. Innovation, which is perceived as an important factor of economic development in the information economy and the subsequent eco-innovation concepts, came into play. Eco-innovation plays an active role in the circular economy's role as a restorative information economy. In this context, the study aims to reveal the dialogue between information economy and circular economy. For this purpose, infrastructure data using the Global Innovation Index, the relations between Turkey and some selected countries of the information economy and circular economy will be examined.

Keywords: Information Economy, Circular Economy, Eco-Innovation, Global Innovation Index.

GİRİŞ

Dünyada belirginlik kazanmakta olan bilgi ekonomisine geçiş süreci; üretimden, pazarlamaya bütün ekonomik faaliyet alanlarında, yapısal bir dönüşümü ifade etmektedir. Baş aktörünün inovasyon olduğu bilgi ekonomisinde, ülkelerin uzun vadede kalkınma perspektifleri yeniden şekillenmektedir. Bilgi ekonomisinin kalkınma stratejisinin ana eksenini, ekonomik ve sosyal bütün boyutlarıyla, inovasyon yeteneğinin geliştirilmesi oluşturacaktır. İnovasyon, yerel ve dünya ölçeğinde sorunların ele alınıp çözülmesinde ve buna paralel olarak da, kalkınmanın ana lokomotifi olarak değerlendirilmektedir. İnovasyon, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerde, bilginin ortaya çıkarılması, yeni iş imkânlarının yaratılması, üretimin ve verimliliğin artırılmasında önemli bir role sahiptir. İnovasyon, ekonomik kalkınmanın en önemli tetikleyicisidir. İnovasyon; fiziksel ve beşeri sermayenin ve işgücünün verimliliğinin artırılması, fikri mülkiyetin geliştirilmesi yoluyla ekonomik kalkınmaya katkı sağlamaktadır.

Son yıllarda kalkınma çalışmaları, çevre sorunlarına bir çözüm vizyonu olarak ortaya çıkan sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilirlik anlayışı ile irdelenmektedir. Sadece ekonomik büyüme boyutu yerine, ekonomik ve çevresel meselelerin beraber ele alınacağı bir vizyonu temsil eden sürdürülebilir kalkınmayı ön plana çıkarmaktadır. Sürdürülebilir kalkınmayı sağlamada; çevresel zararların ortadan kaldırılması, kaynakların etkin kullanılması ve üretilen ürünün etkin kullanımını sağlayan süreçlerin, optimum kaynak kullanımı çerçevesinde yeniden değerlendirilmesinde, döngüsel ekonomi çözüm yolu olarak kabul edilmektedir.

Döngüsel ekonominin onarıcı bir bilgi ekonomisi görevini üstlenmesinde ise, eko-inovasyon aktif bir rol oynamaktadır. Küresel rekabetin sağlanmasında daha

fazla inovasyon kapasitesinin oluşturulması, uygulamanın gerçekleşmesi ve yeni pazar fırsatlarının geliştirilmesi önemlidir. Bilginin uygulanması, geliştirilmesi ve özümzenmesi rekabetçiliğin merkezidir. Bilgi temelli rekabetçilik ve eko-inovasyon ilişkisine odaklanmak; yeşil rekabetçiliğin küresel ekonomide artan rolünü ve doğasını anlamak için gereklidir. Eko-inovasyon, birim çıktı başına minimum doğal kaynak kullanımı ve minimum toksik madde salınımı sağlayan yaşam döngüsüyle birlikte, insan ihtiyaçlarını karşılamak ve herkes için daha iyi bir yaşam kalitesi sağlamak amacıyla, özgün ve rekabet açısından değerli malların, proseslerin, sistemlerin, hizmetlerin ve prosedürlerin ortaya çıkarılması sürecidir. Eko-inovasyon, üretim sektörlerinin sürdürülebilir üretime yönlendirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır ve sürdürülebilir döngüsel üretim evrimi, eko-inovasyon sayesinde gerçekleşmektedir. Birçok şirket ve hükümet rekabetçiliği geliştirirken, işletmelerin sürdürülebilir kalkınma ve döngüsel ekonomiye katkılarının tanımlanmasında, eko-inovasyon terimini kullanmaktadır. İnovasyon yeteneğiyle desteklenen teknolojik değişim, bilgi ekonomisi ve döngüsel ekonominin bir parçasıdır. Söz konusu değişim sürecinde, teknik yeniliklerin, bilgi ekonomisi ve döngüsel ekonomik gelişmeyle karşılıklı bağımlılığı söz konusudur. Dolayısıyla, bilgi ekonomisi ve döngüsel ekonominin, önemli ölçüde ortak faktörlerden beslenen ve eş anlı olarak devam eden bir süreç olduğundan söz edilebilir.

Bilgi ekonomisinde ekonomik kalkınmanın önemli bir faktörü olarak algılanan inovasyon ve sonrasında gelişen eko-inovasyon kavramları devreye girmiştir. İnovasyon genellikle, ekonomik gelişmişlik ve sosyal refah için bir esas olarak görülmektedir. Yakın zamanda ise, eko-inovasyon çevre uygulamaları ve performans konularına radikal gelişmeler sağlayacak anahtar olarak görülmektedir. Eko-inovasyon, küresel çevre problemlerinin çözümünde etkili bir yaklaşım olarak tanımlanmakta ve sürdürülebilir ekonominin temelini kurulması, endüstrinin ve toplumun değişimi için yeni temel itici güç olarak görülmektedir. Eko-inovasyon, geleneksel kirlilik kontrolünden temiz üretime, yaşam döngüsü yaklaşımına ve kapalı döngü üretim sistemlerine varan, sürdürülebilir döngüsel üretim uygulamalarına olanak sağlamaktadır. Sürdürülebilir üretim uygulamaları geliştikçe eko-inovasyon prosesi daha karmaşık ve koordine etmesi daha zor hale gelmektedir. Bu bağlamda çalışma, bilgi ekonomisi ve döngüsel ekonomi arasındaki diyalogu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, Küresel İnovasyon Endeksi'nin altyapı verileri kullanılarak, Türkiye ve seçilmiş bazı ülkelerin bilgi ekonomisi ve döngüsel ekonomi arasındaki ilişkisi incelenecektir.

1. BİLGİ EKONOMİSİ

Bilginin üretimi, işlenmesi, küresel ağlar üzerinde dolaşıma girmesi ve paylaşımının yarattığı ekonomik değer üzerine kurulu olan ekonomik faaliyetler, bilgi ekonomisi veya bilgi-temelli ekonomi olarak adlandırılmaktadır. Bilginin dolaşımı ve paylaşımının insani ve ekonomik kalkınmanın, dolayısıyla da küresel rekabet avantajının temel dinamiği haline gelmesi görece yeni bir olgudur. Bilgi ekonomisi, bilginin ekonomik ve insani kalkınma için etkili bir biçimde kullanıldığı bir ekonomi olarak tanımlanabilir. Bu özelliğiyle bilgi ekonomisi, küresel ve ulusal ekonomilerin bütününe kapsamaktadır. Çünkü bilgi sermayenin, bilginin dolaşımı ise, ekonomik faaliyetin temeline yerleşmekte, bir ağ yapılanmasıyla dünyayı kuşatan bu dolaşım, sektör ve faaliyet alanı ayrımı olmaksızın tüm ekonomik faaliyetleri bilgi temelli hale getirmektedir. Küresel finans ağlarıyla birbirine bağlanan borsaların bilgi yönetimi; otomotiv sektöründe süreç yönelimli olarak verimlilik kazanan üretim ve stok yönetimi; veya tarımda arazi bilgi yönetim sistemleriyle, ulaşılan meteoroloji veya piyasa bilgileri sayesinde; inovasyon yeteneği kazandırılmış yeni üretim tarzları... Bütün bunlar bilgi ekonomisinin sıradan örnekleridir. Bilgi ekonomisinin inovasyon yeteneğine yoğunlaşmış en yeni üretimleri enformasyon teknolojileri yoğun faaliyet ortamında gerçekleşmekte ve ekonominin geri kalınını beslemektedir (TBD, 2004).

Bilgi ekonomisine ve enformasyon toplumuna geçmek, küresel rekabet avantajlarına güçlendirmek; üretkenliği ve kalite standartlarını yükseltmek; milli geliri artırmak ve adil bölüşümü sağlamak; sürdürülebilir istihdam kanallarını yaratmak; ulusal eğitim ve öğretim sistemini iyileştirmek; yani sürdürülebilir bir kalkınma ivmesi yaratmak için temel bir koşuldur. Bu bakımdan bilgi ekonomisinin öncü dinamiklerini temsil eden yeni ekonominin işlerlik kazandırılması ve enformasyon teknolojilerinin tüm toplumun erişimine açılması hayati bir öncelik taşımaktadır (TBD, 2004).

Bilgi ekonomisi inovasyon temelinde şekillenen bir ekonomidir. Bilgi ekonomisini ateşleyen temel kavramlardan biri de, ürünlerin, sistemlerin, süreçlerin, pazarlamanın ve insanların sürekli olarak yenilenmesini öngören, inovasyondur. Bilgi ve iletişim teknolojisindeki gelişmelerle birlikte ekonominin temel unsurları olan üretim, tüketim ve dağıtım ilişkileri ile ekonomik yapının tümü, bilgiyi temel alacak şekilde yeniden yapılanmış ve rekabetin temel unsuru bilgi olmuştur (Küllük, 2003).

Bilgi ekonomisi toplumun ve organizasyonların bilginin üretimi, dağılımı ve tüketiminde kaynakları nasıl tahsis ettiğini inceleyen bir disiplindir. Bu disiplin, ekonomik bir mal olarak ele alınan bilginin, üretim ve dağılımında tarihsel ve kurumsal koşulları anlamaya, ekonomi içindeki süreç ve ilerlemeleri belirlemeye odaklanır ve bilginin ekonomi içindeki konumu ve etkilerini açıklamayı amaçlar. Bilgi ekonomisi

çalışmaları, bilginin, bilgi yoğun yeni ürün ve hizmetlerin üretimindeki fonksiyonuna odaklanır. Bu nedenle bir anlamıyla mal ve hizmetlerin nasıl üretilebileceğini belirleyen bir yönerge olarak düşünülebilir. Bilgi bu açıdan bir yandan bir üretim faktörü olarak, diğer yandan ekonomik bir ürün olarak değerlendirilmektedir. Bir üretim faktörü olarak ele alındığında bilgi, verimliliği artırır. Bir yönerge olarak tanımlanırsa; belirli bir ürün, hizmet, üretim süreci veya organizasyon yapısı için bir yöntem sunar. Bu şekilde bilgi, yeni ürün, yöntem ve süreçlerin elde edilmesinde kullanılarak, diğer üretim faktörlerinin verimliliğini artırır.

Bilgi, bütün ekonomik sistemlerin temelinde yer alır. Bilgiye dayanmayan bir toplumsal ve ekonomik sistem düşünmek mümkün değildir. Günümüzde kapsamı ve boyutları genişleyen uluslararası ekonomik savaşın en görkemli silahının bilgi olduğu savunuluyor. Sanayi ekonomisinin kaynakları ya da üretim faktörleri, toprak, işgücü, sermaye ve girişim gücü iken, bilgi ekonomisinin en merkezi kaynağı bilgi olmaktadır. Dolayısıyla bilgi ekonomisini diğer ekonomilerden ve sanayi ekonomisinden ayıran fark, bilginin ekonomik üretim faktörleri içinde birincil önceliğe sahip olması ve bilgi teknolojileri yardımıyla bilginin üretimindeki ve kullanımındaki artıştır (Öğüt, 2001).

2. DÖNGÜSEL EKONOMİ

21. yüzyılın sanayi ekonomilerinin büyük miktarlarda ürünü kolay ve düşük maliyetler ile üretebiliyor olması, tüketicinin sahip olduğu gelir ile daha fazla ürün ve hizmet tüketebilmesini olanaklı hale getirmiştir. Sürekli gelişen finansal araçlar da, bireylerin herhangi bir maddi birikime sahip olmadan tüketebilmesinin önünü açmıştır. Tüm bu gelişmelere piyasada yer alan üretici sayısının bolluğu ve firmaların sahip olduğu piyasa giriş-çıkış esnekliği de eklenince, tüketici lehine görünen rekabet ortamı oluşmuştur. Bu artan rekabet ortamı ise, üreticiler üzerinde, piyasaya sürekli daha gelişmiş ürünler sürme baskısı oluşmuştur. Üretimde yaşanan gelişmeler paralelinde tüketim seviyesinin de yüksek seyretmesinin bir sonucu olarak, üretim ve tüketim çevresel etkileri her geçen gün daha fazla tartışılır hale gelmiştir. İfade edilmeye çalışılan büyük resme bakıldığında Yeryüzü taşıma kapasitesinin çok üstünde bir üretim ve tüketim döngüsüne girildiği, kaynaklarının sürdürülemez şekilde kullanıldığı görülmektedir (Özsoy, 2018: 29). Sürdürülebilir kalkınma ile ortaya atılan yeni kalkınma prensibi ile alışagelmiş ekonomik yapı yerine, ekolojik süreçler ile barışık, hatta bu ekolojik süreçleri kullanan bir yaklaşım oluşturmaya çalışılmıştır. Döngüsel ekonomi sürdürülebilir kalkınma ile ortaya atılan temel uygulamalardan biridir. Alışagelmiş ekonomik yapıda söz konusu olan “*doğrusal*” sistemin yerine “*döngüsel*” bir yapı ortaya koymaktadır.

Döngüsel ekonominin literatürde farklı ve değişik kapsamlarda tanımları bulunmaktadır. Fakat bu tanımlardan en basit ve niteleyici olanı Avrupa Birliği'nin yapmış olduğu tanımdır. Bu tanımda “*döngüsel ekonomi, ürün, malzeme ve kaynakların değerinin ekonomide olabildiği kadar uzun tutulduğu ve atık miktarının en düşük olduğu bir ekonomi*” şeklinde tanımlanmaktadır. Döngüsel ekonomi kavramı, onarıcı bir bilgi ekonomisini işaret etmektedir. Döngüsel ekonomi üretim ve tüketim mekanizmalarını yeniden tanımlamayı amaçlamaktadır. Temel prensibi 3R'ye (İngilizce “*reuse*”, “*reduce*”, “*recycle*” baş harflerinin kısaltılması) dayanan bu ekonomik yaklaşımda yeniden kullanım, az atık ve geri dönüşüm süreçleri öngörülmektedir. Döngüsel ekonominin dayanmış olduğu 3R prensibi kaynak kullanım miktarı üzerinde ciddi katkılar yapması beklenmektedir (Önder, 2018: 21). Döngüsel ekonomi hem sistem, hem de kaynak sorunlarına odaklanan üç faktöre dayanmaktadır. Bunlar; (a) yenilenemez kaynak rezervlerini kontrol ederek ve yenilebilir kaynak akışını dengeleyerek, doğal sermayeyi korumak ve geliştirmek; (b) hem teknik, hem de biyolojik döngülerde her zaman en yüksek fayda da bulunan ürünleri, bileşenleri ve malzemeleri kullanarak kaynak verimliliğini optimize etmek; (c) olumsuz dışsallıkların açığı çıkmasını engelleyecek süreçlerin tasarlanması ile sistem etkinliğini korumak.

Döngüsel ekonomiyi diğer ekonomik yaklaşımlardan ayıran iki önemli yaklaşım vardır. Bu yaklaşımlardan birincisi; döngüsel ekonomi süreci, ürünlerin tasarımı ile başlamakta ve ürünün atık hale gelmesine kadar geçen süreci kapsamaktadır. Bu süreçte üretilen ürün, diğer endüstrilerin veya aynı endüstrinin kullanılmasına olanak sağlayacak sağlamlıkta, onarılabilir, geliştirilebilir veya geri dönüştürülebilir olmalıdır. Daha uzun kullanım ömrüne sahip olan ürünlerin ömürleri bittiğinde, diğer endüstrilerde girdi şekline dönüşebilmelidir. Döngüsel ekonomi sürecine uyan ürünler ile ortaya çıkacak atık miktarı da azalacaktır. İkinci yaklaşımda ise, şirketlerin üretim süreçlerinde yeniden kullanım, geri dönüşüm ve yeniden üretime ilişkin ölçekler ile hareket etmeleridir. (Özsoy, 2018: 59).

Geleneksel ekonomi modelinde işletmeler için temel amaç kâr maksimizasyonu iken, bu durum sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi adına bir engel olarak görülmektedir. Bunun yerine artık işletmeler kâr maksimizasyonunu eş zamanlı olarak, toplumsal ve çevresel hedeflerin başarılması ile sağlayabilmektedir. Bu amaçla organizasyonların üç temel amaç üzerine odaklanması gerekmektedir. Bunlar; döngüsel tedarik zinciri oluşturmak, kaynak iyileştirme ve ürün ömrünün uzatılmasıdır. Bunun için ürünlerin/kaynakların tamiri, yeniden üretimi, güncellenmesi/yükseltmesi ve tekrar kullanım için satılması alternatifleri uygulanabilir (Özsoy, 2018: 71).

3. İNOVASYON

Ülkelerin kalkınma süreçlerinde oldukça önem arz eden faktörlerden biri olarak karşımıza çıkan inovasyon, 21. yüzyılda birçok ülkenin ilgi gösterdiği konuların başında gelmektedir. İnovasyon; fiziksel ve beşeri sermaye ile işgücü verimliliğinin artırılması ve fikri mülkiyet haklarının geliştirilmesi yoluyla iktisadi kalkınmaya katkı sağlamaktadır. Yapılan birçok çalışmada, iktisadi kalkınma ile inovasyon arasında pozitif bir korelasyon olduğu ortaya konmuştur. Ekonomik büyüme ve toplumsal gelişme için inovasyonda yetkinlik kazanmanın ülkeler açısından taşıdığı yaşamsal önem son on yıldan bu yana en geniş biçimde tartışılmaktadır. Bu ilginin arkasında ise, kuşkusuz sanayileşmiş ve yeni sanayileşen ülkelerin ekonomik gelişmeyi ve rekabetçiliği inovasyona bağlı olarak gerçekleştirmeleri yatmaktadır. Küresel rekabette iddia sahibi olan ülkeler inovasyonda yetkinlik kazanma ya da var olma yetkinliklerini artırma meselesini ulusal ölçekte benimseyip, yine ulusal ölçekte uygulamaya koydukları ulusal bir politika çerçevesinde ele almaktadırlar (TÜSİAD, 2003).

İnovasyon kendi başına ayrı bir etkinlik değildir ve bilim ve teknoloji etkinliğinin tüm süreçlerini kapsar. İnovasyondan beklenen, bilim ve teknoloji etkinliğinde bir fikrin kuram, eylem ve sonuç bakımından yarara dönüşmesi ve bu yararın pazarlanabilir, somut bir çıktı ile birlikte olmasıdır. İnovasyon basit anlamı bir yenilenme değil, yenilenmenin kuramsal aşamasından başlayarak yenilik ürününü de içine alan ve pazarlanabilme niteliğini kabul eden bir süreçtir (Yamaç, 2001:6). İnovasyon iki şekilde geliştirilebilir. Bunlardan biri, belli bir konuyu derinlemesine araştırmak ve yeni bir bilgi yaratmaktır. Bilgi üretmenin yöntemi araştırma geliştirmedir. Teknoloji konusunda başarılı firmaların ve ülkelerin temel özelliği araştırma ve geliştirmeye önem vermeleri, yatırım yapmaları, mühendis ve bilim adamı yetiştirmeleridir. İnovasyonu geliştirmek için diğer yöntem, başka alanlarda yapılanlardan esinlenerek yenilik yapmaktır (Kavrakoğlu, 2006: 166).

21. Yüzyılda rekabet gücü, inovasyon yeteneğine sahip olunması ve bu yeteneğe bağlı olarak geliştirilen mal ve hizmetlerin rakiplerden önce piyasaya sürülmesi ile elde edilebilecektir. ABD Rekabet Gücü Konseyi tarafından yapılan bu açıklama, inovasyonun artık bir üretim faktörü olarak kabul edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu faktör, 21. yüzyılda ulusal rekabet gücünün artırılması ve sürdürülmesinde ülkelerin sahip oldukları diğer üretim faktörlerinden daha önemli hale gelmiştir.

Rekabet edebilirlik ve ekonomik kalkınma artan bir şekilde inovasyona dayanmaktadır. İnovasyon yeni ürünler için gereklidir Bilgi inovasyon faaliyetlerinin temel taşıdır. Bu çerçevede, inovasyon sisteminin; yeni fikirleri yeni veya geliştirilmiş

ürün, hizmet ve proseslere dönüştürme kapasitesinin iyileştirilmesi ve bu konudaki faaliyetlerin muhtelif araçlarla teşvik edilmesi gerekmektedir (Atik, 2005). Bir ülkenin sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı yakalaması; işsizlik ve bölgesel farklılıklar başta olmak üzere toplumsal sorunların çözülebilmesi ve yaşam kalitesinin yükseltilebilmesi inovasyon performansını arttırmasıyla mümkündür. İnovasyona dayalı kalkınma ve büyümede öncelikle ele alınması gereken konu ise, ilgili tüm kesimlerde inovasyonun ne olduğu ve ne denli önemli olduğu konusunda farkındalığın oluşturulması başta hükümet olmak üzere tüm kamu ve özel sektör kuruluşlarında inovasyona dayalı kalkınma ve büyüme politikalarının benimsenerek bu politikalar doğrultusunda sisteme işlerlik kazandırılmasıdır (Karagöz, 2009).

Dünyada belirginlik kazanmakta olan bilgi ekonomisine geçiş süreci üretimden pazarlamaya bütün ekonomik faaliyet alanlarında yapısal bir dönüşümü ifade etmektedir. Baş aktörünün teknolojik yetenek olduğu bu süreçte, ülkelerin uzun vadeli gelişme perspektifleri yeniden şekillenmektedir. Önümüzdeki dönem, gelişme stratejisinin ana eksenini, ekonomik ve sosyal bütün boyutlarıyla, teknoloji yeteneğinin geliştirilmesi yönünde oluşturup kararlılıkla uygulayan ülkelerin daha da öne çıkacağı bir süreç olacaktır (Saygılı, 2003: 178).

4. BİLGİ EKONOMİSİ & DÖNGÜSEL EKONOMİ SARMALINDA: EKO-İNOVASYON

Bilgi ekonomisi ve döngüsel ekonomi olgusu, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, ekonomik ve sosyal yapının geleceğine ilişkin beklentilerin oluşumunda önemli bir yer tutmuştur. Bu iki olgunun gelişimindeki ortak faktörler ile karşılıklı etkileşiminin niteliğini tespit etmek, bu açıdan önem arz etmektedir. Enformasyon ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, mevcut ekonomik ve sosyal yapı üzerinde önemli değişimler meydana getirmektedir. Ekonomik ve sosyal gelişmeler, birçok unsuru içermekte, her biri diğer faktörler üzerinde etkiler meydana getirmektedir. Bilgi ekonomisi ve döngüsel ekonomi, bu dönüşümü sürükleyen ve yönlendiren, temel faktörler arasında yer almaktadır.

Bilgi ekonomisi, bilginin üretilmesiyle sınırlı kalmayıp, kullanılmasına ve yaygınlaşmasına dayalı bir ekonomidir. Bilgi ekonomisi sürecinde, firmaların başarılı bir rekabet strateji uygulaması, bilginin üretilmesine ilaveten, ele geçirilmesi, içselleştirilmesi ve etkin bir şekilde kullanabilmesine dayanmaktadır. Bunlar ise, inovasyon yeteneğiyle desteklenen teknolojik gelişme ile paralel olarak ortaya çıkan unsurlardır. Zira, bilginin üretilmesi, teknolojik gelişmeye neden olmaktadır. Teknolojik gelişmeler ise, bilginin yayılmasını ve kullanılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda teknolojik gelişmeleri, bilgi ekonomisinin ve döngüsel ekonominin motoru

olarak düşünmek mümkündür. Ancak burada unutulmaması gereken nokta, teknolojik gelişmelerin, döngüsel ekonomiyi hızlandıran bir unsur olmasına karşılık, bilgi ekonomisinin olmazsa olmaz bir koşulu olduğudur.

İnsanoğlu yaşam kalitesini yükseltmek amacıyla teknolojik gelişim ve kalkınma hamleleri yaparken, hızla artan nüfus ve ilerleyen teknoloji, çevreyi yoğun biçimde etkisi altına almıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan ve mevcut kalkınma modeli ile çevre sorunlarının artarak devam edeceğine olan inanç; var olan kalkınma anlayışına yönelik soru işaretlerine neden olmuştur. Sürdürülebilir kalkınma kavramı ile ifade edilen bu yeni kalkınma anlayışı, insan ihtiyaçlarının devamlı bir şekilde karşılanmasının mümkün olduğu ve insan yaşamının kalitesinin artırılmasının amaçlandığı bir kalkınmadır. Sürdürülebilirlik, gelecek kuşaklarının kendi ihtiyaçlarını karşılama gücünü tehlikeye atmadan, günümüz kuşaklarının ihtiyaçlarının karşılayabilme vizyonudur.

Son zamanlarda inovasyon yönetim alanı, eko-inovasyonda inovatif ürün ve servis geliştirmeye stratejik bir bakış açısı kazandırmıştır. Rekabet gücü elde etmeye yönelik bir işletme faaliyeti olan inovasyon geliştirmenin, diğer işletme faaliyetlerinden ayrıldığı önemli bir nokta vardır. Diğer faaliyetler yapılırken önemli olan çevreye olumsuz etki yapmamak iken, inovasyon faaliyetinde önemli olan inovasyon gerçekleştirme sürecinde çevreye duyarlı olunmasının yanı sıra, diğer faaliyetlerin olumsuz etkilerini azaltacak veya elimine edecek bir yönün de olmasıdır (Yiğit, 2014: 251). Eko-inovasyon; kaynak kullanımına bağlı olumsuz çevresel etkiler ve risklerde azalmayı sağlayacak, firma veya kullanıcı için yeni bir ürün, hizmet, üretim süreci, örgütsel yapı, yönetim ve/veya işletme metodunun geliştirilmesi ve/veya uygulanmasıdır (Özsoy, 2018: 44).

Eko-inovasyonun gerçekleştirilmesi için sanayi yeniden yapılanmalı, mevcut ve tamamen yeni teknolojiler daha eko-inovatif bir şekilde uygulanmalıdır. Ayrıca çevresel baskılar, oluşan yeni pazarlar ve kıt olan kaynaklar nedeniyle kalkınmanın ve ekonomik büyümenin; sürdürülebilir kalkınma kavramı ile yeniden tanımlanmaya çalışıldığı 21. Yüzyılda, ekonomik ve politik faaliyetlerin yeni küresel gelişmeler çerçevesinde yapılandırılması, planlanması son derece önemli görülmektedir. Eko-inovasyon sadece iyileştirici bir boru sonu tekniği olmayıp bir ürünün veya hizmetin yaşam döngüsünün her aşamasında düşünülebilmektedir. Eko-inovasyon uygulamalarını ilerletmek için bütünsel ve çok yönlü bir yaklaşım gereklidir. Bu doğrultuda, sadece teknolojik inovasyona odaklanmak yerine, eko-inovasyonun insan faktörünü (davranış ve yaşam tarzı değişikliği vb.) de dikkate almak gereklidir (Engin ve Altınışık Dinçbaş, 2012: 17).

5. KÜRESEL İNOVASYON ENDEKSİ

Küresel İnovasyon Endeksi, Cornell Üniversitesi, INSEAD ve Birleşmiş Milletler uzman kuruluşu olan Dünya Fikri Mülkiyet Teşkilatı (WIPO) tarafından ortaklaşa yayınlanmaktadır. Küresel İnovasyon Endeksinin amacı, dünya ekonomilerinin inovasyon yetenekleri ve sonuçlarının bir sıralamasıdır. Küresel İnovasyon Endeksi, çok boyutlu inovasyon yönlerini yakalamayı ve uzun vadeli çıktı büyümesini, iyileştirilmiş üretkenliği ve iş büyümesini teşvik etmek için politikaları uyarlamada yardımcı olabilecek araçları sağlamayı amaçlamaktadır. Küresel İnovasyon Endeksi her yıl 141 ekonomiyi içeren raporu ile detaylı metrik bir ölçüm aracı sağlamaktadır. Küresel İnovasyon Endeksi dünya nüfusunun %95,1'ini ve dünyadaki GSYİH'nın %98,6'sını temsil etmektedir. Küresel İnovasyon Endeksinde üç ölçüm hesaplanmaktadır. Bunlar; Genel Küresel İnovasyon Endeksi, Girdi Alt Endeksi, Çıktı Alt Endeksi olarak sıralanabilir. İnovasyon Girdi Alt Endeksi, kurumlar, beşeri sermaye ve araştırma, altyapı, piyasaların gelişmişliği ve ticari gelişmişlik verilerinden oluşmaktadır. İnovasyon Çıktı Alt Endeksi ise, bilgi ve teknoloji çıktıları ve yaratıcı çıktılar verilerinden oluşmaktadır.

Küresel İnovasyon Endeksi Türkiye ve seçilmiş bazı ülkelerin, 2014 ile 2019 yılları arasındaki performansları Tablo 1'de incelenmiştir. Küresel İnovasyon Endeksinde (KİE) 2014 yılında birinci sırayı 64,8 puan ile İsviçre yer almıştır. Türkiye KİE'nde 2014 yılında 38,2 puan ile 54. sırada yer almıştır. Küresel İnovasyon Endeksinde 2019 yılında birinci sırayı 67,2 puan ile İsviçre yer almıştır. Türkiye KİE'nde 2019 yılında 36,9 puan ile 49. sıraya yükselmiştir. Türkiye 2014-2019 yılları arasında KİE'nde, puanını %3 düşürmesine rağmen, sıralamada beş sıra yukarıya çıkmıştır.

Tablo 1. Türkiye ve Seçilmiş Bazı Ülkelerde Küresel İnovasyon Endeksi (2014–2019)

Ülkeler	Küresel İnovasyon Endeksi				İnovasyon Girdi Alt Endeksi				İnovasyon Çıktı Alt Endeksi			
	2014		2019		2014		2019		2014		2019	
	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra
İsviçre	64,8	1	67,2	1	66,4	7	71,0	2	63,1	1	63,5	1
ABD	60,1	6	61,7	3	67,9	4	70,8	3	52,3	7	52,6	6
İngiltere	62,4	2	61,3	5	68,2	3	68,2	6	56,5	4	54,4	4
Almanya	56,0	13	58,2	9	60,3	19	65,3	12	51,7	8	51,1	9
Çin	46,6	29	54,8	14	45,8	45	56,9	26	47,3	16	52,8	5
Japonya	52,4	21	54,7	15	62,2	15	65,0	14	42,6	27	44,3	17
Fransa	52,2	22	54,2	16	59,5	20	63,5	16	44,8	26	45,0	14
Norveç	55,6	14	51,9	19	62,4	14	65,3	13	48,8	14	38,5	27
Türkiye	38,2	54	36,9	49	39,7	78	45,3	56	36,7	39	28,6	49
Hindistan	33,7	76	36,6	52	37,0	93	44,7	61	30,4	65	28,5	51

İnovasyon Girdi Alt Endeksinde 2014 yılında 66,4 puan ile 3. sırada İngiltere yer almaktadır. Türkiye, 39,7 puan ile 78. sırada yer almıştır. 2019 yılında ise, İnovasyon Girdi Alt Endeksinde, 71 puan ile İsviçre ikinci sıradadır. Türkiye İnovasyon Girdi Alt Endeksinde 2019 yılında 45,3 puan ile 56. sıraya yükselmiştir. Türkiye 2014–2019 yılları arasında İnovasyon Girdi Alt Endeksinde puanını %14'lük bir artış sağlarken, sıralamasını da yirmiiki sıra yukarıya çıkarmıştır.

İnovasyon Çıktı Alt Endeksinde, 2014 yılında 63,1 puan ile İsviçre birinci sıradır. Türkiye ise, 36,7 puan ile 39. sıradadır. 2019 yılında, İnovasyon Çıktı Alt Endeksinde de 63,5 puan ile İsviçre birinci sıradadır. Türkiye, 2019 yılında 28,6 puan ile 49. sıradadır. Türkiye, 2014-2019 yılları arasında puanı %22 düşerken, sıralamada yirmiki sıra geriye düşmüştür.

İnovasyon Girdi Alt Endeksi'nin Alt Yapı Verilerinden olan, Ekolojik Sürdürülebilirlik Verileri Türkiye ve seçilmiş bazı ülkelerin, 2014 ile 2019 yılları

arasındaki performansları Tablo 2’de incelenmiştir. Ekolojik sürdürülebilirlik verilerinden enerji kullanımı birimi başına GSYİH verisinde, 2014 yılında İsviçre 57,5 puan ile beşinci sırada yer alırken, Türkiye 40,3 puan ile 26. sırada yer almaktadır. 2019 yılı verilerinde de İsviçre 68,6 puan ile altıncı sırada yer almaktadır. Türkiye 44,8 puan ile 19. sırada yer almaktadır. Türkiye 2014-2019 yılları arasında puanını %11 artırırken, sıralamada 7 sıra yukarıya çıkmıştır.

Tablo 2. Türkiye ve Seçilmiş Bazı Ülkelerde İnovasyon Girdi Alt Endeksinin - Alt Yapı Verilerinin - Ekolojik Sürdürülebilirlik Verileri (2014–2019)

Ülkeler	Enerji Kullanımı Birimi Başına GSYİH				Çevresel Performans				ISO 14001 Çevre Sertifikaları			
	2014		2019		2014		2019		2014		2019	
	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra
İsviçre	57,5	5	68,6	6	87,7	1	87,4	1	51,7	15	40,5	21
ABD	28,6	59	23,8	74	67,5	33	71,2	26	2,3	94	2,0	106
İngiltere	49,8	12	50,3	14	77,3	12	79,9	6	46,2	19	44,5	19
Almanya	42,6	21	37,9	34	80,5	6	78,4	13	14,9	44	18,0	41
Çin	15,6	101	17,5	94	43,0	103	50,7	97	50,2	16	52,9	14
Japonya	40,8	24	36,3	39	72,3	26	74,7	20	40,8	22	32,5	26
Fransa	35,5	41	32,6	46	71,0	27	82,0	2	23,9	29	16,4	46
Norveç	36,6	37	38,4	32	78,0	10	77,5	14	20,2	33	25,6	29
Türkiye	40,3	26	44,8	19	54,9	61	53,0	88	9,8	52	6,8	67
Hindistan	23,6	80	28,0	62	31,2	128	30,6	125	-	-	6,2	70

Çevresel Performans Endeksi, çevre sağlığı ve ekosistem canlılığını kapsayan; ülkelerin çevresel politika hedefleri oluşturmaya ne kadar yatkın oldukları konusunda ulusal ölçekte bir ölçü sağlar. Böylece, çevresel performansta liderleri ve gecikmeleri vurgulayan, en iyi uygulamalar hakkında fikir veren ve sürdürülebilirlik konusunda lider olmak isteyen ülkelere rehberlik eden bir puan kartı sunar. Endeks

0 ile 100 arasında değişmekte olup, 100 en iyi performansı göstermektedir. Çevresel Performans Verilerinde 2014 yılında 87,7 puan ile İsviçre birinci sıradır. Türkiye ise, 54,9 puan ile 61. sıradadır. 2019 yılı verilerinde ise, 87,4 puan ile İsviçre birinci sıradadır. Türkiye 2019 yılında 53,0 puan ile 88. sıradadır. Türkiye 2014-2019 yılları arasında puanını %3 düşürürken, sıralamada da yirmiyedi sıra gerilemiştir.

ISO 14001 Çevre Sertifikaları* verilerinde 2014 yılında, İsviçre 51,7 puan ile onbeşinci sırada yer almaktadır. Türkiye, 2014 yılında 9,8 puan ile 52. sıradadır. 2019 yılı ISO 14001 Çevre Sertifikaları verilerinde, 52,9 puan ile Çin ondördüncü sırada yer almaktadır. Türkiye ise, 6,8 puan ile 67. sıradadır. Türkiye 2014-2019 yılları arasında puanını %31 düşürürken, sıralamada da onbeş sıra geriye düşmüştür.

İnovasyon Çıktı Alt Endeksi'nin Bilgi Ve Teknoloji Çıktıları verilerinden Bilginin Etkisi verileri Türkiye ve seçilmiş bazı ülkelerin, 2014 ile 2019 yılları arasındaki performansları Tablo 3'de incelenmiştir. Çalışan kişi başına düşen reel GSYH büyüme oranı; işgücü verimliliğinin ölçüsüdür. Bilginin Etkisi Verilerinden olan Çalışan Kişi Başına GSYİH Büyüme Oranı verisinde 2014 yılında Çin 88,0 puan ile ikinci sırada yer almaktadır. Türkiye 61,5 puan ile 68. sıradadır. 2019 verilerine göre, 100 puan ile yine Çin birinci sırada yer almaktadır. Türkiye 70,3 puan ile 46. sırada yer almaktadır. Türkiye 2014-2019 yılları arasında, Çalışan Kişi Başına GSYİH Büyüme Oranında puanını %14 artırırken, sıralamada yirmiiki sıra yukarıya çıkmıştır.

* ISO 14001 Çevre Yönetim Sistemi, her türlü üretim sektöründe, ürünün ilk aşamasından tüketiciye sunulmasına kadar geçen her adımda çevresel etkilerin dikkate alınarak üretimin gerçekleştirilmesini sağlayan sistematik bir yaklaşımdır. ISO 14001, bir şirketin çevresel performansının kontrol edilmesi ve geliştirilmesi oluşumunu yani sürecini tanımlayan uluslararası bir standarttır.

Tablo 3. Türkiye ve Seçilmiş Bazı Ülkelerde İnovasyon Çıktı Alt Endeksinin - Bilgi Teknolojisi Çıktıları Verilerinin - Bilginin Etkisi Verileri (2014 – 2019)

2014										
Ülkeler	Çalışan Kişi Başına GSYİH Büyüme Oranı		Yeni İş Yoğunluğu		Toplam Bilgisayar Harcaması		ISO 9001 Kalite Sertifikaları		İleri Teknoloji ve Orta İleri Teknoloji Çıktısı	
	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra	Puan	Sıra
İsviçre	56,7	94	16,8	37	75,7	3	75,1	12	90,2	2
ABD	59,4	77	-	-	100,0	1	3,5	110	61,2	17
İngiltere	54,3	102	73,2	10	66,8	6	45,0	22	53,5	23
Almanya	55,9	97	8,5	52	55,6	16	38,0	29	76,2	6
Çin	88,0	2	-	-	27,2	24	63,5	16	61,6	16
Japonya	59,5	76	7,6	54	17,2	47	25,5	46	73,8	8
Fransa	56,3	95	19,1	34	58,6	11	32,8	32	60,2	18
Norveç	66,6	51	51,9	14	53,9	18	13,3	62	29,8	51
Türkiye	61,5	68	5,2	68	61,0	9	16,1	55	37,9	40
Hindistan	72,6	24	0,8	87	0,0	74	14,3	59	44,5	33
2019										
İsviçre	65,6	66	15,8	30	68,5	3	46,6	17	84,3	3
ABD	65,9	64	-	-	100,0	1	3,5	99	66,8	10
İngiltere	63,4	6	57,6	4	63,7	4	30,3	26	52,8	21
Almanya	64,1	73	4,8	64	49,0	18	36,5	22	73,8	6
Çin	100,0	1	-	-	33,5	24	40,1	20	59,4	12
Japonya	60,9	89	0,5	95	24,7	47	20,9	35	70,5	9
Fransa	64,9	69	6,7	52	55,4	10	18,0	41	58,9	13
Norveç	64,2	71	29,8	18	51,8	16	15,3	58	20,8	58
Türkiye	70,3	46	4,3	66	44,7	20	6,6	80	32,3	44
Hindistan	93,4	4	0,4	100	20,0	65	9,0	65	44,4	33

Bilginin Etkisi Verisinde Yeni İş Yoğunluğu kategorisinde 2014 yılında 73,2 puan ile İngiltere onuncu sırada yer almaktadır. Türkiye ise, 5,2 puan ile 68. sıradadır. 2019 yılı Yeni İş Yoğunluğu verisinde de, İngiltere 57,6 puan ile dördüncü sıradadır. Türkiye, 4,3 puan ile 66. sıradadır. Türkiye 2014–2019 yılları arasında Yeni İş Yoğunluğu verisinde, %17'lik bir düşüş yaşarken, sıralamada da iki sıra yukarıya çıkmıştır.

Toplam bilgisayar yazılımı harcaması; işletim sistemleri, veritabanı sistemleri, programlama araçları, yardımcı programlar ve uygulamalar gibi satın alınan veya kiralanmış paketlenmiş yazılımların toplam değerini içerir. Toplam Bilgisayar harcaması verilerinde 2014 yılında, 100 puan ile ABD birinci sıradadır. Türkiye 61 puan ile 9. sıradadır. Toplam Bilgisayar Harcaması verisinde 2019 yılında da 100 puan ile ABD yine birinci sıradadır. Türkiye ise, 44,7 puan ile 20. sıradadır. Türkiye 2014–2019 yılları arasında, Toplam Bilgisayar Harcaması verisinde %27'lik bir azalış yaşarken, sıralamada da onbir sıra geriye düşmüştür.

ISO 9001 Kalite Sertifikaları** verilerinde 2014 yılında İsviçre, 75,1 puan ile onikinci sırada yer almaktadır. Türkiye 16,1 puan ile 55. sıradadır. 2019 yılı verilerinde ise, 46,6 puan ile İsviçre, onyedinci sıradadır. Türkiye ise, 6,6 puan ile 80. sıradadır. Türkiye 2014–2019 yılları arasında, ISO 9001 Kalite Sertifikaları verisinde, %59 bir düşüş yaşarken, sıralamada da yirmibeş sıra gerilemiştir.

Yüksek teknoloji ve orta-yüksek teknoloji çıktısı, toplam üretimin %'si çıktı üretmektedir. İleri Teknoloji ve Orta İleri Teknoloji Çıktısı verilerinde 2014 yılında, 90,2 puan ile İsviçre ikinci sıradadır. Türkiye, 37,9 puan ile 40. sıradadır. 2019 yılı verilerinde ise, 84,3 puan ile İsviçre üçüncü sıradadır. Türkiye ise, 32,3 puan ile 44. sıradadır. Türkiye 2014–2019 yılları arasında Yüksek Teknoloji ve Orta-Yüksek Teknoloji Çıktısı verisinde, puanını %15 düşürürken, sıralamada da dört sıra geriye düşmüştür.

Bütün bu verilere bakıldığında, bilgi ve iletişim teknolojilerinin itici güç olarak başı çektiği dijital süreçte, Türkiye gelişimini hızlı bir şekilde sürdürdüğü görülmektedir. Türkiye ekonomisinin, bilgi ve iletişim teknolojileri konusunda yaşadığı değişim bir gerçek olmakla beraber, bilgi ekonomisi ile döngüsel ekonomi sarmalı için, bilgi ve iletişim teknolojilerinde değişim yeterli değildir. Bilgi ekonomisi ve döngüsel ekonomide rekabet gücünün kazanılması için, bilgi ve iletişim teknolojilerinin stratejik nitelik kazanması ve çevre politikalarla desteklenmesi gerekmektedir.

** ISO 9001 Kalite Yönetim Sistemi bütün kuruluşlara, hiç bir ayırım gözetilmeksizin uygulanabilen bir yönetim sistemidir. Kuruluşun müşteri ihtiyaç ve beklentilerini belirleme, tanımlama ve karşılamada, uluslararası alanda kabul görmüş bir yönetim biçimidir. Buradaki temel varsayım, etkin bir kalite yönetim sistemi oluşturulması ve uygulanması halinde, müşteri ihtiyaçlarını karşılayacak kaliteli ürün ve hizmetler üretilceğidir.

Türkiye, bilgi ekonomisi ve döngüsel ekonomi sarmalında inovasyon için alt yapı yatırımlarına artan bir oranda önem verdiği belirlenmiştir. Türkiye'nin inovasyon için gereken alt yapı girişimlerinde büyük ilerleme gösterirken, bu girişimleri inovasyon olarak üretime dönüştüremediği de tespit edilmiştir. Ayrıca, Türkiye'nin kalkınma çabası içinde olmasından dolayı çevre ve çevre politikalarına gereken özeni gösteremediği belirlenmiştir. Türkiye biyolojik çeşitliliği koruyabilmek, finans ve kaynak yönetim modellerini düzenleyebilmek, daha verimli, akılcı ve çevre dostu üretim ve tüketim yapabilmek için mutlaka eko-inovatif adımların atılması gerekmektedir.

SONUÇ

Bilgi ekonomisinin tetikleyicisi ve besleyicisi olan eko-inovasyon, döngüsel ekonominin şekil verdiği yeni dünya düzeninde rekabet gücünün, sürdürülebilir büyümenin, kalkınmanın ve refahın ana belirleyicisidir. Bu sayede, ülkenin ve toplumun kaynaklarının ürün ve hizmete dönüştürülmesi ve bu ürün ve hizmetlerden ekonomik ve toplumsal değer yaratılması mümkün olur. Eko-inovasyon ile toplum, aynı kaynaktan çok daha büyük getiriler elde eder. Bu nedenle, eko-inovasyon sadece ekonomik değil, toplumsal bir sistemdir. Döngüsel ekonomi ve eko-inovasyon, insan ve doğayı ortak bir ekosistemde değerlendirerek, döngüleri kapalı hale getirmek suretiyle, sistemlerin kapasitelerini genişletmeyi amaçlar. İnsan ve doğa için birlikte değer yaratılmasına odaklanan, yeniden yaratıcı eko-inovasyon, bilgi ekonomisinin değişim ve dönüşümünü hızlandırmaktadır. Bilgi ekonomisi ve döngüsel ekonomi arasındaki ilişkileri, dört madde halinde sıralamak mümkündür:

- Bilgi ve iletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler, inovasyonu hızlandırarak, bilgi ekonominin doğmasına yol açmıştır. Dolayısıyla, bilgi ekonomisi ve döngüsel ekonominin, paralellik arz eden bir süreç olduğu ve artan etkileşim içerisinde bulunduğu söylenebilir.

- Bilgi ekonomisi ve döngüsel ekonomi, ortak faktörlerden beslenmektedir. Her ikisinin de gelişmesinde, inovasyon yeteneğiyle beslenen teknolojik gelişmeler başat rol oynamaktadır. Zira teknolojik gelişmeler, bilgi ekonomisinin ve döngüsel ekonominin yaygınlaşmasını sağlamıştır.

- Bilgi ekonomisi, döngüsel ekonomiyi de kapsayan, geniş anlamlı ve bütüncül bir kavramdır. Bu bağlamda döngüsel ekonomi, bilgi ekonomisinden ayrı düşünülemez.

- Teknolojik gelişmeleri, eko-inovasyon ve bilgi ekonomisi sürecinin motoru olarak düşünmek mümkündür. Bu bağlamda teknolojik gelişmeler, bilgi ekonomisi

sürecinin önemli dinamiği olmuş ve buna paralel olarak hızlanan döngüsel ekonomi eğilimleri de, eko-inovasyonu tetiklemiştir.

Kaynak ve enerji verimli bir ekonomi için odak noktası olarak görülen eko-inovasyon, dünya pazar stratejilerini geliştirecek bir anahtar olarak görülmektedir. Verimlilik ve çevresel performans artırımı için eko-inovasyonların gerçekleştirilmesi, gelecek yıllarda aynı zamanda yeni endüstri ve iş alanları yaratılmasına da yardımcı olacaktır. Eko-inovasyon ile değer zinciri, ürün tasarımı, teknolojiler ve iş modelleri geliştirilmeli, doğayı korumanın yolları aranmalı, ürün ömrü arttırılmalı, atıkların kaynaklara dönüştürmenin yolları bulunmalı, yeni tüketim-finance-eğitim modelleri geliştirilmelidir. Eko-inovasyon süreciyle geliştirilen ürün değer zinciri, beşikten beşiğe yaşam döngüsü, ekonomik-çevreci ve toplumsal sürdürülebilirlik tesis edilmelidir. Döngüsel ekonomiye geçişin hızını azaltan engellerin önü kesilmelidir. Bu engeller; güvenilir bilgi eksikliği, ileri teknoloji eksikliği, zayıf ekonomik teşvikler, uygun yasaların hazırlanmaması veya iyi uygulanmaması, liderlik ve yönetim eksikliği, toplumsal farkındalığın düşük olması, performans değerlemeye yönelik standart bir sistemin eksikliğidir.

KAYNAKÇA

- ATİK, H. (2005). Yenilik ve Ulusal Rekabet Gücü. Detay Yayıncılık, Ankara.
- ELÇİ, Ş. (2006). İnovasyon: Kalkınma ve Rekabetin Anahtarı, Nova Yayıncılık, Ankara.
- ENGİN, S. ve ALTINIŞIK DİNÇBAŞ, T. (2012). Eko-İnovasyon İle Sürdürülebilir Bir Ekonomi, Kalkınmada Anahtar Verimlilik Dergisi, Nisan 2012, Yıl 24, Sayı: 280, s. 12-17.
- FUSSLER, C. ve JAMES, P. (1996). Driving Eco-innovation: A Breakthrough Discipline for Innovation and Sustainability, Pitman Publishing, London.
- HAHNEL, R. (2014). Yeşil İktisat, Ekolojik Krize Karşı Koymak, Çevirenler: Ersoy, N., Ertör, P., Gülboy, M., İlhan, A., Saysel, A. K., bgst Yayınları, İstanbul.
- KARAGÖZ, U. (2009). İnovasyon, Türkiye'deki Durum ve İPKM'ler, Türk İdare Dergisi, Yıl 81, Sayı 462.
- KAVRAKOĞLU, İ. (2006). İnovasyon, Birinci Basım, Alteo Yayıncılık, İstanbul.

- KİE, Küresel İnovasyon Endeksi, <https://www.globalinnovationindex.org/analysis-economy>
- KÜLLÜK, S. M. (2003). Bilgi Ekonomisi ve Türkiye, Gaziantep Üniversitesi İktisat Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.
- ÖĞÜT, A. (2001). Bilgi Çağında Yönetim. Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
- ÖNDER, H. (2018). Döngüsel Ekonomi ve Avrupa Ülkeleri Üzerine Bir Analiz, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- ÖZSOY, T. (2018). Döngüsel Ekonomi, Sürdürülebilir Üretim ve Tüketim Perspektifinden, Nisan Kitapevi, Eskişehir.
- SAYGILI, Ş. (2003). Bilgi Ekonomisine Geçiş Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dünyadaki Konumu, DPT Yayınları, No: 2675, Ankara.
- SELİM, B. (2018). Sürdürülebilir Kalınma ve Çevre, Fenomen Yayıncılık, Erzurum.
- TBD, Türkiye Bilişim Derneği, (2004). Türkiye 2. Bilişim Şurası, 10–11 Mayıs 2004, Sonuç Raporu, Türkiye Bilişim Derneği Yayınları, Ankara.
- TEKELİ, İ. ve ATAÖV, A. (2017). Sürdürülebilir Toplum ve Yapılı Çevre, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- TÜSİAD (2003). Ulusal İnovasyon Sistemi, Yayın No: TÜSİAD-T/2003/10/362. İstanbul.
- YAMAÇ, K. (2001). Nedir Bu İnovasyon?, Üniversite ve Toplum, Cilt 1, Sayı 3, Aralık.
- YİĞİT, S. (2014). İnovasyonun Çevreci Yüzü ve Türkiye, Yönetim ve Ekonomi Dergisi, Celal Bayar Üniversitesi İİBF, Cilt:21, Sayı:1, ss. 251–265, Manisa.

BÖLGESEL KALKINMADA KOOPERATİFLEŞMENİN ÖNEMİ

Prof. Dr. Ali Yılmaz GÜNDÜZ

İnönü Üniversitesi

ÖZET: Azgelişmiş bölgelerde ekonomik yapı tarıma bağlı ve tarımda da bir başına düşen verimlilik düşüktür. Tarımda verimliliğin arttırılabilmesi için sulama, gübreleme, ilaçlama, mekanizasyon ile birlikte kaliteli tohumların yoğun bir şekilde kullanılması gerekir. Bilindiği gibi kırsal yörelerde yaşayanların gelir seviyeleri düşüktür. Bu yörelerin temel uğraş alanı olan tarımsal üretim önemli ölçüde doğal iklime bağlıdır. İklim güzel olunca üretim bol, ürünün fiyatı düşük, üretim kıt olunca ürün az üreticinin geliri yine düşük kalmaktadır. Böyle bir durumda yeterli miktarda ürün üretemeyen küçük üretici, cari harcamalarını karşılamak için devletin yeterli desteğini göremezse tefecilerin eline düşmektedir. Ülkemiz gündeminin en önemli konularının arasında kırsal bölgelerin üretiminin arttırılması, köylü insanının gelirinin arttırılması ve üreticilerin bilinçlendirilmesi için üreticilerin ürettiği ürünün değerlendirilmesi ve kırsal sanayinin kurulması gereklidir. Kırsal bölgede kendi kendine yaşayabilir üretici birimler oluşturmak suretiyle kır-kent ilişkilerini düzenlemek, şehirleşmeyi kırsal bölgelere yaymak amaçları beş yıllık kalkınma planlarında özellikle VI.Beş Yıllık Kalkınma Planının da kırsal kalkınma politikası olarak kabul edilmiştir. Türkiye’de kır-kent ve gelişmiş-gelişmemiş bölgeler arasındaki dengesizliklerin giderilmesi için her türlü girişimlere ağırlık verilmesi üretim ve ihracatın arttırılması büyük önem arz etmektedir. Bu amaçla kooperatifçilik, üretimin daha iyi değerlendirilmesi, üreticinin gelirinin arttırılması ve dışarıya göçlerin azaltılması için daha da önemlisi bölge ve ülke kalkınması için gerekli ve aynı zamanda da önemlidir. Bu çalışma da kooperatifçiliğin geçmişten günümüze (Osmanlıdan Cumhuriyete kadar) gelinceye kadar ekonomide oynadığı önemli rolleri üzerinde bilgi verilmeye çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma, Tarım, Kırsal Yöreler ve Kooperatifçilik

Importance of Cooperatives in Regional Development

ABSTRACT: Economical structure in underdeveloped regions depends on agriculture and productivity per unit in agriculture is low. In order to increase productivity in agriculture; high quality seeds together with irrigation, fertilization, spraying, mechanization should be use intensively. As is know

income of people who reside in rural regions is low. Agricultural production, which is the fundamental profession in these regions, mostly depends on natural climate. When the climate is nice production is abundant, product's price is low; when production is scarce product is less and producer's income is still stays low. In such a case when it doesn't receive enough support from government small producer who can't produce enough product falls into usurer's clutches to cover its current expenditure. Among the most important issues of our country's agenda; increasing production of rural regions, villager's income, utilizing manufactured product of producers for raising awareness of producers and foundation of rural industry shine out. Objectives of forming self sustaining producer units in rural regions, regulating rural-urban relation, sprading urbanization to rural regions were accepted as rural development policy in five year development plans (specially sixth five year development plan). Focusing on all kinds of initiatives for elimination of imbalance between rural-urban and develop-not developed regions, increasing production and exports become more of an issue. Fort his reason cooperation is required and important as well for better utilization of production, increasing income of producer, reducing out going immigration and most importantly development of region and country.

Keywords: Development, Agriculture, Rural Regions and Cooperation.

GİRİŞ

Bu çalışmada Türkiye'de kooperatifçilik hareketin tarihi süreci incelenerek devlet-kooperatif ilişkileri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Kooperatifçilik örgütünün kuruluşunda çok çeşitli amaçlar düşünülmüştür. En önemlisi bölge ve ülke kalkınması ve kırsal bölgelerde yaşayan insanların gelir seviyelerinin yükseltilmesidir. Kooperatif deyiminin kökeni Fransızcadaki cooperer (cooperer=birlikte çaba ve birlikte uğraş gösterme demektir). Cooperer sözcüğünün kökü olan Latince cooperatio sözcüğünden gelmektedir. Latin dilinde cooperatio deymi birlikte ve ortaklaşa yapılan bir eylem veya uğraşı anlatmak için kullanılmaktadır. Cooperatio sözcüğü bilimsel bir deyim olarak, ilk önce 1525 yılında bir Fransız yazar tarafından Teoloji bilimleri alanında kullanılmaya başlanmıştır(Özdemir, 1981:1).

Ekonomi ve toplum bilimleri alanlarında kullanılması ise daha yakın çağlara rastlar. Hatta cooperetio deyiminin kullanılmasında daha önceki dönemlerde 15. Ve 16. Yüzyılda girişim ve işlem anlamına gelen (operation) ve eser (yapıt) anlamına gelen (aeuvres) sözcükleri kullanılmakta idi. Asurves (yapıt) sözcüğü daha çok be- deni insan gücü ile yapılan şeyleri ifade ederdi(Sönmez, 1976: 10).

Böylece etimolojik açıdan kooperatifçiliğin temelinde ortaklaşa ve birlikte bir iş yapma amacının yattığı görülmektedir. Toplumsal yaşantıdan ortak bir amacı

gerçekleştirmek üzere, birlikte çaba gösteren insanların araçları ve güçlerini birleştirmeleri insanlığın ilk çağlardan beri rastladığı bir olgudur(Ghatak,1984:99).

Tarihi dönemler bakımından bu birleşme ve ortak çabalar değişik nitelikler gösterir. Örneğin, ilkel toplumlarda toplumsal yaşantının bir ürünü olan bu birleşmeler daha çok dinsel bir nitelik taşır. Zamanla dinsel faktörlerin etkilerinden kurtularak adetlere, geleneklere veya bunları benimsemiş olan şefleri davranışlarına dayanır. Niteliği ne olursa olsun bu birleşmelerin hepsinde görülen ortak özellik adete kendiliğinden olagelen bir karşılıklı dayanışma ilkesinin varlığıdır(Özdemir, 1981:10).

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Türkiye’de yardımlaşma, işbirliği, dayanışma ve belli bir ortak amacı gerçekleştirmek için çeşitli kurumların bünyesinde bir araya gelme çok eski tarihlerden beri çeşitli şekillerde görülmektedir (Ahilik, imece, kooperatifler gibi).

Türkiye’de kooperatifler bir yüzyıldan fazla mevcut olmalarına ve sayısal olarak belli bir seviyeye ulaşmalarına rağmen istenen düzeyde etkin olmadıkları bilinmektedir. Bunda kooperatif- devlet ilişkilerinin etkisi vardır.

Türkiye’de kooperatifçilik hareketi, halkın gönüllü hareketinden ziyade daha çok, üst düzey devlet memurlarının öncülüğünde başlamıştır. Devletin yapmış olduğu teşviklerden dolayı hem sayıları artmış hem de gelişmiştir. Devletin yapmış olduğu bu müdahaleler kooperatiflerin sayısını artırırken, kooperatiflerin piyasada kendi ayakları üzerinde durmasını engelleyen ve devlete bağımlı yarı kamu nitelikli örgütlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum kooperatiflerden beklenen amaçların gerçekleştirmesini engellemiştir. Kooperatiflerin sayıca çok olduğu, fakat etkinliklerin yeterli düzeyde olmadığı söylenebilir. Kooperatiflerin Türkiye’de daha etkin olabilmesinde kooperatif-devlet ilişkilerin sağlıklı işlemesi önemli bir unsurdur.

1.OSMANLI ÖNCESİ VE OSMANLI DÖNEMİNDE KOOPERATİFÇİLİK ÖRGÜTÜ

Kooperatifçilik 13 yüzyılda Anadolu Selçukluları Devletinin sonlarına doğru kendini gösteren “Ahi Birlikleri”nde, bugünkü çağdaş kooperatifçiliğin benimsediği karşılıklı yardım ve dayanışma, kardeşlik, fedakârlık, herkese iş, eşit kazanç, hilesiz mal üretimi, âdil fiyat politikası, mensupların eğitimi gibi kuralların büyük bir titizlikle uygulandığı bilinmektedir (Hazar, 1990: 90).

Ahilik teşkilatı, 13. yüzyılda Ahi Evran tarafından kurulmuştur. Ahilik Anadolu’da mesleki eğitimin, sanat eserlerinin ve kültürel hayatın gelişmesine önemli katkıları olmuştur. 18. yüzyıla kadar “Ahilik”, 20. yüzyılın başlarına kadar ise “gedik

ve lonca” adıyla faaliyet yürüten esnaf teşkilatları toplumun ekonomik hayatını tanzimde önemli roller üstlenmiştir. Bu teşkilat adını, Arapça “kardeşim” manasına gelen “ahi” kelimesinden veya Türkçe de “yiğit, eli açık ve cömert” manalarına gelen “akı” kavramından aldığı, tahmin edilmektedir (Özköse, 2003: 265- 266).

Türkiye’de kooperatiflere benzer bir işbirliği türü ise özellikle köylerde çok eski zamanlardan beri uygulanan “imecedir. İmece usulü, ortaklaşa çalışmanın ve işbirliğinin örneklerinden biridir. Birçok köyde ortaklaşa süthaneler, çamaşırhaneleri kullanma, köyün hayvanlarını otlatmak için ortak çoban tutma, bekçi tutma, yol yapmak, köye su getirmek, sulama tesisleri kurmak, cami yapmak, okul yapmak, ortaklaşa koruluk ve mera vücuda getirme gibi işleri köylüler ortak hareket ederek yaparlar. Bireylerin tek başlarına gerçekleştiremedikleri işler için bir araya gelmekte ve bir sinerji oluşturmaya çalışarak, hedefledikleri amacı gerçekleştirmeyi istemektedir. Bunu imece denen bir organizasyonla yapmaktadır. Türkiye’de askere gitme veya ölüm sebebiyle erkeksiz kalan kadınlarla, yoksul ailelerin üretim işlerini bitirmek için bütün köy halkının yardıma koşması “keşik” denilen sıra ile birbirlerinin işini yapma da imece çalışmalarına örnektir (Hazar, 1990: 90). İmece kooperatiflere benzediği görülmektedir. Ancak, imecenin işin bitirilmesiyle sona ermesi, süreklilik göstermediği ve bir teşkilat bünyesinde faaliyette bulunmadıklarından kooperatiflerden farklılık göstermektedir (Hazar, 1990: 90 -91).

Türkiye’de ilk kooperatifler 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda görülmektedir. İngiltere’de Rochdale denemesiyle tüketim kooperatifçiliği biçiminde başlayan, üretim ve kredi kooperatifçiliği olarak Fransa ile Almanya’da görülmeye başlamıştır. Bu ülkelerden Avrupa Ülkelerine ve oradan dünya’ya kooperatifçilik yayılmıştır. Kooperatiflerin yayılmasına paralel olarak Osmanlı İmparatorluğu’nda 1863 yılında Almanya’da başlayan kredi kooperatifçiliğiyle aynı tarihlerde uygulama alanına girmektedir (Üner, 1992: 15). Osmanlı İmparatorluğunda ilk kooperatif uygulaması 1863 yılında Mithat Paşa’nın Niş Valisi bulunduğu sıralarda Pirok kasabasında deneme mahiyetinde kurduğu “Memleket Sandığı’dır. Memleket sandığı o devirde çiftçilerin kredi alanında karşılaştıkları güçlükleri önlemek için meydana getirilen bir örgüt olmakla birlikte, modern anlamda bir kooperatif değildi. Bununla birlikte Türkiye’de kooperatifçiliğin modern anlamda ilk uygulaması olduğu söylenebilir (Özdemir, 1981: 45).

Menafi sandıklarının Ziraat Bankasına dönüşmesinden sona 1900 yılında İzmir’de “köy bakkalları” kurulması girişimi köyde tüketim kooperatifçiliği geliştirilmesi çabalarıdır. O zamanki Vali Kamil Paşa köylüleri tüccar ve gezici esnafın elinden kurtarmak için, kendi kuvvetleri ve kaynakları ile kendi ekonomik durumlarını koruyacak bir çare olarak köylerde kooperatif bakkal kurmak için harekete geçmiştir. Köy bakkalları konusu köylünün düştüğü kötü durumun anlatılması ve köylerin

kooperatifleşmeye yönelik önerilerde bulunması açısından önemlidir. II. Meşrutiyet yıllarında Ethem Nejat kooperatifçilik üzerinde durmuştur. Ethem Nejat, kooperatifçiliğin Osmanlı İmparatorluğun ekonomik sistemine uygun olduğunu belirten yazılar yazmıştır (Kocabaş, 2003: 17- 18).

1910 yılında Ege Bölgesi'nde bilinçli ve daha aktif kooperatif hareketine rastlanır. Ege Bölgesi, incir ve üzüm üretimi yapılmakta ve bu ürünlerin dış piyasalarda pazar bulması önemliydi. O yıllarda incir fiyatları oldukça düşüktü. Ayrıca 1911 yılında 45 incir ihracatçısı bir araya geldi “fin parekers” adlı bir incir tröstü kurmuşlardı. 1913 yılında Kazım Nuri ve Topçuoğlu Nazmi (bunlar daha sonra Cumhuriyet döneminde milletvekili olmuşlardır) öncülüğünde “Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri” kurulmuştur (Çıkın ve Karacan, 1994: 45- 46). Bu kuruluş, Türkiye'nin ilk tarım satış kooperatifidir. Kooperatif, Birinci Dünya Savaşımında etkisiyle çalışma imkânı bulamamıştır. Cumhuriyet kurulduktan sonra tekrar faaliyete başlamıştır (Mülâyim, 1992: 43- 44).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde kooperatifçilik daha çok bazı devlet adamlarının ve bazı aydınların öncülüğünde uygulanmaya çalışılmıştır. Bu kişiler kooperatiflerle toplumun ekonomik sorunlarını çözmek için uğraşmışlardır. Uygulamalar genelde halkın katılımından ya da halktan kaynaklan bir hareket şeklinde olmamıştır. Bu da kooperatiflerinin etkisini sınırlı kılmıştır. Fakat İmparatorluğun peş peşe savaşlar yapması, sanayi devrimini gerçekleştirememesi, kooperatifçilik konusundaki eğitim seviyesinin düşük olması gibi birçok nedenden dolayı kooperatifler gelişmemiştir.

2.TÜRKİYE'DE KOOPERATİFÇİLİK MEVZUATININ GELİŞİMİ

Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte Mustafa Kemal Atatürk, ülkenin sosyo-ekonomik yapısında önemli rol oynayan ve halkın %80-85'inin gelirini sağlayan tarım sektöründe verimliliği artırabilmek, çiftçiyi yoksulluktan kurtarabilmek ve onların gelir düzeyini yükseltmek için kooperatifçiliğe önem verilmesi gereği üzerinde durmuştur (Başer, 1983: 120).

Bu amaçla 1924 yılında “İtibari, Zirai Birlikler Kanunu” çıkarılmıştır. Bu kanunla tarım kedi ve tarım satış kooperatiflerinin gereksinimlerini bir elden karşılanmasına çalışılmıştır (Üner, 1992: 17). Yine, 1925 yılında, Atatürk'ün tüketim kooperatifçiliği ile özel ilgilendiği görülmektedir. Ankara Memurlar Kooperatifine ortak olmuş ve tüketim kooperatifçiliği ile ilgili yasal düzenlemelerin yapılmasını sağlamıştır (Mülâyim, 1992: 45).

1926 yılında da kabul edilen Ticaret Kanunu, kooperatifleri bir şirket türü olarak kabul etmiştir ((Mülâyim, 1992: 46; Başar, 1983: 120). 1929 yılında Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanuna göre kurulan kooperatiflerin amacının, ortaklarının kısa vadeli kredi ihtiyaçlarını karşılamak olduğu belirtilmiş ayrıca, şehirlerde kurulacak kooperatiflere mevduat toplama yetkisi verilmiştir (Osmanağa-oğlu, 2007: 32). 1929 tarihli Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu beklenen amaçları kısa sürede gerçekleştirilememiştir. Bunun nedeni bu dönemde bir yandan dünya iktisadi krizinin tarımsal ürünlerdeki ihracatı olumsuz etkilemesi, diğer taraftan dış satışların belli şirketler tarafından yürütülmesi, kârların kırsal kesime kaymasını engellemiştir. Bu amaçla 1935 yılında kabul edilen iki kanun (2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri ve 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunları) çıkarılmıştır. 1935 tarihli Tarım Kredi ve Tarım Satış Kooperatifleri Kanunlarının bekleneni vermemesi üzerine yabancı uzmanların fikirlerine başvurulmuştur. Dr. H. Wilbrandt 1939'da hazırladığı raporda ortaklar arasında lider olabilecek kişileri eğittikten sonra devletin kooperatif yönetimini ortaklara devretmesi gerektiğini belirtmiştir (Başar, 1983:120- 121).

1972 yılında 2836 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanununun yerine 1581 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu almıştır. Bu kanun tarım kredi kooperatiflerinin bir bankaya bağlı olarak çalışmak yerine bağımsız çalışması öngörülmüştür (Hazar vd., 1997: 14). Daha sonra 1581 sayılı Kanun, 1984 yılında Kanun Hükmünde Kararname ile Tarım Kredi Kooperatiflerini Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı'na bağlanmıştır (Demir, 2004: 64). Tarım Kredi Kooperatifleri olarak 1 merkez birliği, 16 birlik ve 1926 birim kooperatif vardır. Tarım Kredi Kooperatiflerin 1.284.737 kooperatif ortağı vardır (Koç, 2007: 210). Kooperatifler 2006 yılı itibarıyla 5.786 kişiyi istihdam etmektedir (Tarım Kredi Org: 2008).

Tarım Satış Kooperatifleri kanunu ise 1984 yılına kadar devam etmiştir. Bu kanun devletin denetiminde bir kooperatifçilik öngörmesidir (Yıldız ve Mülâyim, 1994: 24). 1935 yılında çıkarılan 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu, 1984'te 238 sayılı Kanun Hükmünde Kanun ile sona ermiştir. Bu Kanun Hükmünde Kararname 1985 yılında 3186 sayılı kanuna dönüştürülmüştür. Kanun 2000 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Kanunun yürürlükte olduğu süreçte devlet tarım satış kooperatiflerin içinde olmuştur. Bu birliktelik, devletin kooperatiflerin yanında yer alması, onlar için çerçeve çizici ve yönlendirici olmak biçiminde değil, çoğunlukla devletin bizzat kooperatiflerin içinde yer ve rol almıştır. Devlet kendini üreticinin yerine koyarak, üretici ortak yerine geçmiştir. Devlet, siyaset eliyle tarım satış kooperatiflerine çok yakın bir ilgi içinde olmuştur (Duymaz vd. 1994: 9- 10). Destekleme alımlarını tarım satış kooperatifleri aracılığıyla yapmıştır. Bu durum kooperatifleri devletin bir çeşit alım ofisine dönüştürmüştür. 2000 yılında 4572 sayılı yasa tarım

satış kooperatifleri özerk ve mali açıdan bağımsız kılınmak istenmiştir. 1980 sonrası uygulanan özelleştirme ve devletin küçültülmesi çabaları bu kanunun çıkmasında etkisi vardır. Kooperatiflerin özerk bir yapı kazanmasında IMF- Dünya Bankası ve Avrupa Birliği "ne girme çalışmaları da etkilemiştir (Kayıkçı ve Kayıkçı, 2007: 46-47).

Kanunla, kooperatiflerde devletin etkisi kaldırılarak bağımsız kooperatifçilik hedeflenmiştir. 2000 yılı itibarıyla 17 tarım satış kooperatifi çeşitli sıkıntılar yaşamasına rağmen faaliyetlerine devam etmektedir. Özellikle geçmiş dönemden gelen borçların fazlalığı, bazı ürünlerde yaşanan üretim fazlalıkları (fındık, üzüm) kooperatifleri ürün alımında ciddi sıkıntılara sokmaktadır. Kooperatifler yeniden yapılandırma sonucunda piyasadaki etkinliklerinde bir azalma olmasına rağmen kooperatifçilik ilkeleri çerçevesinde çalıştıkları söylenebilir. 17 birlik 1 milyar dolar ciroyu aşmış ve 10.000 kişiyi istihdam etmektedir. 2007 yılı itibarıyla 17 Birlik kooperatif bünyesinde 330 adet birim kooperatif ve 680.555 ortak vardır (Koç, 2007: 210).

Tarımla ilgili olarak diğer farklı bir kooperatif türü de Pancar Ekicileri Üretim kooperatifleridir. Pancar Ekiciler Kooperatifleri devlet tarafından kurulan şeker fabrikalarının şeker pancarı ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulmuştur. Kooperatiflerin yönetim kurullarında Türkiye şeker fabrikaları temsilcileri bulunmaktaydı (Başer, 1983: 60). 31 birim kooperatif ve 1.585.937 ortak oluşmaktadır (Koç, 2007: 210). Pancar Ekicileri kooperatifleri Birliği (Pankobirlik) Türkiye pancar şekeri üretiminin % 30'unu karşılayan dört fabrikaya sahip olup (Amasya, Kayseri, Konya ve Çumra) Adapazarı ve Kütahya şeker fabrikalarına ise hisse sahibidir (Mülâyim, 2006: 224). Tarımla ilgili olarak 1965 yılında kurulmaya başlayan tarımsal kalkınma kooperatifleri, özellikle Köy İşleri Bakanlığının özendirmesi ile sayıları artmıştır. Kooperatifler 1971 yılında Köy- Koop merkez Birliğini kurmuşlardır. Fakat 1980 askeri darbesi ile kapatılmıştır (Mülâyim, 1992: 366- 368). 1999 yılında 7 ildeki tarımsal kalkınma kooperatifleri bir araya gelerek Köy- Koop merkez birliği tekrar kurulmuştur (Köy-Koop, 2008). Türkiye'de tarımsal kalkınma kooperatiflerinin projeli yatırımları desteklenmektedir. Ortakların mülkiyetinde bulunan üretim üniteleri (ahır, süt ve besi sığırı, koyun, aracılık gibi) kooperatifin kefaletiyle ortaklar kredilendirilmektedir. Üretim üniteleri ile ilgili çeşitli projeleri kooperatifler uygulamakta ve devlet bu projeleri desteklemektedir (Hazar, vd. 1997: 24). Tarımsal kalkınma kooperatiflerin 2007 yılında 7.339 kooperatif ve bu kooperatifler 784.986 ortak sayısına sahiptir (Koç, 2007: 210).

1969 yılında çıkarılan 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu ile kooperatiflerin rahat kurulması ve gelişmeleri kolaylaşmıştır. Bunda Türkiye "deki ekonomik ve sosyal gelişmelerinde etkisi vardır. Türkiye'de tüketim kooperatifleri büyük sermaye sahibi süpermarketler zinciri karşısında işlevleri kısıtlandığı ve rekabet etmede

zorlandığı görülmektedir. Türkiye’de 3.372 birim kooperatif, 330.300 ortağa sahiptir (Koç, 2007: 210). Konut kooperatiflerinin Türkiye “de ilk uygulamasının 19. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul’da İngiliz azınlığın bazı üyeleri konut ihtiyacını karşılamak için bir kooperatif kurmuşlardır. Bu kooperatife ortak olabilmek için İngiliz uyruklu olma şartı aranmaktaydı (Çorbacı, 1986: 87). Cumhuriyet döneminde konut kooperatifçiliği Ankara’nın konut sorunun çözümünde kooperatifçilikten yararlanılmaya çalışılmıştır. Cumhuriyet döneminde ilk konut kooperatifi 1934 yılında Ankara “da kurulan “Bahçelievler Yapı Kooperatifi”dir. Bu ilk, orta ve yüksek dereceli memurlar tarafından kurulan kooperatif, daha sonra kurulan konut kooperatiflerin çalışma ilkelerini geniş ölçüde etkilemiştir (Hazar vd., 1997: 37). 1989 yılında 2895 sayılı Toplu Konut Kanunun uygulama yönetmeliği değişmiş fondan kredi verilme şartları ağırlaştırılmıştır. Bu durum konut kooperatiflerinin sayısında düşmeye neden olmuştur (Ocak, 2006: 42- 43). Devlet, 1987’den sonra doğrudan konut yapım işine girmesi, kooperatiflerin fondan yararlanmasını sınırlamıştır (Geray, 1993: 116). 2000’li yıllarda devletin Toplu Konut İdaresi aracılığıyla konut üretimini arttırdığı görülmektedir. Türkiye “de 61.467 birim konut kooperatifine 2.282.175 kişi ortaktır (Koç, 2007: 210).

Türkiye “de diğer bir kooperatif türü esnaf ve sanatkârlar kefalet kooperatifleridir. Bu kooperatifler bir devlet bankası olan Türkiye Halk Bankası’nın teşvikiyle 1951 yılında Ankara “da kurulmuştur. Esnafların kredi alımında bu kooperatifler kefil olmaktadır. Kooperatiflerin artmasında Türkiye Halk Bankası tarafından desteklenmelerinin etkisi olmuştur (Mülâyim, 1992: 438- 439).

Tablo:1-Türlerine Göre Kooperatifler ve Ortak Sayıları (2012-2016)

	Kooperatif Türler	Kooperatif sayısı	Kooperatif ortak sayısı	Birlik sayısı	Birlik ortak sayısı	Merkez Birliği sayısı	Merkez birliği ortak sayısı
Tarım Gıda ve Hayvancılık Bakanlığı	Tarımsal kalkınma koop.	8173	842.563	82	4939	4	77
	Sulama koop.	2497	295.984	13	733	1	10
	Su ürün.koop.	522	29.972	14	202	1	12
	Pancar ekicileri koop.	31	1.638.981	1	31	-	-
	Tarımsal kredi koop.	1767	1.082.978	16	1767	1	16
	Ara toplam	12.990	3.890.478	126	7672	7	115
Çevre ve Şehircilik Bakanlığı	Konut yapı koop.	54.996	1.985.076	338	10.525	3	62
	Bağımsız tarım satış koop.	1052	127.088	5	142	-	-
	Toplu işyeri yapı koop.	1810	103.536	7	116	-	-
	Ara toplam	57.858	2.215.710	350	10783	3	62
Gümrük ve Ticaret Bakanlığı	Tarım satış koop.	322	602.248	17	322	-	-
	B.tarım satış koop.	22	2245	-	-	-	-
	Tütün tarı satış koop.	66	23.414	-	-	-	-

	Yaş sebze-meyve ko.	37	2886	-	-	-	-
	Tüketim k.	2970	288.063	17	155	1	9
	Motorlu taşıyıcı. K.	6734	199.242	42	754	1	15
	Esnaf ve sanat k.	993	685.105	32	894	1	32
	Küçük sanatkâr k.	331	10.043	5	14	-	-
	Temin tevzi k.	344	24.497	-	-	-	-
	Turizm geliştirme k.	391	17.448	3	33	-	-
	Üretim Pazar.k.	483	22.491	5	429	-	-
	Tedarik kefalet k.	7	599	-	-	-	-
	Yayıncılık k	31	767	-	-	-	-
	Hamallar taşıyıcı k.	11	586	-	-	-	-
	Sigorta k.	3	15	-	-	-	-
	Yardımlaşma koop.	24	22.160	-	-	-	-
	Eğitim koop.	30	2482	-	-	-	-
	Ara toplam	13.384	2.003.037	122	2608	3	56
	Genel toplam	84.232	8.109.225	598	21063	13	233

Kaynak: (2012-2016), Gümrük Ticaret Bakanlığı, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Verileri

Tablo:1’den de görüldüğü üzere tarımsal amaçlı ve tarım dışı amaçlarla kurulanlar olarak ikiye ayıracak olursak; ülke genelinde yaklaşık 84.bin kooperatiften, 13.binin tarımsal amaçlı 71.binin tarım dışı amaçlarla kurulmuş olduğu görülmektedir. Sayıca en fazla olan tür ise konut yapı kooperatifidir. Toplam yaklaşık 55.bine yakındır. Bu rakam toplam kooperatif sayısı içinde %65’lik bir payı ifade etmektedir.

3. KALKINMA PLANLARINDA KOOPERATİFÇİLİK

1961 yılında Devlet Planlama Teşkilatının (DPT) kurulmasıyla birlikte, Devlet beşer yıllık kalkınma planları dönemine geçmiş ve 1963 yılında da uygulamaya başlamıştır. Bu planlama doğrultusunda 1961 Anayasasının ekonomik ve toplumsal kalkınmanın, kalkınma planlarının yapılmasını devlete ödev olarak vermesi (madde 41), ayrıca devleti, kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak önlemleri almakla görevlendirmesi (madde 51), kooperatifçilik hareketine yeni bir görünüm kazandırmıştır. Bunun sonucu her beş yıllık kalkınma planında ve her hükümet programında kooperatiflere yer verilmiştir (Koç, 1995: 50). Aşağıda her bir kalkınma planları döneminde kooperatifçiliğe verilen önem üzerinde bilgi sunulmaya çalışılacaktır:

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda (1963- 1967): Kooperatifçiliğe büyük bir önem verilmiş, kooperatifleşmenin tarım sektörü için yararlı olduğu kabul edilerek, küçük ve orta büyüklükte üreticilerin üretimde ve ürünlerin değerlendirilmesinde büyük işletmelerin üstünlüklerine ulaşabilmelerini sağlayabilmek için kooperatifçiliğin desteklenmesi üzerinde durulmuştur (Koç, 1995: 17).

İkinci Beş Yıllık Plan dönemi (1968- 1972); planda tarım işletmelerinin üretim ve gelirlerini artırıcı politikaların oluşturulmasında yaşanan güçlükleri bertaraf ederek, bunların makine, donatım ve kredi ihtiyaçlarını karşılamak ve pazarlamayı işletmecilik kurallarına göre yürütebilmek Türkiye’de kooperatiflerin teşvik edilip, desteklenmesine ilişkin tedbirlere yer verilmiştir (Koç, 1995: 17). Bu plan döneminde kooperatiflerle ilgili sorunlar ele alınmıştır. 1950 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü aracılığıyla getirilen ve kooperatifçilik konusunda uzman olan M. Colombain’in hazırladığı rapor bu dönemde tekrar gündeme gelmiştir. Bu raporunda etkisi ve uzun tartışmalar sonucunda Tarım kredi ve tarım satış kooperatifleri dışındaki tüm kooperatifleri kapsayacak şekilde 1163 sayılı Kooperatifler Kanun 1969 yılında kabul edilmiştir. (II.BYKP, 1968-1972).

Üçüncü beş yıllık kalkınma plan dönemi (1973- 1977); planda önceki dönemlerde kooperatifçiliği teşvik için devletin yaptığı desteklerin yanlış anlaşıldığını, birçok kişinin devlet yardımı alabilmek için kooperatif kurduğunu, sayının astronomik artışlar gösterdiğini, böylece sağlıklı bir gelişmenin ortaya çıktığını vurgulamıştır. Planda, önceki plan döneminde çıkan 1163 sayılı Kanun (1969) ve Tarım

Kredi Kooperatifleri Kanunu'nun (1972) yeni gelişmelere olanak sağlayacağını açıklamıştır. Planda kooperatifçilik tarım, küçük sanayi ve konut konularında ayrı olarak ele alınmıştır. Kooperatifçilik bankasının kurulması önerilmiştir. Bu dönemde sendika- kooperatif işbirliğinin geliştirilmesine çalışılmıştır. Bu bağlamda Türk- İş'e bağlı sendikalar, kooperatifçiliği desteklemeyi kabul etmişlerdir. Türk- İş, AAFLI'nın (Asian-American Free Labour Institute) yardımı ile 1975 yılında kooperatif fonu kurmuştur. Amerikalı uzmanların da çalışmalarıyla tüketim kooperatiflerinin bölgesel örgütlenmeleri sağlanmak istenmiş ve Ankara "da Tüketim Kooperatifleri Birliği faaliyetine geçmiştir (3.BYKP,1973-1977).

Dördüncü beş yıllık kalkınma plan dönemi (1979- 1983); bu dönemde kooperatifçilik önceki plana göre daha ağırlık kazanmıştır (Koç, 1995: 17). Kırsal refah politikaları özel ihtisas komisyonu raporunda tarımsal işletmelerin toprak ve gelir büyüklüklere ele alınmış, destekleme alımları kooperatifçilik yönünden değerlendirilmiş ve sözü edilen politikanın Türkiye "deki küçük tarımsal işletmelere önemli yarar sağlamadığı açıklanmıştır. Planda ise kooperatifçilikle ilgili kamu kuruluşları arasında koordinasyon eksikliği nedeniyle çelişkili uygulamaların ortaya çıktığı, tek amaçlı ve küçük ölçekli kooperatiflere ağırlık verilmesi sonucu kaynakların etkin bir biçimde kullanılmadığını açıklamıştır (5:BYKP,1979-1983).

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Plan Dönemi (1985- 1989); bu dönemde kooperatiflerle ilgili kanunu düzenlemeler yapılmıştır. Kooperatifler kanunu, tarım satış ve tarım kredi kooperatifleri kanunlarında düzenlemeler yapılarak yürürlüğe girmiştir. Ayrıca planda tarım satış, balıkçılık ve konut kooperatiflerinin destekleneceği ifade edilmiştir (5.BYKP 1985-1989).

Altıncı Kalkınma Planı (1990- 1994); Bu planda tarımsal üretim, ürünün pazarlanması, üreticilere hizmet götürülmesine yönelik olarak üretici örgütlenmesinin yetersiz olduğu belirtilmiştir. Hayvancılıkta birlik ve kooperatiflerinin ülke genelinde yaygın olmayışını başlıca sorun olarak gösterilmiştir. Üretici birliklerin kurulmasını ve kooperatiflerin geliştirilmeleri özendirilecektir. Ayrıca, tarım satış kooperatiflerin özerkleştirileceği ve üretim birimlerinin ve iştirakleri özelleştirileceği belirtilmiştir.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planda da (1996- 2000); Kooperatifçilikle ilgili hükümler altıncı planla benzerlik göstermektedir. Burada da kooperatiflerin yetersiz oluşundan bahsedilmiştir. Hayvancılık kooperatiflerin ülke genelinde yaygın olmadığı belirtilmiştir. Kooperatifçiliğin özendirileceği ve tarım satış kooperatiflerin özerkleştirilerek, üretim birimleri ile iştiraklerinin özelleştirileceği ifade edilmiştir.

Sekizinci beş yıllık kalkınma planında (2001- 2005); Bu plan döneminde Kırsal alanda katılımcı örgütlenmenin önem verilmesi gerekliliği üzerinde

durulmuştur. Tarım satış kooperatiflerini daha bağımsız ve kooperatifçilik ilkeleri çerçevesinde faaliyet göstermesini sağlayan 4572 sayılı kanun 1 Haziran 2000 tarihinde kabul edilmiştir. Planda hayvancılık konusunda kooperatifçiliğin özendirileceği ifade edilmiştir. Tarımsal amaçlı kooperatifleri teknik ve mali yönden destekleme çalışmaları sürdürüldüğünü fakat kırsal kesimin sosyal ve ekonomik açıdan güçlendirilmesinde yeterli gelişme sağlanamadığı belirtilmiştir. Kırsal kesimin ekonomik yönden güçlendirilmesi için kooperatifçiliğin destekleneceği planda ifade edilmiştir.

Dokuzuncu kalkınma planı (2007- 2013); Dokuzuncu BYKP ise Avrupa Birliği (AB) üyelik sürecine katkı sağlayacak temel bir strateji üzerine hazırlanmıştır. Plan AB mali takvimi dikkate alınarak yedi yıllık olarak hazırlanmıştır (D.P.T., 2006: 2). Planın Avrupa Birliğine Katılım Süreci bölümün 50. maddesinde AB üyelik sürecinin toplumun bütün katmanları etkileyeceği ifade edilmiştir. Katılımın, Türkiye’de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi 151 katılımcı bir şekilde olabilmesi için işçi-işveren ve sivil toplum kuruluşları (STK) üyelik sürecine aktif katılımı sağlanacaktır (D.P.T. 2006: 11). Yine, madde 273’de STK’ların yoğun göçün ve çarpık kentleşme de ortaya çıkan uyum problemini çözmede yardımcı olabileceği ifade edilmiştir (D.P.T., 2006: 45). Bu çerçevede kooperatiflerinde bir STK olarak AB üyelik sürecine katılmaya ortaklarını hazırlayarak katkıda bulunabilir. Ortaklara aidiyet duygusu vererek kentleşme olgusu sonucu ortaya çıkan problemlerin çözümüne yardımcı olabilirler. Yine bu planında rekabet gücünün artırılmasında verimlilik artışının önemi belirtilmiştir. Özellikle tarım kesimin de ülke verimliliğinin düşük olduğu (madde 98) belirtilmiştir. Tarım yapısındaki sorunlar (madde 99) nedeniyle rekabet gücünün artırılmasını engellediği tespiti yapılmıştır. Geçmiş plan dönemi incelenirken, kırsal kesiminin kalkınmasının sağlanması bölümünde, (madde 291) kırsal kesiminin en önemli ekonomik faaliyeti tarım sektörün nispi verimsizliğin azaltılması için üretici örgütlerin desteklenmesi gerektirdiği ifade edilmiştir (D.P.T., 2006: 49). Tarımsal yapının etkinleştirilmesi bölümünde, (madde 505) verimliliğin ve üretici gelirlerinin istikrarlı bir şekilde artırılması amacıyla, çiftlikten sofraya, gıda güvenliğinin sağlanması yönünde tarımsal üretim ve pazarlama aşamalarında başta ilaç ve gübre ile nitelikli tohumluk kullanımı, sulama, bitki ve hayvan sağlığı ile gıda hijyeni olmak üzere çeşitli konularda eğitim ve yayım hizmetleri artırılacaktır. Söz konusu hizmetlerin genç ve kadın çiftçileri de kapsayacak şekilde ve yapıları güçlendirilmiş üretici örgütleri tarafından yürütülmesine ağırlık verileceği vurgulanmıştır (D.P.T., 2006: 77- 78). Bu planda tarım sektörünün daha rekabetçi yapı kazandırılması ve bu bağlamda verimliliğin artırılması amaçlanmaktadır. Ayrıca planda (madde 673) sivil toplum Kuruluşlarının yerel ve bölgesel kalkınmaya katkı yapmalarının özendirilmesi ön görülmüştür (D.P.T., 2006: 93).

Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018);

Birleşmiş Milletler (BM), kooperatiflerin özellikle yoksullukla mücadeledeki ve sürdürülebilir bir sosyal ve ekonomik kalkınmadaki rollerine dikkat çekmekte ve bu amaçla da devletlerden kooperatifçilik için elverişli bir ortam ve alt yapı hazırlanmasını talep etmektedir. Bu kapsamda BM Genel Kurul'unun 64. dönem çalışmaları çerçevesinde alınan 18 Aralık 2009 tarih ve 64/136 sayılı Kararı ile 2012 yılı "Uluslararası Kooperatifler Yılı (UKY)"¹ olarak ilan edilmiştir. 2012 UKY sloganı "Kooperatif işletmeler daha iyi bir dünya kurar." olarak belirlenmiştir. BM'nin 2012 yılını "Uluslararası Kooperatifler Yılı" ilan etmesinin amacı, kooperatifler hakkında farkındalık oluşturmak, kooperatiflerin kurulması ve güçlendirilmesini desteklemek ve hükümetleri bu yönde teşvik etmektir. BM'nin bu kararı; kooperatif işletme modelinin ekonomik ve sosyal kalkınmada oynadığı temel rolün tanınması, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde yaşayan insanların ekonomik ve sosyal kalkınmalarında kooperatiflere tam katılım sağlamalarının desteklenmesi ve özellikle kooperatiflerin yoksullukla mücadelede aktif rol alması anlamına gelmektedir. Kooperatifçilik için önem arz eden bir diğer kuruluş, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ise 2002 yılında kooperatifçiliğe ilişkin hedefler, politika çerçevesi, bu kapsamda devletlerin rolü ve teşvik için almaları gereken önlemleri ayrıntılı bir şekilde ele alan "Kooperatiflerin Teşvik Edilmesi" başlıklı 193 sayılı Tavsiye Kararını kabul etmiştir. Avrupa Birliği (AB) bünyesinde ise, kooperatiflerin; sosyal ve ekonomik öneme, geliştirilmesine ve desteklenmesine, rekabet yeteneklerinin arttırılmasına yönelik çalışmalar ve düzenlemeler yapılmıştır. (GÜMRÜK VE TİCARET BAKANLIĞI Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü, www.turkiyede-kooperatif-stratejisi, erişim tarihi: 11.07.2019

Bu plan doğrultusunda, toplumsal kalkınma hedeflerine tam olarak ulaşılabilmesi, kalkınmanın sürdürülebilir olması ve refahın yaygınlaştırılması, insanların bu bulundukları mekânlarda yaşam kalitesinin ve yaşanabilirlik standartlarının çevreye duyarlı bir şekilde yükseltilme halinde mümkün olacağı belirtilmektedir. Bu çerçevede, şehirlerin ve kırsal alanların kendine özgü koşul ve niteliklerine göre, daha iyi iş fırsatlarını ve yaşam ortamlarını sunabilir hale gelmesi Onuncu Kalkınma Planının temel amaçları arasındadır. (D.P.T., 10.BYKP). 10.Beş Yıllık Kalkınma Planında, ortak iş yapma kültürüne, sermaye birikimine ve gelir dağılımına olumlu katkıları

¹ *Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilen 2012 Uluslararası Kooperatifler Yılı'nın amaçlarını şu üç başlık altında toplamak mümkündür:*

1. Her düzeyde ve geniş halk kesimleri arasında kooperatifler hakkında farkındalık yaratılması;
2. Sürdürülebilir kalkınmaya ve yoksulluğun giderilmesine, kırsal ve kentsel alanlarda refahın artırılmasına katkıda bulunan sosyo-ekonomik kuruluşlar olarak kooperatiflerin desteklenmesi;
3. Devletlere, kooperatiflerin gelişmesini sağlayacak uygun yasal altyapının oluşturulmasında yardımcı olunması.

açısından önem taşıyan kooperatifçiliğin geliştirilmesi daha önceki planlarda olduğu gibi bu planda da önemle üzerinde durulmuştur.

SONUÇ

Türkiye’de ilk kooperatifçilik hareketi Osmanlı imparatorluğu döneminde ‘Memleket Sandıkları, Lonca ve İmece’ gibi sosyo-ekonomik örgütlenmelerle başlatılmıştır. Ancak ne var ki Osmanlı Devletinde halkın geçiminin sağlanması için kooperatifleri desteklediği, fakat toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasal nedenlerle geniş kitlelere yayılıp gelişemediği görülmektedir. Kooperatifler, demokratik yöntemleriyle sorumluluk, eşitlik, adalet, yardımlaşma ve dayanışma gibi değerlerin kılavuzluk ettiği girişimler olarak diğer işletmelerden ayrılırlar. Kooperatifler etkinliklerin merkezine insanı koyarlar. Bu nedenle kooperatifçilik, bireylerin ve toplumun ekonomik ve sosyal kalkınması açısından önemlidir.

Cumhuriyet kurulduktan sonra, 1930’lu yıllarda kooperatifçiliğe yönelik olarak yasal düzenlemeler yapılmıştır. Kooperatifler devlet öncülüğünde kalkınma amaçları doğrultusunda özendirilmiştir. Kooperatifçilik tabandan gelen güçten çok, yönetim düzeyinden gelen yönlendirmelerle hareketlik kazanmıştır. 1930’larda zorunlu “öncü devletçilik” uygulamasının ürünü olan devlet müdahalesi kooperatif örgütlenmelere de yansımıştır. Kooperatifler, kredi ve öteki üretim girdilerini sağlayan örgütler ya da devletin gereksinme içindeki toplumsal katmanlara götüreceği hizmetleri, dağıtacağı tüketim malları için birer araç, devlet ile halk arasında birer tampon olarak gören devlet yaklaşımı, Türkiye’de kooperatifçilik hareketinin temel sorunu olan kamu güdümünü doğurmuştur. Bu durum sonraki yıllarda da Türk kooperatifçiliğinin işlevselliğini ve etkinliğini sınırlayan bir etken olmuştur. Destekleme alımların kooperatifler aracılığıyla yapılması, bazı alanlarda kooperatiflere ayrıcalık tanınması, kredilendirme işlemlerin kooperatifler aracılığıyla yapılması gibi bir takım uygulamalar kooperatiflerin suni olarak sayılarının artmasına neden olmuş ancak, ekonomik, sosyal ve toplumsal fonksiyonlar yönünden istenilen noktada ihtiyaca cevap verdiğini söylemek mümkün olmamıştır. Türkiye’de kooperatif bilincinin eksikliği ve bu konudaki eğitimin yetersiz kalışı kooperatiflerin etkinliklerini sınırlayan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Devletin ekonomi politikasının temel amacı, azgelişmiş bölgelerde yaşayan insanların refah düzeylerini yükselterek ülke ortalamasına yaklaştırılmasını sağlamaktır. Bu amaçla kırsal kesimde yaşayanların işbirliği, ortaklık kurmaları ve iş yapabilme kapasiteleri geliştirilerek örgütlenmeleri teşvik edilecek ve tarımsal ürünlerin pazarlanmasına ilişkin yapılması gereken en önemli iş kooperatiflerin geliştirilmesi gelmektedir. Kırsal kalkınma politikasının temel hedefi kırsal toplumun iş ve

yaşam koşullarının bulunduğu yörede iyileştirilmesidir. Kırsal politikanın temel hedefi; kırsal ekonominin ve istihdamın güçlendirilmesi, insan kaynaklarının geliştirilmesi ve yoksulluğun azaltılması ve fiziki yapının iyileştirilmesi ile çevre-doğal kaynakların korunmasıdır. TÜİK verilerine göre son yedi yıla ilişkin olarak kurulan kooperatifler, tür ve sayı bakımından değerlendirildiğinde en çok Konut Yapı Kooperatifi, Tarımsal Kalkınma Kooperatifi ve Taşıma Kooperatifleri kurulduğu anlaşılmaktadır. Kooperatifler; sosyal ve iktisadi kalkınmanın dinamiği ve sosyal devlet politikalarının bir gereği olarak görülmektedir.

Bu nedenle kooperatifçilik eğitimin topluma ve okullarda sürekli verilmesi ve halkta kooperatif bilincinin yaygınlaştırılması için kitle iletişim araçları kullanılarak bilgilendirilmelidir. Üniversiteler de akademik düzeyde araştırmalar yapılarak Türkiye'ye yönelik stratejiler geliştirmelidir. Eğitim çalışmalarına kooperatiflerde katkı yaparak tabana yayılmasına destek olmalıdırlar. Devlet- kooperatif ilişkileri açısından siyasetten uzak profesyonel bir yönetim anlayışı kooperatiflerin bağımsız olmalarını sağlayacaktır. Türkiye'de önemli bir sorun da kırdan kentte olan göçlerdir. Göç olgusu toplumda bir takım sosyo- kültürel yapıları değiştirmiştir. Göçler sonucu gençler şehirlere gitmiş ve kırsal kesimde yaşlı nüfus kalmıştır. Bunun sonucu kırdaki yaşayan yaşlı nüfusun yenilikleri takip etme de yetersiz kalmaları ve yenilik peşinde koşamamaları kooperatiflerin gelişmesini ve rekabet etmesini zorlaştırmaktadır.

KAYNAKLAR

- Başer H., (1983), Türkiye “de ve Dünya “da Kooperatif Kuruluşların Sosyo- Ekonomik Yapısı, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Uludağ Üniversitesi Yayınları Yayın No: 3- 020- 0066, Bursa
- ÇIKIN A. ve Karacan A. R., (1994), Genel Kooperatifçilik, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova- İzmir
- DUYMAZ İ., vd., (1995), Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin Yeniden Yapılanması, Friedrich Ebert Vakfı Yayınları, Gürtaş Ofset, İstanbul.
- DEMİR E., (2004), Tarım Kredi Kooperatiflerinin Kooperatif İşletmeciliği Yönünden Analizi, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları No: 96, Türk Kooperatifçilik Kurumu, Ankara.
- GERAY C., (1993), 1990’lı Yılların Başında Konut Kesimi ve Kooperatifçilik, Ankara Üniversitesi, İletişim Fakültesi Yayınları/ 1 Yıllık 92’den Ayrı Basım, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- KAYIKÇI M ve S. Kayıkçı, (2007), Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri’nin Yeniden Yapılandırılması, Türkiye “de Kooperatifçiliğin Temel Sorunları ve Çözüm Yolları, Gazi Üniversitesi Koop- Mer Ulusal Kooperatifçilik Sempozyumu, T.C. Gazi Üniversitesi Kooperatifçilik Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürlüğü Yayını No:1, Ankara.
- KOÇ H, (1995), Kooperatifçilik, Gazi Büro Kitapevi, Ankara
- KOÇ H., (2007), Türkiye “de İlgili Bakanlıkların Görev Alanına Giren Birim Kooperatif ve Üst Örgütleri Sayısal Dağılımı, Türkiye “de Kooperatifçiliğin Temel Sorunları ve Çözüm Yolları, Gazi Üniversitesi, KOOP-MER Ulusal Kooperatifçilik Sempozyumu, T.C. Gazi Üniversitesi Kooperatifçilik Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürlüğü Yayını No: 1, Ankara.
- KOCABAŞ,Ö. Y., (2003), Türkiye’de Kooperatifçilik Düşüncenin Gelişimi, Tarım Ekonomisi Derneği, Tarım Ekonomisi Dergisi, Cilt: 8, 15- 24. K
- DPT,(2014-2018), 10.Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara
- Özdemir, Necdet,(1981), Kooperatifçilik, A.İ.T.İ.A., Ankara
- Sönmez, Fikret,(1976), Kredi Kooperatiflerinin Türkiye’nin Ekonomik ve Sosyal Kalkınmasındaki Rolü, T.K.K., Ankara
- Ghatak,Subrata and Ingersent, Kan,(1984), Agriculture and Economic Development, Distributed by Harvester Press, Nottingham

- HAZAR N.vd., (1997), Türkiye’de Kooperatifçilik, Türk Kooperatifçilik Kurumu Yayınları, Yayın No: 88, Ankara.
- MÜLÂYİM Z. G., (1992), Kooperatifçilik, 1. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara.
- MÜLÂYİM Z. G., (2006), Kooperatifçilik, Yetkin Yayınları, 5. Baskı, Ankara.
- OSMANAĞAOĞLU G., (2007), Cumhuriyet Dönemi Hayvancılık Politikaları ve Kooperatifçilik, Türkiye “de Kooperatifçiliğin Temel Sorunları ve Çözüm Yolları, Gazi Üniversitesi, KOOP-MER Ulusal Kooperatifçilik Sempozyumu, T.C. Gazi Üniversitesi Kooperatifçilik Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürlüğü Yayını No:1, Ankara.
- ÖZKÖSE K, (2003), Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufi Zümre ve Akımların Rolü, Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: VII / 1, Haziran, 249 – 279.
- ÜNER N, (1992), Kooperatif İşletmeciliği, Doğruluk Matbaacılık, İzmir
- YILDIZ C, Mülâyim Z. G., (1994), Türkiye’de Tarım Kooperatiflerine Kooperatif İlkelerinin Uygulanması, Kooperatifçilik Dünyası, Sayı: 277, Nisan.

BİREYLERİN FİNANSAL TEKNOLOJİ (FİNTEK) HİZMETLERİNİ ANLAMA VE KULLANIM DÜZEYİNİN TESPİTİ: ŞANLIURFA ÖRNEĞİ

Dr. Öğretim Üyesi Emel ABA ŞENBAYRAM

Harran Üniversitesi

ÖZET: Teknolojinin finans sektörüne entegrasyonu olarak ifade edilebilen FinTek, özel yazılım ve algoritmalar aracılığı ile kullanıcıların finansal işlemlerini, süreçlerini ve yaşamlarını kolaylaştırmayı amaçlamaktadır. Her ne kadar FinTek şirketleri ve uygulamalarının fırsat ve tehditleri hususunda görüş farklılıkları olsa da söz konusu bu şirketlerin piyasalara ve dolayısıyla devletlere önemli avantajlar sağlaması muhtemeldir. Mobil uygulamalar gibi bir takım girişimlerle ülkede yaşayan yetişkinlerin finansal sisteme dâhil edilmesi, FinTek'in finansal tabana yayılma konusundaki önemini de arttırmaktadır. Tesadüfî örnekleme yöntemi ile seçilmiş 242 kişiden alınan verilerle bireylerin FinTek uygulamaları hakkındaki bilgi ve bu bilgiyi anlama düzeyleri ölçülmüştür. Ayrıca bireylerin FinTek uygulamalarına karşı tutum ve davranışları incelenirken uygulamaların kullanım düzeyi tespit edilmiştir.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgular, katılımcıların FinTek ürün ve hizmetleri hakkında yeterli bilgiye sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca aracısız işlem yapma kolaylığının katılımcıların dijital finansal ürün ve hizmetlere karşı tutum ve davranışları üzerinde oldukça etkili olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan finansal sistem dışında kalan bireylerin sisteme dâhil edilmesi hususunda yapılan girişimlerin yasal düzenlemelerle desteklenmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Finansal teknoloji, FinTek, Dijital finansal okuryazarlık.

Determination of Individuals 'Level of Understanding and Using Financial Technology (FINTEK) Services: The Case of Şanlıurfa

ABSTRACT: FinTek, which can be expressed as the integration of technology in the financial sector, aims to facilitate the financial transactions, processes and lives of the users through special software and algorithms. Although there are differences of opinion on the opportunities and threats of FinTek companies and their applications, they are likely to provide significant advantages to the markets and thus to governments. The inclusion of adults in the financial system through a number of initiatives, such as mobile

applications, increases the importance of FinTek in its financial base. Data from 132 people selected by random sampling method were used to measure knowledge and understanding of FinTek applications. In addition, individuals' attitudes and behaviors towards FinTek applications were examined and their usage level was determined.

The findings of the research revealed that the participants had sufficient information about FinTek products and services. In addition, it was found that the ease of conducting intermediary transactions was highly effective on the attitudes and behaviors of the participants towards digital financial products and services. On the other hand, attempts to include individuals outside the financial system should be supported by legal regulations.

Keywords: Financial technology, FinTech, Digital financial literacy.

1. FİNANSAL TEKNOLOJİ (FİNTEK)

FinTek kavramının Oxford sözlüğündeki karşılığı, “bankacılık ve finansal servisleri sunmak ve desteklemek için kullanılan bilgisayar programları ve diğer teknolojiler” şeklindedir. FinTek, akıllara ilk etapta sadece finansal teknolojileri getirirse de, aslında kavram inovasyon ve büyüme adına bünyesinde çok daha fazlasını barındırmaktadır. Arner ve arkadaşları (2015) finansal teknolojiyi “teknolojiye olanak veren finansal çözümler” şeklinde tanımlarken, Lee ve Kim (2015), “geleneksel sistemi etkileyebilecek yeni finansal yazılımları geliştirme ve uygulamayı içeren teknik bir süreçtir” olarak ifade etmiştir. Finansal hizmet arzını ve kullanımını geliştirmek ve otomatikleştirmeye çalışan yeni bir teknoloji olarak da ifade edilebilen FinTek, özel yazılım ve algoritmalar aracılığı ile kullanıcıların finansal işlemlerini, süreçlerini ve yaşamlarını kolaylaştırmayı amaçlamaktadır.

Giderek artan mobil ve internet kullanımı, bireylerin hayatı kolaylaştıran teknolojik çözüm beklentilerini arttırmıştır. Öyle ki birçok müşteri kendilerine özel ürünlerle ihtiyaçlarına hızla karşılık verebilecek finans kuruluşlarıyla çalışmak istemektedir. Öte yandan mobil uygulamalar sayesinde bireylerin finansal sisteme geçişi de kolaylaşmaktadır. Başta gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilere sahip ülkeler için finans sektörünün dijitalleşmesi ve bu sayede geliştirilecek teknoloji ve girişimler aracılığı ile finansal tabana yayılma oldukça önemli bir konudur. Finansal tabana yayılma ile daha önce finansal sistemin dışında kalan kişilerin sisteme dahil edilerek refah seviyesinin artırılması amaçlanmaktadır. Mobil uygulamalar gibi bir takım girişimlerle ülkede yaşayan yetişkinlerin finansal sisteme dahil edilmesi, FinTek’in finansal tabana yayılma konusundaki önemini arttırmaktadır (Aba Şenbayram 2019:527). Finansal tabana yayılma sayesinde finansal hizmet ihtiyaçlarını kayıt dışı yöntemlerle sağlamak zorunda kalan veya hiç sağlayamayan bireyler, genellikle

düşük gelirli, artık kayıt altına girerek finansal hizmet ihtiyaçlarını kayıtlı (formal) yollardan sağlayabilmektedirler (Menteş, 2019:171). 2017 yılında finans kuruluşları tarafından FinTek'lere ve dijital inovasyon çalışmalarına 31 milyar dolardan fazla yatırım yapması FinTek ürün ve hizmetlerinin finansal tabana yayılma konusundaki önemini kanıtlar niteliktedir (<https://home.kpmg.com/tr/tr/home/media/press-releases/2018/02/FinTek-pazari-rekora-kosuyor.html>).

Bireyler, FinTek ekosisteminin taraflarının kendilerini ilgili finansal konularda yaptıkları ve yapacakları işlemlere dâhil edilmesini beklerken söz konusu bu sürecin kendisine karmaşadan uzak net ve anlaşılır bir şekilde günlük yaşamlarına uyumlu verilerle ifade edilmesini tercih etmektedirler. Bu noktada bireylerin finansal ürün ve hizmetlerin kullanımı noktasında "Risk-Fayda" algısının netleştirilmesi gerekmektedir. Diğer bir deyişle FinTek ürün ve hizmetleri ile ilgili olumlu düşünce ve yargılar bireylerin algıladıkları fayda ile paralellik gösterirken olumsuz düşünce ve yargılar da algılanan risk ile ilişkilendirilmektedir.

2. METODOLOJİ

2.1. Araştırmanın Yöntemi

2.2. Araştırmada birincil veri toplama yöntemlerinden biri olan anket uygulaması kullanılmıştır. Anket soruları Lee (2009), Okazaki ve Mendez (2013), Abromova ve Böhme (2016) ve Fettahoğlu (2019),'nın çalışmalarında yararlanılarak hazırlanmıştır. Anket formu, iki başlıkta toplanmış ifadelerden oluşmaktadır. Anket formunun birinci bölümünde tanımlayıcı sorular ve kullanımda bulunan finansal teknoloji (FinTek) ürün ve hizmetlere ilişkin ifadeler yer almaktadır. İkinci bölümde ise bireylerin finansal teknolojilerin tercih ve kullanımları üzerinde etkili olduğu düşünülen faktörler Algılanan risk, Operasyonel risk, Güvenlik riski, Hukuki risk, Aracısız işlem yapma, Algılanan fayda ve Ekonomik fayda şeklinde sınıflandırılmıştır.

2.3. Verilerin analizinde SPSS 16.0 (Statistical Package for the Social Sciences) istatistik paket programından yararlanılmıştır. Tanımlayıcı analizler kapsamında frekans ve yüzde analizi, aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri elde edilmiştir. Ayrıca verilerin normal dağılım gösterip göstermediğinin tespit edilmesi için Kolmogorov-Smirnov (K-S) testi yapılmış ve ölçeklerin geçerliliğini ve etkin gruplandırılmalarının sağlanabilmesi için Keşifsel Faktör Analizinden yararlanılmıştır. Öte yandan katılımcıların FinTek ürün ve hizmetlerini tercih etmelerinin demografik özelliklerine göre farklılık gösterip göstermediğini tespit etmek amacıyla, alt grup değişken sayıları dikkate alınarak Mann Whitney U testi veya Kruskal Wallis H testleri yapılmıştır.

Bireylerin, finansal teknoloji (FinTek) hizmetlerini anlama ve kullanım düzeyinin tespitine yönelik araştırma kapsamında, Şanlıurfa’da ikamet eden ve tesadüfî örnekleme yöntemine göre seçilmiş 242 kişi değerlendirmeye alınmıştır. Araştırma sonuçları ve değerlendirmeler söz konusu örneklem için geçerli olup çalışmanın kısıtını oluşturmaktadır.

2.4. Bulgular ve Değerlendirme

2.4.1. Tanımlayıcı Bulgular

Tablo 1’de araştırmaya katılanların demografik özellikleri frekans ve yüzdelikleri ile birlikte yer almaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler		F	%
Cinsiyet	Erkek	140	57.8
	Kadın	102	42,2
Yaş	18-24	46	19
	25-34	85	35.2
	35-44	56	23.2
	45- 54	18	7.4
	55 ve üstü	37	15.2
Eğitim Düzeyi	İlköğretim	50	20.6
	Lise	85	35.2
	Ön Lisans	45	18.6
	Lisansüstü	62	25.6
Medeni Durum	Evli	146	60.3
	Bekâr	96	39.7
Gelir Düzeyi	2000 TL den az	45	18.6
	20001-3000 TL	54	22.3
	3001-4000 TL	29	12
	4001-5000 TL	56	23.2
	5000 TL üstü	58	23.9

Araştırmaya katılanların 140’nı (%57,8) erkek, 102’sini (%42,2) ise kadınlar oluşturmaktadır. Katılımcıların 85 (% 35,2) gibi bir çoğunluğu 25-34 yaş aralığında

bulunmaktadır. Katılımcıların yine 85 'i (% 35.2) lise düzeyinde eğitime sahipken 146'sı (% 60,3) evlidir. Öte yandan katılımcıların aylık gelir düzeyleri incelendiğinde 45'i (% 18,6) 2000 TL'den daha az gelire sahip iken 58'i (% 23,9) 5000 TL nin üzerinde gelire sahip olduğu görülmektedir.

Katılımcıların finansal teknoloji girişimleri sonucu ortaya çıkan ürün ve hizmetlerin hangilerini tanıdıkları ve bu hizmetlerinden hangilerini kullanabildiklerine yönelik inceleme yapılmıştır. Katılımcıların FinTek ürün ve hizmetlerini bilenlerinin ve bu ürünleri kullananların sayısı yüzdeleri ile birlikte Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Katılımcıların Finansal Teknoloji (FinTek) Ürün ve Hizmetlerini Tanıma ve Uygulama Düzeyleri

FinTek Ürün ve Hizmetleri	FinTek Ürün ve Hizmetlerini <i>Tanıma</i>		FinTek Ürün ve Hizmetlerini <i>Uygulama</i>	
	Kişi	%	Kişi	%
Dijital para (Bitcoin, Ethereum vs.)	189	% 78,1	21	% 8.6
Sanal kredi kartı	176	% 74	123	% 59
Smart kart (Akıllı kart)	103	% 46	18	% 7,5
EFT	235	% 97,1	208	% 86
Elektronik fatura	212	% 87,6	196	% 81
Dijital cüzdan	85	% 35,1	30	% 12,4
İnternet bankacılığı	240	% 99,2	232	%96
Elektronik sigorta (Sigortam.net vs.)	132	% 54,5	43	% 17,7
Kare kod uygulaması	203	% 84	182	% 75,2
Sanal asistan (İş Bankası- Maxi vs.)	121	% 50	65	%27
Elektronik çek	45	% 19	32	%13,2
Start-up (Dijital girişimcilik)	52	% 21,5	8	% 3,3

ICO (Dijital para arzı)	21	% 8,6	7	% 2,8
Dijital bankacılık (Enpara.com vs.)	182	% 75,2	176	% 73
Kredi derecelendirme hizmeti (Findeks vs.)	135	% 56	105	% 43,4
Elektronik Kredi (hesapkurdu.com)	190	% 78,5	177	% 73,2

Yapılan incelemede katılımcıların sırasıyla en çok bildiği veya tanıdığı FinTek ürün veya hizmetin “internet bankacılığı”, “EFT”, “elektronik fatura” olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların en çok uygulamaya geçtikleri FinTek ürün veya hizmete bakıldığında ise yine aynı şekilde “internet bankacılığı”, “EFT”, “elektronik fatura” olduğu görülmektedir. Katılımcıların tamamına yakını (%99,2) internet bankacılığını bilmekte ve yine yakın oranda (%96) kullanmaktadır. Katılımcıların % 97,1’i EFT’yi bilirken, % 86’sı kullanmaktadır. Aynı şekilde katılımcıların % 87,6’sı elektronik faturayı bilirken % 81’i kullanmaktadır.

Tablo 2’de katılımcıların bildikleri halde kullanmadıkları FinTek ürün ve hizmetlerinin varlığı dikkat çekmektedir. Örneğin katılımcıların 189’u (% 78,1) dijital paraları bilmelerine rağmen ancak 21’i (% 8.6) kullanmaktadır. Yine katılımcıların 103’ü (% 46) smart kartı bilirken, 18’i (% 7,5) kullanma ve 132’si (% 54,5) elektronik sigortayı bilirken ancak 43’ü (%17,7) kullanmaktadır.

Tablo 2 deki bulgulara göre katılımcıların büyük bir kısmının finansal teknoloji ürün ve hizmetlerinden haberdar olduğu görülmektedir. Ayrıca katılımcıların daha çok internet ve mobil bankacılığını kullandıkları belirlenmiştir. Katılımcıların finansal teknoloji ürün ve hizmetleri tanımları ile kullanım oranları arasındaki farkın ise maddi olanaklardan kaynaklandığı söylemek mümkündür. Zira internet, mobil uygulamalar ve ürünlerin ek maliyet gerektirmektedir. Öte yandan katılımcıların orta düzeyde bilgi birikimi ile kullanabilecekleri finansal ürün ve hizmetleri tercih ederken, daha fazla teorik ve teknik bilgi isteyen finansal ürün ve hizmetleri kullanmaktan kaçındıkları tespit edilmiştir.

2.4.2. Araştırma Ölçeklerine İlişkin Faktör Analizleri

Ölçeklerin güvenilirliğinin değerlendirilmesinde en yaygın metot olan Cronbach Alfa testinden yararlanılmıştır. Literatürde Cronbach alfa katsayısı 0,70’den büyük olması sosyal bilimlerde içsel güvenilirlik için yeterli kabul

edilmiştir. Araştırmada kullanılan yedi ölçeğin tamamının alfa değerlerinin 0,84 olduğu tespit edilmiş olup anket ölçeği güvenilir olarak kabul edilebilmektedir. Ayrıca araştırma verilerine betimleyici faktör analizi uygulayabilme koşulunu gösteren KMO (Kaise-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy) örneklem yeterlilik ölçüsü (0,79) ve araştırma verilerinden anlamlı sonuçlar çıkabileceğini gösteren küresellik derecesinin istatistiksel olarak yeterli düzeyde olduğu tespit edilmiştir. KMO değerinin 0,60 dan büyük olması örneklem büyüklüğünün yeterli olduğu için veriler faktör analizi için uygundur.

Faktörler ve faktörleri belirleyen önermelere ilişkin analiz sonuçları Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo3. Faktör Analizi Sonuçları

Faktörler	Faktör Yükleri	Öz Değer	Açıklanan Varyans%	Toplam Var-yas%
Faktör 1: Algılanan Risk		4,826	8,122	8,122
Finansal teknolojileri kullanmak yüksek düzeyde risk içerir.	,808			
Finansal teknolojileri kullanırken yüksek belirsizlik söz konusudur.	,755			
Faktör 2: Operasyonel Risk		5,869	9,312	17,434
Finansal teknoloji şirketleri finansal kayıplar ya da finansal bilgi sızıntıları meydana geldiğinde sorunları çözmek için istekli değildir	,667			
Finansal kayıplar veya finansal bilgi sızıntıları meydana geldiğinde finansal teknoloji şirketlerinin kurumsal tepkileri çok yavaştır.	,837			
Faktör 3: Güvenlik Riski		5,912	6,705	24,139
Finansal teknolojileri kullandığımda finansal bilgilerimin kötüye kullanılmasından endişe ediyorum.	,853			
Finansal teknolojileri kullandığımda birinin finansal bilgilerime erişebileceğinden endişe ediyorum.	,819			
Faktör 4: Hukuki Risk		8,123	9,103	33,242
Finansal teknolojileri kullanmam birçok hukuki düzenleme nedeniyle belirsizdir.	,855			

Finansal teknoloji kullanıcıları için hukuki belirsizlik söz konusudur.	,897			
Devlet düzenlemeleri nedeniyle finansal teknolojileri kullanmak kolay değildir.	,789			
Faktör 5: Aracısız İşlem Yapma		16,077	18,283	51,525
Finansal teknoloji kullanarak paramı aracı olmadan kontrol edebilirim	,755			
Finansal teknolojileri kullandığımda aynı anda çeşitli finansal hizmetleri kullanabilirim.	,709			
Finansal teknolojileri kullanarak aracısız olarak fon sağlayıcıları ve fon kullanıcıları doğrudan bir araya gelebilir.	,659			
Finansal teknolojileri kullanmak geleneksel finansal hizmetlere göre daha ucuzdur.	,707			
Faktör 6: Algılanan Fayda		25,464	26,603	78,128
Finansal teknolojileri kullanmanın birçok avantajı vardır.	,759			
Kolay ve hızlı bir şekilde finansal teknolojileri kullanabilirim.	,703			
Finansal teknolojileri kullanmak benim için faydalıdır.	,812			
Finansal teknolojiler kullanmak geleneksel finansal hizmetlere göre daha kaliteli sonuçlar sağlar.	,649			
Finansal teknolojileri kullanarak finansal hizmetlere çok hızlı erişebiliyorum.	,689			
Finansal teknolojileri kullanarak finansal hizmetlere istediğim yer ve zamanda erişebiliyorum.	,672			
Faktör7: Ekonomik Fayda		5,550	5,246	83,374
Finansal teknolojileri kullandığımda para biriktirebilirim	,806			
Tüm Değişkenler için Cronbach Alfa Katsayısı				0,84

Faktör analizi sonucunda elde edilen birinci faktörü niteleyen önermeler risk ilgili önermelerdir. Buradan hareketle Faktör 1 “algılanan risk” olarak adlandırılmıştır. Toplam 2 önermeden oluşan *Faktör 1*, 4,826’lık bir öz değere sahip olup toplam varyansın %8,122’sini açıklamaktadır. Operasyonel risk olarak isimlendirilen *Faktör*

2, 2 önermeden oluşmakta ve 5,869'luk özdeğerle toplam varyansın %17,434'ü oluşturmaktadır. *Faktör 3*, güvenlik riskini ifade etmektedir ve 5,912'lik özdeğer ile toplam varyansın % 24,139'unu açıklamaktadır. *Faktör 4*, hukuki riski ifade etmekte ve 8,123'lük özdeğerle toplam varyansın % 33,242'sini oluşturmaktadır. *Faktör 5*, ise aracısız işlem yapma olarak ifade edilmiş ve 16,077'lik özdeğerle toplam varyansın % 51,525'ini oluşturmaktadır. *Faktör 6*, algılanan faydayı temsil etmekte ve 25,464'lük özdeğerle toplam varyansın % 78,128'ini açıklamaktadır. *Faktör 7*, ekonomik faydayı temsil etmekte ve 5,550'lik özdeğerle toplam varyansın % 83,374'ünü oluşturmaktadır.

2.4.3. Verilerin Normallik Testleri

Katılımcıların FinTek ürün ve hizmetlerini tercih etmelerinin demografik özelliklerine göre farklılık gösterip göstermediğini incelenecektir. Fakat farklılık hipotezlerinin test edilmesinde hangi test türünün uygun olacağının belirlenebilmesi için verilerin normal dağılıp dağılmadığını gözlemleyebilmek amacıyla normallik testi yapılmıştır. Bunun içinde Kolmogorov-Smirnov (K-S) testinden yararlanılmış ve verilerin normal dağılım sergileyip sergilemediği belirlenmiştir.

Yapılan analiz sonuçları Tablo 4'de gösterilmektedir.

Tablo 4. Kolmogorov-Smirnov Normallik Testi Sonuçları

		Algılanan Risk	Operasyonel Risk	Güvenlik Riski	Hukuki Risk	Aracısız İş-lem Yapma	Algılanan Fayda	Ekonomik Fayda
N		242	242	242	242	242	242	242
Normal Parametreler	Ortalama	1,8295	2,0475	1,9281	2,1387	2,1659	1,5983	2,0536
	Std. Sapma	,51974	,63237	,56530	,80382	,5723	,5255	,7035
Aşırı Farklar	Mutlak	,107	,108	,101	,165	,102	,106	,123
	Pozitif	,107	,108	,101	,165	,102	,106	,123
	Negatif	-,055	-,049	-,050	-,078	-,048	-,051	-,056
Kolmogorov-Smirnov Z		1,883	1,904	1,778	2,910	1,9732	2,1348	1,836
Asymp. Sig. (2-tailed)		,002	,000	,004	,000	,001	,003	,001

Bir serinin normal dağılım gösterebilmesi için Asymp. Sig (anlamlılık) satırındaki değerlerin istatistiksel anlamlılık hesaplamalarında sınır kabul edilen 0.05'den büyük olması gerekmektedir (Kul, 2014:12) . Ancak söz konusu tabloda yer alan değişkenlere bakıldığında elde edilen tüm değerlerin 0,05'den küçük olduğu tespit edilmiş ve bu durum ise verilerin normal bir dağılım göstermediği sonucunu ortaya koymuştur. Bu noktadan hareketle farklılık hipotezlerinin test edilmesine yönelik yapılacak testlerde alt grup değişken sayıları dikkate alınarak Mann Whitney U testi veya Kruskal Wallis H testlerinden yararlanılacaktır.

2.4.4. Bağımlı Değişkenlerin Bağımsız Değişkenlerle Olan Farklılık Analizleri

2.4.4.1. Bağımlı Değişkenlerin Cinsiyet Değişkeni İle Olan Farklılığın Tespitine İlişkin Bulgular

Bağımlı değişkenlerin cinsiyet değişkeni ile olan farklılığın tespitine yönelik Mann Whitney U testi yapılmış ve sonuçlar aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo 5: Bağımlı Değişkenlerin Cinsiyete Göre Farklılık Sonuçları

Grup	Cinsiyet	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	P
Faktör 1: Algılanan Risk	Kadın	102	138.31	22734.00	10854,00	,042*
	Erkek	140	103.69	25471.00		
Faktör 2: Operasyonel Risk	Kadın	102	123.10	23296.50	11616,500	,624
	Erkek	140	118,90	24808.50		
Faktör 3: Güvenlik Riski	Kadın	102	132,89	24352.00	11582,00	,083*
	Erkek	140	109,11	23853.00		
Faktör 4: Hukuki Risk	Kadın	102	112,37	22844.00	11416,500	,040*
	Erkek	140	129,63	25361.00		
Faktör 5: Aracısız İşlem Yapma	Kadın	102	131,56	24396.50	10656,00	,008*
	Erkek	140	110,44	23708.50		
Faktör 6: Algılanan Fayda	Kadın	102	105,69	24462.00	10364,00	,583
	Erkek	140	136,31	23743.00		
Faktör 7: Ekonomik Fayda	Kadın	102	123,56	23834.00	11608,500	,034*
	Erkek	140	118,44	24371.00		

* $p \leq 0,05$

Tablo 5’de katılımcıların FinTek ürün ve hizmetlerinin tercih ve kullanımları üzerinde etkili olan algılanan risk, operasyonel risk, güvenlik riski, hukuki risk, aracısız işlem yapma, algılanan fayda ve ekonomik fayda gibi faktörler ile cinsiyetleri arasındaki olası farklılık ve bu farklılığın hangi gruptan kaynaklandığı görülmektedir. Katılımcıların cinsiyet değişkeni ile algılanan risk değişkeni ($p=,042$, $p<,05$)

arasında anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu farklılığın kadın katılımcılardan kaynaklandığı tespit edilmiştir. ***Bu kapsamda geliştirilen H_1 hipotezi kabul edilmektedir.*** Tablo 5'e göre katılımcıların operasyonel risk değişkenini algı düzeyi p sınır değeri olan 0,05'den büyük olduğu için cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p=,624$, $p>,05$). ***Bu kapsamda geliştirilen H_2 hipotezi red edilmektedir.*** Katılımcıların cinsiyet değişkeni ile güvenlik riski değişkeni ($p=,083$, $p<,05$) arasında anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu farklılığın ise kadın katılımcılardan kaynaklandığı görülmektedir. ***Bu kapsamda geliştirilen H_3 hipotezi kabul edilmektedir.*** Katılımcıların cinsiyet değişkeni ile hukuki riski değişkeni ($p=,040$, $p<,05$) arasında anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu farklılığın ise erkek katılımcılardan kaynaklandığı görülmektedir. ***Bu kapsamda geliştirilen H_4 hipotezi kabul edilmektedir.***

Öte yandan katılımcıların cinsiyet değişkeni ile aracısız işlem yapma değişkeni ($p=,008$, $p<,05$) arasında anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu farklılığın ise kadın katılımcılardan kaynaklandığı görülmektedir. ***Bu kapsamda geliştirilen H_5 hipotezi kabul edilmektedir.*** Katılımcıların algılanan fayda değişkenini algı düzeyleri ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılığın olup olmadığını incelendiğinde, p sınır değerinin 0,05'den büyük olması sebebiyle ($p=,583$, $p>,05$) aralarında anlamlı bir farklılığın olmadığı tespit edilmiştir. ***Bu kapsamda geliştirilen H_6 hipotezi red edilmektedir.*** Son olarak katılımcıların ekonomik fayda değişkenini algı düzeylerinin cinsiyetlerine göre farklılık gösterip göstermediğine bakıldığında ($p=,034$, $p<,05$) aralarında anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu farklılığın ise yine kadın katılımcılardan kaynaklandığı tespit edilmiştir. ***Bu kapsamda geliştirilen H_7 hipotezi kabul edilmiştir.***

Bu bölüm kapsamında geliştirilen birinci grup farklılık hipotezleri ve sonuçlar Tablo 6'da görülmektedir.

Tablo 6: Geliştirilen Birinci Grup Farklılık Hipotezleri ve Ölçüm Sonuç Bilgileri

Hipotez Numarası	Hipotezler	Sonuç
H₁	Katılımcıların algılanan risk boyutu ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.	Kabul
H₂	Katılımcıların operasyonel risk boyutu ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.	Red
H₃	Katılımcıların güvenlik riski boyutu ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.	Kabul
H₄	Katılımcıların hukuki risk boyutu ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.	Kabul
H₅	Katılımcıların aracısız işlem yapma boyutu ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.	Kabul
H₆	Katılımcıların algılanan fayda boyutu ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.	Red
H₇	Katılımcıların ekonomik fayda boyutu ile cinsiyetleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.	Kabul

2.2.4.2. Bağımlı Değişkenlerin Yaş Değişkeni İle Olan Farklılığın Tespitine İlişkin Bulgular

Bağımlı değişkenlerin yaş değişkeni ile olan farklılığın tespitine yönelik Kruskal Wallis testi yapılmış ve sonuçlar aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo 7: Bağımlı Değişkenlerin İle Katılımcıların Yaş Değişkenine İlişkin Bulgular

Grup	Yaş Aralığı	N	Sıra Ort.	Sd	X ²	P
Faktör 1: Algılanan Risk	18-24	9	200.06	4	5.021	,085*
	25-34	113	160.60			
	35-44	88	153.63			
	45-54	27	136.21			
	55 ve üstü	5	150.30			
Faktör 2: Operasyonel Risk	18-24	9	147.22	4	11.014	,026*
	25-34	113	170.90			
	35-44	88	147.76			
	45-54	27	125.13			
	55 ve üstü	5	179.70			
Faktör 3: Güvenlik Riski	18-24	9	211.67	4	4.735	,316
	25-34	113	150.53			
	35-44	88	159.98			
	45-54	27	150.52			
	55 ve üstü	5	148.30			
Faktör 4: Hukuki Risk	18-24	9	201.98	4	6.465	,218
	25-34	113	180.54			
	35-44	88	169.98			
	45-54	27	140.52			
	55 ve üstü	5	158.30			
Faktör 5: Aracısız İş-lem Yapma	18-24	9	160.83	4	5.413	,067*
	25-34	113	223.09			
	35-44	88	139.08			
	45-54	27	140.92			
	55 ve üstü	5	168.10			
Faktör 6: Algılanan Fayda	18-24	9	150.52	4	7.135	,412
	25-34	113	160.80			
	35-44	88	159.98			
	45-54	27	243.66			
	55 ve üstü	5	118.30			
Faktör 7: Ekonomik Fayda	18-24	9	160.13	4	9.351	,012*
	25-34	113	228.20			
	35-44	88	149.58			
	45-54	27	140.55			
	55 ve üstü	5	128.35			

Tablo 7 incelendiğinde Faktör 1'i oluşturan algılanan risk boyutu ile ($p=,085$, $p<,05$) yaş değişkeni arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmektedir. Söz konusu farklılığın 18- 24 yaş arası katılımcılardan kaynaklandığı, bu yaş grubundaki katılımcıların diğer yaş grubundaki katılımcılara göre algılanan risk boyutunu daha yüksek seviyede algıladığı tespit edilmiştir. Bu noktadan hareketle geliştirilen ***H₁ hipotezi kabul edilmektedir.*** Faktör 2'i oluşturan operasyonel risk boyutu ile ($p=,026$, $p<,05$) yaş değişkeni arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmektedir. Söz konusu farklılığın 55 ve üstü yaş aralığındaki katılımcılardan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda geliştirilen ***H₂ hipotezi kabul edilmektedir.*** Katılımcıların yaş değişkeni ile Faktör 3'ü oluşturan güvenlik riski boyutu ($p=,316$, $p>,05$) arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı görülmektedir. Yine katılımcıların yaş değişkeni ile Faktör 4'ü oluşturan hukuki risk boyutu ($p=,218$, $p>,05$) arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı görülmektedir. Bu kapsamda geliştirilen ***H₃ hipotezi ve H₄ hipotezi red edilmektedir.*** Faktör 5'i oluşturan aracısız işlem yapma boyutu ile ($p=,067$, $p<,05$) yaş değişkeni arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmektedir. Söz konusu farklılığın 25-34 yaş aralığındaki katılımcılardan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda geliştirilen ***H₅ hipotezi kabul edilmektedir.*** Ancak katılımcıların yaş değişkeni ile Faktör 6'yı oluşturan algılanan fayda boyutu ($p=,412$, $p>,05$) arasında anlamlı bir farklılığın olmadığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda geliştirilen ***H₆ hipotezi ise red edilmektedir.*** Tablo 7'ye göre Faktör 7'yi oluşturan ekonomik fayda boyutu ile ($p=,012$, $p<,05$) yaş değişkeni arasında anlamlı bir farklılığın olduğu görülmektedir. Söz konusu farklılığın 25-34 yaş aralığındaki katılımcılardan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Bu kapsamda geliştirilen ***H₇ hipotezi kabul edilmektedir.***

Bu bölüm kapsamında geliştirilen ikinci grup farklılık hipotezleri ve sonuçlar Tablo 8'de görülmektedir.

Tablo 8: Geliştirilen İkinci Grup Farklılık Hipotezleri ve Ölçüm Sonuç Bilgileri

Hipotez Numarası	Hipotezler	Sonuç
H ₁	Katılımcıların algılanan risk boyutu ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.	Kabul
H ₂	Katılımcıların operasyonel risk boyutu ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.	Kabul
H ₃	Katılımcıların güvenlik riski boyutu ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.	Red
H ₄	Katılımcıların hukuki risk boyutu ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.	Red
H ₅	Katılımcıların aracısız işlem yapma boyutu ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.	Kabul
H ₆	Katılımcıların algılanan fayda boyutu ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.	Red
H ₇	Katılımcıların ekonomik fayda boyutu ile yaşları arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.	Kabul

SONUÇ

Son zamanların en trend kavramlarından olan FinTek, teknolojinin finans sektörüne entegrasyonu ile ortaya çıkmış ve dijital dünyanın yeni gözdesi olarak görülmektedir. Mobil cihazların kullanımı ile bankacılık ve yatırım hizmetlerinin daha kolay ve ulaşılabilir olmasını sağlamak adına geliştirilen bu teknolojik yenilik, dünyada internet ve mobil uygulamaların yaygınlaşması ile hızlı bir ilerleme kaydetmektedir.

Şanlıurfa’da ikamet eden ve tesadüfi örnekleme yöntemine göre seçilmiş 242 kişinin katılım sağladığı araştırma sonuçlarına göre, katılımcıların büyük çoğunluğu FinTek ürün ve hizmetleri ile ilgili bilgi sahibidir. Fakat katılımcılar FinTek ürün ve hizmetlerden haberdar olmalarına karşın sadece bir kısmı söz konusu ürün ve hizmetlerden yararlanmaktadır. Bu sonuçla, katılımcıların ürün ve hizmetlerle ilgili daha fazla teknik bilgiye gereksinim duyduğu söylenebilir. Bu noktadan hareketle katılımcıların FinTek ürün ve hizmetlerini kullanma noktasındaki önyargıların belirlenerek gereken iyileştirmeler yapılmalıdır.

Bireylerin finansal teknolojileri tercih ve kullanımları üzerinde etkili olduğu düşünülen faktörlerden Algılanan risk, Operasyonel risk, Aracısız işlem yapma ve Ekonomik fayda faktörlerinin yaş aralıklarına göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. 18-24 yaş aralığındaki katılımcılar algılanan riske karşı daha fazla duyarlılık gösterirken, operasyonel risk algı düzeyi yüksek olan yaş grubu ise 55 ve üstü yaş grubundaki katılımcılardır. Bu noktada bireylerin yaş ilerledikçe riski algılama şekli ve düzeyinin farklılık gösterdiği görülmektedir. Öte yandan 25-34 yaş aralığındaki genç ve iş hayatında optimum yer alması gerektiği beklenen katılımcıların aracısız işlem yapma ve ekonomik fayda faktörlerini algı düzeyinin diğer yaş grubundaki katılımcılara göre daha fazla olması muhtemel bir durumdur.

KAYNAKÇA

ABA ŞENBAYRAM, E. (2019), Fintek (Fintech) - Finansal Teknoloji, Iv.International European Conference On Social Sciences, Ekim, 523-533.

KUL, S. (2014), İstatistik Sonuçlarının Yorumu: P Değeri Ve Güven Aralığı Nedir?, *Ekstraplevral*, S. 12, [Http://Www.Toraks.Org.Tr/Upload-files/Book/File/1832014154715-113.Pdf](http://Www.Toraks.Org.Tr/Upload-files/Book/File/1832014154715-113.Pdf), (01.01.2018)

ARNER, D.W., BARBERİS, J.N. ve BUCKLEY, R.P. (2015). The Evolution Of Fintech: A New Post Crisis Paradigm?. Ssrn Papers, [Http://Ssrn.Com/Abstract=2676553](http://Ssrn.Com/Abstract=2676553), (E.T: 13.10.2019)

LEE, T.H. ve KİM, H.W., (2015). An Exploratory Study On Fintech İndustry İn Korea: Crowdfunding Case. 2nd International Conference On Innovative Engineering Technologies, Bangkok, Tarihinde İeng.Org/İmages/Proceedings_Pdf/7333e0815045.Pdf (E.T:25.12.2018)

FETTAHOĞLU,S. ve KILDIZE D., (2019), Dijital Finansal Okuryazarlık ve Bireylerin Finansal Teknoloji Kullanma Konusundaki Tutumları, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 12(18), Özel Sayı.

MENTEŞ S. A. (2019), Finansal Tabana Yayılma Aracı Olarak Finansal Teknoloji Şirketleri, *Social Sciences Research Journal*,8(1): 2147-5237

(<https://home.kpmg.com/tr/tr/home/media/press-releases/2018/02/FinTek-pazari-rekora-kosuyor.html>). (E.T: 24.09.2019)

OTEL İŞLETMELERİNDEKİ İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİCİLERİNİN YABANCI İSTİHDAMI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ: ANTALYA İLİ ÖRNEĞİ

Doç.Dr. Emel İSLAMOĞLU
Sakarya Üniversitesi

Doktora Öğrencisi Medine ATEŞ TORUN

ÖZET: Turizm sektörü ülke ekonomilerinin gelişimi için önemli bir yere sahip olan ve insan unsurunun ön planda olduğu bir sektördür. Ancak Türkiye’de yerli çalışanlar çalışma koşullarının zorluğu gibi nedenlerle bu sektörde çok fazla çalışmak istememektedir. Yerli çalışanların sektörü tercih etmemeleri, yabancı dil ihtiyacı ve misafir profiline uygun hizmet çeşitliliği sunma gayesi gibi nedenler, işverenleri yabancıları istihdam etmeye itmiştir. Türkiye’de turizm sektörü özellikle son yıllarda yabancıların yoğun olarak istihdam edildiği bir sektör durumuna gelmiştir. Bu çalışma, otel işletmelerindeki insan kaynakları yöneticilerinin turizm sektöründe yabancı istihdamı ile ilgili görüşlerini, Antalya ili özelinde incelenmeyi amaçlamıştır. Bu amaçla Antalya’da faaliyet gösteren ve yabancı çalıştıran 15 beş yıldızlı otel işletmesinin insan kaynakları yöneticileri ile mülakat yapılmıştır. Araştırma sonucunda turizmde yabancı çalıştırmaya yönelik olumlu algının geçmişten günümüze arttığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca turizm sektöründe istikrarlı çalışma, verimlilik, yabancı dil eksikliği, kalifiye personel arayışı, ucuz işgücü temini gibi nedenlerle yabancı çalıştırıldığı/çalıştırılmak istendiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Turizm Sektörü, Otel İşletmeleri, İnsan Kaynakları Yöneticileri, Yabancı İstihdamı.

Views of Human Resources Managers in Hotel Businesses on Foreign Employment: A Case of Antalya Province

ABSTRACT: Tourism sector is an important sector for the development of national economies and the human element is in the forefront. However, domestic employees for reasons such as the difficulty of working conditions in Turkey does not want a lot of work in this sector. The reasons such as the fact that domestic employees do not prefer the sector, the need for foreign languages and the aim of providing a variety of services in accordance

with the guest profile have pushed employers to employ foreign tourism sector in Turkey, especially in recent years has become a sector where foreigners are employed as intense. The aim of this study is to examine the views of human resources managers in hotel establishments about the employment of foreign in tourism sector in the province of Antalya. For this purpose, human resources managers of 15 five-star hotels operating in Antalya and employing foreign were interviewed. As a result of the research, it has been revealed that the positive perception towards employing foreigners in tourism has increased from past to present. In addition, it was determined that foreign were employed / wanted to be employed in the tourism sector due to reasons such as stable working, productivity, lack of foreign languages, seeking qualified personnel and supplying cheap labor.

Keywords: Tourism Sector, Hotel Businesses, Human Resources Managers, Foreign Employment.

GİRİŞ

Turizm sektörü ülkelerin gelişiminde önemli bir rol oynayan ve insan unsurunun ön planda olduğu bir sektördür. Turizm sektöründe misafir memnuniyeti daha çok konaklayanların psikolojik yönden memnun edilmesine bağlı olduğu için çok sınırlı bir alanda otomasyona gidilebilir. Turizm personelinin sayıca fazla olmasının yanında nitelikli olması da beklenir. Tüm bu nedenlerden dolayı turizmde insan kaynağının yönetimi işletmenin başarısı ve verimliliğini önemli ölçüde etkilemektedir (Tütüncü ve Demir, 2002: 12).

Dünyadaki gelişmelerle doğru orantılı olarak turizmde hizmet kalitesinin artırılması ve personel-misafir ilişkisinin modern turizmin gerekliliklerine uyarlanması çalışanların hem mesleki hem de teknik yönden eğitilmesine yani nitelikli insan gücüne bağlıdır. İnsan kaynağına yatırım yapılmadığı sürece teknolojik ve fiziksel donanım, ekonomik gelişmeler hizmet kalitesinin artırılmasında ve geliştirilmesinde yeterli sonuç vermeyecektir (Ehtiyar ve Üngören, 2008: 2095). Emek yoğun yapısından dolayı turizmde kaliteli hizmet sunumu nitelikli personel çalıştırma ile eşleştirilmektedir. Güzel (2006:228)'e göre nitelikli personel, alanında eğitim almış, eğitilmiş kişilerdir. Ancak nitelikli personelin bir süre sonra sektörden ayrılarak farklı sektörlerle geçmesi, hatta başka ülkelere gitmesi (Larisa ve Denisa, 2011: 21) nedeniyle son yıllarda turizm sektörü nitelikli personel bulma konusunda sorunlar yaşamaktadır.

Ülkemizde turizm sektöründe çalışan personellerin genel profiline bakıldığında nitelik konusunda beklenen seviyede olmadığı görülmektedir. Turizmle ilgili okullardan mezun olan bireyler çoğunlukla farklı sektörleri tercih etmekte; onların

yerini ise teknik bilgi ve eğitim konusunda çok da yeterli olmayan çalışanlar doldurmaktadır.

Bununla birlikte günümüzde işletmeler farklı kaynaklardan çalışan temin etme yoluna gitmektedir. Böylece farklı kaynaklardan ve ülkelerden çalışanlar sınırlardan bağımsız olarak farklı ülkelerdeki işletmelerde çalışabilmektedir (Bingöl, 1998: 444).

Küreselleşmenin bir sonucu olarak uluslararası göç hareketlerinde bir artış meydana gelmiş ve az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin vatandaşları daha iyi çalışma ve yaşama koşullarına erişebilmek adına gelişmiş ülkelere göç etmişlerdir. 1990'ların sonunda dünyayı etkisi altına alan politik, sosyal ve ekonomik dinamikler uluslararası göçlerin en temel dinamiklerini oluşturmuştur. Bu süreçte Türkiye'nin küresel göç haritasındaki yeri de önemli dönüşümler ve değişimler kaydetmiştir. Emek göçü veren bir konumda iken aynı zamanda emek göçü alan da bir ülke konumuna gelmesi bu değişim ve dönüşümünün en belirgin göstergesidir. Kolay bir vize sisteminin uygulanıyor olması, uluslararası göç hareketliliği bakımından bir geçiş noktası olması, Avrupa Birliği'ne komşu ülke olması, yaygın bir enformel ekonomiye sahip olması yabancıların çalışmak için Türkiye'yi tercih etmeye başlama nedenleridir. Bunun bir sonucu olarak özellikle de 1990'lı yıllar sonrası Türkiye çok farklı sektörlerde çalışan yabancıların yoğun olduğu bir ülke durumuna gelmiştir. Yabancıların yoğun olarak çalıştığı sektörlerin başında da turizm gelmektedir (Ekiz Gökmen, 2018: 140).

Türkiye'de turizm sektöründe yabancı çalışanların tercih edilmesinin çok fazla nedeni mevcuttur. Yerli çalışanların sektörde uzun süre çalışmak istememesi, yabancı dil seviyelerinin beklenen düzeyde olmaması, misafir profiline uygun hizmet çeşitliliği sunma gayesi, artan rekabet koşullarına karşın yabancı çalışanların çok da yüksek ücret beklentilerinin olmaması işverenler penceresinden yabancı çalışanların cazip bulunma nedenleri arasındadır (Polat Üzümcü, 2015: 136). Çalışanlar ise farklı bir ülkede hem çalışıp hem yeni yerler görme imkânı, aldığı mesleki eğitimle aynı doğrultuda olmasa da yeni bir iş deneyimi sağlanabilmesi, ekonomik olarak elde edilen kazançla birikim sağlanabilmesi gibi nedenlerle Türkiye'de çalışmayı tercih etmektedirler (Yılmaz ve Oktay, 2018: 120).

Son yıllarda turizm sektöründe personel havuzu oluşturma ve personel seçmede zorluk yaşanması insan kaynakları yetkililerini yabancı çalışanlara yönlendirmiştir. Yabancı çalışanların yerli çalışanlara göre daha istikrarlı çalışmaları, yabancı dil bilen personel beklentisini karşılayabilir durumda olmaları, yerli çalışanların boş bıraktığı açık pozisyonları doldurmak adına iyi bir alternatif olmaları yabancı personellerin tercih edilme nedenleridir.

Yılmaz ve Arı (2018), tarafından yapılan bir çalışmada Türkiye’de faaliyet gösteren konaklama işletmelerinde yabancı çalıştırmanın bir fırsat mı yoksa bir risk mi olduğu araştırılmıştır. Araştırma kapsamında insan kaynakları yöneticileri ve otel müdürleri ile derinlemesine mülakatlar yapılmış; işgören ve işverenlerin yabancı uyruklulara bakış açısı incelenmiştir. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre işverenlerin yabancı uyruklu çalışanları tercih etmekten kaçındıkları görülmüştür. Bunun nedenleri arasında ilgili bakanlık tarafından uygulanan prosedürün zaman alıcı olması ve mevzuatın zorlayıcılığı belirtilmiştir. Çalışmada işgörenlerin, yabancı uyruklu çalışanları nitelik bakımından daha üstün oldukları için bir risk olarak gördükleri tespit edilmiştir.

Ergün (2012), tarafından yapılan bir çalışmada Türkiye’de turizm sektöründe istihdam edilen yabancı çalışanların profillerinin tanımlanması ve kültürel olarak adaptasyon durumlarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırma bulgularına göre turizm işletmelerindeki yabancı çalışanların henüz eğitim çağında, genç ve beklentisi düşük bireylerden oluştuğu görülmüştür. Çalışmaya göre bireylerin belirgin bir uyum problemi yaşamadıkları ortaya çıkmıştır.

Ekiz Gökmen (2018), tarafından yapılan bir çalışmada ise yabancı personel çalıştırmanın turizm sektörü açısından dünyadaki eğilimlerle benzerlik gösterip göstermediği araştırılmıştır. Araştırma bulgularına göre dünya turizm sektöründe yabancı personel genellikle ucuz ve niteliksiz işgücü olarak algılanırken; Türkiye turizm sektöründe nitelikli işgücü açığının ve emek arzı kısıtının bir sonucu olarak tercih edildiği belirtilmiştir.

Şu bir gerçektir ki, turizm sektörü son yıllarda yabancıların yoğun olarak çalıştırıldığı bir sektör durumuna gelmiştir. Bu çalışma turizm sektöründe son yıllarda yabancı çalışanların daha çok tercih edilme nedenlerinin ve yabancı istihdamına yönelik sorunların ortaya konması açısından önem taşımaktadır. Çalışmada otel işletmelerindeki insan kaynakları yöneticilerinin turizm sektöründeki yabancı istihdamı ile ilgili görüşleri incelenecektir.

1. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE YÖNTEMİ

Bu çalışmada turizm sektörünün yabancı çalışan tercihlerini anlamada çoğulcu ve bütüncül bir bakış açısı sunma potansiyeli sebebiyle nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir.

Çalışmada Antalya ilinde yer alan ve yabancı personel çalıştırdığı bilinen beş yıldızlı otel işletmelerinin insan kaynakları yetkilileri ile mülakat gerçekleştirilmiştir. Yabancı çalıştırdığı bilinen beş yıldızlı bir grup otelin insan kaynakları koordinatörü ile yapılan görüşme sonucunda belirlenen 5 adet insan kaynakları yöneticisi ile görüşmelere başlanmıştır. Daha sonra kartopu örnekleme yöntemiyle görüşme yapılan

kişilerin referanslarından devam edilip, verilerin tekrarlamaya başladığı 15. görüşmenin ardından mülakatlar tamamlanmıştır. Görüşmeler insan kaynakları yöneticilerinin işyeri olan otel işletmelerinde gerçekleştirilmiş, böylece araştırmacı için iş ortamının da gözlemlenmesi sağlanmıştır.

Bu çalışmada yabancı çalışan tercihi ile ilişkili sorular, yazından ve araştırma öncesi istihdam fuarı ve kariyer günü faaliyetleri gibi etkinliklerde insan kaynakları yöneticileri ile yapılan ön görüşmeler sonucunda elde edilen bilgilerden faydalanılarak oluşturulmuştur.

2. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

2.1. Katılımcıların Genel Özellikleri

Bu bölümde; katılımcıların cinsiyet, yaş, öğrenim seviyesi, turizm sektöründeki deneyim süresi, yıllık çalışma süresi ve turizmden mezun olup olmama gibi özellikleri incelenecektir.

Tablo 1. Katılımcılara Ait Bazı Genel Bilgiler

Kod	Yaş	Cinsiyet	Eğitim Durumu	İşteki Pozisyonu	Yıllık Çalışma Süresi	Turizm Sektöründe Çalışma Süresi	İşi ile İlgili Bir Okuldan Mezun Olup Olmama
İK1	47	Erkek	Lisans	İK Direktörü	Yıl Boyu	15 yıldan fazla	Hayır
İK2	56	Erkek	Lise	İK Müdürü	Yıl Boyu	15 yıldan fazla	Hayır
İK3	53	Erkek	Lisans	İK Müdürü	Yıl Boyu	15 yıldan fazla	Evet
İK4	34	Erkek	Ön lisans	İK Müdür Yrd.	Yıl Boyu	11-15 yıl arası	Evet
İK5	42	Kadın	Lisans	İK Müdürü	Yıl boyu	15 yıldan fazla	Evet
İK6	62	Erkek	Y.Lisans	İK Müdürü	Yıl boyu	15 yıldan fazla	Hayır
İK7	47	Erkek	Y.Lisans	İK Müdürü	Yıl boyu	15 yıldan fazla	Hayır
İK8	28	Kadın	Önlisans	İK Şefi	Yıl boyu	6-10 yıl arası	Evet
İK9	25	Kadın	Lisans	İK Müdür V.	Yıl boyu	1-5 yıl arası	Evet
İK10	40	Erkek	Y. Lisans	İK Müdürü	Yıl boyu	1-5 yıl arası	Hayır
İK11	48	Erkek	Lise	İK Müdürü	Yıl boyu	15 yıldan fazla	Hayır
İK12	38	Erkek	Lisans	İK Müdürü	Yıl boyu	15 yıldan fazla	Hayır
İK13	27	Kadın	Önlisans	İK Müdür Yrd.	Yıl boyu	6-10 yıl arası	Hayır
İK14	30	Erkek	Lisans	İK Müdür Yrd.	Yıl boyu	6-10 yıl arası	Hayır
İK15	50	Erkek	Lisans	İK Müdürü	Yıl boyu	15 yıldan fazla	Evet

Araştırmaya katılan insan kaynakları yetkililerinin yaşları 25 ile 62 arasında değişmektedir. Katılımcıların büyük bir kısmı erkektir. İnsan kaynakları yöneticilerinin büyük çoğunluğunun eğitim düzeyi yüksektir. Ancak katılımcıların önemli bir bölümünün turizm dışında bir okuldan mezun olduğu görülmektedir. Çalıştıkları pozisyonlara bakılacak olursa ise; 1 tanesinin İnsan Kaynakları Direktörü, 10 tanesinin İnsan Kaynakları Müdürü, 3 tanesinin İnsan Kaynakları Müdürü Yardımcısı, 1 tanesinin İnsan Kaynakları Şefi olduğu görülmektedir. Araştırmaya katılan insan kaynakları yetkililerinin tamamı “yıl boyu” çalışmaktadır. Turizm sektöründe çalışma sürelerine bakıldığında ise insan kaynakları yöneticilerinin büyük çoğunluğu 10 yıldan uzun bir süredir turizmde çalışmaktadır.

2.2. İnsan Kaynakları Yöneticilerinin Turizm Sektöründe Yabancı İstihdamı İle İlgili Görüşleri

-Turizm Sektöründe Son Yıllarda Yabancı Personel Tercih Etme Nedenlerine İlişkin Bulgular

Ülkemizde son yıllarda turizm sektöründe yabancılar yoğun olarak çalıştırılmaktadır. Yapılan mülakatlar neticesinde gerek sektörün beklentilerini karşılayacak nitelikte ve motivasyonda yerli çalışan bulunamaması gerekse yabancı çalışanların nitelikli ve ucuz personel olarak görülüyor olması yabancılara olan yönelmeyi arttırdığı görülmüştür. Konu ile ilgili seçilmiş bazı mülakatlar aşağıdaki gibidir;

“Turizmde son yıllarda yabancı çalışanların istihdamında artış olmasının en büyük nedenlerinden biri tesislerin sezonluk yani geçici iş imkânı sunması ve yerli çalışanların sürekli iş istiyor olmalarıdır. Bunun yanı sıra yerli çalışanlarda en büyük eksikliklerden birisi de yabancı dil sorundur. Kalifiye çalışan bulamayan tesisler dışarıya yöneliyor. Bir de yerli çalışanlarda işi bırakma eğilimi çok fazla. Yabancılarda ise durum şöyle: Çalışma izin belgesi yalnızca o işletme için alınıyor ve işletme bu nedenle yabancı çalışanın işi bırakma riskinden kendini kurtarmış oluyor. Yani bizim için yabancı çalışan sezon sonuna kadar garanti çalışan.” (İK1).

“Turizm sektöründe şu anda yerli çalışan bulamayıp personel sayımızı dışarıdan tamamlıyorsak bunun en büyük nedeni eğitim sistemizdir diyebilirim. Eğitim sistemimizde yetişen bir birey maalesef turizm eğitimi almış olsa da yabancı dil konusunda eksik kalıyor. Bazı departmanlarda çalışacak eğitimli yerli çalışan bulamıyoruz. Örneğin misafir ilişkileri, animasyon gibi...” (İK12).

“Turizmde yabancı çalışana tercih ediyor olmamızın en önemli nedeni nitelikli personel ihtiyacımızı karşılayamama durumumuzdur. Yabancı çalışanın hem daha verimli çalıştığını hem de daha kalifiye olduğunu düşünüyor ve görüyoruz. Dil bilen,

dans edebilen bir yerli çalışan turizmde çalışmayı tercih etmiyor. Animasyon- eğlence hizmetleri sektöründe yerli çalışan bulmak çok zor. Yurt dışından gelen yabancı çalışanlar bu işin eğitimin almamış olsalar bile eğitim sistemleri gereği dans, piyano çalma, yetkinliğine sahip oluyorlar e müziğe de yatkınlıkları oluyor. Mesleği doktor, avukat, öğretmen olanlar bile gelip burada eğlence hizmetlerinde çalışabiliyor. Tabi ki en önemlisi kendi dilleri yanında birkaç yabancı dil biliyor olmaları.” (İK5).

“Geçmiş yıllarda sektörde yabancı personel tercih edilmesinin nedeni daha kaliteli hizmet sunak ve misafirlere kendi kültürlerinden onları anlayan birilerinin hizmet vermesini sağlamaktı. Ancak şu an durum biraz değişti. Ücret politikaları ve yerli çalışanların istikrarlı çalışmamaları yani personel bulamıyor olmamızdır.”. (İK3).

“En büyük nedenimiz turizm çalışanlarının yabancı dil sorunlarıdır. Misafirlerimiz kendi lisanından konuşabilen, kendisi ile sohbet edebilen, kendisini anlayabilen personel görmek istemektedir.” (İK2).

-Turizm Sektöründe Yabancı Personel Temininde İzlenen Yollara İlişkin Bulgular

İşletmelerin yabancı personel temininde birden fazla yol izlediği görülmektedir. Yurt dışında ortaklığı bulunan bazı işletmeler oradaki ortaklarından destek alarak yabancı personel temin etmektedirler. Bazı işletmeler ise özel istihdam büroları aracılığıyla personel temini sağlamaktadır. Uzun yıllardır yabancı personel bulunduran işletmeler ise kendi çalışanlarının yakınlarından ve tanıdıklarından seçim yapma yolunu tercih etmektedirler. Bazı işletmeler ise doğrudan kendileri yurt dışına yetkilerini göndererek adaylarla mülakatlar yapmakta ve çalışacakları personelleri belirlemektedir. Konu ile ilgili görüşmelerden bazı örnekler şu şekildedir:

“Kendimiz bizzat yurtdışına giderek çalışanlarımızı belirliyoruz. İstihdam belgesine sahip aracı firmalar bize özgeçmişleri iletiyor. Bunların arasından uygun bulduklarımızla yüz yüze görüşmeler yapıyoruz ve onayladıklarımız için çalışma izin belgesine başvuruda bulunuyoruz.” (İK2).

“Bizim mevcut yabancı çalışanlarımız var. Yıllardır onlarla birlikte çalışıyoruz. Yabancı personel ihtiyacımız olduğu zaman onların yakınları ya da tanıdıkları arasından seçim yapıyoruz. En son seçenek olarak ise aracı firmalardan destek alıyoruz.” (İK4).

“Genellikle özel istihdam bürolarından destek alıyoruz. Ancak tüm departmanlar için aynı yolu izlemiyoruz. Kırgızistan, Tacikistan gibi ülkelerden gelen (servis, kat) yabancı çalışanları özel istihdam büroları aracılığı ile temin ediyoruz.

Animasyon-eğlence hizmetleri departmanı için ise (Ukrayna, Balerus, Gürcistan, Rusya, Hollanda) eski yabancı çalışanlarımızın yakınlarından seçim yapıyoruz.” (İK5).

-Çalışma Kültürü Bakımından Yabancı Personel ile Yerli Personelin Kıyaslanmasına İlişkin Bulgular

Sunduğu hizmet çeşitliliğinden dolayı turizm sektörü personel çeşitliliğini de bünyesinde barındıran bir sektördür. Bazı kültürel etkilerden dolayı belli departmanlarda (animasyon-eğlence hizmetleri, spa vb.) çalışacak yerli personel bulmakta zorlanılmaktadır. Oysaki yabancılar yerli personelin çalışmaktan imtina ettiği bu departmanlarda çalışmaya daha istekli bulunmaktadırlar. Kimi zamanda aynı pozisyonda görev yapan yerli ve yabancı personel arasında verimlilik farklılığı da olabilmektedir. Konu ile ilgili seçilmiş bazı mülakatlar aşağıdaki gibidir;

“Yabancı çalışanın daha verimli olduğunu söyleyebilirim. Kadrosu ne olursa olsun yerli çalışanlar mesai saatlerinde çok gerekli olmasa da izin alma eğiliminde olabiliyor. Yabancı çalışanlar ise izin alacak bir gerekçe bulabilecek durumda olmadıklarından belki (Türkiye’de aileleri ve çevreleri olmadığı için) böyle bir eğilim göstermiyorlar.” (İK15).

“Çalışma kültürü bakımında yerli ve yabancı olarak ayırmak bana göre çok doğru olmaz. Ben işini hakkıyla yapmayı ve verimli olmayı kişinin yapısı ile bağdaştırmayı daha doğru buluyorum.” (İK14).

“Aslında ülkeden ülkeye olumlu ve olumsuz yönleri değişebiliyor kişilerin. Mesela Kırgız çalışanlar çok saygılıdır, Ukraynalı çalışanlar haklarını çok iyi arar, yerli çalışanlar ise çok misafirperverdir.” (İK13).

“Yabancı çalışanlar işlerini çok sahipleniyorlar. Çünkü çalışma izin belgeleri yalnızca bizim işletmemiz için alınıyor. Bundan dolayı iş değiştirme lüksleri yok.” (İK9).

-İnsan Kaynakları Yöneticilerinin Turizm Sektöründe Yerli İstihdamı Teşvik Etmek Konusundaki Beklentilerine İlişkin Bulgular

Yapılan görüşmeler neticesinde turizm sektöründe çalışacak personel bulmakta bir hayli zorluk yaşandığı ve nitelikli personel açığının giderilememiş olduğu görülmektedir. Bu nedenle sektörde son yıllarda dışa açılma ve yabancı çalışanları tercih etme eğilimi artmıştır. Turizm sektöründe yerli istihdamını teşvik etmek konusunda kaynakları yetkililerinin sektör temsilcileri, ilgili bakanlıklar, ilgili kamu kurumlarından (İŞKUR vb. gibi) beklentileri aşağıdaki gibidir:

“Öncelikle yerli çalışanlarda dil sorunu giderilmelidir. Ancak bunun olabilmesi için eğitim sistemimizin güncellenmesi gerekmektedir. Gramere dayalı bir dil eğitimi değil konuşabilmeye dayalı bir dil eğitimi olmalıdır.” (İK11).

“Ucuz işgücü sayılabilecek yabancı çalışanların ülkeye girmesi konusunda kota getirilmeli. Turizm liselerinde ve fakültelerinde okuyan son sınıf öğrencileri işletmelere yönlendirilmeli ve eğitimlerini işbaşında tamamlamaları sağlanmalı. ” (İK10).

□ “Mevsimsellik etkisinden dolayı çalışmadıkları 4 aylık süreçte personellere devlet tarafından destek verilmeli. Turizm çalışanlarının sektörden uzaklaşması böylece engellenmeli. Dil eğitimi revize edilmeli. Personel sirkülasyonu engellenmeli” (İK9).

“İşverenlere verilen teşviklerin yabancı ya da yerli çalışanlara uygulanması konusunda farklılıklar olmalı. Yerli çalışanın tercih edilmesini sağlayıcı teşviklere yer verilmeli. Yabancı çalışan ihtiyaç mı değil mi? Sorusu sorulmalı. Sektörü ilgilendiren konularda alınan kararlar sezon sonunda alınmalı. Böylece planlamaların sağlıklı yapılması sağlanabilir” (İK9).

SONUÇ

Turizm sektörü ülke ekonomilerinin gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Turizm insan unsurunun ön planda olduğu bir sektördür. Günümüzde işletmeler farklı kaynaklardan çalışan temin etme yoluna gitmekte ve böylece farklı ülkelerden çalışanlar sınırlardan bağımsız olarak farklı ülkelerdeki işletmelerde çalışabilmektedir. Yabancı çalışanların yoğun olduğu sektörlerin başında da turizm sektörü gelmektedir. Türkiye’de de özellikle son yıllarda turizm sektöründe yabancılar çok fazla tercih edilmektedir.

Otel işletmelerindeki insan kaynakları yöneticilerinin yabancı istihdamına yönelik görüşlerini inceleyen araştırmanın neticesinde; turizm sektöründe yabancı tercih edilmesinin en önemli nedenlerinden birinin nitelikli personel bulma zorluğu olduğu görülmektedir. Araştırmaya katılan insan kaynakları yetkililerine göre yabancı çalışanlar hem daha kalifiye özelliklere sahiptirler hem de daha verimli çalışmaktadırlar. Yabancı dil bilme, dans edebilme gibi sektörün ihtiyaç duyduğu kalifiye özelliklere sahip olan yerli çalışanlar ise başka sektörleri tercih etmektedir. Özellikle bazı departmanlarda yerli çalışan bulmakta oldukça zorlanılmaktadır. İnsan kaynakları yetkililerinin nitelikli personel eksikliği hususunda dikkat çektikleri başka bir husus ise yabancı dil eksikliğidir. Yerli çalışanlar turizm eğitimi almış olsalar bile yabancı dil pratiğini tam olarak tamamlayamamaktadırlar.

Araştırmadan elde edilen başka bir sonuca göre işletmeler yabancı personel temininde birkaç farklı yol izlemektedir. İnsan kaynakları yetkilileri bizzat giderek adaylarla yüz yüze görüşmeler yapabilmekte, işletmede çalışan mevcut yabancı çalışanların önerisi ve desteğiyle yabancı personel adaylarına ulaşabilmekte ve özel istihdam büroları aracılığıyla yabancı personel temini edebilmektedirler.

Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre çalışma kültürü bakımından yerli çalışanlar ile yabancı çalışanlar arasında bazı farklılık bulunmaktadır. Verimlilik açısından yabancı çalışanlardan daha iyi sonuç alınmaktadır. Yerli çalışanlarda mesai saatlerinde izin alma eğilimi bulunurken; yabancılar belki de izin alacak gerekçe bulamamalarından dolayı (Türkiye’de aileleri ve çevreleri olmadığı için) verimli çalışmaktadırlar.

Araştırma bulgularına göre insan kaynakları yöneticilerinin turizm sektöründe yerli istihdamı teşvik etmek için sektör temsilcileri, ilgili bakanlıklar ve ilgili kamu kurumlarından (İŞKUR vb. gibi) beklentileri göz önünde bulundurulduğunda yapılması gerekenler şu şekilde sıralanabilir. Öncelikle turizm ile ilgili eğitim sisteminin revize edilerek pratiğe dayalı dil eğitime geçilmesi gerekir. Ucuz işgücü olarak görülen yabancıların ülkeye girişi konusunda kota uygulaması getirilmelidir. Turizm liselerinde ve ilgili fakültelerde okuyan öğrencilerin son sınıfa geldiklerinde turizm işletmelerine yönlendirilmesi ve işbaşında eğitim alması gerekmektedir. Mevsimsellik etkinin bir sonucu olarak yılın yaklaşık dört ayını çalışmadan geçiren turizm çalışanlarının devlet tarafından desteklenmesi önemlidir. İşverenlere sunulan teşvikler, yerli çalışanların sektör tarafından tercih edilmesi yönünde revize edilmelidir. Yabancı çalışana ne oranda ihtiyaç duyulduğunun tespit edilmesi ve bu oranda yabancı çalıştırılması yönünde düzenlemeler yapılması da önem arz etmektedir.

5. KAYNAKÇA

- BİNGÖL, D. (1998). *İnsan Kaynakları Yönetimi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- GÜZEL, N. G. (2006). “Yüksek Öğretimde Turizm Eğitimi ve Hizmet Kalitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- EHTİYAR, R. ve ÜNGÖREN, E. (2008). “Turizm Eğitimi Alan Öğrencilerin Umut-suzluk ve Kaygı Seviyeleri ile Eğitime Yönelik Tutumları Arasındaki İlişkinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(4): 159-181.
- EKİZ GÖKMEN, Ç. (2018). “Turizm Sektöründe Yabancı Emeği: Nitelikli Emek Mi? Ucuz Emek mi?” *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 1:139-165.
- ERGÜN, Ö.(2012). “Türk Turizm Sektöründe Yabancı İşgören Profili ve Sosyo-Kültürel Uyum Durumları Üzerine Bir Araştırma”. *Çalışma İlişkileri Dergisi*, 3(1): 131-147.
- LARISA, D. ve DENISA, C. (2011). “The Influence of Brain Drain Phenomenon on Tourism Sector” *International Journal of Economic Practices and Theories*, 1 (1): 20-27.
- POLAT ÜZÜMCÜ, T. (2015) “Otel Yöneticilerinin Turizm Eğitimine Yönelik Algıları: Kocaeli İli Otel Yöneticileri Üzerine Bir Araştırma”. *KOSBED*, 30: 123-150.
- TÜTÜNCÜ, Ö. ve DEMİR, M. (2002). *Konaklama İşletmelerinde İnsan kaynakları Yönetimi ve İşgücü Hareketlerinin Analizi*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- YILMAZ, T. ve ARI, B.(2018). “Yabancı İstihdamı Bir Fırsat Mı Yoksa Risk Mi? Türkiye’de Faaliyet Gösteren Konaklama İşletmelerinde Bir Alan Araştırması”. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 10(2): 131-147.
- YILMAZ, Ş. ve OKTAY, K.(2018). “Türkiye’de Seyahat Sektöründe İstihdam Edilen Yabancı Personel Üzerine Bir Araştırma”. *Turist Rehberliği Dergisi*, 1(2): 105-123.

ÖĞRENEN ÖRGÜT ANLAYIŞININ ÖRGÜTSEL USTALIK ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE ENTELEKTÜEL SERMAYENİN ARACI ROLÜ: HİZMET VE ÜRETİM SEKTÖRÜ KARŞILAŞTIRMASI

Dr. Öğretim Üyesi Mehmet SAĞLAM
İstanbul Ticaret Üniversitesi

Doç. Dr. N. Öykü İYİĞÜN
İstanbul Ticaret Üniversitesi

ÖZET: Bu çalışmada hizmet ve üretim sektörü için öğrenen örgüt anlayışının entelektüel sermaye ve örgütsel ustalık düzeyi üzerindeki etkisi ve öğrenen örgüt anlayışının örgütsel ustalık düzeyi üzerindeki etkisinde entelektüel sermayenin aracı rolünün ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Çalışma hizmet ve üretim sektörü yöneticileri üzerinde gerçekleştirilmiştir. Örneklem yöntemi olarak kartopu örneklem kullanılmış, veri toplama aracı olarak online anket formu oluşturulmuştur. Oluşturulan anket formu linki LinkedIn sosyal medya platformu üzerinden ulaşılabilen sektör yöneticilerine yönlendirilmiştir. Örneklemde 378 hizmet, 324 üretim sektörü katılımcısı yer almıştır. Veri analizinde SPSS 21, AMOS 20 ve PROCESS 3.1 programları kullanılmıştır. Tanımlayıcı istatistikler, açıklayıcı faktör analizi, korelasyon analizi ve güvenilirlik değeri için SPSS, doğrulayıcı faktör analizi ve geçerlilik testleri için AMOS, değişkenler arası etki derecelerinin ve aracı rollerin incelenmesi için PROCESS programlarından yararlanılmıştır. Aracı roller incelendiğinde, öğrenen örgüt anlayışının örgütsel ustalık düzeyi üzerindeki etkisinde entelektüel sermayenin kısmi aracı role sahip olduğu ve üretim sektöründe etki değerlerinin daha fazla olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Öğrenen Organizasyon, Entelektüel Sermaye, Örgütsel Ustalık, Aracı Rol, Hizmet ve Üretim Sektörü

The Mediator Role of Intellectual Capital in the Effect of Learning Organization on Organizational Ambidexterity: Comparison of Service and Production Sector

ABSTRACT.: In this study, it is aimed to reveal the effect of learning organization on intellectual capital and organizational ambidexterity for the

service and production sector and the mediating role of intellectual capital in the impact of learning organization on organizational ambidexterity. The study was conducted on service and production managers. Snowball sampling was used as sampling method and online survey form was created as data collection tool. The questionnaire link was directed to the sector managers who can be reached via LinkedIn social media platform. The sample included 378 service and 324 production sector participants. SPSS 21, AMOS 20 and PROCESS 3.1 programs were used for data analysis. SPSS for descriptive statistics, exploratory factor analysis, correlation analysis and reliability values, AMOS for confirmatory factor analysis and validity tests, PROCESS programs were used to examine inter-variable effect levels and mediatory roles. When the mediatory roles are examined, it is concluded that intellectual capital has a partial mediator role in the influence of learning organization on organizational ambidexterity and that the influence values are higher in the production sector.

Keywords: Learning Organization, Intellectual Capital, Organizational Ambidexterity, Mediator Role, Service and Production Sector

GİRİŞ

İletişim teknolojileri ve internette yaşanan gelişmelerin etkisiyle işletmeler için bilgiye erişim olanakları artmış, çeşitli fırsatlar öne çıkmıştır. Gelişmeleri yakından takip etmek ve değişimi yakalamak için işletmelerin sürekli öğrenen örgüt konumunda olmaları rekabet açısından ve başarının sağlanması ve sürdürülebilirliği açısından önemlidir.

Yaşanan çağın getirdiği gereksinimleri karşılamak amacıyla birçok firma, yeni ürün ve hizmetlerin yaratılması, ürün ve hizmetlerin kalitesinin artırılması için yenilikçi firma olmaya çalışmakta ve organizasyon yapısını geliştirmeye ve değiştirmeye ihtiyaç duymaktadır (Khalili vd., 2013; Riani, 2013). Bu süreçte, gereksinimleri karşılayabilecek örgüt yapısının oluşumunda öğrenen örgüt anlayışının ve sahip olunan entelektüel sermayenin katkısı son derece önemli olmaktadır.

Sürekli öğrenmeyi amaç edinmiş organizasyonlar, mevcut durumlarını koruma ve yenilikleri takip etme hedefleriyle örgütsel ustalık düzeylerini dengelemeye çalışacaklardır. Çalışanlarına öğrenen örgüt ortamını hazırlayan ve edindiği bilgiyi paylaşan organizasyonlar, entelektüel sermaye yapılarını güçlendirecek, güçlü entelektüel sermaye de çalışanların ve örgütün sahip olduğu yetkin bilgi ve öğrenme yapısıyla örgütsel ustalığa ulaşmada kolaylık sağlayacaktır.

Literatürdeki bilgiler ışığında bu çalışmada, organizasyonlarda öğrenen örgüt anlayışının örgütsel ustalık üzerindeki etkisinde entelektüel sermayenin aracı

rolünün incelenmesi ile öğrenen örgüt anlayışının ve entelektüel sermayenin örgütsel uсталık üzerindeki etkisi araştırılmaya çalışılmıştır. Modelde yer alan değişkenler arasında doğrudan, dolaylı ve toplam etkiler hizmet ve üretim sektörü katılımcıları için ayrı ayrı ölçülmüş, sonuçlar yorumlanmıştır.

1. ÖĞRENEN ÖRGÜT KAVRAM VE KAPSAMI

Bilginin artan önemi ve yeni fikirler ortaya çıkarabilmenin önem kazanmasıyla birlikte işletmelerin başarıya ulaşması için ileri sürülen yönetim uygulamalarından bir tanesi öğrenen örgüt anlayışıdır. Öğrenen örgüt, çalışanların çevresi, deneyimleri ve araştırma çabalarıyla bilgiye erişme ve yeni fikirler üretmeye yönelik örgüt yapısının oluşturulmasını ifade etmektedir. Öğrenen örgütlerin, bilgiyi yaratarak, erişim sağlayarak, organizasyona aktararak işletmelerin davranış ve yönetim yapılarını değiştiren uygulama olduğu kabul edilmektedir (Garvin, 1993:80). Öğrenen örgüt kavramı Peter Senge (1990) tarafından literatüre kazandırılmış ve öğrenme disiplinleriyle birlikte ele alınarak şekillendirilmiştir.

Literatür incelendiğinde, öğrenen örgüt anlayışına sahip firmalarda, pazardaki olayların ve eğilimlerin belirlenme şansının arttığı, daha esnek yapıya sahip oldukları, karşılaşılan zorluklara daha hızlı yanıt verdikleri belirlenmiştir (Jiménez ve Sanz-Valle, 2011). Bu tür organizasyonlar geleceği öngörmeye ve değişime uyum sağlamaya yardımcıdır. Yapılan araştırmalarda öğrenen örgütlerin firma gelişimine de olumlu katkılar sağladığı sonucuna ulaşılmıştır (Hansen ve Hamilton, 2011).

Organizasyonların öğrenen örgüte dönüşmesinde sürekli öğrenme, takım halinde öğrenme, diyalog ve araştırma, güçlendirilmiş çalışanlar, paylaşımcı sistemler, sistemlerarası bağlantı ve destekleyici liderlikten oluşan yedi alt boyutun gerçekleşmesiyle mümkün olacağı belirtilmektedir (Watkins ve Marsick, 1996:4).

2. ENTELEKTÜEL SERMAYE KAVRAM VE KAPSAMI

Entelektüel sermaye kavramı en kısa tanımıyla, organizasyonların rekabette üstünlük sağlayacak bilgiye sahip olması olarak ifade edilmektedir (Subramaniam ve Youndt, 2005:451) ve ilk olarak Galbraith (1969) tarafından literatüre kazandırılmıştır (Pena, 2002:180).

Entelektüel sermayenin, işletmenin fikir olarak zengin olduğu, gelecek başarısını etkileyecek yenilikçi yetenek ve yetkinliklere sahip olunan yapıyı teşkil ettiği belirtilmektedir (Sharabati vd., 2010:107). Bilginin artan önemi ve bilgi toplumuna geçişin etkisiyle birlikte entelektüel sermaye işletmeler için önemli bir

rekabet unsuru haline gelmiştir. Entelektüel sermayesi güçlü şirketlerin uzun dönemli başarıyı sürdürme açısından önemli avantaja sahip olduğu söylenebilir.

Entelektüel sermaye insan sermayesi, yapısal sermaye ve müşteri sermayesi olmak üzere üç alt boyuttan oluşmaktadır (Bontis, 1999:3-5). İnsan sermayesi örgütün sahip olduğu çalışan sermayesinin bilgi, beceri, yetenek ve gelişime açıklık gibi yetkinliklerini ifade ederken, yapısal sermaye, kurumun sahip olduğu yapısal zenginlikleri, müşteri sermayesi ise ilişkisel düzeyde müşterilerle yürütülen ilişkisinin ortaya çıkardığı sermayesi ifade etmektedir.

3. ÖRGÜTSEL USTALIK KAVRAMI VE KAPSAMI

İngilizce “ambidexterity” kavramının Türkçe karşılığı olarak kullanılan ustalık kavramı, iki elin aynı anda eşit beceriyle kullanılabilme becerisine sahip bireyler için kullanılmaktadır. İnsan özelliği olarak ifade edilen ustalık, örgüt ve yönetim alanında ilk kez Robert Duncan tarafından 1976 yılında yayınlanan makalesinde ele alınmıştır (Lubatkin vd., 2006; O'Reilly ve Tushman, 2008).

Ustalık kavramının örgütsel anlamda kullanımı ifade eden örgütsel ustalık ise, bir örgütün, organizasyonun, eş zamanlı şekilde hem var olan yeteneklerini kullanma, hem de yeni fırsatlardan yararlanma becerisi olarak tanımlanmaktadır (O'Reilly ve Tushman, 2004:80). Dolayısıyla örgütsel ustalık, mevcut durumun korunması ve mevcut yeteneklerden faydalanmayı ifade eden yararlanma stratejisi ile, yeni fırsatlardan yararlanma, yeni fırsatlar, yenilikler arama gibi ileriye dönüş faaliyetleri içeren araştırmacı strateji olmak üzere iki alt boyutta ele alınmaktadır.

Yararlanma stratejisinde amaç, mevcut teknolojilerin uyarlanması, kullanılması ve mevcut müşterilerin ihtiyaçları karşılanarak çevresel şartlara tepki vermek iken, (Lubatkin vd., 2006: 648). araştırmacı stratejide amaç, bilginin araştırılması, örtük bilginin kullanılması, yeni teknolojilerin araştırılması, yeni pazarlama yöntemlerinin geliştirilmesi, çeşitlilik aranması, araştırmanın devamlılığının sağlanması, yeniliklerin takip edilmesi, risk alınması ve esnek davranılması gibi unsurlardır (He ve Wong, 2004; Akdoğan ve Cingöz, 2010).

Yararlanıcı ve araştırmacı stratejilerin ilişkisini inceleyen ve bu iki strateji arasında örgütün kaynaklarının dağılımında ortaya çıkabilecek sorunları inceleyen March (1991), her iki strateji açısından örgütün dengeli davranması gerektiğini savunmuştur (March, 1991). Yapılan araştırmalar da yararlanıcı ve araştırmacı stratejilerin birbirinden çok farklı yapı, süreç, kültür ve yetenek gerektirdiği üzerinde durmakta ve her iki strateji arasında denge kurmanın zor olduğu üzerinde durmaktadır (O'Reilly ve Tushman, 2004:80).

4.ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

4.1. Araştırma Amaç ve Önemi

Bu çalışmada öğrenen örgüt anlayışının örgütsel ustalık üzerindeki etkisinde entelektüel sermayenin aracı rolünün hizmet ve üretim sektörü açısından ayrı ayrı incelenmesi amaçlanmıştır. Öğrenen örgüt anlayışının entelektüel sermaye ve örgütsel ustalık düzeyi üzerindeki etkisinin ve entelektüel sermayenin örgütsel ustalık düzeyi üzerindeki etkisinin her iki sektör açısından incelenmesi ve karşılaştırılması çalışmanın alt amacıdır.

Çalışmanın hizmet ve üretim sektörü katılımcıları üzerinde gerçekleştirilmesi ve sonuçların ayrı ayrı değerlendirilmesi her iki sektör açısından örgütsel ustalık düzeylerinde hangi faktörlerin önemli ve etkili olduğunun karşılaştırılabilir olması çalışmanın önemini ortaya koymaktadır. Bu çalışmada hem hizmet hem de üretim sektörü için çalışma sonuçlarının değerlendirilmesinin ve farklılıkların ortaya konulmasının literatüre, firma yöneticilerine ve araştırmacılara katkısı açısından önemli olacağı düşünülmektedir.

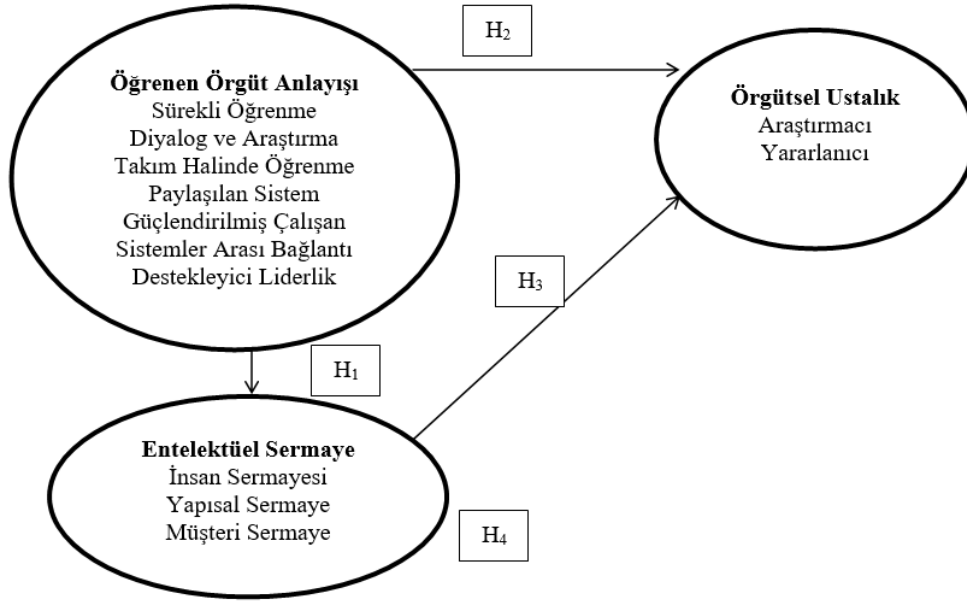
4.2. Anakütle ve Örneklem

Araştırmanın anakütlesini hizmet ve üretim sektörlerinde faaliyet gösteren organizasyonların yöneticileri oluşturmaktadır. Anakütlenin tümüne ulaşmak zor olduğundan tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden kartopu örnekleme kullanılarak veri toplanmaya çalışılmıştır. Kartopu örnekleme tercih edilmesinin nedeni, sosyal medya platformu LinkedIn üzerinden hizmet ya da üretim sektöründe çalışan yöneticilere profillerinden ulaşılmış ve diğer tanıdıklara oluşturulan anket linkini paylaşmaları istenmiştir.

4.3. Veri Toplama Araç ve Yöntemi

Veri toplama aracı olarak online oluşturulan anket formu kullanılmıştır. Google Forms üzerinden oluşturulan anket formunda kurum bilgilerine yönelik ifadelerin yer aldığı, demografik özelliklerin yer aldığı ve ölçek ifadelerinin yer aldığı bölüm olmak üzere üç bölüm oluşturulmuştur. Anketlerin katılımcılara yönlendirilme sürecinde LinkedIn sosyal medya platformu kullanılmıştır.

4.4. Önerilen Araştırma Modeli

4.5. Araştırma Hipotezleri

Literatürden elde edilen bilgiler dahilinde ve araştırma amacına göre aşağıda yer alan hipotezler oluşturulmuştur.

H₁:Öğrenen örgüt anlayışının entelektüel sermaye üzerinde pozitif yönde etkisi vardır.

H₂:Öğrenen örgüt anlayışının örgütsel ustalık üzerinde pozitif yönde etkisi vardır.

H₃: Entelektüel sermayenin örgütsel ustalık üzerinde pozitif yönde etkisi vardır.

H₄:Öğrenen örgüt anlayışının örgütsel ustalık üzerindeki etkisinde entelektüel sermayenin aracı rolü vardır.

4.6. Elde Edilen Verilerin Analizi

Verilerin analizinde SPSS 21, AMOS 21 ve PROCESS 3.1 istatistik paket programları kullanılmıştır. Elde edilen verilerin analizinde tanımlayıcı istatistikler

için frekans analizi, ölçek faktör yapılarının doğrulanması için doğrulayıcı faktör analizi, geçerliliğin belirlenmesi için birleşim ve ayrışım (diskriminant) geçerliliği, araştırma hipotezlerinin test edilmesi ve aracı rolleri belirlemek için regersyon temelli aracı etki, Sobel testi ve bootstrap güven aralıkları değerleri kullanılmıştır.

4.7. Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Ölçek faktör yapılarının belirlenmesi ve oluşan faktör yapılarının çalışma örnekleminde de geçerli olup olmadığı ve geçerlilik değerlerinin belirlenmesi amacıyla doğrulayıcı faktör analizi kullanılmıştır. Doğrulayıcı faktör analizi yapılması nedeni, oluşan faktör yapılarının ölçüm modelinde doğrulanması gerekliliğidir. Doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarının anlamlığının değerlendirilmesinde belli uyum indeksi değerleri kullanılmaktadır.

Araştırmada kullanılan ölçeklerin orijinal formlarında birden fazla boyuta sahip ölçeklerin faktör yapılarının belirlenmesinde birinci düzey doğrulayıcı faktör analizi kullanılırken, ölçek yapılarının tek faktör yapıda elde edilmesi amaçlandığında ikinci düzey doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilmektedir. Çalışmada yer alan öğrenen örgüt anlayışı, örgütsel uсталık ve entelektüel sermaye ölçekleri tek boyut olarak kullanılması amaçlandığından bu çalışmada ikinci düzey doğrulayıcı faktör analizi kullanılmıştır.

Uyum indeksi değerlerinin incelenmesinde literatürde genellikle X^2/df , GFI, AGFI, CFI, RMSEA gibi değerler kullanılmaktadır. Bu değerlerin hangi aralıkta yer alması gerektiği ve değerlerin nasıl yorumlanacağı aşağıda yer alan Tablo 1’de gösterilmiştir (Jöreskog ve Sörbom, 1984; Meydan ve Şeşen, 2011). Değerlerin ilgili aralıklarda olmaması durumunda hata terimleri arası kovaryans değerlerine bakılarak uyum değerlerinin ilgili aralıklara gelmesi sağlanmaktadır.

Tablo 1. Uyum İndeksleri Değerlendirme Aralıkları

Uyum Derecesi	X^2/df	GFI	AGFI	CFI	RMSEA
İyi	≤ 3	$\geq 0,90$	$\geq 0,90$	$\geq 0,97$	$\leq 0,05$
Kabul Edilebilir	$\leq 4-5$	0,89-0,85	0,89-0,80	$\geq 0,95$	0,06-0,08

Tablo 2. Öğrenen Örgüt Ölçek Boyutları İkinci Düzey DFA Uyum İndeksi Değerleri

Değişkenler	X ² /df	GFI	AGFI	CFI	RMSEA
Öğrenen Örgüt Boyutları	3,78	0,85	0,88	0,96	0,06
Uyum Derecesi	X ² /df	GFI	AGFI	CFI	RMSEA
İyi	≤3	≥0,90	≥ 0,90	≥0,97	≤0,05
Kabul Edilebilir	≤4-5	0,89-0,85	0,89-0,80	≥0,95	0,06-0,08

Tablo 3. Entelektüel Sermaye Ölçek Boyutları İkinci Düzey DFA Uyum İndeksi Değerleri

Değişkenler	X ² /df	GFI	AGFI	CFI	RMSEA
Entelektüel Sermaye Boyutları	3,21	0,90	0,86	0,96	0,07
Uyum Derecesi	X ² /df	GFI	AGFI	CFI	RMSEA
İyi	≤3	≥0,90	≥ 0,90	≥0,97	≤0,05
Kabul Edilebilir	≤4-5	0,89-0,85	0,89-0,80	≥0,95	0,06-0,08

Tablo 4. Örgütsel Uсталık Ölçek Boyutları İkinci Düzey DFA Uyum İndeksi Değerleri

Değişkenler	X ² /df	GFI	AGFI	CFI	RMSEA
Örgütsel Uсталık Boyutları	2,86	0,91	0,90	0,97	0,06
Uyum Derecesi	X ² /df	GFI	AGFI	CFI	RMSEA
İyi	≤3	≥0,90	≥ 0,90	≥0,97	≤0,05
Kabul Edilebilir	≤4-5	0,89-0,85	0,89-0,80	≥0,95	0,06-0,08

Tablo 2, Tablo 3 ve Tablo 4’de yer alan ve araştırmada yer alan tüm ölçeklerin uyum indeksi değerlerini gösteren tablolar incelendiğinde, bazı ifadeler arası hata

terimleri arası kovaryanslar oluşturularak tüm değerlerin iyi uyum ve kabul edilebilir uyum değerleri arasında olmasının sağlandığı görülmektedir. Bu sonuç, ölçeklerin ilgili örneklem için uygun ve kullanılabilir olduğunu göstermektedir.

4.8. Ölçek Geçerlilik Test Sonuçları

Araştırma hipotezleri test edilmeden önce ölçek yapıları doğrulayıcı faktör analizi ile doğrulanan her ölçek yapısı ve alt boyutları için yapı geçerliliğinin belirlenmesinde kullanılan birleşim ve ayrışım geçerlilik değerleri kullanılmaktadır (Chin, Gopal ve Salisbury,1997). Ölçeklerin geçerli olduğunun kabul edilmesi için birleşim geçerlilik (composite) değerinin 0,70 ve üzeri çıkması yeterli görülürken, ayrışım/diskriminant (discriminant) geçerlilik değerinin 0,50'den fazla olması gerekmektedir (Fornell ve Larcker,1981).

Tablo 5. Araştırmada Kullanılan Ölçeklere İlişkin Geçerlilik Test Sonuçları

Değişkenler	CR	AVE
Öğrenen Örgüt Boyutları	0,803	0,652
Entelektüel Sermaye Boyutları	0,791	0,663
Örgütsel Uсталık Boyutları	0,772	0,561

Araştırmada yer alan tüm ölçekler için gerçekleştirilen geçerlilik test sonuçlarında Tablo 5’de görüleceği gibi birleşik geçerlilik (CR) ve diskriminant geçerliliğinin (AVE) kabul edilebilir aralıklarda olduğu görülmektedir.

4.9. Aracı Etkilerin İncelenmesi

Aracı rolün araştırılmasında Baron ve Kenny (1986) yaklaşımı kullanılmıştır. Bu yaklaşıma göre aracı rolün tespit edilmesinde dört adımın gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu adımlar;

- 1) Bağımsız değişkenin aracı değişken üzerinde etkisi
- 2) Aracı değişkenin bağımlı değişken üzerinde etkisi
- 3)Bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerinde etkisi ve

4)Bağımsız değişken ve aracı değişken birlikte ele alındığında bağımlı değişken üzerindeki etkinin azalması ya da aracı etkiye bağlı gerçekleşmesidir. Bu durumların gerçekleşmesi sonucunda aracı etkinin varlığından söz edilebilirken, aracı etkinin anlamlılığının tespiti için Sobel Testi kullanılmaktadır. Aracı etkinin derecesinin belirlenmesi için ise doğrudan, dolaylı ve toplam etkilerin Bootstrap güven aralığı değerlerine bakılarak karar verilmektedir (Reutter ve Bigatti, 2014). Bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisi aracı değişken eklendiğinde azalıyorsa aracı değişken kısmi, etki istatistiksel olarak tamamen anlamsız oluyorsa aracı değişken tam aracı role sahiptir şeklinde yorumlanmaktadır.

Aracı etkilerin anlamlılığının tespit edilmesinde kullanılan Sobel testi sonuçlarının yorumlanmasında Z katsayısının 1,96'dan büyük çıkması durumunda aracı etkinin varlığından söz edilmektedir (Frazier vd., 2004). Aracı etkinin derecesinin anlamlılığının belirlenmesi için Bootstrap güven aralığı alt sınır ve üst sınır değerlerinin her ikisinin sıfırın altında ya da üstünde olması gerekmektedir (Preacher ve Hayes, 2008). Araştırmadaki aracı etkileri incelemek için oluşturulan hipotezlerin test edilmesine yönelik PROCESS makro yazılımı üzerinden gerçekleştirilen analiz sonuçları Tablo 6'da gösterilmiştir.

Tablo 6. Örgütsel Öğrenmenin Örgütsel Ustalık Üzerindeki Etkisinde Entelektüel Sermayenin Aracı Etkisini İnceleyen Analiz Sonuçları

	Hipotezler	Doğrudan Etki	Dolaylı Etki	BoLLCI	BoULCI	Aracı Etki
Hizmet	ÖÖ-->ES	0,731**		0,680	0,781	
	ÖÖ--> ÖU	0,670**		0,607	0,734	
	ES-->ÖU	0,488**		0,369	0,608	
	ÖÖ-->ES-->ÖU	0,313*	0,357**	0,247	0,491	KİSMİ
Üretim	ÖÖ-->ES	0,743**		0,694	0,791	
	ÖÖ--> ÖU	0,709**		0,627	0,792	
	ES-->ÖU	0,668**		0,492	0,844	
	ÖÖ-->ES-->ÖU	0,213**	0,496*	0,308	0,664	KİSMİ

Tablo 6 incelendiğinde, hizmet sektörü için öğrenen örgüt anlayışının entelektüel sermaye üzerindeki etkisi %0,73, üretim sektörü için %74 oranında

gerçekleşirken, hizmet sektörü için öğrenen örgüt anlayışının örgütsel ustalık üzerindeki etkisi %67, üretim sektörü için %70 oranında gerçekleşmiştir. Entelektüel sermayenin örgütsel ustalık üzerindeki etkisi incelendiğinde hizmet sektörü için %48, üretim sektörü için %66,8 oranında etkinin ortaya çıktığı sonucuna ulaşılmıştır. İki sektör açısından sonuçlar yorumlandığında, tüm etki derecelerinin üretim sektöründe daha fazla olduğu görülmektedir. Aracı etkiler açısından sonuçlar incelendiğinde hizmet ve üretim sektörü için Baron ve Kenny yaklaşımına göre tüm adımların gerçekleştiği ve aracı etkinin, bağımsız değişkenin (öğrenen örgüt anlayışı) bağımlı değişken (örgütsel ustalık) üzerindeki etkisinin aracı değişken (entelektüel sermaye) eklendiğinde azalması (hizmet sektörü için, 0,670'den 0,313'e, üretim sektörü için, 0,709'dan 0,213'e düşmesi) aracı etkinin kısmi aracı role sahip olduğunu göstermektedir. Sobel testi sonuçlarında Z katsayıları 1,96'dan büyük elde edilmiş ve Tablo 6'da görüleceği gibi bootstrap güven aralıklarının ilgili aralıklarda olması, sonuçların anlamlı olduğunu göstermektedir. Aracı roller sektörler açısından değerlendirildiğinde, üretim sektöründe etki değerlerinin daha fazla olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Çalışma sonucunda örgütlerde öğrenen örgüt anlayışının benimsenmesi ve entelektüel sermayenin yüksek olmasının, firmanın araştırmacı ve yararlanıcı faaliyetlere birlikte önem vermesinin, bu iki faaliyet türünün iç ve dış çevre koşullarına göre dengelenmesi ya da bütünleştirilmesi olarak ifade edilen örgütsel ustalık düzeyine ulaşmada öncülük edeceği sonucuna ulaşılmıştır. Öğrenen örgüt anlayışının entelektüel sermaye ve örgütsel ustalık üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu, üretim sektöründe bu etkinin daha büyük olduğu, entelektüel sermayenin örgütsel ustalık düzeyi üzerinde olumlu yönde etkiye sahip olduğu ve yine üretim sektörü için bu etkinin daha büyük olduğu belirlenmiştir. Aracı etkiler incelendiğinde, öğrenen örgüt anlayışının örgütsel ustalık üzerindeki etkisinde hem üretim hem de hizmet sektörü için entelektüel sermayenin kısmi aracı rolü olduğu tespit edilmiştir. Üretim sektöründe etki derecelerinin daha yüksek çıkması, üretim sektöründen firmaların daha yenilikçi ve teknolojik olmaları, öğrenen örgüt ortamını daha da benimsemiş olmaları ve entelektüel sermayelerinin daha yüksek olmasının beklenmesi şeklinde yorumlanabilir.

Sürekli değişen çevre koşullarına uyum sürecinde, organizasyonların yönetim yapılarını yeniden gözden geçirmeleri, yenilikleri benimsemeleri, mevcut konumunu korumaları ve geleceğe yatırım yapmaları gerekmektedir. Öğrenen organizasyon anlayışını benimsemiş, sürekli öğrenmeyi amaç edinmiş organizasyonların entelektüel sermaye oluşturma ve güçlendirme çabaları daha sağlıklı gelişmektedir. Güçlü bir entelektüel sermaye, organizasyonların örgütsel ustalık düzeyine ulaşmasında ve araştırmacı ve yararlanıcı ustalığın dengelenmesinde önemli katkılar sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AKDOĞAN, A.A. ve CİNGÖZ, A. (2010). Örgütsel ustalık: örgütsel ustalık düzeyini belirlemede araştırıcı ve yararlanıcı stratejilerin etkileşimsel rolü. 18. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı, 379-386.
- BARON, R. M., KENNY, D. A., (1986). “The Moderator–Mediator Variable Distinction in Social Psychological Research: Conceptual, Strategic, and Statistical Considerations”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173.
- BONTIS, N. (1999). “Managing Organizational Knowledge by Diagnosing Intellectual Capital: Framing and Advancing the State of the Field”, *International Journal of Technology Management*, 18(5-8):3-5.
- CHIN, W.W., GOPAL, A., SALISBURY, W.D., (1997). “Advancing the Theory of Adaptive Structuration: The Development of a Scale to Measure Faithfulness of Appropriation”, *Information Systems Research*, 8(4), 342–367.
- FORNELL, C., LARCKER F. D., (1981). “Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error”, *Journal of Marketing Research* 18, 39-50.
- FRAZIER, P. A., TIX, A. P. ve BARON, K. E. (2004). Testing Moderator and Mediator Effects in Counseling Psychology Research, *Journal of Counseling Psychology*, 51(1):115–34
- GARVIN, D.A. (1993). “Building a Learning Organization”, *Harvard Business Review*, 73(4):78 91.
- HANSEN, B ve HAMILTON, R.T. (2011) Factors distinguishing small firm growers and non-growers. *International Small Business Journal* 29(3): 278–294.
- HE, Z.L. AND WONG, P.K. (2004), “Exploration vs. exploitation: An empirical test of the ambidexterity hypothesis”, *Organization Science*, 15(4), 481–494.
- JIMÉNEZ, J., D., ve SANZ-VALLE, R. (2011) Innovation, organizational learning, and performance. *Journal of Business Research* 64(4): 408–417.
- JORESOG, K. G., ve SORBOM, D., (1984). Lisrel VI. “Analysis of Linear Structural Relationships by Maximum Likelihood, Instrumental Variables, and Least Squares Methods”, Mooresville, Indiana: Scientific Software
- KHALILI, H., NEJADHUSSEIN, S., FAZEL, A. (2013), The influence of entrepreneurial orientation on innovative performance: Study of a petrochemical company in Iran. *Journal of Knowledge-based Innovation in China*, 5(3), 262-278.

- LUBATKIN, M.H., ŞİMŞEK, Z., LING, Y. VE VIEGA, J.F. (2006). Ambidexterity and performance in small- to medium-sized firms: the pivotal role of top management team behavioral integration. *Journal of Management*, 32, 646-672.
- MARCH, J.G. (1991). Exploration and exploitation in organizational learning. *Organization Science*, 2(1), 71-87.
- MEYDAN, C. H., ŞEŞEN, H., (2011). Yapısal Eşitlik Modellemesi AMOS Uygulamaları. Ankara: Detay Yayıncılık.
- O'REILLY, C.A. ve TUSHMAN, M.L. (2004). The Ambidextrous organization. *Harvard Business Review*, April.
- O'REILLY, C.A. ve TUSHMAN, M.L. (2008). Ambidexterity as a dynamic capability: resolving the innovator's dilemma. *Research in Organizational Behavior*, 28, 185-206.
- PENA, I. (2002). Intellectual Capital and Business Start-up Success. *Journal of Intellectual Capital*, 3(2):180-198.
- PREACHER, K. J. ve HAYES, A. (2008). Asymptotic and Resampling Strategies for Assessing and Comparing Indirect Effects in Multiple Mediator Models, *Behavior Research Methods*, 40(3): 879-891
- REUTTER, K. K. ve BIGATTI, S. M., (2014). Religiosity and Spirituality as Resiliency Resources: Moderation, Mediation, or Moderated Mediation?, *Journal for the Scientific Study of Religion*, 53(1):56–72
- RIANI, A.L. (2013), Relationship between Entrepreneurial Orientation, Marketing Orientation, Knowledge Management and Innovative Performance. Paper Presented at The International Conference on Innovation Challenges in Multidisciplinary Research and Practice. Kuala Lumpur, Malaysia.
- SHARABATI, A.A., JAVAD, S.N. ve BONTIS, N., (2010). "Intellectual Capital and Business Performance in the Pharmaceutical Sector of Jordan", *Management Decision*, 48(1):105-131.
- SUBRAMANIAM, M. ve YOUNDT, M.A. (2005). "The Influence of Intellectual Capital on the Types of Innovative Capabilities," *The Academy of Management Journal*, 48(3):450-463.
- WATKINS, K.E. ve MARSICK, V.J. (1996). *In Action: Creating the Learning Organization*. Alexandria, VA.USA: American Society for Training and Development.

FREUD’UN SAVUNMA MEKANİZMALARI VE BU SAVUNMA MEKANİZMALARININ İŞ BAŞARISI ÜZERİNE ETKİSİ

Dr. Öğr. Üyesi Canan TİFTİK
İstanbul Gelişim Üniversitesi

ÖZET: Günümüz iş hayatında işgörenler çok farklı problemlerle karşılaşmaktadır. Bu problemlerle baş edebilmek için birçok farklı çözümler üretmeleri gereklidir. Savunma mekanizması işgörenler tarafından problemlere karşı üretilen çözümlerden biridir.

Bu bildiride savunma mekanizmalarının işgörenler üzerinde yarattığı olumlu etki ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır.

Proje örnekleme, şirketleri tarafından uygulanan başarı (performans) değerlendirme yönteminden aldıkları sonuçlara göre iş başarısı yüksek ve iş başarısı düşük olmak üzere iki farklı gruba ayrılmıştır. Başarı değerlemeleri sonucu , iş başarısı yüksek ve düşük (başarısız)çıkan işgörelere uygulanan envanter sonucunda elde edilen verilere göre savunma mekanizmalarına iş başarısı yüksek olan işgörelerin, iş başarısı düşük olan işgörelere kıyasla daha sık başvurdukları tespit edilmiştir. Envanterde iş hayatında diğer savunma mekanizmalarına göre daha fazla kullanıldığı varsayılan akılcılaştırma, bastırma ve karşıt tepki geliştirme mekanizmaları kullanılmıştır.

Yönetim anlayışı açısından bilimsel değerler ve evrensel normlar dışındaki yaklaşımlara maruz kalan işgörelerin , bu duruma kendi savunma sistemleri ile adapte olmaya çalıştıklarını gösterilmek hedeflenmiştir. İnaniyorum ki bu konuda yapılmış önemli bir çalışma olması nedeniyle modern yönetim anlayışı çerçevesinde insan odaklı yönetim anlayışı benimseyenleri ve her iş göreni bir değer kabul ederek onların saklı kalmış iç dünyalarına inmeye çalışanları teşvik edecek bir çalışma olmuştur.

Özellikle, psikoloji biliminin ilgilendiği savunma mekanizmaları ile işgörelerin ilişkisi hakkında daha önce detaylı çalışmanın yapılmadığını görmek ve ülkemizde savunma mekanizmaları hakkında verilerden yararlanılacak bu anlamda bir çalışmanın olmamasının doğurduğu zorluklara rağmen çalışmayı yapabilmek için verilerin tüm emeğin ve zamanın fayda yaratacağı aşıkardır.

Anahtar Kelimeler: Savunma Mekanizmaları, İş Başarısı, Yönetim Anlayışı

Freud's Defense Mechanisms and The Effect of These Defence Mechanisms on Business Success

ABSTRACT: In today's business life, employees face many different problems. In order to cope with these problems, they have to produce many different solutions. The defense mechanism is one of the solutions produced by employees against problems.

In this paper, the positive effect of the defense mechanisms on the employees was tried to be revealed. The project sample was divided into two groups as high business success and low business success according to the results obtained from the performance evaluation method applied by the companies. According to the data obtained from the inventory applied to the employees with high and low (unsuccessful) business success results, it was found that the employees with high business success applied to defense mechanisms more frequently than the ones with low business success. In the inventory, rationalization, suppression and counter-reaction mechanisms, which are assumed to be used more in business life than other defense mechanisms, are used. It is aimed to show that employees who are exposed to approaches other than scientific values and universal norms in terms of management approach try to adapt to this situation with their own defense systems. I believe that due to the fact that it is an important study on this subject, it has been a work that will encourage people who adopt a human-oriented management understanding within the framework of modern management approach, and who try to descend into their hidden inner world by accepting a value to every employee. In particular, it is obvious that the data will create all the effort and time to work despite the difficulties caused by the lack of such a study to be utilized from the data on the defense mechanisms in our country and to see that no detailed study has been done on the relationship between the defense mechanisms and psychology science.

Key Words: Defense mechanisms, business success, management approach

GİRİŞ

Freud ve Savunma Mekanizmalarının Doğuşu

Geçen yüzyıllar içinde dünyamız siyasetten ekonomiye, kültürden teknolojiye çok çeşitli alanlarda önemli aşamalar kaydetti. İmparatorluklardan ulus devletlere, buharlı gemilerden uzay gemilerine geçti ve bu gelişmelerin hepsi insanoğlunun yaşam biçimini, iş yapış şekillerini ve ilişkilerini değiştirdi. Bu süreç içinde insana özgü duygu ve davranışları birkaç özellikle tanımlayabilseydik, bugün insanoğlunun karşılaştığı tüm davranışsal ve ruhsal sorunları ortadan kaldırabilirdik. Oysa

okuduğumuz teoriler zaman içinde gelişmekte hatta geçerliliğini yitirmekte , üzerinde çalıştığımız konular yaşamdan yaşama, kültürden kültüre değişim göstermektedir. İnanıyorum ki, insanoğlu içinde taşıdığı bu birikimin çözülmesine sonsuza kadar izin vermeyecektir.

Bundan yüzyıl kadar önce başlattığı kuramın öncülüğünü yapan Sigmund Freud, serüvenine hastalarının korku ve kaygılarını tedavi etmeye başlayarak girmiştir. Bu duyguların nasıl oluştuğunu ve bunları nasıl açıklayabileceğini araştırmıştır. Bu serüvene anne karnında başlayan insan, Freud'a göre hayatının sonuna kadar bu korku ve kaygılarla mücadele etmeyi sürdürecektir.

Bu araştırmada, Freud'un "Savunma Mekanizmaları" adını verdiği bir dizi davranışın yardımı ile işgörenlerin çalışma hayatının engellerine rağmen iç dünyalarında ki dengeyi kurarak işlerinde daha başarılı oldukları önemli bir bilgidir.

Her işgören çalışma hayatının bir aşamasında istemediği sorunlarla, gereksiz ve yararsız bulduğu kurallarla karşılaşır. Bu sorunlarla ve kurallarla mücadele ederken ortaya çıkan kaygı işgörenleri yıpratmaktadır. Kölelikten bu yana gelişen çalışma hayatının kuralları ve bunun doğurduğu sorunlar aslında yönetenler ve yönetilenler arasında sınırları koruyabilme çabası ve kaygısıdır.

İş hayatında ağır bir baskı altına giren, istemediği davranışları sergilemek zorunda kalan işgören iki durumla karşı karşıya kalır. Birincisi, bu yeni duruma uyum sağlamak için çaba göstermek, ve bu çabaya yönelik davranışı sergilemektir. İkincisi ise, istemediği bu davranışından dolayı doğacak olan psikolojik dağılmaya, çöküntüye karşı kendini korumaktır.

Bu psikolojik durum içinde bulunan işgörenlerin koşulları kabullenmelerini ve onların rahatlamalarını sağlayan destek savunma mekanizmalarından gelmektedir.

Savunma mekanizmaları kişiyi incinme yada değerini yitirmeye karşı korur. Tüm bu tepkilerin ortak yönü organizmanın psikolojik bütünlüğünü ve dengesini korumaya yöneliktir. Kişi kendisini dış tehlikelerden ve suçluluk duygusu yaratan isteklerden bu savunma mekanizmalarını kullanarak korunmaya çalışır.

Ayrıca kişi bir tek savunma mekanizması değil, birçok savunma mekanizmasını bir arada kullanabilir. Kullanılan savunma mekanizmalarının seçimi kişinin yaşına ve yaşadığı koşullara bağlıdır. Bu mekanizmaları herhangi bir çabaya yönelik davranıştan ayıran en büyük özellik , bu tepkilerin bilinçaltında geliştirilmesi ve işlemesidir. Kişi kullandığı savunma mekanizmaları bilinçli olarak düzenlemez ve birileri bahsetmedikçe bunların farkına varmaz.

Çağımızın yoğun iş temposu ve işgörenlerin görev tanımlarındaki belirsizlikler ister istemez işgörenler arasında çeşitli anlaşmazlıklara ve sorunlara yol

açmaktadır. Bu sorunlar ve anlaşmazlıklar örgüt içinde mevcut bulunan tüm kadrolarda görülmektedir.

Zaman zaman çok ufak bir sürtüşme bile anlamsız derecede büyük sorunlara sebep olmaktadır. Örgüt için bu derece ciddi problemler gereksiz yere iş ve zaman kaybına yol açtığı için istenmeyen durumlardır.

Sorunlar ciddi problemlere yol açmadan ve çoğu zaman su üstüne çıkmadan işgörenler tarafından kullanılan savunma mekanizmaları ile zihinden uzaklaştırılırsa gerek işgören gerekse örgüt lüzumsuz çatışmalarla uğraşmayacak, iş ve zaman kaybı minimuma indirilecektir. Ancak bu savunma mekanizmalarının kullanımı işgörenlerin içinde bulunduğu birçok faktöre göre değişiklik gösterdiği için bu konuda belirli sınırları çizmek güçsüzleşmektedir.

Bu konuda bugüne kadar sağlıklı verilerin bulunmaması savunma mekanizmalarının işletmelerde işgörenler tarafından kullanılması üzerine çalışma yapılmaması bu konuyu aydınlatma ihtiyacını doğurmuştur.

Psikoloji bilimine göre savunma mekanizmaları bilinçdışı olarak kişi tarafından rahatlama ve kaygıdan uzaklaşmak için kullanılmaktadır. Beynimizin sınırlarını ve sırlarını henüz tam anlamıyla açıklayamadığımız günümüzde bu mekanizmayı otomatik olarak kullanmayı biliyor olmamız bu yolla rahatlamanın hem fikir hem de beden sağlığımız açısından ne kadar gerekli ise iş hayatımızdaki başarımız açısından da bir o kadar önemlidir.

Psikanaliz ve Freud:

Psikanaliz çok karmaşık bir bilinç yapısına sahip olan insanın iç dünyasının temel ilkelerden hareket ederek , dış dünyaya yansımalarının incelenmesi ve yorumlanmasıdır. Bu karmaşık yapı içerisinde çözümlemeler yapılırken bilinçaltına ve bilinçaltından bilinç üstüne yapılan yolculukları değerlendirip, bu eylemleri basite indirme ve bir takım kategorilere ayırma prensibinden uzak durmak daha doğru olacaktır.

1886 yılında Charcot Dr. Jean Martin Paris’te yaşadığı tecrübeyle arkadaşlarına, “çok güçlü olmalarına rağmen insan bilincinden gizli kalan zihinsel süreçlerin var olabilmesi imkanı , beni en derinden etkileyen şey olmuştur.” (Muckenhaupt, 2002, s.40) demektedir.

Freud'a göre içgüdülerin dört özelliği vardır:

- 1- Kaynak: içgüdü'nün doğduğu vücut kısmıdır.
- 2- İtici güç: İçgüdü'nün yarattığı çalışmayı yürütecek nicelik kudret. Bazı literatürde bunun eşdeğeri baskı olarak geçer.
- 3- Amaç: Gerilimi azaltacak ve doyumluluk yaratacak herhangi bir aksiyon
- 4- Nesne: Bu aksiyon için hedef olan kimse veya nesne

Freud'a göre, insan bilinci bir buzdağına benzer. Bu dağın görünen bizim farkında olduğumuz, bilinçli olduğumuz yönümüzdür. Üst benliğin en büyük kısmı ve egonun oldukça büyük bir kısmı bilinçaltında kalır. Bilinç öncesi düşünce şimdi bilincinde olmadığımız, fakat hemen bilincine varabileceğimiz türden düşüncedir. (Cüceoğlu, 1994. S.56).

Yapısal model:

İd: id kişilik sisteminin en temel yapısıdır. Freud, id'i gerçek bir ruhsal varlık olarak görmektedir. İd kalıtsal olarak gelen içgüdüleri de kapsayan ve doğuştan var olan psikolojik güçlerin tümüdür. İd, kalıtımın bir ürünüdür ve tepkinin içgüdüsel seviyesidir, zihni enerjinin ana kaynağıdır ve tehditlere karşı ben'i koruma, yeniden üretme ve saldırganlıkla ilgilenir. İd davranışlarımızın altında yatan psikolojik enerjinin kaynağıdır.

Ego: Ego, insanın benliğini bütün olarak başka insanlardan gizlediği ve aklın özel nitelikler ve işlevlerle nitelenen özel bölümüdür. Ego gerçeğin peşindedir. Ego'nun en önemli fonksyonu id'in yoğun arzularını gerçekler doğrultusunda tatmin edilmesini sağlamaktır. Ego gerçeklik ilkesinin egemenliğindedir. Gerçeklik ilkesinin amacı, ihtiyacın giderilmesi için uygun bir nesne buluncaya dek gerilimin boşaltımını ertelemektir.

Ego gelişim aşamaları boyunca kazandığı tüm yetenekleri, örneğin yaratma, koordinasyon, basitleştirme veya genelleştirmeyi bir bütün halinde birbiri ile ilintili sergiler. (ersevimi, 2002, s. 206-208).

Savunma Mekanizmalarına Bakış:

Savunma, Ego'nun hoş olmayan ya da katlanılamayan duygulanımlarına karşı direnmesi anlamında kullanılmıştır. (Ersevimi, 2002 s. 215-216)

Freud, kişinin küçük yaşlardan itibaren kendi benliğini korumak, sorunlar, iç ve dış çatışmalardan en az etkilenmek için çeşitli şekillerde kendini rahatlatmaya çalışan savunma mekanizmaları geliştirdiğini ileri sürmüştür. Kişi kaygı ve

engellemeler sonucu birçok çatışmaya girebilir. Freud, kaygıyı azaltmak ya da ondan kaçınmak için kişilerin yaptıkları bazı tipik davranışları betimlemiştir.

Bunlara, savunma mekanizmaları denir. Savunma mekanizmaları, kişiyi kaygıya karşı korur. (Morgan , 1981, s.324)

Savunma Mekanizmalarının Tanımları:

Literatürde teorik alt yapı oluşturulmuş önemli başlıca öne çıkan savunma mekanizması olduğu tespit edilmiştir. Bu mekanizmalar şunlardır:

- Akılcılaştırma: Ego için acı verici bir neden ya da açıklama yerine, akla yatkın fakat sıkıntı vermeyecek bir neden ve açıklamayı tercih etmek.
- Bastırma: Korku ve kaygı verici anı ya da dürtülerin bilinçaltına atılmasıdır. Böylece kişi farkında olmaksızın kendisini rahatsız edecek birtakım düşüncelerden kurtulmuş olur. Bu kesinlikle kaygı veren unsurun hafızadan silinmesi anlamına gelmemektedir. Bilinçaltına itilen hiçbir durum kaybolmaz ve bilinç düzeyine çıkmak için daima fırsat kollar.

Bastırma, id ve ego arasında sürekli yaşanan bir süreçtir ve bunun için kişi belirli bir enerji harcamak zorundadır.

Bastırma daha çok unutma şeklinde ortaya çıkar.

- Bahane bulma: Bir duygu, düşünce ya da davranışın gerçek halini tam olarak görülemeyip , kişiye uygun gelen, etrafça da kabul görebilir başka açıklamalarla dile getirilmesidir.
- Bedenselleştirme: Kişide kaygı ve uyumsuz davranışlar yerine organlarda işlev ve doku değişiklikleri ile kendini ifade eder. Duygular, bedensel işlevler üzerinde etki yaparak hastalıklara hatta ölümlere bile yol açabilir. Ortaya karın ağrısı, baş dönmesi, bayılma gibi, psikosomatik hastalıklar çıkar. Psikosomatik hastalıkların nedeni, duyguların boşalımı için olağan yollardan yararlanılmadığında gerilim iç organlar yolu ile boşalmasının sağlamaya çalışılmasıdır. Bu tür şikayetlere neden olmasına rağmen koruyucu bir savunma mekanizmasıdır. (Gençtan, 2000. S.44)
- Bilinçten Ayırma: Histerik duygu dönüşümleri ile ilişkisi olan temel bir kavramdır. Bilincin kişiye zor ve katlanılmaz gelen bölümleri bilinç alanından uzaklaştırılması ve duygusal ve coşkusal baskıların yarattığı kaygı ve endişeden kurtulmak için kendi aralarında birlik oluşturan etkilerin ayrı ayrı davranış biçimleri olarak ortaya çıkmasıdır. Günlük yaşamımızda birçok örnekleri ile karşılaşabiliriz. Temizlik ve saygıdan bahseden bir kişinin arabasının kül tablasını yola boşaltması gibi.

- Birleşme: Kızgınlığın dışa yönlendirilmediği bazı durumlarda , mevcut durumun içe alınması sonucu duygular dışa vurulacağı yerde insanın kendi üstüne çevrilebilir. Sevilen bir kişinin ölümü karşısında duyulan üzüntü, gerçekte ölen kişiye duyulan kızgınlığın içe yöneltilerek birleşmesidir.
- Boyun Eğme: Normal ilişkilerde insanın kendisine insanın kendisine olan saygısını koruyabilmesi için sevgi alışverişinin oldukça eşit koşullarda yapılması gerekir. İnsanlar birbirlerine bir şeyler vermekten ve almaktan zevk duyarlar. Bir insanın diğerine gücünün çok ötesinde bir şeyler vermek zorunda kalması olumsuz duygular yaratabileceği gibi, bir diğer insandan karşılığını vermeyeceği bazı şeyleri alması da onu tedirgin edebilir. Bazı insanlar sevgi kazanma çabası yerine boyun eğme eğilimi görülür. Bu insanların sevgiyi bulabilme umutları da yoktur. Ve uysal davranışlarını sevgi kazanmaktan çok güvenlik sağlayabilmek için geliştirmişlerdir.
- Çarpıtma: Kişi kendi iç dünyasının gereksinmelerine göre, kendi dışındaki durum ya da süreçleri gerçekçi olmayan bir şekilde uğratar. Kötü alışkanlıkları sevmeyen bir kişinin , “ben çok güzelim, o yüzden meyve veren ağacı taslarlar ” diyerek sevilmediğini belirtmesi gibi.
- Çilecilik: Bu, özellikle ergenlerde görülen bir savunma dır. Bilinçli bir biçimde haz veren kişilerden , nesnelerden, olaylardan uzak kalabilmek için çaba harcamak, bunlara dinsel ve mistik savunmalarla karşı koymaktır. Böylece çatışma ve kaygı uyandıracak olan türlü ilişkilerden kaçınılmış olur. Fakat bu tür yaşam sığ bir yaşamdır. Bir süre sonra bağlanan düşünce ve amaç yeterli olmazsa ruhsal sorunlar doğurabilir.
- Çözülme: Kendi aralarında birlik oluşturan bir ruhsal etkinlik kümesinin, kişiliğin geri kalan bölümü ile bağlarını kopararak bağımsız bir biçimde etkinlik göstermesidir. Kaygının çok yüksek olduğu durumlarda kişilik düzeni o denli bozulur ki, kişi bir dış dünyanın içindeymişcesine aşırı duygusal tepkiler gösterir. Şaşkındır, saçma ve bağımsız bir biçimde konuşur. Bazen geçmişte yaşanılmış sarsıcı bir durumun yeniden canlandırılmasının anlatımı ya da kendisine ilişkin dramatik, olağan dışı öykülerin anlatımı olabilir. Kişi daha sonra anlattıkları ya da yaptıklarını hatırlamaz.
- Denetleme: İç çatışmalardan ve kaygıdan kaçınmak için davranışlara aşırı ve gereksiz özen gösterilmesi.
- Dışarlama: Kişi kendi işsel denetimi altında olan dürtü, çatışma, düşünme tarzı ve davranış şekillerini dış etmenlere bağlaması, onların denetimini hissetmesi, dış çevre ile ilgili görme si durumudur.

- Duygudaşlık: İnsanın sevgisini kazanabilmek için onlara duygudaş olmak , diğer insanların yönetimi altına girmeyi kabul etmek.
- Duygu dönüşümü: Ruhsal çatışma sonucu bastırılmış duygu ve düşüncelerin simgesel olarak bedensel belirtiler ve yakınmalarla yansıtılması şeklinde ortaya çıkar.
- Duygusal Soyutlama: Bazı kişiler diğer insanlardan bağımsızlık kazanarak iç ve dış gereksinmelerinin onlar tarafından etkilenmesine önlem alırlar. Bu insanlar duygusal gereksinmelerinin üzerine adeta bir kapak örtmüşlerdir.
- Düşünselleştirme: Yasak dürtülerin , anıların ve yaşantıların zihinsel yetenek ve bilgilerle açıklanmaya çalışılması ve asıl kaygı kaynağının bu tür bilgi ve düşünce ürünleri ile kapatılmasıdır.
- Edilgen-Saldırgan Davranış: Başkalarına yönelik olarak hissedilen öfkeli, saldırgan, hislerin, doğrudan söz ya da davranışla ifade yerine , işte başarısızlıklar, işi geciktirme, oyalama ile başkalarını dolaylı olarak olumsuz etkileme şeklinde göstermektedir.
- Eylemden Arınma: Ana-babanın ve daha sonraları toplumun içselleştirilen değerleri kişiye, uygunsuz davranışlardan ötürü kendini suçlama, yargılama, ve cezalandırma sorumluluğunu yükler. Bu düşünce ile kişinin günlük yaşantısında ya da düşüncelerinde yaptığını sandığı olumsuz eylemlerin sonucunu ortadan kaldırmak ve yapılmamış gibi saymak amacıyla bir takım hareketler ve eylemlerde bulunmasıdır.
- Eyleme dökme: Bazı insanlar tehlikeli isteklerinin yarattığı kaygı ve gerilim diğer savunma mekanizmaları ile denetim altında tutulamaz ve tepkileri dışa vurarak boşaltırlar.
- Fantezi kurma: Kişinin, çatışmalarını hayalinde çözümleyerek rahatladığı bir başa çıkma yoludur.
- Gerçeklerden kaçma: Çevreye karşı uyumsuzluğun neden olduğu kaygıdan kurtulmak için gerçekleri kabul etmemek ve onlardan uzaklaşma çabasıdır.
- Gerileme: Kişinin erişmiş olduğu gelişim düzeyine göre daha ilkel davranış basamaklarına dönmesi şeklinde tanımlanabilir. Gerileme, genellikle kişi, kaygı yaratan yeni durumlarda ve aşırı stres altında ezilmişse ortaya çıkar.
- Hastalık Hastalığı: Olumlu doyum yolu bulamayan dürtülerin bedene yönelerek sürekli yakınmalara yol açmasıdır. Çevresinden ilgi ve sevgi görmediği inancında olan kişi sağlık şikayetleri ile bu ilgiyi sağlamaya çalışır.

- İlkeli İdealize etme: Kişinin etrafındaki tüm bireyler ya tamamı ile iyidir ya da tamamı ile kötüdür.
- Karşıt Tepki Geliştirme: Bu savunma mekanizması, gerçekte hissettiğimiz duyguların tam aksini yaptığımız zaman kendisini gösterir.
- Karşıt Saldırı: Kişi bir eleştiri karşısında duyulan kaygıdan kurtulmak için doğru olup olmadığını düşünmeden , eleştiri yapanın kişiliğine saldırı oluşturur.
- Ket Vurma: Uyarıların var olmasına karşın, çatışma, ve kaygıdan kurtulmak için bir davranışın başlamasına ya da başlayan bir davranışın sürdürülmesinin engellenmesidir.
- Kilitleme: Geçici olarak düşüncenin ya da konuşmanın, bazen de duygusal görünümün ve dürtülerin de bir anda, istem dışı olarak kesilmesi halidir.
- Kontrol etme: Çevredeki olay, kişi ve nesneleri kendi içinde yaşadığı çatışmaları azaltmak ve kaygısını düşürmek için aşırı derecede düzenlemeye, kontrolü altına almaya çalışmasıdır.
- Kötüleme: Elde edilemeyen, ulaşılamayan kişilerin, nesnelerin amaçları kötülenerek kaygıdan kurtulma.
- Ödünleme: Kişinin gerçek ya da hayali olarak algıladığı yetersizlik ve eksiklik duygularına karşı geliştirilir, bazen de amaca yönelik davranışlar biçiminde kullanılır.
- Özdeşleşme: Gerçek ya da hayal edilen sevilen bir kişiyi kaybetme durumunda hissedilebilecek olan acıyı hafifletmek için , bir kişiyi örnek alma onunla özdeşleşme şeklinde gözlenir.
- Özgecilik: Kişinin kendisi için değil başkaları için yaşaması , bencillik yapmaması ve çevresindekilere destek vererek korumaya ve onların ne hissettiğini anlamaya çalışması biçimindedir.
- Saplantı: Kişiliğin duygusal ve zihinsel yönlerinin sürekli gelişmesi ile olgunlaşır. Ancak bazı kişilerde kişiliğin bazı yönleri belirli bir düzeyde takılır ve gelişimini sürdüremez. Bu durum bazı olgunlaşmamaş kişilik öğelerinin sürekli olarak yaşamasına neden olur. Dolayısıyla duygular olgun bir düzeye oluşamaz. Çocukluk döneminde iz bırakan bir gelişim dönemiyle ilgili kişiye, nesneye bağlı kalmak durumundadır.
- Sezinleme: İnsanın kişiliğini, güçlerini, yeteneklerini değerlendirmesi, gerçeğe yönelik doğru çıkarımlarda bulunulmasıdır.

- Sınırlama: Yasaklanmış bazı içgüdüsel dürtüler bir harekete dönüştürülemediği zaman, dıştan gelen uyarılara karşı Ego'nun kullandığı bir savunmadır.
- Tutulma-duygu yalıtımı: Bu mekanizmanın kullanılması ile uzun süre duygusal
- Yer Değiştirme: Belli bir uyarının neden olduğu tepkinin açığa vurulması tehlikeli olduğundan, tepkinin o uyarandan bir başkasına yönlendirilmesine ya da o tepkinin yerine başka bir tepki gösterilmesidir.
- Yüceltme: Yüceltme toplumsal olarak edilemez olan etkinlik ve davranışların yeniden yönlendirilmesidir.

SONUÇ

Elde edilen literatür çalışma neticesinde işgörenlerin çalışma hayatında kullandıkları savunma mekanizmalarının iş başarısı üzerine etkisi olabileceğini göstermektedir.

İş başarısı cinsiyet açısından irdelendiğinde, erkek ya da kadın işgörenlerin iş başarılarında, anlamlı bir fark olmadığı tespit edilmiştir. Savunma mekanizmaları kullanım açısından cinsiyetler arasında bir farklılaşma olmadığı bu araştırma çerçevesinde görülmektedir. Bu sonuç ister kadın olsun ister erkek olsun işgörenlerin savunma mekanizmalarını kullandıklarını göstermektedir. Savunma mekanizmaları kullanımında eğitim durumuna göre, üniversite mezunu işgörenlerin, lise mezunu olanlardan daha yoğun olarak kullandıkları görülmüştür.

Savunma mekanizmaları kullanımında yaşın bir faktör olup olmadığı bu konu üzerinde ileride çalışacak olanların araştırması gereken bir konudur. Bazı savunma mekanizmaları belirli yaş dönemlerinde diğerlerine oranla daha sık kullanılıyor olabilir.

Savunma mekanizmalarının iş dünyasında kullanılması üzerine yapılan çalışmaların sonuçları işgörenlerin çalışma hayatında yaşadıkları sorunların tespitinde ve iş başarılarının arttırılmasında yöneticiler için yardımcı bir faktör olacaktır. Özellikle işe alımlarda savunma mekanizmaları envanterinin kullanılması işgören adayının işletmede yaşayacağı sorunlara karşı nasıl bir tavır alacağını görme açısından faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA:

- Akat, İ.Gülay, B. (1994). *İşletme Yönetimi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Arkonanç, S. (1993). *Psikoloji Zihin Süreçleri Bilimi*. İstanbul: Alfa Yayın Basım.
- Ataay, İ.D. (1990), *İş Değerleme ve Başarı Değerleme Yöntemleri*, İstanbul : İşletme Fakültesi Yayın No: 235.
- Atkinson, RL. Atkinson RC. Smith , EE. Bern, DJ. Hilgart, E. (1990), *Introduction to Psychology*. Geneva: Cosmopress.
- Barutçugil, İ. (2002). *Performans Yönetimi*. İstanbul: Kariyer Yayıncılık İletişim Eğitim Hizmetleri Ltd. Sti.
- Baysal, A.C. Tekarsian, E. (1996). *İşletmeler İçin Davranış Bilimleri*: İstanbul: Av- cıol Basım-Yayın.
- Büyüköztürk , Ş. (2002). *Sosyal Bilimler için Veri Analiz El Kitabı*: İstanbul: Pegema Yayıncılık.
- Cüceoğlu, D. (1994). *İnsan ve Davranışları* , İstanbul : Remzi Kitapevi.
- Çakır, F. (2000). *Sosyal Bilimlerde İstatistik* , İstanbul: Alfa Basım-Yayım Ltd. Şti.
- Ersevimi, İ. (2002). Freud ve Psikanalizin Temel İlkeleri, İstanbul: Assos Yayınları
- Freud. S.(1992). Endişe. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Freud, S. (2002), *Metapsikoloji*, İstanbul: Payel Yayınevi
- Gençtan, E.(2000). *Psikanaliz ve Sonrası*, İstanbul: Remzi Kitapevi
- Gençtan, E. (1994). *Psikodinamik Psikiyatri ve Normal Dışı Davranışlar* : İstanbul Kitapevi
- Holger, U.G. (1991). *Quantification of Human Defence Mechanism*. New York : Springer Verlag.
- Kurtuluş, K.(1989). *İşletmelerde Araştırma Yöntem Bilimi*. İstanbul , İstanbul Üniversitesi Fakültesi Yayın no 210.
- Morgan, F.C. (1995). *Psikolojiye Giriş* . Ankara H.Ü. Psikoloji Bölümü Yayınları No:1
- Muckenhaupt, M. (2002) . *Sigmund Freud Bilinçaltının Keşfi* . Ankara : Tübitak Yayınları
- Özer, K. (1989). *Duygusal Gerilimle Baş Edebilme* . İstanbul : Varlık Yayınları
- Şencan H. (1995). *İşletmeler ve İktisatçılar için Rapor Yazımı* İstanbul Fakül
- Uyargil C.(1994). *İşletmelerde Performans Yönetimi* İstanbul : İşletme Fakültesi No: 262.

TÜRKİYE VE MEDENİYETLER İTTİFAKI PROJESİ: TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA BİR KIRILMA NOKTASI

Doç. Dr. Aşlı EGE
Marmara Üniversitesi

ÖZET: Medeniyetler İttifakı projesi, her şeyden önce uluslararası konjonktürün yön verdiği bir projedir ve bu tarz bir konjonktür, Türkiye'nin iç konjonktürüyle uyum sağlamıştır. Açıkçası dışarıda Doğu ve Batı, İslam ve demokrasi arasında medeniyetlerin ittifakı tartışılırken, Türkiye'de de içeride, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) gibi ılımlı İslam'ı temsil eden ve Osmanlı-İslam bağı üzerinde yükselen bir medeniyet algısı doğrultusunda, Doğu'nun küresel liderliğini üstlenmek isteyen bir iktidar vardır. Bu çerçevede, Türkiye, Osmanlı gibi büyük bir imparatorluğun mirasçısı olduğu bilincini edindiğinde, küresel bir vizyon edinecek ve çıkarlarını da Doğunun temsilinde görecektir. İşte bu anlamda Medeniyetler İttifakı Projesi Türkiye açısından bir kırılma noktasıdır. Bu projede söylemsel düzlemde merkez dışı olan Batı, Türkiye'nin kendine ve dünyaya bakışında, mevcut Batı algısının normalize olmasına sebep olmuştur. Fakat her şeyden öte, bu proje, Türkiye açısından artık Kemalizm'in Batılı medeniyet algısının da dışarısına çıkıldığını gösterecektir. Bu kapsamda bu proje, Türkiye'nin kimliğinin Batıdan farkını da gündeme getirmiştir. Buna Doğu ve Batının homojen öngörüsü ve Medeniyetler İttifakı Projesine içkin daha birçok kavramsal açmazlar eklendiğinde, proje gerek Türkiye gerekse Batı açısından, sunduğu söylemin vaatlerini gerçekleştirememiştir. Sonuçta, Medeniyetler İttifakı Projesi öngörülerini gerçekleştirememiş, fakat Türkiye açısından kimliğin Batıdan farkının vurgusunda, bir kırılma noktası temsil etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Medeniyetler İttifakı Projesi, Türkiye, Batı, Doğu.

Turkey and the Alliance of Civilizations Project: A Breaking Point in Turkish Foreign Policy

ABSTRACT: Alliance of Civilizations project, which is a project of the international conjuncture before everything and this project has been in line with Turkey's internal conjuncture. Precisely, whilst outside civilizations' alliance between East and West, Islam and democracy are discussed, in Turkey, within civilization perception founded over Ottoman-Islamic attachment, there is the Justice and Development Party (JDP) power, representing moderate Islam and wanting to claim the East's global leadership. In this context, Turkey

has acquired the awareness that it is heir to a great empire such as the Ottomans, it also will acquire a global vision and will see the representation of its interests of the East. In this sense, the Alliance of Civilizations Project is a breaking point for Turkey. In this project, the West which discursively has been decentralized, has led to the current western perception of being normalized in Turkey's own view of itself and of the world. But above all, this project will show that Western civilizational perception of Turkey, that was present in Kemalism, is no longer valid. In this context, this project has also evoked Turkey's identity difference from the West. The homogenous foresight of East and West and the many other conceptual dilemmas inherent to the Alliance of Civilizations Project added, this project did not fulfill its promises rhetorically offered, both for Turkey and the West. After all, the Alliance of Civilizations Project could not fulfill its predictions, but in emphasis of Turkey's identity difference from the West, it has represented a breaking point.

Keywords: Alliance of Civilizations Project, Turkey, West, East.

1. GİRİŞ

Medeniyetler İttifakı Projesi çerçevesinde, Türkiye'nin kendisine ve dünyaya bakışında yaşadığı değişim, sonraki dış politika yönelişlerine de yön verecektir. Bu tarz bir önem itibarıyla, "Türkiye ve Medeniyetler İttifakı: Türk dış politikasında bir kırılma noktası" gibi bir konu burada incelemeye değer bulunmuştur. Batıyı temsilen İspanya ve Doğu'yu temsilen Türkiye'nin öncülüğünde, bir Birleşmiş Milletler girişimi olarak 2005'de vücut bulan bu projede, Türkiye'nin üstlendiği rolün yarattığı tartışma ortamında, bu proje özellikle Kemalist sektörler tarafından Türk dış politikasının daha o zamandan Orta Doğululaşması olarak değerlendirilmiştir. Burada, bu tartışma ortamına katkıda bulunmak amaçlanmaktadır. Bunu yaparken bu makalenin yaklaşımı, Medeniyetler İttifakı Projesinin bu ülke açısından içerdiği küresel vizyon ve Türkiye'nin Batı merkezli modernleşme mecrasında "yukarıya" yerleştirilen Batı algısının nihayet normalize olmasını konu almaktadır. Zira, Türkiye, bu projede Doğu dünyasında konumlanmış fakat bunu yaparken Batıyla eşit bir düzleme yerleşmiştir. Burada kimliğin Batıdan farkının vurgusunda Türkiye'nin medeniyetler arası diyalog fikrinin özü de ortaya çıkacaktır.

Fakat gerek Türkiye gerekse Batı açısından bu projenin ihtiva ettiği anlamları ortaya çıkarmak için bu makaleye "neden şimdi Medeniyetler İttifakı Projesi?" gibi bir soru sorarak başlamak uygun görülmüştür? Bu bağlamda, bu projenin gündeme gelmesinde uluslararası ve Türkiye'nin ulusal konjonktürünün nasıl örtüştüğü üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede, dışarıda Doğu ve Batı arasında medeniyetlerin çatışmasına karşı bir önlem alma ihtiyacı doğmuşken, Türkiye'de içeride ılımlı İslam'ı

temsilen yer alan bir iktidar yapısı, bu ülkenin bu projede kendisini Doğunun temsiliinde konumlandırmasını da açıklamaktadır.

Buradan, bu projenin “Türk kimliğinin Batıdan farkının vurgusunda bir kırılma noktası” olduğuna dair makalenin öngörüsü çerçevesinde, Türkiye açısından Doğulu kimliğin savunusunda artık Batının ulaşılması gereken bir medeniyet hedefi olmaktan da çıktığı öne sürülmektedir. Dolayısıyla, bu ülke için bu proje başarılarıyla gündeme gelmekten çok, içerdiği anlamlarla önem taşımaktadır. Zira son bölümde inceleneceği üzere, proje özünde içerdiği vurgularla ve kavramsal açmazlarla başarılı olmaktan uzaktır. Bu bölümde dolayısıyla gerek Türkiye gerekse Batı açısından projenin ne şekilde yanlış vurgularla sunulduğu işlenmektedir. Bu durum, belki de Medeniyetler İttifakı Projesinin daha çok konjonktürel motivasyonlarla gündeme gelmesiyle de açıklanabilir. Buradan kaynaklanarak ilk olarak “neden şimdi Medeniyetler İttifakı Projesi?” gibi bir açılımın sorgusuyla devam edilecektir.

2. NEDEN ŞİMDİ MEDENİYETLER İTTİFAKI PROJESİ?

İspanya ve Türkiye’nin öncülüğü altında, Medeniyetler İttifakı gibi Doğuyla Batının uzlaşmasına yönelik bir projenin neden, örneğin Soğuk Savaş ertesini 1990’larla başlayan süreçte baş göstermediği konusunda, birkaç not düşmek gerekir. Medeniyetler İttifakı projesi, her şeyden önce uluslararası konjonktürün yön verdiği bir projedir ve bu tarz bir konjonktür, içerideki konjonktürle uyum sağlamıştır. Açıkçası dışarıda Doğu ve Batı, İslam ve demokrasi arasında medeniyetlerin ittifakı tartışılırken, Türkiye’de de içeride, AKP gibi, kendini Osmanlı-İslam medeniyetinin temsiliinde Doğu’nun küresel liderliğini üstlenmek isteyen bir iktidar vardır. Buradan Türkiye’nin medeniyetler ittifakına yüklediği içerik de ortaya çıkacaktır.

11 Eylül sonrası, Batı ve İslam dünyası arasında gerilen ilişkiler ortamında, özellikle ABD’nin Türkiye’ye yaklaşımında, yeşil kuşak stratejisi etrafında radikal İslam’a karşı ılımlı İslam’ın promosyonu, İran İslam devriminden sonra 1980’lerde darbe (12 Eylül 1980) sonrası olduğu gibi 2000’lerde yeniden ön plana çıkmıştır. Türkiye’de AKP’yi de iktidara taşıyan koşullar, dışarıda 11 Eylül sonrası uluslararası konjonktürün etkileri ve içeride yükselen İslam’ın toplumsal algısıdır. 11 Eylül’de İslamcı terör örgütü Al-Kaida’nın ikiz kulelere ve pentagona saldırısı, bu uluslararası yapıyı İslam ve Batı dünyası arasında olası bir medeniyetler çatışmasının önüne geçmek adına harekete geçirmiştir. Bu çerçevede, 2000’lerin başında Erdoğan’ın ılımlı, etkin, pazar odaklı muhafazakâr, demokrat söylemi, Batı’daki siyasi eğilimlere de uygundur. Açıkçası, 2000’li yıllarda ılımlı İslam’ın promosyonu, 1980’de darbe sonrası olduğu gibi özellikle 11 Eylül sonrası dünyada Batı tarafından da desteklenmektedir. Batının AKP’nin sahiplendiği İslam kimliğiyle ilk kez 2002’de iktidara

gelmesinde bu partiye verdiği destekte böyle bir bakış açısı rol oynamıştır. Batı açısından AKP, İslam ve demokrasinin uzlaşımının bir ifadesi olarak görülmüştür.

Burada, medeniyetler ittifakı projesine olanak tanıyan uluslararası konjonktüre de değinilmelidir. Buradan, Türkiye'nin medeniyetler arası diyalog fikrinin özü de ortaya çıkacaktır. Medeniyetler İttifakı Projesi her şeyden önce küresel gelişmeler altında dış konjonktüre cevaben ortaya atılmıştır. Bir fikir olarak bu proje, Soğuk Savaş dönemindeki ideolojik kutuplaşmanın, Soğuk Savaş sonrası yerini medeniyetler arası çatışmaya bırakacağına yönelik tezlerle karşı bir anti-tezdir. Bu konuda özellikle 1993'de yayınlanan "Medeniyetler Çatışması" makalesiyle çatışmacı tezi temsil eden Samuel Huntington (1993) tartışmanın kıvılcımını yakmıştır. Huntington, medeniyetleri homojen birimler olarak ele almakta, İslam ve Batı medeniyetlerini çatışma potansiyeli taşıyan dikotomik bir ilişki içerisinde sunmakta ve Soğuk savaş sonrası çatışmaların kökenini din ve kültür üzerinden tek sebepli bir faktöre dayandırmaktadır. Bütün bu noktalar Huntington'ın tezine aynı zamanda bir eleştiri oluşturmalarına rağmen, 11 Eylül (2001) saldırıları, adeta bu tezi "doğrulayan" bir etki göstermiştir.

Medeniyetler arası çatışma tezlerine karşı önlem alma ihtiyacının ilk somut sonucu İran'ın önerisi üzerine BM'de kabul edilen "Medeniyetler Arası Diyalog için Küresel Ajanda" önergesi olmuştur. Al-Kaida terörü Mart 2004'de bu sefer İspanya'nın başkenti Madrid'de bir treni bombaladığında, medeniyetler ittifakı yönünde bir adım daha atılacaktır. Zira, bombalamadan üç gün sonraki seçimlerde Sosyalist Partiden kazanan L. R. Zapatero'nun önerisi üzerine Medeniyetler İttifakı Projesi, BM bünyesine girecektir (Balcı ve Miş, 2008: 391, 392). Bu projeye içi içe gelişen bir olay da 2006'da bir Norveç Hristiyan gazetesinde Hz. Muhammed'i terörist olarak gösteren karikatür krizidir. Bu çerçevede, Kofi Annan Medeniyetler İttifakı Projesinin amacını, **"bölünmeyi engellemek ve önyargıyı, yanlış anlamaları, yanlış algıları ve dünya barışını potansiyel olarak tehdit eden kutuplaşmayı aşmak için hem kurumsal hem de sivil toplum seviyelerinde uluslararası toplum tarafından kararlı bir çaba gösterme ihtiyacına cevap vermek"** (Annan, 2005), olarak belirtmiştir.

3. TÜRK KİMLİĞİNİN BATIDAN FARKININ VURGUSUNDA, BİR KIRILMA NOKTASI

2005'te Batının temsilinde İspanya ve Doğunun temsilinde Türkiye'nin öncülüğünde gündeme gelen bu projenin medeniyetler arası uzlaşma söylemi, proje henüz daha somutlaşmadan önce Türkiye'nin Batı kapsamında özellikle AB ile ilişkilerini düzenleyen argümanının temelini oluşturmuştur. Buna göre, Doğu ve Batı, İslam ve

demokrasi arasında medeniyetler İttifakının, Türkiye'nin AB'ye üye olmasıyla, AB çatısı altında gerçekleşeceği temel argümandır.

Bu doğrultuda, Türkiye'nin medeniyetler arası diyalog fikri, AKP'nin dış politika vizyonunu kurmakta danışman ve daha sonra dışişleri bakanı olarak rol almış olan Davutoğlu'nun söylemindeki medeniyetlerin farklılığının tanınması esasına dayanır. Davutoğlu, medeniyetler arası çatışma ihtimalini dışlamamakla beraber, medeniyetler ittifakında amaçlanan diyalogun da dışlanamayacağını önermektedir. Böyle bir diyalog medeniyetler arası farklılıkların silinmesini de gerektirmemektedir. Farklılıkları medeniyetlere anlam kazandırmakta, dolayısıyla ne kalkınma seviyeleri arasındaki farklılıklar olarak, ne de medeniyetler arası iletişimde engeller olarak görülmemelidir. Medeniyetler arası iletişim, sadece "diğeri"ne karşı geliştirilecek anlayış değil, her bir medeniyete has, farklı özelliklerin ben-idrakine de götürmektedir. Medeniyetlerin mensuplarının kimliklerinin özünü oluşturan ben-idraki, aynı zamanda medeniyetler arasında sınır işlevi de görür. Fakat Davutoğlu, farklı medeniyetlerin, farklılıklarının yanında, bütün medeniyetlerin üstünde insanlığın ortak tarihinden kaynaklanan ortak noktalar da paylaştığını da önermektedir. Demokrasi, evrensel addedilmesi gereken bu değerlerden biridir. Türkiye'nin medeniyetler İttifakı söylemi, bu kapsamda İslam ve demokrasinin bağdaşabilirliğini, dolayısıyla Doğu ve Batının uzlaşımını savunmaktadır.

Diğer yandan tam da bu İslami ben idraki sonucu, her ne kadar bu söylem, Türkiye'nin Batı ile ilişkisindeki medeniyet retoriğini kurmaktaysa da Batılı medeniyet algısının dışında bir Türkiye tasavvuru içermektedir. Bu doğrultuda, her ne kadar S. Huntington'ın (1993)'te yayınladığı medeniyetler çatışması tezi, tek sebepli bir açıklama getirdiği, basit ve indirgemeci olduğu için eleştirilse de bir konuda haklı gözükmektedir: Küresel çağda medeniyetler daha fazla modernleşmekte fakat daha az Batılılaşmaktadır. Medeniyetler İttifakı Projesine Türkiye'nin yaklaşımı bunun göstergesidir.

Bu dönemde Türk dış politikasında adeta bir doktrin haline gelen Medeniyetler İttifakı Projesinde, kimliğin bir çıktısı olarak Türkiye'nin kendini Doğu dünyasının temsilinde konumlandırması, artık Kemalizm'i Batılı medeniyet algısının da dışına çıkıldığının bir göstergesidir. İşte bu anlamda Medeniyetler İttifakı bir kırılma noktasıdır. Türk dış politikasında, klasik Kemalist dış politika davranışına karşıt olarak, ilk kez Türkiye'nin kendisini Doğu dünyasını temsilcisi olarak ilan anlamında, bu bir dönüm noktasıdır. 2000'li yıllarda, kültür ve gelenekten gelen İslami bir kimlik algısının dış politika yansımaları ilk olarak Medeniyetler İttifakı Projesinde görülmüştür (Oğuzlu, 2008). Bu anlamda, Medeniyetler ittifakı projesinde, Batı'yı temsilen İspanya, Doğu'yu temsilen Türkiye'nin yerleştiği konum, Kemalist sektörler tarafından endişeyle karşılanmış, kültürler farklı da olsa medeniyetin tek olduğu

savunularak, Türkiye'nin kendisini Batı medeniyetinin dışına çıkarması eleştirilmiştir (Kösebalaban, 2009: para.8).

İslam ve demokrasinin uyumunu savunan Medeniyetler İttifakı projesi kapsamında Türkiye'nin kendini Doğu dünyasının temsilinde konumlandırması ise hâkim medeniyetsel kimliğin bir çıktısıdır. Bu çerçevede, Türkiye, büyük bir imparatorluğun mirasçısı olduğu bilincini edindiğinde, aynı zamanda ulusal çıkarlarını da Doğunun temsilinde küresel bir vizyon üzerinden tanımlayacaktır. Bu perspektifte, Türkiye artık kendisini Osmanlı'nın devamı olarak öngörüsünde, dış dünyaya bakışında da küresel bir vizyona sahip çıkacaktır. Bu küresel vurgu nedeniyle de Medeniyetler İttifakı bir kırılma noktasıdır. Davutoğlu'nun Batı-merkezciliğin düşüşe geçtiği küreselleşme sürecinde Batının ontolojik krizinin altını çizmesi, bu tarz bir küresel vizyonuna eşlik eden bir değerlendirmedir. Bu küresel vizyon, Türkiye'deki mevcut Batı algısının artık normalize olmasında en önemli unsurdur. Batı algısının normalize olması, önceki döneme, özellikle Soğuk Savaş dönemi Türk dış politikasına nazaran bir dönüşümü simgelemektedir. Buna rağmen Soğuk Savaş sonrasında dahi, Türkiye, Doğu boyutunun entegrasyonunda, Batı dünyasındaki konumunu pekiştirmek istemiştir. Doğunun entegrasyonu ile Doğunun liderliğine oynamak arasındaki fark bu projede kendini göstermektedir. Bu projede öncelikle söylemsel düzlemde merkez dışı olan Batı, Türkiye'nin kendine ve dünyaya bakışında, bir değişim yaratmıştır. Bu kapsamda, Türkiye açısından Batı, artık ulaşılması gereken bir medeniyet hedefi değil, medeniyetler diyalogunda Türkiye'nin bir muhatabıdır (Kösebalaban, 2009: para.2).

4. İÇERDİĞİ VURGULARLA BAŞARISIZ BİR PROJE

Fakat Türkiye'nin bu proje kapsamında Müslüman-Doğunun temsilinde konumlanması, kimliğinin Batıdan farkını da ortaya çıkarmaktadır. Buna Medeniyetler İttifakı Projesine içkin kavramsal açmazlar ve Batının İslam'ı güvenlikleştiren tutumu eklendiğinde, bu proje gerek Türkiye gerekse Batı açısından, sunduğu söylemin vaatlerini gerçekleştirememiştir. Bu kapsamda, özellikle Türk kimliğin farklılık vurgusunun zımnen üstünlük tesis eden niteliği AKP'nin dış politika vizyonunu kurmakta danışman ve daha sonra dışişleri bakanı olarak rol almış olan Davutoğlu'nun söylemlerinde görülebilir. Davutoğlu'na göre İslâm medeniyetinin üstünlüğü, son dönemdeki İslâmi canlanmanın da temelini oluşturan ben-idrakinin gücünden kaynaklanmaktadır. İslâmi ben-idraki, Davutoğlu tarafından, günümüzde yaşanan medeniyet krizi için bir çözüm yolu olarak sunulur; çünkü Batı'nın ontolojik krizine bir alternatiftir (Davutoğlu, 1997). Davutoğlu'nun yaklaşımında İslam dünyasının ben-idraki bir medeniyet olarak onu Batıdan farklı kılarken aynı zamanda üstün de

kılmaktadır. Bu kapsamda Davutoğlu'na göre, Batı merkezcilik uzun süreli değildir. Bu doğrultuda, Müslüman bir ülke olarak Türkiye'nin AB'ye katkıları sadece Hristiyan ve İslam dünyalarının çatışmasını önleyecek değil, kendi başına “çöküşte olan” Batı medeniyetini de diriltecek niteliktedir. Bu kapsamda Davutoğlu, küreselleşme çağında bir medeniyet olarak İslam'ın yükselişi söz konusu olduğunda, Batı'nın kendi ön kabullerini sorgulayabilmesinin hem Batı dünyasının içine girdiği “krize” bir çözüm olacağına, hem de bunun entelektüel atmosferi besleyici etkisine vurgu yapmıştır (Duran, 2011: 22; Zaman 2010).

Buradaki sorun, Medeniyetler İttifakı Projesinde Türkiye'nin kendisini toptancı bir bakışla İslam dünyasının temsilinde görmesidir. Burada, “AKP'nin sık sık kullandığı “İslam Dünyası” ya da “İslam Alemi” kavramları, bir medeniyet birliğine işaret etmekte fakat dünyanın geri kalanıyla kurulacak ilişkilerin öznesi olarak bu kavramsallaştırma homojen bir bütün halinde sunulmaktadır” (Sunar, 2013: 448). Medeniyetlerin toptancı algısı, Medeniyetler İttifakının sönmesine yol açan kavramsal açmazlardan sadece bir tanesidir.

Medeniyetler İttifakına yüklenen büyük idealler gerçekleşmemiş, diğer medeniyetler bu projeye sessiz kalmış, Müslüman ülkelerden gereken ilgi yükselmemiştir. Medeniyetler İttifakı projesinin sönmesinde bu projenin kavramsal açmazları rol oynamıştır. Her şeyden önce bu proje, sadece medeniyetler arası çatışmayı İslam ve Batı ilişkisine indirgeyerek diğer medeniyetleri yok saymakla kalmamış, aynı zamanda medeniyetlere toptancı yaklaşımında aynı medeniyet içerisindeki ülkeler arası ve hatta aynı ülke içerisinde farklılaşan tarihsel, kültürel, dinsel, mezhepsel, ideolojik ve farklı gelişme seviyelerinden kaynaklanan referansları yok saymıştır. Doğu ve Batı olarak bu iki birimin toptancı algısı, tesis edilen farkın temelinde Doğunun veya Batının kendi içinden değil, birbirlerine karşı kaynaklandığını göstermektedir. Bu proje medeniyetler çatışmasına bir anti tez olarak öngörüldüğü için varlık nedeni büyük oranda çatışmanın devamına dayandırılmıştır (Balcı & Miş, 2008: 402).

Burada, Batı, Doğunun temsilinde karşısına koyduğu İslam'dan, İslam medeniyetinin kat edeceği güzergâh anlamında, daha üstün bir konuma yerleşmektedir. Düzgit'e (2015: 108) göre, çatışmanın temelinde Batı ve İslam arasında gösterilmesi “Batı'nın Hristiyanlıktan büyük olduğu ve o evreyi geride bıraktığı; oysa İslam dünyasının hâlâ din ve ilkeliğe saplanıp kaldığı” örtülü bir varsayımına işaret etmektedir. Burada, Batı ayırt edici bir dinle değil, parçalarının toplamından daha büyük olan modern bir varlık olarak tanımlanmaktadır (Düzgit, 2015: 108). Aslında Medeniyetler İttifakı projesi Batı ve İslam dünyasını birini diğerinden geri olduğu imgelemine yerleştirdiği oranda, Edward Said'in (1979) birbirini üreten “ben-öteki” ilişkisini konu alan oryantalizmine hizmet etmiştir. Bu tarz bir oryantalizmin yarattığı Doğu algısından Türkiye de nasibini almaktadır.

Bu konuda, Türkiye'nin Batı'da güvenlikleştirilen İslam'ın odak noktasında yer alması önemlidir. IŞİD sonrası, İslamcı radikalleşmenin içerdiği tehdide karşılık, Soğuk Savaş sonrası ideolojilerin yerini bıraktığı boşlukta Batı için var olan islamofobi daha da yükselmiştir. Bu ortamda, İslamcı radikalizmle eş zamanlı olarak, Avrupa'daki aşırı milliyetçi ve aşırı sağcı partiler de Hristiyanlıktan gittikçe daha çok dem vurmaktadır. Avrupa'daki bu tip oluşumlar, bugün İslami terörün temsil ettiği “serseri dinamiğin”, ulaştıkları “ideal” medeniyet seviyesini bozguna uğratacağını düşünmekte ve İslam'ın “saldırganlığı” karşısında kendi “hümanizmlerinin” çok pasif kaldığından dem vurmaktadır. İslam kimliğine yönelik tehdit algısı içerisinde Batı, Müslüman ve ezilen toplumların sorunlarını sahiplenmeyi istememekte ve yükselişte olan aşırı sağ ve popülist söylemler, Türkiye karşıtlığı üzerinden yapılan siyaseti bir oy potansiyeli olarak görmektedir.

Türkiye, Batı tarafından kimliğinin medeniyet odaklı olarak sorunsallaştırılmasını, yukarıda değinilen Medeniyetler İttifakı perspektifinin öngördüğü medeniyetsel bir retorikle cevap vererek çürütmeye çalışmış, bu retorik en azından söylemsel düzlemde Türkiye'nin gerek Doğu gerekse Batıyla ilişkilerini kurmuştur. Fakat bu proje, Türkiye'nin toptancı bir algıyla sunduğu Doğunun temsiliinde, kimliğinin Batıdan farkını da pekiştirmiştir. Bu farkı zımnen üstünlük tesis eden bir vurguyla sunan Türkiye'nin tavrı, belki de Batının İslam'dan daha üstün bir konuma yerleştirildiği projeye içkin kavramsal açmazı da karşılamaktadır. Buna diğer açmazlar da eklendiğinde, özellikle İslamofobinin, İslam'ın güvenlikleştirilmesine yol açtığı bir ortamda, bu proje öngörülerini gerçekleştirmekte başarısızdır.

5. SONUÇ

Medeniyetler İttifakı Projesi nasıl bir konjonktürde ortaya çıkmıştır? Türkiye açısından nasıl bir anlam ifade etmektedir? Ve öngörülerinde ne kadar başarılı olmuştur? Burada, bu sorulara cevap aranmıştır. Bütün bu sorulara cevap aranırken, vurgu bu projenin Türkiye açısından ifade ettiği kırılma noktası üzerinedir. Dolayısıyla ilk olarak, 2005'de İspanya ve Türkiye'nin öncülüğünde böyle bir projenin, aslında tam da bu tarihte somut bir girişim olarak ortaya çıkması, “neden şimdi medeniyetler ittifakı projesi?” gibi bir soru altında incelenmiş, buradan bu projenin nasıl bir konjonktürde gündeme geldiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu konuda, özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra oluşan uluslararası konjonktür, İslam ve Batı dünyası arasındaki kutuplaşma, ön yargı ve yanlış anlamalara bir önlem alma ihtiyacı doğrultusunda gelişmiştir. Böylece bu proje medeniyetler arası çatışmacı tezlere bir cevap niteliği taşımaktadır. Projede, Batıyı temsilen İspanya ve Doğuyu temsilen Türkiye, Doğu ve Batı arasındaki uzlaşmayı temsil etmişlerdir. 2005 gibi bir tarihte,

Türkiye’de Doğunun küresel liderliğini üstlenmek isteyen ve radikalizme karşı ılımlı İslam’ı temsil eden AKP iktidarının varlığı, Türkiye’nin ulusal konjonktürünün böyle bir uluslararası konjonktüre olan uyumunu göstermektedir.

Türkiye’nin bu projede Batıya karşı Doğunun liderliğini üstlenmesi, bu ülke için bir kırılma noktasıdır ve Medeniyetler İttifakı Projesinin Türkiye için ifade ettiği anlam burada aranmalıdır. Zira, modernleşme mecrası Kemalizm’den bu yana Batı ekseninde yürümüş ve geleneksel dış politikasını da Batılı bir anlayış üzerine kuran bu ülkenin, resmi düzlemde kendisini Doğu dünyasında konumlandırması bir ilktir. AKP iktidarı altında, Osmanlı geçmişi ile kurulan süreklilik ilişkisinde, Türkiye artık büyük bir imparatorluğun mirasçısı olduğu öngörüsünü de edinmiştir. Bunun sonucu Türkiye’nin artık küresel bir vizyona soyunmasıdır. Böyle bir küresel rolü ise Doğu dünyası üzerinden arayacaktır. Bu durum özellikle Soğuk Savaş dönemi Türk dış politikasıyla tam bir zıtlık arz etmiştir. Türkiye’deki mevcut Batı algısı artık normalize olmuştur. Türkiye’nin Batılı modernleşme mecrasının Batı tarafından bir onanma ihtiyacıyla bir arada yürüdüğü hatırlanacak olursa, Türkiye, projede, Doğunun liderliğine oturarak, aslında Batıya karşı konumunu da eşitlemiştir. Böylece, kimliğin Batıdan farkı vurgulanmış olmaktadır.

Medeniyetler İttifakına yüklenen büyük idealler gerçekleşmemiş, proje, sunduğu vaatleri gerçekleştirilmemiştir. Zira hem Türkiye hem de Batı açısından, örtük bir üstünlük vurgusu her iki tarafa da hakimdir. Türkiye, bunu Batı merkeziliğin düşüşte olduğu bir çağda, İslami bir ben idrakinin gücünde ararken, Batı açısından çatışmanın temelde Batı ve İslam arasında gösterilmesi, Batıyı din evresini geride bırakmış, İslam’a karşı daha modern bir oluşum olarak sunmaktadır. Medeniyetlerin homojen birimler olarak sunulması gibi projeye içkin birçok kavramsal açmaz, projenin başarısızlığını açıklamaktadır. İslamofobinin etkisi altında, bugün İslam’ın Batı tarafından güvenlikleştirildiği bir ortamda, kimliğini İslami vurgularda arayan bir Türkiye açısından, medeniyetler arası diyalog fikrinin özünde medeniyetlerin farklılığının kabulüne dayanması belki de bir o kadar normaldir. Bu projede kimliğinin Batıdan farkını vurgulayan Türkiye’nin kendisine ve dünyaya bakışında Batı artık merkez dışı olmuştur.

KAYNAKÇA

- ANNAN, K. (2005). "Annan Announces New Initiative to Bridge Gap between Islamic, Western Worlds," UN News Center, July 14, 2005, at <http://www.un.org/apps/news/story>, 18. 09.2019.
- BALCI, A. ve MİŞ, N. (2008). "Turkey's Role in the Alliance of Civilizations: A New Perspective in Turkish Foreign Policy?" *Turkish Studies*, 9(3): 387–406.
- DAVUTOĞLU, A. (1997). "Medeniyetlerin Ben-İdraki", *Divan*, 1: 1-53.
- DURAN, B. (2011). "Türk Dış Politikasının İç Siyaset Boyutu: 2010 Değerlendirmesi", s. 13-64 (Ed.) DURAN, B. İNAT, K. ve ÖZCAN M., *Türk Dış Politikası Yıllığı 2010*, SETA Yayınları, Ankara.
- DÜZGİT, S. A. (2015). "Avrupa Birliği Kurumlarının Türkiye Söylemlerinde Bir Güvenlik Topluluğu Olarak Avrupa", *Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 23(2): 99-122.
- HUNTINGTON, S. P. (1993). "The Clash of Civilizations? ", *Foreign Affairs*, 72(3) : 22-49.
- KÖSEBALABAN, H. (2009), "Türkiye'nin Yeni Dış Politika Doktrini: Medeniyetler İttifakı", *Anlayış*, 72, <http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergid=72&makaleid=1939>, 09. 03. 2018.
- OĞUZLU, T. (2008). "Middle Easternization of Turkey's Foreign Policy: Does Turkey Dissociate from the West?" *Turkish Studies*, 9(1): 3-20.
- SAID, E. (1979). *Orientalism*, Vintage Books, New York. 1979.
- SUNAR, B. (2013). "Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Dış Politika Söyleminde Temalar: Türkiye Bülteni Üzerine Bir İnceleme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18 (3): 431-454.
- Zaman, 31 Ekim 2010.

KAYYIM ATAMALARINA DEMOKRASİ, SİYASAL PARTİLER VE DÜNYA UYGULAMALARI BOYUTUYLA SİYASAL İLETİŞİM AÇISINDAN BİR YAKLAŞIM

Prof. Dr. Zakir AVŞAR
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Kuşkusuz ki seçimle gelenin seçimle gittiği, tüm yolların sandığa çıktığı bir demokratik sistem sağlıklı, özgürlükçü bir demokrasi için şarttır.

Demokrasi kavramını ele alırken özgürlükten bahsetmemek de mümkün değildir. Özünde demokrasi özgürleri teminat altına alan, çoğunluğun azınlıkta kalanın hakkını ve özgürlüğünü tanıdığı, kabul ettiği sistemdir.

Bu bakımdan da genel kabul, demokrasinin insanlığın şu ana kadar ulaştığı en ideal yönetsel sistem olduğu yolundadır.

Hal böyle olunca, demokrasiyi korumak, geliştirmek, yaşatmak herkesin yükümlü olduğu, katılması gerektiği bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Oy verme hakkı da bu nedenle sadece bir hak olarak değerlendirilmez, aynı zamanda bir demokratik vatandaş yükümlülüğü olarak da ele alınır.

Demokratik bir hak ve aynı zamanda bir yükümlülük olarak tanımlanan oy kullanma eylemi için de insanların özgür iradelerini yansıttığı için adeta bir kutsiyet atfedilerek saygı ve koruma düşüncesi gelişmiştir.

Türkiye Diyarbakır, Van ve Mardin Büyükşehir Belediye Başkanlarına ve sonrasında bazı il ve ilçe belediye başkanlarına İçişleri Bakanlığı tarafından el çektirilmesi tartışmalarını yaşadı.

Olaya insanların oyları ile seçilmiş yerel yöneticilerin görevden alınması ile “vatandaşın özgür iradesinin tecellisine” müdahale ediliyor bağlamında yaklaşanlar olduğu gibi, yapılanın son derece normal olduğu, hukuk sisteminin suça bulaşması halinde seçilmiş kişilerin de görevlerinden uzaklaştırılıp cezalandırılmasının önünü açtığını savunanlar da oldu.

Burada özellikle iç politik ortamda ana muhalefet partisinin ve AK Parti’den koparak partileşmek isteyen önemli isimlerin tutum ve davranışları önem

taşımaktadır. Dışarda ise AB ve ABD eksenli açıklamalar ve tartışmalar gündemde yerini almıştır.

CHP, yerel seçimlerde Millet ittifakı şemsiyesi içinde gerçekleştirdiği örtülü ittifaktan kaynaklanan ‘vefa’ ve aynı zamanda kendi belediye başkanlarının görevden alınıp yerlerine bu neviden bir görevlendirme yapılabileceği ihtimaline karşı bir ön alma girişimi içinde görüntü vermektedir.

CHP’nin temsilcilerinin görevden uzaklaştırılan belediye başkanlarının durumları il kendi belediye başkanlarının durumları arasında bir korelasyon kurması çabası kanımca çok doğru ve gerçekçi olmamakla birlikte yaptıkları açıklamaların hem ulusal hukukumuz hem de uluslararası hukuki yaklaşımlar ile çok uyumlu olmadığı da açıktır.

Partileşmeyi düşünen isimlerin açıklamaları muhtemelen geleceğe dair bir iz, işaret vermek ve HDP ile veya türevleri ile iyi geçinmek maksatlı, bu çevrelerden oy devşirme amaçlı davranışlar kabilinden görünmektedir. Aksi takdirde bu kadar devlet umuru görmüş, sorumluluklar üstlenmiş, devletin işleyişini en ince ayrıntısına kadar öğrenmiş ve uygulamış insanların söyleyeceği sözler, takınacağı tutum ve davranışlar olarak makul kabul edilemez...

Üç büyükşehir belediye başkanı ile ilgili tasarruf İçişleri Bakanlığı tarafından Anayasa’nın 127. Maddesi’ne ve Belediye Kanunu’nun 47. maddelerine dayanılarak gerçekleştirilmiştir.

Yine bu çerçevede, haklarında bir yargı kararı olmaksızın diye başlayan cümleler de çok temelsiz ve kanunu okumadan konuşma örneğidir. Yapılan işlem bir görevden alma değil, uzaklaştırmadır. Görevden uzaklaştırmayı düzenleyen Belediye Kanunu’nu da burada derç etmek yararlı olacaktır: *“Görevden uzaklaştırma Madde 47- Görevleriyle ilgili bir suç nedeniyle haklarında soruşturma veya kovuşturma açılan belediye organları veya bu organların üyeleri, kesin hükme kadar İçişleri Bakanı tarafından görevden uzaklaştırılabilir. Görevden uzaklaştırma kararı iki ayda bir gözden geçirilir. Devamında kamu yararı bulunmayan görevden uzaklaştırma kararı kaldırılır. Görevden uzaklaştırılanlar hakkında; kovuşturma açılmaması, kamu davasının düşmesi veya beraat kararı verilmesi, davanın genel af ile ortadan kaldırılması veya görevden düşürülmeyi gerektirmeyen bir suçla mahkûm olunması durumunda görevden uzaklaştırma kararı kaldırılır. Görevden uzaklaştırılan belediye başkanına, görevden uzak kaldığı sürece aylık ödeneğinin üçte ikisi ödenir ve bu süre içinde diğer sosyal hak ve yardımlardan yararlanmaya devam eder.”*

Öte yandan, Dünyanın hiçbir yerinde siyasi partilerin terör ve şiddet ile iç içe olmaları mümkün değildir. Terör ve şiddeti siyasetinin bir parçası haline getiren partilerin demokrasi içinde var olma hakları yoktur. Avrupa Birliği ülkelerindeki uygulamalar da, ABD'nin terörle mücadele konsepti çerçevesinde dünya üzerinde izlediği terörle mücadele pratikleri de yapılan açıklamalarda herhangi bir hukukilik, evrensellik ve tutarlılık olmadığını göstermektedir.

Siyasi partilerin anayasalar dâhil her hususta eleştiri ve değişiklik istemeleri normaldir, hatta çok uç taleplerle kamuoyu önüne çıkmaları bile demokratik değerler bakımından kabul edilebilir ancak bunları temin için herhangi bir şekilde zora, şiddete, teröre başvurmayı denemeleri, önermeleri, dile getirmeleri asla mümkün değildir.

HDP siyasi parti olarak, varlığını terörist şiddet ile bütünleştirmiş, bunu da pek çok eylemi ile göstermekten çekinmeyen bir yapıdır. PKK terör örgütü ile olan bağını hiçbir zaman inkâr etmediği gibi tersine bu illiyeti en göze batar şekilde sunmanın peşinde olmuştur.

Bilindiği üzere, Türkiye siyasi partilerin kapatılmasını güçleştirmiş ülkelerden birisidir. Daha önce ticari işletme kapatır gibi hatta ondan daha da kolay bir şekilde siyasi partilerin faaliyetleri durdurulup, kapatılabiliyorken bunun önüne geçmek üzere birtakım zorlaştırıcı önlemle alınmıştır.

Gelinen noktada siyasi partilerin terörist şiddet ile iç içe oldukları haller doğduğu zaman yine zor ve zahmetli bir süreç ile kapatılması yolu açıktır.

Avrupa ülkeleri bile bu konuda bizden daha esnek bir noktada kalmıştır. Türkiye'yi eleştirme hakkını kendilerinde mahfuz tutan odakların HDP'li üç büyükşehir belediye başkanına görevden el çektilmesi üzerine yaptıkları açıklamalar kesinlikle uluslararası uygulama ve yaklaşımlarla da ve hatta kendi ülkelerinin iç hukuk düzenlemeleri ile de uyumlu değildir.

Avrupa Birliği bir Batasuna deneyimi yaşamıştır. Şöyle ki, 1978 Nisan'ında Herri Batasuna adıyla kurulan parti ayrılıkçı ETA örgütünün siyasi kolu olduğu söylendiği için adını Batasuna olarak değiştirmişti. 1998 yılında yapılan seçimlerde solcu ayrılıkçı parti Bask bölgesinde bir milyon 250 bin oyun 224 binini almıştı. Partinin önemli konumlarındaki politikacılar daha önceden ETA ile ilgili olaylarda hapis yatmış kişilerdendi. Batasuna seçimlerde aldığı oylarla İspanya Parlamentosu'nda temsil de edilmişti. Parti ETA ile bağlantısı olduğu yönünde iddiaları reddediyordu bununla birlikte ETA'nın yaptığı eylemleri kınamayı da reddediyordu. Partinin temsilcileri ETA'nın eylemlerini övmeseler de onlar için "terörist" demeyi kabul etmiyorlardı. 2002 yılında Batasuna'nın kapatılması için ilk girişim başlatıldı. Parlamento'da partilerin bazı konularda, terörizme yardım etmek gibi olaylarda

kapatılmasına dair bir yasa kabul edildi. Batasuna Temmuz 2002’de bir yıl önceki sokak gösterileri ve kimi olaylar yüzünden 24 milyon Euro ödemeye mahkûm edildi. ETA’nın 4 Ağustos’ta bir arabayı bombalaması üzerine Hakim Baltasar Garzon parti ile ETA’nın arasında bağ olup olmadığını incelemeye başladı. Garzon ve hükümet 23 madde ile partinin ETA ile bağlantısı olduğunu belirtti. Bunların arasında siyasi tutukluların partiden aday gösterilmesinden, ETA’nın kimi noktalarda desteklenmesi de vardı. 2007 yılında 23 üst düzey Batasuna üyesi gizli ve illegal bir toplantıya katıldığı için yakalandı. Sonuçta Batasuna ETA ile organik bağları olduğu için 2008’de yasaklandı ve 2009 Bask bölgesi seçimlerine giremedi.

İspanyol Parlamentosu 2002 yılında siyasal partilerle ilgili bir yasa kabul etti. Yasa, demokrasi ve anayasal değerlere açıkça aykırı düşen eylemlerin odak noktası olan siyasal partilerin kapatılabileceğini öngörüyordu. 2003 yılında, Batasuna partisi bu yasa gereğince Yüksek Mahkeme tarafından kapatıldı. Kapatma gerekçeleri arasında, Herri Batasuna Partisi’nin, terör örgütü ETA ve onun alt kuruluşlarıyla organik bağı bulunduğu, değişik tarihlerde gerçekleştirilen terör eylemlerini kınamaktan kaçındığı, parti sözcüsünün “yasal olan ya da olmayan her yoldan mücadelemizi sürdüreceğiz” gibi beyanları, terörizmi destekleyen afişler asmaları, halkı devlete karşı mücadele etmeye tahrik etmeleri gibi gerekçeler var.

Avrupa’da bir siyasal partinin kapatılıp kapatılamayacağı konusu bir hayli tartışma koparmış ve iş Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin önüne gelmiştir. Herri Batasuna, partilerinin kapatılması ile Sözleşme’nin siyasal parti kurma özgürlüğünü düzenleyen 11. maddesi ile düşünce özgürlüğüne ilişkin 10. maddesinin ihlal edildiğini ileri sürdü. AİHM 5. Dairesi, 30 Haziran 2009’da verdiği kararla bu şikâyetleri reddetti. AİHM’in anılan dairesinin oy birliği ile vermiş olduğu karar çok önemli ve anlamlıdır. Çünkü bu gün bu kararı HDP açısından ele aldığımız zaman bu partinin bir saniye bile faaliyet gösterememesi gerekir.

O yıllarda AİHM’de yargıç olarak bulunan değerli diplomat ve hukuk insanı Rıza Türmen Batasuna kararını değerlendirirken yaklaşımı şu şekilde özetlemiş idi:

“Siyasal partilerin kapatılması sadece şiddet ögesine bağlanamaz. Siyasal partinin önde gelenlerinin ve üyelerinin beyan ve eylemleri bir bütün olarak ele alındığında, önerilen toplum modeli, demokrasinin temel ilkelerine uygun mu? AİHM’nin siyasal parti kapatmalarında kullandığı ölçüt bu. Şiddete teşvik elbette demokrasi ile bağdaşmaz. Ancak demokrasi ile bağdaşmama sadece şiddetle sınırlı tutulamaz. Terörist eylemleri kınamama, bunları övme, terörist örgütlerle ilişki kurma siyasal partilerin kapatılmasında dikkate alınacak bir öğedir.”

Batasuna'nın kuruluşu ve faaliyetlerine baktığımız zaman HDP ile pek çok yönden benzeştiklerini görebiliyoruz.

Çok daha yeni bir olay ise Katalonya'da yapılan bağımsızlık referandumu sonra yaşananlardır. Katalan Parlamentosu'nun Eylül 2017'de aldığı bağımsızlık referandumu düzenleme kararı, İspanya merkezi yönetimi tarafından yasa dışı olarak tanımlanmıştı. Madrid'in bütün engellemelerine rağmen Katalanlar, 1 Ekim 2017 Pazar günü işgal ettikleri okullarda kurulan sandıklara hücum etti. Günün ilk saatleri itibarıyla İspanya'nın Katalonya özerk bölgesine gönderdiği polisler okullara müdahale etmeye başladı. Oy pusulalarını ve sandıkları ele geçirmeye çalışan polise Katalan seçmenler direnirken, polisin müdahalesi sonucu bazı vatandaşların yaralanmasına dünyanın dört bir yanından tepki geldi. Polisin yaşlı vatandaşlar dahil olmak üzere seçmenlere saldırması ve olaylar sonrasında en az 893 kişinin yaralanması Madrid'e gösterilen tepkinin artmasına neden oldu. Katalonya Özerk Yönetimi Sözcüsü Jordi Turull, referandumda 2,3 milyon geçerli oy kullanıldığını ve halkın yüzde 90,09'unun bağımsızlığa destek verdiğini açıkladı. Referandumda 'hayır' oylarının oranı ise yüzde 7,87 oldu. 770 bin oyun ise İspanyol polisi tarafından ele geçirildiği belirtildi. 7,5 milyon nüfuslu Katalonya'da yaklaşık 5 milyon 300 bin seçmen bulunuyor. Böylece katılım oranı yüzde 42,3 olarak gerçekleşti. referandumla ilgili olarak iktidardaki Halk Partisi adına açıklama yapan Başbakan Yardımcısı Soraya Sáenz de Santamaría referandumla ilgili kutlanacak hiçbir şeyin olmadığını, çünkü 'gerçekleşen bir referandum olmadığını' ve Katalonya'dan gelen görüntülerin sorumlusunun özerk yönetim olduğunu, polisin müdahalesinin 'ölçülü olduğunu, hak ve özgürlükleri koruma çerçevesinde gerçekleştiğini' söyledi. İspanya Başbakanı Mariano Rajoy ise polisin hareketlerinin 'yasalar adına, yasalar çerçevesinde' gerçekleştiğini belirtti.

Avrupa Komisyonu hemen akabinde yaptığı açıklamada, "düzenlenen referandumun İspanya yasalarına göre aykırı" olduğunu dile getirerek Başbakan Rajoy'a bu süreci yönetmesi adına güvendiklerini ifade etti. Avrupa Komisyonu Başkanı Jean-Claude Juncker'in, yaşananların İspanya'nın iç işleriyle ilgili olduğunu düşündüğü vurgulandı. Açıklamada, "Eğer referandum İspanya anayasasına göre yasal olsaydı bu topraklar Avrupa Birliği dışına çıkardı" denildi ve 'birlik ile istikrarın' altı çizildi.

AB Komisyonu söz konusu İspanya olunca tavrını bu şekilde koyabiliyor. Bunun da yine herkes için düşündürücü olması lazım ama iş bu kadarla da kalmadı ve uzun bir yargılama süreci başladı. **İspanya'nın Katalonya** özerk yönetiminde yasa dışı ilan edilmesine rağmen yapılan bağımsızlık referandumunu organize etmekten yargılanan 12 Katalan siyasetçi ve sivil toplum örgütü liderinin 4 ay süren davası sona erdi. İspanya'nın başkenti Madrid'deki Yüksek Mahkeme'de 12 Şubat'ta başlayan ve 52 duruşmanın gerçekleştiği davada, aralarında eski Başbakan Mariano Rajoy'un da olduğu toplam 422 kişi şahit olarak dinlendi. Üstelik, 12 sanıktan 9'u

tutuklu, 3'ü tutuksuz yargılandı. **Referanduma destek veren Katalonya'daki 712 belediye başkanı hakkında soruşturma açıldı.** Sanıklara, savcılık, İspanya hükümeti adına dava açma yetkisi olan Devlet Avukatlığı ve aşırı sağ görüşlü Vox partisi olmak üzere 3 ayrı kurumdan 4 farklı suçlama yöneltildi. Devlet Avukatlığı Kurumu Katalonya'daki bağımsızlık referandumu sürecinde yaşanan olaylarda "anayasal düzeni şiddet yoluyla yıkmak" suçunun değil, yasal olarak onun bir kademe altında olan "kanunun uygulanmasına engel olma" suçunun işlendiğini savunuyor. Sanıklara ayrıca "devlet kurumlarına itaatsizlik" ve "kamu malını kötüye kullanma" suçları da yöneltiliyor. Yargılanan Katalanların "devlete karşı darbe yaptığını" savunan Savcı Javier Zaragoza, sanıklardan eski Katalonya Başkan Yardımcısı Oriol Junqueras için 25 yıl, eski Katalonya Meclis Başkanı Carme Forcadell, eski Katalonya Meclis Divanı Üyesi Jordi Sanchez ve bağımsızlık yanlısı Omnium Cultural adlı sivil toplum örgütünün eski başkanı Jordi Cuixart için 17'şer yıl ve geri kalan 6 eski Katalan bakan için ise 16'şar yıl hapis taleplerini yineledi. Devlet Avukatlığı Kurumu ise Junqueras'a 12 yıl, Forcadell'e 10 yıl, Jordi Sanchez ve Jordi Cuixart'a 8'er yıl, diğer eski Katalan bakanlara ise 11,5'ar yıl hapis cezası talep etti. Sanıklar arasında en fazla ceza istenen, eski Katalonya Özerk Hükümeti Başkan Yardımcısı Oriol Junqueras, "Parlamentodan Katalonya Cumhuriyeti'ni savunmak ve referandumda oy kullanmak bir suç teşkil edemez. Katalonya, İspanya ve Avrupa için en iyisi Katalan meselesi siyaset alanına geri döndürmek olacaktır." dedi.

Burası ise önemli, çünkü sanıkların savunmasında özellikle şiddetin olmadığı ve devlete karşı ayaklanmadıkları belirtiliyor. "Bağımsızlık referandumunu yapmakta hiçbir zaman pişman olmadıklarını, Katalonya'daki bağımsızlık girişimlerinde asla şiddet kullanılmadığını, devlete karşı ayaklanmanın olmadığını" vurguluyor. Yüksek Mahkemenin kararını sonbaharda açıklaması öngörülüyor. Ayrıca 28 Nisan'daki genel seçimde ve 26 Mayıs'taki Avrupa Parlamentosu ve yerel seçimlerde aday olan sanıklardan seçilen 3 milletvekili, 1 senatör, 1 Avrupa Parlamenti ve 1 Barcelona Belediye Meclis üyesinin durumlarıyla ilgili belirsizlik devam ediyor. Siyasette kalan sanık Katalanların mazbatalarını almalarına izin verilse de aktif olarak milletvekili ve senatörlük yapma hakları donduruldu. Ortada bir kesinleşmiş yargı kararı olmamasına rağmen bir kısıt söz konusu olabiliyor.

Yani, Hükümeti eleştiren, sadece muhalif bir duruş ortaya koyabilmek için demokratik değerlere vurgu yapanların olanı biteni değerlendirmek için bir de bu olayları ve kararları görmesinde yarar olduğu açıktır.

Batasuna ve Katalan referandumu örneğine rağmen hala HDP ile ilgili tasarrufları "demokratik değerler" vb. söylemler içinde ele almak ve kamuoyunun karşısına bunu bir özgürlük konusu olarak sunmak ne kadar doğrudur?

XV. VE XVI. ASIRLARDA GÖNEN KAZASI VAKIFLARI

Prof. Dr. Behset KARACA

Süleyman Demirel Üniversitesi

ÖZET: Hamid Sancağı'nın kazası olan Gönen'deki (bugün Isparta'nın ilçesi) vakıflarla ilgili bilgileri vakıf defterlerinden öğrenmekteyiz. XV. yüzyıla ait bir adet defter parçası bulunmakta ve burada da Gönen ile bazı yerlerin vakıfları yer almaktadır. Bu defter 1478 yılı öncesine aittir. Ancak tarihini tam olarak tespit edemiyoruz. Bu defterde Gönen'de 12 adet vakıf vardır. Bu vakıfların bir kısmı Eğirdir'deki Mevlevihane, Şeyh oğlu Paşa Zaviyesi ve Medreseye gelir olarak kaydedilmişlerdir. XVI. yüzyılda ise burayla ilgili üç defterde bilgi verilmektedir. 1501, 1530 ve 1570–71 tarihli defterlerde buranın vakıfları detaylı şekilde kaydedilmiştir. 1501'de 10, 1530'da 14 ve 1570–71 tarihinde 15 vakıf yer almaktadır. Buradaki vakıfların önemli bir kısmı zâviye vakfıdır. Zâviyeler bölgenin iskânı ve imarında mühim rol oynamışlardır. Zâviye kayıtlarında âyende ve revendeye (gelip-geçene) hizmet etmeleri özellikle belirtilmiştir. Bunun yanı sıra bir zâviye vakfında sahip oldukları arazinin on dönümüne ağaç diktikleri ve böylece iskân ve imara katkılarının nasıl olduğunu görmekteyiz. Zâviyeler haricinde cami, mescid, buk'a, mevlvihane, medrese ve muallimhane vakıfları vardır. Bu vakıf eserlerden mevlvihane, medrese, muallimhane ve Şeyh oğlu Paşa Zaviyesi Eğirdir şehrinde yer almaktadır. Vakıf gelirleri ve vakıfları Gönen'in altında yazılmıştır. Buradaki vakıfların gelirlerine baktığımız zaman ise çiftlik, bâğ, harım, hamam, âsiyâb, zemin, köy gelirleri, eşcâr-ı ceviz ve nakit para gibi kalemlerden müteşekkildir. Bazı vakıfların Hamidoğulları'ndan kaldığı ve Osmanlılar tarafından da kullanıldığını görmekteyiz. Buradaki bazı vakıflarda Hamidoğlu İlyas ve Dünder Bey'in, II. Murad'ın isimleri geçmektedir. Bu durum devletlerdeki ve medeniyetteki devamlılığı da göstermektedir. Yine bazı vakıfların Fatih Sultan Mehmed döneminde nesh olup tımara verildikleri sonra II. Bayezid döneminde tekrar vakfiyetlerinin korunduğunu görmekteyiz. Vakıf defterlerine dayanarak bu kazanın sosyo-kültürel durumunu ortaya koymaya çalıştık. Bu verilere göre orta büyüklükte bir kaza olup çok sosyal müessese yoktur. Vakıflar şehir ve köylere dağılmış durumdadır. Ancak Gönen şehri bölgedeki birçok şehirden daha büyük durumdadır.

Anahtar sözcükler: Vakıf, vakıf defterleri, zâviye, Gönen, Isparta, Hamidoğulları Beyliği, Hamid Sancağı.

Gönen Subprovince Foundation Between 15th and 16th Centuries

ABSTRACT: We learn about the foundations in Gönen (today's district of Isparta) which was the subprovince of Hamid Sanjak from the foundation books. A piece of notebook was found belonging to the 15th century and on it there is information about Gönen and some foundations. This book dates back to 1478. However, we can not determine the exact date. In this book, there were 12 foundations in Gönen. Some of these foundations were registered as revenue for Mevlevi Lodge, Pasha Zawiyah of Sheikh's son and Madrasah in Eğirdir. In the 16th century, information about here was given in three books. On the books dated 1501, 1530 and 1570-71, the foundations were recorded in detail. There were 10 foundations in 1501, 14 in 1530 and 15 foundations in 1570-71. An important part of these foundations were zawiyah foundations. The zawiyahs played an important role in the resettlement and reconstruction of the region. It was stated on the zawiyahs records that they should have served the pass-byers. In addition, we see how they planted trees on ten acres of land on a zawiyah foundation and thus their contribution to settlement and development. Apart from zawiyahs, there were mosque, masjid, buk'a, Mevlevi lodge, madrasah and teacher training foundations. Among these foundations, the Mevlevi Lodge, Madrasah, teacher training school and Pasha Zawiyah of Sheikh's son were located in Eğirdir. Foundation revenues and foundations were governed by Gönen. When view the incomes of the foundations here, it was composed of items such as farm, yard, sanctuary, bath, asiya, ground, village income, walnut trees and cash money. We can see that some foundations were left from Hamidoğulları and used by the Ottomans. In some of the foundations, Hamidoğlu İlyas, Dünder Bey and II. Murat's names were mentioned. This situation shows the continuity of states and civilization. Again, some of the foundations were closed down in Mehmed the Conqueror's time and was given to timar, later in II. Bayezid period, we see that these foundations were preserved again. We tried to show the socio-cultural status of Gönen subprovince based on the foundation books. According to these data, it was a medium-sized subprovince and there were not many social institutions. Foundations were scattered in cities and villages. However, the city of Gönen was larger than many other cities in the region.

Key words: Foundation, foundation books, zawiyahs, Gönen, Isparta, Hamidoğulları Principality, Hamid Sanjak.

1.Giriş

1.1.Gönen'in Tarihi Gelişimi, Yeri, Sınırları, İdari Durumu ve Gönen Şehri

Kısaca Gönen'nin Hamidoğulları'ndan itibaren tarihinden bahsetmek gerekirse şunları söyleyebiliriz: Hamid Bey muhtemelen 1297 yılı başlarında Uluborlu merkez olmak üzere Isparta ve Burdur havalisindeki muhtelif Türkmen aşiretlerini etrafında toplayarak Hamidoğulları Beyliğini kurmuş ve istiklalini ilan etmiştir (Kofoğlu, 2006:75, 109-110). Beyliğin sınırları ilk kuruluş yıllarında Uluborlu merkez olmak üzere Isparta, Burdur, Eğirdir, Barla, Ağros (Atabey), Gönen ve Keçiborlu'dan ibarettir. Hamid Bey'in sağlığında beyliğin sınırları daha da genişlemiş ve Yalvaç, Şarki Karaağaç, Afşar, Gelendost, Pavlu, İncirli ve Ağlasun gibi yerleşim merkezleri de ele geçirilmiştir (Kofoğlu, 2006:115). Hamid Bey, Ulu Bey olarak hükümet merkezi Uluborlu'da hüküm sürerken hâkimiyetindeki toprakları eski Türk devlet geleneklerine göre ailenin üyeleri arasında taksim etmiştir. Buna göre Hamid Bey'in oğlu İlyas Bey, Gönen merkez olmak üzere Keçiborlu, Ağros, Afşar ve Şarki Karaağaç hattında hüküm sürerken, İlyas Bey'in oğlu ve Hamid Bey'in torunu olan Feleküddin Dünder Bey ise Eğirdir-Burdur hattında hüküm sürmektedir (Kofoğlu, 2006:132). Feleküddin Dünder Bey, dedesi Hamid Bey ve babası İlyas Bey'in ölümünden sonra Hamidoğulları Beyliği'nin idaresini eline geçirmiş ve hükümet merkezini de Uluborlu'dan Eğirdir'e taşımıştır. Feleküddin Dünder Bey bir hayli eserle Eğirdir'i imar ederek kendi künyesine nispetle Felekabad adını vermiştir. Gönen'deki bazı vakıf kayıtlarında da onun adını görmek mümkündür (Uzunçarşılı, 1984:62; BOA, MAD.d 18009:13-17). Feleküddin Dünder Bey daha sonra, İrle (Yeşilova), Asikaraağaç veya Garbikaraağaç ve Tefenni'yi ele geçirerek topraklarını batıya doğru genişletmiştir. Ancak bu dönemde İlhanlılara bağlılık şeklen de olsa devam etmektedir. 1308 yıllarında bugünkü Burdur ve Isparta illerinin bulunduğu hemen hemen bütün bölge Hamidoğulları'nın eline geçmiş durumdadır. (Kofoğlu, 2006:161-162). Gönen ise belirttiğimiz üzere beyliğin kuruluşu ile birlikte çok daha önce Hamidoğulları'nın hâkimiyetindedir. Dünder ve İlyas Bey'in Eğirdir, Keçiborlu ve Gönen tarihi üzerinde önemli bir etkisi olup bu durum biraz sonra bahsedeceğimiz bazı vakıf kayıtlarında da görülmektedir. Beyliğin Osmanlıların eline geçmesi ise Yıldırım Bayezid zamanında 1391 tarihinde gerçekleşmiştir. Hamidoğulları'nın Antalya şubesi de 1392 tarihinde fethedilecektir (Cezar, 2010:24; BOA, KK 3357:2-10; BOA, MAD 14:412/b-434/b; Karaca, 2002a:43-44). Ancak bu bölgenin kesin olarak Osmanlılara geçmesi ve bölgede huzur ve istikrarın tam olarak sağlanması 1397'de Karamanoğlu Alâeddin Ali Bey'in Akçay Savaşı'nda mağlup olup öldürülmesinden sonra olacaktır (Tekindağ, 1997:316-330). İlk olarak 1391 tarihinde fethedilen Hamid-ili, Ankara Savaşı'ndan sonra tekrar Osmanlıların elinden çıkmıştır. Daha sonra

1423 tarihinde Antalya şubesi de dâhil olmak üzere Hamidoğulları Beyliği tamamen Osmanlıların eline geçmiştir. Gönen ve çevresi de böylece son kez Osmanlılara geçmiştir. Hamid bölgesi, II. Murad zamanında Anadolu Eyaleti'ne ithal edilmiş ve daha sonraki zamanlarda da bu durumunu muhafaza etmiştir (Ahmed Refik, 1340:69; Kofçulu, 2006:292-297; Uzunçarşılı, 1984:69; Cezar, 2010:24; Karaca, 2012:19-42).

Bu bölgenin Osmanlı Devleti'nin eline geçmesiyle burada istikrar ve huzur sağlanmış ve 1511 yılında Antalya'da çıkan Şahkulu İsyanı'na kadar uzun süre problemle karşılaşılmamıştır. Şahkulu İsyanı Antalya ve çevresi başta olmak üzere Hamid Sancağı'nı da etkilemiştir (Bu konuda bkz. Karaca, 2002a:46-51; Karaca, 2003:71-86; Karaca, 2002b:409-418; Arıkan, 1988a:20-22; Karaca, 2005:17-36; Karaca, 2001:457-472; Karaca, 2007a:111-124; Karaca, 2007b:759-774). Buradan bunun sonucunda göçler veya sürgünler olmuştur. Bu göçler ya da sürgünler sonucunda bölgedeki bazı köyler boşalarak mezraya dönüşmüştür. Özellikle Gölhisar, İrle, Uluborlu, Ağlasun kazalarındaki bazı köylerin halkının Sürh-ser (Kızılbaz) olup İran'a gittikleri ve karyelerinin mezraya dönüştüğü görülmektedir. Muhtemelen Gönen bu isyandan diğer yerler kadar olmasa da etkilenmiştir (Ayrıntı için bkz. Arıkan, 1988a:20-22; Karaca, 2017:577-593).

Gönen 1478 ve 1501 tarihli vakıf defterlerinde nahiye olarak kaydedilmiştir. Bu tarihlerde sancaktaki bütün idari birimlerin nahiye olarak yazıldığını görmekteyiz. Ancak aynı tarihli tapu tahrir defterlerinde kaza olarak geçmektedir. Buradaki nahiye birimi kaza anlamında kullanılmış olmalıdır. 1523, 1530, 1568 ve 1570-71 tarihlerinde ise kaza olarak belirtilmiştir. Kaza ve nahiye ayrımını belgelerde ve kaynaklarda tam olarak ortaya koymak da bundan dolayı güçtür (Ayrıntı için bkz. Karaca, 2012:44-45; BOA, TT 30:1-639; BOA, TT 994:1-406; BOA, TT 121:1-573; BOA, TT 438:246-331; BOA, MAD 3331:2-153; TKGMA, TT 51:1-348; TKGMA, TT 566:1-116). Gönen'in 1478'de Pazar, Kadı, Dutluca, Yağlıbasan ve Yakaköy mahalleleri vardır. Gönen şehrine 251 nefer kaydedilmiştir. Ayrıca 216 bennak, 4 çift, 16 nim çift ve 8 de mücerred vardır. Bu verilere göre şehir nüfusu 761 civarındadır diyebiliriz (Nüfus hesaplamasında nefer x 3 + mücerred ve hane x 5 + mücerred kullanılmıştır). Şehir hâsılı 14464 akçedir. Bu hâsıl buğday, arpa, bagat, ağnam, afyon, kovan, kışlak, asiyab, bazar bacı, resm-i çift, nim çift ve bennak gibi vergilerden meydana gelmektedir. (TT 30:251-255). 1501 tarihli tapu defteri eksiktir. Gönen kazası ve şehri burada yoktur. Ancak defterin sonunda buranın avarız haneleri verilmiş ve şöyle kaydedilmiştir: Hane-i avarız 618, mücerred 15, imam 11, muhassıl 9, sahib-i zâviye 3, pir-i fâni 22, hatib ve müezzin ve mu'arrif 3, sipahiyân-ı köhne ve sipahizâdegân 3'dir. Bu verilere baktığımızda orta büyüklükte bir yer olduğunu ve 3105 civarında kişinin burada yaşadığını söyleyebiliriz (TT 994: 401; Karaca, 2014:79).

Şehir 1523’de yine Pazar, Kadı, Dutluca, Yağıbasan ve Yakaköy mahallelerinden meydana gelmektedir. Toplamda bu mahallelere 323 nefer, 223 hane ve 46 mücerred kaydedilmiştir. Bu verilere göre 1015–1161 arası bir kişinin şehirde yaşadığını tahmin edebiliriz. Burada Dutluca Mahallesi en fazla nüfusu barındıran yerdir. Bu tarihte şehir hâsılı 17200 akçe olup buğday, arpa, afyon, bağ, bostan, kışlak ve yaylak gelirlerinin yanında önemli miktarda pazar bacının, boyahanenin, 9 adet değirmenin ve 2 tane de sabunhanenin olması şehrin sosyo-ekonomik durumunu ortaya koymaktadır (TT 121:262-266). 1530 yılında yine aynı 5 mahalle yer almaktadır. Toplamda bu mahallelere 370 nefer, 258 hane ve 53 mücerred ve diğer bazı zümreler kaydedilmiştir. Bu verilere göre 1163 ile 1343 arasında kişinin yaşadığını söyleyebiliriz. Toplamda kazaya ise 948 nefer, 170 mücerred, 643 hane kaydedilmiştir. Bu verilere göre de kaza nüfusu 2844 ile 3385 kişi arasındadır. Kazaya 17 köy, 1 mezra ve 9 adet de çiftlik kayıtlıdır (TT 438:281-284). 1568 yılında mahalle sayısı artmıştır. Pazar, Kadı, Dutluca, Yağıbasan, Yaka, Alaca Mescid ve Cüneyd Mescidi mahallelerinden meydana gelmektedir. 1568’de 619 nefer, 333 hane ve 225 mücerred yazılmıştır. Ayrıca bennak ve muaflardan oluşan birçok zümre vardır. Buna göre şehirde 1890–2082 arasında kişi yaşamaktadır. Şehir hâsılı 20200 akçe olup resm-i nim, bennak ve mücerred, hinta, şair, bağ, afyon, kovan, bostan, zemin, 9 adet değirmen, bağçe, yaylak, kışlak, deştbanı, boyahane, 2 adet sabunhane ve bad-ı heva gibi gelir kalemlerden oluşmaktadır (BOA, TT 1089:114-117; Arıkan, 1988a:56-57). Köyle-rine ise 1478’de 431 nefer, 79 çift, 114 nim çift, 215 bennak ve 5 mücerred kaydedilmiştir. 1523’de köylere 507 nefer, 360 hane ve 99 mücerred yazılmıştır. 1568’de de 908 nefer, 736 hane, 362 mücerred ve 22 sipahizade kaydedilmiştir (Arıkan, 1988a:74-77). Bu verilere göre köylerde kabaca 1478’den 1568’e 1300 ile 3000 arasında kişi yaşadığını söyleyebiliriz. Şehirde de 1478’den 1568’e 761 ile 2000 arasında kişi yaşadığına göre toplamda Yörükler hariç 2059–5000 arasında kişi kazada yaşamıştır. 1523, 1530 ve 1532 tarihlerinde kazada Yörük nüfusu ve cemaatler görülmemektedir. Muhtemelen 1568’de de yoktur. Dolayısıyla toplam nüfus bu kadar olmalıdır (TT 438:281-284; Karaca, 2007a:111-124). Bu göstergelerle, köy sayısı, nüfusu ve vakıflarının adediyle orta büyüklükte bir kaza olduğu görülmektedir. Şehri ise birçok şehirden daha gelişmiş durumdadır. 1530’da Gönen kazasının müstakil bir kadısı bulunmamakta ve Gönen ile Keçiborlu’ya aynı kadı bakmaktadır. Bu iki kaza 25 akçelik bir kadılıktır. Bu da kazanın durumunu ortaya koymakta ve orta büyüklükte bir yer olduğunu göstermektedir (TT 438:281; 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) 1993, 281).

2.Gönen’in Vakıflarının Özellikleri, Dağılımı ve Gelirleri

Vakıf müessesesi, Osmanlı toplum hayatında, iskân, istikrar, şehircilik, eğitim, kültür, sosyal hizmet ve ekonomik açılardan derin izler bırakmıştır (Ayrıntı için bkz.

Öztürk, 2002:433-446). Türk tarihinde en yaygın ve en fonksiyonel olarak uygulandığı dönem ise, hiç şüphesiz Osmanlılar zamanıdır. Osmanlı şehir ve kasabaları fizikî, içtimaî ve iktisadî bakımdan şehre merkezlik eden vakıf kuruluşları etrafında gelişmişlerdir (Ayrıntı için bkz. Ergin, 1939; Akgündüz, 1988). Hatta kırsal düzenin oluşumunda da vakıf kurumunun önemi büyüktür. Hamid Sancağı'nın şehirleri ve kırsal alanının şekillenmesinde de vakıflar etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nin şekillenmesi ve medeniyetinde vakıflar çok önemlidir (Ortaylı, 2007:312). Sancakta 1501'de 216 civarında vakıf eser bulunmaktadır. 1530 tarihinde ise 303 vakıf vardır. 1570-71'de ise vakıfların sayısı daha da artmıştır. Bu vakıfların da önemli bir kısmı tekke ve zaviye vakfıdır (TT 438:250-325; 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) 1993:250-325; Karaca, 2014). Hamid Sancağı'nda XVI. asrın başında yüz civarında tekke, zaviye ve hankah vardır (88 adet zaviye, 7 tekke ve 2 hankah) (Karaca, 2014:273; Karaca ve Karaboğa, 2019:1588). 1530 tarihinde ise 103 adet zaviye ve 5 adet tekke yer almaktadır. Tekke ve zaviyelerin yeni yerleşme yerlerinin kuruluşunda ve kırsal alanlarda emniyet ve konaklama hizmetlerinde mühim görevleri vardır. (TT 438:250-325; 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) 1993:250-325; Barkan ve Meriçli, 1988:133-144, İnalçık, 2000:170; Yörük, 2007:66). Gönen çok gelişmiş bir şehir ve kaza değildir. Ancak yine de şehre ve çevreye yetecek sosyal ve kültürel yapılar bulunmakta, çevredeki birçok şehirden daha mühim bir yapıya sahip görünmektedir. Hamid Bey'in oğlu İlyas Bey'in babasına bağlı olarak Gönen merkez olmak üzere Keçiborlu, Ağros, Afşar ve Şarki Karaağaç hattında hüküm sürmesi burasının Hamidoğulları'nın ilk yıllarından itibaren gelişmeye açık olduğunu, önemini ve beyliğin bölgedeki etkisini göstermektedir. Daha önce bahsettiğimiz üzere 1 adet boyahanenin, 2 adet sabunhanenin bulunması, burada alınan pazar vergisinin mühim bir yer teşkil etmesi ve 9 civarında değirmenin Gönen merkezde olması şehrin önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca şehir nüfusu da birçok yerden fazladır.

Sancakta devlet görevlileri tarafından kurulmuş vakıflar olmakla birlikte, Gönen'deki vakıfların böyle devlet görevlileri veya yüksek dereceli devlet adamları tarafından kurulmadıklarını görmekteyiz. Ancak Eğirdir'deki medrese, muallimhane ve mevlevihaneye ait vakıf gelirlerinin bir kısmının buradan verilmesi, bunların ise büyük vakıflar olması ve devlet görevlileri tarafından vakfedilmesi önemlidir. Yine buradaki bazı vakıfların Dünder Bey'den beri verilmiş olduğunun belirtilmesi onun etkisini göstermektedir. Gönen'deki vakıf kurucularının büyük çoğunluğunun fakih, şeyh, halife, mevlana, paşa, hekim, ulema, kadı, müftü, imam, hâce, hacı, hatip ve ahi gibi unvanlara sahip askeri yani vergi ödemeyen zümrelere ait olduklarını görmekteyiz. Bazı vakıf kurucuları ya kendileri zikrettiğimiz unvanlara ya da fakih, şeyh, halife, mevlana, paşa, hekim, kadı, ulema, müftü, imam, hatip, hacı ve ahi gibi

unvanlara sahip birinin oğulları olarak kayda geçmişlerdir. Bunların isimleri ve zikredildikleri sosyal müesseseler tablodan takip edilebilir.

Vakıf kurucuları arasında dikkatimizi çeken hususlardan birisi de hayırsever kadınların burada bulunmasıdır. Bilindiği üzere Osmanlı toplumunda erkeklerin hâkimiyeti daha ön plandadır. Osmanlı toplumunda kadın vakıf kurucularının %20 civarında seyretmesi, erkeğin söz sahibi olduğunu göstermektedir (Yüksel, 1999:52). Kırsal kesimde vakıf kurabilecek servet ve birikime sahip kadınlar daha az olmasına rağmen burada vakıf kuran bir hanım bulunmaktadır. Gönen’de Fıkra (?) Hatun isminde bir kadının kurduğu zaviye vardır. Bu vakıf 1478’den itibaren yer almaktadır. Bu vakıf 1478’de “*Şeyh Şüca’nın elindeki Fıkra Çiftliği’nin nısfı*” olarak geçmekte ve diğer yarısı da Şeyh Hasan elinde görülmektedir. Daha sonraki tarihlerde ise “*Vakf-ı Zaviye-i Fıkra Hatun*” şeklinde geçmektedir. İlk başlangıçta kişi vakfı durumunda olup zaviye belirtilmemiştir (MAD.d 18009:16; MAD 3331:102; TT 438:283; TT 1127:116). Kadınların kurduğu vakıflara XVI. asırda 2 adet İrle’de (MAD 3331:55; TKGMA, TT 566:17/b) ve 4 adet de Karaağaç-ı Gölhisar kazasında rastlanmaktadır (Ertaş, 2007:184-185). Bu tarzda kadınların kurduğu vakıfları sancığın birçok kazasında görmek mümkündür. Bu sayılar az olmakla birlikte böyle kırsal bölgelerde kadın vakıf kurucularının olması ve kadın tekke ile zaviye şeyhlerini görmek şaşırtıcı olmamalıdır. Çünkü Anadolu’nun fethi, iskânı ve imarında Bacıyan-ı Rum adı altındaki Anadolu kadınlarını ilk dönemlerden itibaren görmekteyiz. İşte bu değerlere sahip kadınların kurduğu tekke ile zaviyeler birçok sancakta ve burada yer almaktadır (Barkan ve Meriçli, 1988:143-144).

Buradaki bazı vakıfların Hamidoğulları’ndan veya Osmanlıların ilk zamanlarından kaldığını ve kullanıla geldiğini de öğrenmekteyiz. Osmanlı Devleti’nin birçok kurumu daha önceki Türk Devletlerine ve beyliklere dayanmaktadır. Doğal olarak onlardaki birçok yapıyı Osmanlı da kullanmıştır. Devletlerde devamlılık esastır. Bundan dolayı Hamidoğulları ve diğer beyliklere ait araziler fethedildikten sonra mülkler, vakıflar gibi birçok şey Osmanlılar tarafından korunmuş, eski sahiplerine verilmiştir. Bu bölgenin fethiyle de buradaki vakıfların Osmanlıya intikal ettiğini ve beratların yenilenerek eski sahiplerine verildiğini müşahade ediyoruz. Bizim incelediğimiz 1478 tarihli tapu ve evkaf defterinde, 1501 tarihli tapu ile vakıf defterinde ve 1530 ile 1570–71 tarihli vakıf defterlerinde bunları görmek mümkündür. Bunlara dayanarak 40 civarında vakfın Hamidoğulları’ndan Osmanlıya geçtiğini tespit ettik. Bunlar çoğunlukla da beyliğe merkezlik yapan Uluborlu ve Eğirdir’dedir. Bu vakıf ve eserler defterlerde geçenlerdir. Defterde geçmeyen, Selçuklulardan geldiği belli olan ve Beylikler tarafından kullanılan han, hamam, çeşme ve cami gibi bazı yapıları saydığımızda bunların sayısı daha da artacaktır (Ayrıntı için bkz. Karaca ve Karaboğa, 2-4 Kasım 2018). Gönen’de de Hamidoğulları’ndan kaldığı kesin olan vakıflar

vardır. Mesela “Karye-i Akmescid ki vakıftır Mevlevihaneye ve Şeyh oğlu Paşa Zaviyesine Hamidoğlu’ndan, Hüdavendigâr zamanında dahi vakıftır...” (MAD.d 18009:13), “Karye-i nısf-ı Gündürle bundan önden eski defterde vakıftır Dünder Bey’den Eğirdir’de Medreseye Hüdavendigâr zamanında dahi vakfiyeti gelmiş...” (MAD.d 18009:13-14), “Karye-i nısf-ı Keligan vakıftır Dünder Bey’den Eğirdir’de Medreseye...” (MAD.d 18009:14-15), “Karye-i Kumacıklar Eğirdir’de Mevlevihaneye vakıftır Türkeviş Bey’den kadim-i Hüdavendigâr zamanında dahi vakfiyeti gelmiş...” (MAD.d 18009:15-16), “Vakf-ı Mescid-i karye-i Fandas mezkûr mescidin karye-i mezburede an kadimü’l-eyyam bir çiftlik vakf yeri varmış...” (MAD 3331:101), “Karye-i Kızılağaç Şeyh İsmail v. Şeyh Resul evvelden muaf ve müsellemler gelmiş...” (MAD.d 18009:17; MAD 3331:102; TT 438:283; TT 1127:116), “Manastır’da Sa’adeddin ve Selman Zaviyesi bir çiftlik vakf yer vardır kadimü’l-eyyamdan vakfiyeti gelmiş...” (MAD.d 18009:16), Gönen Pazar Mahallesiindeki mescid kaydında da “evvelden, kadimü’l-eyyamdan” gibi ifadeler vardır (MAD 18009:17; MAD 3331:103; TT 438:283; TT 1127:115). Ayrıca “Gönen şehrinde Mevlana Hacı Alaaddin evvelden elinde duta geldiği yerlerden ve bağlarından kimesne oşır harcı ve haracı alıgelmemiş...” denilmesi de bu vakfın eskiliğini göstermektedir (MAD.d 18009:16). Yine 1570–71 tarihinde bir vakıfta seksen yıldan beri vakfiyet üzere tasarruf edildiğinin belirtilmesi bizi Yıldırım Bayezid dönemine yani bölgenin Osmanlılar tarafından ilk fethine kadar götürmektedir. Bu vakıf defterde şu şekilde geçmektedir: “Vakf-ı Cami-i Pir Efendi karye-i mezbûrede bir çiftlik yer olup imam olanlar seksen yıldan berü vakfiyet üzere tasarruf iderler katen sipahi mutasarrıf olagelmış değildir deyu cema’at-ı keşide şehâdet etmeğın Isparta ve Gönen kadıları hüccet virmişlerdir ber-mûceb-i hüccet deftere kayd olundu imamet der tasarruf Şeyhi bâberât-ı şerif deyu defter-i köhnede mukayyed” (BOA, TT 1127:116). Özellikle 1478 ve 1501 tarihli defterlerde Hamidoğulları’na dayanan vakıfları daha detaylı görmek mümkündür (Ayrıntı için bkz. Karaca, 2014:MAD.d 18009; Tablo 1).

Fatih döneminde bazı vakıfların nesh olduğunu biliyoruz. Bunun yapılmasında mali kaynakları çoğaltma, asker sayısını artırma ve merkezi yapıyı güçlendirme gibi düşünceler vardır (Ayrıntı için bkz. Yörük, 2007; İncılık, 2000; İncılık, 1997). Hamid Sancağı’nda da tımara dönüştürülen mülk ve vakıflar bulunmaktadır. Tapu tahrir ve vakıf defterlerinde bu konuda ayrıntılı bilgi yer almaktadır (Ayrıntı için bkz. Arıkan, 1988b; Karaca, 2014). Gönen’de de 6 adet vakıfta bu dönemde nesh olduğu ve sonra tekrar verildiği ile ilgili bilgiler vardır. Mesela, Vakf-ı Zaviye-i Şeyh İlmin, Vakf-ı Mescid-i karye-i Fandas, Karye-i Kızılağaç’da Şeyh Resul oğlu Şeyh İsmail’in duta geldiği çiftlik (zaviye), Vakf-ı Zaviye-i Fıkra Hatun, Vakf-ı Zaviye-i Sa’adeddin ve Selman, Gönen şehrindeki Pazar Mahallesiinde bulunan Hacı Murad Zaviyesi’nde

de Fatih döneminde nesh olup sonra tekrar verildiği ile ilgili bilgiler bulunmaktadır (Ayrıntı için bkz. MAD.d 18009:13-17; MAD 3331:101-104; Tablo 1).

Bölgenin vakıfları ile ilgili en eski defter 1478 (?) veya daha öncesine ait olduğunu tahmin ettiğimiz defterdir. Biz bunu 1478 olarak çalışmamızda kullandık. Bu defter eksik olmasına rağmen Gönen bunda tam olarak yer almaktadır.¹

Buradaki bazı kayıtlarda Hamidoğlu İlyas Bey'den bahsedilmektedir. Hamid Bey, Ulu Bey olarak hükümet merkezi Uluborlu'da hüküm sürerken hâkimiyetindeki toprakları eski Türk devlet geleneklerine göre ailenin üyeleri arasında taksim etmiştir. Buna göre Hamid Bey'in oğlu olan İlyas Bey, Gönen merkez olmak üzere Keçiborlu, Ağros, Afşar ve Şarki Karaağaç hattında hüküm sürmüştür. Daha sonra Hamid Bey ölünce de beyliğin başına geçmiştir (Kofoğlu, 2006:132, 136-137). 1478'den önce olduğunu tahmin ettiğimiz defterde Gönen'de 12 vakıf vardır. Burada sayılan vakıflardan Mevlevihane, Şeyh Oğlu Paşa Zaviyesi ve Medrese Eğirdir şehrinde yer almaktadır. Yine Göndürle, Keligan köyleri Eğirdir kazasına veya onun nahiyesi olan Ağros'a (Atabey) bağlı olmasına rağmen Gönen vakıfları altında yazılmıştır. Bunun sebebi Gönen, Ağros, Afşar ve Şark-ı Karaağaç gibi aynı hat üzerindeki yerlerin Hamidoğulları Beyliği döneminde İlyas Bey'in elinde olması ve bu durumun veya iadari yapının 1478'lerde de korunmasından kaynaklanması ihtimal dâhilindedir. Çünkü daha sonraki dönemlerde bu köyler Gönen altında kaydedilmemiştir. 1478 tarihli vakıf defterinde az önce değindiğimiz üzere Eğirdir'de Mevlevihane olduğundan bahsedilmektedir. Burada "Karye-i Kumacıklar ki Eğirdir'de Mevlevihane vakfıdır. Türkeviş Bey'den kadim-i Hüdevendigar zamanında dahi vakfiyeti gelmiş..." diye bahsedilmektedir (MAD.d. 18009:15). Burada II. Murad ve Türkeviş Beyin isimleri geçmektedir. Türkeviş Bey'in kim olduğunu bilemiyoruz. Ancak Hamidoğulları zamanından bir kişi olması muhtemeldir. Yine bazı bağ ve dükkânlar da Eğirdir'deki mevlevihaneye vakıftır. Ayrıca Gönen'e bağlı Akmesicid köyü ile ilgili yerde "Karye-i Akmesicid ki vakıftır mevlevihaneye ve Şeyhoğlu Paşa Zaviyesine Hamidoğulları'ndan..." diye kaydedilmesi MAD.d 18009:12) hem mevlevihanenin Hamidoğulları'ndan beri olduğunu hem de gelirlerini göstermektedir. Kofoğlu da Eğirdir'de mevlevihanenin Hamidoğulları zamanından beri olduğunu belirtmektedir (Kofoğlu, 2006:338-339). Bu mevlevihane 1530 yılında da geçmektedir. Geliri Çomaklar, Akmesicid köyleri

¹ BOA, MAD.d 18009 (Arşivde 29 Z 1300 diye tarihlenmiştir. Ancak 1501'den önceki tahririne ait olduğu tespit edilmiştir. Muhtemelen 1478 veya bundan 4-5 yıl öncesine ait olmalıdır. Biz değerlendirmelerimizde 1478 tarihini temel aldık. Ciltsiz ebrusuz bir defter parçası olup 20 sayfadır. Ebadı 11x29,5 cm. olup 15.4.2008 tarihinde kataloglanmıştır. Özetinde Keçiborlu köyleri diye yazılmış olmasına rağmen Ağros, Isparta ve Gönen'e ait vakıf kayıtları da bulunmaktadır. Gönen'in tamamı buradaki kayıtlarda vardır.

hâsılı, hamam icarı, bağ, zemin ve harım hâsılından gelmekte olup 5809 akçedir (TT 438:306).

Dündar Bey bilindiği gibi Eğirdir’de çeşitli imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu faaliyetlerin başında 1237 yılında Selçuklu Sultanı Gıyasüddin II. Keyhüsrev’in Eğirdir’de han olarak yaptırmış olduğu binayı 1301 yılında tamir ettirdikten sonra medreseye çevirerek halkın hizmetine açması gelmektedir. Tarihte Taş Medrese olarak da tanınan ve Selçuklu mimarisinin en güzel örneklerinden birisi olan bu yapı günümüzde Dündar Bey Medresesi adı ile ayakta durmaktadır (Kofoğlu, 2006:146). Bu medreseyi Dündar Bey’in vakıf yaptığı, bazı gelirler tahsis ettiği 1478 tarihli defterde de geçmektedir. Göndürle ve Keligan köylerinin yarı geliri buraya Dündar Bey tarafından vakfedilmiştir. Yine bu medresenin gelirini tasarruf edenin de ulemadan Abdülkadir Çelebi olduğunu görmekteyiz (“*Karye-i Nısf-ı Göndürle bundan önden eski defterde vakıftır Dündar Bey’den Eğirdir’de medreseye Hüdavendigâr zamanından dahi vakfiyeti gelmiş...*”, “*Karye-i nısf-ı Keligan vakıftır Dündar Bey’den Eğirdir’de medreseye mezkûr ulema Abdülkadir Çelebi tasarrufundadır*”. MAD.d 18009:12, 15). Bunların haricinde 1478’de Gönen’de 3 adet zaviye vakfı vardır. Bunlar Kızılağaç, Manastır ve Gönen’de diye belirtilmişlerdir. Kızılağaç köyünde “*Şeyh İsmail v. Şeyh Resul evvelden muaf ve müsellemler olu gelmiş elinde duta geldiği yerlerinden ve bağlarından ve harımlarından kimesne öşr ve haraç alıgelmemiş ve kendü zaviye-nişindir ayendeye ve revendeye hidmet ider bu üzre elinde padişahımızın mektubları vardır biz dahi görüb defterde kayd etdik*” (MAD.d 18009:17) denilmesi bu zaviyenin durumunu açıklamaktadır. Gönen’de olduğu belirtilen başka bir zaviye vakfında ise şu kayıt geçmektedir. “*Mezkûr Gönen’de iftiharü’l-meşâhîn Şeyh Şücâ’nın elindeki Fıkra Çiftliğinin nısfı vakf imiş kimesne öşr ve harç ve haraç alıgelmemiş ve avarız-ı tekâlif-i divaniyeden emin ola gelmiş biz dahi öyle bulub deftere sebt olundu*” (MAD.d 18009:16). Bu zaviyenin vakfı Fıkra (?) Çiftliğidir. Bu vakıf daha sonra da devam etmekte olup Fıkra Hatun Zaviyesi şeklinde kayıtlara geçmiştir. Bunların haricinde Manastır köyünde Sa’adeddin ve Selman Zaviyesi bulunmaktadır. Mezkûr tarihte Gönen şehrinin Pazar Mahallesinde bir mescid vardır. Bu mescid kaydında “*kadimü’l-eyyamdan vakıf*” olduğunun belirtilmesi de vakfın çok eski ve Hamidoğulları’na dayandığını göstermektedir. Ayrıca Şeyh Hasan elindeki Fıkra Çiftliğinin nısfı vakıftır (kişi vakfı), bazı mülk ve bağlar da kişi vakfı olarak kaydedilmiştir. Yine Gönen şehrinde Mevlana Hacı Alaaddin’in evvelden duta geldiği yer ve bağları vakıf olarak ona verilmiştir. Bu vakıf defterde “*Nefs-i Gönen’de Müftü’l-iman Mevlana Hacı Alaaddin evvelden elindeki duta geldiği yerlerinden ve bağlarından kimesne öşr harcı ve haracı alıgelmemiş avarız-ı divaniyeden muaf ve müsellemler ola gelmiş bu üzre ellerinde padişahımızın izze nasra nişan-ı hümayûnu dahi*

vardır biz dahi görüb müselleme ve musaddık dutub defterde kayd olundu ki ber-karar eda edeler” diye kaydedilmiştir (MAD.d 18009:13-17; Tablo 1).

1478'deki vakıfların gelirleri ise bazı köylerin hâsılı, resm-i çift, nim çift, ben-nak, hınta, şair, yemiş ağaçlarından hâsıl, çiftlik hâsılı, dükkân gelirleri, han ve mizan gelirleri, hamam, bad-ı heva, bağ gelirleri gibi kalemlerden meydana gelmektedir. Hâsılı rakamsal olarak yazılan vakıfların gelirinin toplamı 8797 akçedir. Ancak bu rakamlara bağ, çiftlik, değirmen, harım gibi bazı yerler ve gelirler dâhil değildir. Yine burada vakıf gelirleri arasında Eğirdir'de bulunan Şengel ve Burcu Hamamı önemli yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra Eğirdir'deki mevlevihaneye gelir kaydedilen Isparta'daki değirmen ocağı, altı dönüm yer ve harap harımı Şeyh İlyas b. Şeyh Hızır'a vermeleri, bunları imaret edip yarısının kendi mülkü yarısının da mevlevihanenin olmasının belirtilmesi çok önemlidir. Burada geçen Şeyh Hızır Isparta merkezde türbesi olan ve belgelerde Hızır Abdal Zaviyesi olarak belirtilen zat olmalıdır (Ayrıntı için bkz. MAD.d. 18009:16; Karaca, 2014:87; Tablo 1).

1501 tarihinde Gönen'de 10 vakıf bulunmakta olup bunların da çoğu zâviye vakfidir. Bu zâviye vakıfları âyende ve revendeye hizmet etmektedirler. Karye-i Göğüs'de Şeyh İlmin Zâviyesi, karye-i İtoğlu'nda Şeyh Minnet Zâviyesi, Kızılağaç köyünde Şeyh Resul oğlu Şeyh İsmail Zâviyesi, Manastır köyünde Sa'adeddin ve Selman Zâviyesi, Gönen şehrinin Pazar Mahallesinde Hacı Murad Zâviyesi, yine şehirde Dutluca Mahallesinde Ahi Turbey Zâviyesi bulunmaktadır. Nerede olduğu belirtilmeyen Fıkra (?) Hatun Zâviyesi de bu kazada yer almaktadır. Toplamda 7 zâviye Gönen'dedir. Bu zâviyelerin haricinde Gönen şehrinde Pazar Mahallesinde Pazar Mescidi ve Fandas köyünde Mescid-i Fandas bulunmaktadır. Yine şehir merkezinde bir adet cami vardır. Bu caminin gelirleri arasında hamam geçmektedir. Günümüzde Gönen'in Cami Mahallesinde bulunan ve harap durumdaki hamam bu olabilir (Ayrıntı için bkz. Isparta Kültür Envanteri II 2010: 32). Gönen'deki vakıfların toplam hâsılı 4141 akçe olarak hesaplanmıştır. Ancak buradaki vakıfların hâsılının hepsi defterde belirtilmemiştir. Bazısının gelir çeşidi yazılmasına rağmen toplam hâsıl verilmemiştir. Bunun için toplam hâsılı tam olarak hesaplamak mümkün değildir. Buradaki vakıfların gelirlerine baktığımız zaman ise çiftlik, bağ, harım, hamam, âsiyâb, zemin, eşcâr-ı ceviz gibi kalemlerden müteşekkildir. Kaza-i Gönen'de vakıflarda re-aya kaydedilmemiştir (MAD 3331:101-104; Tablo 1).

1530 yılında toplamda kazada 14 vakıf yer almaktadır. Vakıf sayısında önceki tarihe göre önemli bir artış olmuştur. Bu vakıflardan biri Eğirdir kazasındaki Mesih Paşa Muallimhanesidir. Bunun gelirlerinin bir kısmı Gönen'den verilmiştir. Bunun yanı sıra 6 zâviye, 1 buk'a (Tekkeler değişik zamanlarda ve farklı coğrafyalarda zâviye, hankah, dergâh, ribat, asitane, buk'a, imaret, düveyre, savmaa, mihrap, tevhidhane, harabât gibi isimlerle de anılmıştır. Bazen mescid ve medrese kelimeleri de bu

anlamda kullanılmıştır. Yani zaviye, hanigah, dergâh ve asitane isimleri yaklaşık aynı manalarda olup bunlar arasında çok az fark vardır) yer almaktadır (Kara, 2011:368; Özdemir, 1994:265). Ayrıca 4 mescid ve 2 cami kazada bulunmaktadır. Önceki tarihten farklı olarak 2 mescid, 1 cami ve 1 medrese eklenmiştir. Farklı olan mescid'in biri Dutluca Mahallesiindeki Mescid-i İmamoğlu ve Kışlacık köyündeki mesciddir. 1501'den farklı olan cami de Baradız Camisidir. Muallimhane ise Eğirdir'de olduğu belirtilen Mesih Paşa Muallimhanesidir. 1530'da toplamda evkaf sayısı ve gelirleri defterde şu şekilde kaydedilmiştir: Yekûn evkaf 14 kıt'a, nakdiye 10000, karye 1, çiftlik 9, âsiyâb 1, zemin ma'a harım 13 kıt'a harım 290, bağ 6 kıt'a dönüm 24, cami 2, buk'a 1, neferen 59'dur. Görüldüğü üzere vakıf sayısında ve gelirlerinde artış meydana gelmiştir. Ayrıca tapu defterinde Gönen'deki bazı mahallelerin ve halkın su ihtiyaçlarından kaynaklanan bir problemin olduğu belirtilmiştir. Suyun paylaşımı ile ilgili hususlarda yazılan kayıttan Gönen'de bir kervansaray olduğunu da görmekteyiz (TT 438:281-284; Tablo 1) .

1570–71 yılında ise 15 adet vakıf bulunmaktadır. Bu vakıfların 7'si zâviye, 6'sı mescid ve 2'si cami vakfıdır. Vakıf eserler 14'den 15'e çıkmışlardır. Ancak vakıfların çeşitliliğinde artış olmamıştır. Daha önce olmayan Karye-i İtoğlu Mescidi, Gönen şehri Cami Mahallesiinde Baba Ali'nin bina ettiği mescid, Karye-i Göğüs Mescidi yeni yapılmışlardır. Kışlacık Köyü Mescidi, Eğirdir'deki muallimhane bu tarihte kaydedilmemişlerdir. Vakıflara 12,5 çiftlik, 3 pare bağ, 22,5 dönüm bağ, 64 dönüm yer, 25900 akçe nakit para, 4 kıt'a zemin, 6 kıt'a harım, 1 değirmen, mukataalı harımdan 5 evlek, icâre-i zeminden 5 evlek ve eşcar-ı ceviz hâsılları kaydedilmiştir. Yine bir hamam geliri vakıflara ayrılmıştır. Vakıflara 10 nefer yazılmıştır. Buradaki gelirler arasında şu ifade çok önemlidir: “*Vakf-ı karye-i Gönen'de Dutluca Mahallesiinde Ahi Tur Beyi Zâviyesi dimekle ma' ruf zâviyede bir çiftlik yer ve bir dönüm bağ vakfiyet üzere tasarruf olunub âyende ve revendeye hidmet olunur deyu defter-i köhnede mukayyed hala evladından berât-ı hümayûnla Ali tasarruf idüb âyende ve revendeye hidmet ider ve zikr olan çiftliğün on dönüm yerine bağ-ı gars (ağaç dikme) etmişler*” (TT 1127:115). Zâviyelerin gelip geçene hizmet etmenin yanısıra iskân ve imardaki etkilerini görmek açısından bu mühim bir örnektir.

Kısaca, Gönen kazasındaki vakıf kurumlarının en önemli ve düzenli gelir getiren kaynaklarının başında tarım işletmeleri gelmektedir. Bütün tahrirlerde en mühim gelir kaynaklarının başında bu vardır. Osmanlı Devleti'nde köyler ve mezraların tamamı veya yarısı vakıf kurumlarına gelir temin edebilmektedir. Akmesicid, Gündürle, Keligan, Kumacıklar ve Kızılağaç gibi köylerin tamamı veya yarı hâsılının Gönen ve Eğirdir'deki vakıflara tahsis edildiğini görmekteyiz. Yine tarım işletmelerinden biri olan çiftliklerin vakıf kurumlarına gelir getiren işletmeler olduğunu tespit etmekteyiz. Gönen'de vakıflara ayrılan birçok çiftlik yeri vardır. Çiftliklerin dışında

zemin adı verilen parçalanmış tarlalar ile bağ ve bahçe gibi zirai işletmeler de vakıf gelirleri arasında önemli bir yere sahiptir. Yine birçok bağ ve harım vakıflara ayrılmıştır. Ayrıca değirmen, hamam ve dükkân gelirleri, eşcar-ı ceviz hâsılı gibi birçok şeyden gelir tahsis edilmiştir.

Vakıf kuruluşlarına kaynak sağlayan önemli bir vakıf yöntemi de para vakıflarıdır. Para vakıflarının diğer gelirlerden ayırt edici özelliği vakfın mal varlığının tamamen veya bir kısmının nakit para olarak vakfedilmesidir. Yine para vakıfları borç vererek sağladıkları faiz gelirleriyle amaçladıkları faaliyetleri yerine getirmektedirler (Özcan, 2003:10; Ertaş, 2007:190-191). Para vakıflarını 1530 ve 1570–71 tarihlerinde görmekteyiz. 1530 yılında 10000 akçe nakit para vakıflara tahsis edilmiştir. Gönen Şehri Camisine 10000 akçe verilmiş olup bunun rıbhı 2000 akçedir. 1530 yılında tek vakıfta para vakfı görülmektedir. 1570–71 yılında ise İtoğlu Köyü Mescidine 900 akçe, Gönen Şehri Camisine 10000 akçe verilmiş ve bunun rıbhı olan 2000 akçenin hatip, imam, müezzin, hüffaz ve mu'arrife harcanmasını şart koşmuştur. Yine Gönen şehrinde Cami Mahallesinde Baba Ali isimli kişi bir mescid bina edip imamına, müezzinine, mütevelliyeye, yağına ve hasırına 12000 akçe vakf etmiştir. Bunun rıbhının saydığımız kişi ve şeylere harcanmasını belirtmiştir. Ayrıca Göğüs Mescidine 3000 nakt akçe vakfedilmiştir. Bu akçenin rıbhını imam olanlar tasarruf edip hatm okumaları istenmiştir. Yani toplamda 25900 akçe para vakfı vardır. Para vakıfları, vakıf kuruluşlarının faaliyetlerinin yürütülmesi için kaynak sağlarken diğer taraftan bölgede yaşayan insanların kredi ihtiyaçlarını da karşılamaktadır. Burada para vakıflarının olması bölgedeki iktisadi hareketliliğin de bir göstergesidir diyebiliriz (Bkz. Tablo 1).

Sonuç

Hamid Sancağı'ndaki vakıfların önemli bir kısmı Hamidoğulları'ndan Osmanlıya intikal etmiştir. Gönen'deki bazı vakıfların da Hamidoğulları'ndan kaldığı belirtilmiştir. Bu durum devletlerdeki devamlılığı göstermesi açısından önemlidir. Yine bazı vakıfların Fatih Sultan Mehmed döneminde nesh edildiği ve tımara verildiğini görmekteyiz. Burada 6 adet vakıfta nesh edildiği ile ilgili bilgi bulunmaktadır. Bunun sebebi Fatih'in devleti imparatorluk haline getirme yolundaki geniş siyasal emellerini gerçekleştirebilmek için mali kaynakları ile asker sayısını arttırmak ve merkezi otoriteyi güçlendirmek düşüncesindendir. Ayrıca bu amaçlar doğrultusunda birkaç defa tağşiş olayına da girişilmiştir. Sonra II. Bayezid döneminde nesh edilen bazı vakıfların tekrar vakıf durumlarının korunduğu bilinmekte ve buradaki vakıf defterlerinde de bununla ilgili örnekler görülmektedir.

Vakıflar, devletlerin sosyo-kültürel durumunu ortaya koyan önemli eserlerden olup devletin medeniyete katkısını da belirtmektedir. Gönen'deki vakıfların şehir merkezi ve köylere dağılmış durumda olduğunu görüyoruz. Ancak mühim kısmı şehirdedir. 1478'de ve 1530'da Eğirdir'de bulunan bazı vakıfların gelirleri Gönen'den verilmiştir. Bunlar Eğirdir'deki Dünder Bey Medresesi, Mevlevihane, Şeyh oğlu Paşa Zaviyesi, Mesih Paşa Muallimhanesi'dir. 1478'de 12, 1501'de 10, 1530'da 14 ve 1570-71 yılında ise 15 vakıf burada bulunmaktadır. Buradaki vakıfların cami, mescid, zaviye, medrese, buk'a, kişi vakıfları gibi şeylerden meydana geldiğini görmekteyiz. Özellikle zaviye vakıfları burada daha fazladır. Bunun sebebi uç bölgesine yakın olması ve kırsal yerleşmenin hâkim olmasından kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi tekke ve zaviyeler bir bölgenin iskânında, imarında, yeni yerleşme yerlerinin kuruluşunda, kırsal alanlarda emniyet ve konaklama hizmetlerinde önemli yapılardır.

Gönen kazasındaki vakıf kurumlarının en önemli ve düzenli gelir getiren kaynaklarının başında tarım işletmeleri gelmektedir. Tarım işletmelerinden biri olan çiftliklerin vakıf kurumlarına gelir getiren işletmeler olduğunu tespit etmekteyiz. Çiftliklerin dışında zemin adı verilen parçalanmış tarlalar ile bağ ve bahçe, harım gibi zirai işletmeler de vakıf gelirleri arasında önemli bir yere sahiptir. Vakıf kuruluşlarına kaynak sağlayan önemli bir vakıf yöntemi de para vakıflarıdır. Para vakıflarını 1530 ve 1570-71 tarihlerinde görmekteyiz. Yine hamam, dükkân, değirmen, köy hâsılı gibi gelir kaynaklarını da saymak gerekmektedir.

Velhasıl Gönen, vakıfların adedi, köy sayısı, nüfusu, ticari ve ekonomik durumu vb. özellikleriyle orta büyüklükte bir kazadır. Şehiri de bölgenin önemli şehirlerinden birisidir. Çünkü şehirde kervansaray olması, önemli miktarda pazar vergisi alınması, 9 adet değirmen, 2 adet sabunhane ve 1 adet boyahanenin yer alması, şehir nüfusunun da bölgedeki birçok şehirden fazla olması, buranın sosyo-kültürel ve ekonomik durumunu ortaya koymaktadır.

Tablo1: XV. ve XVI. Asırlarda Gönen Vakıfları

1478 (?) Tarihi (Nahiye-i Gönen)	1501 Tarihi (Nahiye-i Gönen)	1530 Tarihi (Kaza-i Gönen)	1570-71 Tarihi (Kaza-i Gönen)
Vakfın Adı, Gelir Nevi, Hanesi, Harcandığı Yerler	Vakfın Adı, Gelir Nevi, Hanesi, Harcandığı Yerler	Vakfın Adı, Gelir Nevi, Hanesi, Harcandığı Yerler	Vakfın Adı, Gelir Nevi, Hanesi, Harcandığı Yerler
Karye-i Akmesicid ki vakıfdır Mevlevihaneye ve Şeyh oğlu Paşa Zaviyesine Hamidoğlu'ndan Hüdavendigar zamanında dahi vakfiyeti gelmiş şimdi Mevlana Abdülmecid tasarruf eder evvel Hekim Fazlullah tasarruf edermiş mezkûr Abdülmecid elinde nişân-ı hümayûn vardır görüb defterde kayd andan mezkûr köyü Mevlevihaneyeyle hankahın müşterek (Sayfa 13).	-	-	-
Karye-i nısf-ı Gündürle bundan önden eski defterde vakıfdır Dündar Bey'den Eğirdir'de medreseye Hüdavendigar zamanında dahi vakfiyeti gelmiş şimdi Kutbeddin Çelebi tasarruf eder deyu kayd olunmuş mezkûr Kutbeddin Çelebi fevt olmuş şimdiki halde anın neslinden Müftü'l-ulema ve'l-füzalâ Abdülkadir Çelebi tasarruf eder ve hem elinde Sultan Murad Han Nurullah... ve sultanü'l-islam ve'l-müsli-min padişahımız hazretlerinin mukarrnamesi vardır ve şer'i mektubları vardır gördük mukarrer dutub deftere sebt olundu. Minhâ: Resm-i çift fi 42,	-	-	-

Behset KARACA

bütün çift 12 hâsıl 494 ve nim çift 7 hâsıl 147 ve bennak 12 fi 10 hâsıl 120, mebla' 761, hinta ve şair ve gayri hâsıl 930, ortak- dan hâsıl 200, yemiş ağaç- larından 30, Kara İsmail elindeki iki çiftlik yerden hâsıl nakd yılda 100... 100 cümle 2121. (Sayfa 13-14).			
Karye-i nısf-ı Keligan va- kıfdır Dünder Bey'den Eğirdir'de medreseye mezkûr müftü'l-ulema Abdülkadir Çelebi tasar- ruf eder. Minhâ: Resm-i çift fi 42, 1 bütün çift hâsıl 42 ve nim çift 3 hâsıl 63, bennak 2 hâsıl 20, mebla' 125, gallat ve hinta ve şair ve gayrihim öşr-i çift fi 60 nakd 150, 4 çiftlik yer var- dır taşradan ekilir hâsıl olur nakd 200, nefsi-i Is- parta'da sekiz dükkân var- dır nakd 360, nefsi-i Eğir- dir'de handan ve mizan- dan yevm beş akçe nakd 1800 ve gedik hamamının rıbhından yevm 2 nakd 720 ve bir pare yer vardır Yazlu'da icariye verilir nakd 30, cümle bütün 3465. (Sayfa 14-15)	-	-	-
Karye-i Kumacıklar Eğir- dir'de Mevlevihaneye va- kıfdır Türkeviş Bey'den kadîm-i Hüdavendigâr za- manında dahi vakfiyeti gelmiş Hekim Fazlullah tasarruf eder denilmiş şim- diki halde Şeyh Sühre- verdi oğlu Seydi İbrahim tasarruf eder ve hem	-	-	-

elinde padişahımızdan nişân-ı hümâyûn dahi varmış görüb biz dahi defterde kayd ettik mezkûr mevlevihanenin vakfından Şengel hamamından üç akçe ve Burcu hamamından iki akçe hasıl olur zaviyenin rakabesi için hesab oluna Kara İsmail nazır ola Eğirdir kadısının ilmiyle mezkur beş akçe yedisi et için ola ve nazır İsmail yevm buçuk akçesini tasarruf ede baki kalan üç buçuk akçe rakebe için harç ola kayd olundu. Cem'an hane 13, imam 1. Minhâ: Resm-i çift fi 42, bütün çift 7 hâsıl 294 ve bennak 4 fi 10 hâsıl 40, mebl'a 334, hinta ve şair ve gayrihim öşr-i çift fi 100 nakd 700, resm-i... 100, bad-ı hevadân 20, Akmescid'in tasarrufundan mezkûr mevlevihanenin rakabesi için 257, cümle yekûn 3211. (Sayfa 15-16).			
Mezkûr mevlevihanenin bir dükkân ve bir pâre harab bağ vardır ve Eğirdir'de bir pâre yer dahi vardır ve Isparta'da bir değirmen ocağı ve altı dönüm ve harap harım vardır ve Isparta'da olan mezkûr değirmen ve harım Şeyh İlyas b. Şeyh Hızır'a vereler ki imaret ide nısfı kendünün mülkü olub nısfı mevlevihanenin ola battal beyt vakfa zarar olmaya. (Sayfa 16).	-	-	-

Behset KARACA

Nefs-i Gönen'de ifti-harü'l-ulema ve'l-füzalâ Mevlana Abdül Hamid ve Hamza ve Habib ellerinde duta geldikleri... adlu mülkü yerleri ve bağları her ne kim varsa kimesne öşr ve harç ve haracı alı-gelmemiş ve hem elinde padişahımızın nişân-ı hümayûnu vardır biz dahi görüb deftere kayd ettik ki ber-karar eda edeler. (Sayfa 16).	-	-	-
-	Vakf-ı Zâviye-i Şeyh İlmin der karye-i Göğüs mezkûr zâviyenin karye-i Göğüs'de bir çiftlik yer ki tahmînen 60 dönüm ve 3 pâre bağ ki vakf etmiş sonra nesh olub tımara emr olunmuş şimdiki halde padişahımız eazz-Al-lahu ensârehu hazretleri dahi vakfiyyet mukarrer dutub zâviye-i mezbûrenin meşihatın Minnet evlâdından Şeyh Yusuf'a sadaka edüb eline hükm-i hümayûn virüb mezbûr zâviyenin yer-riyle bağına vakfiyet üzere mutasarrıf olub âyendeye ve revendeye hizmet edeler denildüğü sebebdan defter-i cedîde sebt olundu (Bâlî birader-i Şeyh Yusuf). (Sayfa 101).	Vakf-ı Zâviye-i Şeyh İlmin Nefer 3, zemin 60 dönüm, bağ 3 kıt'a (Sayfa 283).	Karye-i mezbûrede (Göğüs) İlmin Zâviyesi demekle ma'ruf zâviyenin bir çiftlik yeri ve üç pare bağ vakf olub zâviye-i mezbûreye şeyh olanlar tasarruf idüb âyende ve revendeye hizmet iderler imiş hala evladından berât-ı hümayûnla Şeyh İdris'e sadaka olunub âyende ve revendeye hizmet ider. (Sayfa 115).
-	-	-	Vakf-ı karye-i İtoğlu mezbûr karye mescidinin dört dönüm yer dokuz yüz nakd akçe resminden olanı imam tasarruf ider hala imam Abdi Fakih bâ-berât-ı şerif (Sayfa 115).
-	Vakf-ı Zâviye-i Şeyh Minnet der karye-i İtoğlu	Vakf-ı Zâviye-i Şeyh Minnet	Vakf-ı Zâviye-i Şeyh Minnet der karye-i İtoğlu mezbûr

XV. ve XVI. Asırlarda Gönen Kazası Vakıfları

	mezkûr zâviyenin 60 dönüm yeriyle 4 dönüm bağı var imiş vakfiyet üzere tasarruf olunmuş şimdiki halde padişahımız eazz-Allah ensârehu hazretleri dahi vakfiyeti mukarrer dutub zâviye-i mezbûrenin meşihatın Minnet evlâdından Şeyh Yusuf'a sadaka edüb eline hükm-i hümayûn virüb mezbûr zâviyenin yeriyle ve bağına vakfiyet üzere mutasarrıf olub âyende ve revendeye hizmet edeler denildiği sebebdan defter-i cedide sebt olundu (Bâli birader-i Şeyh Yusuf). (Sayfa 101)	Nefer 5, zemin 60 dönüm, bağ 4 dönüm	zâviyenin altmış dönüm yeriyle dört dönüm bağı olub vakfiyet üzere tasarruf idüb âyende ve revendeye hizmet ider deyu defter-i atikde mestur hala mezkûrun evlâdından berât-ı hümayûnla Şeyh İslam tasarruf idüb âyende ve revendeye hizmet ider. Şeyh Yusuf... fâni, İsmail v. O, İshak birader-i O, Sa'di v. İsmail el-mezbûr, Saru birader-i O, (Sayfa 116).
-	Vakf-ı Mescid-i karye-i Fandas mezkûr mescidin karye-i mezbûrede an kadimü'l-eyyâm bir çiftlik vakfyeri varmış imam olanlar cihet-i imâmet tasarruf ederlermiş hâliyâ nesh olub tumara emr olunmuş şimdiki halde Gönen kadısı marifetiyle mezkûr cihete imâmet deyu imam Hasan tasarruf eder. (Sayfa 101)	Vakf-ı Mescid-i der karye-i Fandas Zemin 1 çiftlik be-cihet-i imam (Sayfa 283).	Karye-i Fandas vakf-ı mescid bir çiftlik yer var imiş imam olanlar tasarruf idüb imamet ider deyu defter-i köhnede mukayyed olmağın defter-i cedide kayd olundu. (Sayfa 115).
Karye-i Kızılağaç Şeyh İsmail v. Şeyh Resul evvel-den muaf ve müsellemlerden gelmiş elinde duta geldiği yerlerinden ve bağlarından ve harımlarından kimesne öşr ve haraç alıgelmemiş ve kendü zaviye-nişindir ayendeye ve revendeye hizmet ider bu üzre elinde padişahımızın mektubları vardır biz dahi görüb defterde kayd etdik. (Sayfa 17).	Karye-i Kızılağaç'da Şeyh Resul oğlu Şeyh İsmail duta geldiği bir çiftlik yeriyle ve beş dönüm bağı vakf edüb vakfiyet üzere tasarruf olunub âyendeye ve revendeye hizmet olunmuş sonra nesh olub tumara emr olunmuş şimdiki halde padişahımız eazz-Allah ensârehu hazretleri berkarâr-ı sâbık vakfiyet mukarrer dutub meşihatın ale'l-iştirak Şeyh İsmail	Vakf-ı Buk'a-i Şeyh İsmail der karye-i Kızılağaç Evlad-ı şeyh el-mezbûr nefer 5, zemin 1 çiftlik, bağ 5 dönüm (Sayfa 283).	Karye-i Kızılağaç'da Şeyh Resul oğlu Şeyh İsmail kadimden bir çiftlik yer ile beş dönüm bağa vakfiyet üzere mutasarrıf olub âyende ve revendeye hizmet ider deyu defter-i atikde mukayyed hala mezbûrların evlâdlarından Mezid ve Halil bir olub padişahımız berâtiyla oğulları Bayezid Fakih ve Tur Hâce ve Nurullah ve Oruç'a virilüb 'ale ale'l-iştirak mutasarrıf olub hizmet

	evlâdından Halil ile Me- zid'e sadaka olunub ellerine hükm-i hümayûn virilüb zıkr olan çiftlik yeriyle beş dönüm bağ vakfiyet üzere mutasarrıf olub âyendeye ve revendeye hizmet edeler de- nildüğü sebebdan defter-i cedide kayd olundu (Evlâd- ı Şeyh İsmail, İbrahim v. İs- mail, Bâli birader-i O, Ali birader-i O). (Sayfa 102)		iderler. An evlâd-ı İsmail: İbrahim v. İsmail, Bali bira- der-i O, Emr v. O, Emre bi- rader-i O, Nebi v. Ali. (Sayfa 116).
-Mezkûr Gönen'de ifti- harü'l-meşâhîn Şeyh Şücâ'nın elindeki Fıkra Çiftliğinin nısfı vakf imiş kimesne öşr ve harç ve ha- raç algılamemiş ve avarız- ı tekâlif-i divâniyeden emin ola gelmiş biz dahi öyle bulub deftere sebt olundu. (Sayfa 16). -Ve Şeyh Hasan elindeki mezkûr Fıkra Çiftliğinin nısfı vakf imiş evvelde kimesne öşr ve haraç alı- gelmemiş avarız-ı tekâlif muaf ve müsellemler olu gel- miş ve hem bu üzere elinde padişahımızın nişân-ı hümayûnu dahi vardır gö- rüb müsellemler ve musad- dık dutub defterde kayd olundu. (Sayfa 16).	Vakf-ı Zâviye-i Fıkra (?) Hatun mezkûr zâviyenin iki çiftlik vakf yeri var imiş Şeyh Hasan nâm kimesne Şeyh olub vakfiyet üzere ta- sarruf edermiş ba'de nesh olub tımara virilmiş şimdiki halde padişahımız eazz-Al- lahu ensârehu hazretleri ber-karâr-ı sâbık vakfiyet mukarrer dutub meşihatın Mevlânâ Lütfullah b. Hacı Ali kadiya sadaka edüb eline hükm-i hümayûn virü- lüb zıkr olan iki çiftlik yere vakfiyet üzere mutasarrıf ola denildüğü sebebdan def- ter-i cedide kayd olundu. (Sayfa 102)	Vakf-ı Zâviye-i Fıkra (?) Hatun Zemin 2 çiftlik (Sayfa 283).	Vakf-ı Zâviye-i Fıkra (?) Hatun mezkûr zâviyenin iki çiftlik vakf yeri olub şeyh olan vakfiyet üzere tasarruf idüb hizmet ider deyu def- ter-i atıkde mukayyed hala padişahımız berâtıyla İbra- him tasarruf ider. (Sayfa 116).
Manastır'da Sa'adeddin ve Selman Zaviyesi bir çiftlik vakf yer vardır kadîmü'l-eyyamdan vak- fiyeti gelmiş şimdiki halde Çoban Seydi elindedir mukarrer dutub defterde sebt olundu. (Sayfa 16).	Vakf-ı Zâviye-i Sa'adeddin ve Selman der Manastır mezkûr zâviyenin bir çiftlik yeri var imiş vakfiyet üzere Şeyh Çoban Seydi tasarruf eder imiş sonra nesh olub tı- mara emr olunmuş el'ân pa- dişahımız hallede memle- kete vakfiyet ber-karâr-ı sâbık mukarrer dutub meşihatın Bâli Seydi'ye	Vakf-ı Zâviye-i Sa'aded- din ve Selman Nesl-i zaviyedâr nefer 5, zemin 1 çiftlik (Sayfa 283).	Vakf-ı Zâviye-i Sa'adeddin ve Selman der Manastır mezkûr zâviyenin bir çiftlik yeri vardır Şeyh olanlar vak- fiyet üzere mutasarrıf olub âyende ve revendeye hizmet ider deyu defter-i köhnede mukayyed hala padişahımız eazz-Allahü ensâre hazretle- rinin berâtıyla Seydi Bali'ye

XV. ve XVI. Asırlarda Gönen Kazası Vakıfları

	sadaka edüb eline hükm-i hümayûn virüb âyendeye ve revendeye hizmet ede denildiği ecilden defter-i cedide kayd olundu. Hane-i zâviye-i mezkûr: Şeyh İlyas, Hacı Devlethan, Hayran Derviş. (Sayfa 102).		virilüb kemakân tasarruf ider. (Sayfa 116).
Nefs-i Gönen'de Müftü'l-iman Mevlana Hacı Alaeddin evvelden elindeki duta geldiği yerlerinden ve bağlarından kimesne öşr harcı ve haracı alagelmemiş avârız-ı divâniyeden muaf ve müsellemler ola gelmiş bu üzre ellerinde padişahımızın izzet nasra nişân-ı hümayûnu dahi vardır biz dahi görüb müsellemler ve musaddık dutub defterde kayd olundu ki ber-karar eda edeler. (Sayfa 16).	-	-	-
-	Nefs-i Gönen, Pâzâr Mahallesinde Hacı Murad Zâviyesi demekle ma'rûf zâviyenin vakfı nesh olub tumara virilmemiş ama evlâdından Hâce Yusuf oğlu Mezdî mezkûr zâviyenin birkaç pâre yerlerinin hâsılını mevkûfçudan yılda yirmi akçeye mukâta'aya alub Uşak kadısı Mevlânâ Ali b. Hamza eline şer'î mektûb virmiş ve hem dergâh-ı mu'allâdan Gönen kadısına hükm-i hümayûn vârid olub zikr olan yerler mezbûr Mezdî'nin dedesinin vakfı olub nesh olıcak mevkûfçudan tapuya almış ise elindeki hüccetle amel edüb mukarrer edesiz deyu mezkûr Gönen	Vakf-ı Zâviye-i Hacı Murad Zemin 4 kıt'a (Sayfa 283).	Nefs-i Gönen'de Pazar Mahallesinde Hacı Murad Zâviyesi demekle ma'rûf zâviyenin vakfı nesh oldukda evlâdından Hâce Yusuf oğlu mezkûr zâviyenin birkaç pâre yerlerinin hâsılını mevkûfçudan yılda yirmi akçe mukataaya aldığuna hüccet-i şer'iyyesi olduğu defter-i cedide kayd olundu ki yirmi akçe mukataa teslim idüb zâviyenin yerlerine vakfiyet üzere tasarruf idüb hizmet ider imiş hala zâviye-i mezbûre padişahımız berâtıyla Hacı Bayram'a sadaka olunub tasarruf ider. (Sayfa 116).

Behset KARACA

	kadısı Mevlânâ Abdi teftiş edüb zıkr olan yerler mezkûr Mezid'in dedesinin vakf yerleri olub mevkûfcıdan yılda yirmi akçeye mukâta'a alduğuna eline şer'i hüccet virildüğü cihetden defter-i cedîde kayd olundu ki yılda yirmi akçe mukâta'a âmile teslim edüb zâviyenin yerlerine vakfiyet üzere mutasarrıf olub âyende ve revendeye hizmet edeler. (Sayfa 103).		
Mezkûr Gönen'de Pazar Mahallesinde Kemal Fakih imam olu gelmiş ve hem üç dönüm bağ ve kırk dönüm vakf yer varmış evvelden vakfiyet üzere tasarruf ede gelmiş biz dahi eyle bulub defterde sebt olundu. (Sayfa 17).	Vakf-ı Mescid-i Mahalle-i Pâzâr der nefsi-i Gönen imâmeteş be-hükm-i hümâyûn der tasarruf-ı Emir Ali mezkûr yerler ve bağ mezbûr mescidin an kadîmü'l-eyyâm vakfî idüğü Gönen Kadısı Mevlânâ Abdi Fakih mektûbu mücebince ma'lûm olduğı sebebdendir defter-i cedîde sebt olundu. Bir çiftlik an der civâr-ı Nefs-i Gönen hâsıl 100. Harım 6 kıt'a hâsıl 60, bağ bir dönüm hâsıl 20 (Sayfa 103).	Vakf-ı Mescid-i der nefsi-i Gönen Zemin 1 çiftlik hâsıl 100, harım 6 kıt'a hâsıl 60, bağ 1 dönüm hâsıl 20 yekûn 180 (Sayfa 283).	Vakf-ı Mahalle-i Pazar der nefsi-i Gönen imameteş der tasarruf Mevlana Muslihiddin bâ-berât-ı hümâyûn mezbûr mescidin çiftliği ve harımı ve bağ olub ôşr ve haracı tımara tasarruf olunur deyu defter-i atikde mestur olmağın kayd olundu. Bir çiftlik der civâr-ı nefsi-i Gönen 100. Harım 6 kıt'a 60. Bağ bir dönüm 20. (Sayfa 115).
-	Vakf-ı Câmî der nefsi-i Gönen hitâbeteş be-hükm-i hümâyûn der tasarruf-ı Mevlânâ Bedreddin Mevlânâ Hamid kadısı ve imâmeteş der tasarruf-ı Mevlânâ Nasrullah ellerinde olan nişân-ı şerîflerinde vakfin nisf hâsılına hatib nisf izne imam mutasarrıf ola deyu mukayyed. Mukâta'a-i hamam der nefsi-i Gönen fi sene 3600. İki çiftlik der nefsi-i Gönen hâsıl 200. Harâc-ı bağ der	Vakf-ı Cami-i der nefsi-i Gönen Harac-ı bağât ve harım ve zemin 13 dönüm hâsıl 720, harac-ı âsiyâb 1 bab hâsıl 120, nakdiye 10000 rıbhı 2000, yekûn mahsûl-i cami 2840 (Sayfa 283).	Vakf-ı Cami-i der nefsi-i Gönen el'ân hitabeteş der tasarruf-ı Mevlana Muhyiddin ve imameteş der tasarruf-ı Mevlana diğer Muhyiddin nisfına hatib ve nisfına imam ber-müceb-i defter-i köhne. İki çiftlik yerdir nefsi-i Gönen birini hatib ve birini imam tasarruf ederler ellerinde Selâtîn-i mâziyeden hükm-i şerifleri dahi vardır 300. Harac-ı bağ karye-i... 10 dönüm 100, Harac-ı âsiyâb-ı Kerdircik (?)

XV. ve XVI. Asırlarda Gönen Kazası Vakıfları

	karye-i Yaka 10 dönüm hâsıl 100. Harâc-ı âsiyâb ki Derecik Değirmeni dimekle ma'rûfdur bir kıt'a altı ay yürür hâsıl 100. Seğid Harâbî (?) dimekle ma'rûf harâb bâğ yeri bir dönüm 30. Harâc-ı bâğ der nefsi-i Gönen nim dönüm 5. An mukâta'a-i zemîn der Mahalle-i Döğeri bir evlek 100. An icâre-i zemîn der kurb-ı hamam buçuk evlek 5. An eşcâr-ı ceviz der nefsi-i Gönen hâsıl 20. <i>Yekûn 3961</i>. (Sayfa 104).		değirmen dimekle ma'rufdur kıt'a 1 altı ay yürür 100. Seğidez (?) harab dimekle ma'ruf harab bâğ yeri 1 dönüm 5. Harac-ı bâğ der nefsi-i Gönen nim dönüm 5. An mukataa-i harım der Mahalle-i Döğeri bir evlek 5. An icâre-i zemîn der karye-i hamam evlek 5. An eşcâr-ı ceviz der nefsi-i Gönen 20. An icâre-i zemîn der nefsi-i Gönen der nezd-i Harman 1 kıt'a 300. Yekûn 840. Ve cami-i mezbûreyi ta'mir idüb ihya iden Pir Ahmed oğlu Evliya Çelebi hatib ve imama ve müezzine ve mu'arrife ve hüffazlara on bin akçe vakf idüb rıbhından hâsıl olan iki bin akçeden yevmi birer akçe hatib ve imama ve müezzine ve iki akçe hüffazlara ve yevmi buçuk akçe mu'arrife ola deyu şart eylemişdir ve muallife (?) -i mezbûrun tevliyeti ebnâsına ve ebnâdan sonra evladına ve evlad münkarız olunmak eslaha-i atikaya ve andan sonra eslaha-i fukaraya deyu şart eylemişdir defter-i hakanide mukayyed yine kemakân mukarrer. Köhne defterde hamam kayd olunmuş imiş harab olub mu'attal olmuş deyu defterde mukayyed haliya merhum Müeyyidzade (?) Efendi nefsi-i Gönen'de bir hamam bina idüb icâre nakden mezbûr Gönen'de cami-i şerife hatib olana yevmi iki akçe ve iki akçe müezzine ve imam olana üç akçe ve

Behset KARACA

			hüffazına iki akçe ve bir akçe kayyumuna ve bir akçe yağ ile hasırına şart idüb tasarruf iderler imiş el'ân hitabetiş der tasarruf Mevlana Muhyiddin ve imameteş der tasarruf Mevlana diğer Muhyiddin be-hükm-i hümayûn tasarruf iderler. (Sayfa 115).
-	Nefs-i Gönen'de Dutluca Mahallesinde Ahi Tur Bey Zâviyesi demekle ma'rûf zâviyede el'ân Ahi Ali şeyh olub âyendeye ve revendeye hizmet eder mezkûr zâviyenin bir çiftlik yer ve bir dönüm bağ vakf-ı evlâd-ı kadîmisi vardır bu hâle gelince kat'an nesne târi olmamışdır mezkûr Ahi Ali'nin Ahi Ahmed adlu dayıları var imiş selâtîn-i mâziyenin berât-ı şeriflerin alub arzuhaline giderken gark olub berâtları dahi ve nice ahkâmları zayı' olmuş deyu Gönen kadısı Mevlânâ Veli huzûr-ı nisâ cemâ'at-i cumhûr şehâdet edüb eline şer'i mektûb virüldüğü ecilden deftere sebt olundu ama zikr olan çiftlüğün ve bağın öşr ve harâcı tımara tasarruf olunur. (Sayfa 104).	Vakf-ı Zâviye-i Ahi Tur Beyi Zemin 1 çiftlik, bağ 1 dönüm (Sayfa 283).	Vakf-ı karye-i Gönen'de Dutluca Mahallesinde Ahi Tur Beyi Zâviyesi demekle ma'ruf zâviyede bir çiftlik yer ve bir dönüm bağ vakfiyet üzere tasarruf olunub âyende ve revendeye hizmet olunur deyu defter-i köhnede mukayyed hala evladından berât-ı hümayûnla Ali tasarruf idüb âyende ve revendeye hizmet ider ve zikr olan çiftliğin on dönüm yerine bağ-ı gars (ağaç dikme) etmişler. (Sayfa 115).
-	-	-	Vakf-ı Nefs-i Gönen'de Cami Mahallesinde Baba Ali nâm kimesne hâdis bir mes-cid bina idüb imamına ve müezzine ve mütevellîye ve yağına ve hasırına on iki bin akçe vakf idüb ribhından iki akçe imamına ve bir akçe müezzine ve bir buçuk akçe mütevellîye ve buçuk akçe yağ ile hasırına şart idüb

XV. ve XVI. Asırlarda Gönen Kazası Vakıfları

			el'ân berât-ı hümâyûnumla imamda hac berâya sadaka olunub der tasarruf ider. (Sayfa 115).
-	-	Vakf-ı be-cihet-i imam Mescid-i İmamoglu Bağ 3 kıt'a, zemin 1 çiftlik, harım 3 kıt'a (Sayfa 283).	An Mahalle-i Dutluca mezbûr mahalle mescidinin nim çiftlik yeri ve haraç bağından yüz yirmi akçe olur imama vakf olub cihet-i imamet tasarruf olunmuş ve bin akçe rıbhından meremmâtına ve imama vakf tasarruf iderler imiş haliya berât-ı hümâyûnla imamet Mevlana Muhyiddin'e sadaka olunub tasarruf ider. (Sayfa 115).
-	-	-	Vakf-ı karye-i Göğüs Mescidinin bir çiftlik yeri ve üç bin nakd akçesi olub imam olanlar mutasarrıf olalar ve akçenin rıbhından hâsıl olanı imam olanlar tasarruf idüb bir hatm okuya hala berât-ı şerifle Hasan Fakih imamdır tasarruf ider. (Sayfa 115).
-	-	Vakf-ı Mescid-i Cami-i Baradız Zemin 1 çiftlik (Sayfa 283).	Vakf-ı Cami-i Pir Efendi karye-i mezbûrede bir çiftlik yer olub imam olanlar seksen yıldan berü vakfiyet üzere tasarruf iderler katen sipahi mutasarrıf olagelmiş değildir deyu cema'at-ı keşide şehâdet etmeğin Isparta ve Gönen kadıları hüccet vermişlerdir ber-müceb-i hüccet deftere kayd olundu imamet der tasarruf Şeyhi bâ-berât-ı şerif deyu defter-i köhnede mukayyed (Sayfa 116).
-	-	Vakf-ı Muallimhâne-i Mesih Paşa der nefsi Eğirdür	-

Behset KARACA

		Karye-i Hırka nefer 41, hane 22, mücerred 18, imam 1, hâsıl 2489	
-	-	Vakf-ı be-cihet-i imam karye-i Kışlacık Zemin 170 dönüm (Sayfa 283).	-
		*	

*Not: 1530'da yekûn evkaf 14 kıt'a, nakdiye 10000, karye 1, çiftlik 9, âsiyâb 1, zemin ma'a harım 13 kıt'a harım 290, bağ 6 kıt'a dönüm 24, cami 2, buk'a 1, neferen 59. Minha coz hane-i avarız neferen 37, mücerred 18, imam 1, sahib-i zemin 8, evlad-ı şeyh ve zâviyedar 10. El-baki hane-i avarız 22. Hâsıl 5509. Ceman kaza-i mezbûre ma'a evkaf: Kaza 1, kasaba 1, mahalle 5, cami 2, kura 17, mezra 1, çiftlik 9, bazar 1, âsiyâb bab 1, tamga-yı boğası 1, zemin ve harım: 13 kıt'a 290 dönüm, bağ 6 kıtâ 24 dönüm, nakdiye 10000, buk'a 1, neferen 948. Minha coz hane-i avarız neferen 305. Mücerred 170, pir-i fani ve gaib mecnun ve abdal 32, hatib ve imam 11, müderris ve... ve muhassıl ve naibüşşer 21, kayyum ve müezzin ve mu'arrif ve hafız 6, a'ma ve kör 5, salih 1, kethüda 1, muhtesib 1, ser-piyadezade 1, şeyh-i zâviye ve zaviyedâr ve evlad-ı şeyh 12, sahib-i vakf 8, sipahi ve sipahizade 36. El-baki hane-i avarız 643. Hasıl tımarha-i zuama ve erbab-ı tımar ve hassa-i padişah ve merdan-ı kale-i Eğirdür ve evkaf 93209 (Sayfa 284).

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

BOA, MAD.d 18009.

BOA, MAD 3331.

BOA, TT 30.

BOA, TT 994.

BOA, TT 121.

BOA, TT 438.

BOA, KK 3357.

BOA, MAD 14.

BOA, TT 1089.

BOA, TT 1127.

TKGMA, TT 51.

TKGMA, TT 566.

Yayınlanmış Vesikalar

T.C. BDAGMOADB (1993). 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), C. I, Kütahya Karahisar-ı Sahib, Sultan-önü, Hamid ve Ankara Livaları, Ankara.

Kaynak ve Araştırma Eserleri

AHMED REFİK (1340). “Fatih Zamanında Teke-ili”, TTEM, 1340 (sene 14, sy.2(79): 65-76.

AKGÜNDÜZ, A. (1988). İslam Hukukunda Ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, TTK, Ankara.

ARIKAN, Z. (1988a). XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.

ARIKAN, Z. (1988b). “Hamit Sancağındaki Tımar Düzenine Toplu Bakış”. IX. Türk Tarih Kongresi Ankara 21-25 Eylül 1981 Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt II, Ankara: 879-885.

BARKAN Ö.L. ve MERİÇLİ; E. (1988). Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri I, TTK, Ankara.

- CEZAR M. (2010). Mufasssal Osmanlı Tarihi Resimli Haritalı I, TTK, Ankara.
- ERGİN, O. (1939). Türk Şehirciliğinde İmâret Sistemi, İstanbul.
- ERTAŞ, M.Y. (2007). XV.-XVI. Yüzyıllarda Karaağaç-ı Gölhisar (Acıpayam) Kazası, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Isparta Kültür Envanteri II (2010). Isparta Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Isparta.
- İNALCIK, H. (1997). “Mehmed II”, İA, Cilt VII, 1997: 506-535.
- İNALCIK, H. (2000). Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt I, Eren, İstanbul.
- KARA, M. (2011), “Tekke”, TDVİA, C.40 (2011): 368-370.
- KARACA, B. (2001). “XVI. Yüzyılda Eğirdir ve Çevresinde Konar-Göçerler (Yörükler)”, Tarihi Kültürel Yönleri İle Eğirdir. 1. Eğirdir Sempozyumu (31 Ağustos -1 Eylül 2001), Isparta: 457-472.
- KARACA, B. (2002a). XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı, Fakülte Kitabevi, Isparta.
- KARACA, B. (2002b). “Safevi Devleti’nin Ortaya Çıkışı ve II. Bayezid Dönemi Osmanlı-Safevi İlişkileri”, Türkler, Cilt IX (2002): 409-418.
- KARACA, B. (2003). “Yavuz Sultan Selim Dönemi Osmanlı-Safevi İlişkileri”. SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2003 (9): 71-86.
- KARACA, B. (2005). “Osmanlı Devleti’nde Konar-Göçer Zümrelerin (Yörükler) Safevi Devletiyle İlişkileri”, Arayışlar-İnsani Bilimleri Araştırmaları, 2005 (14): 17-36.
- KARACA, B. (2007a). “XVI. Asırda Batı Toroslar’da (Güneybatı Anadolu) Yörükler”. Uluslar arası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, Cilt I, 2007, Denizli: 111-124.
- KARACA, B. (2007b). “XVI. Yüzyılda Gölhisar Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durumu”. 1. Burdur Sempozyumu Bildiriler (16-19 Kasım 2005) Cilt I (2007), Burdur: 759-774.
- KARACA, B. (2012). XV. ve XVI. Yüzyıllarda Uluborlu Kazası, Fakülte Kitabevi, Isparta.
- KARACA, B. (2014). 1501’de Hamid Sancağı Vakıfları (Mad 3331 Numaralı Vakıf Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi), Burdur Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Burdur.

- KARACA, B. (2017). “Teke Yöresinden Safevi Devleti’ne Göçler”. Ed. Osman Köse, Geçmişten Günümüze Göç, Cilt I (2017), Samsun: 577-593.
- KARACA, B. ve KARABOĞA, D.V. (2018). “Hamidoğulları Beyliği’nden Osmanlıya İntikal Eden Vakıflar”, Uluslararası Orta Anadolu ve Akdeniz Beylikleri Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu-V Hamitoğulları Sempozyumu 2-4 Kasım 2018 yılında sunulan bildiri metni. Isparta.
- KARACA B. ve KARABOĞA, D.V. (2019). “Osmanlı Medeniyeti, Yerleşmesi ve İskanına Etki Eden En Önemli Kurumlardan Biri Olan Tekke ve Zaviyeler: Hamid Sancağı Örneği”, History Studies, 11/5 (2019): 1585-1606.
- KOFOĞLU, S. (2006). Hamidoğulları Beyliği, TTK, Ankara.
- ORTAYLI, İ. (2007). Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, Cedit Neşriyat, Ankara.
- ÖZCAN, T. (2003). Osmanlı Para Vakıfları Kanuni Dönemi Üsküdar Örneği, TTK, Ankara.
- ÖZDEMİR, R. (1994), “Osmanlı Devleti’nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset”, Otam (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), S.5 (1994): 259-310.
- ÖZTÜRK, N. (2002). “Osmanlı Döneminde Vakıflar”, Türkler, Cilt X (2002): 433-446.
- TEKİNDAG, Ş. (1997). “Karamanlılar”, İA. Cilt VI (1997): 316-330.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1984). Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, TTK, Ankara.
- YÖRÜK, D. (2007). “Karaman Eyaletinde Tımara Çevrilen Vakıf ve Mülkler (1476-1483)”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), VI (2007): 61-74.
- YÜKSEL, H. (1999). “Osmanlı Toplumunda Vakıflar ve Kadın (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, Osmanlı, Cilt V (1999): 49-55.